

VILLA

De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland

MAARHEEZE

Bob de Graaff & Cees Wiebes

Bob de Graaff & Cees Wiebes

VILLA MAARHEEZE

Bob de Graaff & Cees Wiebes

VILLA

De geschiedenis van de inlichtingendienst buitenland

MAARHEEZE

Sdu Uitgevers, Den Haag

Foto omslag: Bart Versteeg, Den Haag
Vormgeving omslag: Mesika Design, Hilversum
Zetwerk: Velotekst (B.L. van Popering), Den Haag
Druk en afwerking: Koninklijke Wöhrmann bv, Zutphen

© Bob de Graaff en Cees Wiebes, 1998

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 90 12 08219 6

Inhoud

Inleiding 9

Misverstanden 9 – Drijfveren 9 – Staatsgevaarlijk 12 – Gebrek aan openbaarheid 16 – Vraagstelling en bronnen 19

Toelichting 27

HOOFDSTUK I

Onder druk van het buitenland: de oprichting van de Buitenlandse Inlichtingendienst 29

Oorsprong in de Tweede Wereldoorlog 29 – Pressie uit het buitenland 31 – Benauwdheid van Buitenlandse Zaken 32 – Centralisatie versus coördinatie 33 – De dienst in de steigers 35

HOOFDSTUK II

Een moeizaam begin: de eerste vijftien jaar 39

Huisvesting 39 – De taakuitoefening 41 – De opbouw 42 – Training 42 – Vervanging van Fock door Driebeek 43 – Steeds weer bezuinigingen 46 – Jonkheer De Muralt 47 – Een nieuw Koninklijk Besluit 48 – De Sectie Algemene Zaken en de voorbereiding op een bezetting 51 – De militaire afdeling 53 – De politieke afdeling van de katholieke Crul 55 – ‘Kunsten op ’s lands kosten’: de buitenposten 56 – Informanten 62 – De economische afdeling 63 – Problemen met dekfirma’s 64 – Een nieuwe vorm van coördinatie 69

HOOFDSTUK III

Op de bres voor West-Europa en het Atlantisch bondgenootschap: de bronnen in het buitenland 73

Airey Neave en andere bronnen 73 – Mozer en Adenauer 76 – Een hete oorlog en een kardinale bron 83 – De angst voor West-Duitsland 89 – Oost-Europa 91 – De West-Europese integratie 94 – Target-landen in West-Europa 95 – Target-landen buiten Europa 98 – De relatie met het beleid 100 – Conclusie 105

HOOFDSTUK IV

'Why do filmstars': agenten en operateurs 107

De rol van de Koninklijke Marechaussee 107 – Agenten 108 – Concurrentie met de MARID 110 – De maritieme operaties 112 – *Security* 114 – Psychische belasting 115 – *Debriefings* 116 – Beperkingen 117

HOOFDSTUK V

Spion voor het moederland: operatie-Virgil 121

Problemen in Indonesië 122 – Spionitis aan de evenaar 123 – Gebrek aan inlichtingen 124 – Een spion in opmars 129 – 'De rode duivel' 132 – Het begin van een langdurige operatie 135 – Een bron bij de ongebonden landen 140 – De conferentie te Genève 140 – De mol in de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging 149 – De journalist Oltmans 150 – Op het knooppunt der diplomatieke betrekkingen 154 – De rivaliteit tussen Abdulgani en Subandrio 155 – De staatsideoloog 157 – Voorkennis van de anti-Nederlandse maatregelen 158 – Formalisme rond de ambtelijke status van Virgil 160 – Toename van de Amerikaanse interesse voor Indonesië 160 – Het kaartenhuis van Luns 162 – Een verbeterde informatiepositie 169 – Virgils meesterslag: het vierfasenplan 170 – Blijvende weigerachtigheid van Defensie 172 – Verharding der standpunten 173 – Virgil 'gedraaid'? 175 – Bijna voorbij het *point of no return* 177

HOOFDSTUK VI

Ongewild in de schijnwerpers: de jaren zestig 183

De zaak-Skubisz 183 – Een climax in de Koude Oorlog 184 – De missie van Reydon en De Jager 187 – Een weinig plausible ontkenning 189 – De schade 192 – Een onverwachte wending: het vertrek van Labouchere en Kielstra 194 – De reorganisatie door Crul 195 – Het vervolg van operatie-Virgil 201 – Beëindiging van operatie-Virgil? 203 – De coup van '65 206 – Nog meer klachten over het functioneren van de dienst 211

HOOFDSTUK VII

**Politiek tumult om een nauwelijks bekend overheidsorgaan:
de opheffing als zelfstandige dienst 219**

Het besluit van premier De Jong 219 – De strohalm van Crul 224 – Kamerbrede oppositie 225 – Het eind van operatie-Virgil 232 – Het leven na de exit-regeling 238 – Een goed bewaard geheim 240 – Conclusie 241

HOOFDSTUK VIII

Koude oorlog is óók oorlog: ethische en normatieve aspecten van het inlichtingenwerk 243

Beperking van de activiteiten tot verwerving 243 – Beveiliging 245 – Zwaar geschut van de Raad van State 246 – Geen eerbiediging van menselijke rechten en waardigheden 248 – Een nieuw kabinet en nieuwe kansen 249 – Voortdurende problemen met SAZ 251 – Mogelijkheden en beperkingen van het operationele werk 252 – De relatie met Buitenlandse Zaken 254 – Informatie over de olieboycot 256 – Problemen rond Hagen 257 – De dienst onder premier Den Uyl 259 – Kruidink 260 – De volgende alarmfase 262 – Het gevaar van ‘gekleurde’ informatie 263 – Het oordeel van de afnemers 264

HOOFDSTUK IX

‘De beer is los’: Kruidinks pleidooi voor herstel van de analysebevoegdheid 269

Het belang van een nationale inlichtingencapaciteit 269 – Verruiming van de taakstelling 270 – De interne organisatie van de IDB 271 – De ambtelijke en ministeriële coördinatie 271 – Kruidinks voorstellen aanvaard 273 – Het *residence*-project gesneuveld 274 – De MICIV 279 – Interceptie van berichtenverkeer 280 – Een wettelijke regeling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten 282 – Een nieuwe organisatiestructuur voor de IDB 283 – Hagen exit 289

HOOFDSTUK X

‘De staat wint altijd’: Jongma versus de marine 293

Verbeteringen in de administratie 293 – ‘Scoren’ met de afluisterberichten van het WKC 294 – De ‘incestueuze verhouding’ met het bedrijfsleven 295 – De rapportages en hun afnemers 296 – Verwerving versus Verwerking 297 – Het hoofdstuk Romijn 299 – Het marinetro 301 – Twee kampen 302 – ‘Animal farm’ 306 – De nasleep van het vertrek van Jongma 310

HOOFDSTUK XI

‘Karel’ en consorten: de liaison met de buitenlandse zusterdiensten 319

De meest geheime relaties van geheime diensten 319 – ‘Karel’, ‘Gerrit’, enzovoort 320 – M16 321 – Een alliantie met de Fransen? 321 – De CIA en een *stay-behind*-organisatie 322 – Overschaduwde door de BVD 324 – Persoonlijke tegenstellingen 331 – Een tijd van kapingen en gijzelingen 332 – De ongenaakbare Hagen 334 – Eindelijk waardering voor de IDB 336 – De Bundesnachrichtendienst 338 – De overige buitenlandse zusterdiensten 339

INHOUD

HOOFDSTUK XII

De vriend van Israël: de mol in de IDB 343

Het verschijnsel penetratie 343 – Gebrek aan richtlijnen voor de liaison met buitenlandse diensten 344 – Majoor Smit 345 – Een pro-Israëliësch klimaat 347 – ‘You can talk Arabic’ 349 – Gevangen 350 – Seponering ‘op gronden van algemeen belang’ 351 – De lekken van Nederland 352 – Consequenties 353

HOOFDSTUK XIII

‘Nul, zero, niks’: Suriname 355

Personele wisselingen 355 – Inlichtingenbehoeften 358 – Een minder gunstige stemming op Algemene Zaken 359 – De coup in Suriname 362 – De decembermoorden 363 – Go or no-go? 367 – ‘Even competent als mijn schoenzolen’ 370

HOOFDSTUK XIV

‘Nog vele jaren’: politieke bemoeienissen met de dienst 373

Belangstellend, maar met mate 373 – De IDB in het nauw 377 – De Golfoorlog 382

HOOFDSTUK XV

‘Een wissel op een onzekere toekomst’: de opheffing 385

Irritatie bij het personeel en zijn vertegenwoordigers 385 – De wissel op Hoekstra 389 – De kerngroep 390 – Conflicten tussen Meulmeester en medewerkers 391 – De deur in het slot 395 – Open en bloot 398 – Plotselinge opheffing 402 – Naweeën 406 – Afscheid 408

HOOFDSTUK XVI

Conclusie 411

Noten 423

Bijlage: Begrotingscijfers van de BID/IDB 491

Lijst van begrippen 493

Lijst van gebruikte afkortingen 499

Overzicht van bronnen en gebruikte literatuur 507

Persoonsindex 525

Reactie van drs. K.M. Meulmeester, voormalig hoofd van de IDB 533

Inleiding

Misverstanden

Over de geschiedenis, taakstelling en werkwijze van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB), die op 5 augustus 1972 bij Koninklijk Besluit werd opgericht, en zijn voorloper, de in 1946 in het leven geroepen Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), is weinig bekend. Als de BID of IDB¹ wel eens de pers haalde, ging het meestal om een schandaal als gevolg van lekken naar de pers of om een klacht over personeelsproblemen. Dat de IDB zo weinig sporen heeft nagelaten is, ook al gaat het om een geheime dienst, opmerkelijk, want het Nederlandse broertje van de CIA heeft bijna een halve eeuw, van 1946 tot 1994, een vaak turbulent bestaan geleid.

Als er al eens over de IDB werd geschreven, blonken de publicaties vaak niet uit door een overmaat aan kennis van de beschreven materie. Enkele veel voorkomende misverstanden zijn bijvoorbeeld dat de inlichtingendienst onder leiding van het ministerie van Buitenlandse Zaken zou hebben gestaan, dat de belangrijkste informanten van de IDB Nederlandse diplomaten zijn geweest en dat de Nederlandse militaire attachés in het buitenland werkzaam waren voor de IDB.²

Kamerleden gaven er bij beraadslagingen over de IDB regelmatig blijk van een essentieel onderscheid tussen bijvoorbeeld een inlichtingen- en een veiligheidsdienst of tussen spionage en contraspionage niet te kennen. Alleen al om een beetje meer licht te laten schijnen over de organisatie en werkwijze van de dienst, was een geschiedschrijving over de inmiddels opgeheven IDB gerechtvaardigd.

Drijfveren

Sinds het midden van de jaren tachtig hebben wij ons bezig gehouden met onderzoek naar de geschiedenis van Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Van de grote Nederlandse geheime diensten, dat wil zeggen de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), de militaire inlichtingendiensten en de IDB, leek de buitenlandse inlichtingendienst het moeilijkste studieobject. Pas in de loop van de jaren zestig werd het bestaan van de in 1946 opgerichte dienst meer openlijk erkend door de Nederlandse overheid. Incidenteel spraken wij met medewerkers

van de dienst. Al gauw werd ons duidelijk dat het bestaan van de IDB gekenmerkt was door telkens terugkerende conflicten, die sommigen nog jaren later niet loslieten. De gesprekken wekten onze belangstelling. Wat was de bijdrage die een klein land als Nederland had kunnen leveren aan de spionage door het westen tijdens de Koude Oorlog? Werd de Nederlandse dienst serieus genomen door grote broers als de Amerikaanse CIA en de Britse MI6? Had de IDB speciale aandachtsgebieden die het werk van de dienst interessant maakten? Wat voor mensen hadden er bij de dienst gewerkt? Vragen genoeg. Het was ons echter duidelijk dat, zeker gezien de conflictueuze verhoudingen bij de dienst, gesprekken – hoe onontbeerlijk ook – nooit de enige bron voor een geschiedschrijving over de dienst mochten zijn.

Het zou dus niet meevallen de IDB te bestuderen vanuit een academische invalshoek met aandacht voor de professionele capaciteiten van de Nederlandse inlichtingendienst. Het plan daartoe was gerijpt, maar aan de uitvoering ervan durfden we (nog) niet te beginnen. Zo stond de zaak ervoor toen ons in 1991 werd gevraagd om in mei '92 een lezing te houden over het onderwerp 'Binnenlandse veiligheid en afweer naar buiten tijdens de Koude Oorlog'. Wij selecteerden daartoe een aantal in aanmerking komende casus. Daaronder was een van de weinige vrij algemeen bekend geworden episodes uit het bestaan van de Nederlandse inlichtingendienst, de reis door de Sovjet-Unie en de daarop volgende arrestatie van de BID-agenten E.B. Reydon en L. de Jager in 1961 in Oezjgorod aan de Sovjet-Tsjechische grens.³

In juni 1991 verzochten wij het ministerie van Algemene Zaken, waaronder de BID en de IDB hadden geresorteed, inzage in archiefmateriaal over de verwikkelingen rond dit spionneduo. In eerste instantie probeerde Algemene Zaken ons met een kluitje in het riet te sturen. Omdat we met de antwoorden ontevreden waren, stelden we vervolgens meer pertinente vragen. Zoals: bevond zich in het archief van het ministerie of dat van de IDB nu wel of niet materiaal over Reydon en De Jager? We kregen een al even pertinent antwoord: bescheiden van een inlichtingendienst moeten voor buitenstaanders geheim blijven.

Na deze afwimpeling richtten wij ons met een beroepschrift tot de Raad van State. Als gevolg hiervan werden we op 19 februari 1992 uitgenodigd op het ministerie van Algemene Zaken, waar van ambtelijke zijde werd betoogd dat vooral het privacy-belang van De Jager – Reydon wilde graag openbaarheid – zich verzette tegen inzage van documenten over de geruchtmakende zaak van de twee Nederlandse geheime agenten aan het begin van de jaren zestig. Wel was het ministerie bereid om concrete vragen van ons daarover op basis van BID/IDB-archiefmateriaal te beantwoorden. Wij gingen, met behoud van alle rechten, akkoord met dit aanbod. De antwoorden die we vervolgens kregen op onze 29 vragen waren weliswaar kort, maar in hun beknoptheid soms bijzonder onthullend.

Omdat in een van de antwoorden sprake was van een *damage assessment*, een verslag waarin de schade van het mislukken van de operatie van Reydon en De Jager voor de werkwijze van de dienst was opgemaakt, vroegen wij in tweede

instantie naar inhoud en strekking van dat document. Wanneer een inlichtingen- of veiligheidsdienst door een van zijn agenten of medewerkers gecompromitteerd is geraakt, pleegt hij immers in kaart te brengen wat de tegenstander als gevolg daarvan over de eigen organisatie en werkwijze te weten is gekomen. Het ministerie bevestigde weliswaar dat een dergelijk rapport was opgemaakt, maar weigerde iets los te laten over de inhoud.

Wederom stuurden we een beroepschrift naar de Raad van State. De behandeling van een dergelijk beroepschrift kan soms jaren duren. Wij vroegen derhalve om een versnelde behandeling, aangezien door een schrijven van Algemene Zaken bij ons de indruk was gewekt dat de stukken waarvan wij inzage verlangden intussen werden vernietigd.⁴ Over deze gang van zaken publiceerden wij begin november 1992 een artikel in *NRC Handelsblad*.⁵

Dit artikel was voor de PVDA-parlementariërs G. Valk en P. Stoffelen aanleiding om schriftelijke Kamervragen te stellen aan onder anderen premier R.F.M. Lubbers.⁶ Werden de archieven van de IDB al vernietigd en was het kabinet bereid een historicus aan te stellen die de geschiedschrijving van de IDB ter hand zou nemen? Het antwoord van het kabinet kwam snel: er was nog niets vernietigd en de aanstelling van een historicus achtte de regering 'niet relevant'.

Op 10 december 1992 werd ons verzoek behandeld bij de Raad van State. Tot verbijstering van alle aanwezigen – er was nogal wat belangstelling van de pers en Reydon zelf was met zijn echtgenote op de zitting aanwezig – deelde de vertegenwoordiger van het ministerie van Algemene Zaken mee dat het *damage assessment*-rapport weliswaar had bestaan, maar uit het archief was verdwenen.⁷ Onze verbazing zou nog groter worden toen op een vervolgzitting in het gebouw van het ministerie van Algemene Zaken van de zijde van het departement werd ontkend dat het document was zoekgeraakt. Het zou gewoonweg nooit hebben bestaan. Dit was in strijd met de eerdere beweringen van het ministerie.

Opnieuw stelden de eerder genoemde PVDA-parlementariërs schriftelijke vragen, ditmaal aan minister H. d'Ancona, want het archiefbeheer viel onder haar ministerie van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (wvc).⁸ In haar antwoord ontkende de bewindsvrouw op 4 februari 1993 evenwel dat het bewuste archiefstuk was verdwenen. Deze opmerking van de minister kwam niet overeen met het proces-verbaal van de zitting bij de Raad van State, waaruit bleek dat de vertegenwoordiger van Algemene Zaken wel degelijk had gesteld dat het *damage assessment*-rapport was opgemaakt en daarna verdwenen.⁹ Wij maakten minister d'Ancona per brief attent op deze discrepantie, maar de minister hield vast aan haar eerder ingenomen standpunt.¹⁰ Ons restte na zoveel onwil niets anders dan om de procedure bij de Raad van State voort te zetten.

De opmerkelijke afwijzing door minister-president Lubbers om een gekwalificeerd wetenschapper de geschiedenis van de IDB te laten vastleggen – de geschiedschrijving van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) was wel door de overheid ter hand genomen – sterkte ons in de gedachte dat wij daar dan maar zelf voor moesten zorgen. In afwachting van een positief besluit op onze verzoeken ten

aanzien van Reydon en De Jager hadden we door krantenonderzoek ontdekt dat er in het verleden meer over de IDB was gepubliceerd dan alleen over die fatale operatie. Tijdens onze procedures tegen de overheid groeide bovendien de hoeveelheid perspublicaties over de Nederlandse inlichtingendienst, omdat premier Lubbers begin 1992 besloot de IDB per 1 januari 1994 op te heffen. Het was een omstreden besluit, dat voor veel commotie in parlement en pers zorgde. Wellicht was een alomvattende geschiedschrijving over de inmiddels opgeheven Nederlandse inlichtingendienst vanaf 1946 toch mogelijk. De journalist en IDB-‘watcher’ Robert Schouten schreef:

‘Het wachten is nu op de oud-IDB’er die als eerste *The Candid Autobiography of a Senior Intelligence Officer*, in de trant van het geruchtmakende *Spycatcher* van de voormalige Britse MI5-man Peter Wright, op de markt weet te slingeren. Hoewel ook ex-medewerkers van de IDB een geheimhoudingsplicht hebben, hoeft de auteur misschien niet eens domicilie in het buitenland te kiezen omdat de dienst is geliquideerd en het woord “geheim” inmiddels aardig is gedevalueerd.’¹¹

Wij besloten niet te wachten. De IDB-medewerkers die hun functies hadden verloren door de opheffing waren met gouden koorden gebonden aan het ministerie van Algemene Zaken, dat hun had toegezegd dat zij niet zouden worden ontslagen. Wie praatte of schreef bracht deze regeling in gevaar. En dat het woord ‘geheim’ inmiddels gedevalueerd zou zijn, bleek een al te optimistische verwachting, maar dat wisten wij toen nog niet.

Staatsgevaarlijk

In januari 1994, twee weken nadat de dienst ter ziele was gegaan, besloten wij een aanvraag in te dienen bij het ministerie van Buitenlandse Zaken voor inzage in een aantal dossiers waarvan wij op grond van hun titels in de archiefinventarissen van het ministerie vermoedden dat zij betrekking hadden op de IDB. Het verzoek bleef ondanks herhaalde aandrang maandenlang onbeantwoord. Het was, zo werd ons meegedeeld, inmiddels in behandeling gegeven bij het ministerie van Algemene Zaken (AZ).

Daardoor niet ontmoedigd, dienden we op 6 juli 1994 een verzoek bij AZ zelf in om inzage van relevante documenten. We vermeldden daarbij de archiefnummers waaronder de door ons ter inzage gevraagde stukken bij het ministerie zouden zijn opgeborgen. Aanduidingen daaromtrent waren ons bekend uit de inventaris van het zogeheten Fock-archief van Algemene Zaken, die de naamgever, het voormalige hoofd van de BID mr. C.L.W. Fock, een van ons enkele jaren eerder ter hand had gesteld.

Deze aanvraag had een gevolg dat ons, ondanks enige jaren ervaring met de

beoefening van spionagegeschiedenis, zeer bevreesdde. De eerste reacties op ons verzoek bij Algemene Zaken kwamen tot ons via het Algemeen Rijksarchief (ARA) in Den Haag. Zoals het ministerie van Algemene Zaken later aan de Nationale Ombudsman zou uitleggen:

‘Gezien de verwijzing in de brief van 6 juli 1994 naar dossiernummers uit een geheime inventaris heeft het ministerie van Algemene Zaken getracht na te gaan hoe verzoekers aan die informatie waren gekomen. Daartoe is contact gezocht met de Rijksarchiefdienst, omdat een medewerker van die dienst toegang had gehad tot die informatie. De leiding van AZ heeft kanttekeningen geplaatst bij de werkwijze door de betrokken medewerker van het Rijksarchief met name in relatie tot de doelstelling van het door hem ingestelde onderzoek. Een en ander heeft echter niet geleid tot een concrete verdenking ten opzichte van de betrokken medewerker. Vanuit de Rijksarchiefdienst is over het contact dienaangaand tussen AZ en de Rijksarchiefdienst kennelijk met de heren Wiebes en De Graaff gecommuniceerd.’¹²

De betrokken archiefmedewerker zelf, die ten onrechte werd beschuldigd, schreef in een intern memo dat hij van dergelijke ‘insinuaties’ niet was gediend; nu die toch opdoken, eiste hij van zijn superieuren ‘geharnaste bestrijding’.¹³ Overigens stelde het Algemeen Rijksarchief ons er schriftelijk van in kennis dat Algemene Zaken een groot deel van de door ons opgegeven inventarisnummers niet kon traceren.¹⁴

Nog verbazingwekkender werd de zaak toen ons enkele weken later werd meegedeeld dat onze manier van aanvragen van archiefnummers op het ministerie van Algemene Zaken was vergeleken met de wijze waarop in het verleden KGB-agenten opdracht hadden gekregen in Brussel bij de NAVO bepaalde stukken te kopiëren. ‘U begrijpt dus wel aan welke verdenking U hebt bloot gestaan.’ Even dachten we dat dit een grap was, maar de mededeling bleek bloedserieus bedoeld. Wij hadden de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten ‘handenvol werk’ bezorgd.

In de weken daarna werden deze geluiden alleen maar bevestigd. We kregen te horen dat het van belang was dat ‘degenen die de beslissingen nemen op AZ’ overtuigd zouden worden van onze integriteit. Ter verklaring van de reactie van dit ministerie werd ons meegedeeld dat we er begrip voor moesten hebben dat de departementstop nogal geschrokken was: archiefnummers waarvan werd aangenomen dat ze veilig achter meerdere kluisdeuren lagen, arriveerden nu plotseling op het ministerie in een brief ‘die niet eens was aangetekend’. En uit een andere mond vernamen wij dat het departement eraan moest wennen, omdat onderzoek zoals wij dat verrichtten, vroeger altijd was gedaan door de ‘vijand’.

Kort nadat het parse kabinet-Kok in de zomer van 1994 was aangetreden, leek er een keer ten goede te komen. We werden uitgenodigd voor een overleg op 13 oktober 1994 in de zogeheten ‘rode kamer’ van het ministerie van Algemene Zaken.

Daar werd overeengekomen dat het ministerie zich zou beraden op de modaliteiten waaronder aan ons materiaal betreffende de IDB zou kunnen worden verstrekt. De modaliteit die, zo werd ons later telefonisch nog eens meegedeeld, het meest in aanmerking kwam, was de verlening van een regeringsofdracht. Op die middag in de 'rode kamer' werd verder overeengekomen dat tijdens het interne departementale beraad over de invulling daarvan een soort 'wapenstilstand' in acht zou worden genomen, waarbij verzoeken om inzage van archiefmateriaal zouden blijven rusten.

De leiding van Algemene Zaken zelf liet zich echter de handen niet zo gemakkelijk binden en zond intussen een schrijven aan oud-medewerkers van de Nederlandse inlichtingendienst, waarin hun werd verboden met wetenschappelijke onderzoekers en andere belangstellenden te praten over hun werk voor de dienst – een brief die spoedig werd gesignaleerd in de pers.¹⁵ Omdat sommige oud-medewerkers van de IDB zich niet door deze brief lieten afschrikken, werd een boodschap met soortgelijke strekking aan een aantal van hen ook nog eens telefonisch overgebracht.

Intussen hield Algemene Zaken ons een half jaar aan het lijntje met de mogelijke verstrekking van een regeringsofdracht. Uiteindelijk deelde het ministerie in reactie op een ultimatieve brief van ons mee dat de geschiedschrijving van ambtelijke zijde zou worden aangevat en dat wij in de slotfase van die geschiedschrijving als meelezers zouden mogen fungeren.¹⁶

We maakten bij de Nationale Ombudsman bezwaar tegen de gang van zaken. Tot onze teleurstelling haalde deze procedure weinig uit. Het ministerie van Algemene Zaken verstreekte over de ommezwaai ten aanzien van een mogelijke regeringsofdracht aan de Ombudsman een halve pagina informatie op voorwaarde dat die niet aan ons zou worden overgelegd.¹⁷ Verweer tegen deze halve blanco pagina was voor ons dus onmogelijk. Ook later zou van de zijde van het departement worden gezegd dat aan deze ommezwaai 'beleidsmatige redenen' ten grondslag lagen die zich niet voor openbaarmaking leenden.¹⁸ De Nationale Ombudsman verklaarde onze klachten over verdachtmakingen bij onder meer het ARA en over het besluit om niet ons het onderzoek naar de IDB te laten doen maar dit intern te laten verrichten ongegrond. Slechts de overschrijding van de termijnen voor beantwoording van onze informatieverzoeken door het ministerie noemde hij onbehoorlijk.¹⁹

Zoveel tegenwerking hadden we niet verwacht. We besloten onze vrijheid te hernemen en met een beroep op de Archiefwet en de Wet Openbaarheid van Bestuur (wob) stukken over de IDB bij de overheid op te vragen. Wij moesten nu verzoeken om concrete stukken, omdat de wob geen ongespecificeerde vragen toestaat. Daardoor raakte het ministerie van Algemene Zaken op de hoogte van ons kennisniveau, hetgeen secretaris-generaal drs. T. van de Graaf in een schrijven aan ons deed opmerken:

Kok snoert mond van ex-spionnen

door Joost de Haas

DEN HAAG, woensdag
Premier Kok heeft ex-medewerkers van de Inlichtingen- dienst Buitenland (IDB) een spreekverbod opgelegd. De spion- nen van de begin dit jaar opgeheven geheime dienst moeten van Kok zwijgen over hun activiteiten.

Dit staat in een vertrouwe- lijke brief, die onlangs aan tientallen ex-IDB'ers is ver- stuurd. „Het bekend worden van werkwijzen kan, in ver- band met het functioneren van de overgebleven diensten, leiden tot aantasting van de veiligheid van de staat”, aldus de brief.

De secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Zaken, drs. T. van de Graaf, waarschuwt in de brief dat praatzieke ex-IDB'ers straf- rechtelijk kunnen worden vervolgd.

Aanleiding voor het spreek- verbod is het plan van twee IDB te schrijven. De weten- schappers, Cees Wiebes en Bob de Graaff, hebben daartoe de IDB benaderd.

Enkele ex-medewerkers zouden algevoelige informatie hebben verstrekt over de IDB.

Kabinet van de Minister-President

Enkele ex-medewerkers van de Inlichtingendienst Buitenland (IDB) zijn benaderd door journalisten of wetenschappelijke onderzoekers om medewerking te verlenen aan een interview over de vraag in de richting van het ministerie hoe met de informatie van de IDB om te gaan. Aangezien het antwoord op deze vraag ook voor u van belang is, wordt de hoogte van de lijn die in deze ware te volgen. Deze lijn beoogt te zorgen voor de bescherming van de belangen waarop onder andere de Wet Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MIV) ziet, als aan die van de privacy van de oud-medewerkers.

De MIV en de daarop gebaseerde regelgeving voorzien in de bescherming van bronnen en werkwijzen van de diensten. Aan de bronnen is de bescherming nadrukkelijk gegarandeerd. Het bekend worden van de werkwijzen kan, in verband met het functioneren van de overgebleven diensten, leiden tot een aantasting van de veiligheid van de staat.

In dit verband rust op u de verplichting tot geheimhouding. Deze komt erop neer dat het u niet is toegestaan vertrouwelijke informatie waarvan u kennis draagt, naar buiten te brengen. Ik moge hiertoe voor de goede orde verwijzen naar de artikelen 23 van de MIV, 38 Arbeidsovereenkomstenbesluit, 59 Algemeen Rijksambtenaren- reglement en de op de geheimhouding betrekking hebbende artikelen in het Wetboek van Strafrecht en Wetboek van Strafvordering.

Gezien het bovenstaande wijs ik u er, hopelijk ten overvloede, op dat u op verzoeken om interviews en gesprekken niet kunt ingaan. Ik vertrouw erop dat u in deze zin zult handelen.

Mochten bedoelde verzoeken u bereiken of reeds bereikt hebben, dan word ik daarvan in kennis gesteld.

DE MINISTER VAN ALGEMENE ZAKEN
voor deze:
De Secretaris-Generaal,

drs. T. van de Graaf

'Indien door publicatie of door bekendmaking anderszins door u de identiteit van bronnen van de IDB bekend wordt, is het mogelijk dat u zich schuldig maakt aan een misdrijf tegen de veiligheid van de Staat, als bedoeld in artikel 98 e.v. Wetboek van Strafrecht. Hetzelfde geldt voor eventueel door u geraadpleegde informanten. Ook deze lopen, door het verstrekken van informatie, het gevaar zich schuldig te hebben gemaakt of nog te maken aan een strafbaar feit. Ik stel mij op het standpunt dat u gegevens die als staatsgeheim moeten worden beschouwd en die door onrechtmatig handelen van wie dan ook zijn verkregen, zou moeten afgeven aan de Staat der Nederlanden.'²⁰

Wij besloten maar niet op deze 'uitnodiging' in te gaan.

Gebrek aan openbaarheid

Toen wij naar concrete stukken vroegen, werd al gauw ons bange vermoeden gesterkt dat er sprake was van archiefvernietiging bij de IDB. Nadat wij nog eens via de pers aan de bel hadden getrokken en na een derde ronde van Kamervragen, ditmaal behalve van Valk ook van zijn partijgenoot G.J.W. van Oven, gaf minister-president Kok toe dat de IDB-rapportages aan 'afnemers' (de gebruikers) tot november 1992 grotendeels waren vernietigd; het bronarchief was grotendeels op microfilm gezet en rapportages van en aan zusterdiensten waren vernietigd, dan wel geretourneerd.²¹

Blijkens een intern memorandum van het ministerie van Buitenlandse Zaken uit 1989, zo bleek ons verder, had Algemene Zaken dit departement verzocht, net als andere ontvangers, de IDB-rapportages te vernietigen omdat zij 'vanuit historisch oogpunt niet voldoende relevant waren om te bewaren'. Bovendien zou, indien Buitenlandse Zaken de rapporten bewaarde, dit departement 'door de rechter wellicht ... worden verplicht tot het geven van inzage'.²² En dat wilde Algemene Zaken natuurlijk niet.

In zijn antwoord op de Kamervragen van Valk en Van Oven zei premier Kok dat 'de belangen van de staatsveiligheid' hadden geprevaleerd boven die van de Archiefwet. Binnen de rechtsstaat Nederland is dat echter niet mogelijk. Geheime diensten zijn net zo goed onderworpen aan de Archiefwet als alle andere overheidsinstellingen. Deze handelwijze was dan ook volstrekt in strijd met de Archiefwet, die een dergelijke inbreuk niet toestaat, zou een werkgroep van de Tweede Kamer later concluderen.²³ Nadat diverse personen en instanties de premier hadden voorggehouden dat zijn redenering in de rechtsstaat Nederland geen opgeld deed, verklaarde de bewindsman dat er tussen zijn voorganger Lubbers en de Kamer bij de beantwoording van eerdere vragen sprake was geweest van een misverstand over het begrip archiefvernietiging.

Gebrek aan inzage van archiefmateriaal bleef ons parten spelen, niet alleen omdat veel stukken waren vernietigd, maar ook omdat nog resterende bescheiden geheim

PROCESVERBAAL VAN Vernietiging

Heden, 27 mei 1991, hebben wij ondergetekenden, werkzaam bij de Inlichtingendienst Buitenland, ons op mondelinge last van Dhr. Drs. K.M. Meulmeester, Hoofd van de Inlichtingendienst Buitenland, in commissie verenigd, teneinde, conform de Aanwijzingen voor beveiliging staatsgeheimen en vitale onderdelen van de Rijksdienst van 20 januari 1989 No. 89MD11818, te vernietigen:

Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport
Rapport

De commissie verklaart, dat de vernietiging heeft plaats gevonden conform de voorschriften.
Hiervan opgemaakt dit procesverbaal, op datum als boven vermeld.

Gezien:

De commissie,

Dhr. Drs. K.M. Meulmeester)

VERTROUWELIJK

bleven, al was de IDB inmiddels opgeheven. Telkens opnieuw bleek de Wet Openbaarheid van Bestuur niet van toepassing te zijn op het materiaal dat wij graag wilden zien. Zo liet de president van de Algemene Rekenkamer, belast met het toezicht op de uitgaven van de IDB, weten dat de Rekenkamer niet valt onder de Wet Openbaarheid van Bestuur. Zijn controlefunctie ten aanzien van de inlichtingendienst valt onder het regime van de Comptabiliteitswet en verplicht hem, volgens de interpretatie van de president, ongelimiteerd tot geheimhouding.

Het ministerie van Justitie meende met een beroep op in de wob genoemde uitzonderingsgronden ons geen inzage te kunnen verstrekken in rapporten van de rijksrecherche uit het begin van de jaren negentig inzake een onderzoek naar de IDB. Wel werd ons daarvan een samenvatting verstrekt. Andere gegevens van Justitie, die met behulp van de IDB tot stand waren gekomen, vielen onder de wet op de politieregistraties, die slechts voor wetenschappelijk onderzoek worden vrijgegeven wanneer dit statistisch van aard is.

Een stevig slot op de deur werd aangebracht door de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State, toen ons verzoek tot inzage in gegevens uit het dossier-Reydon/De Jager ten slotte in 1995 door haar in laatste instantie werd behandeld. Na vijf maanden beraad oordeelde de afdeling dat niet de wob van toepassing was op de IDB, maar de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten. De laatste wet kende volgens de Raad van State een afdoende openbaarheidsregime, en dat hield in dat de Nederlandse geheime diensten voor wetenschappelijke doeleinden geen inzage hoeven te verstrekken in stukken die tot personen herleidbare gegevens bevatten.

Dezelfde afdeling zorgde voor een verder teleurstelling door in juni 1996 uit te spreken dat wij het ministerie van Algemene Zaken niet konden dwingen zich bij wob-verzoeken te houden aan de beantwoordingstermijnen van de wet. Inmiddels was namelijk bij een archiefinspectie gebleken dat het IDB-archief, voorzover nog aanwezig, zodanig in het ongerede was geraakt, dat het ministerie jaren nodig zou hebben om alles weer op orde te brengen. Een extra handicap daarbij was dat kort voor de opheffing van de IDB de geautomatiseerde ontsluiting op het IDB-archief was gewist. Volgens de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State mocht niet van het ministerie worden verlangd dat het archief binnen een bepaalde termijn weer netjes had geordend. De termijnen van de wob zouden pas in werking treden zodra de door ons aangevraagde stukken zouden zijn teruggevonden.

Voor een doorbraak in deze reeks *njets* tegen de openbaarheid zorgde de sector bestuursrecht van de arrondissementsrechtbank te Amsterdam, nadat vier ministeries en de rijksrecherche onder aanvoering van het departement van Algemene Zaken hadden geweigerd ook maar een jota vrij te geven over de ontmaskering van een door de Israëliische geheime dienst gerekruteerde agent, een zogeheten mol, bij de IDB. In april 1996 bepaalde de president van de rechtbank dat Algemene Zaken ons op concrete vragen antwoord zou moeten verschaffen.²⁴

De zaak van de Israëliische mol had overigens een half jaar eerder onze verhouding tot het ministerie van Algemene Zaken ernstig vertroebeld. Op donderdag 5

oktober 1995 werden wij onaangenaam getroffen door een artikel in het Israëlische dagblad *Ha'aretz*. De auteur van het verhaal was Yossi Melman, schrijver van een boek over de Israëlische inlichtingen- en veiligheidsdiensten.²⁵ Melman wist te melden dat een majoor van een Nederlandse inlichtingendienst in het begin van de jaren tachtig had gespioneerd voor Israël. Hij was ontmaskerd en zou zijn veroordeeld, maar hij werd op Israëliisch verzoek al snel weer vrijgelaten.²⁶ Wij werden nogal overvallen door het bericht. Niet zozeer door de inhoud en strekking van het artikel, maar vooral door het onverwachte tijdstip van publicatie.

Reeds enige tijd waren wij met Melman in contact. Er lag een schriftelijke afspraak dat Melman ons verhaal over deze majoor exclusief voor het dagblad *Ha'aretz* zou krijgen om dit te publiceren, gelijktijdig met de verschijning van ons boek over de IDB. In ruil hiervoor zou Melman ons in contact brengen met de bewuste majoor en anderen uit het circuit van Israëlische geheime diensten, in *intelligence*-jargon de inlichtingengemeenschap van dat land. Melman schond deze afspraak op flagrante wijze door vroegtijdig naar buiten te komen met het verhaal, dat gebaseerd was op informatie die wij hem hadden aangeleverd. Het waren gegevens die eerder verspreid in de Nederlandse pers hadden gestaan en door ons bijeengebracht waren. Hierdoor kon Melman de Israëlische militaire censuur omzeilen, want berichten die al gepubliceerd zijn in het buitenland mogen vervolgens ook in Israël verschijnen.

We hebben direct alle contacten met deze malafide journalist²⁷ verbroken, maar Melman nam al de volgende dag wraak door onze namen in een tweede artikel in *Ha'aretz* expliciet te vermelden. De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en hoge ambtenaren op het ministerie van Algemene Zaken namen het ons daarna bijzonder kwalijk dat wij naar Melman hadden gelect en volgens hen op deze manier de besluitvorming over openbaarmaking van gegevens over deze zaak onder druk hadden gezet. Dit alles echter zonder onze kant van het verhaal te horen. Wij hadden er immers geen enkel belang bij een dikke 'krent uit de pap' al ver voor de verschijningsdatum van onze studie over de IDB aan een krant toe te spelen, waarna ook andere media zich op de zaak zouden storten. Het artikel in *Ha'aretz* bracht de Israëlische autoriteiten in staat van *red alert* en een interview met de Nederlandse oud-majoor konden wij hierna wel vergeten.

Vraagstelling en bronnen

Gezien de rigoureuze vernietiging van archiefbescheiden en de aanhoudende geheimzinnigheid rond de dienst en zijn oud-medewerkers viel het niet mee enkele centrale vragen naar voren te halen waarvan mocht worden verwacht dat er een redelijke kans op beantwoording bestond. Uit de veelheid van vragen bleven er ten slotte twee over die leidend zijn geweest voor ons onderzoek.

Ten eerste viel het op dat de Nederlandse inlichtingendienst met tussenpozen van enkele jaren telkens opnieuw ten prooi was gevallen aan conflicten die de

dienst vaak rechtstreeks in zijn bestaan bedreigden. In 1965 schreef het voormalige plaatsvervangende hoofd van de Marine Inlichtingendienst (MARID) bijvoorbeeld over 'het feit dat men het intrigeren bij deze dienst [de BID] moeilijk kan nalaten en hiermee dus altijd rekening zal moeten worden gehouden'.²⁸ Ten tijde van de doodstrijd van de IDB, begin 1992, beweerde een oud-hoofd van de Landmacht Inlichtingendienst (LAMID) dat de IDB 'altijd al een vage club' was geweest, 'een zorgenkind, een broeinest van spanningen, een instelling waar vaak sprake [was] van misbruik van overheidsgeld'. 'Roddels over corruptie en ruzies over misbruik van geheime fondsen waren binnen de IDB schering en inslag.'²⁹ Hoe vielen deze bijna conjuncturele conflicten te verklaren? Waren zij specifiek voor een inlichtingendienst opererend binnen en vanuit de Nederlandse context? Of zouden zij in elke overheidsorganisatie kunnen voorkomen? Hadden zij misschien vermeden kunnen worden?

Onze tweede hoofdvraag luidde: wat is, in het licht ook van de uiteindelijke opheffing van de dienst per 1 januari 1994, het nut, of misschien wel de noodzaak, van een Nederlandse buitenlandse inlichtingendienst geweest?

Aan welke bronnen hebben wij deze vragen nu wél kunnen toetsen? Tijdens onze pogingen archiefmateriaal door juridische druk in veiligheid te brengen en te raadplegen, bleek ons dat gepubliceerde artikelen in dag- en weekbladen, alsmede de Handelingen van de Eerste en Tweede Kamer meer informatie bevatten dan aanvankelijk gedacht. Vervolgens zochten wij in Nederland in aanverwante archiefbestanden, bijvoorbeeld bij de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie, en enkele collecties aanwezig in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. Daarnaast werden archiefcollecties in de National Archives in Washington D.C. en het Britse Public Record Office in Kew bestudeerd.

Na de jarenlange stroeve verhoudingen met het ministerie van Algemene Zaken bleek dit departement vanaf 1995 toch bereid ons zakelijke informatie over de IDB te verstrekken, hetzij door de verlening van inzage, hetzij door verstrekking van samenvattingen van materiaal dat niet in zijn geheel aan de openbaarheid mocht worden prijsgegeven. Aangezien dit materiaal grotendeels nog niet zijn definitieve archivalische rustplaats heeft bereikt, hebben wij, in overleg met het ministerie van Algemene Zaken, in de annotatie verwezen naar de ministeriële beschikking waarbij de informatie aan ons werd vrijgegeven.

Ten slotte hebben wij interviews afgenomen van meer dan honderd personen in binnen- en buitenland die betrokken zijn geweest bij het werk van de IDB. Daarbij ging het niet alleen om vele ex-medewerkers van de inlichtingendienst, maar ook om verantwoordelijke bewindslieden, Kamerleden en ambtenaren van ministeries die als afnemer van de IDB hadden gefungeerd. Voormalige functionarissen van buitenlandse zusterdiensten stonden ons over het algemeen bereidwillig te woord.

Het hoeft niet te verbazen dat bij een onderwerp als het onderhavige verscheidene oud-medewerkers zeer zwijgzaam bleken te zijn. Veel verrassender was het grote

aantal dat wel meewerkte. Zij hebben ons een grotere dienst bewezen dan verscheidene personen uit de politiek en de vakbeweging, van wie wij een positievere instelling ten opzichte van openbaarheid hadden verwacht dan we van hen hebben mogen ondervinden.

De lezer zal er hopelijk begrip voor kunnen opbrengen dat wij schaars moesten zijn bij de bronvermelding. Ook wij vinden dat onbevredigend, omdat daardoor de controleerbaarheid van onze beweringen op onderdelen ontbreekt. Dat manco is des te groter omdat essentiële archivalia ontbraken om beweringen na te trekken of in een context te plaatsen.

Terwijl het ministerie van Algemene Zaken zich vanaf medio 1995 coöperatiever opstelde tegenover het onderzoek, wachtten verzoeken om informatie bij de BVD en het ministerie van Defensie, waarop volgens de WOB binnen een maand dient te worden gereageerd, meer dan een halfjaar, ja, soms anderhalf jaar op beantwoording. Dit zijn onwerkbare termijnen voor onderzoekers, die vaak door zaken die zij in het ene document vinden tot vervolgvragen komen naar andere documenten. Enkele van onze verzoeken om informatie waren dan ook nog niet beantwoord toen dit boek ter perse ging.

Bovendien kan een geschiedschrijving die grotendeels gebaseerd is op WOB-verzoeken en op gesprekken niet anders dan leemten vertonen. Onder de WOB is het niet mogelijk inventarissen te raadplegen. De verzoeker moet zelf steeds concrete beleidsaangelegenheden of stukken noemen. Telkens opnieuw begint hij te trekken aan losse draadjes, maar als hij die ten slotte geheel of gedeeltelijk in handen heeft, is niet duidelijk of hij uiteindelijk de totale kluwen heeft ontward.

Daar komt bij dat de zeer frequente tegenstellingen die zijn voorgekomen bij de IDB, alsmede de voor betrokkenen dikwijls onbevredigende wijze waarop zij afscheid moesten nemen van de dienst, ook jaren later nog vaak hun visie kleuren. Wij hebben ervaren dat zelfs tientallen jaren na dato de emoties daarover nog zeer groot kunnen zijn.

Vooral het conflict dat aan het begin van de jaren negentig bestond tussen het hoofd van de dienst, drs. K.M. Meulmeester, en enkele directiehoofden heeft ons in de slotfase van ons onderzoek achtervolgd. In de reeds gememoreerde brief uit oktober 1994 die secretaris-generaal Van de Graaf aan oud-IDB'ers had geschreven naar aanleiding van het feit dat enkelen van hun waren benaderd door 'journalisten of wetenschappelijke onderzoekers' met een verzoek om een interview over de IDB, had de topambtenaar van AZ de voormalige medewerkers er 'hopelijk ten overvloede' op gewezen 'dat u op verzoeken om interviews en gesprekken niet kunt ingaan'. Het was voor ons daarom een aangename verrassing dat de heer Meulmeester na verschijning van twee artikelen van onze hand over de IDB³⁰ alsnog eigener beweging om een gesprek vroeg. Tijdens een bijeenkomst op het ministerie van Algemene Zaken op 29 januari 1997 plaatste hij vervolgens een aantal kanttekeningen bij de weergave van de feiten in die artikelen.

Onder de directiehoofden, die met hem in onmin hadden geleefd, werd aanstoot genomen aan deze zoals een van hen het noemde 'rechtsongelijkheid', waardoor

Meulmeester wel in staat was geweest zijn visie op het gebeurde aan ons te geven, terwijl, zoals een hoofd schreef, 'het de overige (oud)medewerkers van de IDB ten strengste verboden was, waarbij intimidatie niet werd geschuwd, om met deze onderzoekers contact te hebben'.³¹ De directiehoofden raakten van het gesprek met Meulmeester op de hoogte toen het ministerie van Algemene Zaken ons aanbood passages uit het manuscript die hen betroffen voor te leggen aan een aantal betrokkenen, ter verkrijging van een *nihil obstat* tegen vermelding van hun naam. Enkele directiehoofden gaven daarop te kennen nader met ons te willen spreken, maar het ministerie van Algemene Zaken verleende daarvoor geen toestemming.³²

Meulmeester, die in zijn hoedanigheid van adviseur van het ministerie kennis had kunnen nemen van het volledige manuscript, verlangde via zijn advocaat mr. E.J. Daalder het recht om door middel van een bijlage in ons boek zijn visie te geven op het beschrevene. Wij hadden hiertegen geen enkel bezwaar en stelden Daalder voor ook de drie directiehoofden die rechtstreeks onder Meulmeester hadden gewerkt eenzelfde gelegenheid te bieden. Daalder, die niet alleen de advocaat van Meulmeester was maar tegelijk als landsadvocaat voor het ministerie van Algemene Zaken optrad, zette nu zijn andere baret op en antwoordde dat naar het oordeel van het departement de drie directiehoofden 'geen bijzondere positie' moest worden gegeven. De concept-bijlage van Meulmeester zou voorafgaand aan publicatie door Algemene Zaken 'worden getoetst aan de – in het geval van drs Meulmeester theoretische – vraag of de ingevolge de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de Wet openbaarheid van bestuur te beschermen belangen in de reactie van drs Meulmeester niet worden aangetast'.³³

Ten aanzien van een door ons voorgestaan gesprek met de drie voormalige directiehoofden, eventueel te houden op het ministerie van Algemene Zaken in aanwezigheid van de wob-ambtenaar, stond AZ afwijzend. Wel kregen we de gelegenheid aan de drie afdelingshoofden het deel van het manuscript dat betrekking had op de slotfase van de IDB voor schriftelijk commentaar voor te leggen. Bovendien liet de wob-ambtenaar van het ministerie van Algemene Zaken ons tijdens een gesprek op 30 juni 1998³⁴ weten er geen bezwaar tegen te hebben indien wij de betrokken directiehoofden alsnog rechtstreeks zouden benaderen voor een gesprek. Van onze uitnodiging voor zo'n gesprek is door de drie geen gebruik gemaakt. Wel ontvingen wij via Algemene Zaken schriftelijke reacties van hen.

Tegen deze achtergrond kunnen wij niet meer doen dan de lezer verklaren dat we de ons verstrekte gegevens naar eer en geweten hebben geprobeerd te controleren. Fouten zijn niet uitgesloten. Dat zijn ze in geen enkel wetenschappelijk werk. Wie geen fouten wil maken, moet niet publiceren. Dat geldt des te meer voor een geschiedschrijving over een inlichtingendienst waarvan archiefmateriaal illegaal is vernietigd, archiefmateriaal deels niet wordt vrijgegeven en het aan oud-medewerkers wordt verboden informatie te verstrekken.³⁵ Wij zijn van oordeel dat angst voor dergelijke fouten echter niemand ervan mag weerhouden te schrijven over inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Persoonlijk zijn we ervan overtuigd dat we ondanks de hier beschreven barrières een in hoofdlijnen betrouwbaar beeld hebben geschetst van de *organisatie* van 'de Nederlandse CIA', zoals de buitenlandse inlichtingendienst van vaderlandse snit wel is genoemd. De vele gesprekken die we hebben gevoerd en het aanvullende schriftelijke materiaal dat ons ter beschikking stond, staan daar borg voor. Of de nuance altijd juist is getroffen, of wij steeds tot een juiste weging van alle factoren hebben kunnen komen, zal de tijd leren.

Geschiedenis is een discussie zonder eind. Dat geldt nog meer voor de geschiedenis van inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waarbij veel langere termijnen dan voor ander archiefmateriaal van de overheid bestaan alvorens documenten aan de openbaarheid worden prijsgegeven. Onderzoekers krijgen geen inzage in inventarissen maar moeten min of meer in den blinde vragen naar relevante stukken, waardoor hun documentaire bestand verbrokkelder is. Ook door geheimhoudingsverklaringen opgelegd aan medewerkers bereikt informatie over inlichtingen- en veiligheidsdiensten de onderzoeker en dus het publiek slechts mondjesmaat en over een veel langere termijn dan in andere gevallen. Terwijl voor andere soorten geschiedschrijving over het algemeen na verloop van tijd geldt dat het beeld van het onderwerp nog slechts verandert door nieuwe zienswijzen, blijft voor spionage-geschiedenis veel langer gelden dat ook nieuwe informatie tot bijstelling van het beeld kan leiden.

Wij kunnen slechts hopen dat dit overzicht een eerste aanzet zal zijn voor verdere studie naar de historische plaats van de IDB in de Nederlandse en de internationale familie van geheime diensten. Mogelijk draagt deze studie tevens bij tot een hernieuwde discussie over nut en noodzaak van een dergelijke dienst voor een land als Nederland.

Over concrete *operaties* zal de lezer in dit overzicht relatief weinig informatie aantreffen, evenals over individuele menselijke bronnen. Op dit punt bewaarden onze gesprekspartners – terecht – het stilzwijgen. Het risico daarvan is wel dat door het gebrek aan informatie over operaties een eenzijdig beeld ontstaat. Aanvankelijk hebben we geworsteld met het gegeven dat we waarschijnlijk alleen de overbekende, verkeerd afgelopen operatie van de agenten Evert Reydon en Louw de Jager uit 1961 zouden kunnen beschrijven. We hebben het ministerie van Algemene Zaken daarom verzocht ons een drietal operaties voor te leggen, eventueel ontdaan van concrete details, die ons in staat zouden stellen een afgewogen oordeel te vormen over de operationele bekwaamheid van de IDB. Het ministerie heeft dit geweigerd. Het stemt ons daarom tot grote tevredenheid dat wij dankzij een eigen ontdekking in elk geval één goed verlopen operatie uitvoerig in kaart hebben kunnen brengen: operatie-Virgil, die een prominente plaats inneemt in dit boek. Daardoor heeft deze geschiedschrijving niet uitsluitend betrekking op de organisatie van de IDB en de organisatorische inrichting van de civiele inlichtingenvergaring ten aanzien van het buitenland vanuit Nederland in de jaren 1946 tot 1994.

Omdat een aantal taken van de voormalige IDB nog steeds wordt voortgezet,

zouden wij de veiligheid van de staat der Nederlanden hebben kunnen schaden. Om dat risico te vermijden hebben wij het manuscript vóór publicatie eigener beweging voorgelegd aan het ministerie van Algemene Zaken. Dit ministerie heeft daarop gezorgd voor een coördinatie met het ministerie van Buitenlandse Zaken, de Binnenlandse Veiligheidsdienst en de Militaire Inlichtingendienst. Gehoord de opmerkingen van die zijde hebben wij onze eigen afwegingen gemaakt over de opportuniteit van publicatie van bepaalde feiten. Het verstrekte commentaar heeft op diverse plaatsen tot verbeteringen van de tekst geleid. Wij zijn de betrokken ambtenaren dankbaar voor de vele uren die zij hebben uitgetrokken voor de becommentariëring van ons manuscript.

Veel dank gaat uit naar de archiefmedewerkers en wob-ambtenaren die onvermoeibaar bereid waren ons te steunen in onze speurtocht op basis van vage aanwijzingen of onduidelijk geformuleerde vragen: Francien van Anrooy, Nicole Brandt, Hein Jongbloed en Sierk Plantinga van het Algemeen Rijksarchief, Fred van den Kieboom en Radjen Gangapersadsing van het ministerie van Algemene Zaken, Anne-Marie Schwirlich van de Australian Archives, Hans den Hollander, Henja Korsten, Peter van Velzen, Marco Verhaar en Ton van Zeeland van het ministerie van Buitenlandse Zaken, Sam Martijn van het Centraal Archieven Depôt van het ministerie van Defensie, Ella Molenaar, Monique van der Pal, Cees Smit, Willeke Tijssen, Mieke IJzermans en Co Zeegers van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Jaap van Doorn en Maarten van Rijn van het ministerie van Justitie, Willem Dings van het Katholiek Documentatie Centrum, John Taylor van de National Archives in Washington en Adrie van Vliet van het Rijksarchief Noord-Brabant.

Door het specialistische karakter van ons onderzoek en de opgelegde geheimhoudingsplicht was de gedachtewisseling met medeonderzoekers en -auteurs beperkt. Des te meer waarden wij het vertrouwen dat wij vonden bij Matthew Aid, Roger Faligot, Nico Horn, Joost Jonker, Frans Kluiters, Paul Koedijk, Gerard Mulder en Erich Schmidt-Eenboom, die ons met raad en daad terzijde stonden.

Diverse medewerkers van de Universiteit van Amsterdam verleenden op uiteenlopende wijze steun bij de totstandkoming van het manuscript: prof.dr. Frits Rüter, mr. Kees Piena, dr. Tom Nieuwenhuis en Melanie Comman.

Voor onze vaste uitgever Sdu lag aan dit boek een weliswaar interessant maar ook ongebruikelijk en zeer lastig manuscript ten grondslag. De niet aflatende bezorgdheid voor ons persoonlijke wel en wee en de ruimhartige toedeling van juridische bijstand in de persoon van mr. Harro Knijff hebben ons meer dan ooit gesterkt in het gevoel dat wij bij de Sdu en uitgever Geert van der Meulen en zijn medewerkers in goede handen zijn.

Cees Wiebes wil dr. Thorsten B. Olesen en de staf van de Universiteit van Aarhus, Denemarken, bedanken voor de genoten gastvrijheid en de hem geboden mogelijkheid ongestoord aan het manuscript te werken.

En ten slotte brengen wij een ode aan alle ongenoemden, zonder wie dit boek niet tot stand zou zijn gekomen.

INLEIDING

Degenen die zich door deze publicatie aangespoord voelen tot het leveren van commentaar of het doen van suggesties, kunnen ons bereiken via postbus 18210, 1001 ZC Amsterdam.

Bob de Graaff & Cees Wiebes
Rotterdam/Amsterdam, 1998

Toelichting

Achterin het boek is een overzicht van specifieke termen uit de wereld van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten opgenomen, alsmede een beknopte uitleg daarvan. De lezer treft daar ook een lijst met afkortingen aan.

Ten aanzien van Indonesische persoonsnamen die in dit boek voorkomen hebben wij zo veel mogelijk de indertijd door betrokkenen zelf gehanteerde spellingswijze gebruikt. Zo zal de lezer dus bijvoorbeeld naast elkaar *Soekarno* en *Suharto* aantreffen. In citaten hebben wij de door de auteur van het citaat gebezigde spelling onaangetast gelaten.

Onder druk van het buitenland

de oprichting van de Buitenlandse Inlichtingendienst

Oorsprong in de Tweede Wereldoorlog

De oorsprong van de Buitenlandse Inlichtingendienst ligt in Londen, waar tijdens de Tweede Wereldoorlog een begin werd gemaakt met de planning voor een naoorlogs inlichtingenapparaat van de Nederlandse overheid. In de Britse hoofdstad functioneerde vanaf 28 november 1942 het Bureau Inlichtingen (BI). Deze dienst had als voornaamste taak het inwinnen, verzamelen en doorgeven van alle inlichtingen op politiek en economisch terrein ten behoeve van de Nederlandse regering-in-ballingschap.¹ De leiding van BI berustte sinds het voorjaar van 1943 bij de majoor der infanterie KNIL dr. J.M. Somer, die vóór de oorlog al een beperkte ervaring met inlichtingenwerk had opgedaan als medewerker van GS III-A, de sectie Inlichtingen van de Generale Staf.

Een aantal vooraanstaande BI-medewerkers stelde eind 1944, begin 1945 een memorandum op waarin zij de noodzaak van een naoorlogse inlichtingendienst uiteenzetten.² Als voornaamste argumenten voor zo'n dienst noemden ze het feit dat de Nederlandse regering de vooroorlogse neutraliteitspolitiek had verruild voor een actief buitenlands beleid, en de internationale machtsverschuivingen als gevolg van de oorlog, die ongetwijfeld tot een politieke heroriëntatie en een intensievere economische strijd zouden leiden. Voor Nederland achtten de opstellers van het memorandum een buitenlandse inlichtingendienst van des te meer belang, omdat een kleine staat minder mogelijkheden tot verweer op politiek, economisch en militair terrein heeft en daarom zo goed mogelijk voorbereid moet zijn op verrassingen.

Met de oprichting van een nieuwe dienst zou definitief afscheid worden genomen van de vooroorlogse geheime dienst van de Generale Staf, GS III, die een combinatie was geweest van een inlichtingen- en een veiligheidsdienst. GS IIIA was de op de vergaring van inlichtingen over het buitenland gerichte tak geweest, terwijl GS IIIB tot doel had in het geheim informatie te verzamelen met het oog op de binnenlandse veiligheid. De nieuwe, naoorlogse dienst, voorlopig aangeduid als 'Netherlands Intelligence Service', zou enerzijds een beperktere taak hebben, doordat hij zich niet met de binnenlandse veiligheid zou bezighouden. Anderzijds was de taak van de nieuwe dienst veelomvattender, omdat hij zich niet zou beperken tot het verzamelen van militaire informatie, zoals GS III vóór de Duitse inval in

Nederland had gedaan, maar daarnaast ook politieke en economische inlichtingen zou vergaren.

Zoals de tijdens de oorlog opgerichte Amerikaanse inlichtingendienst Office of Strategic Services (oss) onder de president van de Verenigde Staten viel, zo zou de inlichtingendienst in Nederland onder de premier moeten ressorteren.

Het BI-memorandum koos voor een ambitieus werkterrein. De nieuwe dienst zou moeten beschikken over eigen posten in een groot aantal landen: het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, België, Frankrijk, Zwitserland, Italië, het Iberisch Schiereiland, Scandinavië, Oostenrijk, Rusland, Polen, de Balkan, Tsjechoslowakije, de Verenigde Staten, Midden- en Zuid-Amerika, Japan, China, de Straits Settlements, Thailand, Birma, Brits-Indië, Australië en Afrika. Laconiek stelden de auteurs van het memorandum: 'De keuze van deze gebieden behoeft nauwelijks toelichting.' De posten zouden worden bemand door consuls, scheepvaartagenten en vertegenwoordigers van grote handelshuizen en industriële bedrijven. De leiding zou berusten bij Nederlandse diplomaten. Kennelijk kenden de opstellers de huiver van het *corps diplomatique* voor spionnen, want zij waarschuwden dat de Nederlandse regering haar officiële vertegenwoordigers in het buitenland maar moest duidelijk maken dat hun afkeer van spionage 'niet slechts bekrompen, doch zelfs ongeoorloofd is'. Behalve anderhalf miljoen gulden voor de dienst in Nederland, zou nog eens zes miljoen nodig zijn voor de buitenlandse posten. Een hoog bedrag voor een tijd waarin Nederland met een aanzienlijk deviezentekort zou kampen.

Met dit memorandum lag een eerste opzet op tafel, maar de verwezenlijking daarvan vergde veel tijd en discussie. In april 1945 bracht de minister van Oorlog, prof.dr. J.E. de Quay, de kwestie van een inlichtingendienst voor het eerst in de ministerraad, waarbij hij het BI-memorandum als uitgangspunt nam voor de kabinetsbespreking.³ Alle ministers konden instemmen met de oprichting van een naoorlogse inlichtingendienst voor het buitenland, maar er bestond verschil van mening over de vraag wie deel zouden uitmaken van het personeel en onder welk ministerie de nieuwe dienst moest ressorteren.⁴

Intussen zette BI, dat slechts voor de duur van de oorlog in het leven was geroepen, ook na de Duitse capitulatie zijn activiteiten voort. Minister De Quay gaf daarvoor toestemming, omdat hij verwachtte dat de naoorlogse inlichtingendienst zou worden opgericht op de personele en infrastructurele fundamenteën van BI.⁵ Zo ontving de Nederlandse regering in het jaar na de bevrijding bijvoorbeeld nog rapporten van BI over uitzetting van nationaal-socialisten en fascistën uit Zwitserland, pogingen van voormalige nazi's om hun bezittingen in Spanje en Latijns-Amerika veilig te stellen, de algemene toestand in München, Wenen en Polen, de oprichting van de Beierse CSU, een staking in de Zweedse staalindustrie, de Zweedse marine, de reorganisatie van de Finse en Deense legers, de stabilisatie van de Finse munt, het Russische oordeel over de geallieerden en het optreden van de Joegoslavische geheime dienst in Frankrijk.⁶

Pressie uit het buitenland

De vertegenwoordiger van BI te Brussel, drs. Herman Speyer, droeg zijn steentje bij aan de gedachtevorming omtrent een Nederlandse inlichtingendienst met informatie uit de Belgische hoofdstad. Eind juni '45 wees hij op het gevaar van Russische spionage in de Lage Landen, een gevaar dat volgens hem overigens voorlopig nog betrekkelijk klein was, omdat de sovjetautoriteiten de leidende communisten in beide landen onvoldoende vertrouwden en nog weinig capabele inheemse communisten hadden kunnen rekruteren voor het inlichtingenwerk. Volgens een Franse bron zou Moskou daarom pogen gebruik te maken van Duitse communisten, die in veel gevallen de Spaanse nationaliteit hadden aangenomen. Het was waarschijnlijk diezelfde bron die Speyer meedeelde dat de Franse regering inmiddels over verscheidene agenten verspreid over het sovjetgrondgebied beschikte.⁷

Enkele dagen later zond Speyer informatie over de grootschalige opzet van de Belgische inlichtingendienst, die een kantoorgebouw met honderd kamers en een vijftigtal officieren tot zijn beschikking zou hebben. Ook deze instantie zou al gebruik kunnen maken van de diensten van in het buitenland opererende agenten, onder meer in de Russische bezettingszone in Duitsland. Deze agenten zouden zich voordoen als krijgsgevangenen en hun berichten via Stockholm naar België zenden. De Belgische autoriteiten bleken aanmerkelijk bezorgder over de Russische dreiging voor hun land dan de Franse bron die Speyer kort tevoren had gesproken. Zij vreesden namelijk zowel de Russische militaire dreiging als de politieke invloed die de sovjets in België probeerden te verwerven. Speyer berichtte aan Somer:

'De omvang en belangrijkheid van de Russische plannen zijn uiteraard niet bekend, maar bij herhaling wordt mij van Belgische en ook van Engelsche en Amerikaanse zijde erop gewezen dat wij dit niet moeten onderschatten en een behoorlijk inlichtingenapparaat gereed moeten hebben om zoo nauwkeurig mogelijk op de hoogte te zijn. De Belgische Regeering heeft dit belang erkend door de schepping van een inlichtingenapparaat zooals boven in groote trekken aangegeven.'⁸

Een vertegenwoordiger van het OSS drong op 28 juli bij Somer aan op een spoedige intensieve samenwerking. De laatste kon daarvan de grote voordelen wel inzien, zelfs als dit tot bijna exclusieve banden met de Amerikanen zou leiden. Korte tijd later bezocht het hoofd van de Belgische inlichtingendienst Somer met eenzelfde oogmerk.⁹ Net als enkele weken eerder bij de totstandkoming van het Bureau Nationale Veiligheid (BNV), de voorloper van de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), waren het dus de geallieerden die druk uitoefenden op de Nederlandse autoriteiten om een geheime dienst, in dit geval een organisatie voor buitenlandse inlichtingverwerving, in het leven te roepen.

Benauwdheid van Buitenlandse Zaken

In Nederland werd aan de opzet van zo'n dienst intussen nog steeds gewerkt. Iemand die zich grote zorgen over het ontbreken van een contraspionagedienst maakte, was mr. C.L.W. Fock. Fock was vóór de Duitse inval in Nederland vertegenwoordiger geweest van de Holland-Afrika-Lijn. In de meidagen van 1940 had hij zich van zijn standplaats in Mozambique naar Londen begeven. Na onder meer een mislukte poging om via China als agent naar bezet Europa te reizen, was hij in 1943 hoofd van de BI-post in Lissabon geworden. In het najaar van 1944 werd hij hoofd BI in Londen en in die hoedanigheid keerde hij na de bevrijding terug naar Nederland. Daar ontving Fock diverse inlichtingen die hem veront-rustten, zoals berichten dat de Duitsers agenten in Nederland hadden achtergelaten met zenders en een organisatie voor spionage, en informatie over Russische penetratie. BI was niet belast met contraspionage en volgens Fock deed ook geen enkele andere dienst iets met de aangebrachte gevallen. In die situatie moest volgens hem snel verandering worden gebracht, mede omdat was gebleken dat de in Nederland aanwezige Engelse Field Security aan zijn medewerkers opdracht had gegeven geen gegevens over contraspionage aan de Nederlandse overheid te verstrekken. Fock vroeg dan ook om een spoedig gesprek met de minister van Oorlog.¹⁰

Niet lang daarna zond Fock een ontwerpschets van een nieuwe naoorlogse inlichtingendienst naar de ministerraad. De Raad voor Oorlogvoering, een onderraad van de ministerraad, behandelde deze nota op 20 juli 1945. De premier, prof.ir. W. Schermerhorn, stelde direct het lastigste punt aan de orde, namelijk onder welk ministerie de nieuwe dienst moest ressorteren. Hij had de stellige indruk dat het ministerie van Buitenlandse Zaken niet stond te trappelen om de dienst onder zijn hoede te nemen. Minister zonder portefeuille dr. J.H. van Roijen, die feitelijk politieke leiding gaf aan dit ministerie, beaamde dit. Er waren twee redenen voor deze terughoudendheid. Ten eerste dreigde een doublure te ontstaan tussen de diplomatieke en de inlichtingendienst en ten tweede bestond het gevaar dat de geheime dienst medewerkers zou rekruteren onder diplomaten, wat aanleiding kon zijn tot allerlei onaangename verwickelingen. De raad deelde deze bezwaren en stelde voor dat de dienst onder de minister-president zou vallen. Minister van oorlog mr. J. Meynen en premier Schermerhorn betoonden zich daarnaast nog voorstander van een afzonderlijke handelsinlichtingendienst, maar dit idee werd door de raad niet overgenomen.¹¹

Op 25 juli 1945 kwam de Raad voor Oorlogvoering opnieuw bijeen. Bij die gelegenheid werden de leden van de Raad ingelicht over onder meer de waarde van olie-*intelligence*, aangeleverd door een commissie met als voorzitter kolonel P.A. de Blicck, die werkzaam was ten behoeve van het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen.¹² In deze kleine commissie zaten naast ambtenaren ook vertegenwoordigers van de Bataafsche Petroleum Maatschappij, een dochter van Shell, en Standard Oil.¹³ Over de structuur en organisatie van de nieuwe inlichtingendienst

werd men het tijdens deze vergadering echter niet eens. Voornamelijk wegens de centralistische opzet van een inlichtingenimperium onder de minister-president verwierpen de afzonderlijke ministeries het voorstel.

De bezwaren van minister mr. E.N. van Kleffens van Buitenlandse Zaken tegen plaatsing van vertegenwoordigers van een ander ministerie op buitenlandse posten konden worden ondervangen door verwijzing naar de praktijk van bijvoorbeeld militaire en marine-attachés. Bovendien had Van Kleffens enkele maanden tevoren geen enkel bezwaar gemaakt tegen de vervanging van de BI-man in Stockholm, die daar aan de diplomatieke post was verbonden. Tevens was hij toen akkoord gegaan met de heropening van de post in Lissabon. Het was nota bene Buitenlandse Zaken geweest dat in 1944 had verzocht om die post niet op te heffen. Tenslotte had Van Kleffens ook geen bezwaar tegen de plaatsing van BNV'ers op Nederlandse ambassades.

Centralisatie versus coördinatie

Minister Meynen van Oorlog voorzag dat, als gevolg van de impasse over een centrale inlichtingendienst, de ministeries elk op eigen houtje inlichtingendiensten zouden oprichten. Meynen vond dat een ongewenste ontwikkeling. Als centralisatie dan niet mogelijk was, moest er maar een vorm van coördinatie komen, meende hij. Het verschijnsel dat naast elkaar bestaande inlichtingendiensten van dezelfde natie meer elkaar bestreden dan de tegenstander was hem immers niet onbekend. Aan de hand van een door het voormalige hoofd van GS III, generaal-majoor b.d. J.W. van Oorschoot, vervaardigd memorandum stelde Meynen voor dat er maar liefst vijf inlichtingendiensten zouden komen: een economische onder het ministerie van Handel en Nijverheid, een politieke onder Buitenlandse Zaken, een tweede politieke inlichtingendienst onder de ministeries van Binnenlandse Zaken, Justitie en Sociale Zaken, een militaire onder het departement van Oorlog en een marine-inlichtingendienst onder het ministerie van Marine. Onder de premier zou een hoofd van de inlichtingendienst worden aangesteld, die aan de minister-president moest rapporteren over de verzamelde inlichtingen. Onduidelijk was of deze functionaris ambtelijk leiding zou geven aan vergaderingen van de afzonderlijke diensten, of feitelijk hoofd zou worden van de over zeven ministeries verdeelde organisatie: een staatsrechtelijk monstrum in Nederland met zijn sterke ministeriële verantwoordelijkheid. De diensten moesten volgens Meynen echter nauw samenwerken omdat in de toekomst bepaalde aspecten, zoals bijvoorbeeld buitenlandse politiek en defensie, elkaar waarschijnlijk steeds meer zouden overlappen. Daarom stelde hij voor een commissie samen te stellen uit de hoofden van de afzonderlijke diensten, die regelmatig zou vergaderen en de resultaten van haar beraadslagingen zou voorleggen aan de minister-president. Omdat, aldus de minister van Oorlog, de militaire inlichtingendienst 'het nood-

zakelijkst' was, zou een officier van de Generale Staf secretaris van de commissie moeten worden.

De minister ging bij zijn voorstel nog nauwelijks uit van offensief inlichtingenwerk. De militaire dienst zou het gebruik van agenten voornamelijk beperken tot tijden van mobilisatie en de buitenlands politieke inlichtingendienst zou zich 'in hoofdzaak' moeten baseren op diplomatieke en consulaire rapportage. Opmerkelijk was trouwens dat in dit voorstel wel Duitsland, Frankrijk en België werden genoemd als landen waarover militaire inlichtingen moesten worden ingewonnen, maar niet de Sovjet-Unie. In dit opzicht was de beoogde inlichtingendienst nog steeds meer een voortzetting van het Bureau Inlichtingen uit de Tweede Wereldoorlog dan een organisatie die anticipeerde op het ontbranden van de Koude Oorlog.¹⁴

Somer vond het minder centralistische voorstel van Meynen kennelijk onwerkbaar. Hij liet daarom Fock een memorandum schrijven waarin korte metten werd gemaakt met de ideeën van Van Oorschoot en Meynen. Afgezien van staatsrechtelijke bezwaren tegen de vreemdsoortige combinatie van centralisatie en decentralisatie zou een dergelijke opzet de distributie van de vergaarde inlichtingen over de diverse ministeries belemmeren, alsmede de liaison met buitenlandse zusterdiensten. Bovendien zouden vijf diensten duurder zijn dan één centrale dienst. De opinie dat het militaire inlichtingenwerk het belangrijkste zou zijn, kon Fock evenmin delen. Voorlopig zouden de politieke en economische inlichtingenvergaring van grotere importantie zijn. Meer dan negatieve kritiek konden Somer en Fock evenwel niet bieden. Zij zagen niet hoe hun verlangen naar een centrale dienst zich liet verenigen met de wensen van de op hun autonomie gestelde ministers.¹⁵

Intussen liet de Amerikaanse en Belgische druk op Somer om gestalte te geven aan een inlichtingendienst niet af. Somer zelf zag daarvan nog steeds de voordelen in. In militair opzicht zou Nederland weinig kunnen bijdragen aan de vrede en veiligheid in Europa: 'Op het terrein van den inlichtingsdienst echter, zullen wij, afgezien van de onschatbare waarde voor onszelven, een bijdrage kunnen leveren die naar verhouding veel grooter is dan de machtsverhoudingen zouden doen vermoeden.'¹⁶

In weerwil van de tegenstellingen tussen Van Oorschoot en Meynen enerzijds en Somer en Fock anderzijds had de Raad voor Oorlogvoering inmiddels op 12 september 1945 redelijk positief geoordeeld over een voorstel waarbij de inlichtingendienst zou ressorteren onder de minister-president. Minister van Buitenlandse Zaken Van Kleffens vond dit een grote verbetering ten aanzien van eerdere voorstellen en haalde opgelucht adem dat de dienst niet onder zijn departement zou vallen.¹⁷

Op 10 oktober werd de kwestie in de Raad voor Oorlogvoering opnieuw kort besproken. De leden kregen bij deze gelegenheid een organisatieschema van de nieuw op te richten centrale inlichtingendienst onder ogen, dat een compromis beoogde tussen centralisatie en coördinatie. De bestaande inlichtingendiensten

zouden onder hun eigen departement blijven ressorteren, maar nauwe contacten met elkaar onderhouden. De centrale inlichtingendienst onder de minister-president zou coördineren en als enig overheidsorgaan zorg dragen 'voor het uitzenden van personen voor het inwinnen van bijzondere inlichtingen'. Het hoofd van de dienst mocht aan de premier voorstellen doen om aan bepaalde ambassades attachés te verbinden die uitsluitend voor de nieuwe dienst zouden werken.¹⁸

Begrijpelijkerwijs sputterde Van Kleffens, tijdens een vergadering van de raad drie weken later, op dit laatste punt weer tegen. Hij vreesde dat de activiteiten van de inlichtingenmedewerkers de Nederlandse ambassades in het buitenland in diskrediet zouden brengen. Het kwam dus sterk aan op de keuze van de personen; daarom moest de dienst op kleine schaal beginnen. Nadat hem de garantie was gegeven dat hij gekend zou worden in de keuze van het personeel, ging Van Kleffens – en met hem de raad – akkoord met de oprichting.¹⁹

Het idee van een nieuwe inlichtingendienst begon dus langzaam definitief vorm te krijgen, hoewel diezelfde maand de verbindingsofficier majoor J.R. Asser na overleg met Prins Bernhard²⁰ nog eens had gepleit voor een drietal gescheiden opererende diensten (militair, politiek en economisch), gecoördineerd door een ambtelijke top, die de regering van de belangrijkste informatie en van advies zou voorzien.

De dienst in de steigers

Nadat dit ongevraagd advies terzijde was geschoven, kon minister-president Schermerhorn op 28 november in de Raad voor Oorlogvoering meedelen dat Fock bereid was gevonden om als hoofd van de nieuwe inlichtingendienst aan te treden. Fock leek een goede keus. Hij had inzicht, flair en meer dan een vleug brutaliteit. De voormalige BI-man stelde wel de voorwaarde dat de dienst een eigen begroting zou krijgen ten laste van het departement van de minister-president; het budget van de dienst mocht niet over de begrotingen van diverse departementen zijn verdeeld. Na enige discussie ging de Raad akkoord met deze verlangens.²¹

Intussen had de Britse geheime dienst M16 blijk gegeven van grote ingenomenheid met de Nederlandse plannen. De dienst wees tegelijk de posten aan die de Nederlandse inlichtingendienst in het buitenland moest openen of – uit het BI-bestand – aanhouden: Parijs, Brussel, Stockholm, Bern, Madrid en in een later stadium Warschau. Het BI-bureau te Londen kon worden gehandhaafd als liaison met M16. Tevens stelde de Britse geheime dienst instructiemateriaal ter beschikking van de Nederlandse instanties.²²

Op 29 januari 1946 gaf een uitgebreide commissie uit de ministerraad²³ haar fiat aan de oprichting van een nieuwe dienst. Die zou naar schatting tien buitenposten bezetten (Washington, Londen, Parijs, Brussel, het Iberisch Schiereiland, Scandinavië, Tsjechoslowakije, Polen en de Balkan) en ongeveer 1,9 miljoen gulden

Wij Wilhelmina, bij de gratie Gods,

Koningin der Nederlanden, Prinses van

Oranje-Nassau, enz., enz., enz.

Op voordracht van Onzen Minister-President,
Onze Ministers van Buitenlandsche Zaken, Oorlog, Marine, Scheepvaart a.i.
Overzeesche Gebiedsdeelen, Handel en Nijverheid,
Financien, Justitie, zonder Portefeuille;

Overwegende, dat het noodzakelijk is, dat het Koninkrijk beschikt over
een buitenlandschen inlichtingendienst,
Hebben goedgevonden en verstaan:

ARTIKEL I.

1. Er is een Buitenlandsche Inlichtingendienst der Nederlandsche
Regering, ressorteerend onder Onzen Minister-President,

2. Deze dienst is bevoegd tot het verzamelen en verplicht tot
het te bestender plaatse doorgeven van alle voor het Koninkrijk ge-
wichtige inlichtingen uit het buitenland, welke worden ingewonnen door
diensten en organen van departementen van algemeen bestuur. Met uit-
sluiting van alle andere overheidsdiensten, - organen en in overheids-
dienst staande personen heeft de dienst tot taak de aldus verzamelde
inlichtingen te coördineeren.

3. De vorenbedoelde diensten en organen van departementen van al-
gemeen bestuur zullen kunnen den buitenlandschen inlich-
tet Department om gewicht terbeschikkingstellen bezwa-

4. Voorts heeft deze
gen uit het buitenland, d
te winnen, te verzamelen e

5. Het hoofd van der
heimhouding van de inlicht
stig zijn, alsmede de ve
lichtingen werkzame perso

1. Het hoofd van der
ter-President door Ons aar
omtrent die voordracht Ons
Marine, Scheepvaart a.i.,
heid, Financien, Justitie

2. Het Hoofd van de
Onzen Minister-President-
rings-commissaris in alg

3. Het Hoofd van de
voorstellen doen om aan d
dezen ressorteerende dien

BLAD 3.

De Minister-President

J. Schermer

De Minister van Buitenlandsche Zaken a.i.:

J. van Royen

De Minister van Oorlog

H. van der

De Minister van Marine

[Handwritten signature]

De Minister van Scheepvaart a.i.

[Handwritten signature]

De Minister van Overzeesche Gebiedsdeelen:

[Handwritten signature]

De Minister van Handel en Nijverheid

[Handwritten signature]

De Minister van Financien

[Handwritten signature]

De Minister van Justitie

[Handwritten signature]

De Minister zonder Portefeuille

J. van Royen

gaan kosten.²⁴ Zo kon dan eindelijk op 16 februari 1946, bij geheim Koninklijk Besluit nummer 1 van die datum, de 'Buitenlandsche Inlichtingendienst der Nederlandsche Regeering' officieel worden opgericht. Ter camouflering van zijn functie van diensthoofd kreeg Fock de titel van regeringscommissaris in algemene dienst. Hij ontving een salaris van 12.000 gulden, gelijk aan dat van een secretaris-generaal, vermeerderd met een toelage van 1500 gulden wegens het bijzondere karakter van zijn werkzaamheden.²⁵ Op aandrang van premier Schermerhorn werd de Britse regering, die daarom bij monde van de Britse inlichtingendienst M16 had gevraagd, dadelijk officieel op de hoogte gesteld van het bestaan van een nieuw broertje.²⁶

In de ontwerp-rijksbegroting voor het dienstjaar 1946 werd een bedrag van bijna 1,8 miljoen gulden opgenomen voor een Centrale Inlichtingendienst, waarvan f 800.000 voor officiële uitgaven en een post van f 1.000.000 voor geheime uitgaven.²⁷ Naar aanleiding van die laatste post kreeg Fock al snel een brief van de secretaris van de ministerraad, mr. P. Sanders.²⁸ Was het werkelijk de bedoeling van Fock om zoveel geld te besteden aan geheime uitgaven? Het parlement zou daardoor de indruk kunnen krijgen dat de dienst meer geheim dan officieel werkte. Sanders vroeg Fock daarom een nadere specificatie van dit bedrag.

Voorts verzocht hij om een onderscheid te maken tussen B1 en de nieuwe dienst. Onlangs had het ministerie van Oorlog gevraagd of de regering akkoord kon gaan met het uittrekken van twee miljoen Belgische francs voor B1-medewerker Speyer in Brussel. Sanders liet weten dat hij daar niet over piekerde en dat het zeer te bezien viel of Speyer door de nieuwe dienst zou worden overgenomen. Hij wilde dan ook geen verantwoordelijkheid nemen voor de activiteiten van deze inlichtingenman in Brussel, in het verleden noch in de toekomst.

Fock schreef dat de post geheime uitgaven slechts een grove schatting was geweest en dat hij er geen bezwaar tegen had om die post voor het jaar 1946 terug te brengen tot f 800.000. Wellicht, zo opperde hij, kon ermee worden volstaan deze begrotingspost vertrouwelijk ter kennis te brengen van de leden van het parlement. Wat betreft Speyer was Fock het eens met de afwijzing van de gevraagde twee miljoen Belgische francs. Speyer had weliswaar goede contacten, maar Fock vond hem een wat merkwaardige figuur. Hij zegde toe zo snel mogelijk iets aan de Nederlandse inlichtingenactiviteiten in België te zullen doen, maar hij kon daar op dat moment nog geen definitieve beslissing over nemen.²⁹

Een moeizaam begin: de eerste vijftien jaar

Huisvesting

Als zetel kreeg de BID een pand aan de Rijksstraatweg 675 te Wassenaar toegewezen: Huize Maarheeze, een villa met drie verdiepingen die was gebouwd in 1915. Door de aanleg in 1909 van het zogeheten Hofpleinlijntje tussen Rotterdam en Scheveningen, dat in die tijd een station had aan de Rijksstraatweg, hadden veel Maasstedelijke havenbaronnen in de volgende jaren een kapitale villa laten bouwen in Wassenaar, omdat de plaatselijke belasting daar relatief laag was. Ook Gerard Anthonius van Putten, een rentenier, die als chef van het handelshuis G.A. van Putten & Co. te Cheribon in Nederlands-Indië zijn fortuin had verworven, gaf opdracht tot de bouw van een villa op het door hem aangekochte deel grond van de buitenplaats Oud-Clingendael.¹ Om ons niet duidelijk geworden redenen – zowel zijn vrouw als hij waren geboren in Indië – koos Van Putten als naam voor de villa Maarheeze, de benaming van een dorp in Noord-Brabant.

Bouwmeester van het pand op de hoek van de Rijksstraatweg en de Laan van Oud Clingendael was de architect Co Brandes, die Wassenaar en Den Haag onder meer verfraaid heeft met de villaparken Zorgvliet en Duinzigt, de parkflat Marlot en het naoorlogse gebouw van het ministerie van Marine. Behalve de villa Maarheeze ontwierp Brandes voor Van Putten de bij het huis behorende uitgebreide tuinen, met tuinmanswoning en een garage met chauffeurswoning.

Begin jaren dertig verkocht Van Putten, die inmiddels Wassenaar had verruild voor de zonnige Côte d'Azur, het pand met de bijbehorende ruim drie hectaren grond, waarna het in korte tijd diverse malen in andere handen kwam. In 1937 was de villa bijvoorbeeld ruim een half jaar het eigendom van Daniël Wolf, een zakenman met een beruchte reputatie, die verwickeld was in diverse commerciële en politieke affaires² en onder meer wapenhandel dreef voor de linkse Spaanse regering ten tijde van de de Spaanse Burgeroorlog. Aan het eind van 1940 werd de houthandelaar Cornelis Hoogendoorn eigenaar. Tijdens de oorlog werd het pand gevorderd door de Duitsers.

Aan het eind van de oorlog verzocht Somer, die zich toen met een deel van BI in Eindhoven bevond, telegrafisch aan Henk Deinum, leider van de illegale spionagegroep Packard, om in Den Haag en omgeving een aantal panden te noemen waar direct na de bevrijding enkele regeringsinstanties konden worden

gehuisvest. Op grond van deze informatie namen de Bewakingstroepen van de Binnenlandse Strijdkrachten (BS) na de Duitse capitulatie verscheidene Wassenarese villa's die bij Duitse instanties in gebruik waren geweest tijdelijk in bezit, waaronder Maarheeze. De BS maakte hier vervolgens op 14 mei 1945 plaats voor BI, dat niet alleen onder anderen Somer en Fock huisvestte, maar ook tal van dossiers en microfilms in Villa Maarheeze opsloeg, alsmede hutkoffers met de overgebleven bezittingen van uitgezonden (en vaak niet teruggekeerde) BI-agenten. Het pand werd zwaar bewaakt. De tuin en de oprijlaan waren in die tijd overwoekerd met onkruid, maar door de inzet van een aantal voormalige NSB'ers als tuinlieden werd de omgeving van de villa weer op orde gebracht. Werken wilden die wel, nadat een van hen wegens 'een grote bek' was neergeschoten. Per 1 april 1946 verliet BI het pand ten behoeve van de BID.

Spoedig trok hoofdafdeling III C van de Generale Staf, die later Sectie Algemene Zaken (SAZ) zou gaan heten, onder leiding van Somer als onderhuurder in het pand. SAZ – of 'de Sectie', zoals de medewerkers de uiterst geheime dienst noemden – was de tak van de Nederlandse inlichtingengemeenschap die voorbereidingen moest treffen voor een *stay-behind*-inlichtingennet in het geval van een vijandelijke inval in Nederland. SAZ was de inlichtingenpoot van wat later bekend werd onder de naam I & O (Inlichtingen & Operatiën). Deze beide organisaties zijn in perspublicaties vaak ten onrechte aangeduid als een variant van de Italiaanse organisatie Gladio. Oud-medewerkers van SAZ maken dan ook ernstig bezwaar tegen die benaming.³ Bepaalde faciliteiten in de villa zouden SAZ en de BID delen. Zo waren er oorspronkelijk een gezamenlijke telefooncentrale en papierversnipperaar en was de BID afnemer van de fotokamer van SAZ.

De eerste tien jaar huurde de Nederlandse overheid de villa voor ongeveer tienduizend gulden per jaar, waarbij zestig procent van de lasten voor rekening van de BID kwamen, terwijl SAZ veertig procent betaalde.⁴ Pas in de zomer van 1955 ging Algemene Zaken over tot aankoop, voor het bedrag van driehonderduizend gulden, waarbij SAZ van onderhuurder tot medebewoner werd.⁵ Na de aankoop bepaalde het ministerie van Algemene Zaken dat, gezien de bijzondere architectuur van het gebouw, het uiterlijk ervan zoveel mogelijk in tact moest blijven. Deze eis zou in de loop der jaren diverse uitbreidingsplannen in de weg staan. Dit werd in de jaren zestig een probleem, toen zowel de BID als SAZ groeide en de laatste dienst afzonderlijke ruimten nodig had voor zijn technische installaties, zoals een chemisch en een radiotechnisch laboratorium, een codeerafdeling, verbindingscentrum, foto- en reproductieafdeling en een eigen telefooncentrale.⁶ Daarbij ervoer het toenmalige hoofd van de BID, dr. Th.W. Crul, het als een anomalie dat SAZ, dat de eerste tien jaar contractueel veertig procent van de huur betaalde, over het grootste deel van het gebouw beschikte, namelijk de parterre, de zolder en delen van de tweede verdieping en de kelder.⁷

Ook de oprichting begin jaren zestig van een bijgebouw in de tuin achter de villa, dat zou worden aangeduid als de bungalow en waar de operateurs van de BID zouden worden gehuisvest, betekende geen definitieve oplossing voor de

huisvestingsproblemen. Een plan van SAZ uit diezelfde tijd voor de bouw van tien onderkelderde kamers aan de achterzijde van het hoofdgebouw, waarvoor Defensie bereid was een krediet van twee ton te verlenen, werd getorpedeerd door Crul. Voor het overige voldeed de ligging van de villa. Ook was het gebouw representatief; dat was vereist met het oog op de bezoeken van vertegenwoordigers van buitenlandse zusterdiensten.⁸

De taakuitoefening

Krachtens het Koninklijk Besluit dat ten grondslag lag aan de oprichting van de dienst, zou de taak van de BID zijn de door overheidsdiensten en -organen uit het buitenland ingewonnen inlichtingen te coördineren.

Het KB van 16 februari 1946 gaf de BID ook het recht zelfstandig inlichtingen buiten de landsgrenzen te vergaren. De dienst mocht daartoe mede gebruik maken van ambtenaren die werkten op Nederlandse ambassades in het buitenland maar in feite direct vielen onder het hoofd van de BID: HBID, zoals hij zou heten in de parafencultuur van de dienst. De positie van deze BID-ambtenaren zou dezelfde zijn als die van de marine- en militaire attachés. Het zou overigens niet meevallen de BID-medewerkers ongemerkt onder te brengen bij de diplomatieke posten. Aan de ene kant moesten zij dezelfde soort werkzaamheden verrichten als andere diplomaten omdat zij anders door de mand vielen, aan de andere kant moesten ze inlichtingen vergaren opdat het hoofd van de BID tevreden zou blijven.⁹ Bovendien waren de BID'ers moeilijk weg te moffelen op de lijsten van de buitenlandse dienst, aangezien hun (gebrek aan) carrièreverloop hen onderscheidde van andere diplomaten. Het alternatief, weglating van hun namen op die lijsten, zou natuurlijk eveneens te veel opvallen.¹⁰ De diplomatieke dekmantel voor inlichtingenmedewerkers was overigens geen zuiver Nederlands probleem. Ook de CIA-medewerkers op de Amerikaanse ambassades waren tijdens de Koude Oorlog, zoals een van hen het zelf beschreef, 'as noticeable as acne on a teenage face'.¹¹

Ook niet rechtstreeks aan de BID verbonden diplomatiek personeel kon trouwens bij de inlichtingenvergaring in het buitenland worden betrokken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een zeer vertrouwelijke circulaire inzake het vergaren van militaire inlichtingen, die het ministerie van Buitenlandse Zaken op 11 december 1946 aan al zijn posten in het buitenland stuurde. Daarin werd geklaagd dat het meermalen was voorgekomen dat dergelijke gegevens de militaire instanties niet hadden bereikt. Het was volgens het rondschrijven niet de bedoeling dat ambtenaren op ambassades extra werkzaamheden zouden gaan verrichten, maar deze functionarissen zouden wel die feiten moeten rapporteren waar zij als het ware 'tegen aanlopen'.¹²

De opbouw

Na zijn benoeming als 'regeringscommissaris in algemene dienst' ging Fock voortvarend te werk. Tijdens een vergadering in april 1946 met diverse vertegenwoordigers van Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten gaf hij een toelichting op het oprichtings-kb van de BID en ontvouwde hij zijn plannen ten aanzien van de dienst.¹³ Op dat moment had de BID drie vertegenwoordigers in het buitenland: op de van BI overgenomen posten Brussel, Lissabon en Stockholm. Het zouden er acht tot tien moeten worden. De BID'ers die de buitenlandse posten moesten bemannen zouden gedurende drie maanden een training ontvangen van M16. Daarna zouden zij, na goedkeuring van Buitenlandse Zaken,¹⁴ worden geplaatst op een diplomatieke post, waar zij, net als een militaire of handelsattaché, onder het hoofd van de missie zouden vallen. De BID, zo liet Fock zijn gehoor weten, wenste op geen enkel moment op het terrein te komen van de andere ministeries. De BID was een aanvulling, geen overlapping.

Training

Na voltooiing van hun training bij M16 werden krachtens een kb van 19 april 1946 vier BID'ers geplaatst in respectievelijk Parijs, Bern, Ankara en Wenen. Kort tevoren had Fock al aan de minister van Buitenlandse Zaken meegedeeld dat hij per 1 april de posten Brussel, Lissabon en Stockholm overnam van BI, dat op het punt stond te worden opgeheven.¹⁵ De activiteiten van de BID-vertegenwoordigers moesten zich overigens niet richten op het land waar zij gevestigd waren, maar juist op de omliggende staten, een les die de BID overigens al spoedig vergat. Vanuit de BID-posten zouden de zogeheten *legal residents*, dat wil zeggen de BID-medewerkers met diplomatieke dekmantel, netwerken van informanten opzetten. Vestiging van BID-posten binnen het gebied dat tot de rechtstreekse invloedssfeer van Rusland behoorde, werd ontraden door M16. Als gevolg van de opstelling van de Russische autoriteiten tegenover buitenlandse vertegenwoordigers moest actieve inlichtingenvergaring ter plaatse vrijwel uitgesloten worden geacht.¹⁶

Dankzij de training van aanstaande BID-medewerkers kreeg de Nederlandse dienst steeds nauwere banden met M16. In mei of juni 1946 vertrokken opnieuw vier BID-cursisten naar Londen voor een opleiding van acht à tien weken.¹⁷ In december 1946 volgde nog een derde groep.¹⁸

De omvang en de mogelijkheden van de IDB zouden gedurende zijn hele bestaan te gering zijn om zelf veel bij te dragen aan de opleiding van medewerkers. In de jaren vijftig bleef bijvoorbeeld de opleiding van nieuwe medewerkers bij de militaire afdeling beperkt tot een stage van één week bij elk van de drie krijgsmachtonderdelen.

Vervanging van Fock door Driebeek

Lang heeft Fock zijn functie niet uitgeoefend. Op 1 januari 1948 werd hij raadadviseur in algemene dienst bij het ministerie van Algemene Zaken, belast met de coördinatie van het werk van alle Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Begin augustus 1946 had Fock geconstateerd dat allerlei instanties en particulieren zonder enige coördinatie inlichtingen in het buitenland vergaarden. Hij had daarom gepleit voor de instelling van een contactcommissie van de directeur Buitenlandse Economische Betrekkingen (BEB) van het ministerie van Economische Zaken en de hoofden van de rijkspolitie, de BID, de Centrale Veiligheidsdienst, de militaire inlichtingendienst GS 111A en de Marine Inlichtingendienst (MARID) onder leiding van het hoofd van de politieke afdeling van Buitenlandse Zaken. Deze commissie zou richtlijnen moeten opstellen voor de onderwerpen waarover inlichtingen werden verlangd, zogeheten *requirements*, alsmede voor de coördinatie van de inlichtingenverzameling en de uitwisseling van de resultaten.¹⁹

Premier L.J.M. Beel ging akkoord met de instelling van zo'n commissie,²⁰ maar belastte Fock zelf met de leiding. Zonder enige formele regeling, wat een hele prestatie was, wist Fock de overige inlichtingendiensten ertoe te bewegen eenmaal per twee of drie weken onder zijn leiding te vergaderen.²¹ Doordat Fock de coördinatie meenam naar zijn nieuwe functie van raadadviseur, kwam de coördinerende taak van het hoofd van de BID ten aanzien van de andere inlichtingendiensten te vervallen.²² Met andere woorden: de BID stond niet langer formeel aan de top van de Nederlandse inlichtingenpiramide, maar werd nevensgeschikt aan de andere inlichtingendiensten.

Fock werd als hoofd van de BID opgevolgd door Paul Jules Marie Driebeek. Driebeek leek geknipt voor de functie.²³ Hij beschikte over tal van buitenlandse contacten. Geboren in 1899 als zoon van een Rotterdams advocaat, had hij vóór de oorlog een gedegen opleiding genoten. Aan het begin van de jaren twintig had hij in Parijs, Londen en Berlijn economie en politieke wetenschappen gestudeerd. Daarna had hij op verscheidene plaatsen in Europa en de Verenigde Staten activiteiten ontplooid als financieel-economisch onderzoeker en adviseur, en was hij door het leven gegaan als particulier bankier.

Nadat hij tijdens de oorlog eerst actief was geweest in het verzet, ontkwam hij in 1943 naar Engeland. Na de gebruikelijke ondervraging bij aankomst door de Britse veiligheidsdienst MI5 werden hij en zijn medereiziger, mr. J.A. Fruin, gevangengezet op het eiland Man, omdat zij ervan werden verdacht tijdens hun reis in aanraking te zijn geweest met vertegenwoordigers van de Duitse spionage. Ze hadden de pech dat de Britse autoriteiten aan de vooravond van de geallieerde invasie in Normandië geen enkel veiligheidsrisico wensten te nemen. Na D-Day vond de Nederlandse regering bij de Britten eindelijk gehoor voor haar pleidooi de beide onfortuinlijke Engelandvaarders los te laten. Driebeek werd toen zelfs als liaison-officier van BI toegevoegd aan 2 *Intelligence Unit* van de 21 *Army Group*

van veldmaarschalk Montgomery. Hij werd tevens Focks plaatsvervanger als hoofd van het Bureau Londen van B1.

Door zijn leidende positie bij B1 was Driebeek al vroeg betrokken bij de plannen voor een naoorlogse voortzetting van de buitenlandse inlichtingendienst.²⁴ In februari 1946 werd Driebeek opnieuw plaatsvervanger van Fock, ditmaal als plaatsvervangend hoofd BID.²⁵

Nadat hij op 1 januari 1948 Fock als hoofd was opgevolgd, ging er echter al gauw van alles mis. Bij zijn aantreden trof Driebeek een desolate toestand aan, zoals hij in februari 1948 aan Beel berichtte. Het oorspronkelijke budget van de dienst was gehalveerd. Er waren nog maar vier vertegenwoordigers in het buitenland, van wie er één, zoals Driebeek dat zonder nadere uitleg te geven noemde, 'ernstig getroffen' was, terwijl de aandacht van een ander vrijwel geheel werd opgeëist door diplomatieke activiteiten. Van hen konden voorlopig weinig of geen berichten worden verwacht. Er ontbraken een plaatsvervangend hoofd, een ambtenaar belast met codes, *security* en opleiding, alsmede diverse lagere beambten. De geringe salariering was een ernstig beletsel bij het aantrekken van personeel. Voorlopig zou Driebeek zich geheel moeten wijden aan de organisatie van de dienst.²⁶

Of hij de juiste man was om geld los te peuteren bij de overheid voor zijn dienst kon worden betwijfeld. Driebeek stond, ook onder geloofsgenoten, bekend als een 'vurig katholiek', die zaken steeds vanuit een katholiek oogpunt wilde beschouwen en overal meende achterstelling van katholieken waar te nemen.²⁷ Driebeek verwachtte binnen enkele jaren een conflict tussen enerzijds de Sovjet-Unie en anderzijds de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.²⁸ De Koude Oorlog vatte hij op als een strijd tussen het rooms-katholieke deel van de wereld en de communisten, wier hoofdmannen volgens hem klaar stonden 'op geheime plaatsen voor het uur U'.²⁹ Wie niet paste in het klip en klare vriend-vijandschema van Driebeek liep al gauw kans tot het vijandelijke kamp te worden gerekend.³⁰

Driebeeks neiging om door te draven bemoeilijkte zijn communicatie met Fock en de ministers. Dat bleek bijvoorbeeld uit zijn reactie op de bevindingen van de commissie-Prinsen. In juni 1948 stelde de regering een commissie in onder leiding van secretaris-generaal dr. mr. M.J. Prinsen van Binnenlandse Zaken, die advies moest uitbrengen over een reorganisatie van de Centrale Veiligheidsdienst. De commissie diende zich tevens uit te spreken over de bestuurlijke 'ophanging' van de BID. In een voorlopig rapport betoonde de commissie zich er een voorstander van de BID onder te brengen bij de minister van Buitenlandse Zaken.³¹ Driebeek noemde dit tegenover Fock, die deel uitmaakte van de commissie, een 'cardinale vergissing'. Hij verweet de commissie verder 'totale onkunde' van de inlichtingentechniek, toen zij meende dat buiten de BID ook andere diensten leiding zouden kunnen geven aan het werk van geheime agenten in het buitenland.³²

Toen begin juli 1948 berichten over de instelling van de commissie in de pers verschenen, waarbij ook over het bestaan van de BID werd gerept, was dit voor

Driebeek aanleiding om een verontruste brief aan de premier te schrijven. De berichtgeving had volgens hem het werk van de dienst ernstig in gevaar gebracht.³³

Nog ernstiger was het dat de regering te weinig geld voor de BID beschikbaar stelde. De dienst stond bij Driebeeks aantreden voor ruim zeven ton op de begroting van Algemene Zaken, bijna een halvering ten opzichte van het budget van 1,3 miljoen voor 1947. De BID telde slechts een dertigtal medewerkers in de Nederlandse vestiging³⁴ en minder dan een handvol vertegenwoordigers met hun secretaresses in het buitenland. Dat was volgens Driebeek veel te weinig. Al vóór zijn aantreden als hoofd van de BID had hij in november 1947 zowel mondeling als schriftelijk aan premier Beel uiteengezet 'welke mogelijkheden alsnog aan den Dienst zullen moeten worden geboden, wil, mijns inziens, een eventueel nieuw te benoemen hoofd de verantwoordelijkheid kunnen dragen'.³⁵ Driebeek achtte het noodzakelijk dat het bestaan van de dienst, anders dan zijn werkwijze, goed bekend zou zijn bij de leden van de regering. Daartoe kon de premier het nodige bijdragen, 'waarna de ter beschikking stelling van onontbeerlijke faciliteiten', zo meende toen nog een optimistische Driebeek, 'ook op budgettaire gebied automatisch zal volgen'.

Toen Driebeek voor 1949 verhoging van de BID-begroting wenste, vond hij echter een resolute premier Beel op zijn weg. Nadat hij korte tijd later ook geen verandering in het standpunt van Beels opvolger W. Drees had weten te bewerkstelligen, meende het gedreven hoofd van de BID de verantwoordelijkheid niet langer te kunnen dragen.³⁶ Volgens hem bestond er een groot risico dat zijn dienst wegens de beperkte mogelijkheden tot inlichtingenvergaring onjuiste conclusies zou trekken uit de gebrekkige gegevens die hem ter beschikking stonden.³⁷

Op 30 september volgde, zoals Driebeek het in zijn openbare curriculum vitae omschreef, 'op verzoek eervol ontslag als hoofd Organisatie van buitenlandse politieke, economische en andere aangelegenheden'.³⁸ Verbitterd stuurde hij die dag nog zijn 'laatste waarschuwing' aan Drees, waarbij hij vooral oog had voor de gebrekkige faciliteiten van de dienst en de volgens hem heilloze plannen van de commissie-Prinsen, juist op een moment waarop 'de gevaren die de grondvesten van de Westerse beschaving bedreigen' groter waren dan ooit. De regering zou haast moeten maken met de benoeming van zijn opvolger, die vakkennis, een brede visie, durf en integriteit moest paren aan het inzicht dat er in inlichtingenland altijd vele kapers op de kust waren. 'Bovendien, zoals bij meerdere officiële functies het geval is, zal het Hoofd van de Dienst moeten beschikken over ruime eigen middelen.' De ervaring had Driebeek namelijk geleerd dat de uitgaven die het diensthoofd uit eigen beurs moest bestrijden zijn salaris ruimschoots overtroffen.³⁹

Eigen middelen van bestaan zou Driebeek ook als voormalig diensthoofd hard nodig hebben. Getuige de dagboekantekeningen en correspondentie van De Quay volgden op Driebeeks ontslag jarenlange inspanningen van vooraanstaande rooms-katholieken om hun vurige geloofsgenoot aan een positie te helpen. Daarbij trad dadelijk een van de problemen aan het licht die later nog veel BID'ers en IDB'ers zouden ondervinden: hoe legde je aan een beoogde werkgever uit wat je

in de jaren van je dienstvervulling bij de inlichtingendienst had gedaan? Eind 1952, ruim vier jaar na zijn vertrek, kwamen De Quay en andere beschermheren van Driebeek tot de conclusie dat het voormalige hoofd van de BID maar een werkkring moest zoeken in een ander deel van de wereld: Zuid-Amerika.⁴⁰ De inmiddels 53-jarige Driebeek besloot die raad niet op te volgen. Hij hervatte zijn vooroorlogse activiteiten als financieel-economisch adviseur, nu vanuit zijn woning aan de Wittenburgerweg in Wassenaar, niet ver van Huize Maarheeze.⁴¹

Steeds weer bezuinigingen

Onder Beels opvolger, minister-president Drees, werden de financiën voor de BID niet ruimer beschikbaar gesteld. Bij een van de weinige keren dat de dienst in de jaren vijftig in het parlement ter sprake kwam, toen het communistische Tweede-Kamerlid H. Gortzak de regering eind 1957 verzocht om 'een drastische beperking van de consumptiezucht' door de BID, kon premier Drees, die sinds 1945 onafgebroken deel had uitgemaakt van de regering en vanaf 1948 als premier, naar eer en geweten antwoorden:

'Met betrekking tot de beperking kan ik één ding zeggen: in de loop van de jaren is herhaaldelijk uitbreiding [van de BID] bepleit, maar ik heb, sinds ik als Minister hiermede in aanraking kwam, mij daartegen altijd verzet. De jaren door is dus in die zin een voortdurende beperking betracht, dat wensen om hiervoor een ruimer gebied te openen niet zijn ingewilligd.'⁴²

Overigens beteugelden niet alleen Beel en de zuinige Drees de BID financieel. Ook het ministerie van Financiën probeerde te knabbelen aan zijn begroting. Al in april 1949 liet minister P.A. Lieftinck in de ministerraad weten weinig geld over te hebben voor inlichtingenvergaring.⁴³ Ditmaal kon de BID wél rekenen op de steun van Drees. Het totale budget, dat in 1950 rond de f900.000 lag, mocht volgens Drees niet verder worden verlaagd. De premier achtte het rendement van de BID groot ten opzichte van de financiële middelen die de dienst ter beschikking stonden. Het was Drees opgevallen dat de begroting van de BVD voor 1951 een aanmerkelijke verhoging kende, in tegenstelling tot die van de BID. De premier voerde verder aan dat de BID reeds enkele posten in het buitenland had gesloten en sommige voornemens had bijgesteld of zelfs geheel geschrapt. Drees had dan ook moeite met verdere bezuinigingen.⁴⁴

In 1951 kwam het probleem der financiën weer ter tafel, toen Fock in een nota aan Drees bezwaar aantekende tegen een bezuiniging op de BID met f100.000. Hij vond dit volstreekte willekeur omdat er geen voorstellen werden gedaan tot inkrimping bij andere geheime diensten. Ook hem ontging niet dat aan de begroting van de BVD níet werd getornd. Een verlaging van de BID-begroting achtte Fock dan ook 'irrationeel'.⁴⁵ Het BID-personeel waren reeds twee loonrondes

en de periodieke verhogingen onthouden.⁴⁶ Niettemin besloot de ministerraad dat een ambtenaar van Financiën met Fock nog maar eens de begroting van de BID moest doorlopen om te bezien of er hier en daar nog wat te bezuinigen viel.⁴⁷

Jonkheer De Muralt

De opvolger van Driebeek werd jonkheer Adrien Theodore de Muralt, die werd verzocht per 1 oktober 1948 à raison van duizend gulden per maand⁴⁸ de waarneming van de leiding van de BID op zich te nemen. De op 6 januari 1905 in Alphen geboren De Muralt⁴⁹ was voor de oorlog in dienst bij het *Haarlems Dagblad*. Later werd hij directeur van de n.v. Hypotheekbank Maatschappij voor Hypothecair Crediet in Nederland en adjunct-directeur voor de n.v. Groningsche Hypotheekbank voor Nederland. Na de oorlog was hij een korte periode werkzaam bij het Bureau Nationale Veiligheid. Vervolgens was hij enige tijd gezantschapssecretaris in Bern, en wel op de BID-post aldaar. Onder Driebeek werd hij reeds waarnemend regeringscommissaris in algemene dienst, plaatsvervangend hoofd BID dus.

De Muralt was een vindingrijk man met een speelse natuur. Hij bezat een onafhankelijke geest, een brede belangstelling en was aimabel. Na de valse start onder Fock, die snel vertrok, en Driebeek, die niet opgewassen leek tegen de eisen die gesteld werden aan het hoofd van een kleine inlichtingendienst, geraakte de BID onder De Muralt spoedig in een opwaartse beweging. De voormalige krantenman was maar weinig tevreden met de door hem overgenomen boedel. Met voortvarendheid bracht hij veranderingen teweeg. Hij ontsloeg vijf personeelsleden en trok twaalf nieuwe aan, zodat het totaal op 41 kwam.⁵⁰ Aanvankelijk was het personeel van de BID grotendeels op arbeidsovereenkomst aangesteld vanuit het denkbeeld dat medewerkers van een inlichtingendienst gemakkelijk moesten kunnen worden ontslagen. Vermoedelijk speelde daarbij de gedachte uit de eerste jaren na de oorlog dat de definitieve inrichting van de Nederlandse inlichtingengemeenschap nog niet vaststond. Om die reden was bijvoorbeeld ook personeel van andere geheime diensten in die tijd op arbeidscontract aangenomen. Een andere overweging kan zijn geweest dat aan in moeilijkheden geraakte medewerkers 'soepel' ontslag moest kunnen worden verleend.⁵¹ Vanaf 1950 werden de arbeidscontracten echter omgezet in vaste aanstellingen, omdat duidelijk was dat deze overeenkomsten niet tot Sint Juttemis mochten worden gecontinueerd.⁵² De nieuwelingen waren vooral bedoeld voor het typewerk, omdat de binnengekomen gegevens van buitenlandse bronnen zich op de burelen in Maarheeze begonnen op te stapelen; de productie van rapporten steeg van 1206 in de periode oktober 1947 – oktober 1948 naar 3200 in 1949 en 5000 in 1950.⁵³ Dit kwam mede doordat het aantal bronnen van de dienst in een jaar toenam van 161 naar 240, hetgeen een hele prestatie was, omdat volgens De Muralt de bereidheid van Nederlandse zakenlieden om als zodanig dienst te doen gering was. De beveiliging van de villa

werd verbeterd, onder meer door de aanstelling van een beveiligingsbeambte en de organisatie van schietcursussen voor het bewakend personeel, dat gemachtigd was vuurwapens te dragen.⁵⁴ De schietopleidingen werden verzorgd door een adjudant van de Wassenaarse politie op een daartoe speciaal aangelegde openlucht-schietbaan. Jaarlijks zouden er schietwedstrijden onder de bewakers worden gehouden, waaraan een wisseltrofee verbonden was.

De Muralt wist voorts het contact met de binnenlandse afnemers en met overheidsinstanties die de BID-activiteiten konden steunen te versterken. Zo bracht hij geregelde besprekingen tot stand met de ministeries van Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Landbouw en Visserij, alsmede met de BVD en de Douane Recherchedienst.⁵⁵

Naast de relatie met M16, die nog werd verbeterd, kwam in november 1948 ook de liaison met de Amerikaanse CIA tot stand. Kennelijk was Driebeek daar door al zijn besommeringen niet aan toe gekomen, want reeds in mei 1948 was de eerste CIA-*station-chief* in Den Haag gearriveerd.⁵⁶ Uitwisseling met Belgische instanties vond ook plaats, blijkens een van Belgische zijde verstrekt overzicht van 46 opleidingsscholen voor politie, spionage en sabotage en politieke vorming achter het IJzeren Gordijn.⁵⁷ De relatie met de Amerikaanse en Britse zusterdiensten zou onder De Muralt een structureel karakter krijgen. In 1950 kregen de CIA en M16 tezamen ongeveer 1500 berichten vanuit Villa Maarheeze.⁵⁸ De Amerikanen stelden de medewerking kennelijk zeer op prijs, want begin 1951 bracht De Muralt een bezoek van tien dagen aan de CIA op uitnodiging van de Amerikanen, hetgeen volgens Fock niet gold voor de hoofden der inlichtingendiensten van andere landen van de West Europese Unie of de NAVO.⁵⁹

Een nieuw Koninklijk Besluit

De reden dat De Muralt aanvankelijk de leiding van de IDB slechts waarnam, was waarschijnlijk gelegen in een op handen zijnde wijziging van de verhoudingen tussen de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die verwacht werd als uitkomst van de werkzaamheden van de commissie-Prinsen. Op aanraden van de commissie besloot de regering de centralisatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, zoals die vanaf 1946 had bestaan, op te geven. Bij Koninklijk Besluit nummer 51 van 8 augustus 1949 werden een aantal zelfstandige geheime diensten in het leven geroepen: de Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD), die onder de minister van Binnenlandse Zaken kwam te vallen en de plaats innam van de Centrale Veiligheidsdienst, die onder de premier had geressorteed; de Militaire Inlichtingendienst van de Landmacht, de MID, die onder de bewindsman van Oorlog belast was met onder meer het inwinnen van gegevens ten behoeve van de Land- en Luchtmacht; de MARID, die ressorteerde onder de minister van Marine; en de Buitenlandse Inlichtingendienst, die, hoewel de commissie-Prinsen plaatsing van de BID onder de ministers van Buitenlandse Zaken of Economische Zaken

logischer vond, om praktische redenen onder de minister van Algemene Zaken bleef vallen.⁶⁰

De taak van de BID werd in het besluit als volgt omschreven:

‘... het inwinnen van gegevens in het buitenland welke voor het buitenlandse beleid van belang zijn, alsmede omtrent personen in het buitenland die voor de binnenlandse veiligheid een gevaar kunnen opleveren.’

Behalve een inlichtingentaak had de BID dus een veiligheidstaak: de contraspionage. Dit laatste was een formalisering van een situatie die was ontstaan doordat de BID in 1946 de bureaus in Brussel en Parijs had overgenomen, die taken van BI en het BNV hadden gecombineerd. De afdeling contraspionage van de BID schijnt echter nooit tot grote ontplooiing te zijn gekomen. Zij raakte in de loop der jaren in de versukkeling doordat het hoofd ervan, K.I. van Rije, zich steeds meer moest bezighouden met de administratieve en huishoudelijke werkzaamheden in Villa Maarheeze. In de praktijk ging de BVD zich deze taak steeds meer toe-eigenen.⁶¹ Zo vormden de gezinnen met Russische vrouwen die naar de Sovjet-Unie reisden voor vakantie jarenlang een twistappel tussen de BVD en de BID. Begin jaren zestig zette de BVD echter door dat deze categorie personen in *zijn* domein viel, met het argument dat deze vakantiegangers in het geboorteland van de echtgenote werden gerekruteerd door de Russische geheime diensten. Slechts in enkele gevallen was de BVD bereid personen uit deze categorie voor *debriefing* door te verwijzen naar de BID.⁶² Ook voor technische gegevens ten behoeve van de beveiliging van zijn eigen agenten raakte de BID steeds meer aangewezen op de BVD.⁶³

Anders dan veel inlichtingendiensten in zowel het oosten als het westen zouden de BID en – later – de IDB nooit de formele bevoegdheid krijgen om in het buitenland subversieve acties te ondernemen.⁶⁴ Bij de voorbereiding van het KB van 1949 liet premier Drees echter aan Koningin Juliana weten dat de bevoegdheid tot het plegen van sabotage weliswaar niet expliciet was vermeld in het besluit, maar geacht kon worden te zijn inbegrepen in de omschrijving inwinning van gegevens.⁶⁵

Niet door centralisatie maar door coördinatie zou de samenhang van de verschillende geheime diensten voortaan moeten worden bevorderd. Het hoofd van de BID zou regelmatig overleggen met de hoofden van de andere Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.⁶⁶ Daartoe werd een ‘Commissie van Coördinatie’ ingesteld, waarvan de hoofden van de BVD, de MARID, de MID, de BID en vertegenwoordigers van het ministerie van Buitenlandse Zaken en de afdeling Politie van het ministerie van Justitie deel uitmaakten.⁶⁷ De premier bekleedde het voorzitterschap van de commissie, doch zou in de praktijk de leiding van de bijeenkomsten meestal overlaten aan de vice-voorzitter. Deze functie werd toebedeeld aan de staatssecretaris van Oorlog mr. W.H. Fockema Andreae, secretaris werd Fock.⁶⁸ Toen Fockema Andreae in oktober 1950 de politiek verliet, werd

zijn plaats als vice-voorzitter ingenomen door Fock. Drs. W. Lak, die tot dan toe adjunct-secretaris was geweest, nam toen de positie van Fock over.⁶⁹ Met Lak als secretaris had de BID een belangrijke extra positie in de commissie. Willem Lak, voortgekomen uit een Limburgse verzetsgroep waarvan de kern werd gevormd door ambtenaren van de rijksdienst der belastingen in Maastricht,⁷⁰ was na de bevrijding van Zuid-Limburg ten behoeve van het Amerikaanse leger militaire inlichtingen gaan behandelen, die de Limburgse hoofdstad vanuit Roermond bereikten via de lijnen van de Provinciale Limburgse Electriciteitsmaatschappij. Toen het front in Limburg tot staan werd gebracht en deze bron opdroogde, ging Lak ten behoeve van 2 Intelligence Unit, een veldorganisatie van het Britse M16, leiding geven aan een bureau in Maastricht, dat terugkerende Nederlandse arbeiders uit Duitsland ondervroeg en tevens Nederlandse agenten liet penetreren in het Duitse frontgebied. In december 1944 nam het Bureau Inlichtingen dit kantoor over als zijn bureau Maastricht, waarna Lak informatie ging vergaren in West-Duitsland en Oost- en Noord-Nederland omtrent de Duitse oorlogsproductie. Daarna maakte hij de overstap naar de BID. Op 5 mei 1954 zou Lak als secretaris van de commissie in volledige overeenstemming met Fock ontslag nemen bij de BID en een functie aanvaarden in het bedrijfsleven. Hij werd toen opgevolgd door drs. J.C. (Jan) Reuvers, officieel commies A bij het ministerie van Algemene Zaken, later hoofd van de technisch-wetenschappelijke afdeling van de BID.⁷¹

De coördinatiecommissie zou slechts een bemiddelende rol tussen de inlichtingen- en veiligheidsinstanties spelen. Elke minister bleef verantwoordelijk voor zijn eigen dienst. Een geschil tussen de diensten kon bijvoorbeeld niet door stemming in de commissie tot een oplossing worden gebracht.⁷² In de eerste jaren kwam de commissie nog frequent bijeen om gezamenlijke problemen te bespreken. Vanaf 1951 nam de bereidheid daartoe af, omdat er onenigheid binnen de commissie bestond over haar bevoegdheid. Competentietwisten tussen de veiligheidsdiensten waren schering en inslag.⁷³ Na mei 1952 kwam de coördinatiecommissie zelfs drie jaar lang in het geheel niet bijeen. In 1953 overwoog de minister van Oorlog een aparte coördinator in te stellen voor de drie militaire inlichtingendiensten. Dat gebeurde echter niet en ook de in 1951 opgerichte Luchtmacht Inlichtingendienst (de LUID) kreeg een vertegenwoordiging in de bestaande coördinatiecommissie.

Als een onderdeel van deze commissie zou de zogeheten subcommissie Buitenland gaan fungeren, die ook wel bekend stond als de Intel-commissie. Deze subcommissie, waarvan de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, het hoofd BID en de hoofden van de drie militaire inlichtingendiensten deel uitmaakten, besprak speciaal het inlichtingenbeleid ten aanzien van het buitenland.

Nadat aldus de verhoudingen in de Nederlandse inlichtingengemeenschap waren geregeld, kon de aanstelling van De Muralt als HBID op 1 mei 1949 definitief worden. Tot publicatie van het Koninklijk Besluit van 8 augustus kwam het niet, ondanks een advies van de Raad van State, die meende dat een geheime instelling van inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet te rijmen viel met het karakter van een rechtsstaat.⁷⁴ De Muralt wilde niet dat bekend zou worden dat achter de

functie van regeringscommissaris bij het ministerie van Algemene Zaken het hoofd van de BID schuil ging. Buitenlandse Zaken meende dat het 'een dwaze indruk' zou maken als publiek werd dat de Buitenlandse Inlichtingendienst niet onder het ministerie van Buitenlandse Zaken ressorteerde. Voorts wensten De Muralt en de vice-voorzitter van de coördinatiecommissie Fockema Andreae niet dat de uitzending door de BID van personen voor geheime inlichtingenvergaring in het buitenland aan de openbaarheid zou worden prijsgegeven. Volgens Fock, ambtelijk secretaris van de commissie, zou een dergelijke unieke erkenning van geheime activiteiten 'een belachelijke indruk' maken.⁷⁵

Premier Drees, die in de memorie van antwoord bij de begroting van zijn ministerie aan de Eerste Kamer melding had gemaakt van het KB en geconfronteerd werd met bezwaren van het parlement tegen het uitblijven van publicatie,⁷⁶ begreep de problemen die de commissieleden daarmee hadden niet helemaal. De BID stond per slot van rekening openlijk op de begroting van zijn ministerie. Ook BVD-hoofd mr. L. Einthoven had niet zo'n moeite met openbaarmaking, temeer omdat er al exemplaren van het KB bij de Landsdrukkerij waren gestolen voordat het besluit naar de leden van het kabinet gezonden had kunnen worden. Minister D.U. Stikker van Buitenlandse Zaken bleef zich evenwel verzetten tegen openbaarmaking. Na rijp ministerieel beraad werd ten slotte besloten dat het KB ter vertrouwelijke inzage zou worden neergelegd bij de griffies van de Eerste en Tweede Kamer.⁷⁷

Het Koninklijk Besluit loste niet alle problemen op waarmee De Muralt tijdens zijn eerste jaar als HBID was geconfronteerd. In een terugblik liet hij premier Drees weten dat de politieke en ambtelijke aansturing van de dienst te gering was. De Muralt achtte op de BID de zeggwijze 'hij die alles dekt, dekt niets' van toepassing. Gezien de beperkte omvang van de BID in combinatie met zijn brede taakstelling was toespitsing van de doelstelling van de dienst noodzakelijk.⁷⁸ Dat was goed gezien, maar De Muralts verlangen zou gedurende het hele bestaan van de IDB een nobel streven blijven.

De Sectie Algemene Zaken en de voorbereiding op een bezetting

Spoedig na zijn oprichting bestond de BID, behalve uit een aantal ondersteunende onderdelen, zoals het secretariaat en archief, de fotografische afdeling, de code-afdeling, beveiliging en documentatie, uit een politieke, een economische en een militaire afdeling en ten slotte de sectie voor contraspionage in het buitenland, waarvan reeds werd vermeld dat zij nauwelijks tot ontplooiing zou komen.⁷⁹ De politieke, economische en militaire afdelingen droegen zorg voor de verwerving, dat wil zeggen het verzamelen en inwinnen van informatie, al dan niet door middel van operaties in het buitenland. Tot 1963 hadden slechts op zeer bescheiden schaal analyse en evaluatie van de verworven informatie plaats.

Tussen de afzonderlijke afdelingen van de BID die wél functioneerden bestond

in de jaren vijftig weinig samenwerking. Zij streefden omwille van de bescherming van de eigen operaties en agenten met succes een vrijwel volledige compartimentering na.

Een bijzondere positie nam de militaire afdeling in, omdat zij een personele unie vormde tussen de BID en de 'medebewoner' van Villa Maarheeze, de Sectie Algemene Zaken, en mede daardoor een bron van conflicten werd. Het hoofd van de militaire afdeling was vanaf 1950 mr. Louis Ernst Larive. Tijdens de bezetting van Nederland was Larive, wiens vader aan het begin van de jaren dertig gouverneur der Molukken was geweest, actief in de Ordedienst (O.D.), een verzetsorganisatie van voormalige militairen. Aanvankelijk maakte hij deel uit van de staf van Gewest 13, Zuid-Holland Noord. In de zomer van 1944 werd hij overgeplaatst naar het Algemeen Hoofdkwartier van de O.D. (AHK-O.D.) in Amsterdam, waar hij werd toegevoegd aan de chef-staf van de O.D., jonkheer P.J. Six, in de functie van verbindingsofficier met de Gewestelijke Commandanten. Tussen juni 1947 en december 1949 diende hij als reserve te luitenant/inlichtingenofficier op Oost-Java, waar hij gedurfde operaties uitvoerde. Zo presteerde hij het een krijgskas van de TNI, het Republikeinse leger, te bemachtigen.

Na terugkomst in Nederland, begin 1950, werd hij door een oud-collega van het AHK-O.D. aangetrokken voor een functie bij de Sectie Algemene Zaken en door het hoofd van 'de Sectie' aangesteld als chef van Bureau VII (Militaire Inlichtingen Buitenland) van SAZ. In die functie was hij tevens liaison-officier bij de BID én functionerend hoofd van de militaire afdeling van die dienst.

Deze scharnierfunctie van Larive was niet alleen een erg ingewikkelde maar ook een vanuit organisatorisch oogpunt ongewenste constructie. Zij is slechts enigszins te begrijpen vanuit de taakstelling van SAZ of de dienst 'I', medebewoner van Maarheeze, en de behoefte van SAZ om de BID als dekmantel voor haar bestaan te gebruiken. De I-dienst moest als geheim onderdeel van het hoofdkwartier van de Generale Staf in geval van een vijandelijke aanval met een mogelijk daarop volgende bezetting zorg dragen voor inlichtingenvergaring, in- en exfiltratie via land, lucht en zee en het voorbereiden van de evacuatie van de Koninklijke familie, de regering en daarvoor in aanmerking komende personeelsleden van Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.⁸⁰ Oorspronkelijk kreeg SAZ al haar militaire inlichtingen uit de informatie die bij de BID binnenkwam. Na analyse gaf zij deze gegevens door aan de militaire inlichtingendiensten.

In maart 1948 werd in de instructie van SAZ, die toen nog Sectie G 7 van de Generale Staf heette, vermeld dat zij moest samenwerken met de BID.⁸¹ Volgens diezelfde instructie was SAZ reeds in vreedetijd belast met de geheime inlichtingenvergaring in het buitenland betreffende militaire onderwerpen, alsook over bijvoorbeeld 'politieke, sociale, economische en godsdienstige omstandigheden en invloeden'. Het hoofd van de Sectie mocht daartoe in overleg treden met de hoofden van buitenlandse inlichtingendiensten en met hen gezamenlijke operaties in het buitenland opzetten. Bovendien zou het plaatsvervangend hoofd van SAZ tevens optreden als hoofd van de militaire afdeling van de BID.

Toen deze instructie Fock onder ogen kwam, was hij bijzonder verbolgen. Fock moest namelijk constateren dat het hoofd van de Sectie, zijn vroegere BI-baas Somer, geheel eigenmachtig het terrein van de BID had betreden. Inlichtingenvergaring in het buitenland, ondermeer door uitzending van agenten, was krachtens het Koninklijk Besluit van 16 februari 1946 namelijk het exclusieve recht van de BID. De regeringscommissaris in algemene dienst protesteerde dan ook heftig bij de chef van de Generale Staf.⁸²

Herhaaldelijk zouden de twee 'bewoners' van Villa Maarheeze, de BID en SAZ, nadien in conflict geraken, geheel volgens het patroon waarbij nationale geheime diensten vaak meer energie steken in onderlinge competentiegeschillen dan in de bestrijding van de buitenlandse vijand. Omgekeerd kwam het namelijk bijvoorbeeld ook voor dat de BID zich op het terrein van SAZ begaf. Op een gegeven moment, begin jaren vijftig, ontdekte SAZ, dat verantwoordelijk was voor de evacuatie van leden van de geheime diensten, dat de 'co-habitant' BID een eigen evacuatieplan had. Dat bleek tijdens een bijeenkomst op de kamer van het hoofd SAZ, toen een dieplader met een gecrasht vliegtuig over de Rijksstraatweg langsreed. De Muralt ontwaarde op het toestel de registratietekens XR-1 en realiseerde zich dat dit het vliegtuig was dat de Koninklijke Luchtmacht had ge-earmarked voor de evacuatie van het hoofd van de BID. Hij kon de uitroep 'Hé, dat is mijn toestel' niet onderdrukken. Later werd de evacuatie van de BID alsnog opgenomen in het centrale plan van SAZ.

Nadat Fock zijn beklag had gedaan bij de Generale Staf over de eigenmachtige instructie van Somer, werd bepaald dat SAZ zich niet langer op het terrein van de BID mocht begeven. Maar zij zou wel, zoals tot dan toe was geschied, voortbestaan als in feite de militaire afdeling van de BID. Als gevolg van dit compromis zou een deel van het SAZ-personeel onder Larive verantwoordelijk worden voor de operationele verwerving van militaire informatie ten behoeve van de BID.⁸³ De BID gaf die informatie vervolgens weer door aan de krijgsmachtonderdelen. Geen wonder dat zelfs onder inlichtingspecialisten de indruk ontstond dat SAZ 'eigenlijk een alias voor de Buitenlandse Inlichtingendienst' was.⁸⁴ Dat was precies de bedoeling van Somer, die hoopte dat op die manier SAZ gecamoufleerd werd door de BID.

De militaire afdeling

Doordat Larive deel uitmaakte van SAZ, was er dus eigenlijk geen sprake van een echte, eigen, militaire afdeling van de BID. In 1956 wist De Muralt te bewerkstelligen dat er een eind kwam aan deze merkwaardige situatie, waarbij de militaire afdeling van de BID bestond uit SAZ-personeel, dat viel onder de verantwoordelijkheid van de chef van de Generale Staf. Larive kwam formeel in dienst van de BID.⁸⁵

Larive verloor dus zijn tweeslachtige positie en dreigde daardoor ook een groot deel van de zelfstandigheid, die hij tot dan toe had genoten, kwijt te raken. Hij

werd nu formeel ondergeschoven bij het hoofd Operatiën van de BID, Kielstra. Mr. Jan Marius Kielstra was een voormalige advocaat die tijdens de oorlog onder de aanduiding J.K. 19 leiding had gegeven aan de spionage- en pilotenhulporganisatie Fiat Libertas.⁸⁶ Later had hij voor het BNV gewerkt en was hij toegevoegd geweest aan de Nederlandse Militaire Missie in Duitsland. Eind 1946, begin 1947 werd hij hoofd van het BID-bureau te Parijs,⁸⁷ dat hij na een jaar weer verliet.⁸⁸ Teruggekeerd in Nederland werd hij hoofd van de directie Operatiën en tevens plaatsvervangend hoofd van de BID. Ondanks deze gewichtige functie gaf Kielstra in feite tot dan alleen leiding aan het beperkte aantal operaties dat in het buitenland werd geleid vanuit de BID-posten onder diplomatieke dekmantel.

Larive, die de functie van 'vertegenwoordiger Nederland' kreeg, was belast met het ontwerpen en leiden vanuit Nederland van de operaties gericht op het buitenland. Daartoe stonden hem diverse *case-officers* ter beschikking. Zo ontstond de situatie dat het werkterrein van Kielstra en Larive aanzienlijk uitgebreider en offensiever werd. Kielstra bleef vanachter zijn bureau leiding geven aan het drietal BID'ers in het buitenland dat in de jaren vijftig nog resteerde. Larive was de feitelijke operateur. De scheve verhouding Kielstra-Larive zou een bron van problemen en conflicten binnen de BID worden.

Intussen werd door de regeling van de positie van Larive een sterkere scheiding tussen de BID en SAZ bewerkstelligd, zij het dat de praktijk waarbij SAZ voor operaties in het buitenland betaalde, en dus feitelijk de BID subsidieerde, gecontinueerd werd.⁸⁹

Bovendien zou Larive niet meer in zijn eentje het contact met de militaire inlichtingendiensten en de stafsecties van de krijgsmachtonderdelen mogen onderhouden, maar moesten deze onderdelen zelf liaison-officieren voor de militaire afdeling van de BID aanwijzen.⁹⁰ Omdat zijn sterke kant het operationele werk was, lag het in de bedoeling Larive niet al te zeer met administratieve sores te belasten.⁹¹ Al snel werd hij daarom ontheven van zijn functie als liaison met de Landmacht, Luchtmacht, Marine en SAZ.⁹² Dit deel van zijn taak werd begin 1957 overgenomen door G.D. Cornelissen de Beer, die daartoe door SAZ aan de BID ter beschikking werd gesteld en door het toenmalige HBID C.B. Labouchere werd aangewezen als hoofd van de militaire afdeling en belast met de liaison met de drie militaire inlichtingendiensten.⁹³ Een formele aanstelling als hoofd van de militaire afdeling van de BID liep stuk op verzet van het hoofd SAZ, J.J.L. baron Van Lynden, die hem niet wilde afstaan.

De belangrijkste taak van Cornelissen de Beer was om de verlangens van de zijde van Defensie naar inlichtingen en informatie te realiseren. In geregeld en nauw overleg met de inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtonderdelen stelde hij de militaire 'questionnaires' op, die hij vervolgens voor iedere operatie doorgaf aan Kielstra. Op die manier probeerde hij de vragen van de krijgsmacht 'weg te krijgen' maar wegens de beperkte mogelijkheden tot verwerving van inlichtingen bleef vaak de helft van de vragen onbeantwoord.

Herhaaldelijk sprak de directie Operatiën een veto uit ten aanzien van een

bepaalde vraag van de krijgsmachtonderdelen. De agenten waren namelijk veelal zakenlieden die de Sovjet-Unie en Oost-Europese naties bezochten, en hun bewegingsvrijheid in die staten was beperkt. Week een zakenman al te zeer af van de gebaande paden of van zijn eigen routine, dan liep hij gevaar. Om die reden weigerde Operaties veelvuldig agenten met een door de militairen gewenste vraagstelling op pad te sturen. Zo'n afwijzing leidde aan militaire zijde dan vaak weer tot onvrede. Cornelissen de Beer nam dan nogmaals contact op met Kielstra of Larive, meestal met als enig resultaat dat het hoofd van de militaire afdeling voor de tweede keer nul op rekest kreeg.

Tussen 1950 en 1960 kwamen er bij de militaire afdeling per jaar enkele honderden berichten van agenten en buitenlandse zusterdiensten binnen. Op basis daarvan vervaardigde Cornelissen de Beer maandelijks 250 tot 300 rapporten voor de inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtonderdelen en soms ook voor SAZ. Hij gaf geen waardering aan de door hem samengestelde rapporten, omdat de vereiste documentatie bij de afnemers berustte. In de meeste gevallen gaven die geen of slechts een summiere beoordeling. De evaluatie van de doorgegeven informatie geschiedde op de bureaus van de krijgsmachtonderdelen zelf, waar de bron meestal niet bekend was, laat staan zijn betrouwbaarheid. Tevens werden rapporten doorgestuurd naar de NAVO, die meestal een eigen evaluatie gaf. Het gebeurde eens dat de in West-Berlijn gestationeerde BID-medewerker E. Sandberg een rapport kocht van een nieuwkomer in de inlichtingenhandel, die in Berlijn welig tierde. Dit rapport kwam in Villa Maarheeze van de NAVO-burelen terug met de aantekening: 'Source is a liar' (Bron is een leugenaar).⁹⁴ Daarentegen kon De Muralt herhaaldelijk met gepaste trots aan premier Drees melden dat de Generale Staf het periodieke Nederlandse inlichtingenrapport dat voor de Chiefs of Staff van de West Europese Unie was bestemd, vrijwel geheel samenstelde uit gegevens die de BID had verstrekt.⁹⁵ Rond 1960 klaagden echter zowel de inlichtingendienst van de Landmacht als de LUID over het gebrek aan informatie van de BID. Daar had de opvatting post gevat dat de BID niet veel meer was dan een verdeelstation tussen enerzijds de buitenlandse diensten en de BVD en anderzijds de militaire inlichtingenorganisaties. Het verleidde de militaire diensten tot de gedachte, of misschien wel meer dan dat, zelf operaties in het buitenland te ondernemen, zoals het 'runnen' – dat wil zeggen operationeel leiden – van spoorwegemployés achter het IJzeren Gordijn.⁹⁶ De ergernis ging zover dat in september 1961, nadat de operatie van Reydon en De Jager jammerlijk was mislukt, bij de BVD de indruk bestond dat de Militaire Inlichtingendienst 'kennelijk het overlijden van de BID tracht door te drukken en de macht aan zich wil trekken'.⁹⁷

De politieke afdeling van de katholieke Crul

Hoofd van de politieke afdeling van de BID was dr. Th. W. Crul, geboren op 16 maart 1912. Hij was een rooms-katholieke sociaal-geograaf en historicus, die vanaf

1937 leraar aardrijkskunde en geschiedenis bij het middelbaar onderwijs was geweest. Op 10 juli 1942 was hij aan de Rijksuniversiteit Utrecht gepromoveerd op een proefschrift over huwelijken bij 'ethnologische oervolken'.⁹⁸ Dadelijk na zijn promotie maakte Crul deel uit van de groep gegijzelden die in Haaren werd opgesloten, vermoedelijk omdat hij secretaris was geweest voor Oldenzaal en omgeving van de Nederlandse Unie. Deze gegijzelden waren voornamelijk afkomstig uit de betere kringen. Er hadden regelmatig politieke discussies plaats binnen dit eliteberaad van gijzelaars, dat een belangrijke aanzet zou geven tot de naoorlogse Nederlandse Volksbeweging (NVB), die een aaneensmeding beoogde van personen van verschillende politieke en religieuze richting in één beweging. Na de bevrijding werd Crul in zijn woonplaats Oldenzaal voorzitter van de NVB.

In die tijd verscheen van zijn hand het boek *Hoe de vrede te winnen*. Daarin stelde Crul dat een ongedeeld Duitsland na verloop van tijd op grond van zijn geografische ligging en de mentaliteit van het Duitse volk opnieuw een bedreiging voor de wereldvrede zou worden. Daarom bepleitte hij een opdeling van Duitsland in drie regio's, bestaande uit Oost-Duitsland, Beieren plus Oostenrijk, en West-Duitsland met het Saargebied. De drie regio's zouden geïntegreerd moeten worden in statenbonden, bestaande uit Oost-Europa onder leiding van de Sovjet-Unie, Zuid-Europa aangevoerd door Frankrijk, en Noord-West-Europa, dat zich zou neerleggen bij een Brits overwicht. Op hun beurt zouden de drie Europese raden, die aan het hoofd van deze statenbonden zouden staan, met andere regionalen geïntegreerd moeten worden in een wereldraad. En mocht zelfs dat niet genoeg zijn om de vrede te winnen, dan dook letterlijk als een deus ex machina aan het slot van het 96 pagina's tellende boekje God als Redder van de mensheid op.

Over deze publicatie voerde Crul in Oldenzaal een gesprek met De Quay, zijn medegijzelaar uit Haaren. Het is niet bekend of De Quay het meest onder de indruk was van deze slotpassage of de voorafgaande ruim negentig bladzijden. Feit is dat toen Driebeek De Quay in het voorjaar van 1946 vroeg om een katholiek voor de politieke sectie van de inlichtingendienst, de oud-minister van Oorlog de naam van Crul noemde.⁹⁹ Op 8 juni 1946 werd Crul, die inmiddels naar Voorburg was verhuisd, benoemd tot hoofd van de politieke afdeling.¹⁰⁰ Naast Driebeek zou Crul overigens de enige katholiek in de staf zijn.¹⁰¹ Hoewel Crul zich daar zelf niet geheel van bewust was, gaf zijn katholieke achtergrond aanleiding tot opmerkingen bij andere functionarissen van de dienst. Zo werd er in Villa Maarheeze regelmatig, wanneer hij een opinie ventileerde, gefluisterd: 'Daar heb je Rome weer.' Ook kreeg hij eens het (onterechte) verwijt dat hij 'niet altijd katholieken' in dienst moest nemen.¹⁰²

'Kunsten op 's lands kosten': de buitenposten

De politieke afdeling verwierf geheime of vertrouwelijke politieke inlichtingen. Dit gebeurde gedeeltelijk via de bestaande diplomatieke kanalen, maar ook via de

eigen vertegenwoordigers in diverse Europese hoofdsteden, die daar merendeels met diplomatieke dekmantel opereerden. Voor een deel waren zij op die plaatsen reeds eerder als BI-vertegenwoordiger werkzaam geweest. Deze BID-representanten gingen voor de buitenwacht door als gewone diplomaten en zij stonden disciplinair onder de *chef de poste*, hoewel Buitenlandse Zaken moeite bleef houden met potentiële dwarskijkers in dienst van de premier.¹⁰³ Naast de bureaus Brussel, Stockholm, Lissabon en Parijs¹⁰⁴, die de BID van BI had overgenomen, beschikte de buitenlandse inlichtingendienst nog over diverse andere buitenposten, zoals Ankara, Berlijn, Wenen, Bonn, Bern en Madrid.

Hoofd van het Bureau Brussel werd drs. Herman Speyer, wiens adviezen voor de oprichting van een buitenlandse inlichtingendienst reeds ter sprake kwamen. Hij was tijdens de Duitse bezetting van Nederland actief in het verzet geweest.¹⁰⁵ Toen hem de grond in Nederland te heet onder de voeten was geworden, was hij naar Engeland ontsnapt. In Londen ging hij vervolgens voor BI civiele inlichtingen uit bezet Nederland analyseren. Na de bevrijding van België leidde hij het BI-bureau in Brussel aan de Rue de Bollandistes 19, dat rijkelijk was voorzien van ondersteunend personeel. Ten tijde van de overname door de BID werkten er onder Speyer behalve drie militairen in de lagere rangen, maar liefst vier arbeidscontractanten, een kok, twee chauffeurs en drie werksters.¹⁰⁶ Reeds vóór de overname van het bureau Brussel besloot Fock aan deze luxe op korte termijn een eind te maken.¹⁰⁷ Speyer zou ten slotte tot eind 1947 voor de BID actief blijven, waarna hij overging in dienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken.¹⁰⁸

Hoofd van het Bureau Parijs van de BID was aanvankelijk J.L. Ludolph, die eveneens bij BI werkzaam was geweest. Hij had na de oorlog in Parijs voor het BNV gewerkt, maar kwam toen aan contraspionage nauwelijks toe en werd daarom uiteindelijk bij de BID geplaatst.¹⁰⁹ In 1947 ging hij alsnog over naar de Centrale Veiligheidsdienst. Later kwam hij terecht bij de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS). Zijn vervanger in Parijs werd Kielstra.

In Lissabon was na 1945 de 31-jarige Cornelis Hendrik van Brink het hoofd van het BID-bureau. Hij was van 1936 tot 1939 vertegenwoordiger van enkele Nederlandse bedrijven in Sydney geweest. Na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog werd hij actief als lezer van het Nederlandstalige nieuws voor de Australian Broadcasting Commission. Nadat Duitse strijdkrachten Nederland hadden bezet, begaf hij zich naar Londen. In het najaar van 1940 was hij na Lodo van Hamel de eerste agent die voor de Nederlandse regering-in-ballingschap boven bezet Nederlands grondgebied werd afgeworpen. Van Brinks voornaamste missie was inlichtingen in te winnen over de voorbereidingen voor een Duitse aanval op Engeland vanuit de Rotterdamse haven. Zijn opdracht mislukte grotendeels en na een jaar verliet Van Brink Nederland weer. Na lange omzwervingen, onder meer via Curaçao, keerde hij tien maanden later terug in Londen.¹¹⁰ Weer een jaar later werd hij als medewerker verbonden aan het Bureau Inlichtingen.

In 1944 werkte hij op de BI-post in Lissabon, de eerste maanden van '45 op het hoofdkwartier in Londen. Na de oorlog zou hij tot 31 maart 1946 onder de

dekmantel van attaché weer voor BI in Lissabon werken. Nadat dit bureau was opgeheven trad hij in dienst van de BID, waarvoor hij nog enige tijd actief bleef in de Portugese hoofdstad. Tegelijkertijd was hij werkzaam in Madrid. Zijn opdracht was onder meer om in de gaten te houden welke Nederlanders die op grond van hun oorlogsverleden berecht moesten worden, via Spanje en Portugal uitweken naar Latijns-Amerika.¹¹¹

Van Brink was medio 1948 in staat een uitstekende informatiepositie te verkrijgen, toen hem verzocht werd het postverkeer tussen de in Lissabon vertoevende troonpretendent Don Juan, de vader van de huidige koning Juan Carlos, en leidende monarchisten in Spanje te onderhouden. Het ministerie van Buitenlandse Zaken wenste echter niet dat een Nederlands diplomaat zo'n risico op zich zou nemen, gezien de politieke en economische belangen van Nederland in Spanje.¹¹²

In 1950 werd Van Brink onder de dekmantel van tweede ambassadesecretaris medewerker van de BID in Bonn, nadat De Muralt in overleg met het ministerie van Buitenlandse Zaken had vastgesteld dat West-Duitsland in politiek en economisch opzicht inmiddels veel belangrijker voor Nederland was geworden dan Spanje.¹¹³

In Stockholm was mr. Frans Theodoor Dijkmeester hoofd van het Bureau van de BID. Hij was op 26 augustus 1945 Cornelis Knulst opgevolgd als chef van het BI-bureau in de Zweedse hoofdstad.¹¹⁴ Op 31 maart 1946 maakte Dijkmeester de overstap naar de BID, waaraan hij echter slechts kort verbonden bleef. Nog datzelfde jaar trad hij in dienst van het Kabinet der Koningin, waar hij tien jaar werkzaam was. Tussen 1956 en 1981 zou hij achtereenvolgens burgemeester zijn van Zierikzee, de Haarlemmermeer en Apeldoorn.¹¹⁵ De werkzaamheden van de opvolger van Dijkmeester in Stockholm, wiens komst door gezant jhr. mr. E. Teixeira de Mattos toch al niet met gejuich werd begroet,¹¹⁶ waren weinig bevredigend, waarna begin 1948 de post Stockholm werd opgeheven.¹¹⁷

De BID-vertegenwoordiger in Ankara kreeg het eveneens spoedig aan de stok met de gezant, W.A.A.M. Daniëls. Volgens de gezant hadden de Turkse autoriteiten de dekmantel van de BID'er, die als gezantschapssecretaris door het leven ging, al gauw doorzien.¹¹⁸ De BID'er stelde daartegenover dat hij gewoon goede contacten onderhield met de Turkse geheime dienst.¹¹⁹ Zoals meerdere BID'ers beschikte ook de vertegenwoordiger in Ankara over een eigen secretaresse. Het stak Daniëls dat deze secretaresse beter op de hoogte was van de activiteiten van haar directe baas dan Daniëls als *chef de poste*. Bovendien deden er zich tussen de gezant en de secretaris tal van kleine ruzietjes voor, die door Daniëls echter hoog werden opgevat. Zo stoorde het de gezant bovenmatig dat de BID'er niet was komen opdagen bij het huwelijk van zijn oudste dochter. Een andere bron van ergernis was dat de BID-medewerker in het voormalige gezantschapsgebouw in Istanbul zes kamers in bezit had genomen en voor Daniëls slechts een slaapkamer had overgelaten.¹²⁰ Wellicht ernstiger was dat de contacten van de BID'er met leden van de Roemeense oppositie volgens Daniëls de Nederlandse diplomatie in gevaar brachten.¹²¹

Nadat De Muralt met behulp van de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken A.H.J. Lovink had gepoogd de plooiën glad te strijken,¹²² werkte de BID-functionaris zichzelf nog dieper in de moeilijkheden. Bij een bron in Griekenland wekte hij ongerechtvaardigde verwachtingen over een aanstelling in de Nederlandse diplomatieke dienst.¹²³ Er rezen ten aanzien van hem ernstige verdenkingen van financiële malversaties.¹²⁴ En in Libanon wekte hij de indruk dat hij zichzelf daar binnenkort als tijdelijk zaakgelastigde zou vestigen, tot grote wrevel van de gezant in Caïro, mr. W.C. graaf Van Rechteren Limpurg.¹²⁵ Dat laatste deed de deur dicht. Op aandrang van minister Stikker besloot De Muralt zijn man in Ankara per 1 juni 1950 te ontslaan.¹²⁶ De nieuwe secretaris-generaal H.N. Boon noteerde:

‘Deze oplichter heeft, geloof ik, drie jaar lang zijn kunsten op ’s lands kosten kunnen botvieren. Ik vind hierin aanleiding om te overwegen een briefje aan De Muralt te schrijven dat wij in het belang van het behoud van de goede reputatie van onze diplomaten voornemens zijn een vertrouwelijk rapport te vragen van alle chefs de poste over de mensen van De Muralts dienst die een diplomatieke rang of titel hebben gekregen. Naar aanleiding van die rapporten behouden wij ons voor nadere maatregelen te treffen c.q. de diplomatieke cover geheel in te trekken.’¹²⁷

Met de financiën van de BID-man in Ankara bleek inderdaad het nodige mis. De ontslagen BID'er gaf er de voorkeur aan niet naar Nederland terug te keren, maar voortaan zijn domicilie in Australië te kiezen, zonder zijn voormalige werkgever in kennis te stellen van zijn nieuwe adres.

Op de post in Wenen bevond zich mr. Rudolf Hendrik Venekamp. Hij was op 23 maart 1912 geboren in Amsterdam. Tijdens de oorlog was hij als jurist verbonden geweest aan het ministerie van Landbouw en Visserij. Daarnaast was hij in een leidende functie actief geweest in Gewest 10 – Amsterdam – van de O.D. Na de capitulatie van Duitsland in 1945 werd hij als reserve-majoor voor speciale diensten in dat land gedetacheerd bij de Nederlandse Militaire Missie. Op 16 mei 1947 werd hij als gezantschapssecretaris in Wenen belast met het BID-bureau aldaar. Uit de Oostenrijkse hoofdstad verzond Venekamp aanvankelijk interessante informatie over de dreigende nationalisatie van eigendommen van de Koninklijke/Shell in Oost-Europa. Ook later zond hij voornamelijk economische rapportages, vooral over de Comecon, die in 1949 werd opgericht.¹²⁸ Venekamp bleef tot 1953 in Wenen. Daarna was hij tot begin jaren zestig eerste ambassadesecretaris in Bonn.¹²⁹

Ook in Wenen werd de plaatsing van een BID'er door andere diplomaten niet in dank afgenomen. De aanstelling van de BID'er in de rang van gezantschapssecretaris, een positie die gewoonlijk pas na een aantal jaren in de diplomatie werd bereikt, verleidde een van de andere diplomaten aan kennissen uit te leggen, dat de heer Venekamp deze rang om een speciale reden had verkregen onder de toevoeging ‘dat er ook zo iemand in Stockholm zat’.¹³⁰

Na zijn vertrek uit Wenen werden de werkzaamheden van Venekamp aldaar, zo goed en zo kwaad als het ging, voortgezet door zijn secretaresse, jonkvrouw Henriëtte van der Goes, die net als haar collega's op diverse andere ambassades na het vertrek van een BID-'diplomaat', dienst bleef doen als postiljon voor de BID.¹³¹ Haar aanwezigheid strekte eind jaren vijftig niet tot vreugde van ambassadeur H.F. Eschauzier, die te kampen had met kamernood op de kanselarij. Hij geloofde niet dat het werk van de jonkvrouw enig 'nuttig rendement' had:

'Het is toch een uiterst ingewikkelde en kostbare constructie ... hier voor het in ontvangst nemen van bepaalde inlichtingen een persoon als "brievenbus" te hebben zitten die verder in het verband der kanselarij niets uitricht en daar ook het grootste deel van de dag niet te zien is. Op andere posten neemt meestal een secretaresse of lid van de ambassade de betreffende enveloppen in ontvangst, zoals bijvoorbeeld Van Lynden in Londen. Uit een gesprek met [BID-hoofd] Labouchere ... en tijdens mijn laatste bezoek aan Den Haag met [thesaurier-generaal] Emiel van Lennep (die blijkbaar geabonneerd is op de betreffende nieuwtjes uit Wenen, welke hoofdzakelijk van financieel-economische aard schijnen te zijn) krijg ik trouwens de indruk dat het hele geheimzinnige gedoe niets om het lijf heeft. Zou men deze kwestie nu eens niet serieus onder de ogen kunnen zien en ernstig overwegen de functie van de freule op te heffen. ... Bij aanblijven van de freule zou deze mijns inziens in elk geval moeten wijken voor de attaché en met haar geheimzinnige krantenknipsels en eigen brandkast naar de tik-pool moeten verhuizen (wat wel tegen de voorschriften zal zijn!).'¹³²

Eschauziers jammerklacht had effect. In de zomer van 1959 riep de BID jonkvrouw Van der Goes terug uit Wenen, zonder haar te vervangen.¹³³ Wel werd de 'postbus' D.W. baron van Lynden, broer van het hoofd SAZ, uit Londen, waar hij tweede ambassade-secretaris was, overgeplaatst naar Wenen. Maar hij stond niet, zoals jonkvrouw Van der Goes, op de loonlijst van de BID.

Vanaf 1950 was Van Brink de vertegenwoordiger van de BID in Bonn. Het ambassadepersoneel werkte 'erg plezierig' met hem samen.¹³⁴ Begin 1953 zegde hij de dienst echter vaarwel. Zijn opvolger Venekamp had een minder gelukkige start. Het ambassadepersoneel beschouwde hem als 'een zeer met zichzelf ingenomen snuiter, ... die van coderen weinig verstand heeft en nu niet erg veel aanpassingsvermogen blijkt te hebben'.¹³⁵ In korte tijd was ook in Den Haag bekend dat de 'als niet zeer gemakkelijk' bekend staande Venekamp in Bonn bonje had.¹³⁶ Ambassadeur A.Th. Lamping besloot aan Venekamp geen inzage meer te verstrekken in de codetelegrammen, omdat de ambassadeur van mening was dat de oordeelsvorming van de BID-medewerker niet oneigenlijk beïnvloed mocht worden. Een aanbod van De Muralt om Lamping in ruil voor inzageverlening in de codetelegrammen de BID-rapporten te laten lezen kon de ambassadeur niet op andere gedachten brengen.¹³⁷

In Bern was aanvankelijk De Muralt actief. Vanaf 1947 opereerde daar het latere hoofd van de BID mr. C.B. Labouchere, die beschikte over uitstekende contacten in hoge kringen, onder anderen met de Zwitserse procureur-generaal in Bern.

In de loop van de jaren vijftig en zestig werden de opeenvolgende kanseliers van het gezantschap in Peking eveneens ingeschakeld bij het inlichtingenwerk van de BID.¹³⁸ Het ministerie van Buitenlandse Zaken stond dit toe, als betrokkenen zelf bereid waren hun medewerking te verlenen. Geen van de kanseliers weigerde.

De *legal residents* konden voor het doen van geheime uitgaven putten uit speciale fondsen die aanwezig waren op de diplomatieke vertegenwoordiging waaraan zij verbonden waren. Zo weten we dat Labouchere in 1947 tienduizend Zwitserse francs ofwel bijna 6200 gulden per maand aanwendde. In 1948 werd dit maandelijks bedrag teruggebracht naar zeventuizend francs, gelijk aan ruim 4300 Nederlandse gulden.¹³⁹ Dit bedrag was, naar wij begrepen hebben, voor BID-begrippen bijzonder hoog. Ter vergelijking: Kielstra in Parijs nam in januari en maart 1947 telkens tweeduizend gulden op uit het speciale ambassadefonds.¹⁴⁰ Het bijzondere fonds van de BID in Lissabon bevatte in maart 1949 50.000 escudo's, wat neerkwam op ongeveer 4500 gulden.¹⁴¹

Hier en daar opereerde de BID ook met niet-legale residenten. Dat was in 1949 bijvoorbeeld het geval in Boedapest. De Nederlandse gezant aldaar, H.A. Hooft, had echter bezwaar tegen de koeriersverbinding tussen deze agent en de BID, die over zijn gezantschap liep. Zijn ervaring was dat 99 procent van de Hongaren beschikte over karaktereigenschappen die hen 'wel de meest ongeschikte elementen doen zijn om deel uit te maken van een geheime dienst'.¹⁴² De arrestaties en berechting van de Brit Edgar Sanders en de Amerikaan Robert Alexander Vogeler in Hongarije op beschuldiging van spionage en sabotage begin 1950 waren voor Hooft het bewijs hoe gemakkelijk de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordiging kon worden gecompromitteerd.¹⁴³

In Berlijn bevond zich een post zonder diplomatieke dekmantel, die vanaf het begin werd bemand door jhr. E. Sandberg. Uit deze westerse enclave in de sovjetzone van Duitsland kwamen voornamelijk vliegveldrapporten over Oost-Duitsland en veel informatie over de sovjetluchtmacht. De post in Berlijn zou tot 1970 worden gecontinueerd.¹⁴⁴

Aan het eind van de jaren vijftig werd een BID-medewerker onder een zakelijke dekmantel in Japan gestationeerd.¹⁴⁵ Deze operatie werd echter al spoedig, in het najaar van 1960, beëindigd.¹⁴⁶ Vermoedelijk ontleende de eerste uitvoerder van deze missie zijn cover, net zoals zijn opvolger drs. P.R. Gerbrands aan het eind van de jaren zestig, aan een aanstelling bij de Philips-vestiging in Tokio.

Reeds aan het eind van 1946 waren er nog maar drie BID-medewerkers, geassisteerd door een secretaresse, verbonden aan een diplomatieke post. Deze bezetting, die Fock in 1951 nog als 'een absoluut minimum' beschouwde,¹⁴⁷ werd rond 1960 opgeheven, met uitzondering van de post in Berlijn. Met het vertrek van jonkvrouw Van der Goes werd in de zomer van 1959 de post in Wenen opgeheven.

Venekamp, die tot en met november 1961 actief was in Bonn, vertrok daarna naar Villa Maarheeze.¹⁴⁸ De secretaresse op post Bern bleef nog tot eind 1961 actief.¹⁴⁹

Informanten

Behalve over eigen medewerkers beschikte de BID vooral voor het politieke en economische werk nog over informanten in West-Europa. Anders dan bij de militaire afdeling was er in deze jaren geen scheiding tussen het runnen van agenten en de analyse van hun berichtgeving. Het was bijvoorbeeld niet ongewoon voor het hoofd van de politieke afdeling, Crul, om persoonlijk in West-Europa zijn informanten te bezoeken. De medewerkers van de politieke afdeling konden derhalve op basis van eigen ervaringen een oordeel vellen over de kwaliteit van de informant en de aangeleverde informatie.

Voor het informantenwerk koos de politieke afdeling in de jaren vijftig voornamelijk academisch geschoolden, omdat zij in het buitenland als gesprekspartners van hooggeplaatste personen moesten dienen. Ook medewerkers van de BID zelf bezochten internationale wetenschappelijke en politieke congressen om in contact te komen met vertegenwoordigers van het Oostblok.¹⁵⁰

De politieke afdeling zorgde voor een sterke sturing van haar informanten. Ze wees informanten de weg naar ministers en staatshoofden. Dit kon behalve voor de dienst, ook voor de informanten zelf nuttige gevolgen hebben. Zo deed bij de politieke afdeling in die jaren de grap de ronde: 'Ambieert u een professoraat, wordt dan informant van de BID.'

Opmerkelijk in de rapportage is dat deze zich voornamelijk beperkte tot West-Europa. De redenering van Crul daarachter was dat, als de door zijn afdeling vergaarde inlichtingen van belang moesten zijn voor het Nederlandse buitenlandse beleid, deze moesten komen uit de West-Europese hoofdsteden. Daar konden de opinies worden gepeild van bewindslieden en oppositiepartijen ten aanzien van de voor het Nederlandse beleid zo belangrijke samenwerking binnen de Benelux, de NAVO, de EEG, et cetera. Wat er achter het IJzeren Gordijn gebeurde was volgens hem nauwelijks relevant voor de Nederlandse buitenlandse politiek.¹⁵¹ Mogelijk heeft tot dit standpunt van Crul de scepsis bijgedragen die hij kort na zijn aantreden als hoofd van de politieke afdeling ondervond ten aanzien van berichtgeving over Oost-Europa. Zo zou premier Schermerhorn eens de vraag hebben gesteld of het achter het IJzeren Gordijn nu echt zo erg was als Crul beschreef.¹⁵²

De politieke afdeling deed, anders dan de militaire afdeling, wel aan analyse. Zij leverde de geëvalueerde informatie voornamelijk aan het ministerie van Buitenlandse Zaken en – in iets mindere mate – aan Algemene Zaken, waar secretaris-generaal Fock en premier Drees kennis namen van de rapporten. Vaak werd er beleidsmatig weinig gedaan met de informatie van de BID, maar in een beperkt aantal gevallen droeg zij bij tot de besluitvorming in de ministerraad.

De economische afdeling

De economische afdeling stond tot aan zijn pensionering in het najaar van 1961 onder leiding van de in 1898 geboren reserve-kapitein der artillerie buiten dienst drs. Paulus Hendrikus van Dusseldorp, die vóór de oorlog in Wormerveer in het graanbedrijf werkzaam was geweest.¹⁵³ Hij werd geassisteerd door dr. W.J. Diepeveen, die in 1950 aan de Vrije Universiteit in Amsterdam was gepromoveerd op een economisch-historische dissertatie met de titel *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw*. Het was de bedoeling dat Diepeveen Van Dusseldorp in 1961 zou opvolgen. Daarop vooruitlopend inventariseerde hij de behoeften van de afnemers en de wijze waarop de economische afdeling van de BID daarin zou kunnen voorzien. Diepeveen kwam toen tot de slotsom dat er in de wereld zoveel hoogwaardige open publicaties op economisch gebied bestonden, dat de BID daar, behalve met de rapporten van de Comecon, het economische samenwerkingsverband van de communistische landen, niets aan zou kunnen toevoegen. Hij besloot daarom de BID te verlaten en zijn heil te zoeken in de bedrijfskundige advisering in de bouw.¹⁵⁴ Gedwongen door dit besluit keerde Van Dusseldorp korte tijd terug in zijn oude functie, om in 1963 te worden opgevolgd door Reuvers.

De economische afdeling won voornamelijk inlichtingen in ten behoeve van de ministeries van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij. Deze inlichtingen werden vooral vergaard door zakenlieden die het buitenland bezochten of daar werkten.¹⁵⁵ Daarnaast ging de economische afdeling vanaf het begin van de jaren vijftig in toenemende mate *intercepts* afnemen van MARID VI, later het Wiskundig Centrum (WKC) geheten.¹⁵⁶ Het WKC, gevestigd op het terrein van de Marinekazerne Kattenburg te Amsterdam, was een ondersteunende dienst van de Bevelhebber der Zeestrijdkrachten. Het Centrum, dat uiteindelijk een vrijwel wereldwijd bereik had, hield zich niet alleen bezig met de onderschepping van maritiem militaire radionetten ten behoeve van het bureau Inlichtingen van de Marinestaf, maar, vanuit een ruimer geformuleerd staatsbelang, ook met de interceptie van diplomatieke radioverbindingen en internationale PTT-radioverbindingen voor het particuliere verkeer. De operationele leiding van het WKC berustte bij de MARID. Voor de niet-militaire berichtgeving ontbrak het het WKC aan analyse- en distributiecapaciteit. Om die reden werd de BID in de loop der jaren min of meer een doorgeefluik voor een beperkt deel van de *intercepts*, met name aan de ministeries van Economische Zaken en van Landbouw en Visserij. Behalve het berichtenverkeer van en naar in Den Haag gevestigde ambassades onderschepte het WKC bijvoorbeeld gegevens over orders, offertes en tenders, waarmee ook belangen van Nederlandse bedrijven gemoeid waren. Grote afnemers van deze berichten op het ministerie van Economische Zaken waren de directie Buitenlands Economische Betrekkingen (BEB), de afdeling Industriële Projecten van het directoraat-generaal voor de Industrialisatie en Energievoorziening en de afdeling Aanbestedingen Grote Werken van de Directie voor de Economische

Voorlichting en Exportbevordering.¹⁵⁷ Deze afdelingen konden op hun beurt de berichten weer doorgeven aan geïnteresseerde grote bedrijven als Fokker, Philips en Shell. Naar het ministerie van Landbouw en Visserij ging vooral informatie over de omvang van oogsten in andere landen.

Op de economische afdeling werkte naast Van Dusseldorp de econoom drs. J.C. Reuvers, maar rond 1950 bleek er zelfs voor die magere bezetting vaak te weinig werk te zijn. Daarom ging Reuvers zich op eigen initiatief toeleggen op de vergaring van technische en wetenschappelijke berichten. Zo ontstond in 1950 onder de economische afdeling een tamelijk zelfstandig technisch-wetenschappelijk bureau. Reuvers bouwde een netwerk op, samen met drs. L. Heyneker, een wis- en natuurkundige verbonden aan het technisch-wetenschappelijk bureau van de militaire inlichtingendienst GS2, die reeds op dit terrein actief was. Het bureau verwierf, zoals in een volgend hoofdstuk nog uitgebreid aan de orde zal komen, inlichtingen via Nederlandse wetenschappers, voornamelijk wanneer zij buitenlandse congressen bezochten.

Problemen met dekfirma's

In het voorjaar van 1956 kwam BID-hoofd De Muralt in problemen. De oorzaak was gelegen in geruchten dat hij een export/importfirma dreef als dekmantel voor BID-activiteiten, waarbij hij de winsten in eigen zak stak en de verliezen op de staat der Nederlanden afschreef. Onduidelijk is om welke dekfirma het ging. De Quay maakte in een dagboek aantekening van 4 december 1953 melding van een gesprek met De Muralt in het kader van een bijeenkomst van de 'Elektro-Technische NV'.¹⁵⁸ In een vrijgegeven gedeelte van de signaleringslijst van de BVD voor 1951 treffen we een passage aan waaruit blijkt dat BID-hoofd De Muralt, tevens 'president-commissaris NV Techno-Chemie', in contact stond met een 'internationale oplichter', wiens naam in het desbetreffende document is weggelakt.¹⁵⁹ Beide NV's bleken niet te achterhalen te zijn via het vennootschapsregister van het ministerie van Justitie of de registratie van de Kamers van Koophandel.

Wel zijn ons uit het begin van 1956 problemen bekend met een andere dekfirma, het Assurantiebureau Eklana c.v., waaromtrent zich bij de Kamer van Koophandel Haaglanden gegevens bevinden. De benaming Eklana was de samenvoeging van de beginletters van de achternamen van J.A.H. van Ekris, Larive en Christiaan Navis. De firma was op 2 november 1954 opgericht met een beginkapitaal van vierduizend gulden, dat, afgezien van duizend gulden die door de BID werden gefourneerd, bijeen was gebracht door familieleden van de oprichters. Het bedrijf was aanvankelijk gevestigd in het woonhuis van Larive aan het Frederik Hendrikplein in Den Haag. Enkele maanden later werd het echter overgeschreven naar de Cornelis de Wittlaan 83. Reeds in de zomer van 1955 trad Van Ekris uit als beherend vennoot. Op 31 augustus richtte Navis daarom een nieuwe commanditaire vennootschap op met dezelfde naam, waarvan behalve hijzelf nu de echtgenote

van Larive, C.M. Larive-Van Aken, beherend vennoot was. Feitelijk werd de zaak gedreven door Chris Navis, een goede bekende van Larive.¹⁶⁰

Navis, die vóór de oorlog aan de KMA was opgeleid, was via de Cadetten-Contact-Commissie reeds vroeg in de bezettingstijd bij de O.D. gekomen.¹⁶¹ Hij werd hoofdverbindingsofficier van het AHK-O.D., waarvan vanaf 1944 ook Larive deel uitmaakte, en gaf toen blijk van een buitengewoon *security*-besef. Menigmaal wist hij daardoor aan onmiddellijk dreigende arrestatie te ontkomen. Wegens zijn moed werd hij na de oorlog onderscheiden met de Militaire Willems Orde. In 1946 werd hij tweede luitenant van het Wapen der Artillerie bij het KNIL. Na ruim een jaar werd hij eervol ontslagen uit militaire dienst.

Het had Larive een goed idee geleken een verzekeringsbedrijf te gebruiken als dekmantel om in het buitenland politieke, economische en militaire inlichtingen te vergaren. De problemen met Eklana ontstonden doordat binnen het verzekeringsbedrijf alleen Navis op de hoogte mocht zijn van de relatie met de BID. De drie of vier overige personeelsleden sloten normaal verzekeringen af. Maar vooral door loslippigheid van Larive bleef het geheime doel van de onderneming voor hen niet verborgen. Toen een van deze personeelsleden eind 1955 ontslag kreeg, poogde hij een gunstige vertrekregeling te bedingen door te dreigen met openbaarmaking van zijn kennis omtrent het geheime karakter van de firma. Althans, dat beweerden Navis en Larive. De laatste diende daarop een klacht tegen de ex-werknemer in bij de politie wegens chantage. Hoewel Larive de klacht een dag later alweer introk, was het kwaad geschied.

In januari 1956 zond de procureur-generaal te Den Haag een rapport van de inspecteur-rijksrechercheur P.A. van Noothoorn en een geheim proces-verbaal, opgemaakt door de gemeentepolitie van Den Haag, beide over Eklana, aan het ministerie van Justitie, dat de twee stukken vervolgens doorzond naar het ministerie van Algemene Zaken.¹⁶² Van Noothoorn stelde in zijn rapport vast dat de opzet van Eklana garant stond voor moeilijkheden.

Algemene Zaken legde de bevindingen van de opsporingsautoriteiten voor aan De Muralt. In een brief van 3 maart 1956 uitte het BID-hoofd tegenover Fock zijn ergernis over 'het niet terzake doende commentaar' van de inspecteur-rijksrechercheur over het nut van de onder hem in het leven geroepen dekfirma:

'Het is juist dat op mijn gezag de cover-firma werd opgericht. Niet juist is echter dat enig BID-geld daarvoor werd gebruikt. De firma voldoet aan *alle* eisen die voor het doel, het verrichten van intelligence, kunnen worden gesteld. Het is in dergelijke gevallen altijd mogelijk dat er, ondanks alle maatregelen, teveel wordt gepraat. Ik heb dan ook gemeend, door het laten doen van een klacht bij de Justitie, het zwijgen te kunnen opleggen. Voor zover ik dit kan zien, ben ik hierin geslaagd.'¹⁶³

De firma Eklana diende als dekmantel voor vijftien BID-medewerkers. Volgens De Muralt had het netwerk waarvoor de cover firma was opgericht zijn nut

bewezen. In 1955 had het 276 rapporten voortgebracht, inclusief foto's en tekeningen. De Nederlandse afnemers en de buitenlandse zusterdiensten vonden de geleverde informatie zeer waardevol en het NATO-hoofdkwartier SHAPE (Supreme Headquarters Allied Powers Europe) en de Britse Naval Intelligence hadden gereageerd met speciale dankbetuigingen. De Muralts verwachting dat met deze brief de kwestie uit de lucht was, was te optimistisch. Per 1 augustus 1956 nam hij ontslag. Daarna aanvaardde hij een betrekking in het particuliere bedrijfsleven,¹⁶⁴ maar hij liet, zoals nog zal blijken, het werken voor de BID niet helemaal los.

Zijn opvolger werd mr. Charles Bernard Labouchere, die in 1902 in Utrecht was geboren.¹⁶⁵ Hij was voor de oorlog zes jaar waarnemend griffier geweest bij de arrondissementsrechtbank van Den Bosch en vervolgens drie jaar directiesecretaris van de in Arnhem gevestigde Nederlandse Maatschappij tot Ontginning van Steenkolenvelden.¹⁶⁶ Tijdens de oorlog was hij in de provincie Gelderland adjunct-rijksinspecteur voor het verkeer. Daarna was hij gedurende drie jaar als substituut-griffier verbonden aan het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem, een moeilijke positie doordat hij nogal eens in verband werd gebracht met zijn broer, de Utrechtse kunsthistoricus George Charles Labouchere, die voor de oorlog bestuurslid was geweest van de fascistische groep De Bezem en medeoprichter van het Verbond van Nationaal Solidaristen in Rijks-Nederland. George gold als een van de Nederlandse fascistten van het eerste uur en behoorde tot de trouwste aanhangers van de Nederlandse fascistleider H.A. Sinclair de Rochemont, met wie hij aan het begin van de oorlog sterk pro-Duitse en fel antisemitische artikelen publiceerde in het blad *De Weg*, orgaan van het Nationaal Front. Hij werd na de oorlog tot negen jaar gevangenisstraf veroordeeld wegens indiensttreding bij de Waffen ss.¹⁶⁷

Op 1 augustus 1948 trad Charles Bernard Labouchere aan op de BI-post in Bern, waar hij tot het midden van de jaren vijftig bleef, zogenaamd als tweede gezantschapssecretaris. Labouchere gold als een man van standing, die echter te bedachtzaam was voor het inlichtingenwerk en daardoor in de ogen van sommigen vaak 'net de trein miste'.

Het nieuwe BID-hoofd was al niet veel gelukkiger met een onder hem lopende dekfirma-operatie dan zijn voorganger De Muralt. Kennelijk was het 'aanbranden' van deze laatste operatie voor Larive aanleiding geweest een nieuwe coverfirma in het leven te roepen. Daartoe zocht hij aan de leider van de vooroorlogse Algemene Nederlandsche Fascistenbond (De Bezem), Jan Baars. Baars, die in Blaricum woonde, was tijdens de oorlog in het Gooise verzet gegaan.¹⁶⁸ Na de bevrijding trad hij in dienst bij de Politieke Recherche Afdeling (PRA) in het district Hilversum. Op 1 mei 1946 nam Baars ontslag, omdat de PRA volgens hem was ontaard in een bron van intriges en fraude. Diverse onderzoeks- en opsporingsinstanties, zoals het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven, de PRA Den Haag en afdeling K van het Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging, bleven echter een beroep doen op Baars, die tijdens de

oorlog een grote kennis had opgebouwd van het Duitse bezettingsapparaat.¹⁶⁹ Hoofd van afdeling K was J. Luijendijk.

Nadat de laatste was overgegaan in de dienst van de procureur-generaal te Amsterdam, bracht hij Baars in contact met reserve-kapitein Eduard van der Noordaa. Van der Noordaa had voor het BNV en de CVD gewerkt, maar was daar na 'zowat slaande ruzie' met Eindhoven vertrokken. Vervolgens had hij, zoals hij het zelf nogal cryptisch omschreef, 'een vrij hoge baan bij een internationale organisatie' gekregen, die de Sovjet-Unie bestreed, alsmede 'een nieuw soort NSB'ers'.¹⁷⁰ Baars concludeerde echter terecht dat Van der Noordaa voor de 'militaire contraspionage' werkte, sectie G2B van de inlichtingendienst van de Landmacht.

Hoe dan ook, Baars leverde Van der Noordaa een grote hoeveelheid materiaal omtrent Oost-Duitsland, Polen en later ook Joegoslavië. Voor deze diensten, die volgens Van der Noordaa van groot belang waren voor Nederland, werd de ex-fascist annex oud-verzetman niet betaald. In de winter van 1946-1947 verkeerde Baars in zulke erbarmelijke omstandigheden dat hij zijn meubilair en een deel van zijn boeken moest gebruiken als brandstof.

Hij zag zich genoodzaakt een baan te aanvaarden bij het import- en exportbedrijf Van Perlstein, Roeper Bosch n.v. in Amsterdam, gedreven door de Blaricummer Samuel van Perlstein, die Baars in het Gooise verzet had leren kennen. Door de aanvaarding van deze betrekking moest Baars aanvankelijk zijn inlichtingenactiviteiten op een laag pitje zetten. Het bedrijf dreef evenwel ook handel met bijvoorbeeld Oost-Duitsland in horloges en porselein.¹⁷¹ Daardoor slaagde Baars er in deze betrekking nog herhaaldelijk in naar Berlijn, Leipzig, Polen en vanaf mei 1955 Joegoslavië te reizen.¹⁷²

In Berlijn kwam Baars in aanraking met enkele medewerkers van de Russische inlichtingen-*rezidentura* in Karlshorst. Dat was volgens Van der Noordaa een te interessant contact om te laten schieten. Hij oefende grote druk op Baars uit om ook naast zijn reguliere werk naar Oost-Duitsland te blijven reizen. In het voorjaar van 1955 bracht Baars inderdaad nog een bezoek aan Leipzig, maar de spanning werd hem te groot. Hij verscheen niet op de overeengekomen ontmoeting met de Russen en liet een briefje achter waarin hij schreef dat hij door familieomstandigheden gedwongen was geweest naar Nederland terug te keren.

Van der Noordaa begreep nu dat er een andere oplossing moest komen, wilde Baars actief blijven in de inlichtingenvergaring. Hier kon Larive uitkomst bieden. Van der Noordaa en Larive leken uit hetzelfde hout gesneden. Beiden waren gedreven operateurs, geneigd de grenzen van het toegestane te verkennen en, bij gebrek aan voldoende leiding, te overschrijden. Het was geen wonder dat deze gelijkgezinde geesten elkaar in het kleine Nederlandse inlichtingenwereldje waren tegengekomen.

Na overleg met Larive vroeg Van der Noordaa aan Baars of hij ervoor voelde een eigen firma te beginnen. Toen de Blaricummer te kennen gaf dat hij dit wel wilde, bracht Van der Noordaa hem in contact met een zekere 'mijnheer de Vries'

van het ministerie van Buitenlandse Zaken, die volledig bleek te zijn ingelicht over de persoon van Baars. Het duurde niet lang of Baars ontdekte dat de chef van 'De Vries' ene De Muralt uit Wassenaar was.

Eind april 1956 kreeg Baars van 'De Vries' tienduizend gulden om een commanditaire vennootschap op te richten, die de naam Imexport kreeg en gevestigd was in Baars' woonplaats Blaricum. Van het bedrag moest Baars een kantoor huren en installeren en een auto kopen. Bovendien zou hij gedurende twee jaar een maandelijks toelage van duizend gulden ontvangen. Zijn stille vennoot zou een van de medewerkers van 'De Vries' zijn: J.I. Bril. Een andere medewerker van 'De Vries' heette een goede zakenrelatie in Zwitserland te zijn, die over een grote partij schoenen beschikte, waarmee Baars zijn handelsactiviteiten zou kunnen beginnen.

Nog in de maand april ontving Baars een schrijven van H.J. Rijnink uit Zürich, die kennelijk de bedoelde medewerker was. Hij begon zijn brief door te refereren aan een gesprek met mr. Larive, zodat Baars ontdekte dat dit de ware identiteit was van 'mijnheer De Vries'. Meer van zulke ervaringen deden Baars betwijfelen of Larive en zijn medewerkers de *security*-eisen wel voldoende in het oog hielden.

Niettemin sloot Baars in mei 1956 namens Imexport een kredietovereenkomst met Rijnink, die daarbij optrad als vertegenwoordiger van de in Zürich gevestigde Société Commerciale et de Transit 'Socodit' Mauren. Socodit zegde Imexport leningen toe voor de uitbouw van die firma, waarover het bedrijf van Baars jaarlijks zes procent rente zou vergoeden.¹⁷³ Op het Rijksarchief Noord-Brabant bevinden zich in de collectie-Baars diverse (gedeeltelijk onvolledige) stukken omtrent deze dekfirma, die evenwel geen erg helder beeld opleveren.

Vaststaat dat Larive in de loop van 1956 voor spionage in Polen¹⁷⁴ de agent Adam S. Skubisz rekruteerde.¹⁷⁵ Deze Bredase fabrikant van verwarmingsinstallaties was een tot Nederlander genaturaliseerde Pool, die als 24-jarige in 1944 Breda had helpen bevrijden en daarna in Nederland was blijven hangen. In het midden van de jaren vijftig raakte het bedrijf van Skubisz in betalingsmoeilijkheden. Dat bleef niet verborgen voor de Nederlandse geheime diensten. Skubisz werd benaderd door een lid van de Koninklijke Marechaussee, jhr. A. van der Most van Spijk, die hem in contact bracht met een Engels sprekende man van Poolse origine, die zich voorstelde als 'Mister J. James uit Glasgow' en met 'meneer De Vries van Buitenlandse Zaken', achter wie natuurlijk weer Larive schuilging.¹⁷⁶

Op verzoek van Larive maakte de Pools-Nederlandse fabrikant tussen november 1956 en november 1957 in totaal vier reizen naar Polen om daar inlichtingen te verzamelen en te trachten een inlichtingennetwerk op te zetten. Met een volmacht van Imexport op zak kreeg Skubisz tot taak om agentschappen van Poolse exportondernemingen in Nederland of de Benelux op zich te nemen. Tevens moest hij opgave zien te verkrijgen van de goederen die Polen als tegenleverantie wenste.¹⁷⁷ Baars had er al bij de eerste kennismaking met Skubisz weinig vertrouwen in dat de genaturaliseerde Pool het er goed van af zou brengen. Hij vond dat Skubisz van weinig realiteitszin getuigde en erg vatbaar was voor vleierij:

‘Wellicht dat ik mij vergis, doch een sterke figuur kan ik deze man niet noemen. Thans krijgt hij echter een kans om te tonen wat hij waard is. Mocht hij na deze reis alleen met beloften terugkomen, zou ik U sterk aanraden het hele geval S. nog eens nader onder het oog te zien.’¹⁷⁸

In oktober 1957 ontstonden er inderdaad moeilijkheden met Skubisz. Hij had, ondanks vier reizen naar Polen, nauwelijks iets van zijn taak terecht gebracht. Skubisz had opdracht gekregen vertegenwoordigingen voor Nederland of de Benelux te verwerven voor meubelen, textiel of keramiek. Uiteindelijk bleek hij een vertegenwoordiging van Poolse volkskunst te kunnen realiseren. Dat was niet waarop Baars en Larive zaten te wachten. Imexport liet Skubisz daarom zijn volmacht weer inleveren.¹⁷⁹ In opdracht van Labouchere moest Larive de relatie met Skubisz beëindigen en financieel afbouwen.¹⁸⁰

Nadat de functie van stille vennoot van Imexport door Brill was overgedragen op Rijnink,¹⁸¹ ontstonden er begin 1958 nieuwe moeilijkheden. Rijnink weigerde het fictief door Brill ingebrachte kapitaal van vierduizend gulden terug te boeken. Als gevolg daarvan ondervond Brill moeilijkheden met de belastingdienst.¹⁸² Er volgde een langdurig getouwtrek tussen Baars en Brill aan de ene kant en Rijnink aan de andere omtrent de bewijsstukken en sleutels van kantoor en postbus van Imexport. Ook een veelbelovende handel op Joegoslavië, waarbij de Amsterdamse kantoorboekhandel Blikman & Sartorius als uitvalsbasis diende,¹⁸³ liep in deze periode stuk.

Het was duidelijk dat Larive door zijn keuze van agenten ‘in de verkeerde boot’ was gestapt.¹⁸⁴ Dat werd eind 1961, begin 1962 nog eens bevestigd toen Rijnink betrokken was bij een grote graanzwandel met West-Duitsland, waarin hij na een introductie door ‘een hooggeplaatst ambtenaar’ ook H. Siedenburg had betrokken, voorzitter van het Prins Bernhard Fonds en ondermeer voormalig BNV-medewerker.¹⁸⁵ Wanneer Imexport definitief ter ziele is gegaan, is ons niet bekend.

Een nieuwe vorm van coördinatie

Behalve met dekfirma's kreeg Labouchere bij zijn aantreden te maken met een enigszins gewijzigde vorm van coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De hiermee belaste commissie had wegens gebrek aan bevoegdheden ten aanzien van de afzonderlijke diensten niet aan de verwachtingen voldaan. Daarom besloten de ministers Drees, Beel (Binnenlandse Zaken) en C. Staf (Oorlog en Marine) tijdens een bijeenkomst op 23 december 1955 tot de instelling van de functie van een coördinator, die zich kon informeren door inlichtingen op te vragen bij de hoofden van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten of door persoonlijk bezoek te brengen aan deze instanties.¹⁸⁶ De coördinator mocht rechtstreeks aanbevelingen doen aan de hoofden der diensten of aan de ministers onder wie zij werkzaam waren. De nieuwe functionaris zou ressorteren

onder de minister-president en op gezamenlijke voordracht van de ministers van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken en Defensie worden benoemd en ontslagen. Op 15 april 1956 werd vice-admiraal buiten dienst Frederik Jentje Kist, die zelf had deelgenomen aan de bijeenkomst, aangewezen als coördinator.¹⁸⁷ Zijn benoeming had een voornamelijk formeel karakter, want feitelijk was Kist, die daarvoor zijn sporen voordien had verdiend in Nederlands-Indië, al in 1953 op het ministerie van Algemene Zaken belast met de coördinatie van Nederlands geheime diensten. Een coördinerende commissie van ministers, belast met het toezicht op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waarover eveneens overeenstemming werd bereikt aan de vooravond van Kerstmis 1955, zou tot 1976 niet van de grond komen.

Na de formele benoeming van Kist werd de coördinatiecommissie opgeheven. De oplossing, waarbij alleen de coördinator de contacten tussen de afzonderlijke departementen en hun diensten onderhield, kon Buitenlandse Zaken echter niet bevredigen. Het ministerie was op diverse manieren bij het inlichtingenwerk betrokken. Het was afnemer van de inlichtingenrapporten. Het Bureau Bijzondere Aangelegenheden van de afdeling Onderzoek en Documentatie van het ministerie verwerkte geheime inlichtingen in zijn rapporten. Op sommige diplomatieke posten waren BID-medewerkers geplaatst. En als er iets misging met de spionnen van de BID, dan kreeg Buitenlandse Zaken de diplomatieke *fall-out* van die affaires te verwerken. De stem van het ministerie diende dus zwaar te wegen in het inlichtingenkapittel. Op verzoek van Buitenlandse Zaken en met steun van de militaire inlichtingendiensten werd daarom het bestaan van de subcommissie Buitenland of Intel-commissie, in tegenstelling tot de overkoepelende coördinatiecommissie, wél gecontinueerd.¹⁸⁸ In feite was dat een vorm van erkenning voor de subcommissie, die in maart en april 1954 nog te kennen had gegeven dat zij te weinig werd geraadpleegd voorafgaand aan beslissingen op het terrein van het buitenlands politiek-militair beleid.¹⁸⁹

Overigens heersten, net als in de coördinatiecommissie, in de Intel-commissie de competentiegeschillen die algemeen zijn in de wereld van de inlichtingendiensten en waarbij vaderlandse organisaties elkaar vaak heviger bestrijden dan de buitenlandse vijand. Zo kwam de commissie tussen november 1950 en januari 1952 en opnieuw tussen november 1952 en maart 1954 in het geheel niet bij elkaar. Nooit waren het de diensten die uit zichzelf een bepaalde kwestie in de commissie aan de orde stelden. Altijd moest Buitenlandse Zaken de aanzet tot een bespreking geven. Het ministerie van Oorlog regelde zelfstandig de plaatsing van militaire attachés in het buitenland, zonder daarover, zoals was overeengekomen, te overleggen in deze subcommissie.¹⁹⁰ De chef van de Generale Staf verbood inzageverstrekking aan derden van de rapportages van de militaire attachés, wat des te schrijnender was voor de BID, omdat in landen waar een militaire attaché werd geplaatst, de informatie afkomstig van de lokale autoriteiten voor de BID plotseling scheen op te drogen.¹⁹¹ De Generale Staf kwam de BID ten slotte enigszins tegemoet doordat De Muralt vanaf juni 1954 persoonlijk op het bureau van het hoofd G2

van de Generale Staf kennis mocht komen nemen van de samenvattende overzichten die door de militaire attachés naar Den Haag werden gezonden.¹⁹²

Blijkbaar werd ook de nieuwe wijze van coördinatie al gauw onvoldoende geacht, want op 8 mei 1957 werd op voorstel van Kist en met instemming van Buitenlandse Zaken het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) opgericht.¹⁹³ In dit orgaan, dat één à twee keer per maand bijeen zou komen,¹⁹⁴ hadden de coördinator en de hoofden van alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten zitting alsmede een vertegenwoordiger van het ministerie van Buitenlandse Zaken. De belangrijkste reden voor de oprichting was dat de regering 'in tijden van oorlog of oorlogsgevaar ... moet kunnen beschikken over inlichtingenrapporten en appreciaties van de toestand waarin al hetgeen aan inlichtingen van belang voor haar gezamenlijk beleid is ingewonnen, in overzichtelijke vorm is samengevat'. Om in tijden van gevaar over een goed functionerend apparaat te kunnen beschikken, moest het CVIN derhalve reeds in tijd van vrede werkzaam zijn.

In feite werd de coördinatiecommissie dus in ere hersteld, zij het minder als zelfstandig orgaan dan als klankbord voor de coördinator. In het CVIN werden in overleg met de coördinator, die als voorzitter optrad, inlichtingen en appreciaties ten aanzien van binnenlands politieke, buitenlandse politieke en militaire aspecten gecoördineerd ter voorlichting van de regering. Ook zou er enige sturing en afstemming plaatsvinden bij het vergaren, verwerken en distribueren van inlichtingen.¹⁹⁵

Dat dat niet gemakkelijk zou zijn, bleek reeds tijdens de constituerende bijeenkomst van het CVIN op 2 april 1957. Bij de redactie van het ontwerp-instellingsbesluit bleek dat de ontwikkeling van het internationale communisme door de Nederlandse overheid op drie plaatsen tegelijk werd bestudeerd: bij Buitenlandse Zaken, de BVD en de BID. Toen gevraagd werd of door coördinatie driedubbel werk kon worden voorkomen, brachten de twee geheime diensten met kracht naar voren dat zij op dit terrein elk hun eigen capaciteit nodig hadden om binnenkomende inlichtingen te kunnen evalueren. De overige deelnemers aan het overleg waren verbaasd over het aantal BVD'ers dat zich bleek bezig te houden met de opstelling van maandelijks overzichten over het internationale communisme. Buitenlandse Zaken en de BID bewerkstelligden in elk geval dat de BVD de overzichten voortaan aan hen zou voorleggen alvorens de inhoud zou worden geaccordeerd voor beleidsmatig gebruik.¹⁹⁶ Maar hoe zat het intussen met de inlichtingenrapporten van de BID zelf?

Op de bres voor West-Europa en het Atlantisch bondgenootschap: de bronnen in het buitenland

Airey Neave en andere bronnen

Zoals in de inleiding bleek, zijn de rapportages van de BID en IDB grotendeels vernietigd, in strijd met de Archiefwet. Alleen voor de periode 1948 tot 1962 zijn rapportages van de BID, en dan nog beperkt tot het politieke vlak, aaneengesloten bewaard gebleven. Ze bevonden zich in het archief van de voormalige secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Zaken Fock, en zijn thans opgenomen in het archief van het kabinet van de minister-president. Sporadisch werden door ons elders voor de periode na 1962 rapporten aangetroffen.¹ Dit beperkte aantal rapporten over separate onderwerpen stelde ons niet in staat een algemene waardering daaraan te geven, zoals dat wel het geval is voor de politieke rapportages uit de periode 1948-1962.

De politieke inlichtingen werden vanaf mei 1948 aan de minister-president en vaak in afschrift aan de minister van Buitenlandse Zaken gezonden. De meeste rapporten tellen niet meer dan twee pagina's, maar er zijn uitzonderingen van tientallen bladzijden.

Daarnaast werden in 1948 en de eerste maanden van '49 ook politieke en economische weekoverzichten aan het ministerie van Algemene Zaken verzonden.² Na een bespreking met Drees, waarin De Muralt zei dat het maken van weekoverzichten niet tot de taak van zijn dienst behoorde, staakte hij deze werkzaamheid echter, tot teleurstelling van Crul, die de overzichten had samengesteld, en van Batavia, waar de aanvullende informatie over de ontwikkelingen in Oost-Europa was verwelkomd.³

De politieke rapporten die de BID aan Algemene en Buitenlandse Zaken zond waren gebaseerd op verscheidene typen bronnen: eigen agenten en informanten, en informatie verkregen van buitenlandse zusterdiensten. De resultaten van afgeluisterd berichtenverkeer komen we in deze rapporten nog niet tegen. Daarnaast waren er, hoewel de dienst daar natuurlijk niet zijn bestaansrecht aan ontleende, open bronnen. Zoals gebruikelijk vormden deze laatste echter wel tachtig tot vijfentachtig procent van de door de dienst ingewonnen informatie.

Aanvankelijk werd op de rapporten vaak een aanduiding gegeven van de positie of de milieus waarin een bron zich bewoog. Dit maakte identificatie van bronnen in de eerste jaren na de oorlog relatief gemakkelijk. Zo werd in een rapport over

Nederlands-Indië begin 1947 een bron omschreven als advocaat aan de balie te Londen, die door de Conservatieve Partij zou zijn aangewezen als toekomstig parlementslid. Tijdens de oorlog had hij een belangrijke rol gespeeld in het inlichtingenwerk. Daarna was hij een van de naaste medewerkers geweest van de hoofdaanklager in het proces tegen Duitse oorlogsmisdadigers in Neurenberg. Ten slotte was de bron goed bekend met het bestuur van Nederland in Nederlands-Indië.⁴

Het is niet zo moeilijk om in de beschreven bron de persoon te herkennen van de Brit Airey Neave. Hij was in mei 1940 in Calais in Duitse gevangenschap geraakt, maar slaagde er begin 1942 in uit het krijgsgevangenkamp voor officieren Oflag IVC in Colditz te ontsnappen, samen met de Nederlandse tweede luitenant KNIL A.T.P. Luteyn, die hem ongetwijfeld veel over Indië zal hebben verteld. Na terugkeer in Londen in mei 1942 werd hij ingedeeld bij de geheime dienst M19 en belast met de opbouw van een netwerk van pilotenhelpers uit Nederland en België. In het najaar van 1944 reisde hij naar het bevrijde deel van Nederland om de exfiltratie te organiseren van *airbornes* die na de mislukte luchtlandingen bij Arnhem in bezet gebied verkeerden.⁵ Neave was *assistant secretary* bij het proces van Neurenberg. Zijn gooi naar een parlamentszetel had niet dadelijk succes. In 1950 en 1951 verloor hij de verkiezingen in zijn district, maar in juni 1953 wist hij een zetel voor de *Tories* te bemachtigen, die hij behield tot 30 maart 1979, toen hij overleed als gevolg van een aanslag van het Irish National Liberation Army.

Overigens was er een grote diversiteit in de 'levensduur' van de bronnen. Slechts eenmaal troffen we een rapport aan dat tot Neave kon worden herleid. Dat wil niet zeggen dat hij niet vaker als bron is opgetreden. Vanaf mei 1950 werden bronnen namelijk beter versluierd. Sinds die tijd liet de BID de rapporten voorafgaan door een gestandaardiseerd dekblad, waarop de dienst melding maakte van het land waarop het rapport betrekking had, het onderwerp, eventuele referenties naar andere rapporten, de datum van waarneming, een omschrijving van de bron, mogelijke opmerkingen en de geadresseerden. Een afzender ontbrak steevast. Vanaf dit moment werd de omschrijving van de bron over het algemeen vager ('betrouwbaar'; 'waarschijnlijk betrouwbaar') dan voordien.

Sommige bronnen werden over een grote reeks van jaren geëxploiteerd. Anderen waren slechts éénmaal van nut. Soms zullen de informatieverstrekkers zich wel en soms ook niet van hun rol bewust zijn geweest. Volgens een Brits inlichtingen-expert was het in de jaren vijftig beslist niet moeilijk leden van het Britse parlement aan de praat te krijgen: 'If you would buy them a drink, they would immediately act as an informer.' Wat de bewaard gebleven rapporten ook niet laten zien, is wat de rapporteur zelf in omgekeerde richting vertelde. Vaak zal het gegaan zijn, zoals Rudi Carrell eens in een liedje over een man en zijn hond zong: 'Wie laat wie nu uit?'

Op basis van de serie bewaard gebleven rapporten is het mogelijk enigszins een indruk te krijgen van het kennisniveau van de BID, de landen en onderwerpen waarover werd gerapporteerd en – in enkele gevallen – de bronnen. Het is niet de

bedoeling om in dit bestek voor de vele honderden rapporten op allerlei terreinen van de binnenlandse en buitenlandse politiek van uiteenlopende landen de betrouwbaarheid van de berichtgeving te evalueren. Deze benadering zou een insteek kunnen zijn voor tal van detailonderzoeken. Het is slechts onze bedoeling een globale indruk te geven van de zaken waarmee de dienst zich bezighield. De rapportages betreffende Indonesië blijven hier buiten beschouwing. Daarop zullen we in een volgend hoofdstuk nog specifiek ingaan.

We zagen reeds dat onder De Muralt het aantal vervaardigde rapporten snel steeg van 1206 in de periode oktober 1947 – oktober 1948 naar 3200 in 1949 en 5000 in 1950.⁶ In de loop der jaren zou de productie nog iets verder toenemen. Voor de jaren vijftig zijn ons geen cijfers bekend, wel voor 1963, 1965 en 1968.

Productie van rapporten van afzonderlijke afdelingen van de BID ten behoeve van diverse afnemers in 1963, 1965 en 1968.⁷

Afdeling	Afnehmer	1963	1965	1968
Politieke afdeling	BZ	1047	2140	2500
Economische afd.	EZ	1532	910	2000
	Landb.	1086	560	2000
Militaire afd.	Gen. Staf	1665	1890	} 2500
	Marine	1101	880	
	Luchtm.	1015	1240	

Totaalcijfers zijn moeilijk te geven, omdat niet uitgesloten is dat sommige categorieën elkaar overlappen. Niettemin mag op grond van deze cijfers worden aangenomen dat de aantallen rapporten in de jaren zestig wellicht iets, maar niet veel boven het niveau van de jaren vijftig lagen.

Helaas is uit de hier beschreven periode slechts voor het jaar 1949 bekend over hoeveel bronnen de BID beschikte. Blijkens een overzicht dat De Muralt in oktober van dat jaar voor Fock opstelde had de dienst 23 vaste contacten in Oost-Duitsland, 16 in Hongarije en slechts enkele in de overige Oost-Europese landen: 2 in Bulgarije, 3 in Roemenië, 3 in Joegoslavië en 1 in Tsjechoslowakije. In Oostenrijk, waar Venekamp actief was, beschikte de BID over tien vaste contacten. In West-Duitsland waren dit er 11, in Frankrijk 5, Zwitserland 3, Spanje 7, Portugal 2, Italië 8, het Vaticaan 5 en Turkije 2. 'Gelegenheidsinformatie' werd in 1949 op politiek gebied ontvangen uit de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, België, Polen, Syrië, Libanon, Israël, Spaans- en Frans-Marokko, en op economisch gebied uit Polen en Tsjechoslowakije.⁸ Niet bekend is over welke onderwerpen – politiek, econo-

mie, militaire aspecten – deze bronnen rapporteerden. Zoals gezegd, beschikken we slechts over de politieke en een beperkt aantal militaire rapporten.

De bronnen die in de rapporten werden genoemd waren voornamelijk buitenlandse inlichtingendiensten,⁹ buitenlandse parlementariërs,¹⁰ diplomaten, hooggeplaatste ambtenaren¹¹ en journalisten. Gezien de inhoud van de bewaard gebleven politieke rapporten moet het aantal vaste contacten in Oost-Europa na 1949 danig zijn geslonken, in elk geval voorzover zij berichtten over politieke onderwerpen. Illustratief is dat De Muralt begin 1950 aan Fock moest berichten dat hij onvoldoende werk had voor een vertaler Russisch, Pools, Oekraïens, Servo-Kroatisch en Tsjechisch, die voor halve dagen was aangetrokken. Eerder was betrokkene om dezelfde reden al bij de BVD ontslagen.¹²

De BVD beschikte, waarschijnlijk door toedoen van Driebeek en Crul, wel over een bron in Rome die goede relaties had met bepaalde kringen in het Vaticaan, dat zich tijdens de Tweede Wereldoorlog als een belangrijk knooppunt van geheime informatie had ontpopt.¹³ In Spanje waren er bronnen die uitstekende relaties onderhielden met monarchistische en oppositionele kringen.¹⁴ In Groot-Brittannië waren een of meer bronnen met goede contacten in Britse politieke en vakbondskringen zeer actief.¹⁵ Deze bron(nen) ontwikkelde(n) ook nuttige relaties met Amerikaanse diplomaten in de Britse hoofdstad.¹⁶ Vanaf de herfst van 1949 had de BVD in Frankrijk een bron met behoorlijke contacten in links-politieke milieus en vakbondskringen.¹⁷ Vanaf begin 1952 beschikte de BVD tevens over een vooraanstaand Frans parlementariër van de MRP als subbron.¹⁸ Deze agent werd een belangrijke bron van informatie over de opstelling van zijn partij tegenover een Duitse herbewapening, vooral in het kader van het verdrag van de Europese Defensie Gemeenschap (EDG), dat een mogelijkheid schiep voor Duitse integratie in de West-Europese verdediging. Het verdrag daartoe werd in mei 1952 ondertekend door Nederland, België, Luxemburg, West-Duitsland, Italië en Frankrijk, maar uiteindelijk niet geratificeerd door dit laatste land, omdat de Franse Assemblée het plan op 30 augustus 1954 verwierp.

Mozer en Adenauer

Verreweg de beste bron van de BVD in Europa was actief in West-Duitsland. Dit was Alfred Mozer. Mozer was in 1905 in München geboren als zoon van een Duitse moeder en een Hongaarse vader.¹⁹ Als sociaal-democratisch politicus en journalist keerde hij zich rond 1930 in woord en geschrift fel tegen het opkomende nationaal-socialisme. Kort nadat Hitler aan de macht was gekomen, vluchtte Mozer uit Emden, waar hij deel uitmaakte van de gemeenteraad, naar Nederland. In Amsterdam was hij actief in emigrantenkringen en onderhield hij contacten met organen en leidende figuren van de SDAP. Langs illegale wegen bleef hij informatie uit en over nazi-Duitsland ontvangen. Zo bereikten eind jaren dertig mede dankzij Mozer de Nederlandse regering herhaaldelijk waarschuwingen voor

Duitse aanvalsplannen.²⁰ Tijdens de Duitse bezetting dook de emigrant, wiens naam als potentiële arrestant bij een inval in Nederland reeds eind 1939 op de zogeheten Duitse *Sonderfahndungsliste* voorkwam, onder in Heenvliet en Poortugaal.

Dadelijk na de oorlog beijverde Mozer zich voor het herstel van banden tussen Nederland en de democratische krachten in Duitsland. Hij droomde van een supranationaal Europa, waarin voor het hernieuwde Duitsland wél en voor extreem nationalisme geen plaats meer zou zijn. Hoewel Mozer een idealistisch socialist was, bouwde hij ook pragmatisch bruggen naar personen en groeperingen van andere signatuur, getraumatiseerd als hij was door het falen van de democratische krachten bij het aan de macht komen van de nazi's in 1933. Reeds in de emigrantenkringen van de jaren dertig had hij zich ontwikkeld tot een lobbyist, die met onblusbare energie en een grote dosis humor velen voor zich wist in te nemen.

Hij beseftte dat het moeijlijk zou zijn om als voormalige Duitser – in 1937 was hem zijn Duits staatsburgerschap ontnomen – in het naoorlogse Nederland in de schijnwerpers te staan. Deels uit nood, deels uit overtuiging koos hij daarom na 1945 voor een leven achter de schermen. Hij werd redacteur van het sociaal-democratische partijorgaan *Paraat*.

Reeds enkele maanden na de bevrijding, in augustus 1945, ging hij op verzoek van de regering-Schermerhorn/Drees op een *fact-finding*-missie naar Duitsland, waarbij hij onder anderen contact legde met de voorzitter van de CDU in de Britse zone, Konrad Adenauer, die in 1949 de eerste kanselier van de Bondsrepubliek Duitsland (BRD) zou worden. Het was de eerste van talloze reizen van Mozer door het naoorlogse Duitsland. Zijn bezoeken aan zijn vaderland dienden steeds tweërlei doel: enerzijds hield hij onvermoeibaar lezingen waarin hij vooral pleitbezorger was van de Europese integratie; anderzijds stelde hij zich diepgaand op de hoogte van de politieke verhoudingen in zijn geboorteland.

Zijn reis in de zomer van '45 markeerde ook het begin van een duurzaam contact met Adenauer, tot wie hij een betere toegang had dan welke Nederlandse diplomaat of politicus ook. Voor de bruggenbouwer Mozer werd dit contact des te belangrijker, omdat hij het aanvankelijk niet eens kon zijn met de koers van de geestverwante sociaal-democratische SPD, die zich uitsprak voor hereniging van West- en Oost-Duitsland en tegen West-Europese integratie. Deze koers bracht de SPD namelijk teveel in het vaarwater van een groep waarmee voor Mozer elke samenwerking was uitgesloten: de communisten. Mozer was dan ook een fel pleitbezorger van de Europese Defensie Gemeenschap en, toen die er niet kwam, de NAVO.²¹ Tot zijn activiteiten ter bestrijding van het communisme behoorden eveneens zijn inspanningen voor de Kampfbund (later: Kampfgruppe) tegen Unmenschlichkeit, die propaganda en sabotageacties bedreef tegen de Duitse Democratische Republiek (DDR).²² Hij had zitting in het curatorium en hield regelmatig lezingen voor deze organisatie, bijvoorbeeld samen met de CSU-politicus Franz-Josef Strauss.²³

In 1948 werd Mozer internationaal secretaris van de Partij van de Arbeid, waardoor zijn toch al ruim verspreide internationale contacten indrukwekkende

HOOFDSTUK III

13 September 1954

U 71609b - C 46 - PL/PS 6

1746784/7
GEHEIM

Land: West-Duitsland.

Onderwerp: De opvattingen van de Duitse Bondskanselier over de huidige Europese politieke situatie.

Referenties:

Datum van waarneming: Eind Augustus 1954.

Bron: Betrouwbaar, intelligent Nederlander die onder vier ogen een onderhoud van anderhalf uur gehad heeft met de Bondskanselier, Dr. Adenauer.

Opmerkingen:

West-Duitsland

**DE OPVATTINGEN VAN DE DUITSE BONDSKANSELIER
OVER DE HUIDIGE EUROPESE POLITIEKE SITUATIE**

GEHEIM

—

Dr. ADENAUER bezit de Europese situatie voortdurend in het volle licht van de voelbare aanwezigheid van zijn Oosterbuur, waarvan hij geen ogenblik aannemen wil dat deze iets vredelievends in het schild voert, doch wiens expansieve neigingen hem bezorgd maken. Wat Frankrijk betreft, maakt hij een duidelijk onderscheid tussen het werkelijke Frankrijk en het Frankrijk van MENDES-FRANCE. Voor deze laatste heeft hij geen goed woord over, doch al zijn hoop is gevestigd op de Europees gezinde elementen in de Franse politieke wereld, waarvan hij verwacht dat zij binnenkort wel weer de leiding der staatszaken zullen overnemen. Het is zijn overtuiging, dat het isolement de Fransen wel langzamerhand tot bezinning zal brengen. Hij blijft overtuigd, dat een supra-nationaal kader geschapen moet worden voor een Europees leger. In dit leger dient natuurlijk geen enkele discriminatie te worden toegepast en de organisatie moet uitgaan van het beginsel der gelijkberechtiging.

De Bondskanselier is de overtuiging toegedaan, dat hij tot 1957, teminste als de internationale toestand dit toelaat, de tijd heeft deze ideeën te verwezenlijken. Immers, tot die datum beschikt hij over de meerderheid in het Parlement. Zou Duitsland nu dit jaar zijn soevereiniteit terug krijgen, weliswaar voorlopig met uitzondering van de soevereiniteit op militair gebied, die bijvoorbeeld in October 1955 zou kunnen volgen, dan resten hem nog twee jaren voor een herbewapening van West-Duitsland. Doch deze bewapening

Verzonden aan: de Minis

Zijner Excellen
Minister-Presid
Plein 181
's-

DE BRONNEN IN HET BUITENLAND

P A R T I J V A N D E A R B E I D

Tesselschadestraat 31, Amsterdam-W,
Tel. 87731

P.2 - 26,
E.1 - 3,
T.1 - 3,
C.78,
AM/LB

VERTROUWELIJK !

Amsterdam, 24 November 1951

Aan de leden van het Partijbestuur,
de leden van de Eerste Kamer,
de leden van de Tweede Kamer.

Waarde partijgenoten,

Op Donderdag 15 November had pg. Vorrink in Essen op een vergadering moeten spreken, en in aansluiting daaraan zouden hij en ik in Bonn een onderhoud hebben met Bondskanselier Adenauer. De vergadering in Essen ging om redenen, die in ander verband zullen worden besproken, niet door. Zodoende ben ik op Vrijdag alleen in Bonn geweest.

Ik heb een onderhoud van een uur gehad met Bondskanselier Adenauer, dat nogal openhartig was. Hij had die ochtend verslag gekregen van Staatssecretaris Hallstein, die in zijn plaats aan de bijeenkomst van de zes ministers van buitenlandse Zaken over het plan van de defensiegemeenschap in Parijs heeft deelgenomen. Opmerkelijk was voor mij dat ik in Nederlandse kranten bijv. de N.R.C., heb gelezen, dat de Nederlandse minister Stikker hier enige reserves ten beste heeft gegeven, waarbij Minister van Zeeland voor België zich aansloot. Volgens het telegram

Het gesprek verliep bijzonder prettig. De journalisten hebben ten dele ook nog andere onderwerpen, bijv. de defensiegemeenschap, ter discussie gesteld, en daarbij heb ik mij in mijn uitlatingen bepaald tot het constateren van een principiële bereidheid tot integratie maatregelen, mits daarbij rekening wordt gehouden met de reeis boven uiteengezette budgetaire en militaire bezwaren.

Hoe zeer de Nederlandse pers-attaché naar het oordeel van de journalisten deze bijeenkomst als geslaagd heeft beschouwd, blijkt wel hieruit, dat hij in deze bijeenkomst een aanleiding zag om soortgelijke bijeenkomsten met vertegenwoordigers van andere partijen te beoogden.

Met vriendelijke partijgroeten,

ALFRED M O Z E R.

vormen aannamen. Hij zou deze functie tien jaar vervullen. Met tal van Europese staatslieden en politici onderhield hij persoonlijke betrekkingen. Ook met Israël voelde hij zich door een bijzondere band verbonden. Nadat de Nederlandse bisschoppen in hun mandement van mei 1954 deelname van rooms-katholieken aan socialistische organisaties hadden verboden, waren de contacten van de PVDA met de rooms-katholieke kerk in Nederland bemoeilijkt. Daarom reisde Mozer samen met partijvoorzitter Koos Vorrink naar het Vaticaan, waar paus Pius XII hen in audiëntie ontving. De paus toonde weinig begrip voor de twee Nederlandse socialisten, maar Mozer zou Mozer niet zijn geweest als hij aan dit eerste contact geen blijvende relaties met het Vaticaan had overgehouden.²⁴ Volgens een ingewijde was hij zelfs 'frère et compagnon' van de latere paus Johannes XXIII.

Met spijt constateerde Mozer eens dat minister van Buitenlandse Zaken J.M.A.H. Luns reeds de titel 'Grote mannen die mij gekend hebben' voor zijn biografie had geclaimd. Mozer begreep dat hij zich bescheidener moest opstellen dan de Nederlandse bewindsman, hoewel zij vaak hetzelfde terrein hadden betreden:

'... temeer omdat heel weinig van het politieke gebeuren dat ik meegemaakt heb, ook op mijn naam staat. Ik heb in mijn leven in de tijdsgeschiedenis wel een beetje meegespeeld, maar meestal onder zeer veelvuldige pseudoniemen, en het maakt een rare indruk als je je dan later daarop gaat beroepen.'²⁵

Van zijn vele reizen maakte Mozer tal van verslagen, 'die gedeeltelijk ook buiten het partijcircuit circuleerden', zoals zijn biograaf Wielenga schrijft. 'Zo stuurde hij ook herhaaldelijk notities over zijn indrukken in Duitsland aan het ministerie van Buitenlandse Zaken.'²⁶ Dat gebeurde zowel rechtstreeks als indirect.

Tijdens zijn buitenlandse reizen fungeerde Mozer tevens als bron van de BID. Zijn grootste waarde had hij voor de Nederlandse inlichtingendienst door zijn nauwe relatie met Adenauer en diens medewerkers. Omdat niet in alle gevallen vaststaat dat Mozer persoonlijk verantwoordelijk was voor de inhoud van de rapporten over Adenauer en zijn omgeving, zullen wij hieronder de omschrijvingen van de bron gebruiken die wij op het dekblad van de rapporten aantreffen.

In december 1948 zond 'een vooraanstaand Nederlander' stukken over de toekomstige staatsinrichting van de Bondsrepubliek Duitsland aan de BID, gebaseerd op gesprekken die hij had gevoerd met dr. Karl Arnold, minister-president van Nordrhein-Westfalen.²⁷ Begin januari 1949 verzamelde 'een betrouwbaar Nederlander' gegevens in Duitsland, op basis waarvan de BID een rapport met de titel 'De Parlementaire Raad te Bonn' kon samenstellen.²⁸ Ruim drie maanden later won een 'goed kenner' van Duitse aangelegenheden in Bonn inlichtingen in bij de volksvertegenwoordigers van de belangrijkste politieke partijen, op basis waarvan de BID een rapport kon samenstellen over de besprekingen die in de Parlementaire Raad waren gevoerd.²⁹ De 'goede kenner' van de Duitse verhoudingen, die nauwe relaties onderhield met leidende politici van de CDU in

Nordrhein-Westfalen en de CSU in Beieren, berichtte in juli 1949 over de buitenlands-politieke betrekkingen van de Bondsrepubliek.³⁰ In september 1949 produceerde de BID karakterschetsen van zeven CDU-ministers in het eerste kabinet van de BRD, opgesteld door iemand die contacten onderhield met de meeste van deze ministers.³¹ Dezelfde bron rapporteerde over enkele moeilijkheden die zich hadden voorgedaan bij de totstandkoming van deze Duitse ministersploeg.³² Op 1 december 1949 zond Kielstra een rapport van een bron die 'in zeer nauw contact' stond met de directe omgeving van Adenauer met de titel '*Zum Problem der deutschen Wiederaufrüstung*' aan Drees, 'niet zozeer om de feitelijk inhoud der verhandeling ... doch veeleer om de gedachtengang te leren kennen, zoals deze bestaat bij de West-Duitse leidende politici'.³³

Eind april 1950 berichtte de bron met goede contacten in de naaste omgeving van Adenauer over diens dreigement terug te treden, een stap die indertijd algemeen werd toegeschreven aan binnenlands politieke oorzaken. De bron wist echter te melden dat voornamelijk teleurstelling over gebrek aan waardering van zijn pro-westerse koers Adenauer hiertoe dreef. Vooral de gedachte dat het West-Duitse grondgebied bij een militair conflict met de Sovjet-Unie zou worden opgegeven, bracht de bondskanselier tot de overweging, dat door middel van nieuwe verkiezingen de groeiende nationalistische gevoelens in de BRD aan het buitenland kenbaar moesten worden gemaakt, óf dat West-Duitsland moest aansturen op neutraliteit.³⁴

In het voorjaar van 1951 nam Mozer – en ditmaal was uit de rapportage onmiskenbaar op te maken dat het om hem ging – op verzoek van het ministerie van Buitenlandse Zaken contact op met leidende figuren uit de politiek, het bedrijfsleven en de vakbeweging in West-Duitsland om hun ideeën te vernemen over het plan-Schuman, dat een West-Europese integratie ten aanzien van de productie van kolen en staal voorstelde met het oogmerk een *Alleingang* van de Duitse zware industrie onmogelijk te maken. Tevens had Mozer opdracht eventuele bezwaren weg te nemen die in Duitse kringen tegen het plan leefden. De internationale secretaris van de PVDa rapporteerde uitgebreid over zijn ontmoetingen aan de BID.³⁵

Op 5 juni 1954 berichtte de BID aan Drees en Buitenlandse Zaken dat de bekende bron een onderhoud had gehad met Adenauer, waarin de bondskanselier zijn verontrusting had uitgesproken over de trage behandeling van het EDG-verdrag in het Franse parlement en over de gang van zaken bij de besprekingen tussen de grote mogendheden in Genève. Deze ontwikkelingen sterkten Adenauer in zijn pessimisme over het lot van West-Europa, dat volgens hem gemakkelijk door de Sovjet-Unie onder de voet kon worden gelopen.³⁶

Eind augustus, ten tijde van de verwerping van het EDG-verdrag door de Franse volksvertegenwoordiging, had de bron opnieuw een onderhoud met Adenauer. Daarin benadrukte de bondskanselier, die zich zeer bevreesd toonde voor de militaristische en nationalistische krachten in het Duitse volk, de noodzaak van een supranationaal Europees leger, gebaseerd op gelijkberechtiging.³⁷

In april 1955 berichtte de BID op basis van inlichtingen van een Duitse functionaris in de onmiddellijke omgeving van Adenauer dat de lichamelijke en psychische gesteldheid van de 79-jarige bondskanselier in de voorafgaande maanden 'een manifeste achteruitgang' had vertoond. Bij diverse gelegenheden bleek hij discussies niet meer te kunnen volgen, niet meer in staat te zijn een samenhangend betoog te houden en moeite te hebben met improvisaties. Zijn ambtelijke omgeving drong erop aan dat de bondskanselier niet langer onvoorbereid uitlatingen in het openbaar zou doen, maar Adenauer weigerde dit toe te zeggen. De informant van de BID zag een opvolging door minister van Financiën Ludwig Erhard in het verschiet.³⁸

Via diverse leden in de delegatie van Adenauer was de BID goed op de hoogte van zijn reis naar Moskou in september 1955 en van de besprekingen die hij in de Russische hoofdstad voerde.³⁹ In het midden van de jaren vijftig wist de BID in Bonn zijn informatiepositie uit te bouwen. Er kwamen contacten met Bondsdagvertegenwoordigers van de FDP en de CDU en met bestuursleden van de SPD.⁴⁰ Bovendien beschikte de Nederlandse inlichtingendienst nu over een bron in de nabijheid van de Duitse minister van Buitenlandse Zaken H. von Brentano.⁴¹

Zo kon de BID de Nederlandse regering inlichten over de standpunten van de Duitse delegatie die in maart 1956 onder leiding van von Brentano Nederland bezocht. Dit bezoek vond plaats ten behoeve van besprekingen die de basis moesten leggen voor nader Nederlands-Duits overleg en onder meer betrekking hadden op een *Generalbereinigung* van de Tweede Wereldoorlog.⁴² Bekend was dat de Duitse missie bereid was economische en financiële concessies te doen in ruil voor Nederlandse politieke toezeggingen. Binnen de Duitse onderhandelingsmarge viel bijvoorbeeld een mijnconcessie aan de Duitse kant van de grens met Nederland, ter waarde van 250 miljoen mark.⁴³ Ook over het verslag dat von Brentano na terugkeer in Bonn aan Adenauer uitbracht, kon de BID dankzij zijn informant uitgebreid rapporteren.⁴⁴ Zo bleek dat het bezoek de Duitse delegatie zeker niet was tegengevallen, gezien de moeilijkheden waarop was gerekend nadat premier Drees tevoren had laten weten geen prijs te stellen op een Duitse onderscheiding. Volgens von Brentano waren de besprekingen, die voornamelijk betrekking hadden op uitstaande grenskwesties en een Duitse schadevergoeding voor oorlogsleed, juist dankzij Drees in een positieve sfeer verlopen.

In juli 1956 bezocht Mozer het partijcongres van de SPD in München. Enkele weken later kon de BID een verslag van het congres van de hand van een betrouwbare bron 'met goede contacten in SPD-kringen' aan Drees en Luns verzenden.⁴⁵

In de volgende jaren bleef de informatiepositie van de BID in Bonn zeer goed. In december 1957 kon de dienst een rapport opmaken over de politieke opvattingen van de toenmalige minister van Defensie Franz-Josef Strauss, dankzij een bron die al jarenlang vriendschappelijke betrekkingen met de Duitse bewindsman onderhield.⁴⁶ In april 1959 berichtte de BID dankzij inlichtingen van een medewerker bij het Bundeskanzleramt over de koerswijzigingen in het beleid ten aanzien van Oost-Europa van Adenauer, die steeds minder de nadruk legde op hereniging

en steeds meer de gescheiden status van de beide Duitslanden begon te aanvaarden.⁴⁷

Wellicht was Mozer ook de BID-bron die gedurende een reeks van jaren in contact stond met de Franse socialist Guy Mollet, secretaris-generaal van de Franse socialistische partij, meermalen minister en ten slotte premier van Frankrijk tussen februari 1956 en mei 1957.⁴⁸ Een andere mogelijkheid is dat Sal Tas schuilging achter deze bron. Ook hij kon, zoals nog zal blijken, de BID informeren op basis van zijn goede relaties met de Franse socialistenleider.

Toen de Europese Economische Gemeenschap (EEG) tot stand kwam, reisde Mozer op 31 december 1957 naar zijn oude contact Adenauer en vanuit Bonn rechtstreeks naar zijn vriend Guy Mollet in Parijs om te pleiten voor een commissariaat voor de PVDA'er Sicco Mansholt. Toen Mansholt inderdaad Europees landbouwcommissaris werd, koos hij Mozer als kabinetschef. Voorzover wij hebben kunnen nagaan, verdween Mozer toen uit het zicht van de BID.

Overigens heeft niet alleen de Nederlandse inlichtingendienst van de grote kwaliteiten van Mozer geprofiteerd. Hij was een vaak en graag geziene gast op de Amerikaanse ambassade in Den Haag, evenals bij de in de hofstad geaccrediteerde Amerikaanse diplomaten thuis. Zij beschouwden Mozer als een van de sterkste anti-communisten in de Socialistische Internationale en een van de grootste vrienden van de vs.⁴⁹ In 1956 sponsorde de Amerikaanse regering daarom bijvoorbeeld een lezingentournee van Mozer door Duitsland. Vier jaar later bezocht Mozer Washington als 'leader Grantee'. Bij die gelegenheid stelde hij het State Department er onder meer van op de hoogte dat hij eind 1959 in het Nieuw-Guinea-conflict gepoogd had te bemiddelen tussen de Indonesische adjunct-chef-staf Soekandro, afgezant van generaal Nasution, en premier De Quay. In 1957 en 1958 had Mozer ook al eens ten behoeve van Nasution een evenmin succesvolle bemiddelingspoging bij premier Drees ondernomen. Toen was Luns erachter gekomen, die woedend stopzetting had geëist. Mozer had toen afgezien van voortzetting van het contact, omdat Drees niet echt durfde door te zetten, daar een meerderheid in het kabinet, waaronder enkele PVDA-ministers, tegen verdere informele besprekingen was.⁵⁰ De Quay had begin 1960 niet verder willen gaan dan te zeggen dat hij een 'open mind' had ten aanzien van Indonesië, aldus Mozer tegenover zijn Amerikaanse gesprekspartners.⁵¹

De Israëliische ambassadeur in Den Haag mocht ook rekenen op rapportages van Mozer.⁵² Ten slotte zond de internationale secretaris van de PVDA regelmatig rapporten van zijn bevindingen in het buitenland aan de directie van het elektronicaconcern Philips.⁵³

Een hete oorlog en een kardinale bron

Aan een inlichtingendienst wordt, terecht of ten onrechte, vaak de eis gesteld dat hij functioneert als een soort *early-warning system*, een alarmeringssysteem voor

momenten van acuut gevaar. Als er na de Tweede Wereldoorlog in de jaren van oplopende spanning tussen het westen en het oosten één zaak was waarvoor een westerse inlichtingendienst een vroegtijdige waarschuwing moest geven, dan was dat het omslaan van de Koude in een warme oorlog. Kreeg de BID daaromtrent inderdaad signalen en hoe interpreteerde de dienst die berichten? Op deze vraag bieden de politieke rapportages en daaraan gekoppelde correspondentie enig inzicht.

Begin 1947 berichtte de BID op basis van informatie van een vooraanstaand Brits parlementariër dat in Engeland het gevaar van de Sovjet-Unie niet groot geacht werd, omdat het rijk van Stalin er door de oorlogsverliezen aanmerkelijk slechter voorstond dan de Verenigde Staten en Groot-Brittannië.⁵⁴ Op 4 augustus 1947 zond Fock echter inlichtingen aan premier Beel waaruit moest blijken dat 'zowel van Russische als van Amerikaanse zijde maatregelen worden getroffen die gemeenlijk slechts ten tijde van een zeer ernstige toespitsing van de internationale politieke verhoudingen plegen te worden genomen'. Het betrof zowel militaire als propagandistische maatregelen die de mogelijkheid inhielden van een conflict op de Balkan en in het Midden-Oosten, alsmede van vijfde-kolonne-activiteiten in West-Europa. Op de nota werd aangetekend 'Evacuatie bespreken met O[orlog] en M[arine]'.⁵⁵ In de volgende jaren zou Fock nog regelmatig dergelijke paniekberichten opstellen, die evenwel steeds zonder serieus vervolg zouden blijven.

In het voorjaar van 1948 berichtten Spaanse bronnen van de BID dat Amerikaanse instanties te kennen hadden gegeven dat, in geval van een sovjetinval, West-Europa aanvankelijk aan zijn lot zou worden overgelaten. Met uitzondering van het Iberisch Schiereiland, dat als bruggehoofd voor een invasie dienst moest doen. Daarbij werd tegelijk aangetekend dat de Amerikaanse autoriteiten een Russisch offensief voorlopig niet verwachtten, gezien de stand van de sovjeteconomie.⁵⁶

Een veel verontrustender bericht kwam in het najaar van 1948 uit het Vaticaan, dat in de volgende jaren bij herhaling het stille alarm bestemd voor de westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten zou laten afgaan. De bron werd omschreven als een kardinaal, lid van de curie, erkend geleerde en een geboren politicus met zeer sterke pro-Amerikaanse sympathieën.⁵⁷

Hiermee was waarschijnlijk de in 1884 geboren Franse kardinaal Eugène Tisserant bedoeld, die tijdens de Eerste Wereldoorlog voor de Franse inlichtingendienst actief was geweest in Palestina. Later was hij secretaris geworden van de Congregatie voor de Oosterse Kerk. Hij genoot toen een reputatie als een vooraanstaand oriëntalist, die maar liefst dertien talen beheerste, waaronder het Hebreeuws, Arabisch, Egyptisch, Syrisch, Ethiopisch, Armeens en Assyrisch. Sinds een bezoek aan de Verenigde Staten in 1927 was Tisserant overtuigd van de superioriteit van de *American way of life*. In het Vaticaan werd hij daarom 'de Amerikaan' genoemd. Hij was dé autoriteit van het Vaticaan ten aanzien van de Sovjet-Unie en Oost-Europa. De uit Lotharingen afkomstige kardinaal was zowel tijdens als na de

Tweede Wereldoorlog een fervent Gaullist, maar na 1945 bovenal een felle anti-communist,⁵⁸ die een van de vaste aanspreekpunten bij de Heilige Stoel was voor westerse inlichtingendiensten. Vanaf 1946 waarschuwde Tisserant herhaaldelijk voor een sovjetinvasie van West-Europa.⁵⁹

Volgens deze bron had de Amerikaanse Secretary of State George C. Marshall op 19 oktober 1948 een onderhoud gehad met de Italiaanse minister-president Alcide de Gasperi en zijn Italiaanse collega Carlo Sforza. Daarin zou de Amerikaanse bewindsman 'met stelligheid' de verwachting van het State Department en de Amerikaanse Generale Staf naar voren hebben gebracht dat de Sovjet-Unie in het vroege voorjaar van 1949 tot een bezetting van West-Europa zou overgaan. Volgens de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken waren de communistische troebelen van dat moment in Frankrijk daar de voorbode van. Indien de sovjetlegers inderdaad West-Europa zouden binnenvallen, zouden Amerikaanse troepen onmiddellijk strategische punten in Rome, Napels en het industriële noorden van Italië bezetten, aldus Marshall. Hij verzocht de Italiaanse regering maatregelen te treffen om communistische sabotage te verijdelen, maar zijn gesprekspartners toonden zich weigerachtig.

De volgende dag sprak Marshall, aldus de kardinaal, met paus Pius XII over zijn zorgen voor het voorjaar van '49. Pius was diep onder de indruk, onder meer omdat hij ervan overtuigd was dat, indien Italië betrokken zou raken bij een mondiaal conflict, er in het land een burgeroorlog zou uitbreken. De paus wilde dan ook dat Italië in zo'n geval neutraal zou blijven, omdat anders de rooms-katholieke kerk gevaar zou lopen. De kardinaal die als bron voor de BID fungeerde, nam paus Pius zijn pleidooi voor neutraliteit in geval van een conflict met de communistische heilstaat zeer kwalijk. De kardinaal zelf achtte de Sovjet-Unie overigens te zeer verzwakt om een oorlog te beginnen, al wilde hij zo'n eventualiteit niet geheel uitsluiten, hetzij doordat de Sovjet-Unie een noodsprong zou maken, hetzij doordat de Verenigde Staten een incident in de Russisch-Amerikaanse relaties zouden aangrijpen om een conflict te beginnen.

Dankzij de uitgave van documenten over de buitenlandse politiek van de Amerikaanse regering zijn we in staat deze aan de BID verstrekte informatie naast de verslagen te leggen van beide gesprekken zoals de Amerikaanse ambassade in Rome en Marshall die opstelden voor intern gebruik. Dan blijkt dat de waarde van de BID-informant tamelijk gering was. In meerdere opzichten staan de weergaven van de kardinaal en van de Amerikanen haaks op elkaar. Volgens het verslag van de Amerikaanse ambassaderaad te Rome was een groot deel van het gesprek met De Gasperi en Sforza gewijd aan Italië's economische problemen, en vooral aan de overbevolking van het land. Een concrete oorlogsdreiging, zoals beschreven door de kardinaal, had Marshall niet naar voren gebracht. Integendeel:

'Taking into consideration the tremendous factor of the atom bomb, the united American public opinion, the favorable political and economic developments already taking place in Western Europe, he [Marshall] did not believe

that the Russians would force the international situation into war. The principal danger lay in the possibility that they might undertake an incident which could lead to war, since the American people, not subject to dictatorship control, could not safely be experimented with in incidents.'⁶⁰

Blijkens het verslag van Marshall zelf hield hij ook Pius XII geen concrete oorlogsdreiging voor en bepleitte de paus evenmin neutraliteit:

'He [de paus] expressed his gratification that I ... had been unmistakably firm, that this attitude was the only one understood by the Soviets (I believe he used the term Communists). He considered the situation serious, but he thought our determined stand was for the best ...

'I then referred directly to the atomic bomb, the fact that I thought the fear of it made somewhat improbable Soviet resort to military action ... He seemed to indicate a general approval of all that I said without making specific comments.'⁶¹

De bron mocht dan wel hooggeplaatst zijn, goed geïnformeerd was hij in elk geval niet.

Naar aanleiding van verscheidene pessimistische berichten over de Oost-West-verhouding uit diverse landen concludeerde de BID in april 1949 zelf dat een militair conflict zich weliswaar niet spoedig zou voordoen, maar dat de psychologische oorlogvoering wél in kracht toenam.⁶²

Een jaar later zond de BID een rapport aan het ministerie van Algemene Zaken over het sovjetleger in Oost-Duitsland, gebaseerd op een groot aantal gegevens dat was verzameld door geoefende waarnemers. Niets wees er volgens dit rapport op dat de Russische eenheden bezig waren een preventieve oorlog op West-Europa voor te bereiden. Bovendien hadden tactische en operatieve ervaringen met de sovjetlegers in het verleden geleerd dat zij geen offensief inzetten zolang zij nog niet voldoende waren uitgerust. Hoewel volgens Duitse waarnemers de uitrusting, opleiding, discipline en het moreel van de sovjettroepen dat van de West-Europese legers verre overtroffen, was dat moment nog lang niet aangebroken.⁶³

In augustus 1950 bereikte Fock een bericht van iemand die geacht kon worden goede relaties te onderhouden met de *inner circles* van de Amerikaanse inlichtingendiensten. Volgens dit bericht zouden de sovjets vóór het einde van 1952, vermoedelijk in september van dat jaar, maar wellicht eerder, een aanval op West-Europa ondernemen onder het voorwendsel dat de vs een van de Russische satellietstaten zouden bedreigen. In een *Blitzkrieg* zouden sovjettroepen Noord-Duitsland, Nederland, België, Luxemburg, Groot-Brittannië en Frankrijk tot aan de Loire bezetten. Drie weken later zouden Russische luchtdivisies Spanje innemen. Reeds op een termijn van enkele weken was een aanval van de satellietstaten tegen Joegoslavië te verwachten. Fock vroeg De Muralt om een appreciatie van deze informatie, die absoluut niet gedeeld mocht worden met buitenlandse zusterdien-

sten. Aan Nederlandse zijde had de secretaris-generaal van Algemene Zaken verder alleen premier Drees ervan op de hoogte gesteld.⁶⁴ De Muralt liet weten het bericht sterk speculatief te achten. Aangenomen mocht worden dat de sovjets over meer dan één strategisch plan beschikten en dat de timing van een aanval continu aangepast zou worden aan de wisselende militaire, politieke, economische en technische omstandigheden. Aan een datering als 'vóór het einde van 1952' kon dus weinig waarde worden gehecht, laat staan aan nog exactere tijdsaanduidingen. Een aanval op Joegoslavië achtte De Muralt, mede op basis van beschikbare informatie van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten, weinig waarschijnlijk.⁶⁵ Wellicht niet helemaal gerustgesteld, liet Fock de BID nog analyses maken over de Russische militaire kracht in Oost-Duitsland.⁶⁶

Begin 1951 stelde de BID een rapport op over de evacuatiemaatregelen met het oog op een mogelijk Oost-West-conflict. In het rapport meldde de BID dat in december 1950 de archieven van het pauselijke staatssecretariaat naar het katholieke Quebec in Canada waren verplaatst. Pius XII was zelf niet voornemens te evacueren, maar bijvoorbeeld de Propaganda Fide, de congregatie van de Romeinse curie die verantwoordelijk is voor de geloofsverbreiding, zou dat wel doen.⁶⁷

Minister Stikker van Buitenlandse Zaken voerde dit bericht aan tijdens een vvd-bestuursbijeenkomst op 14 januari 1951 ter verdediging van zijn aanblijven als minister tegen de wens van zijn partij, nadat het kabinet zich bereid had verklaard de soevereiniteit over Nieuw-Guinea over te dragen aan de Nederlands-Indonesische Unie. Volgens de minister moest de kwestie Nieuw-Guinea worden gezien in het licht van een nieuwe oorlog in Europa, die hij spoedig verwachtte. Hij baseerde zich op 'Intelligence berichten ... over Russische concentraties in het Hoge Noorden en transporten van zwaar materiaal naar Midden-Europa. Door het Vaticaan is gelast de belangrijkste archieven naar Amerika over te brengen.'⁶⁸

In het Vaticaan scheen de internationale situatie nu ernstig te worden genomen. Volgens bronnen bij de Heilige Stoel vreesde de paus in april 1951 dat een Oost-West-conflict niet langer te vermijden zou zijn.⁶⁹

Duitse generaals buiten dienst met gevechtservaring tegen de Sovjet-Unie achtten een werkelijke oorlogsdreiging van dat land vóór de herfst van 1952 echter niet waarschijnlijk, aldus een BID-rapport in juni 1951.⁷⁰ Niets wees volgens militaire informaties van de BID in de zomer en herfst van 1951 op een Russisch offensief. Er konden geen wijzigingen van belang worden geconstateerd in de legering en uitrusting van de Russische militaire eenheden in Oost-Duitsland.⁷¹

Informatie over het bezoek van Adenauer aan Pius XII in de zomer van '51 leerde dat de paus evenwel nog steeds van oordeel was dat een conflict tussen Oost en West moeilijk te vermijden viel. Hij achtte nu het jaar 1952 kritiek. De paus noemde zich voorstander van een Duitse herbewapening, omdat zo'n beleid de enige manier was om een oprukken van sovjettroepen tot aan de Noordzee te voorkomen.⁷² De groeiende Amerikaanse bewapening kon daarentegen op kritiek van het Vaticaan rekenen, omdat de Heilige Stoel vreesde dat een bewapeningswedloop noodzakelijkerwijs tot oorlog zou leiden, aldus een BID-rapport uit

augustus 1951.⁷³ Ook in 1952 wees evenwel niets in de militaire BID-rapportages over Oost-Duitsland op een Russisch offensief op de korte termijn.⁷⁴

Na de verwerping van het EDG-verdrag in de Franse Assemblée heerste er opnieuw pessimisme in het Vaticaan, daar de kerkelijke kringen hierin een overwinning voor Moskou zagen, en het gebrek aan Franse solidariteit met de rest van West-Europa tot grote verwarring in de Italiaanse politiek had geleid.⁷⁵

In het midden van de jaren vijftig was de BID voor berichtgeving over het Oostblok nog steeds sterk afhankelijk van incidentele informatie en van buitenlandse zusterdiensten. Zo boezemde de machtsstrijd na de dood van Stalin de BID weliswaar belang in, maar voor informatie daarover was de dienst voornamelijk afhankelijk van West-Europese politici, diplomaten en *Kremlin-watchers* en kon de dienst hiervoor niet steunen op rechtstreekse eigen bronnen.⁷⁶ Een rapport over de pogingen tot vermindering van de internationale spanning door de Sovjet-Unie na de dood van Stalin, dat de BID in februari 1955 verzond, was bijvoorbeeld afkomstig 'van Britse bevriende zijde'. De conclusie van het rapport luidde dat het sovjetbeleid van vreedzame coëxistentie gevaarlijker was voor het westen dan de voorafgaande politiek van confrontatie en dreiging met agressie.⁷⁷

Van een angst voor vijfde-kolonne-activiteiten in West-Europa blijkt weinig uit de BID-berichtgeving. Voorzover de BID daarover rapporten uitbracht, hadden zij voornamelijk betrekking op Frankrijk.⁷⁸ In de herfst van 1948 zond De Muralt bijvoorbeeld een bericht uit Parijs door dat een communistische staatsgreep op 10 oktober voorspelde, voorafgegaan door een vervoersstaking. Hij tekende daarbij echter aan dat hij voor de betrouwbaarheid van het bericht niet kon instaan, terwijl hij tevens over informatie uit Frankrijk beschikte dat de arbeiders in dat land juist hun strijd lust hadden verloren.⁷⁹ In april 1950 wist een 'betrouwbare medewerker' van de BID de hand te leggen op een politiek overzicht over Frankrijk, waarin in het bijzonder aandacht werd besteed aan de 'vijfde kolonne' van de communisten. Het overzicht was een zestien pagina's tellend manuscript van 'een intelligente Nederlandse journalist in Frankrijk', die op het punt stond dit te publiceren.⁸⁰ Een jaar later ontving de BID 'van bevriende zijde' een rapport over de voorbereiding van de Franse communistische partij op de illegaliteit in geval van een oorlog.⁸¹

Begin 1949 zond De Muralt slechts met zeer grote aarzeling een rapport over communistische infiltratie van het Italiaanse leger aan Fock. Zonder aan te geven waarom, noemde hij de berichtgeving uit doorgaans goed ingelichte rooms-katholieke politieke kringen in Rome ditmaal tegenstrijdig en onbetrouwbaar.⁸²

In februari 1950 produceerde de BID op verzoek van Fock een studie over de methodes waarmee de sovjets in de Oost-Europese satellietstaten aan de macht waren gekomen. De Muralt was maar weinig tevreden geweest met dit verzoek, omdat dit 'wegens het algemeen historisch karakter weinig geschikt voor een inlichtingendienst' was. Bovendien moest hij bekennen dat zijn dienst niet in staat was iets mee te delen over Russische sabotagemethoden in Joegoslavië, 'daar onvoldoende informatie hierover ter beschikking stonden'.⁸³

De angst voor West-Duitsland

In tegenstelling tot de geruststellende informatie die de BID regelmatig in regeringskringen verspreidde over een eventueel conflict met het Oostblok, legde de dienst een grote angst aan de dag voor een wederopleving van het rechts-extremisme⁸⁴ en – vanaf 1950 – voor herbewapening in West-Duitsland.⁸⁵ Een organisatie als de *Bruderschaft* van oud-officieren, die tot doel had een toekomstige elite van Duitsers te kweken, was onderwerp van meerdere rapporten.⁸⁶

In maart 1949 stelde Crul een rapport op over de verhouding tussen West-Duitsland en West-Europa, ter bespreking op het ministerie van Buitenlandse Zaken, nadat minister Stikker zich op 4 februari in de Tweede Kamer hoopvol had uitgelaten over het democratiseringsproces bij Nederlands oosterbuur.⁸⁷ Het francofiële hoofd van de politieke afdeling van de BID meende daarentegen dat er 'niet voldoende' gewezen kon worden op de 'latente gevaren' in dat land: 'In het Duitse volk is als potentie aanwezig de geneigdheid om zich te laten leiden door machtspolitieke overwegingen en zich te onderwerpen aan hen die zich voor weten te stellen als de bevrijders van de Duitse minderwaardigheidsidee.'⁸⁸ Crul, die zich bij zijn analyse ten dele baseerde op een rapport van de Britse Naval Intelligence, waarschuwde ervoor West-Duitsland niet te snel te betrekken bij West-Europese instellingen, omdat dat de Duitse nationalisten in de kaart zou spelen.

Begin 1952 toonde de BID zich minder bang voor de mogelijkheid van een renazificatie van West-Duitsland. De Nederlandse dienst was ervan overtuigd dat de neonazistische organisaties op dat moment het stadium van dwergpartijen niet te boven gingen en dat de veiligheidsautoriteiten van de BRD er alles aan deden om te voorkomen dat dergelijke groeperingen zouden uitgroeien tot een werkelijk gevaar voor de prille West-Duitse democratie.⁸⁹

Wel inventariseerde een bron van de BID, zowel in 1954 als in 1957, welke voormalige Duitse nazi's en oud-ss'ers in Egypte vertoefden. Bovendien stelde hij zijn opdrachtgevers op de hoogte van tegenstellingen die in officiële Duitse kringen bestonden over de houding die de Duitse ambassadeur in Caïro tegenover deze landgenoten moest innemen.⁹⁰

Op 17 april 1950 besprak de Intel-commissie van de coördinatiecommissie op verzoek van de minister van Buitenlandse Zaken de herbewapening van West-Duitsland aan de hand van rapporten van de Nederlandse inlichtingendiensten en de Generale Staf.⁹¹ Onmiddellijke Russische agressie verwachtten de hoofden van de Nederlandse inlichtingendiensten en de vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken, secretaris-generaal Boon en de regeringscommissaris voor Duitse aangelegenheden M. Kohnstamm, niet. Een Duitse herbewapening was daarom niet noodzakelijk en zou zelfs contraproductief kunnen zijn. Alleen een onmiddellijke en snelle herbewapening van West-Duitsland zou in staat zijn de Sovjet-Unie te provoceren tot een aanval. Daar kwam bij dat de vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken niet wilden dat de West-Duitse bewapening een bedreiging

zou vormen voor de rest van West-Europa. Kohnstamm achtte het bovendien niet uitgesloten dat de Bondsrepubliek zich aan de zijde van de Sovjet-Unie zou scharen. Hoewel de verdediging van West-Europa zeer zwak was en er natuurlijk een moment moest komen waarop de Bondsrepubliek zou moeten worden herbewapend, wilden de leden van de Intel-commissie, met uitzondering van de MARID, daarom dat daarmee voorlopig zou worden gewacht. De meest concrete suggestie tijdens deze bijeenkomst kwam van de BID, die de vorming van een krachtige gecentraliseerde Bundespolizei aanbeval, als tegenwicht voor de Oost-Duitse Volkspolizei (Vopo) en als aanzet tot de vorming van een West-Duits leger. Naar aanleiding van deze vergadering werkten Kohnstamm en Crul een nader rapport uit over de termijn voor herbewapening van Duitsland. Op de Intel-vergadering van 27 april bleek dat de ontwikkeling van de West-Europese strijdkrachten pas in 1956 zo ver zou zijn voortgeschreden, dat een West-Duitse herbewapening in de vorm van een troepenmacht van 200.000 man voor de rest van West-Europa politiek aanvaardbaar zou zijn.⁹²

Nadat generaal H. von Manteuffel eind 1954 een plan had gelanceerd voor de oprichting van een West-Duitse militie om een eind te maken aan de praktische blootlegging van West-Duitsland voor sovjetagressie, liet de BID in diverse West-Europese hoofdsteden de reactie op zijn idee peilen. In Bonn en Londen werd het plan als tamelijk onrealistisch betiteld. Alleen in Franse politieke milieus heerste enige bezorgdheid, omdat zij niet uitsloten dat kringen rond bondskanselier Adenauer von Manteuffel het idee hadden ingefluisterd.⁹³

Ook de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de Bondsrepubliek mochten zich verheugen in de aandacht van de BID.⁹⁴ Op 29 april 1950 verzond de Nederlandse inlichtingendienst bijvoorbeeld een rapport aan Drees en het ministerie van Buitenlandse Zaken met de titel 'Een wijziging in de Koude Oorlog?' Op basis van vier berichten uit West-Duitsland constateerde de Nederlandse inlichtingendienst dat de Amerikaanse autoriteiten de psychologische oorlogvoering jegens Oost-Europa intensiverden. Dit geschiedde onder meer door infiltraties achter het IJzeren Gordijn met behulp van de onder de Amerikaanse hoede opererende organisatie van generaal-majoor Reinhard Gehlen, die tijdens de Tweede Wereldoorlog aan het hoofd van de spionageafdeling Fremde Heere Ost van de Wehrmacht had gestaan, en zo zijn sporen in het inlichtingenwerk tegen de Sovjet-Unie had verdiend.⁹⁵ Begin 1952 produceerde de BID een rapport over de omzetting van de inmiddels fors uitgegroeide organisatie-Gehlen, waarin zich veel oud-Wehrmacht- en ss-elementen bevonden, in een reguliere West-Duitse inlichtingendienst. Naar aanleiding daarvan verzocht Drees aan minister van Buitenlandse Zaken Stikker deze kwestie informeel ter sprake te brengen bij Franse, Britse en Amerikaanse ambtgenoten, 'in verband met het gevaarlijke karakter dezer aangelegenheid'.⁹⁶

Oost-Europa

In de weinige militaire rapportages die zijn overgebleven nam de situatie in Oost-Duitsland een belangrijke plaats in.⁹⁷ Eind 1948 stelde de BID bijvoorbeeld een rapport op over de politie-organisaties en de paramilitaire organisaties in Oost-Duitsland, naar aanleiding van een bespreking die daarover was gevoerd op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Daaraan was deelgenomen door het hoofd Diplomatieke Zaken van dat departement, H.N. Boon, Fock en Crul. Ook de hoofden van de Militaire Inlichtingendienst, R. Römer, en de MARID, J.F.W. Nuboer, waren aanwezig.⁹⁸

Begin 1950 rapporteerde de BID aan Drees over een bezoek van de vice-president van de DDR, Walter Ulbricht, aan Moskou. Bron van dit bericht was een Oost-Duitser met een belangrijke functie in de Russische bezettingssector van Berlijn, die goede contacten had met leidende SED-politici. Uit dit rapport bleek irritatie van de Russische minister van Buitenlandse Zaken V.M. Molotov over de achterblijvende prestaties van de Oost-Duitse economie.⁹⁹ Kort daarna verstrekte een West-Duitser informatie over het bezoek dat de DDR-minister van Buitenlandse Zaken Georg Dertinger aan Stalin had gebracht.¹⁰⁰ Een West-Duitser 'met zeer goede contacten in Oost-Duitse politieke en regeringskringen' bezorgde in maart 1950 de BID een rapport over de Vopo.¹⁰¹ Waarschijnlijk dezelfde bron, nu omschreven als een West-Duitse industrieel, voerde kort nadien een gesprek met de regeringscommissaris van de DDR voor de Duits-Duitse handel Josef Orlopp. Daarbij maakte hij gebruik van een vragenlijst die hem door het economisch bureau van de BID was voorgelegd.¹⁰² En begin april 1950 lag in Villa Maarheeze een nota op tafel van Dertinger voor de president en premier van de DDR over het personeelsbeleid van het Oost-Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken en de diplomatieke dienst. De informant was in de gelegenheid geweest dit stuk te kopiëren.¹⁰³ Dit lukte bij DDR-documenten wel vaker. Zo wist de BID eind 1952 de hand te leggen op kopieën van stukken betreffende de buitenlandse politiek en de Duits-Duitse verhoudingen die bestemd waren voor Franz Dahlem, de plaatsvervangend minister van Buitenlandse Zaken van de Duitse 'volksdemocratie'.¹⁰⁴

Aandacht voor de Vopo was er ook bij het begin van de Koreaoorlog, omdat vermoed werd dat troepen van de Volkspolizei bij dat conflict zouden worden ingezet.¹⁰⁵ In de zomer van 1951 stelde de BID tevens diverse rapporten op over de vorming van een *Volksarmee* in de DDR.¹⁰⁶

Voor de vergadering van de Intel-commissie van 15 november 1950 vervaardigde de BID een rapport over 'enkele aspecten' van de politieke situatie in Oost-Duitsland.¹⁰⁷ De BID meende dat de Sovjet-Unie de DDR steeds meer absorbeerde in het Oostblok, en op lange termijn een hereniging van de beide Duitslanden nastreefde op voor Moskou gunstige voorwaarden. Op korte termijn bereidde het sovjetbewind Oost-Duitsland voor op zijn taak in een eventuele oorlog met het westen. Het rapport besteedde veel aandacht aan de Vopo en het ministerie voor

de staatsveiligheid, de Stasi. Verzet tegen het Oost-Duitse bewind werd volgens het rapport steeds moeilijker, daar het regime zijn repressieapparaat meer en meer perfectioneerde. Omdat Fock dergelijke rapporten nutteloos vond indien zij dadelijk na bespreking door de Intel-commissie in het archief van BZ verdwenen, besloot deze commissie deze nota vertrouwelijk ter inzage te geven aan de Tweede Kamer.¹⁰⁸

Midden 1955 produceerde de BID een aantal rapporten op basis van gesprekken van een bron met leidende Oost-Duitse politici, die voornamelijk betrekking hadden op de onderlinge verhoudingen tussen de landen van het Oostblok tijdens de conferentie van Warschau, waar de Oost-Europese tegenhanger van de NAVO was opgericht.¹⁰⁹ Op verzoek van het hoofd van het bureau Midden-Europa van het ministerie van Buitenlandse Zaken liet de BID een West-Duitser in die tijd ook een rapport opstellen over migratiestromen tussen beide Duitslanden.¹¹⁰

Nadat op 13 augustus 1961 de bouw van de Berlijnse Muur was begonnen, gaf de korte tijdspanne van 21 augustus tot 12 september 1961 een plotselinge hausse aan rapporten over Oost-Duitsland te zien. De BID verzond maar liefst 23 rapporten naar de ministeries van Algemene en Buitenlandse Zaken over uiteenlopende onderwerpen als het vredesverdrag tussen de DDR en de Sovjet-Unie, de versterking van de Russische landstrijdkrachten in Oost-Duitsland, de crisis rond de Muur, meningsverschillen tussen Oost- en West-Berlijn over de territoriale rechten van de DDR op de S-Bahn in West-Berlijn, en het luchtverkeer boven Oost-Duitsland.¹¹¹ Het ging ten dele om berichten van bevriende buitenlandse zusterdiensten die kennelijk in de crisis rond de Berlijnse Muur aanleiding zagen meer informatie te verstrekken dan gebruikelijk.

Na Oost-Duitsland kreeg Joegoslavië onder de Oost-Europese staten de meeste aandacht in de rapportages van de BID. Oorzaak daarvan was vooral de mogelijkheid van een conflict tussen het land van Tito en de landen van de Cominform, de in 1947 opgerichte internationale van communistische partijen, die Joegoslavië in 1948 wegens zijn onafhankelijke koers had uitgestoten. In februari 1949 produceerde de BID rapporten over troepenconcentraties van de Oost-Europese Cominformlanden langs de grens met Joegoslavië.¹¹² Een nader BID-rapport over het conflict tussen de communistische partij van Joegoslavië en de Cominform werd op 11 april 1949 besproken op het ministerie van Buitenlandse Zaken. Deze analyse ging ervan uit dat Tito, alleen al om zijn eigen hachje te redden, niet bereid was tot een gang naar een communistisch Canossa. Daarbij had volgens de BID de Joegoslavische leider in zijn strijd tegen Moskou 'het enorme voordeel' boven de westerse democratieën 'dat hij alle strijdmethoden van zijn tegenstanders door en door kent en weinig kieskeurig bij de keuze van zijn afweermiddelen behoeft te zijn'.¹¹³ De BID zag het grootste gevaar voor Tito in door Moskou gesteunde infiltraties in zijn 'achilleshiel' Macedonië. Steun van buiten af aan een onafhankelijke republiek Macedonië zou het niet denkbeeldige gevaar in zich bergen dat de schermutselingen tussen communistische opstandelingen en het koningsgezinde regeringsleger in Noord-Griekenland met het conflict tussen Joegoslavië en de

Cominform zouden samensmelten tot een nieuwe Balkan-oorlog. Daaraan zouden de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten zich, gezien hun betrokkenheid bij de ontwikkelingen in de regio, moeilijk kunnen onttrekken.

Begin september 1949 stelde de BID op grond van eigen gegevens en die van de inlichtingendienst van de Landmacht een rapport op waarin werd geconcludeerd dat de concentratie van 300.000 militairen uit de Sovjet-Unie en de Oost-Europese satellietstaten aan de grens met Joegoslavië onvoldoende was om een offensieve actie tegen het land van Tito te ondernemen. Wel mocht worden verwacht dat deze troepen alles 'short of war' zouden aanwenden om het Joegoslavische staats-hoofd ten val te brengen. Via de vertegenwoordiger van MI6 in Den Haag was bevestiging van deze zienswijze uit Londen verkregen.¹¹⁴

In juli 1950 werd uit Wenen echter bericht ontvangen dat in Amerikaanse kringen een aanval van de Cominform op Joegoslavië '*niet onwaarschijnlijk*' werd geacht. De BID kon daaraan evenwel toevoegen dat er in de hoofdstad van Oostenrijk, dat toentertijd nog steeds bezet was door Sovjetrussische, Amerikaanse, Britse en Franse troepen, geen Russische troepenverplaatsingen waren gemeld. Evenmin viel bij een van de vier bezettingsmogendheden in Oostenrijk een alarmtoestand waar te nemen.¹¹⁵ Dit was een van de weinige politieke rapporten van de BID waarop vermeld stond dat het behalve aan de minister-president en aan Buitenlandse Zaken ook aan SAZ was verzonden. Kennelijk werd deze berichtgeving relevant geacht voor deze *stay-behind*-organisatie. Dit gold ook voor een kort daarna verzonden bericht dat 'in een Amerikaans diplomatiek milieu in het buitenland' was vernomen dat de Amerikanen weinig hoop koesterden de terugtocht in Zuid-Korea op korte termijn tot staan te kunnen brengen.¹¹⁶ Enkele berichten uit de zomer van '50 over de Vopo gingen ook naar SAZ, waarschijnlijk omdat er rekening mee werd gehouden dat de Vopo of een soortgelijke organisatie een rol zou spelen bij een eventuele bezetting van Nederland.¹¹⁷

In diezelfde zomer van 1950 volgden nog alarmerende berichten uit Wenen over de toename van de 'sovjetagressie' op tal van fronten: Korea, Joegoslavië, Frankrijk en Italië.¹¹⁸ Uit Duitse bron kwamen berichten over Russische militaire voorbereidingen in Duitsland.¹¹⁹ Van deze laatste maatregelen was evenwel niet duidelijk of zij een offensief dan wel een defensief karakter hadden; het rapport werd – ondanks twijfels ten aanzien van enige gegevens – doorgezonden aan de premier en Buitenlandse Zaken.

Tussen 1950 en 1958 verdween Joegoslavië bijna geheel uit het beeld van de BID, vermoedelijk door het opdrogen van bronnen. Daarna produceerde de Nederlandse inlichtingendienst voornamelijk rapportages over de pogingen van de Joegoslavische regering om nauwere diplomatieke betrekkingen aan te knopen met andere landen.¹²⁰

Polen kreeg pas beduidende aandacht in het voorjaar van 1959, toen de BID rapporten maakte over nieuwe mobilisatiemaatregelen, de verhouding tussen kerk en staat, de positie van de arbeidersraden in dat land, de Pools-Ghanese handelsbetrekkingen en de gezondheidstoestand van de Poolse leider W. Gomulka.¹²¹

De West-Europese integratie

Maakte de BID zich tamelijk weinig zorgen over de ontwikkelingen in het Oostblok, des te meer belangstelling had de dienst voor West-Europa. Vanaf medio 1950 betrof die aandacht ook de Europese eenwording.¹²² De BID zag toen een belangrijke taak voor zichzelf weggelegd om de meningen van allerlei instanties en organisaties in Bonn, Parijs en Londen over het Schuman-plan in kaart te brengen.¹²³

Vervolgens kreeg vanaf begin 1952 de opstelling van de Franse en Duitse politiek ten aanzien van de EDG veel aandacht van de dienst en zijn informanten.¹²⁴ De dienst was er veel aan gelegen te voorspellen of Frankrijk uiteindelijk bereid zou zijn over te gaan tot ratificatie. De berichtgeving van de Nederlandse inlichtingendienst vertoonde niet minder oscillaties dan de toenmalige publieke opinie. Medio 1952 voerde een betrouwbaar geachte bron gesprekken met vertegenwoordigers van diverse politieke partijen in Parijs. Daaruit maakte de BID op dat, indien de Franse volksvertegenwoordiging zich op dat moment zou moeten uitspreken over ratificatie van het EDG-verdrag, zij haar toestemming zou onthouden.¹²⁵ In april 1953 ontving de BID echter het bericht uit de Franse hoofdstad dat de grote katholieke partij MRP er geen moment meer aan twijfelde dat het EDG-verdrag zou worden aanvaard.¹²⁶ Daarna slingerden de rapporten verder heen en weer tussen hoop en vrees.

In het najaar van 1954, na de Franse verwerping van het EDG-verdrag, berichtten bronnen van de BID dat sovjetdiplomaten, die zich steeds losser begonnen te dragen in het sociale verkeer, te kennen hadden gegeven dat de officiële sovjetpolitiek gericht bleef tegen de West-Europese Unie (WEU). Maar Moskou had daartegen veel minder bezwaar dan tegen de EDG, aangezien in de WEU de Britse deelname een betere garantie bood tegen een eventueel Duits streven naar dominantie.¹²⁷ Na de mislukking van het EDG-verdrag verzond de BID verder veel rapporten over de binnenlandse positie van de Franse premier Pierre Mendès-France, die in hoge mate verantwoordelijk werd gehouden voor het fiasco.¹²⁸ Ten aanzien van Adenauer was de BID in die tijd gespist op signalen over het voortleven van de West-Duitse bereidheid tot Europese integratie.¹²⁹

Aan het begin van de jaren zestig, toen zich de mogelijkheid aandeed van een Britse toetreding tot de EEG, stelde de BID meerdere rapporten op over de opvattingen daaromtrent in de diverse West-Europese hoofdsteden. Ditmaal was er ook aandacht voor het Amerikaanse standpunt, dat zich anders zelden in de belangstelling van de BID mocht verheugen.¹³⁰ Een rapport over een mogelijke aanvraag van het EEG-lidmaatschap door Groot-Brittannië, gedateerd 31 juli 1961, de dag waarop de regering-MacMillan deze stap openbaar maakte, kreeg van premier De Quay de kritische kwalificatie 'mosterd na de maaltijd'.¹³¹

Target-landen in West-Europa

Behalve belangrijke internationale verwickelingen waren ook de ontwikkelingen in en tussen diverse westerse landen onderwerp van de BID-rapportages. Verbazigend groot is het aantal rapporten dat de BID vanaf 1949 afscheidde over de interne politieke verhoudingen in Groot-Brittannië, waarbij zelfs analyses van gemeenteraadsverkiezingen of voorspellingen van de resultaten daarvan niet werden geschuwd.¹³² Was er sprake van een overrijverige bron? Helaas, het beschikbare bronnenmateriaal stelt ons niet in staat deze vraag te beantwoorden. In het algemeen werd de agenda van de BID vaak evenzeer bepaald door de lokale bronnen als door de dienst in Wassenaar.

Anderzijds kan niet worden uitgesloten dat de intensieve belangstelling voor lokale electorale ontwikkelingen in Groot-Brittannië duidde op een diepgaande bezorgdheid over het politieke lot van de *junior partner* in de bijzondere Amerikaans-Britse alliantie. Begin jaren vijftig was namelijk een telkens terugkerend thema onder de BID-rapporten de groeiende controverse tussen Groot-Brittannië en de Verenigde Staten ten aanzien van diverse internationale kwesties, zoals het sluiten van een vredesverdrag met Japan,¹³³ het beleid ten aanzien van de kwestie-Formosa,¹³⁴ de politiek met betrekking tot het olieconflict in Perzië¹³⁵ en diverse NAVO-aangelegenheden.¹³⁶

Tal van BID-rapporten kunnen worden geschaard onder de noemer van signalen die leken te duiden op een aantasting van het westerse bondgenootschap. Zo werd rond 1960 de steeds meer van de rest van het westerse bondgenootschap en de EEG afwijkende buitenlandse politiek van Frankrijk onder generaal Charles de Gaulle onderwerp van menig BID-bericht.¹³⁷ Al in april 1956 bleek uit een van de rapporten dat Franse militaire kringen verontrust waren over de afhankelijkheid van de Amerikaanse atoomwapens. Zij verwachtten dat Moskou een voorsprong zou krijgen op nucleair gebied, waarna de Verenigde Staten niet langer bereid zouden zijn West-Europa te verdedigen.¹³⁸ Eind 1959 berichtte de BID dat De Gaulle in de groeiende tegenstelling tussen Moskou en Peking een noodzaak zag voor de sovjetregering om nauwer te gaan samenwerken met West-Europa.¹³⁹ De NAVO had, als organisatie ter verdediging van het vrije westen, zijn belangrijkste doelstelling dan ook al overleefd, aldus het Franse staatshoofd in de BID-rapportage.¹⁴⁰

Een ander wrijvingspunt tussen de West-Europese landen dat de aandacht van de BID kreeg was de angst van Adenauer dat de Britse premier Harold Macmillan bereid was tot grote concessies aan Oost-Europa.¹⁴¹

Ook het zuidelijke deel van West-Europa genoot de belangstelling van de BID. In een rapport uit juli 1949 stelde de BID dat de Spaanse oppositie tegen Franco zich weliswaar van grote woorden bediende, maar niet tot belangrijke daden in staat was. Wel was de inlichtingendienst van oordeel dat het bewind van de *generalissimo* bezig was aan kracht in te boeten. De dienst nam zich daarom voor de ontwikkelingen in Spanje 'met grote aandacht' te volgen.¹⁴² In de jaren daarna

was er inderdaad veel berichtgeving over en vanuit oppositionele kringen in Spanje.¹⁴³

Italië kreeg pas vanaf 1951 structureel aandacht in de BID-rapportages, wat opmerkelijk is naast de vroege belangstelling voor het Vaticaan en de wankelende positie van het land in het westerse kamp gedurende de eerste jaren van de Koude Oorlog. De aandacht ging in de BID-rapporten vooral uit naar de partijpolitieke ontwikkelingen in Rome.¹⁴⁴

Door de plaatsing van Venekamp in Wenen kwamen natuurlijk ook over de situatie in Oostenrijk bij de BID berichten binnen.¹⁴⁵ In de zomer van 1949 stuurde de BID bijvoorbeeld een rapport over 'Onderhandelingen tussen de Oostenrijkse Volkspartij (ö.v.p.) en oud-nationaal-socialisten' aan Drees en waarnemend secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Boon, met daarbij de aanbeveling de ontwikkelingen in Oostenrijk nauwlettend te blijven volgen. Na een terugtrekking van de geallieerden uit het land, dat op het snijpunt tussen Oost en West lag, zou er wel eens een intern conflict kunnen uitbreken met mogelijk internationale gevolgen.¹⁴⁶

Daarnaast berichtte Venekamp uitvoerig over de Comecon, het economische samenwerkingsverband van de communistische staten in Oost-Europa. Onder de weinige economische rapporten die bewaard zijn gebleven, nemen die over de Comecon dan ook een relatief grote plaats in.¹⁴⁷

Gezien zijn grote belangstelling voor West-Europa is het frappant dat de BID nauwelijks rapporteerde over buurland België.¹⁴⁸ Werden de ontwikkelingen aldaar niet relevant geacht voor het Nederlandse buitenlandse beleid? Legde België te weinig gewicht in de internationale schaal? Of was het voldoende dat het door het WKC opgevangen Belgische berichtenverkeer Buitenlandse Zaken en Economische Zaken reeds van een schat aan informatie over het buurland voorzag? Kenmerkend is in elk geval dat enkele berichten over de koningskwestie niet afkomstig waren uit Belgische, maar uit Britse politieke kringen¹⁴⁹ en van de buitenlandse zusterdiensten.¹⁵⁰

Ook de Scandinavische landen kregen nauwelijks aandacht van de BID. Eind 1949 had de subcommissie Buitenland van de Coördinatie Commissie al geconstateerd dat hier een lacune lag. Er werd toen besloten dat de vergaring van inlichtingen uit deze regio het best gediend was met stationering van een militaire attaché, aangezien de inlichtingenorganisaties in die regio goed geïnformeerd waren over de Russische marineverbindingen.¹⁵¹ Premier Beel was begin maart 1959, toen hij aan het hoofd stond van een overgangskabinetje na het aftreden van de laatste regering-Drees, verantwoordelijk voor een uitzondering op het gebrek aan politieke belangstelling voor Scandinavië. Hij verzocht de coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten Kist toen ten behoeve van het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) een rapport samen te stellen over de situatie in Finland.¹⁵² De reden voor zijn verzoek vormden waarschijnlijk de besprekingen die de Finse president Urho Kekkonen in februari en maart 1959 in Leningrad met sovjetleider Chroestsjov voerde, nadat in de voorafgaande

maanden de spanning tussen beide landen hoog was opgelopen wegens economische en financiële geschillen.¹⁵³

Noord-Afrika kwam tot begin 1952 slechts sporadisch voor in de politieke rapportage van de BID. Gedurende het jaar '52 verscheen er evenwel een uitgebreid rapport in feuilletonvorm over het dekolonisatieconflict tussen Frankrijk en Tunesië. De subbronnen van het rapport waren politici van enkele partijen uit het Franse politieke midden.¹⁵⁴ In het najaar verzond de BID een serie rapporten over het geschil tussen de Franse regering en Marokkaanse nationalisten. In deze rapporten werden vragen beantwoord die het ministerie van Buitenlandse Zaken had gesteld.¹⁵⁵ In de volgende jaren verdween Noord-Afrika weer grotendeels achter de horizon van de BID. Maar in de eerste maanden van 1959 maakte de BID binnen de Nederlandse inlichtingengemeenschap kenbaar zich voortaan ook op Afrika te willen richten, of nog breder: 'de wereld van zwart, bruin en geel', zoals de BVD de boodschap interpreteerde.¹⁵⁶ In die tijd verschenen er kort na elkaar diverse rapporten over deze regio. In maart 1959 verspreidde de BID bijvoorbeeld een uitgebreid bericht over Tunesië, voornamelijk over de machtsstrijd rond president Bourguiba, op basis van gesprekken met vooraanstaande politici in dat land. In het rapport kwamen ook letterlijke citaten voor van Bourguiba, die blijk gaf van een zeer lage dunk van de Franse president De Gaulle.¹⁵⁷ In het najaar van 1959 en het voorjaar van 1960 verzond de BID verscheidene rapporten over de Frans-Algerijnse verhoudingen, gebaseerd op gesprekken met enerzijds Maurice Schuman, in die tijd voorzitter van de commissie voor Buitenlandse Zaken van het Franse parlement, en de FLN-minister Boumendjel aan de andere kant.¹⁵⁸ Door een goede informatiepositie bij zowel de FLN als in Franse politieke en journalistieke kringen¹⁵⁹ kon de BID begin jaren zestig veel rapporteren over de gespannen relatie tussen Frankrijk en Algerije. De dienst schreef met name over de strijd tussen de OAS van de Franse ingezetenen, die zich verzette tegen de onafhankelijkheid, en de Algerijnse bevrijdingsbeweging FLN. Op basis van contacten met goed geïnformeerde Franse journalisten stelde de BID bijvoorbeeld een rapport op over de betrokkenheid van de CIA bij de extreem-rechtse putsch van een aantal Franse generaals in Algerije in april 1961.¹⁶⁰ De BID rapporteerde in deze tijd meermalen over de rechtse groepen in Frankrijk, die met het volgens de BID sterk gedemoraliseerde leger gelieerd waren,¹⁶¹ en over de mogelijkheid van een staatsgreep van die zijde in Algerije of in Frankrijk zelf.¹⁶²

Achter althans een deel van deze rapporten kan men de schrijvende hand van de in Parijs gestationeerde, *Parool*- en *New Leader*-journalist Sal Tas vermoeden, van wie door anderen al eerder aannemelijk is gemaakt dat hij tijdens zijn reizen voor de CIA werkte.¹⁶³ De teksten in zijn nagelaten correspondentie en de BID-rapportage over de plaatsen waar hij zich ophield vertonen namelijk soms een opmerkelijke gelijkheid.¹⁶⁴

Tas paarde een socialistisch geïnspireerd onverzoenlijk anti-communisme en een overtuiging van de noodzaak van een overheersende Amerikaanse positie in de wereld aan een helder inzicht in de historische onvermijdelijkheid van de

dekolonisatie.¹⁶⁵ In de Franse hoofdstad, waar hij voorzitter was van de buitenlandse persvereniging, onderhield hij goede contacten met vooral de leiding van de socialistische partij, onder wie Guy Mollet.

Hij raakte er tevens bevriend met James T. Farrell, voorzitter van het anti-communistische American Committee for Cultural Freedom, met wie hij uitgebreid correspondeerde.¹⁶⁶ Behalve Parijs' correspondent was Tas reisredacteur van *Het Parool*, daartoe in staat gesteld door gelden van de Amerikaanse vakbeweging AFL-CIO, waarvoor hij rapporten vervaardigde over de syndicale situatie in de Derde Wereld. 'Reis-Tas', zoals zijn Amsterdamse collega's hem noemden, was derhalve 'een zeer ongewoon "correspondent" en "reisredacteur" ..., die altijd politicus bleef', aldus zijn vriend Jacques de Kadt.¹⁶⁷ Zo kon hij in de jaren vijftig meermalen Noord-Afrika bereizen, waar hij Bourguiba, Boumendjel en leiders van de Marokkaanse nationalistische beweging Istiqlal als Mehmed Ben Barka tot zijn vrienden mocht rekenen. 'Contacten dus, die beter waren dan die van de officiële Nederlandse diplomatie.'¹⁶⁸

Target-landen buiten Europa

In de loop van 1949 tekende zich de overwinning af van de communistische troepen van Mao Tse-toeng op de nationalisten van Tsjang Kai-sjek, waarna in september 1949 de Volksrepubliek China werd uitgeroepen. Dit was de belangrijkste communistische zege na de omwenteling van 1917 in Rusland. De Nederlandse regering was nog extra geïnteresseerd bij deze ontwikkeling, wegens de koloniale aanwezigheid van Nederland in Zuidoost-Azië.

In de lente van 1949 zond de BID gelijktijdig twee rapporten aan Drees over de gang van zaken in China. Het eerste was afkomstig uit Britse politieke kringen en voorspelde dat, zodra Mao Tse-toeng de macht zou hebben gegrepen, China een 'nationaal-communisme' zou kennen, vergelijkbaar met dat in het Joegoslavië van Tito, waarbij er nog ruimte zou zijn voor kapitalistische belangen. Het tweede rapport was gebaseerd op berichten uit het Vaticaan, waar een volledige onder-schikking van communistisch China aan de politiek van Moskou werd verwacht. De BID deed geen poging de beide rapporten in één analyse te integreren, maar de dienst gaf wel aan de Britse visie te optimistisch te vinden.¹⁶⁹ Enige weken later stelde de BID zich alsnog vierkant achter de visie van het Vaticaan in een rapport over het karakter van het Chinese communisme, dat werd opgesteld voor een bespreking op het ministerie van Buitenlandse Zaken op 2 mei: de Sovjet-Unie en China waren twee handen op één buik en Peking en Moskou zouden gezamenlijk trachten de communistische wereldrevolutie verder te verbreiden.¹⁷⁰ Voor enige vorm van kapitalisme, zoals onder het Joegoslavische bewind wel mogelijk was, zou geen ruimte zijn.

In mei 1950 stelde de BID weliswaar vast dat de Russische invloed in China toenam, maar de dienst had nog geen zekerheid 'of de Russische expansie belang-

rijker is dan de zelfstandigheidsdrang van de Chinezen zelf. Elke conclusie op dit punt, hoe zij ook zou uitvallen, zou op dit oogenblik nog volkomen een slag in de lucht zijn.¹⁷¹ Wel durfde de BID 'met vrij grote waarschijnlijkheid' aan te nemen dat de Sovjet-Unie en China de werkerterreinen voor propaganda en infiltratie in Azië hadden verdeeld. Rusland zou zich concentreren op India en Pakistan en China op Japan en Zuidoost-Azië.¹⁷²

Aan het eind van de zomer van '51 constateerde de BID voor het eerst mogelijke Chinees-Russische meningsverschillen.¹⁷³ Na het overlijden van Stalin begin 1953 verwachtte de BID een onafhankelijker koers van Peking,¹⁷⁴ een ontwikkeling die zich aan het eind van de jaren vijftig inderdaad voordeed.

De Muralt zond in september 1954 aan Drees een 39 pagina's tellend rapport over de positie van diverse beroepsgroepen en verscheidene onderwerpen van overheidsbeleid, zoals de gezondheidszorg en het onderwijs, in de Chinese Volksrepubliek. De gegevens voor dit rapport waren aangeleverd door achttien Nederlanders en Belgen, voornamelijk missionarissen, die sinds 1952 uit China waren teruggekeerd na een jarenlang verblijf in Noord-China.¹⁷⁵ Volgens de analyse was het totalitaire communistische regime zeer gehaat bij de bevolking, maar moest een omverwerping van binnenuit worden uitgesloten. Ook over een opstand als gevolg van een landing van de naar Taiwan uitgeweken nationalistische Chinezen toonde het rapport zich pessimistisch. In de verdere loop van de jaren vijftig was de BID voor informatie over China in hoofdzaak aangewezen op de Britse en Amerikaanse zusterdiensten.¹⁷⁶

Afgezien van China en Indonesië was de berichtgeving over Azië lange tijd weinig systematisch. Kennelijk was de dienst daarvoor voornamelijk afhankelijk van rapportages die de CIA en MI6 bereid waren af te staan. Door de controversen tussen Groot-Brittannië en de VS ten aanzien van Perzië nam de belangstelling voor dat laatste land toe. Begin 1953 verzorgde de BID bijvoorbeeld een rapport van vijftien pagina's over de politieke situatie in Perzië. De subbronnen daarvoor, die onbewust van hun bijdrage waren, werden aangeduid als personen uit de onmiddellijke omgeving van premier Mossadeq, en hoge ambtenaren, jonge intellectuelen uit diverse partijen, stamhoofden, zakenlieden en vertegenwoordigers van welgestelde families. Volgens het rapport kon Mossadeq onder de bevolking op veel steun rekenen voor zijn voornemens tot nationalisatie van de olie-industrie.¹⁷⁷ Kennelijk dezelfde bron rapporteerde opnieuw in het najaar van 1954, nadat Mossadeq in augustus 1953 met hulp van de CIA ten val was gebracht, op basis van een vragenlijst die hem was verstrekt door de BID. De bron voorspelde toen dat volgens waarnemers die hij sprak het Perzië van de sjah met 'zijn buitengewone hebzucht' op een termijn van zeven tot tien jaar communistisch zou worden.¹⁷⁸

Over Perzië en de Arabische landen ontving de BID vanaf het najaar van 1955 de *Quarterly Surveys of Communism in the Middle East* van MI6.¹⁷⁹ Over het Midden-Oosten had de BID tot dan toe weinig gerapporteerd. Vanaf april 1956 was er echter een gestage toename van BID-berichten over een mogelijk conflict

tussen Israël en de Arabische staten en een westers ingrijpen ten aanzien van Egypte, dat in juli van dat jaar het Suez-kanaal nationaliseerde. Deze rapportages waren slechts ten dele gebaseerd op berichtgeving van eigen informanten en in hoofdzaak afkomstig van buitenlandse inlichtingendiensten, zoals de CIA en voornamelijk MI6, die beide beschikten over goed geplaatste bronnen in Caïro en toegang hadden tot Arabisch codeverkeer.¹⁸⁰ In de zomer van 1958, toen in Irak een pro-communistisch bewind aan de macht kwam en Amerikaanse mariniers intervierden in een beginnende burgeroorlog in Libanon, onderging de berichtgeving door de CIA aan de BID over het Midden-Oosten een aanzienlijke intensivering. Een tijd lang leverde de dienst in Langley met grote spoed berichten aan de Nederlandse zusterdienst over het Midden-Oosten.¹⁸¹

In 1954 trok de slotfase van de Franse dekolonisatiestrijd in Indochina de aandacht van de BID, voornamelijk via Britse kanalen. Het was duidelijk dat in de ogen van de Britse regering na de slag bij Dien Bien Phu de Franse aanwezigheid in de regio tot het verleden behoorde.¹⁸² Opmerkelijk was een bericht uit mei 1954, waaruit bleek dat de Britse regering een discrete wenk aan Peking zou hebben gegeven dat de Vietnamese bevrijdingsorganisatie Vietminh na de overwinning op de Franse troepen bij Dien Bien Phu niet dadelijk nieuwe triomfen zou moeten nastreven. Daardoor zouden namelijk de andere westerse mogendheden huns ondanks worden gedwongen tot een door Frankrijk gewenste interventie, terwijl dan tevens een pact voor de verdediging van Zuidoost-Azië tegen het oprukkende communisme tot stand zou moeten worden gebracht.¹⁸³ Medio maart 1955 kon de BID rapporteren over het Franse beleid inzake Indochina, nadat een bron aan een aantal Franse 'deskundigen' 44 vragen daarover had voorgelegd.¹⁸⁴ Uit de antwoorden bleek dat de Franse experts de verhouding met de Vietminh zeer somber inzagen. Slechts een minderheid meende dat Vietnam nog voor het westen behouden zou kunnen blijven.

Aanvankelijk rapporteerde de BID niet over Zuid-Amerika. In mei 1951 ontving het ministerie van Algemene Zaken van de dienst plotseling 36 Engelstalige inlichtingenrapporten over dit continent, dat misschien in de belangstelling van de regering stond na een recent bezoek van Prins Bernhard aan Uruguay, Argentinië en Chili, vergezeld van de mededeling dat de bron bekend was. Helaas waren de rapporten, aldus het begeleidend schrijven, niet van recente datum. Pogingen in dit opzicht iets te veranderen hadden nog geen resultaat gehad.¹⁸⁵ Nadien rapporteerde de BID weer sporadisch over Zuid-Amerika.¹⁸⁶

De relatie met het beleid

Slechts in een beperkt aantal gevallen is het mogelijk geweest een relatie te leggen tussen de rapporten van de BID en een eventueel daarop gebaseerd beleid van de Nederlandse regering. Beel ontving gedurende zijn eerste premierschap nauwelijks rapporten. Pas na twee jaar, toen zijn bewindsperiode bijna ten einde liep, beklaagde

GEHEIM6767/RC/80
25 augustus 1980

Land	MIDDEN OOSTEN
Onderwerp	Eventuele boycot door Arabieren n.a.v. ambassadekwestie.
Referenties	
Datum van waarneming	medio augustus 1980
Bron Subbron:	vaste bron, betrouwbaar Arabishe zakenrelatie.
Opmerkingen	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dit bericht wordt aangeboden aan: BuZa/DAM (tevens AMAD) 2. Dit bericht is uitsluitend bestemd voor gebruik ten departemente.
Bijlagen	1 beoordelingsblad retour aan RAD op 8-9-180
Mede verzonden aan	

MIN. VAN BUITENLANDSE ZAKEN	
DIR. DAM	AMAD
INGER.	25 AUG. 1980
2435-243595	
DOSSIER 912-1 M=ad/	

Zijner Excellentie
de Minister van Buitenlandse Zaken
Plein 23
's-Gravenhage

AFGESCHREVEN

hij zich bij Fock dat hij tot dan toe geen BID-rapporten had ontvangen. Hij vroeg de rapporten op met terugwerkende kracht vanaf 1 januari 1948, en liet weten ze in het vervolg regelmatig te willen ontvangen: 'Zij zullen dikwijls zeker zo belangrijk zijn als die der Ambassades en Gezantschappen, welke ik ontvang.'¹⁸⁷ Daarmee trad dus een concurrentie op tussen de reguliere politieke rapportage van Nederlandse diplomaten en de berichtgeving door de BID, iets waarvoor de leiding van het ministerie van Buitenlandse Zaken altijd bang is geweest.

Een andere zorg van BZ: dat de BID'ers zouden fungeren als dwarskijkers van de diplomatieke dienst, vindt overigens nauwelijks bevestiging in de bewaard gebleven rapporten. Een uitzondering deed zich eind 1947 voor, toen Fock rapporteerde over de anti-Amerikaanse en pro-Russische gezindheid van de Nederlandse gezant in Athene, jhr. H.P.J. Bosch van Drakenstein, die tussen 1944 en 1947 in Moskou gestationeerd was geweest.¹⁸⁸

Drees, die in 1948 Beel voor een periode van uiteindelijk ruim tien jaar opvolgde, nam meestentijds kennis van de rapporten en parafeerde ze vervolgens met een blauwe letter D in de rechterbovenhoek. De onmiddellijke opvolgers van Drees, Beel en De Quay, volgden deze praktijk. Fock en later Kist alsmede de raadadviseur voor buitenlandse aangelegenheden mr. O.W.S. Josephus Jitta hadden ook inzage in de rapporten.

Slechts zelden voorzagen de premier of zijn ambtenaren de rapporten van een commentaar. Een van de uitzonderingen was een rapport van eind 1949 over Adenauers opvattingen ten aanzien van de internationale situatie. Drees noemde het 'een interessant stuk' en streepte de passage aan waarin de bondskanselier het idee opperde om Franse koloniën te exploiteren met behulp van Duitse arbeiders en kapitaal.¹⁸⁹ Hij streepte eveneens diverse passages aan in een brief van generaal von Manteuffel aan Adenauer over de remilitarisatie van West-Duitsland, waarop de BID de hand had weten te leggen. Deze brief was indertijd in de pers slechts in verminkte vorm terechtgekomen. Behalve aan Drees zond De Muralt een kopie van dit schrijven ook aan Buitenlandse Zaken, G2A (de inlichtingendienst van de Landmacht) en de MARID. Drees hechtte vooral belang aan van Manteuffels opmerkingen dat hij het moreel van de troepen van de West Europese Unie niet hoog aansloeg; dat de strategische positie van West-Europa voorlopig zwak was door het gebrek aan geografische diepte; dat de Atlantisering van West-Duitsland gewenst was, omdat dat de druk op de Sovjet-Unie opvoerde om met de Bondsrepubliek te onderhandelen; en dat bij een deelname aan een Europese defensiemacht de West-Duitse regering bereid zou moeten zijn af te zien van de strategische en operationele leiding, van een operationele luchtmacht en marine, en van een eigen wapenproductie.¹⁹⁰

Vooral in de beginperiode van de BID verstrekte het hoofd of plaatsvervangend hoofd van de dienst ongevraagd nog wel eens beleidsadviezen. Zo waarschuwde Driebeek in het najaar van 1946 het secretariaat van de Europese Actie in Den Haag voor ongeoorloofde gedragingen van Duitsers die met deze beweging gelieerd

waren. Deze hadden de irritatie van de geallieerde bezetters opgewekt, en konden voor Nederland tot 'nadelige consequenties' leiden.¹⁹¹

Op grond van mededelingen van Britse bronnen, die begin 1947 meenden dat de Nederlandse regering tot het uiterste was gegaan in het doen van concessies aan de Republiek Indonesië, berichtte Driebeek dat het Britse kabinet zich niet zou verzetten tegen gebruik van geweld door de Nederlandse autoriteiten in hun conflict met de Indonesische nationalisten.¹⁹² Zowel aan de vooravond van de eerste militaire actie in juli 1947 als kort daarna deed Fock als hoofd BID aan premier Beel suggesties voor het voorlichtingsbeleid in het buitenland over de Nederlandse politiek inzake Indonesië.¹⁹³ Ook een zekere vorm van beleidsevaluatie was mogelijk, dankzij de kanalen van de BID. Na beëindiging van de tweede militaire actie berichtte de BID in januari 1949 aan Drees dat een bron die relaties onderhield met 'de meest gezaghebbende persoonlijkheden van het Vaticaan' als reactie had gegeven dat dit militair ingrijpen hoogst noodzakelijk was geweest, maar waarschijnlijk te laat was ingezet. Volgens diezelfde bron leefde in het Vaticaan de verwachting dat de Amerikaanse regering Nederland na zijn daad van agressie internationaal niet zou laten vallen.¹⁹⁴

Een BID-rapport over communistische infiltratie onder studenten in Groot-Brittannië afkomstig uit Brits-Guyana zond het ministerie van Algemene Zaken eind 1953 door naar het departement van Overzeese Rijksdelen onder verwijzing naar mogelijk analoge ontwikkelingen onder Surinaamse studerenden in Nederland.¹⁹⁵

Voorzover er al dan niet expliciet in BID-rapporten beleidsaanbevelingen voorkwamen, betroffen zij vaak de verhouding met de Bondsrepubliek. Opnieuw is niet duidelijk wie achter deze bijzondere behandeling zat. Was het een informant als Mozer die achter de schermen poogde zijn eigen stempel op de Duits-Nederlandse verhoudingen te drukken, daartoe in de gelegenheid gesteld door het hoge beleidsniveau waarop hij in West-Duitsland kon opereren? Of was de BID-leiding verantwoordelijk voor de speciale aandacht voor de Bondsrepubliek? En als dit zo was, streefde zij dan een speciaal doel na, zoals een wrijvingloze relatie met de oosterbuur ten behoeve van de West-Europese integratie? Het zijn vragen die zich bij gebrek aan meer materiaal niet laten beantwoorden.

Begin 1950 deelde De Muralt aan Drees mee dat in Duitsland grote interesse bestond voor het vraagstuk van medezeggenschap in de bedrijven. Uit gesprekken met informanten was het BID-hoofd gebleken dat ministers, vakverenigingsleiders en anderen in Duitsland het betreurden dat zij zo weinig wisten over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie. Zij zouden zich namelijk realiseren dat Nederland op dit terrein 'baanbrekend werk' had verricht, waarvan ook de West-Duitse economie zou kunnen profiteren.¹⁹⁶

Begin 1951 liet de BID aan Drees en Buitenlandse Zaken weten dat Duitsers inmiddels al wel bezoeken mochten brengen aan militaire begraafplaatsen in België, Frankrijk en Italië, maar dat de Nederlandse autoriteiten voor een bezoek aan het oorlogskerkhof in IJsselstein nog steeds geen visum afgaven. De inlichtingendienst

waarschuwde dat daardoor 'in bepaalde Westduitse kringen' een wrok jegens Nederland zou kunnen ontstaan.¹⁹⁷

In mei 1953 waarschuwde de BID dat de regering in Bonn was overgegaan tot registratie van Nederlandse landerijen in Duitsland om die eventueel te kunnen confisceren. Daartoe zou Bonn willen overgaan als de Nederlandse regering nog veel langer zou aarzelen om de als vijandelijk vermogen in beslag genomen Duitse landerijen op Nederlands grondgebied terug te geven.¹⁹⁸

In ditzelfde rapport werd meegedeeld dat West-Duitse zegslieden die betrokken waren bij de regeling van de grens in het Eems-Dollard-gebied hadden gezegd dat een Duitse regering die akkoord zou gaan met de op dit punt levende Nederlandse verlangens onmiddellijk zou worden 'weggevaagd'.¹⁹⁹ Een jaar later verstrekke de BID informatie aan Drees en BZ over Duitse agitators in het grenscorrectiegebied van Elten, met de aantekening dat de bevolking van die regio niet erg ontvankelijk was voor de agitatie.²⁰⁰ In mei 1955 werd de Bijzondere Voorlichtingscommissie, een regeringsinstelling ter bestrijding van het communisme die wel vaker berichten van de BID ontving, op de hoogte gesteld van propagandistische brieven die scholieren uit Oost-Duitsland aan hun *Schulfreunde* in Elten stuurden.²⁰¹ De BID berichtte in oktober 1957 over tegenstellingen tussen het West-Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken en de politici in Nedersaksen over een regeling van de grensgeschillen tussen Nederland en West-Duitsland.²⁰² Eind 1959 informeerde de BID premier De Quay en BZ dat ongeveer driekwart van de bevolking van Elten er voorstander van was dat hun grondgebied voorlopig Nederlands zou blijven.²⁰³

In januari 1953 maakte een BID-rapport duidelijk dat de Nederlandse regering niet hoefde te rekenen op West-Duitse steun voor een politieke integratie van West-Europa, aangezien de Franse regering daartegen gekant was en Bonn niets wilde ondernemen dat aanvaarding van het EDG-verdrag door Parijs in gevaar zou brengen.²⁰⁴

Biografische bijzonderheden werden slechts zelden in rapporten verwerkt. Uitzonderingen waren bijvoorbeeld een rapport over de in april 1953 aangetreden Oostenrijkse bondskanselier Julius Raab, medeoprichter van de Oostenrijkse Volkspartij, die als hoofd van het kabinet Oostenrijk zou moeten loodsen door het stadium van de terugtrekking van de bezettingstroepen;²⁰⁵ een rapport van eind 1954 over de benoeming tot aartsbisschop van Milaan van monseigneur Montini, de rechterhand van paus Pius XII, en later zelf gezalfd tot paus Paulus VI;²⁰⁶ en een uitvoerige karakterschets begin 1961 van de Atlanticus Gerhard Schröder, die von Brentano als minister van Buitenlandse Zaken van de Bondsrepubliek was opgevolgd en afstand nam van de tot dan toe sterk op Frankrijk georiënteerde West-Duitse buitenlandse politiek.²⁰⁷ Volgens dit laatste rapport, van de hand van een bron die de BRD-bewindsman vaak urenlang sprak, streefde Schröder ernaar Adenauer op te volgen. Berichtgeving op basis van een gesprek met de vooraanstaande SPD'er Herbert Wehner maakte duidelijk dat Adenauer zelf weinig vertrouwen had in zijn minister van Buitenlandse Zaken.²⁰⁸

In enkele gevallen kwam ook, althans in de vorm van rapporten, de gezondheidstoestand van belangrijke leiders bij de BID ter sprake. Zo berichtte de BID in mei 1954 op gezag van bronnen in het Vaticaan dat paus Pius XII waarschijnlijk nog slechts een halfjaar te leven had.²⁰⁹ De dood van deze paus zou echter nog vierenhalf jaar op zich laten wachten, waarna hij werd opgevolgd door Johannes XXIII, aan wie de BID opnieuw veel aandacht besteedde. Medio 1959 meldde de BID dat deze paus niet de tragi-komische figuur bleek te zijn waarvoor hij ten tijde van zijn benoeming was gehouden. Hij legde een grote daadkracht aan de dag en liet beslist niet met zich sollen.²¹⁰ Begin 1963 berichtte de BID, behalve over het tweede Vaticaanse concilie, ook over de gezondheidstoestand van Johannes XXIII, die aan prostaatkanker bleek te lijden maar weigerde zich daaraan te laten opereren.²¹¹ Hij zou binnen een halfjaar overlijden.

Conclusie

Geconcludeerd kan worden dat de politieke BID-rapportage over het algemeen nauwelijks afweek van de normale politieke rapportage van Nederlandse diplomaten in het buitenland. Ten aanzien van het Oostblok tastte de BID in het duister. Alleen in het geval van Oost-Duitsland behaalde de dienst beperkte successen. Afrika beneden de Sahara, Amerika en Azië, met uitzondering van Indonesië, vielen grotendeels buiten het blikveld van de BID. Informatie over deze regio's was voornamelijk afkomstig van de Britse en Amerikaanse zusterdiensten.

De voornaamste activiteit van de BID was gericht op West-Europa, waarvan de eenheid kennelijk hoog in het vaandel van de BID stond. De BID beschikte over goede bronnen in West-Duitsland, Frankrijk, het Vaticaan en, tot aan het begin van de jaren vijftig, in Spaanse oppositiekringen. De belangstelling voor West-Duitsland werd vooral ingegeven door zorgen over de democratisering en remilitarisering van het land. Daarnaast leidde het bestaan van een of meer zeer goede bronnen in de nabijheid van Adenauer, onder wie Mozer, tot een autonome stroom van berichten. De interesse voor Frankrijk en het Vaticaan hing samen met de potenties die de daar geplaatste bronnen volgens het hoofd van de politieke afdeling Crul hadden.²¹² Opvallend is de buitenproportionele aandacht die de interne politieke situatie in Groot-Brittannië tot het midden van de jaren vijftig kreeg in de BID-rapporten.

Wat betreft de hoogtepunten van de Koude Oorlog heeft de BID geenszins als een *early-warning system* gefunctioneerd. Over belangrijke incidenten uit de geschiedenis van de Koude Oorlog, zoals de Berlijnse of de Hongaarse opstand en de bouw van de Berlijnse Muur, zijn relatief weinig rapporten voorhanden. De meeste betekenis ontleende de dienst aan zijn rapportages over de ideeën die in West-Duitsland en Frankrijk leefden ten aanzien van het proces van Europese integratie.

De vraag kan echter worden gesteld welke toegevoegde informatieve waarde

dergelijke rapporten hadden. Als voorbeeld kunnen de rapporten van Mozer dienen. Natuurlijk had hij een unieke toegang tot Adenauer, die veel informatie opleverde. De vraag is echter of hij zonder de BID die positie niet zou hebben gehad en of de informatie van Adenauer zonder Mozers rapporten aan de BID Drees niet zou hebben bereikt. Wellicht is Mozer door de BID financieel in staat gesteld meer te reizen dan hij anders zou hebben gedaan. In zoverre heeft de BID dan een bijdrage geleverd aan de frequentie waarmee Mozer de Duitse bondskanselier bezocht en aan de hechtheid van hun contacten. Adenauer wist echter ook dat Mozer vanaf 1948 internationaal secretaris van de PVDA was. Het kan niet anders of de Duitse staatsman moet zich er bewust van zijn geweest dat de altijd en overal rapporterende Mozer diens partijgenoot Drees inlichtte.²¹³ Niet uitgesloten kan worden dat Adenauer Mozer net zo goed als *berichtgever* heeft gebruikt. Dat wil niet zeggen dat dergelijke minder officiële kanalen niet hun waarde hebben voor de relaties tussen twee buurlanden. Maar de BID deed in dat geval niet veel meer dan de faciliteiten bieden voor zo'n *trait d'union*, terwijl de extra waarde voor de inlichtingenpositie van de Nederlandse regering onduidelijk was.

Voorzover valt na te gaan, ondergingen de rapporten die bij de BID binnenkwamen weinig bewerking voordat ze werden doorgezonden. Soms bleef zelfs de oorspronkelijke taal gehandhaafd, zodat duidelijk was of een bepaald bericht uit Duitse, Britse of Amerikaanse bron kwam. Vooral in de beginjaren van de BID was de aanduiding van de bron te concreet, zodat identificatie relatief gemakkelijk was. Daardoor bracht de BID zijn bronnen in gevaar.

'Why do filmstars': agenten en operateurs

De rol van de Koninklijke Marechaussee

De BID maakte, in elk geval in de jaren zestig, een onderscheid tussen *agenten*, die opdrachten in communistische staten uitvoerden, en *informanten*, die in andere landen opereerden.¹ De informanten, wier activiteiten in het vorige hoofdstuk uitgebreid aan de orde kwamen, werden meestal geleid door ambtenaren van de BID, van wie de identiteit wel bekend mocht zijn.² Agenten werden gerund door hoofdagenten, wier ware identiteit niet werd onthuld. De laatsten waren onder-officieren van de Koninklijke Marechaussee, die waren ondergebracht bij de BID en werkzaam waren voor Larive. Zij vielen echter niet rechtstreeks onder de 'vertegenwoordiger Nederland' van de BID, maar onder een officier van de Marechaussee.

Hoewel er formeel weinig was geregeld over de positie van de Marechaussee op het gebied van inlichtingen en veiligheid, verrichtte dit Wapen in de praktijk reeds vanaf eind jaren veertig ondersteunende werkzaamheden voor de BVD en de BID. De Grensveiligheidsdienst van de Marechaussee maakte bijvoorbeeld over verdacht grensverkeer grote aantallen rapporten op ten behoeve van de BVD, die daarvoor vijfduizend gulden per jaar beschikbaar stelde. Voorts signaleerde de Marechaussee aan de grenzen onder vreemdelingen die Nederland binnenkwamen potentiële bronnen voor de BVD en de BID. In november 1950 staakte Eindhoven echter de betaling door zijn dienst, omdat naar zijn oordeel de Marechaussee haar bevoegdheden overschreed door ook inlichtingen- en veiligheidswerk te verrichten binnen de garnizoenen, hetgeen tot de taak van de militaire inlichtingendiensten behoorde.

Vrijwel tegelijkertijd verzocht de Amerikaanse ambassade in Den Haag de Nederlandse autoriteiten of zij rechtstreeks contact mocht onderhouden met de Marechaussee voor informatie-uitwisseling omtrent personen of groeperingen wier activiteiten mogelijk schadelijk zouden kunnen zijn voor Nederland in het bijzonder en de westerse wereld in het algemeen. De ambassade was vooral geïnteresseerd in controle van personen die vanuit of via Nederland naar de Verenigde Staten reisden. Voor een vlotte afhandeling van dergelijke informatieverzoeken werkten naar het oordeel van de Amerikanen de gebruikelijke verbindingen met de BVD te traag. Onduidelijk is in hoeverre dit verzoek door de Marechaussee zelf

was gestimuleerd. Honorering van het Amerikaanse verzoek hield echter het risico in dat Amerikaanse autoriteiten in de ruimste zin des woords opdrachten zouden gaan verstrekken aan de Marechaussee.³

De Marechaussee ging intussen ook in de haven van Amsterdam contacten leggen met scheepvaartmaatschappijen om informatie in te winnen over de communistische gezindheid en activiteiten van Nederlandse zeelieden.⁴

In de coördinatiecommissie brak over de overschrijdingen van de bevoegdheden van de Marechaussee een langdurig conflict uit, ingezet door BVD-hoofd Einthoven, dat mede in verband met diens overspannenheid pas eind 1951 tot een oplossing kon worden gebracht. Toen kreeg de Grensveiligheidsdienst van de Marechaussee een instructie dat deze dienst werkzaam kon zijn voor de BVD. Een voorstel dat de Marechaussee ook activiteiten zou mogen verrichten voor de BID haalde het niet.⁵ In de praktijk maakte het echter weinig uit. Het bureau 2-2, de Grensveiligheidsdienst van de Marechaussee, bleef werkzaamheden verrichten voor de BID.⁶

Begin 1953 deed De Muralt met succes een beroep op het hoofd MARID, kapitein-ter-zee K.J.F. Krediet, om de Marechaussee te mogen gebruiken voor maritiem inlichtingenwerk. De Marechaussee, die goed thuis was in de grote havens, zou agenten benaderen, rekruteren en runnen. Voor de BID zelf was dit werk namelijk te duur.⁷ De chef van de Marinestaf, vice-admiraal A. de Booy, maakte echter bezwaar tegen deze regeling, aangezien daarmee het werk van de MARID werd gedupliceerd. Sectie VII van de MARID hield zich immers ook bezig met agentenwerk. Bovendien zou door de inschakeling van de Marechaussee een orgaan met executieve bevoegdheden zich begeven op het terrein van de inlichtingenvergaring. De combinatie van inlichtingenvergaring en opsporingsbevoegdheid lag na de Tweede Wereldoorlog in Nederland jarenlang zeer gevoelig, wegens de analogie met de voormalige Gestapo in het Derde Rijk.⁸ Een administratieve beslissing over de relatie tussen de Marechaussee en de BID bleef daardoor opnieuw uit.

Op 30 november 1959 ten slotte werd de activiteit van de Marechaussee ten behoeve van de BID formeel geregeld.⁹ Het kwam erop neer dat onderofficieren van de Marechaussee niet alleen operaties zouden runnen, maar tevens de tijdrovende benaderingsonderzoeken voor de BID zouden verrichten en bronnen aanwerven. 'In feite kan de gehele Grensveiligheidsdienst worden beschouwd als een extra *vangnet* voor de BID,' schreef de commandant van de Koninklijke Marechaussee in 1970.¹⁰ Afgezien van ondersteunende werkzaamheden waren toen 13 van de 65 personeelsleden van de Grensveiligheidsdienst ingeschakeld als *case-officer* voor de BID. Zij werden betaald uit de operationele begroting van die dienst.

Agenten

Het agentenwerk bestond vaak uit het verrichten van eenvoudige waarnemingen, zoals het maken van foto's en schetsjes of het doen van observaties gedurende

gesprekken tijdens de normale beroepsuitoefening van de agent. Het ging dus veelal niet om het uitvoeren van geheime *under cover*-operaties, waarbij de agenten een andere identiteit moesten aannemen. De opdrachten werden voornamelijk uitgevoerd door zakenlieden, ambtenaren of journalisten¹¹ op reis in het Oostblok of andere voor de BID interessante gebieden. Soms kregen zij specifieke verzoeken, maar over het algemeen vroeg de BID zulke reizigers gewoon hun ogen open te houden. Het resultaat bestond dan bijvoorbeeld uit berichtgeving over de bewegingsvrijheid voor buitenlandse reizigers en grenscontroles, naast algemene indrukken over de mate van sovjetisering en militarisering.¹² De Muralt had al gauw het potentieel van journalisten ingezien. Zo vroeg hij in oktober 1949 aan Fock om de namen van correspondenten en medewerkers van Nederlandse dag- en weekbladen die zich in het buitenland bevonden. Ook wilde hij een regelmatige opgave van in Nederland gevestigde journalisten die zich voor bepaalde reportages naar het buitenland begaven.¹³

In de beginjaren van de BID werden veel van deze operaties in het buitenland nog uitgevoerd door kennissen van BID-medewerkers. Gedurende het gehele bestaan van de buitenlandse inlichtingendienst zijn er nauwelijks vrouwen als agent gerekruteerd. Zowel voor de medewerkers als de agenten gold tot in de jaren tachtig dat spionage vanuit Nederland een mannenbedrijf was. Voorafgaand aan operaties op een nieuw terrein moest het hoofd van de BID contact opnemen met de secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken om te garanderen dat zulke operaties niet strijdig waren met het buitenlands beleid.¹⁴

Ten behoeve van de rekrutering onderhield de BID contacten met diverse andere instanties. De Grensveiligheidsdienst van de Marechaussee, die door registratie van bezoekers van communistische landen voor de BID interessante bronnen kon signaleren, kwam al ter sprake. De afdeling Vreemdelingenzaken van het ministerie van Justitie en de Directie Algemene Zaken van het departement van Buitenlandse Zaken registreerden visumaanvragen, hetgeen belangwekkende buitenlandse bronnen kon opleveren onder de bezoekers van Nederland uit landen waarvan de inwoners visumplichtig waren. Daarnaast waren er voor de BID in de Nederlandse samenleving zogeheten verkenners actief die de dienst tipten over operationele mogelijkheden. Zulke tips werden ook wel eens verstrekt door bevriende buitenlandse zusterdiensten. Zij konden informatie verschaffen over Nederlanders in het buitenland, die – althans formeel – volgens onderlinge afspraak niet door deze bevriende diensten mochten worden gerekruteerd.

Voordat een potentiële agent of informant werd ingezet, vonden verscheidene antecedentenonderzoeken door de BVD plaats. Werd op verzoek van de BID een dergelijk onderzoek ingesteld, dan mocht de BVD deze bron niet zelf aanboren, tenzij het hoofd van de BID desgevraagd daarvoor toestemming gaf.¹⁵ Aan het eind van de jaren vijftig begon de BID eraan te denken ook agenten uit te zenden naar internationale communistische bijeenkomsten, zoals het Wereld Jeugd Festival. Het ontbrak de BID echter aan voldoende inzicht in het Nederlandse communistische milieu, zodat de agenten van de BID spoedig opvielen bij de BVD,

die zich ook op dit terrein had begeven, hoewel deze activiteiten eigenlijk buiten zijn bij het KB van 1949 vastgestelde taak vielen. Teneinde een competentiestrijd te voorkomen, waarbij de formeel onjuiste positie van de BVD naar buiten zou komen, besloot de veiligheidsdienst op dit terrein in het vervolg gezamenlijk te opereren met de BID. Daarbij eiste de BVD een plaats voor zich op bij het *spotten* van talent onder de beoogde Nederlandse bezoekers, het rekruteren en indoctrineren.¹⁶

BID-medewerkers waakten er over het algemeen voor het leven van agenten in gevaar te brengen. Zo werden zij niet ingezet voor waarneming van objecten waarvoor zij teveel van hun normale route zouden moeten afwijken. Ook werd zoveel mogelijk vermeden dat agenten opnieuw een riskante locatie moesten bezoeken waar kort tevoren al een Nederlander was geweest. Vragen werden meestal aangepast aan het traject van de agent in plaats van omgekeerd. Tijdens een missie bestond er geen controle ter plekke op het doen en laten van zulke agenten. Dat betekende niet dat zij daardoor over het algemeen uit angst voor risico's te weinig deden. Veeleer kwam het tegengestelde voor. Ondanks waarschuwingen begaven agenten zich soms in te gevaarlijke situaties. Anderen overdreven juist hun eigen rol en de betekenis van wat ze hadden gezien. Controle op de informatie van dergelijke agenten was slechts mogelijk door vergelijking met andere beschikbare informatie.

Wel bestond er een nauwe samenwerking met de Grensveiligheidsdienst van de Koninklijke Marechaussee,¹⁷ zodat kon worden vastgesteld of een IDB-agent vaker naar een bepaald land reisde dan hij opgaf. Gebeurde dit inderdaad, dan werd de zaak overgedragen aan de BVD.

Concurrentie met de MARID

Iets meer speelruimte was er bij de verstrekking van opdrachten aan officieren van de koopvaardij, waarmee Larive is begonnen. Zij konden geplaatst worden op schepen die voeren op bepaalde target-havens of -regio's. Zo voer het Verenigd Cargadoors Kantoor in Amsterdam veel op Scandinavische havens. Daardoor ontmoetten schepen van deze maatschappij in de Oostzee regelmatig als trawlers gecamoufleerde spionageschepen uit het Oostblok, waarin de westerse inlichtingendiensten uiteraard geïnteresseerd waren. Bezoeken van zeelui aan havens achter het IJzeren Gordijn dienden om plattegronden op te stellen waarbij zoveel mogelijk alle haveninstallaties in kaart werden gebracht.

Ook Chinese havens waren een target voor maritieme spionage van de BID. De CIA had de Nederlandse dienst namelijk te kennen gegeven dat de Amerikaanse inlichtingenpositie daar slecht was, terwijl Nederland al een lange traditie kende van scheepvaart op China. Berichten van de BID waren voor de Amerikanen bijvoorbeeld van belang wegens de informatie over de bouw van Chinese onder-

zeeërs en later over defensieve maatregelen rond Chinese werven tegen een eventuele aanval van de Sovjet-Unie.¹⁸

De BID bevond zich met zijn maritieme operaties met behulp van *human sources* in een concurrentiepositie ten opzichte van sectie VII van de MARID.¹⁹ Deze sectie, die rond 1950 was gegroeid uit het werk van de Marine inlichtingenofficier Rotterdam, telde zeven à acht medewerkers en werkte vanuit een woonhuis aan de 's-Gravendijkwal 112 in Rotterdam. Zij verwierf net als de BID informatie uit het buitenland via zeelieden. De Buitenlandse Inlichtingendienst claimde echter dat deze vorm van inlichtingenvergaring zijn exclusieve taak was. MARID VII bestreed dit. In tegenstelling tot de BID stelde MARID VII zich passief op. De sectie stuurde nooit mensen gericht naar het buitenland, maar ving slechts informatie op van thuiskerende reizigers.

Bovendien beperkte Marid VII zich in principe tot spionage vanaf schepen met uitsluitend maritieme targets. Vloeiden er bijvoorbeeld uit een operatie economische gegevens of informatie over een vliegveld voort, dan werden die rechtstreeks doorgegeven aan respectievelijk het directoraat-generaal Buitenlandse Economische Betrekkingen van het ministerie van Economische Zaken of aan de Luchtmachtinlichtingendienst (de LUID). In zo'n geval werd dus geen gebruik gemaakt van de BID/IDB als tussenstation. Dit was tegen het zere been van de leiding van de inlichtingendienst in Villa Maarheeze.

MARID VII stelde daar tegenover dat als de IDB zich richtte op zijn eigenlijke taak, het bedrijven van actieve spionage, deze dienst minder reden tot klagen over overlappende werkzaamheden zou hebben. Het ergerde de MARID, waar in die jaren nog gemokt werd over de Amerikaanse opstelling in de conflicten tussen Nederland en de Republiek Indonesië, dat de BID nauw samenwerkte met de CIA en teveel leunde op de Amerikaanse inlichtingendienst bij de beschikbaarstelling van fotoapparatuur en andere vormen van financiering. MARID VII plaatste zich veel meer op een nationaal standpunt. Het bondgenootschappelijke aspect begon bij MARID VII pas bij de uitruil van inlichtingen, meestal niet reeds bij de operaties. Natuurlijk onderhield MARID VII zelf ook wel contacten met bijvoorbeeld de Amerikaanse of Britse Naval Intelligence, maar de tamelijk nationaal georiënteerde marinedienst weigerde elke vorm van financiële ondersteuning, omdat die zou leiden tot de verplichting informatie met de buitenlandse zusterdiensten te delen.

Op papier zou er in de loop der jaren een regionale opdeling van de wereld komen tussen MARID VII en de BID, waarbij de eerste de Oostzee, de Zwarte Zee en de havens van Rotterdam 'kreeg' en de BID genoeg nam met de rest van de wereld. In de praktijk kwam er van deze scheiding niets terecht, ondermeer doordat, in de woorden van een oud-MARID-man, de marine 'wereldwijde illusies en dus ook wereldwijde missies' had.²⁰

Problemen ontstonden er eveneens toen eind jaren vijftig naast de BID en MARID VII ook de BVD, die niet aan buitenlandse inlichtingenvergaring mocht doen, aan boord van Nederlandse schepen agenten ging werven. Zo weigerde op een gegeven ogenblik een kapitein zijn medewerking aan de MARID, omdat hij vond dat zijn

schip reeds 'een drijvend spionagenest' was geworden, zeggende dat hij een man had zitten voor de BVD, een man met een fototoestel voor de BID, terwijl nog twee bemanningsleden met dure fototoestellen fotografeerden ten behoeve van opdrachtgevers die de kapitein onbekend waren.²¹

De maritieme operaties

Maritieme agenten kregen inderdaad bijvoorbeeld opdracht foto's van installaties en gebouwen in sovjethavens te maken. Daartoe werden camera's of geld voor de aanschaf daarvan aan de betrokkenen verstrekt. Deze agenten kregen instructie om militaire uitrustingen en installaties te identificeren en werden op Nederlandse bodem getraind in het maken van foto's van militaire objecten. Ook liet men deze agenten watermonsters nemen.

De maritieme agenten van de BID werden gerekruteerd met de vraag of ze iets tegen het communisme wilden ondernemen. Vaak werd ter camouflering van de eigen dienst de indruk gewekt dat ze voor de NAVO werkzaam waren.²² Ook bij contacten met andere bronnen werd door IDB-medewerkers nogal eens misbruik gemaakt van het bondgenootschappelijk verband waarvan Nederland deel uitmaakte. Zo beschikten IDB'ers in de jaren zestig en zeventig over een zelfgemaakt blauw NAVO-pasje, dat zij ter legitimering hanteerden.²³

Over Nederlandse maritieme operaties werd in 1974 het een en ander publiekelijk bekend door het boek *Spion van het Koninkrijk* van de BID-agent W.C.J. (Will) Gunnewegh, die in samenwerking met *ghostwriter* Henk Uilenbroek een tamelijk overtrokken en overspannen beeld van zijn bescheiden activiteiten als agent gaf. Gunnewegh beschreef in het boek zijn avonturen 'tussen 1957 en 1965' achter het IJzeren Gordijn ten behoeve van de dienst, waarbij hij overigens ten onrechte steeds gewag maakte van de BVD als opdrachtverstreckende organisatie in plaats van de MARID en de BID.²⁴ Gunnewegh verrichtte tussen eind 1958 en de zomer van 1959 als zeevarende diverse opdrachten voor de MARID. Hij schreef onder meer een verslag over de situatie in Archangelsk en vervaardigde vele foto's van Russische maritieme objecten. Zijn werkwijze werd door de MARID echter niet geapprecieerd, wegens zijn gebrek aan *security*-besef; de dienst verbrak alle contacten met hem.

Merkwaardig genoeg nam de BID hem kort daarna over als agent. Na verloop van enkele maanden werd Bas Mourits zijn *case-officer*, die zelf in het begin van de jaren vijftig verscheidene reizen voor de dienst naar de Sovjet-Unie had gemaakt.²⁵ In 1957 ging de toen 29-jarige Mourits onder Kielstra werken, waarbij hij onder meer als taak kreeg het werven van agenten. Hij verrichtte zijn werkzaamheden in Rotterdam samen met Pieter van de Nadort, tot diens vroegtijdige dood aan het eind van de jaren vijftig. Daarna zette Mourits zijn activiteiten alleen voort tot 1962. In Amsterdam werd het verwerverswerk gedaan door Otto Prins. Het contact van Gunnewegh met de BID duurde tot 27 augustus 1962, toen de

zeeman liet weten niet langer te willen varen. De BID was daar niet rouwig om. Net als de MARID vond de BID dat Gunnewegh weinig begrip had voor *security*. Voorts was hij onberekenbaar en voortdurend uit op persoonlijk gewin. Zijn werk had de BID 'weinig of niets opgeleverd, veel geld gekost en veel zorgen berokkend'. Uiteindelijk had hij voor de BID slechts één inlichtingenoperatie uitgevoerd, toen hij aan boord van de Gaasterkerk foto's maakte in de Chinese havens van Sjang-hai (46) en Tsamkong (68). Gunneweghs beweringen over een veel langer tijdvak van operaties en over sabotageopdrachten zijn uit zijn duim gezogen.

Agenten ontvingen in het algemeen niet veel meer dan een onkostenvergoeding. Tegen Will Gunnewegh werd door zijn runner indertijd gezegd: 'Ik kan natuurlijk niets tegenover het werk stellen dat je voor ons doet, maar als je soms zin hebt in een mooi boek of zo iets, dan zeg je het maar; voor wat hoort wat.'²⁶ De zeelieden hadden verder het voordeel dat ze door tussenkomst van de BID gemakkelijker aangemonsterd werden op een schip. In tijden waarin zij noodgedwongen op de wal verbleven in afwachting van een nieuwe missie, werd meestal een suppletie op hun gedaalde inkomsten verstrekt. Omgekeerd was het een nadeel als zij zich eenmaal wilden losmaken van de dienst en hun monsterboekje aantoonde dat ze wel erg vaak en snel van schip veranderd waren.

Motieven voor benaderde personen om zich te laten rekruteren waren, bij gebrek aan geldelijke beloning, ideëel of emotioneel. Agenten wensten een bijdrage te leveren aan de strijd van Nederland en het Westen tijdens de Koude Oorlog. Anderen voelden zich vereerd door de benadering of vonden de in het vooruitzicht gestelde opdracht wel 'spannend'.

Doorgaans werden de schepen waarop de BID-agenten voeren bij terugkomst in hun Nederlandse haven al opgewacht door de verwervers van de dienst, die herkenbaar waren aan hun verdekt opgestelde groene Volkswagens, die in die tijd in gebruik waren bij de Marechaussee. Kennelijk maakte de Koninklijke Marechaussee zich veel illusies over deze camouflage. Dit blijkt uit een vraag van de commandant van de derde divisie, luitenant-kolonel K.W.M. Brantjes, eind 1959 of de Volkswagens ook moesten worden voorzien van spatlappen, aangezien die verplicht gesteld werden voor personenauto's. Hoewel er voor militaire wagens een uitzondering kon worden gemaakt, beval de commandant van het Wapen, generaal-majoor O.A. Kaub, daarvan maar geen gebruik te maken, 'daar anders in voorkomende gevallen de ware identiteit van het voertuig bekend moet worden gemaakt'.²⁷

De agent kreeg in de Kevers een ritje naar huis of naar het spoorwegstation aangeboden. Nadat de door hem ingeleverde filmrolletjes ontwikkeld waren, werd hij verzocht naar een *safehouse* te komen, bijvoorbeeld in de Rotterdamse Rochussenstraat of een gezinswoning in Scheveningen, om tekst en uitleg te geven bij de foto's.

Security

Ook de zeelieden E.B. Reydon en L. de Jager verrichtten rond 1960 spionage vanaf koopvaardischepen, alvorens zij aan hun fatale opdracht op het vasteland van de Sovjet-Unie begonnen, die in het vervolg nog ter sprake zal komen. Uit wat over hun operatie bekend is geworden, blijkt dat het slecht gesteld was met de *security* van de agenten. Meermalen constateerden maritieme agenten dat de bemanning op de schepen van waaraf zij moesten werken, op de hoogte was van hun werkzaamheden.²⁸

Reydon was het zelfs overkomen dat er nóg een BID-agent op hetzelfde schip werkzaam was, zonder dat zij van elkaars activiteiten af wisten. Slechts door toeval ontdekten Reydon en de ander dat ze beiden voor de BID taken moesten vervullen.²⁹ Het ministerie van Algemene Zaken schreef ons hierover begin jaren negentig dat niet altijd voorkomen kon worden dat een BID-bron uit eigen beweging aanmonsterde op een schip waarop al een andere BID-agent voer.³⁰ Kennelijk genoten dus ook de agenten op de koopvaardischepen een grote vrijheid bij het kiezen van de routes, en had de BID ook in dit geval niet veel zeggenschap over welke locaties informatie verkregen zou worden. Een dergelijke vrijheid permitteerden Reydon en De Jager zich trouwens eveneens, voorafgaand aan hun missie naar de Sovjet-Unie, die zou uitlopen op hun arrestatie. Alvorens de sovjetgrens te bereiken maakten ze in Tsjechoslowakije maar vast op eigen initiatief wat foto's van geheime objecten,³¹ een handelwijze waarmee de eigenlijke missie al bij voorbaat in gevaar had kunnen worden gebracht.

In een ander geval, begin 1959, moest de Nederlandse tijdelijk zaakgelastigde in Moskou, mr. A.F. Calkoen, de BID erop wijzen dat een van de agenten van die dienst wel erg weinig op de hoogte was van de *tradecraft*. De agent had uit de Russische stad Tsjerkassy een brief aan Calkoen gestuurd met een vraag naar de reismogelijkheden vanuit Moskou naar Nederland. In zijn brief schreef de agent dat "een instantie" in Rotterdam hem had aangeraden zich hiervoor tot de ambassade te wenden. Dat was geen erg handige zet in een land waar alle post die niet langs veilige weg aan diplomaten was verzonden, door de censuur werd gelezen.³²

De grote vrijheid van de individuele agent blijkt ook uit de wijze waarop de verkregen gegevens werden geregistreerd. Reydon en De Jager hadden bijvoorbeeld tijdens hun reis door de Sovjet-Unie notitieboekjes bij zich met aantekeningen als '230 km. radarmast links' en '248 km. vliegveld rechts'.³³ Volgens de toen geldende regels bepaalden BID-agenten zelf op welke wijze verkregen informatie op adequate wijze zou worden overgebracht.³⁴ Er werd toen blijkbaar geen gebruik gemaakt van onzichtbare inkt of soortgelijke hulpmiddelen.

Wel werden de agenten aan ezelsbruggetjes geholpen om alle relevante gegevens omtrent een bepaald object te kunnen registreren. Zo waren er de trefwoorden en slagzinnen 'nudest', 'why do filmstars' en 'I charm dogs' voor respectievelijk de observatie van kades, schepen en onderzeeërs. In de zin 'Why do filmstars'

stond bijvoorbeeld de 'W' voor *when*, het juiste tijdstip van de waarneming, 'H' voor *his position*, 'Y' voor *your position*, etc.³⁵

De BID-runners werden in die tijd aangeduid met licht verbasterde namen. Zo heette Reydon voor de dienst 'Reinders',³⁶ was 'Van Mourik' Mourits, 'Groeneweg' Gunnewegh en 'Jagers' De Jager. Een dergelijke verminking van namen stelde iemand met speurzin voor niet al te grote problemen.³⁷ Gunnewegh meende bovendien te weten dat hijzelf te boek stond als A(gent)-57.³⁸ Dat is niet onaannemelijk want op papier werden ook de verwervers aangeduid met een letter en een cijfer.

Psychische belasting

Gunnewegh, die meende dat zijn gestel had geleden onder het spionagewerk, zou in 1973 na een strijd van jaren een schadeloosstelling toegewezen krijgen door de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De commissie gunde hem in een royale bui het voordeel van de twijfel ten aanzien van zijn bewering dat zijn oorlogsinvaliditeit verergerd was door zijn voor de BID bedreven spionageactiviteiten.³⁹

Er zijn overigens slechts weinig klachten bekend geworden van agenten over hun spionageverleden. Dat wil niet zeggen dat er ook weinig klachten zijn. Diverse voormalige agenten hebben het gevoel na enkele opdrachten 'gedumpt' te zijn. De dienst die ooit een beroep op hen had gedaan voor opdrachten, die in elk geval in de zienswijze van sommige agenten zelf riskant waren, liet later niets meer van zich horen.

Ook voor de inlichtingenverwervers of operateurs was het werk psychisch belastend. Zij moesten beschikken over veel mensenkennis en altijd klaar staan voor de agent die ze runden, soms ook nog nadat hij als bron was opgegeven. Tegelijk moest een operateur zijn ware identiteit verbergen. BID-, en later ook IDB-medewerkers, kregen toestemming, als zij vonden dat het echt niet anders kon, om hun partner en hun ouders in te lichten over het feit dat zij een zeker risico liepen tijdens hun werk. Buiten deze kring van naaste getrouwen moesten IDB'ers vrienden en kennissen vertellen dat zij bij het ministerie van Algemene Zaken werkten. Als daarheen werd gebeld, werd de telefoon doorgeschakeld naar de IDB, wat over het algemeen goed verliep. Een probleem was wel dat IDB-medewerkers niet in de Staatsalmanak stonden vermeld, hetgeen bij degenen die enigszins waren ingevoerd in ambtelijk Den Haag wel eens tot verbazing leidde.

Nederland is een klein land en menig IDB'er heeft zich met een smoesje tegenover goede bekenden moeten redden uit een situatie die geheim moest blijven. Volgens verscheidene ex-IDB'ers was er als gevolg van de spanningen en het verdraaide leven dat men leidde dan ook een beperkte termijn voor het werken als operateur. Gesteld werd dat tien jaar verwerving wel het maximale was. Daarna

was men opgebrand. Ook het gezin had na verloop van tijd erg te lijden onder de voortdurende heimelijkheid.

Er was echter bij de IDB met het oog op een verdere loopbaan geen goede exit-regeling, en doorgroei binnen de dienst was zelden mogelijk. Ook was er nauwelijks sprake van uitruil van personeel met andere diensten. Pas eind 1980 werd voor operateurs de pensioenleeftijd vastgesteld op zestig jaar.⁴⁰ Die leeftijd zouden slechts zeer weinigen bij de dienst halen.⁴¹

Debriefings

Nadat het bezoek aan het bewuste target-land had plaatsgevonden, werd de agent aan een *debriefing* onderworpen. De geïnterviewde werden tal van vragen voorgelegd over zijn bezoek aan het target-land, zoals: hoe komt men het land binnen; wat zijn de procedures bij de paspoortcontrole en de douane; met wie had hij gesproken in het bewuste land; met welke andere personen had hij te maken gehad, en had hij eventueel zwakke plekken bij gesprekspartners ontdekt (drankgebruik, seksueel gedrag, drugsgebruik, enzovoorts); had hij tanks of andere militaire voertuigen waargenomen; had hij waardevolle economische gegevens verkregen, enzovoorts, enzovoorts.

Debriefings van personen die zonder voorafgaande instructies naar target-landen waren gereisd konden conflicten met autoriteiten opleveren. Zo maakte de burgemeester van Eindhoven, de KVP'er ir. H.B.J. Witte, die tevens president-curator van de Technische Hogeschool in Nederlands lichtstad was, in 1968 een eind aan de praktijk die reeds vier jaar bestond, om studenten van de TH die landen achter het IJzeren Gordijn hadden bezocht op het hoofdbureau van politie door marechaussees werkzaam voor de BID te laten ondervragen.⁴²

De IDB-medewerker stelde op basis van de *debriefing* operationele rapporten op, verdeeld in losse secties over verschillende onderwerpen. Zo'n rapport bevatte bijvoorbeeld zes zinnen over een mogelijke gifgasfabriek; tien zinnen over de douane enzovoort, waarbij de operateur aangaf welke passage voor welke afnemer bestemd was. Op het omslag van een rapport werden, zoals we zagen, standaard een aantal gegevens genoteerd, zoals het land waarover gerapporteerd werd, de soort informatie (politiek, economisch, militair), het onderwerp, datum van ontvangst van de informatie, een globale aanduiding van de bron en later ook opmerkingen voor de externe en de interne gebruiker. Opmerkingen voor de afnemers waren in de trant van 'Alleen voor intern gebruik. Dit rapport bevat vertrouwelijke informatie'. Interne mededelingen konden de verzoeker van de informatie betreffen (de CIA, de BND, et cetera) en vermelden waarom bepaalde feiten niet in het rapport waren opgenomen, bijvoorbeeld omdat dit strijdig zou zijn met het nationaal belang.

Alle rapporten, zowel het ingekomen ruwe materiaal als de uitgaande stukken, werden na een half jaar of een jaar vernietigd. Deze praktijk was niet zonder

nadelen. Kwam een agent terug op specifieke activiteiten die hij in het Oostblok had verricht, dan konden zijn beweringen daarover niet langer worden gecontroleerd. In zo'n geval was bijvoorbeeld het hoofd van de militaire afdeling noodzaak bij de inlichtingendiensten van de drie krijgsmachtonderdelen langs te gaan om te vragen of zij daaromtrent nog iets in hun archief hadden zitten. Wel bewaarde de BID altijd de zogenaamde informanten- of brondossiers. In de rapporten werd steeds gekozen voor een versluiering van de bron of een omzetting van de naam in een code. Het hoofd Operatiën plaatste bij zijn rapportage de bron soms zelfs opzettelijk in een geheel ander deel van de wereld dan waar de informant werkelijk actief was geweest.

Beperkingen

De contacten met een bepaalde agent werden langzaam opgebouwd en indien nuttig en nodig over een langere periode voortgezet. Ontmoetingen met zakenlieden die als bron geworven waren hadden bij de agent thuis plaats, op zijn bedrijf of in horeca-gelegenheden. Meestal vond de 'betaling' namelijk plaats via lunches of diners in restaurants, die om veiligheidsredenen uiteraard twee uitgangen moesten hebben. Restaurant de Apendans in Den Haag was een favoriet ontmoetingspunt. Naast positieve waren er ook negatief geïnspireerde motivaties. Sommige zakenlieden vreesden dat als zij niet meewerkten met de IDB hun bedrijf overheidssubsidies zou verliezen. De IDB'ers zullen zich niet overmatig hebben ingespannen om een dergelijke indruk weg te nemen.

Van echte opbouwagenten, dat wil zeggen personen die in de gelegenheid worden gesteld om zichzelf zodanig te ontplooien dat zij voor hun buitenlandse contacten als gesprekspartner interessanter worden, was bij de dienst geen sprake. Daarvoor ontbraken de middelen en mogelijkheden. Toen de BID eind jaren vijftig probeerde een van zijn agenten ten aanzien van China een betere toegang te geven door hem pro-Chinese artikelen in Nederland te laten publiceren en aan te sporen tot de oprichting van een vereniging Nederland-China, maakte bovendien de BVD bezwaar. Niet alleen omdat inzet van de betrokkene gezien diens mentaliteit volgens de BVD teveel risico's met zich meebracht, maar ook omdat hiermee het terrein van de psychologische oorlogvoering dicht werd genaderd, dat de BVD niet tot het domein van de BID rekende.⁴³

Wel kwam het in de jaren vijftig voor dat personen in de gelegenheid werden gesteld een eigen firma in het leven te roepen om economische activiteiten te ontplooien die buitenlandse inlichtingenvergaring vergemakkelijkten, zoals we zagen in het geval van Jan Baars.

Het aantal agenten dat voor een *case-officer* bij de IDB werkte, kon sterk variëren: van rond de tien tot enkele tientallen. De operateurs waren voortdurend bezig agenten te werven, maar ook bestaande contacten weer af te bouwen. Het merendeel van de gesprekken die werden gevoerd betrof eerste benaderingen om

vast te stellen wat de waarde van een potentiële bron was. De agenten waren wat de verwervers betreft meestal persoonsgebonden. Vertrok een verwerper, dan droeg hij zijn agenten over het algemeen niet over aan andere IDB'ers.

Bij het bureau Techniek en Wetenschap, later de *desk* s & T (Science and Technology) geheten, werden per medewerker ongeveer vijftig agenten in Nederland gerund. Het betrof in dit geval voornamelijk topgeleerden, professoren, universitaire hoofddocenten en andere wetenschappers, die vaak deel uitmaakten van directies van onderzoeksinstituten als het FOM, UCN, TNO, enzovoort, waarbij overigens de werkgever niet op de hoogte hoefde te zijn van de nevenactiviteiten op het terrein van de spionage. Zo telde s & T onder zijn agenten bijvoorbeeld een hooggeplaatste functionaris van het Fysisch Laboratorium van TNO, en ir.dr. J.M.J. Kooij, lector aan de Koninklijke Militaire Academie in Breda en gespecialiseerd in ruimtevaarttechnologie. De verwervers van s & T werkten zowel open als met een schuilnaam tegenover hun agenten en deelden mee op Algemene Zaken te werken. Voor deze deskundigen, gewend aan een academisch werk- en denkniveau, was het evenwel niet moeilijk een idee te krijgen waar hun eveneens wetenschappelijk opgeleide runners werkelijk werkten. Het was dan ook veel moeilijker voor operateurs met een academische standing om zich een cover aan te meten dan voor niet-wetenschappelijk georiënteerde verwervers. Hoewel de dekmantel, indien al aanwezig, bij de operateurs van s & T dus flinterdun was, bleek er onder hun wetenschappelijke gesprekspartners steeds een grote bereidheid aanwezig om mee te werken.

s & T was in hoofdzaak geïnteresseerd in technologische ontwikkelingen in de Sovjet-Unie. De agenten van deze *desk* gingen daarom vaak naar internationale congressen die ook door sovjetgeleerden werden bezocht of naar onderzoekscentra. Regelmatig verstreekte de CIA een uitvoerig overzicht van dit soort congressen en conferenties. Medewerkers van s & T vroegen hun Nederlandse agenten voorafgaand aan een dergelijke conferentie of zij bepaalde vragen aan hun sovjetcollega's wilden stellen. De vragen en vooral de formulering ervan waren door de s & T'ers tevoren meestal doorgesproken met de CIA en later vooral de Amerikaanse Defense Intelligence Agency (DIA). Soms was er ook een DIA-vertegenwoordiger bij de briefing van de agent aanwezig. De vragenlijsten waren niet alleen interessant voor de westerse geheime diensten. Agenten van s & T konden soms uit de vragenlijsten afleiden in welke richting bepaald wetenschappelijk onderzoek in de Verenigde Staten, dat nog geheim was, zich ontwikkelde. In de jaren vijftig was dit bijvoorbeeld onderzoek op het terrein van de bacteriologische en chemische oorlogvoering en de rakettechnologie. Een van de successen die s & T behaalde was dat zijn agenten een verklaring vonden voor de grotere stuwkracht van Russische raketten ten opzichte van de Amerikaanse. Dit bleek veroorzaakt te worden doordat de Russische raketten geen gebruik maakten van verschillende trappen, die na elkaar werden afgeschoten, maar van vier afzonderlijke motoren. Naast de Sovjet-Unie waren voornamelijk de DDR en later China target-landen van s & T. In het voormalige Oost-Duitsland beschikte s & T bijvoorbeeld over een bron bij de

Zeiss-fabrieken, die informatie over de kristalproductie verschaftte aan een runner die in Berlijn was gestationeerd. Nadat de runner in de jaren zestig een hersenbloeding had gekregen, wilde s & T het netwerk rechtstreeks gaan leiden, maar de coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten H. Bos verzette zich daar toen tegen. s & T moest het netwerk overdragen aan de DIA. Tegen westerse landen werden door s & T niet veel acties ondernomen. Alleen ten tijde van de bouw van het Franse SPOT-satellietsysteem is informatie ingewonnen, voornamelijk bij de Technische Universiteit Delft, die betrokken was bij de bouw van dit Franse systeem.

In het geval van s & T waren er voldoende financiële middelen aanwezig om agenten te werven of voor de bestrijding van andere onkosten, want indien gewenst was de DIA altijd bereid bij te springen. Die situatie stak buitengewoon gunstig af bij de rest van de BID, waar de dienstleiding vaak al begon te kreunen zodra er declaraties van diners op tafel kwamen.

Verhalen over de betrachte zuinigheid ten aanzien van dinertjes met belangrijke contacten waren legendarisch binnen de dienst. Toen rond 1980 eens een zes man sterke delegatie van de Mossad de gast was van de IDB, bestelde plaatsvervangend IDB-hoofd H.W. Rutgers voor hen een rijstafel voor vijf personen. Dat was volgens hem ruim voldoende. Bij s & T hielden de medewerkers er echter de redenering op na dat zij met een directeur van TNO of UCN geen hamburger konden eten.

Andere operateurs hadden het dus moeilijker om financiën beschikbaar te krijgen. Eind jaren tachtig zou er jaarlijks slechts 25.000 gulden per verwerper voor operaties beschikbaar zijn geweest. Er werd dus meestal geen geld betaald aan Nederlandse agenten, maar aan buitenlanders soms wel, hoewel niet van harte. Zo zou er in de jaren tachtig binnen de IDB een forse discussie zijn geweest over de vraag of aan een Surinaamse diplomaat tienduizend gulden kon worden gegeven.

Buitenlandse agenten werden ook geworven via chantage. IDB-medewerkers hadden in de jaren zeventig bijvoorbeeld zeer nauwe contacten met een Haagse huisarts die de codenaam 'Boris' droeg en die veel diplomaten in zijn patiëntenkring had. Volgens een ex-IDB'er kon 'een druiper' af en toe wonderen bewerkstelligen.

De financiële nood van de operateurs gold des te meer voor buitenlandse operaties van de verwerpers zelf. Als deze bijvoorbeeld als zakenman reisden, ontbrak het hun veelal aan essentiële zaken die hun een dekmantel hadden moeten verschaffen. Zo was er geen inschrijving van hun 'bedrijf' in het register van de Kamer van Koophandel. Telefoonnummers van de cover firma, waarvoor men zogenaamd werkte, bestonden niet of waren niet bemand. De valse namen van de operateurs waren niet opgenomen in het bevolkingsregister. Waar de overgeorganiseerdheid van Nederland steeds een sterk wapen is geweest van de Nederlandse contraspionage, werkte zij omgekeerd nadelig voor spionage vanaf Nederlandse bodem. Operateurs die zelf op pad wensten te gaan, stonden dus voor een dilemma: óf niet gaan omdat het aan de meest elementaire beveiliging ontbrak, óf gaan maar dan in de zekerheid dat men volstrekt op zichzelf was aangewezen.

Deze problemen verhinderden overigens niet dat het IDB-hoofd C.J. Hagen in de jaren zeventig zelf in het buitenland opereerde. In de jaren tachtig werden operators soms wel voorzien van middelen bestemd voor onzichtbaar of geheim schrift of kregen zij een radiozender mee. Het is ons niet bekend waar het *homestation* van dergelijke radiosets zich bevond. Weliswaar beschikte de Villa Maarheeze over een radiostation, maar die zou uitsluitend voor oefeningen zijn gebruikt door 'medebewoner' SAZ.

De beperkte mogelijkheden van de dienst leidden vaak tot frustraties bij de betere operators. Tijdens trainingen in het buitenland had men kennis opgedaan die vanuit de Nederlandse situatie nooit in de praktijk zou kunnen worden gebracht. James Bond liet zich niet imiteren door zijn onbemiddelde broertje. Op de vraag of operaties in het buitenland levensbedreigend waren geweest, werd door voormalige werwers over het algemeen lachend geantwoord dat zij daarvoor van te gering belang waren geweest. Buitenlandse autoriteiten beschikten trouwens over effectievere methoden om een operatie van de schaars gefinancierde IDB'ers te beëindigen. Een zogenaamd 'normale' roofoverval was voldoende om de platzakke IDB'er huiswaarts te doen keren.

Toch zijn niet alle IDB-operaties in het buitenland van gevaar ontbloot geweest. Zo heeft een IDB-medewerker aan het eind van de jaren zeventig in Londen als intermediair gediend voor de contacten tussen Koerden en de CIA, en mede zorg gedragen voor de financiering van de strijd van de Koerden tegen Irak. Aangezien de Iraakse geheime dienst op de vertegenwoordigers van de Koerden loerde, liep de betrokken IDB-medewerker bij zijn contacten met hen direct levensgevaar. De Koerden hadden hun *tradecraft* van de Mossad geleerd en de IDB had de operatie overgenomen van David Kimche, die behalve enkele belangrijke posities op het Israëliëse ministerie van Buitenlandse Zaken ook een vooraanstaande positie binnen de Mossad heeft bekleed. Hij zou later min of meer de geestelijke vader worden van het plan om militaire goederen en/of wapens te ruilen voor de Westerse gijzelaars in Libanon, dat toen het bekend werd de naam Iran-Contra-schandaal kreeg. Kimche was zelfs zozeer de bedenker van dit plan, dat wel is gesteld dat deze operatie er niet een van de Mossad was, maar van hem persoonlijk.⁴⁴ Die verschonende redenering past echter misschien al te goed in het straatje van de Mossad, een relatief kleine geheime dienst, die qua niveau echter ver stond boven het gemiddelde polderpeil van de IDB.

Spion voor het moederland:

operatie-Virgil

Wat er ook op de BID/IDB valt aan te merken, de BID heeft jarenlang één operatie van buitengewoon formaat geleid: operatie-Virgil. Eind 1955 en begin '56 onderhandelden Nederland en Indonesië in Genève over de toekomst van Nederlands- of Westelijk-Nieuw-Guinea. Het was een belangrijke fase in de Nederlands-Indonesische verhoudingen, die door de Nederlandse vasthoudendheid in de Nieuw-Guinea-kwestie bijzonder gespannen waren. Tijdens de besprekingen bleek de Nederlandse delegatie onder leiding van minister Luns zeer goed op de hoogte te zijn van de instructies die de Indonesische regering zond aan haar delegatie in Genève.

In een interview¹ in 1972 vertelde Luns dat de Nederlandse delegatie in Genève vanuit Den Haag de inhoud van de telegrammen aan en van de Indonesische delegatie kreeg doorgeseind. Luns wekte evenwel een verkeerde indruk bij de lezers door te stellen dat dit geschiedde door 'onze voortreffelijke inlichtingendienst in Indonesië, die werkte vanuit onze vertegenwoordiging in Jakarta'.² Twee jaar later, in 1974, verklaarde Luns:

'Maar wij werden ook voortdurend op de hoogte gehouden van de instructies, officieel en onofficieel, en de inhoud van de telegrammen tussen Djakarta en Genève. Wij kregen ze dan wel meestal een dag later, maar toch altijd nog voldoende op tijd om te weten wat zich ging afspelen.'³

Hans Meijer lichtte in zijn proefschrift over de Nederlands-Indonesische betrekkingen tussen 1950 en 1962 eveneens een tipje van de sluier op.⁴ Hij ging er vanuit dat er zich onder de Indonesische delegatie een informant bevond, en beriep zich daarvoor op de toenmalige secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, mr. S.J. baron van Tuyll van Serooskerken. Deze voormalige topambtenaar vertelde hem in 1991 dat er een Nederlander zou zijn geweest die een medewerker van de Indonesische delegatie had weten om te kopen om afschriften van de telegramwisseling tussen Jakarta en de afvaardiging in Genève aan de Nederlandse delegatie door te spelen. Van Tuyll claimde dat hij herhaaldelijk met deze informant had gesproken.⁵

Dit was in zoverre juist, dat er sprake was van een informant, die werd gerund door een bron van de BID met de codenaam 'Virgil'.

Problemen in Indonesië

Na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië in december 1949 waren de verhoudingen tussen Nederland en zijn voormalige kolonie in Zuidoost-Azië er niet beter op geworden. De Nederlandse regering had bedongen dat de ex-kolonie een federale staat zou zijn onder de naam Verenigde Staten van Indonesië. Daardoor zou de invloed van de Republiek Indonesië, die ruim vier jaar lang de terugkeer van het Nederlandse gezag over de archipel had bestreden, moeten worden ingetoomd – althans dat hoopte de Nederlandse regering. Op 15 augustus 1950 kondigde de Indonesische regering echter de eenheidsstaat af, in Nederlandse ogen een teken van kwade trouw.

Een ander probleem dat de Nederlands-Indonesische verhoudingen belastte, was de status van Nieuw-Guinea. Volgens de afspraken die tijdens de Ronde-Tafelconferentie voorafgaand aan de soevereiniteitsoverdracht waren gemaakt, zouden Nederland en Indonesië binnen een jaar opnieuw over de status van dit gebied onderhandelen. Dit zou gebeuren in het kader van de Nederlands-Indonesische Unie, die krachtens de uitkomsten van de Ronde-Tafelconferentie op volkenrechtelijke basis gemeenschappelijke aangelegenheden op financieel, economisch en cultureel gebied zou regelen, alsmede op het terrein van de buitenlandse politiek en de defensie. In Nederlandse politieke kringen bestond echter veel weerstand tegen overdracht van het laatste restje koloniaal bezit in Azië aan Indonesië. Dat werd immers geleid door de voor veel Nederlanders onacceptabele president Soekarno, die er een prestigezaak van maakte om Nieuw-Guinea met zijn land te verenigen. De eerste Indonesische regeringen na de onafhankelijkheid waren in meerderheid voorstander van een diplomatieke benadering om Nieuw-Guinea alsnog in Indonesische handen te krijgen. Zij vingden echter bot bij de regering-Drees, die in oktober 1952 liet weten dat zij er niet over peinsde afstand te doen van Nieuw-Guinea, en bij de Amerikaanse regering, die zich aanvankelijk afzijdig hield in dit bedrijf van het Nederlands-Indonesische conflict.

In de zomer van 1954 werden een Nederlandse en een Indonesische delegatie het wél eens over opheffing van de Nederlands-Indonesische Unie, maar de heikele kwestie Nieuw-Guinea werd niet opgelost. Daarop ontbrandde in de Indonesische pers en volksvertegenwoordiging felle kritiek op Nederland en het onderhandelingsresultaat, waardoor ondertekening van het protocol tot opheffing van de Unie uitbleef.

Minister Luns van Buitenlandse Zaken hoopte de westerse wereld ervan te overtuigen dat de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw-Guinea een dam opwierp tegen het oprukkend communisme in Azië. De opstelling van de Nederlandse regering speelde in Indonesië echter juist de krachten in de kaart die een hardere opstelling wensten in het conflict met het voormalige moederland en aandrongen op maatregelen tegen de Nederlandse economische belangen in de archipel. Zo'n anti-Nederlandse opstelling had als bijkomend effect dat de aandacht van de

Indonesische bevolking werd afgeleid van de zwakke economische ontwikkeling die het land sinds de soevereiniteitsoverdracht doormaakte.

Intussen werd de politiek in Indonesië gedestabiliseerd door diverse conflicten. Er bestond onenigheid tussen het tamelijk sterk gepolitiseerde leger en de regering over de vraag wie de opperhand moest hebben in nationale beslissingen. Op 17 oktober 1952 was er een coup van het leger, die evenwel mislukte doordat de onmisbare Soekarno er zijn medewerking niet aan wilde verlenen. In 1953 brak in Atjeh een regionale opstand uit tegen het centralistische beleid van Jakarta.

Spionitis aan de evenaar

In deze broeierige sfeer werden in de maanden december 1953 – februari 1954 35 Nederlanders gearresteerd wegens hun vermeende lidmaatschap van de Nederlandsch-Indische Guerilla Organisatie (NIGO), een organisatie die tot doel zou hebben gehad door een campagne van destabilisatie een herstel van het Nederlandse gezag over Indonesië mogelijk te maken.⁶ Zij zou bestaan uit voormalig personeel van de opgeheven Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen van de Nederlandse strijdkrachten in Indië en van de voormalige inlichtingendienst in Nederlands-Indië, de Netherlands Forces Intelligence Service (NEFIS).

Op 18 december 1953 vond de aanhouding plaats van de vijftigjarige Nederlander Henricus (Henry) C.J.G. Schmidt, oud-KNIL-majoor en makelaar te Bandung. Hij werd ervan verdacht een handlanger te zijn van Raymond Westerling, de man die in 1946 en 1947 verantwoordelijk was geweest voor gruwelijke zuiveringsacties onder Indonesische 'extremisten' op Zuid-Celebes. Na de mislukte coup van Westerling begin 1950 tegen de prille Indonesische Republiek zou Schmidt ten behoeve van de NIGO op West-Java hebben geopereerd.

Op 30 januari 1954, daags voor zijn vijftigste verjaardag, werd de chef nautische dienst van de Koninklijke Paketvaart Maatschappij (KPM), Leon N.H. Jungschläger, gearresteerd op de verdenking het brein achter de NIGO te zijn.

Jungschläger had in elk geval de schijn tegen. Na het volgen van een cursus *military intelligence* in New York had hij vanaf december 1944 in Australië deel uitgemaakt van de NEFIS. In februari 1946 was hij als hoofd van de afdeling Personalia van de inlichtingenorganisatie in Indonesië aangekomen, waarna hij op 18 juni 1946 directeur van de dienst werd.⁷ Hij was niet geliefd bij zijn personeel. Van zijn aangekondigde benoeming werd met verslagenheid kennis genomen. 'Geen grootere atoombom had in de Nefis kunnen ontploffen,' aldus een oud-medewerker, die legercommandant S.H. Spoor ervan in kennis stelde dat Jungschläger al in Australië onder zijn collega's als achterbaks te boek stond.⁸ Bovendien ontbrak het hem aan de vereiste geestelijke ontwikkeling en sociale tact. Of deze handicaps Jungschläger inderdaad parten speelden in zijn nieuwe functie, is niet bekend; feit is dat hij deze positie slechts tot oktober 1947 bekleedde. Hij werd toen gerepatriëerd en gedemobiliseerd, maar keerde korte tijd later weer terug

naar Indonesië, als adjunct-chef van de nautische dienst van de KPM. In mei 1950 vertrok hij met verlof naar Nederland.

Indonesië liet hem echter niet los. Een jaar later vertrok hij weer naar de tropenstranden. Inmiddels hoofd geworden van de nautische dienst van de inter-insulaire scheepvaartmaatschappij KPM, had hij een grote bewegingsvrijheid. Zonder met de immigratie-instanties in aanraking te komen kon hij zich naar Singapore en Nieuw-Guinea verplaatsen. De Indonesische autoriteiten waren daar weinig gelukkig mee, en dat is te begrijpen. Nautische inspecteurs waren geliefde informanten bij inlichtingendiensten als de MARID.⁹ In december 1953 gaven de Indonesische instanties hem te verstaan dat hij als ex-hoofd van de NEFIS ten tijde van de eerste Nederlandse militaire actie (1947) in de voormalige kolonie niet langer welkom was. Jungschläger moest Indonesië vóór 1954 verlaten, maar hij bleef in het land en werd op 30 januari 1954 gearresteerd.

Schmidt had een minder belast verleden dan Jungschläger, maar in het boek dat hij na zijn vrijlating publiceerde over zijn proces en gevangenschap doet hij enkele uitspraken die vragen oproepen over zijn onschuld ten aanzien van spionage. Zo schrijft hij dat zijn bediende door haar getuigenis à décharge niet alleen had gepoogd hem te helpen, maar tevens Nederland 'een grote dienst' bewees.¹⁰ Bovendien putte hij troost uit het feit dat hij zich vanuit de 'intellectuelenafdeling' van de Tjipinang-gevangenis 'toch nog enigszins verdienstelijk kon maken door via mijn vriend [kapitein J.A.] Masselink [in Nederland] politieke inlichtingen door te geven aan het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag'.¹¹

De bewijzen van Indonesische zijde waren evenwel bijzonder zwak. Dat leek er overigens weinig toe te doen in een atmosfeer waarin de Indonesische bevolking en haar autoriteiten gezamenlijk een zondebok zochten voor de slechte economische situatie, en mensen als Jungschläger herinnerden aan de minst aangename kanten van de finale van het koloniale bestuur over Indonesië. De gevangengenomen Nederlanders werden door martelingen gedwongen 'bekentenissen' af te leggen.¹² Indonesische politici en journalisten die twijfelden aan de bewijsvoering en de rechtsgang durfden zich daarover niet openlijk uit te spreken.¹³ De berechting van Jungschläger, die het karakter van een politiek showproces kreeg, duurde meer dan een jaar. De rechter liet bij voorbaat aan de Nederlandse verdediger, H.A. Bouman, weten dat hij voor zijn eigen toekomst vreesde indien hij tot vrijspraak zou besluiten.¹⁴ De magistraat liet zich later vervangen. Bouman werd door een beschuldiging van omkoping het werk zo moeilijk gemaakt dat hij de verdediging moest neerleggen. Onder een valse naam wist hij Indonesië te ontvluchten. De verdediging werd daarna met verve voortgezet door zijn echtgenote, Mieke S. Bouman-Van den Berg, die van huis uit classica was.

Gebrek aan inlichtingen

Het is ironisch dat juist op dit hoogtepunt van spionitis in Indonesië, de Neder-

landse autoriteiten gebrek hadden aan de meest essentiële inlichtingen uit en over de voormalige kolonie. Contacten tussen Nederlanders en Indonesiërs werden steeds moeilijker. Het was voor het Nederlandse Hoge Commissariaat vanaf 1953 nauwelijks nog mogelijk informatie te verzamelen over de Indonesische samenleving. Indonesiërs waren huiverig om gezien te worden in gezelschap van Nederlanders, laat staan medewerkers van het Hoge Commissariaat. Tussen 1950 en 1954 was het aantal in Indonesië levende Nederlanders door repatriëring meer dan gehalveerd, van 226.000 naar 112.000.¹⁵ Deze terugloop werd voornamelijk veroorzaakt door hun vertrek uit de grote steden op Java, waar Nederlanders steeds meer het gevoel kregen in dezelfde positie te verkeren als joden in het Duitsland van de jaren dertig.¹⁶ De verwachting was dat hun aantal nog drastisch zou afnemen.¹⁷

President Soekarno en de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Sunario waren vrijwel *incommunicado* voor de Nederlandse Hoge Commissaris W.F.L. graaf van Bylandt.¹⁸ Ook diplomatieke vertegenwoordigers van andere naties in Jakarta begonnen het Hoge Commissariaat te mijden.¹⁹ In april 1954 gaf de regering-Sastroamidjojo opdracht aan de ongeveer 1800 Indonesische studenten in Nederland om hun studie elders voort te zetten. Aan het eind van dat jaar was de situatie in Indonesië zo explosief anti-Nederlands geworden dat de plaatsvervangend Hoge Commissaris G.E. baron van Ittersum de Nederlandse regering verzocht een scenario voor de noodevacuatie van de resterende Nederlanders uit Indonesië op te stellen.²⁰

Terwijl de relaties tussen Nederland en zijn voormalige kolonie in de Oost verslechterden, groeide de internationale status van Indonesië. Niet alleen vond in november 1954 een geslaagde Indonesische infiltratie in de Etna-baai bij Nieuw-Guinea plaats, in datzelfde jaar maakte de Indonesische regering de kwestie Nieuw-Guinea aanhangig bij de Verenigde Naties, waardoor de belangstelling van de Amerikaanse regering voor het vraagstuk werd vergroot.

In april 1955 zou in Bandung een Afro-Aziatische conferentie worden gehouden van 29 voormalige koloniën, die zich als een neutralistisch alternatief presenteerden voor de strijd tussen het kapitalistische en het communistische kamp in het kader van de Koude Oorlog.

Er waren voor de Nederlandse overheid dus redenen genoeg om inlichtingen te vergaren over de intenties van de Indonesische regering. Na de soevereiniteits-overdracht hadden de Nederlandse autoriteiten hun inlichtingenpositie ten aanzien van Indonesië echter vrijwel volledig verkwanseld.

Tot eind 1949 had de BID Nederlands-Indië niet als zijn werkterrein beschouwd, al had de dienst incidenteel gerapporteerd over in het buitenland levende opvattingen omtrent het Nederlandse beleid ten aanzien van de Archipel.²¹ De aanstaande soevereiniteitsoverdracht was voor de subcommissie Buitenland van de Commissie van Coördinatie aanleiding de ministerraad een beslissing te vragen over de inlichtingenverwerving in Zuidoost-Azië, en met name Indonesië.²² In de subcommissie werd die informatieverzameling nodig geacht, en de BID leek

daarvoor de aangewezen instantie. De kosten van deze nieuwe taak werden voor het eerste jaar, 1950, geraamd op 350.000 gulden, de helft van het bedrag waarvoor de BID op dat moment op de begroting stond.²³ Voor 1951 zou zelfs 850.000 gulden nodig zijn.

Binnen de coördinatiecommissie bestond bovendien ernstige twijfel over de vraag of de leiding van de Centrale Militaire Inlichtingendienst in Nederlands-Indië (CMI), waarin de NEFIS was opgegaan, wel voldoende begreep wat de consequenties van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië zouden zijn. De commissie achtte het niet uitgesloten dat de CMI-top zijn activiteiten onder de Republiek Indonesië wilde voortzetten. De subcommissie Buitenland van de Commissie ter Coördinatie van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten vond echter dat deze inlichtingenpositie moest worden geliquideerd,²⁴ hoewel van Britse zijde was aangedrongen op een continuering van Nederlandse inlichtingenactiviteiten en van Brits-Nederlandse samenwerking op dit gebied in Oost- en Zuidoost-Azië.²⁵ Inlichtingenverwerving ten aanzien van het buitenland was, aldus de subcommissie, nooit de bedoeling geweest van de CMI,²⁶ al waren er vertegenwoordigers van deze dienst gestationeerd geweest in Singapore, Saigon en Sydney.²⁷ Bovendien verzette de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon A.H.J. Lovink zich tegen elke gedachte dat na de soevereiniteitsoverdracht het Hoge Commissariaat in Jakarta zich met inlichtingenvergaring zou bezighouden. Dergelijke activiteiten zouden niet verborgen blijven voor de Indonesische regering, en daardoor zou een duurzame samenwerking tussen de voormalige kolonie en Nederland in gevaar worden gebracht.²⁸ De coördinatiecommissie besloot dat in het kielzog van staatssecretaris Fockema Andreae – tevens vice-voorzitter van de coördinatiecommissie –, die in december 1949 Indonesië zou bezoeken, een assistent zou worden meegezonden om toe te zien op de ontmanteling van de CMI. Zo werd een week vóór de soevereiniteitsoverdracht de CMI opgeheven.

Daardoor was de activiteit der Nederlandse inlichtingendiensten in Indonesië zelf 'vrijwel ... lam geslagen', zoals Fockema Andreae constateerde. Na zijn bezoek aan Indonesië was het voor hem duidelijk dat Nederland snel bezig was zijn kennis van de politieke en economische ontwikkeling in Indonesië te verliezen. Het Nederlandse bedrijfsleven was van deze gedachte reeds doordrongen en Britse instanties hadden de vraag gesteld wat Nederland hieraan dacht te gaan doen. Overname van de inlichtingenpositie in Indonesië door de BID stuitte echter op het praktisch beletsel dat een verhoging van het BID-budget op dat moment ongetwijfeld de aandacht van het Nederlandse parlement zou trekken. Indien de ministerraad met Fockema Andreae van mening zou zijn dat de BID een taak op zich zou moeten nemen in Zuidoost-Azië, moest tevens worden beslist onder welke geheime begrotingspost deze taakuitbreiding door de Staten-Generaal zou worden geloodst.²⁹

In het kabinetsberaad van 12 april 1950 stelde minister van Financiën Lief tinck, die de koorden van de overheidsbuidel strak aangesnoerd hield, de vraag of de beoogde taakuitbreiding van de BID niet een uitvloeisel was van de tijd dat

Nederland nog de allures van een grote mogendheid had. Andere ministers betoogden dat een dergelijke uitbreiding consequenties zou hebben voor het Nederlandse buitenlands beleid. Van bepaalde landen zou de Nederlandse regering geen informatie krijgen, indien de Nederlandse dienst ook niet zo nu en dan inlichtingen aanleverde. Per slot van rekening wordt de inlichtingenwereld beheerst door het beginsel *quid pro quo*. Voorts bestond er in de ministersploeg enige zorg over de kwaliteit van het werk dat in deze regio geleverd zou worden. Het kabinet besloot daarom overleg tussen staatssecretaris Fockema Andreae en de Nederlandse Hoge Commissaris in Jakarta H.M. Hirschfeld af te wachten alvorens een definitief besluit te nemen.³⁰ Hirschfeld bleek net als Lovink vóór hem een principieel tegenstander te zijn van inlichtingenvergaring in en over Indonesië. Indien bekend zou worden dat Nederland spioneerde in het voormalige Nederlands-Indië, zouden volgens hem de toch al gespannen relaties tussen het oude moederland en de ex-kolonie onder nog grotere druk komen te staan. Dat standpunt was het Nederlandse kabinet, dat als een berg had opgezien tegen een verdubbeling van de BID-begroting, zeer welkom.³¹ Het zou door Buitenlandse Zaken in het begin van de jaren vijftig voortdurend worden uitgedragen.³²

Van de erfenis van de CMI bleef weinig over. De CMI bood nog wel zijn informantenbestand aan aan de Marine Inlichtingendienst, maar die zag daarvan af. De marine nam wel het radio-interceptiematerieel van de CMI over.³³ De vertegenwoordigers van de CMI in Singapore en Bangkok zouden bij het consulaat-generaal ter plekke worden ondergebracht en moesten voortaan rechtstreeks aan Buitenlandse Zaken rapporteren.³⁴ In Singapore ging dit ten slotte niet door.

De Landmacht ondernam na 1949 vanuit Nieuw-Guinea nog inlichtingenactiviteiten, maar die beperkten zich voornamelijk tot de situatie in de Molukken, waar de onafhankelijke Republiek der Zuid-Molukken, de Republiek Maluku Selatan (RMS), was uitgeroepen.³⁵ De Sectie Inlichtingen van het Territoriaal Commando Nieuw-Guinea in Hollandia, een eenheid van de Militaire Inlichtingendienst van de Landmacht, zette tevens de onderschepping van het Indonesische berichtenverkeer voort, die de Nederlandse instanties tijdens het dekolonisatieconflict in de jaren 1945 tot 1949 met zoveel succes hadden beproefd.³⁶ Na verloop van tijd nam de MARID deze taak over.

De BID kon dus aanvankelijk weinig rapporteren over de politieke ontwikkelingen in het onafhankelijke Indonesië. Als de Nederlandse inlichtingendienst al rapporteerde over de voormalige kolonie of Nieuw-Guinea, geschiedde dat op basis van berichten uit Groot-Brittannië.³⁷

In september 1950 verzette Fock zich tijdens de Intel-vergadering dan ook tegen aanvaarding van een Franse uitnodiging om deel te nemen aan geregeld overleg met MI6 in Saigon, omdat daardoor de verkeerde indruk zou ontstaan dat Nederland werkelijk een bijdrage zou kunnen leveren aan de inlichtingenvergaring in Oost- en Zuidoost-Azië.³⁸ In diezelfde vergadering bracht Boon de klacht van BZ naar voren dat het ministerie niet langer de inlichtingen over Indonesië ontving die het nodig had voor de beleidsbepaling. In weerwil van dit verlangen van

Buitenlandse Zaken en de inlichtingendiensten kwam er echter geen inlichtingenarrangement voor Zuidoost Azië tot stand. Zelfs een bedrag van 75.000 gulden voor de stationering van een BID-medewerker in Singapore onder de dekmantel van kanselier vond de ministerraad te duur.³⁹ Daar kon begin jaren vijftig echter wel een BID-medewerker worden aangesteld die los van het consulaat-generaal opereerde, maar de consulaire vertegenwoordiging mocht gebruiken als brievenbus.⁴⁰

In de tweede helft van 1953, toen de kwestie Nieuw-Guinea steeds meer aandacht vroeg, gaf de minister van Overzeese Rijksdelen W.J.A. Kernkamp aan zijn ambtgenoot van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen te kennen dat het van belang was op de hoogte te blijven van de politieke ontwikkelingen in Azië. Het ging daarbij in de eerste plaats om Indonesië en daar weer vooral om communistische activiteiten.⁴¹ Dit verzoek was aanleiding voor Buitenlandse Zaken om een ambtenaar van Overzeese Rijksdelen over te nemen die in het vervolg op de afdeling Onderzoek en Documentatie periodieke rapportages over het communisme in Azië vervaardigde. Deze werden ook aan zijn voormalige werkgever toegezonden.⁴² Toch bood deze oplossing onvoldoende soelaas, omdat er van het Hoge Commissariaat weinig berichten bleven binnenkomen en de betrokken ambtenaar zijn materie teveel 'rood-zwart' bezag.⁴³

Niet alleen bij Overzeese Rijksdelen groeide de behoefte aan inlichtingen. Op 15 april 1954 besloot de Algemene Verdedigingsraad, een onderraad van de ministerraad, dat de territoriale veiligheid van Nieuw-Guinea in vredetijd geheel bij de Koninklijke Marine zou berusten. MARID-Sectie VI (radio-inlichtingen) nam nu de interceptietaak over van de Landmacht en zette de onderschepping van het militaire berichtenverkeer voort, eerst vanuit Hollandia en na medio 1957 vanaf het eiland Biak. De telegrafisten van de Republiek waren vaak nog opgeleid door de Nederlandse marine, zodat de onderscheppers bij de MARID herhaaldelijk nog de gewoonten en de gebruikelijke fouten van hun oude leerlingen herkenden in het opgevangen radioverkeer. Deze interceptie beperkte zich na enige tijd wegens gebrek aan personeel evenwel voornamelijk tot de militaire verbindingen van de Republiek Indonesië. Daarnaast plaatste de marine in het voorjaar van 1954 met het oog op de situatie in Indonesië de inlichtingenofficier luitenant-ter-zee V.R.IJ. Winkelman te Singapore, waar zich hoofdkwartieren bevonden van de Britse Far Eastern Forces en M16.⁴⁴

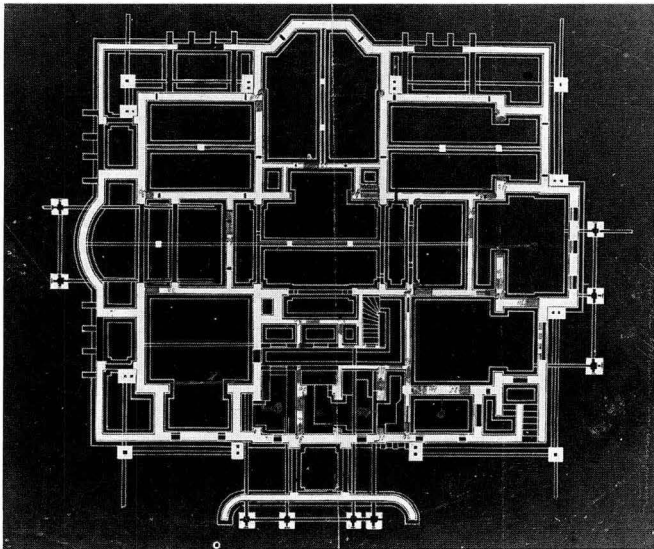
In het voorjaar van 1954 klaagde ook de gouverneur van Nieuw-Guinea J. van Baal dat hem zo weinig politieke berichtgeving over Indonesië bereikte. Maar Buitenlandse Zaken stelde zich tegenover Overzeese Rijksdelen op het standpunt dat Indonesië niet afweek van de rest van het buitenland en dat er daarom van de oprichting van een speciale inlichtingendienst voor Indonesië geen sprake kon zijn.⁴⁵ Na een gesprek met mr. J. Rookmaker, hoofd van de directie Buitenlandse Zaken van Indonesië, was ook de kabinetschef van Overzeese Rijksdelen J.J. Rombach ervan overtuigd dat geen zinnig mens eraan kon denken

De oprijlaan van Villa Maarheeze. [collectie auteurs]

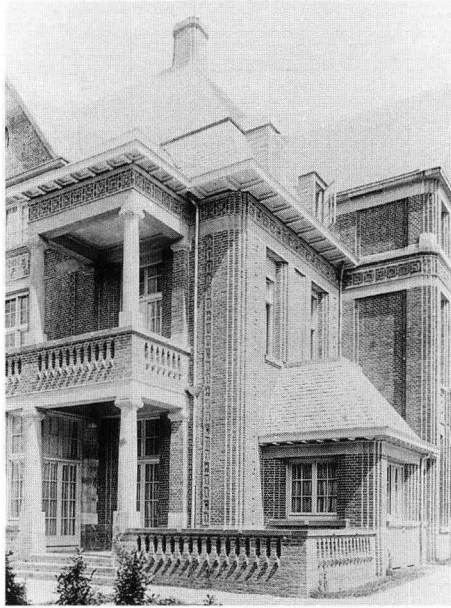
Villa Maarheeze in Wassenaar, bijna 48 jaar lang zetel van de IDB.
[Haags Gemeentearchief]

Plattegrond van de villa.
[Haags Gemeentearchief]

Het interieur van de in opdracht van G.A. van Putten in 1915 gebouwde villa.
[Haags Gemeentearchief]

Zijaanzicht van de villa.
[Haags Gemeentearchief]

De chauffeurswoning met de garage, waar de nummerplaten van
IDB-auto's werden verwisseld. [Haags Gemeentearchief]

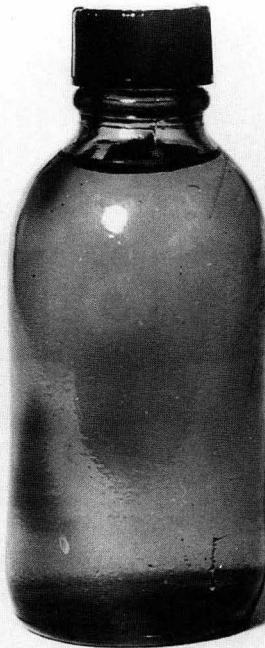
De bungalow, waar de operateurs werden gehuisvest.
[Foto Bart Versteeg]

De deur van de kluis in de kelder van Villa Maarheeze, waar het archief werd bewaard.
[collectie auteurs]

Schietopleiding van de bewakers van Villa Maarheeze in het midden van de jaren vijftig.
Zittend tweede van links: dr. Th.W. Crul, toen nog hoofd van de politieke afdeling.
Zittend eerste van rechts: mr. J.M. Kielstra, hoofd Operatiën.
[collectie auteurs]

18th January, 1961

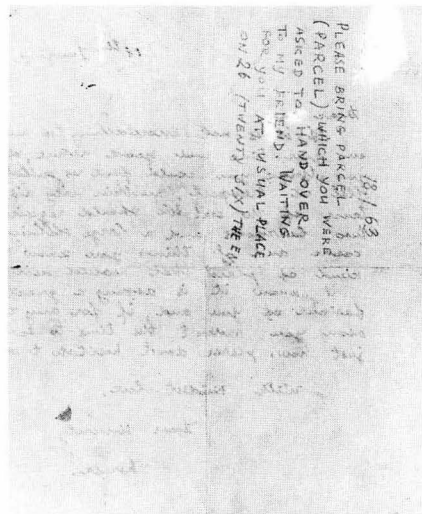
Dear

If it is not encroaching too much on your time and good nature, do you think you could find us suitable flat at Newport, within easy distance of the sea? We should require two bedrooms and a large sitting-room and I think you know the kind of place that would suit us. I know it is asking a great favour of you, and, if for any reason you haven't the time to spare just now, please don't hesitate to say so.

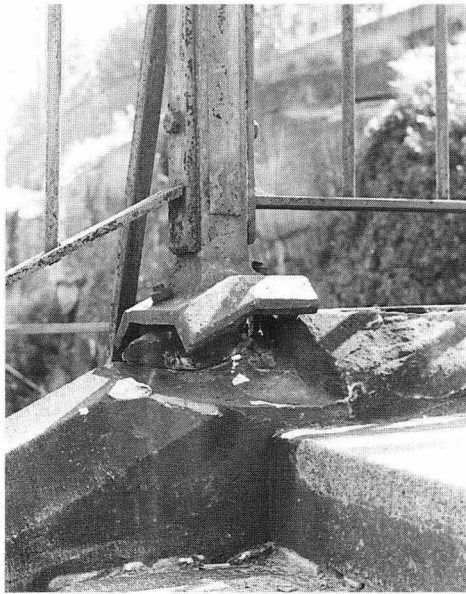
With kindest love,

Yours sincerely,

Theresa.

Geheimschrift en onzichtbare inkt waren voor Reydon en De Jager in 1961 nog niet beschikbaar. [collectie auteurs]

Een geheime ontmoeting en een
dead-letter box. [collectie auteurs]

‘een inlichtingendienst te doen herleven in de trant van de Politieke Inlichtingen Dienst, de Nefis, de Centrale Militaire Inlichtingen Dienst etc. van vroeger (dit zou overigens ook technisch volslagen onmogelijk zijn), maar tussen dit “koloniale” uiterste – waarvan bij de soevereiniteitsoverdracht uitdrukkelijk geheel werd afgezien – en de situatie van incidentele en fragmentarische berichtgeving van thans zijn toch wel tussenoplossingen mogelijk die meer bevrediging kunnen geven.’⁴⁶

Een spion in opmars

Het is waarschijnlijk niet toevallig dat zich als bijlage bij de kabinetsnota van Overzeese Rijksdelen, waarin deze constatering werd gedaan, een toentertijd meer dan twee jaar oud BVD-bericht van 1952 bevindt dat betrekking heeft op de Indonesiër H. Roeslan Abdulgani, een intelligente en bekwame man.⁴⁷ Van hem zou later worden geschreven: ‘Toch is hij niet een soort Talleyrand van de tropen, al lijkt zijn politieke leven en instinct voor politiek behoud daar misschien wel op. Zijn overgangen zijn veel consequenter en doordachter.’⁴⁸

Abdulgani werd op 24 november 1914 geboren in Surabaya. Zijn vader was de welgestelde eigenaar van een winkel in levensmiddelen annex huisjesmelker en de bezitter van een taxibedrijf.⁴⁹ Zijn moeder, die godsdienstonderricht gaf, combineerde in haar lessen de islam met Javaans volksgeloof. In een terugblik op zijn jeugd meende Abdulgani op de grens van twee werelden te hebben geleefd:

‘We were not fully Javanese, for we were in the Islamic fold. Yet we were not fully Moslem in culture either. On this account some people have regarded me as being “culturally uprooted”.’⁵⁰

Ook door de koloniale verhouding leefde Abdulgani op de grens van twee werelden, want hij volgde westers onderwijs. Na de Hollands Inlandse School in Surabaya ging hij naar de Mulo. Vervolgens koos hij voor de HBS, die in die tijd door slechts dertig ‘inlanders’ op een totaal van zevenhonderd leerlingen werd bezocht. Zijn toelating beschouwde Abdulgani dan ook als een overschrijding van de koloniale scheidingslijn tussen de rassen.⁵¹ Deze ervaring werd nog versterkt doordat sommige van zijn leerkrachten zich progressief uitlieten over het koloniale vraagstuk. Daardoor ging de jonge Abdulgani onderscheid maken tussen het Nederlandse koloniale systeem en individuele Nederlanders, een ontwikkeling die sommige van zijn nationalistische vrienden hem niet in dank afnamen. Zijn positiekeuze tussen de twee koloniale kampen bracht hem in een mentaal corrumperende situatie. Tegenover zijn vrienden hield hij zich staande door te zeggen dat goede relaties met Nederlanders geoorloofd waren zolang je maar tegen het kolonialisme bleef vechten. Overschreed een Indonesiër echter die lijn en werd hij verklikker bij de koloniale politie, dan moest men zo’n verrader volgens Roeslan ‘doodslaan’.

Net zo moeilijk als aan zijn nationalistische vrienden was zijn positie op de scheidslijn van de koloniale samenleving uit te leggen aan de Nederlandse overheersers. Daarom hield hij tegenover de koloniale autoriteiten zijn werkelijke, nationalistische, sympathieën verborgen. Later zou hij over het gewetensconflict waarin hij gebracht werd zeggen: 'Mijn moeder zei altijd: je moet het tegenover God kunnen verantwoorden. Als je tegenover Hem maar niet liegt. Nou, en dan zei ik: ja, ik lieg, maar ik lieg tegen de mensen, haha.'⁵²

Intussen raakte Abdulgani steeds meer overtuigd van het belang van het westers onderwijs voor de Indonesiërs. Hij wilde zelf bijdragen aan de verspreiding daarvan. Daarom deed hij een voor een Indonesiër tamelijk ongebruikelijke stap door zich in 1934 aan te melden bij de Europese Kweekschool. Zijn studie verliep voorspoedig. Omdat hij lid was geworden van het hoofdbestuur van de beweging Indonesia Muda (Jong Indonesië), werd hij echter kort vóór zijn eindexamen in opdracht van het gouvernement van school gestuurd wegens nationalistische activiteiten. Nu bleef hem niets anders over dan de weg van veel intellectuele nationalistenvolgers te volgen, door te gaan werken op een zogeheten 'wilde school', die niet door de overheid werd gesubsidieerd.

Ook zulke scholen hadden de belangstelling van de Nederlands-Indische overheid, juist wegens de politieke gezindheid van veel leerkrachten. Toen Abdulgani bevroedde dat hij op het punt stond te worden ontslagen wegens zijn nationalistische gezindheid, aanvaardde hij in december 1941 werk als tijdelijk waarnemend ambtenaar bij het Consultatiebureau Surabaya ter bevordering van de 'inlandse' textielnijverheid.⁵³ Zijn taak bestond voornamelijk uit onderricht aan desabewoners bij de opzet van coöperaties in Oost-Java en onderhandelingen over kredietverlening met banken. Daarnaast vatte hij de studie rechten op aan het Hooggeerechtshof in Batavia teneinde notaris te kunnen worden. Door de Japanse verovering van Indië begin 1942 moest hij zijn studie beëindigen. Zijn werk daarentegen zette hij voort.

In 1943 kwam Abdulgani in Surabaya terecht bij de Pusat Tenaga Rakjat, de Volkskrachtcentrale, afgekort Putera. Dit was een organisatie waarin tal van Indonesische stromingen waren vertegenwoordigd en die werd geleid door onder anderen de nationalistische voormannen Soekarno en Hatta. De Japanners hoopen via de Putera steun te verwerven voor hun bezettingsregime. In 1944 hieven de Japanners de Putera weer op omdat de organisatie niet aan haar doelstelling bleek te beantwoorden. Inmiddels was Abdulgani in contact gekomen met de sociaal-democratisch georiënteerde nationalist Sutan Sjahrir, die, anders dan Soekarno en Hatta, niet wilde samenwerken met de Japanse bezetters en elke vorm van collaboratie afwees.

Abdulgani koos daarna voor een opstelling waarbij hij nu eens de lijn Soekarno-Hatta, dan weer die van Sjahrir volgde. Soms werkte hij ondergronds, andere keren bovengronds. Deze tweeslachtige opstelling werd in de hand gewerkt door de situatie in de marinestad Surabaya. De Japanse vice-admiraal Tadashi Maeda, die in de 'krokodillenstad'⁵⁴ het bevel voerde over de Japanse marine, was het

Indonesische nationalisme over het algemeen beter gezind dan het Japanse leger. Toen Maeda en zijn mannen het einde van de oorlog zagen naderen, begonnen zij door middel van cursussen de nationalisten voor te bereiden op een taak in een onafhankelijk Indonesië. In hun lesprogramma was plaats voor Abdulgani, die eerder al een soort studiegroep van leeftijdgenoten rond zich had verzameld en zo in het voorjaar van 1945 de leiding had gekregen over het Angkatan Muda Comité, waarin de belangrijkste jongerenorganisaties van Surabaya waren verenigd.

Toen de Japanse strijdkrachten op 15 augustus 1945 capituleerden, trad Roeslan Abdulgani naar voren als voorzitter van de Angkatan Muda. Twee dagen later proclameerden Soekarno en Hatta de onafhankelijke Republiek Indonesië. Abdulgani bezocht Batavia en bracht vervolgens op 3 september verslag uit aan de jongeren in Surabaya, die de betekenis van de onafhankelijkheidsproclamatie nog onvoldoende beseften. Omdat niet dadelijk Britse en Nederlandse troepen ter plaatse waren om het gezag van de Japanners over te nemen, ontstond er een machtsvacuüm. Al dan niet met geweld wisten republikeinse jongeren, *pemuda's*, de Japanse troepen ertoe te bewegen hun wapens af te staan.

Toen eind oktober eindelijk Britse troepen in Surabaya landden om het gezag over te nemen, ontstond er een grimmige situatie, omdat de *pemuda's* hun onafhankelijke status niet zonder meer wilden opgeven. De Republikeinen en de Britten ondernamen een poging deze situatie door onderhandelingen op te lossen. Secretaris van het Republikeinse liaisonbureau en van de onderhandelingsdelegatie met de Britten werd Abdulgani.⁵⁵ De onderhandelingen konden een veldslag echter niet voorkomen, waardoor de Britse regering besloot niet geheel Java onder haar gezag te brengen maar het gezagsherstel te beperken tot enkele enclaves rond de grote steden.

Nadat de Britten in de loop van 1946 Indonesië hadden verlaten, konden de teruggekeerde Nederlandse autoriteiten, die aanvankelijk slechts een beperkte troepenmacht tot hun beschikking hadden, weinig anders doen dan onderhandelen. Als resultaat daarvan kwam eind 1946 de overeenkomst van Linggadjati tot stand. Daarbij erkende Nederland het Republikeinse gezag over Java en Sumatra en stemde de Republiek ermee in dat er een Nederlands-Indonesische Unie tot stand zou worden gebracht. Hoewel hij deel uitmaakte van de groep rond Sjahrir, die zich tegen de overeenkomst keerde, maakte Abdulgani, die in 1946 hoofd van de republikeinse voorlichtingsdienst voor Oost-Java was geworden, propaganda voor de door Soekarno en Hatta gewenste ondertekening.⁵⁶ Het paste in een ontwikkeling waarbij hij zich meer en meer had afgekeerd van het ordeloze *pemuda*-optreden en steeds sterker had gepleit voor discipline binnen de Republiek. Roeslan Abdulgani was rijp voor het establishment. Hij besloot de overstap te maken van Sjahrirs PSI naar de met Soekarno gelieerde Partai Nasional Indonesia (PNI), die bekend stond als de partij van de carrièrezoekers.⁵⁷

Soekarno, die enige tijd in dezelfde kampong in Surabaya had gewoond als Abdulgani, kon diens steun wel gebruiken. Hij gaf de jonge voorlichter opdracht

naar de Republikeinse hoofdstad Jogjakarta te komen, waar de president van de Republiek hem aanstelde als secretaris-generaal van het ministerie van Voorlichting. Spoedig verwierf Abdulgani zich daar faam als een goed organisator en als de 'ziel van de Voorlichting van de Republiek'.⁵⁸

Nadat Nederlands-Republikeinse onderhandelingen herhaaldelijk niet tot concrete resultaten hadden geleid, besloten de Nederlandse autoriteiten tot een militaire actie in de nacht van 18 op 19 december 1948, die ondermeer gericht zou zijn tegen de 'pesthaard' Jogja. In de eerste uren van de actie namen parachutisten de Republikeinse hoofdstad in. Daarbij werd een groot aantal Republikeinse prominenten gevangengenomen, onder wie Soekarno en Hatta. Ten tijde van de inname van de stad was Abdulgani samen met anderen in de buitenlucht bezig belangrijke papieren die niet in handen van de Nederlanders mochten vallen te verbranden. Toen deze activiteit vanuit een boven de stad rondcirkelend Nederlands vliegtuigje werd opgemerkt, dook het toestel naar beneden en beschoot het groepje rond Abdulgani. Twee Indonesiërs werden gedood. Abdulgani overleefde de aanval, maar verloor een vinger en bijna de hele duim van zijn rechterhand.

Abdulgani werd in het ziekenhuis behandeld door een Nederlandse chirurg, met wie hij decennialang in contact zou blijven.⁵⁹ Hij toonde zich weinig haatdragend tegen de Nederlanders. Enkele dagen na zijn operatie legde hij ten overstaan van de pers een verklaring af, waarin hij de 'correcte Nederlandse behandeling' prees.⁶⁰

De justitiële en veiligheidsautoriteiten, die in het kielzog van de Nederlandse troepen volgden, troffen in Abdulgani's woning tot hun verbazing onder meer Herman Heijermans' *Op hoop van zegen* en Vondels *Gijsbrecht van Aemstel* aan.⁶¹ Nadat hij uit het hospitaal ontslagen was, werd Abdulgani 'opgesloten' in de kraton van de sultan van Jogjakarta, waar reeds enkele tientallen gearresteerde Republikeinse leiders waren ondergebracht.

'De rode duivel'

Een belangrijke rol bij gevangenneming en ondervraging van de Republikeinse leiders in Jogja was weggelegd voor het hoofd van de Veiligheidsgroep van de Nederlandse T-Brigade, Johannes August Bakker. Hij was op 22 september 1922 in Eibergen geboren als zoon van een kolonel van het KNIL.⁶² Tijdens zijn jeugd waren zijn ouders gescheiden, waarna zijn moeder hertrouwde met generaal-majoor A.J. van Tricht. Toen Van Tricht in 1938 militair attaché werd in Bern, bleef zijn stiefzoon in Nederland om de HBS te voltooien. Ook na de Duitse invasie van Nederland bleef Bakker nog enige tijd in Den Haag, maar in juni 1941 mocht hij naar Zwitserland vertrekken op grond van de diplomatieke status van zijn stiefvader, die daar een belangrijke rol zou spelen in de betrekkingen tussen het Nederlandse verzet en de regering-in-ballingschap in Londen.

In Zwitserland vervolgde Bakker zijn opleiding op het Nederlandse Beatrix

Lyceum te Flims. Nadat dit was overgeplaatst naar Glion deed hij daar in juli 1942 eindexamen HBS-B. In november 1942 zou de familie Van Tricht, Bakker was toen 20 jaar oud, naar de Verenigde Staten vertrekken. Ook Bakker kreeg een uitreisvisum. Doordat juist in die maand Duitse troepen het tot dan toe niet bezette deel van Frankrijk binnentrokken, werd deze reis echter geannuleerd. Dat dwarsboomde de dromen van Bakker, die als telg van een militair geslacht wilde deelnemen aan de wereldstrijd die op dat moment woedde.

Hij zette daarna zijn zinnen op een vertrek vanuit het neutrale Zwitserland naar Engeland, maar vond ditmaal zijn stiefvader op zijn weg. Van Tricht, die verantwoordelijk was voor het doorsluizen van Nederlanders uit Zwitserland naar Spanje, had bepaald dat hij eerst alle Nederlandse militairen naar de vrije wereld zou loodsen en pas daarna de burgers. Om bovendien elke schijn van partijdigheid te vermijden liet hij zijn stiefzoon langer dan normaal wachten op een vertrek. Bakker studeerde daarom in afwachting van zijn afreis enkele maanden geologie aan de universiteit van Bern. Intussen viel hij bij Amerikaanse instanties op doordat hij schokbrekende schoenen en een schokbrekende valhelm had ontworpen die van nut waren voor parachutisten. Zijn tekeningen daarvan werden door de Amerikaanse militaire attaché in Bern, brigade-generaal B.R. Legge, naar Washington gezonden.

In 1943 bemachtigde Bakker ten slotte een Spaans en Portugees diplomatiek visum en zo kon hij op 19 november van dat jaar uit Genève vertrekken. Via Annecy, Toulouse, Foix en Porta arriveerde hij elf dagen later in Puigcerda aan de Spaanse kant van de Pyreneeën, waar hij zich de volgende dag bij de politie meldde. Ruim een maand later, op 5 januari 1944, kwam hij eindelijk in Lissabon aan. En weer een dikke maand later, op 18 februari, arriveerde Bakker uiteindelijk in Engeland.⁶³

Daar gaf hij te kennen dat hij net als zijn vader en zijn oom KNIL-officier wilde worden. De Nederlandse instanties in Engeland oordeelden zeer gunstig over hem. Hij sprak Frans, Duits en Engels en hij beheerste het Maleis goed. Hij maakte een intelligente en betrouwbare indruk en werd geschikt geacht voor een positie als ambtenaar bij het Binnenlands Bestuur in een bevrijd Indië. Maar een dergelijke betrekking ambieerde hij niet.

Daarom werd hij naar Australië gezonden voor een militaire opleiding. S.H. Spoor, de latere bevelhebber van de Nederlandse troepen in Indonesië en in die tijd hoofd van de NEFIS, achtte hem geschikt voor inlichtingenwerk. Zodoende ging hij als reserve tweede luitenant werken voor NEFIS 3 (Special Intelligence and Operations).

Na de beëindiging van de Tweede Wereldoorlog in Azië vertrok Bakker naar Indonesië, waar inmiddels de zelfstandige Republiek Indonesië was uitgeroepen. Ter ondersteuning van de Nederlandse pogingen de Republiek de kop in te drukken waren aan Nederlandse kant diverse inlichtingen- en veiligheidsdiensten actief. Daartoe behoorden ook de Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen (IVG's), die verbonden waren aan de diverse legeronderdelen. Bakker werd hoofd van de

Veiligheidsgroep van de T-Brigade, die gestationeerd was in Salatiga op Midden-Java.⁶⁴

Bij het begin van de tweede militaire actie in december 1948 trok Bakker met zes leden van zijn veiligheidsgroep in het kielzog van de eerste Nederlandse militairen de Republikeinse hoofdstad Jogjakarta binnen. Zij waren betrokken bij de gevangenhouding van de belangrijke Indonesische leiders. De arrestanten, die bijzonder gedeprimeerd en zenuwachtig waren door de inname van Jogja en hun arrestatie,⁶⁵ werden door de Nederlandse inlichtingenvergaarders uitgenodigd voor ‘gesprekken’. Deze gesprekken zaaiden grote tweedracht in de gelederen van de leiding van de Republiek Indonesië. Anderhalve week na het begin van de tweede militaire actie berichtte een inlichtingenofficier van de CMI in Jogja dat ‘goed onderlegde, intellectuele Indonesiërs’ ten volle bereid waren tot samenwerking, mits de Nederlanders hun veiligheid en die van hun bezittingen konden garanderen.⁶⁶ Tot de gearresteerde prominente Republikeinen behoorde, zoals gezegd, ook Roeslan Abdulgani.

Bakker, die zich voor verhoren vestigde in het hoofdcommissariaat van politie in Jogja, vertelde over die tijd later zelf:

‘Typerend voor de “Indonesische” mentaliteit was de houding der Republikeinse “prominenten”, die zich de eerste dagen na de verovering van Djogja o.a. tegen mij uitlieten dat zij in wezen altijd pro-Nederlands waren geweest, doch slechts door de extreme heethoofden van een loyale samenwerking waren weerhouden. De verklaringen van hoge Republikeinse “officieren”, die zich bij mij moesten melden, en die practisch unaniem hun loyaliteit ten opzichte van het Nederlandsche Gezag te kennen gaven, waren soms om misselijk van te worden. Het spreekt vanzelf dat wij deze types aan de andere kant goed voor onze dienst konden gebruiken en tegen elkaar uitspeelden.’⁶⁷

Bakker, die zich de groene luxe-auto van het hoofd van de Republikeinse staatspolitie had toegeëigend en vandaaruit leiding gaf aan razzia’s in Jogja en de omgeving, maakte zich bij de Republikeinen gehaat als ‘staatsvijand no. 1’ en verwierf – wegens zijn rode baret – een reputatie als de ‘rode duivel’.⁶⁸

De tweede militaire actie was politiek geen succes. De Nederlandse autoriteiten voelden zich onder vooral Amerikaanse druk genoodzaakt weer aan de onderhandelingstafel plaats te nemen. Als gevolg daarvan kwam na besprekingen in mei 1949 het Van Roijen-Roem-akkoord tot stand, dat de Republikeinse regering toestond weer bezit te nemen van Jogja en de inleiding vormde tot de finale Ronde-Tafelconferentie, waar afspraken zouden worden gemaakt over de soevereiniteitsoverdracht. In mei 1949 werden tevens de laatste gevangenen Republikeinse leiders in Jogja vrijgelaten, onder wie Abdulgani, die daarover zelf vertelde:

‘Voor de Nederlanders weggingen [uit Jogja] vroegen ze of ik een baantje bij hen wilde hebben. Ik heb niets gezegd, geen antwoord gegeven. Er was een

mr. Bieger van de Intelligence [bedoeld is K.S. Bieger, vertegenwoordiger van de procureur-generaal], die zei: "Dus jij wilt niet met ons mee? Jij wilt weer naar die gekke Sukarno?" en toen sloeg hij de deur dicht.⁶⁹

Wat Abdulgani niet meldt, is dat hij ook in aanraking kwam met Bakker, die later met trots kon schrijven dat dankzij informanten met sleutelposities in en bij de Republikeinse regering de Nederlandse instanties van dag tot dag op de hoogte waren geweest van de interne Indonesische beraadslagingen tijdens de Van Roijen-Roem besprekingen.⁷⁰

Over het akkoord zelf was Bakker zeer ontevreden. Door het aanstaande verlies van Indonesië zou Nederland volgens hem verworden tot 'een tiende rangs staatje als Denemarken'.⁷¹ Hij moest terugkeren naar Salatiga, waar hij gebruik bleef maken van informanten uit de top der Republiek die hij in Jogja had aangeworven.⁷² Wellicht werd de pil nog enigszins verguld doordat hij promoveerde van hoofd van de Veiligheidsgroep tot leider van de Inlichtingen- en Veiligheidsgroep van de T-Brigade.⁷³

In december 1949, kort vóór de onafhankelijkheid van Indonesië werd hij gerepatriëerd omdat gevreesd werd voor zijn leven als hij daar na de soevereiniteitsoverdracht zou blijven.⁷⁴ Zelf hoopte Bakker een van de buitenlandse posten van de CMI in Zuidoost-Azië te kunnen bezetten, maar tot zijn teleurstelling werden die tezamen met de CMI kort voor de soevereiniteitsoverdracht opgeheven.⁷⁵ Daarmee leek ook het contact tussen hem en Roeslan Abulgani verbroken.

Na zijn terugkeer in Nederland ging Bakker als reserveofficier over van het KNIL naar de Koninklijke Landmacht. In november 1950 werd hij weer naar Azië gezonden, nu als hoofd van de Veiligheidsdienst van het Commando Landmacht in Nieuw-Guinea. Na verloop van tijd keerde Bakker echter weer terug naar Nederland, waar hij hoofd werd van de Contra Inlichtingendienst – Sectie L2 van de Luchtmachtstaf.

Het begin van een langdurige operatie

Ook Abdulgani leek zijn eigen weg te gaan in het jonge, onafhankelijke Indonesië. Nadat de Nederlanders zich in mei 1949 uit Jogja hadden teruggetrokken, vooruitlopend op de Ronde-Tafelconferentie in Den Haag, die tot de soevereiniteitsoverdracht moest leiden, had hij over heel Java propagandameetings gehouden om de militairen, die vreesden opnieuw door de Nederlanders 'verlakt' te worden, ervan te overtuigen dat zij moesten meewerken aan de overeenkomsten. Als voorlichter drukte Abdulgani zich soms wel kras uit over de Nederlanders, maar bij de meer gematigde elementen onder de Nederlandse koloniale autoriteiten stond in zulke gevallen vast dat hij 'als gevolg van de omstandigheden niet anders zeggen kon dan hij deed'.⁷⁶

Zo bleef er ook na de soevereiniteitsoverdracht een onderscheid tussen de persoon

en de functionaris Roeslan Abdulgani. Als secretaris-generaal van het ministerie van Federale Voorlichting, een bolwerk van de PNI,⁷⁷ gaf hij uitvoering aan de opdracht van president Soekarno om een campagne te ontketenen tegen het federalisme. Door heel Indonesië werden pamfletten verspreid waarin werd gepleit voor een spoedige opheffing van de federatie. Taak van Abdulgani was de reacties onder de bevolking te peilen.⁷⁸ Een soortgelijke actie voerde hij in 1952 en 1953 uit, toen hij ballonnetjes opliet voor Soekarno's idee van een 'geleide democratie', die het midden moest houden tussen een democratie en een dictatuur.⁷⁹ Daarin was voor een vrij politiek leven geen plaats. Of, zoals Abdulgani Soekarno's woorden vertolkte:

'political parties, organized in a fashion which grew out of other forms of society, were not suitable for Indonesia, where society has historically evolved its own forms of representation, discussion and agreement.'⁸⁰

Langzaamaan ontpopte Abdulgani zich als een van de voornaamste vertrouwelingen van Soekarno.⁸¹ Behalve met propagandistische taken werd hij belast met activiteiten op het terrein van de buitenlands politiek. Zo was hij in 1951 afgevaardigde voor zijn jonge staat naar de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. Eind 1951, begin 1952 maakte hij deel uit van een ruim twintig leden tellende delegatie onder leiding van professor Supomo, die in Nederland besprekingen voerde over de overeenkomsten die voorafgaand aan de soevereiniteitsoverdracht tot stand waren gekomen.

Het BVD-bericht van 1952 in het kabinetsdossier van het ministerie van Overzeese Rijksdelen had betrekking op dit bezoek. De Binnenlandse Veiligheidsdienst rapporteerde dat Abdulgani in Nederland tijdens een besloten vergadering enige mededelingen had gedaan omtrent Indonesische voorbereidingen voor guerilla-acties op Nieuw-Guinea. Uit Abdulgani's opmerkingen bleek dat hij de kwestie Nieuw-Guinea beschouwde als een prestigezaak voor president Soekarno, een zaak die voor de Indonesische bevolking echter van geringe betekenis was.⁸² Voorts 'scoorde' Abdulgani goed bij de BVD doordat hij tijdens zijn verblijf in 1952 Indonesische studenten in Amsterdam had toegesproken met de bedoeling communistische invloeden onder hen tegen te gaan.⁸³

Nu wilde het toeval dat Abdulgani in 1954 opnieuw een bezoek bracht aan Nederland. En zijn ster was rijzende. In april 1953 was hij belast met de leiding van de Indonesische delegatie die onderhandelde met plaatsvervangend Hoge Commissaris Van Ittersum over een protocol betreffende de opheffing van de Nederlandse militaire missie in Indonesië. Zijn benoeming tot hoofd van de delegatie was voor de Nederlanders een aangename verrassing geweest, omdat Abdulgani bekend stond als 'een bemiddelende figuur'.⁸⁴ In zijn slotrede bij de onderhandelingen zei Abdulgani dat de opheffing van de missie en de geest waarin de besprekingen waren gevoerd goede hoop gaven voor een spoedige oplossing van de nog uitstaande problemen tussen Nederland en Indonesië.⁸⁵

Niet alleen aan Nederlandse zijde heerste tevredenheid over het optreden van Abdulgani. President Soekarno stelde voor dat Abdulgani eind 1953, begin 1954 enkele maanden met verlof naar Europa zou gaan om de 'westerse cultuur in te ademen'. Hij moest dan ook Nederland bezoeken. Soekarno had namelijk grote plannen met hem.

Tijdens of kort na Abdulgani's bezoek aan Nederland kwam het hoofd Operatiën van de BID Larive op het idee dat Bakker voor de BID naar Azië moest gaan om daar diverse bronnen en informanten in Indonesië te runnen. De families Bakker, Van Tricht en Larive waren al vóór 1940 zeer goed met elkaar bevriend, en zo kenden 'Eetje' Larive en 'Jantje' Bakker elkaar van jongsaf aan. Niet uitgesloten kan worden dat Larive en Bakker, die de codenaam 'Virgil' kreeg, ook tijdens de Indonesische dekolonisatiestrijd, toen zij beiden als inlichtingen- en veiligheids-officier actief waren geweest op Oost-Java, contact met elkaar hebben gehad. Een zakelijke relatie was er toen niet, maar mogelijk wel privé-contact. In elk geval gingen de beide jeugdvrienden na de soevereiniteitsoverdracht weer intensief met elkaar om, een band die tot aan de dood van Larive zou blijven bestaan. Indonesië bleef na 1949 een belangrijke plaats innemen in de gedachten van Larive, mede doordat een broer van hem, de controleur bij het Binnenlands Bestuur J.G. Larive, op 14 oktober 1950 in zijn woning in Jakarta door een inbreker was gedood. Voor Larive moet hebben vastgestaan dat Virgil, zoals wij Bakker nu verder zullen noemen, met zijn ervaring in Indonesië en zijn kennis van vooraanstaande Republikeinen een geschikte figuur was om te voorzien in de behoefte van de regering in Den Haag aan inlichtingen.

Na zijn bezoeken aan Nederland en Frankrijk keerde Abdulgani via Scandinavië, Oostenrijk, Italië, Egypte, Pakistan en India terug naar Indonesië. Daar vernam hij in maart 1954 dat hij secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken werd. In die functie had hij inzage in alle codetelegrammen die de Indonesische vertegenwoordigingen van over de hele aardbol 24 uur per dag naar Jakarta zonden.⁸⁶

Op deze plaats aangeland willen wij met nadruk stellen dat in Nederlandse overheidsdocumenten die wij onder ogen hebben gekregen nergens expliciet staat vermeld dat Abdulgani de belangrijkste bron werd van Bakker, alias Virgil. Door een vergelijking tussen zijn loopbaan en de gegevens die Virgil wist te vergaren hebben wij echter wel moeten concluderen dat deze bron niemand anders was dan Roeslan Abdulgani.

Nergens hebben wij met zoveel woorden aangetroffen welke motieven Abdulgani heeft gehad om informatie te verstrekken aan Nederland. We zagen echter al dat Abdulgani erg westers georiënteerd was en Nederlandse literatuur las. Hij en zijn vrouw hadden, ook toen in de jaren vijftig het Nederlands-Indonesische conflict verscherpte, een hang naar Nederlandse producten. In 1956 zei Abdulgani tegen de Nederlandse journalist W.L. Brugsma dat hij de confrontatiepolitiek tegen Nederland persoonlijk niet kon waarderen: 'Dat *usir Belanda* [Nederlanders eruit] is wel mooi, maar mijn vrouw klaagt steen en been dat ze geen Blookers

cacao kan krijgen en ook geen Margriet en Libelle.⁸⁷ Ook staat vast, zoals nog zal blijken, dat Abdulgani er niet voor terugschrok aanvullende inkomsten te vergaren met onwettige middelen. Zijn drijfveer om de Nederlandse regering in het geheim van inlichtingen te voorzien was dus waarschijnlijk een combinatie van culturele verbondenheid en persoonlijk gewin.

In elk geval was de rekrutering van de secretaris-generaal van het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken een inlichtingencoup van de bovenste plank. Het resultaat was bijna dadelijk merkbaar. De Nederlandse minister Luns werd geïnformeerd over een gesprek dat zijn Amerikaanse ambtgenoot John Foster Dulles op 8 april 1954 had gevoerd met de Indonesische ambassadeur in Washington Mukarto. Dat gesprek ging vooraf aan een reis die Dulles naar West-Europa maakte ter bespreking van een nauwere betrokkenheid van de Verenigde Staten bij de ontwikkelingen in Indochina. De Amerikaanse regering had daarover ook andere landen met belangen in de regio geconsulteerd. De Nederlandse regering was echter pas vier dagen na Mukarto gehoord. In het gesprek met de Indonesische diplomaat was onder meer de positie van de Amerikaanse regering tegenover het Nieuw-Guinea-vraagstuk aan de orde geweest. Dankzij deze inlichtingen bleek Luns dat de mededeling van Undersecretary of State Walter Bedell Smith aan de Nederlandse ambassadeur J.H. van Roijen dat Indonesië niet door Dulles vóór zijn Europese reis op de hoogte was gesteld onjuist was. Bovendien verbond Luns daaraan zeer pessimistische conclusies over de Amerikaanse opstelling inzake Nieuw-Guinea.

Op 22 april 1954 sprak hij op basis van deze inlichtingen, 'er uiteraard zorg voor dragend de bron van de informatie niet te noemen of te doen vermoeden', tegenover de Amerikaanse ambassadeur in Den Haag H. Freeman Matthews zijn twijfel uit of de Amerikaanse regering bereid zou zijn inzake Nieuw-Guinea een standpunt in te nemen dat verder zou gaan dan neutraliteit. Als het erop aankwam verwachtte Luns zelfs dat Washington de belangen van de Indonesische republiek zou laten voorgaan, zoals het dat ook in 1948 en 1949 had gedaan. Matthews toonde zich geschokt door Luns' mededelingen over de opstelling van Washington, die hij als 'incorrect' jegens de Nederlandse regering betitelde, maar hij poogde bij de Nederlandse minister de indruk te wekken dat Washington ditmaal wel de Nederlandse belangen zou laten prevaleren.⁸⁸ Het Amerikaanse State Department was echter geenszins onder de indruk van de opmerkingen van de Nederlandse minister.⁸⁹ En in de ministerraad werd Luns' pessimisme niet gedeeld. Minister Sicco Mansholt kon zich niet voorstellen dat de Verenigde Staten en Australië Indonesië inzake Nieuw-Guinea zouden steunen.⁹⁰

Had de BID in de eerste jaren na de soevereiniteitsoverdracht nauwelijks rapporten over Indonesië afgescheiden, vanaf het najaar van 1954 veranderde dit op slag. Met grote plukken tegelijk kon de dienst daarna rapportages sturen aan minister-president Drees en het ministerie van Buitenlandse Zaken. Gedurende de volgende jaren concentreerden zich rondom bepaalde data soms tientallen berichten over de kracht van het communisme op alle terreinen in de voormalige

kolonie.⁹¹ Het waren de momenten waarop Virgil, die de dekmantel had aangenomen van *industrial consultant*, in Europa was en kon worden gedebriefd. Een deel van deze berichten was afkomstig van een subbron, die werd omschreven als een journalist met communistische sympathieën, die evenwel geen lid was van de Indonesische communistische partij, de PKI.⁹² Kennelijk leverden deze berichten goed ruilmateriaal op, want al spoedig begon de BID rapporten van M16 te ontvangen die voornamelijk betrekking hadden op de socialistische partij van Indonesië, de PSI, en een van haar voormannen, Sutan Sjahrir.⁹³

Begin maart 1955 was de BID in staat een eerste samenvattend rapport op te stellen over de politieke situatie in Indonesië, gedeeltelijk gebaseerd op open bronnen, gedeeltelijk op berichten 'afkomstig van diverse, betrouwbare relaties'. Ook dit rapport betrof voornamelijk de positie van het communisme in de samenleving, die weliswaar sterk werd geacht, maar geen aanleiding tot paniek hoefde te zijn, aldus de BID. Er waren namelijk genoeg politieke, religieuze en militaire tegenkrachten en aangenomen werd dat van een communistische machts-greep in Indonesië pas sprake zou zijn nadat geheel Indochina ten prooi zou zijn gevallen aan het bolsjewisme.

Een paragraaf over de positie van de Nederlanders in Indonesië was tamelijk optimistisch. Volgens de BID zou Indonesië 'zich er wel voor hoeden al te grote fouten tegenover haar Nederlandse gasten te maken. De goodwill die het huidige Indonesië in de wereld geniet, is bepaald niet zo groot dan dat het zich kan permitteren (ook in Azië!) nog veel van deze goodwill te verliezen....'⁹⁴ Over de Nieuw-Guinea-kwestie en infiltraties in dat gebied vanuit Indonesië wist de BID nog niets te melden.

Een van de spaarzame berichten over de zaak Nieuw-Guinea verscheen in een verzamelrapport met informatie uit de Verenigde Staten. Uit een bespreking van de Amerikaanse opstelling in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties bij de behandeling van de kwestie Nieuw-Guinea bleek dat, net als ter rechterzijde van het Nederlandse politieke spectrum, bij de BID de wonden van de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië nog niet waren geheeld. Opgemerkt werd dat het Amerikaanse beleid in deze materie kennelijk 'niet objectief' kon zijn:

'Al is de Indonesische regering nòg zo onbetrouwbaar, al waren de strategische belangen van Australië nòg zo duidelijk, al is men in Washington ook nòg zo anti-communistisch als men maar zijn kan: men kòn eenvoudig in dit geval niet loskomen van het idee dat Nieuw-Guinea een Nederlandse "kolonie" is (en dus iets euvels) en men zou daar nooit vóór kunnen stemmen.'⁹⁵

Volgens de berichtgever was John Foster Dulles persoonlijk verantwoordelijk voor dit beleid en hij kon zich niet aan de indruk onttrekken dat het leiderschap van de vs in het kamp der democratische landen 'nog wel wat te wensen over' liet. Hij putte hoop uit een pro-Nederlands artikel in de *New York Times*, 'dat NIET

van Nederlandse zijde was geïnspireerd in tegenstelling tot twee andere hoofdartikelen in hetzelfde blad'.⁹⁶

Een bron bij de ongebonden landen

Als secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken speelde Abdulgani spoedig na zijn aantreden een belangrijke rol bij de voorbereiding van de bijeenkomst van ongebonden Aziatische en Afrikaanse landen, die in 1955 in Bandung plaatshad. Deze zaak ging Abdulgani zeer ter harte. Reeds in januari 1951 had hij in een openbare toespraak in Manilla, toen hij president Soekarno begeleidde, gewaarschuwd voor een dreigende wereldoorlog tussen de grote mogendheden. Ter voorkoming daarvan had hij een 'third balance power' bepleit. Bovendien had hij bij die gelegenheid betoogd dat de Aziatische volkeren moesten samenwerken om het kolonialisme van zich af te schudden.⁹⁷ Begin jaren zestig zou Roeslan Abdulgani zelfs hoogleraar in de geschiedenis van de Afrikaans-Aziatische Nationalistische Beweging worden aan de universiteiten van Jakarta en Bandung.

Behalve met het gezamenlijke secretariaat van de vijf voorbereidende landen (India, Pakistan, Sri Lanka (Ceylon), Birma en Indonesië) werd hij belast met het secretariaat-generaal van de bijeenkomst zelf.⁹⁸ In de jaren die volgden zou Abdulgani veel in het werk stellen om de geest van Bandung levendig te houden.⁹⁹ Ook tijdens de tweede grote conferentie van deze landen, in 1961 in Belgrado, zou Abdulgani, in het gezelschap van Soekarno, weer van de partij zijn. Aan zijn rol in de beweging van niet-gebonden landen hield Abdulgani bovendien tal van belangrijke relaties over. Als U Thant, de latere secretaris-generaal van de Verenigde Naties, bijvoorbeeld in Indonesië verbleef, logeerde hij in het huis van Abdulgani.¹⁰⁰

De Nederlandse regering mocht zich dus gelukkig prijzen met een bron in het centrum van de beweging van ongebonden landen. Teleurstellend was voor haar wel dat in het slotcommuniqué van de bijeenkomst in 1955 een passage voorkwam over Nieuw-Guinea. Daarin sprak de Bandung-bijeenkomst zijn steun uit aan de regering van Indonesië in dit territoriale conflict en uitte de conferentie de hoop dat de Verenigde Naties beide partijen tot een oplossing van het geschil zou brengen.¹⁰¹

De conferentie te Genève

Op 24 juli 1955 kwam de Indonesische regering-Sastroamidjojo onverwacht ten val. In haar plaats trad het pro-westerse kabinet-Harahap (juli 1955 – maart 1956) aan. Hoewel dit kabinet een wankel machtsbasis had, stuurde het aan op onderhandelingen met Nederland over de uitstaande aangelegenheden, zoals de status van de Nederlands-Indonesische Unie, de kwestie Nieuw-Guinea en de

positie van de Nederlandse arrestanten in Indonesië. Nadat de onderhandelingen op 7 december 1955 in Den Haag waren begonnen, werden zij drie dagen later op neutraal terrein, in Genève, voortgezet.

De Nederlandse regering had er veel voor over om de onderhandelingsmarges van de Indonesische delegatie te leren kennen. Hierbij was voor Virgil een belangrijke rol weggelegd. De BID verlangde echter wel dat, nu het werk van Virgil een dergelijke importantie kreeg, hij niet langer als reserveofficier zou opereren, maar onder de dekmantel van *industrial consultant* Abdulgani en andere Aziatische bronnen zou runnen. Zo geschiedde. Op 15 december 1955 werd Virgil daarom eervol ontslag verleend als officier bij de Koninklijke Luchtmacht.¹⁰²

Als secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken hoorde Abdulgani natuurlijk op de hoogte te zijn van de telegrammenwisseling tussen Jakarta en de delegatie in Genève. Minister van Buitenlandse Zaken en delegatieleider Anak Agung weigerde echter aan een representant van de PNI inzage te verstrekken in zijn correspondentie met Harahap. Via via slaagde Abdulgani er toch in kennis te nemen van de berichten.¹⁰³ Daardoor was niet alleen de PNI, maar, met een vertraging van een dag,¹⁰⁴ ook de Nederlandse regering nagenoeg geheel op de hoogte van de instructies uit Jakarta aan de Indonesische delegatie, en de berichten van de Indonesische onderhandelaars uit Genève aan hun regering. Minister Luns wist exact waar de grenzen van de Indonesische bereidheid tot onderhandelingen en concessies lagen.¹⁰⁵ Zoals we zagen, was na de onafhankelijkheid van Indië de radio-interceptie voortgezet ten aanzien van Indonesië zowel in Europa als vanuit Nieuw-Guinea. Voorzover de Indonesische code de Nederlandse krakers nog voor problemen plaatste, konden zij op basis van de ontcijferde telegrammen die via Virgil binnenkwamen die code breken en verder op eigen gelegenheid het Indonesische diplomatieke berichtenverkeer meelesen.¹⁰⁶

Door kennisneming van de telegramwisseling tussen de Indonesische delegatie en de regering in Jakarta wist Luns dat de Indonesische onderhandelaars in het telegrafisch verkeer met hun eigen regering blijk gaven van andere intenties dan die zij aan de Nederlandse delegatie voorhielden.¹⁰⁷ Luns deelde het geheim van zijn voorkennis niet met zijn Nederlandse medeonderhandelaars, de ministers L.A. Donker van Justitie, J. van de Kieft van Financiën en J. Zijlstra van Economische Zaken. Bij voorbesprekingen van de Nederlandse delegatie 'voorzag' hij als het ware wat het Indonesische standpunt ten aanzien van afzonderlijke kwesties zou zijn,¹⁰⁸ hetgeen aanzienlijk moet hebben bijgedragen aan het prestige van Luns. In de ministerraad wist alleen premier Drees hoe Luns aan zijn voorkennis kwam.¹⁰⁹

Het inkijsje dat Luns had in de interne Indonesische verhoudingen droeg evenwel niet bij tot een gunstig onderhandelingsresultaat. Het versterkte veeleer het ook in het Nederlandse parlement heersende gevoel dat de regering-Harahap uiterst zwak stond. De Indonesische delegatie was met het oog op de intern-Indonesische verhoudingen bijvoorbeeld niet bij machte de kwestie-Jungschläger/Schmidt tijdens de formele onderhandelingen te bespreken.¹¹⁰ De Ne-

derlandse volksvertegenwoordiging en pers drongen er daarom op aan dat de Nederlandse delegatie zowel ten aanzien van de vrijlating van de Nederlandse gevangenen als inzake Nieuw-Guinea het been stijf zou houden, een aansporing die Luns nauwelijks nodig had.

Toen hij in de eerste helft van februari 1956, tijdens de zich moeizaam voortslepende besprekingen, op de hoogte kwam van een of twee telegrammen uit Jakarta¹¹¹ waaruit bleek dat de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken in Genève Anak Agung geen verdere speelruimte werd gegund, stuurde Luns, geruggensteund door het Nederlandse kabinet, aan op mislukking van de onderhandelingen. De Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken was zo zeker van de informatie die hem via Virgil en de decodeerders van het WKC bereikte dat hij aan de Indonesische delegatie maximale concessies deed,¹¹² wetend dat deze het tegemoetkomende Nederlandse standpunt zouden moeten verwerpen. Dit gebeurde inderdaad, waarna de Indonesische onderhandelaars met de zwartepiet bleven zitten.

Na de mislukking van de conferentie besloot de regering-Harahap op 14 februari de akkoorden van de Ronde-Tafelconferentie en de Unie met Nederland op te zeggen. Een week later geschiedde dit formeel door de overhandiging van een officiële nota door de Indonesische plaatsvervangend Hoge Commissaris in Den Haag.

Twee dagen later, op 23 februari 1956, werd de doodstraf tegen Jungschläger geëist. De eis maakte in Nederland grote emoties los.¹¹³ Gesymboliseerd in de veroordeling van één landgenoot werd 'het verlies van Indië' als het ware massaal herbeleefd. 'Als de gehele Indonesische produktie zo verliep als de produktie van getuigen à charge in dit proces,' merkte 'een bijzondere medewerker' van *Vrij Nederland* op, 'dan zou het land er economisch zeer goed aan toe zijn.'¹¹⁴ Het was nog een van de meest gematigde reacties. Er werden gebedsdiensten, protestmarsen, brievenbombardementen, handtekeningenacties en collectes georganiseerd ten behoeve van Jungschläger en zijn familie. Er gingen zelfs stemmen op om de vloot naar Indonesië te sturen. In verband met dreigbrieven moesten de gebouwen van het Indonesische Hoge Commissariaat onder verscherpte bewaking worden gesteld. Voormalige Nederlandse verzetsstrijders lieten in een telegram aan Koningin Juliana weten klaar te staan 'ter verwezenlijking van de gerechtigheid in het proces-Jungschläger'.¹¹⁵ En de vorstin zelf kon er door minister Luns slechts met de grootste moeite van worden weerhouden een persoonlijk beroep te doen op de regeringshoofden van bevriende staten om een wijziging van het vonnis te bewerkstelligen.¹¹⁶

Kort voordat het tot een vonnis kwam, overleed Jungschläger echter op 19 april aan twee opeenvolgende beroertes in het Tjikini-ziekenhuis in Jakarta, waarheen hij uit de gevangenis was overgebracht. In Nederland werden, zoals gebruikelijk bij nationale rampen, de radioprogramma's aangepast. Onder massale belangstelling werd Jungschläger op 9 mei in zijn geboorteplaats Maastricht begraven.

Op 15 oktober zou aan Schmidt vijftien jaar gevangenisstraf worden opgelegd.

Nadat hiermee de verlangens van radicale Indonesiërs waren vervuld, konden in de loop van 1957 de overige Nederlandse arrestanten geruisloos worden vrijgelaten. Pogingen van diverse individuele Nederlanders, die goede toegang hadden tot leidende Indonesische kringen, onder wie Abdulgani, om vrijlating van Schmidt te bewerkstelligen, hadden geen succes.¹¹⁷ Op 18 maart 1959 wijzigde de Indonesische Raad van Beroep zijn vonnis echter in vijf jaar gevangenisstraf. Nog dezelfde dag kon Schmidt, die sinds december 1953 vastzat, de Tjipinang-gevangenis als vrij man verlaten.

Op 24 maart 1956 was intussen Abdulgani van secretaris-generaal tot minister van Buitenlandse Zaken in de tweede regering-Sastroamidjojo gepromoveerd. Dit kabinet profileerde zich nadrukkelijk op buitenlands politiek terrein. Het eerste programmapunt van het kabinet betrof de afwikkeling van de unilaterale opheffing van alle overeenkomsten die waren voortgevloeid uit de Ronde-Tafelconferentie. Het tweede punt van het regeringsprogramma behelsde de voortzetting van de strijd om Nieuw-Guinea onder Indonesisch gezag te brengen. En in de derde plaats streefde de ministersploeg van Sastroamidjojo naar bevordering van de ontluikende Afro-Aziatische samenwerking. Voor Abdulgani was als minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet dus een cruciale positie weggelegd.

Als minister op deze post werd Abdulgani eerst verantwoordelijke voor de wet die de opzegging van de Unie regelde. Begin mei 1956 had minister Luns in de Eerste Kamer meegedeeld dat Nederland zich neerlegde bij de opvatting van de Indonesische regering dat de Hoge Commissariaten dienden te worden opgeheven. Voortaan zouden, aldus Luns, beide landen hun diplomatieke betrekkingen op ambassadeursniveau onderhouden. De Indonesische regering wenste echter slechts handhaving op het laagst mogelijke niveau, dat van diplomatieke vertegenwoordiger, zolang de kwestie Nieuw-Guinea niet was geregeld.¹¹⁸ Vervolgens annuleerde Indonesië op 4 augustus de schulden die het nog bij Nederland had uitstaan. Vanaf dit moment waren de officiële Nederlandse vertegenwoordigers in Indonesië de paria's van het *corps diplomatique* geworden. Niet alleen was er vrijwel geen contact met de Indonesische autoriteiten, de overige diplomaten zagen de Nederlanders ook al nauwelijks staan. De zaak werd er niet gemakkelijker op toen Luns de leden van de Nederlandse diplomatieke missie in Jakarta instrueerde om de enige overgebleven betrekkingen met Indonesiërs in officiële functies, namelijk informele contacten tijdens recepties, eveneens uit de weg te gaan.¹¹⁹

Ondanks deze officiële tegenstellingen tussen Nederland en Indonesië bleven de inlichtingen van Abdulgani uiterst waardevol voor de Nederlandse regering. In 1956 werd Soekarno door de Amerikaanse president Dwight D. Eisenhower uitgenodigd voor een officieel bezoek aan de Verenigde Staten. Abdulgani adviseerde Soekarno niet op dat gebaar in te gaan voordat hij ook een invitatie van Moskou had losgepeuterd. Zo gaf Abdulgani actief vorm aan de ongebonden buitenlandse politiek van zijn land. Als minister van Buitenlandse Zaken reisde hij in 1956 vervolgens natuurlijk met Soekarno mee naar Washington, Moskou en diverse Europese en Aziatische hoofdsteden.¹²⁰ Abdulgani leverde aan Virgil

informatie over deze staatsbezoeken, waarbij Soekarno zich uitgebreid oriënteerde op mogelijkheden tot verwezenlijking van zijn idee van geleide democratie.¹²¹

Tussen de reizen naar Amerika en de Sovjet-Unie door wachtte Abdulgani nog een andere belangrijke buitenlandse reis. Op 26 juli 1956 nationaliseerde de Egyptische president Nasser het Suezkanaal. Bij de Nederlandse regering rees dadelijk bezorgdheid dat dit voorbeeld de Indonesische regering zou inspireren.¹²² Daarbij werd in de eerste plaats gedacht aan een verwerping van de schulden die Indonesië eind 1949 had aanvaard en aan naasting van de KPM. De nationalisatie van het Suezkanaal leidde tot een internationale conferentie in Londen van 16 tot 23 augustus, waar de West-Europese regeringen tevergeefs tegenvoorstellen zouden doen. Indonesië, dat het standpunt van Egypte steunde,¹²³ zou daar vertegenwoordigd zijn door zijn minister van Buitenlandse Zaken Abdulgani.

Vlak voor zijn reis dreigde er echter een kink in de kabel te komen. Op 13 augustus, de dag van Abdulgani's vertrek, werden door de militaire politie de oud-minister van Voorlichting in het kabinet-Harahap Sjamsuddin Sutan Makmur en de directeur van de Indonesische staatsdrukkerij Pieter de Quelju gearresteerd. Als secretaris-generaal van Voorlichting had Abdulgani steeds een nauw contact onderhouden met De Quelju. Ook als minister van Buitenlandse Zaken was hij gebruik blijven maken van de diensten van de Molukker De Quelju. Zo had Abdulgani hem nog in juni 1956 opgetrommeld naar Bonn om daar behulpzaam te zijn bij besprekingen over de kwestie van de in Nederland verblijvende Ambonezen en de RMS.¹²⁴

Op 14 augustus poogde de militaire politie om zes uur 's ochtends, twee uur vóór zijn geplande vertrek naar Londen, ook Abdulgani in hechtenis te nemen, maar terwijl de minister zich aankleedde om mee te gaan, wist zijn vrouw premier Sastroamidjojo op te bellen. De minister-president vreesde een blamage als Abdulgani niet tijdig in Londen zou arriveren en gaf stafchef generaal Nasution opdracht de minister te laten vertrekken. De militaire politie ging akkoord op voorwaarde dat Abdulgani zich na zijn terugkeer zou verantwoorden.¹²⁵

Aanleiding tot de arrestatiepoging was een verklaring van de plaatsvervangend directeur der staatsdrukkerij, Lie Hok Thay, die al sinds mei in arrest zat, dat hij Abdulgani een bedrag van anderhalf miljoen roepia zou hebben geschonken, dat afkomstig was van drukkosten van stembiljetten.¹²⁶ Volgens leidende politici had de voorgenomen arrestatie echter meer te maken met een poging van bepaalde legerleiders om een coup te plegen. Sastroamidjojo liet weten dat er onvoldoende aanwijzingen waren om een verder onderzoek in de zaak te rechtvaardigen. Roeslan Abdulgani mocht naar Londen vertrekken.

Dankzij Abdulgani kreeg minister Luns belangrijke informatie over de Suezconferentie in handen, vooral over het standpunt van India, de kampioen van de niet-gebonden landen. De opzegging door Indonesië van de akkoorden van de Ronde-Tafelconferentie speelde tijdens de conferentie een grote rol voor de Nederlandse delegatie wegens het verband dat men zag met het verdragsschennende

optreden van de Egyptische president Nasser, een relatie die Abdulgani zelf ook expliciet legde.¹²⁷ Minister Luns vreesde een kettingreactie.¹²⁸

Merkwaardig is in dit verband de bewering van Luns in zijn memoires dat hij tijdens de Suez-conferentie geen woord met zijn Indonesische ambtgenoot Anak Agung wisselde.¹²⁹ Anak Agung was namelijk als zijn ambtgenoot vervangen door Abdulgani, wiens berichtgeving Luns via operatie-Virgil kende.¹³⁰ Er deed zich in Londen zelfs nog een grappig incident voor toen de echtgenote van minister Luns en Abdulgani gelijktijdig Downingstreet 10 verlieten. *De Telegraaf* plaatste een foto van mevrouw Luns die zich na afloop van een diner voor de conferentiegangers en hun echtgenotes langs Abdulgani door de deur naar buiten leek te wringen. De krant meende dat Abdulgani de boosdoener was en zag er een "rijke" symboliek' in dat de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken ruim baan leek op te eisen voor de jonge naties ten koste van de westerse staten.¹³¹

Op de terugweg van Londen naar Indonesië maakte Abdulgani een tussenstop in Caïro, waar hij president Nasser inlichtte over het verloop van de conferentie en er bij het Egyptische staatshoofd op aandrang zich iets te matigen ten aanzien van de resultaten van de conferentie, omdat er anders een scheuring zou kunnen ontstaan in het front der Bandung-landen. Abdulgani kon zijn runner echter meedelen dat Nasser zich nog steeds op het standpunt stelde dat hij het Suezkanaal zou opblazen, olievelden in brand steken en pijpleidingen vernielen, wanneer het westen tot agressie tegen zijn land zou overgaan.¹³²

Bij zijn terugkeer in Indonesië werd Abdulgani dadelijk weer geconfronteerd met de corruptiezaak die bijna zijn vertrek naar Londen had verhinderd. Diverse Indonesische kranten hadden geen genoegen genomen met de verklaring van Sastroamidjojo over Abdulgani's onschuld. Ook Nasution was weinig gelukkig geweest met de rol waarin de premier hem had gemanoeuvreed. Omwille van de goede relaties met de regering had de generaal moeten optreden tegen officieren die zich zorgen maakten over de toenemende corruptie van de politici, terwijl hij het in zijn hart met hen eens was. Sastroamidjojo zag zich daarom genoodzaakt een speciale onderzoekscommissie uit het kabinet in te stellen, bestaande uit vijf ministers onder leiding van vice-premier Mohammed Roem, aangevuld met de procureur-generaal. Na Abdulgani's terugkeer uit de Britse hoofdstad sprak de commissie de minister op 31 augustus vrij van de beschuldiging van corruptie.

De runner van Abdulgani wist intussen wel beter. Hij meldde Den Haag dat het een onweerlegbaar feit was dat zijn agent als secretaris-generaal van Voorlichting en van de Bandung-conferentie voor een bedrag van anderhalf miljoen roepia bonnen had getekend die hij niet kon verantwoorden. Abdulgani was na zijn terugkeer van de Suez-conferentie op Indonesische bodem opgewacht door zijn secretaris, die hem een door zijn partijgenoot Mohamed Yamin opgestelde verklaring voorlegde, die hij zou moeten uitspreken. De inhoud daarvan luidde:

'1 Ik heb inderdaad bonnen getekend, om redenen van beleid, daar ik snel moest handelen.

- 2 Niets is aan de strijkstok blijven hangen, aangezien ik deze bedragen heb aangewend ten behoeve van organen die de publieke opinie kunnen bewerken.
- 3 Behalve het bovenstaande beschikt de Secretaris Generaal van een belangrijk ministerie als het Ministerie van Voorlichting en van een dergelijke belangrijke internationale conferentie, waarin Indonesië de grootste rol speelde, over tactische fondsen.¹³³

Nadat Abdulgani deze justitiële dans was ontsprongen, zochten Indonesische politici die niet tot de PNI behoorden naar een nieuwe aanleiding om hem ten val te brengen. Die aanleiding bood het optreden van de minister van Buitenlandse Zaken tijdens het bezoek van president Soekarno aan Oost-Europa en de Sovjet-Unie in september 1956, een reis waarover Abdulgani zijn runner opnieuw uitvoerig inlichtte.¹³⁴ Een van de meest saillante punten die Abdulgani daarover kon melden was het verzoek dat de West-Duitse minister van Buitenlandse Zaken Heinrich von Brentano aan het begin van deze reis tot de leiders van de Indonesische delegatie richtte. Hij verzocht hen aan Moskou over te brengen dat West-Duitsland bereid zou zijn de NAVO te verlaten in ruil voor hereniging van beide Duitslanden.¹³⁵ Soekarno bracht dit verzoek in aanwezigheid van Abdulgani ter sprake tijdens besprekingen in Sotsji aan de Zwarte Zee met de secretaris-generaal van het centrale comité van de communistische partij van de Sovjet-Unie, N.S. Chroesjtsjov, sovjetpresident K.E. Vorosjilov, premier N.A. Boelganin, en de Russische minister van Buitenlandse Zaken D.T. Sjepilov. De sovjetgesprekspartners reageerden evenwel zeer terughoudend en lieten weten dat de hereniging van West- en Oost-Duitsland nooit los gezien zou kunnen worden van de veiligheid van de Sovjet-Unie.

Een ander opmerkelijk bericht dat Abdulgani verstrekte, was dat tijdens het aansluitende bezoek aan China de leiders van de Volksrepubliek hadden laten weten geen prijs te stellen op het lidmaatschap van de Verenigde Naties. Een bezwaar van de Amerikaanse regering daartegen zou derhalve geen aanleiding tot moeilijkheden geven.¹³⁶

In Moskou tekende Abdulgani op advies van Soekarno een controversieel Russisch-Indonesisch communiqué¹³⁷ zonder de rest van het kabinet daarin te kennen, daarmee Soekarno steunend in zijn neigingen de grondwettelijke verhoudingen te bruskeren. In de verklaring, waarbij aan Indonesië een bedrag van honderd miljoen dollar werd toegekend, werd op geen enkele manier Russische steun uitgesproken voor de Indonesische claim op Nieuw-Guinea. Soekarno had dat niet gewenst omdat hij beseftte dat Russische voorspraak inzake Nieuw-Guinea een nadelige invloed kon hebben op het standpunt van de Verenigde Staten.¹³⁸ De drie grootste regeringspartijen waren echter woedend over deze 'omissie'.¹³⁹ Tijdens het bezoek van Soekarno aan de VS was er geen gezamenlijke verklaring tot stand gebracht. Waarom dan nu wel? Sastroamidjojo zag zich gedwongen Abdulgani te verbieden tijdens het vervolg van de reis nog gezamenlijke commu-

niqués te doen opstellen. Uit een door Abdulgani aan Virgil overgelegd codetelegram van 16 september blijkt dat de minister van Buitenlandse Zaken zich daar weinig van aantrok:

‘Ondanks Uw verbod voor een herhaling van een gemeenschappelijk communiqué in Belgrado, hebben wij toch een gezamenlijk communiqué ondertekend, juist om het gemeenschappelijk communiqué in Moskou te balanceren, gezien het feit dat Joegoslavië ten opzichte van vele internationale problemen van mening verschilt met de Sovjet Unie.’¹⁴⁰

Overigens had het Soekarno nog grote moeite gekost om de Joegoslavische regering ertoe te bewegen de kwestie Nieuw-Guinea op te nemen in het gezamenlijke persbericht, hetgeen na het tumult om het Russisch-Indonesische communiqué natuurlijk wel noodzakelijk was. Als pleister op de wonde kon gelden dat bij het aansluitende bezoek van Soekarno en Abdulgani aan de Volksrepubliek China, gastheer Mao Tse-toeng publiekelijk zijn steun betuigde aan het Indonesische streven naar afschaffing van de akkoorden van de Ronde-Tafelconferentie en aan de ‘herkrijging’ van Nieuw-Guinea.¹⁴¹ Het bezoek aan Peking, dat door Abdulgani als zeer indrukwekkend werd ervaren,¹⁴² was om nog een reden van groot belang: het zou meer dan enig ander bezoek in dat drukke reisjaar een stempel drukken op Soekarno’s besluit de geleide democratie in te voeren.¹⁴³

Met zijn vrijspraak van de beschuldiging van corruptie door de ministeriële commissie eind augustus was voor Abdulgani de lucht echter nog niet volledig opgeklaard. Nasution voelde zich in zijn hemd gezet. Volgens kenners van de rol van het Indonesische leger in de politiek zou deze afdoening van de zaak zelfs wellicht een keerpunt hebben betekend in Nasutions opstelling tegenover de regering: ‘How was he to defend a cabinet on the basis of constitutional norms when it so obviously abused its position of power?’¹⁴⁴

Een deel van de Indonesische pers vond dat de commissie-Roem haar bevindingen openbaar had moeten maken. In december stond de redacteur Mochtar Lubis terecht, aangeklaagd wegens smaad voor publicaties in zijn krant *Indonesia Raya* over de corruptiepraktijken van Abdulgani. Tijdens de zitting overlegde Lubis fotokopieën waaruit bleek dat Abdulgani een huis en een auto van Lie Hok Thay had aangenomen. Ook had hij in strijd met de deviezenbepalingen, toen hij Soekarno op zijn reis naar de vs begeleidde, een envelop met vijfduizend dollars en door Lie uitgeschreven cheques meegenomen naar luitenant-kolonel M.J. Prajogo. Prajogo was het voormalige hoofd van de Militaire Politie, die als veiligheidsofficier belast was met de veiligheid van het presidentiële gezelschap. Hij was alvast vooruit gereisd naar de vs. De gelden waren onder meer bestemd om een Cadillac voor Lie te kopen.¹⁴⁵ Prajogo had na ontvangst van deze zending een dankbrief aan Lie gezonden, waarvan Lubis een fotokopie in handen had gekregen. Deze bewijsvoering bracht het kabinet-Sastroamidjojo in grote verlegenheid. Procureur-generaal Suprpto zag zich genoodzaakt te verklaren dat

Abdulgani, die in New York de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties bijwoonde, na zijn terugkeer in Indonesië alsnog gehoord zou worden.

In New York had Abdulgani inmiddels belangrijke zaken te regelen. Zestien Afro-Aziatische landen hadden bewerkstelligd dat de kwestie Nieuw-Guinea ten tweeden male op de agenda van de Algemene Vergadering werd geplaatst. Abdulgani lobbyde om bemiddeling in het geschil met Nederland door de secretaris-generaal van de VN of de voorzitter van de Algemene Vergadering aanvaard te krijgen.¹⁴⁶

Nadat op 28 januari 1957 na zijn terugkeer in Indonesië een aanklacht tegen hem was ingediend, werd Abdulgani als minister op non-actief gesteld. Op 1 maart begon voor het Hooggerechtshof een proces tegen hem, waarbij de klacht beperkt bleef tot een overtreding van de deviezenbepalingen door op verzoek van Lie Hok Thay een envelop mee te nemen die bankbiljetten en geldswaardige papieren bevatte met een gezamenlijke waarde van elfduizend dollar. Er werd drie maanden tegen hem geëist. Op de journalist W.L. Brugsma, die hem in die tijd sprak, maakte Abdulgani een ontspannen indruk. Hij vertelde uit eigen beweging bezig te zijn de enveloppenaffaire 'te regelen'.¹⁴⁷ Dat lukte hem redelijk, want het Hooggerechtshof werd in zijn zaak voorgezeten door het PNI-lid Wirjono Projo-digoro.¹⁴⁸ Op 18 april 1957, een maand na de val van het tweede kabinet-Sastroamidjojo, veroordeelde het hof hem slechts tot een boete van vijfduizend roepia, wegens het 'onopzettelijk meenemen van buitenlandse valuta, waardepapieren en documenten zonder toestemming van het Deviezeninstituut'. Er was namelijk niet komen vast te staan of hem de inhoud van de envelop bekend was geweest.¹⁴⁹

Deze veroordeling deed Abdulgani weinig kwaad. Om te beginnen niet in Nederland. Luns was bijzonder tevreden over de informatie die hij ontving van Abdulgani. 'Het enige geld dat wij na de verbreking van de Unie nog in Indonesië staken, was voor een bijzonder goede inlichtingendienst, waardoor wij perfect op de hoogte waren van wat zich daar afspeelde,' vertelde Luns vijftien jaar later.¹⁵⁰ Daar moest de minister van Buitenlandse Zaken overigens wel voor vechten. Op 5 maart 1957 vroeg hij in het kader van de voorbereidingen voor de begroting 1958 de aandacht van premier Drees voor de beperkte financiële armslag van de BID. Het gevaar was daardoor voortdurend aanwezig dat sommige informatiebronnen zouden opdrogen, en dat terwijl zijn ministerie de laatste tijd inlichtingen kreeg die van zeer grote waarde waren en 'in toenemende mate onmisbaar zijn gebleken voor het voeren van een juist buitenlands beleid ten opzicht van bepaalde landen'.

Luns deed derhalve een dringend beroep op Drees om niet te bezuinigen op de BID, maar deze dienst juist toe te staan over ruimere middelen te beschikken dan tot dusver. Luns verzocht Drees om instemming met een verhoging van het BID-budget met een ton.¹⁵¹ De reactie van Drees op dit verzoek is helaas niet bekend.

De mol in de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging

Luns had inderdaad alle reden om tevreden te zijn over operatie-Virgil. Zij leverde hem namelijk niet langer alleen inlichtingen op over de gebeurtenissen en de stemming in het hart van de regering in Jakarta en over de situatie in tal van vreemde hoofdsteden, in het westerse kamp, het Oostblok en de ongebonden landen. Ook over de gang van zaken in de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging in Den Haag ontving Luns informatie. Als minister van Buitenlandse Zaken had Abdulgani daar zorg voor gedragen. Onder het 45 man sterke gezelschap dat in het voetspoor van Soekarno en Abdulgani in september en oktober 1956 Oost-Europa en de Sovjet-Unie bezocht, bevonden zich een naaste medewerker van Abdulgani en een hoge ambtenaar van het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken, die beiden een grote rol zouden spelen in operatie-Virgil. Omdat tegen openbaarmaking van hun namen bij de Nederlandse overheid bezwaar bestaat, zullen wij hen in het vervolg aanduiden als respectievelijk Q en X.

Abdulgani deed al het mogelijke om via de Indonesische diplomatieke missie in Den Haag tot een werkbare verhouding te komen met de Nederlandse regering. Officieel was dit reeds geschied door de benoeming van Kwee Djie Hoo in oktober 1955 tot plaatsvervangend hoge commissaris in de Nederlandse residentie. Deze aanstelling was het werk van – toen nog – secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Abdulgani. De benoeming was indertijd een grote verrassing.¹⁵² Velen hadden verwacht dat de ervaren diplomaat Max Maramis de hoogste Indonesische diplomatieke post zou gaan bekleden in het voormalige moederland. Kwee was tot 1948 in Nederlandse consulaire dienst in Hongkong geweest en genoot dus weinig nationalistisch prestige in de jonge Republiek Indonesië, temeer omdat hij een Chinees was. Tot 1954 maakte hij deel uit van de consulaire dienst van de Republiek. Daarna werkte hij op de afdeling Azië-Pacific van het ministerie, waar hij niet bepaald als een zwaargewicht gold.¹⁵³ Wat voor Abdulgani de doorslag gaf, was dat Kwee rooms-katholiek was en daardoor in staat kon worden geacht goede betrekkingen in Nederland aan te knopen en dus ook betere rapportages uit Den Haag naar Jakarta te zenden.¹⁵⁴ Abdulgani zou in deze verwachting niet worden teleurgesteld.

De katholieke diplomaat Kwee werd in Nederland regelmatig van informatie voorzien door de eveneens rooms-katholieke mr. Pietro Antonio Ursone.¹⁵⁵ Deze had tussen 1946 en 1948 als adviseur van de directeur van Economische Zaken onder luitenant gouverneur-generaal H.J. van Mook gediend, in wiens federalistische beleid hij groot vertrouwen had.¹⁵⁶ Nadat Ursone in verband met de gezondheid van zijn vrouw naar Nederland had moeten terugkeren, was hij van medio 1948 tot mei 1949 als adviseur voor kwesties betreffende de Marshallhulp werkzaam op het aan het ministerie van Overzeese Gebiedsdelen gelieerde Commissariaat voor Indonesische Zaken, waar hij een van de belangrijkste adviseurs werd van minister E.M.J.A. Sassen.¹⁵⁷ Daarna was hij werkzaam in het bedrijfsleven, onder meer bij Volkens Aannemings Maatschappij. Ten slotte zou hij zelfs

voorzitter van de Raad van Commissarissen van de Hollandse Beton Groep worden. Ursone beschikte over zeer veel nuttige contacten in binnen- en buitenland. Hij was een vroom katholiek, lid van de KVP en tegenstander van het beleid van zijn partijgenoot Luns.

Dat de rol van Ursone niet onbekend was bij minister Luns, kwam doordat Abdulgani had bewerkstelligd dat zijn naaste medewerker en vertrouweling¹⁵⁸ Q na afloop van de reis van Soekarno door Oost-Europa en de Sovjet-Unie in Den Haag werd aangesteld op de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging. In die hoedanigheid nam Q deel aan het regelmatige stafoverleg van de Indonesische missie. Hij werd door Kwee goed geïnformeerd. Q speelde de aldus opgedane kennis toe aan Virgil.

Ook van andere Nederlandse gesprekspartners van Kwee leerde Luns zo hun opinies omtrent de Nieuw-Guinea-kwestie kennen. Tot zijn schrik ontdekte Luns op die manier dat zijn ambtgenoten H.J. Hofstra (Financiën), I. Samkalden (Justitie) en A.A.M. Struycken (Binnenlandse Zaken) bij beleefdheidsbezoeken van Kwee tegenover de Indonesische diplomaat hun overtuiging hadden uitgesproken dat 'Nederland op den duur West-Irian zal moeten loslaten'. Dat was niet bepaald een ondersteuning van het beleid van de minister van Buitenlandse Zaken.¹⁵⁹

Van rechtstreekse landverraderlijke activiteiten van Nederlanders die bij de Indonesische diplomatiek post hun diensten aanboden, raakte Buitenlandse Zaken via Virgil eveneens op de hoogte. Door Q te voorzien van feiten over de betrokkenen werden ambassadeur Kwee en zijn mensen argumenten in handen gespeeld om met deze Nederlanders niet in zee te gaan.¹⁶⁰

De journalist Oltmans

Buitenlandse Zaken werd op deze wijze ook geïnformeerd over de gedragingen van de Nederlandse journalist Willem L. Oltmans. De verslaggever was in 1956 in Rome in contact gekomen met Soekarno. Daarop reisde hij naar Indonesië. Hij stelde daar in januari 1957, samen met de gasthoogleraar constitutioneel recht aan de universiteit van Jakarta P.N. Drost, een adres op aan het Nederlandse parlement, waarin onderhandelingen met Indonesië over de status van Nieuw-Guinea werden bepleit. Oltmans wist daaronder een groot aantal handtekeningen van Nederlanders te verzamelen, kennelijk niet goed doordrongen van het risico dat niet-ondertekening voor de nog in Indonesië aanwezige Nederlanders betekende.

Bij de Indonesische vertegenwoordiging in Den Haag was bekend dat de reis van Oltmans geheel was gefinancierd door de zogeheten groep-Rijkens.¹⁶¹ De voorzitter van de Raad van Bestuur van Unilever P.C. Rijkens was aanvoerder van een deel van het Nederlandse bedrijfsleven met belangen in Indonesië, dat vanaf 1956 zonder veel succes een toenemende druk uitoefende op de Nederlandse

regering om Nieuw-Guinea op te geven. Prominente andere leden van deze groep waren Emile van Konijnenburg van de KLM en Koos Scholtens van de Koninklijke Shell.¹⁶²

De Indonesische diplomaten in Den Haag hadden weinig respect voor de betrokkenen bij de groep-Rijkens. Kwee:

‘Deze Nederlanders vechten om der wille van hun eigen pocket beter voor de Indonesische zaak dan de Indonesiërs zelf op het ogenblik. Het is prettig om zulke bondgenoten te hebben juist nu Nieuw-Guinea voor de v.n. komt.’¹⁶³

Ook bij Australische diplomaten bestond weinig onzorg voor de actie van Oltmans en Drost. De Australische ambassade in Jakarta gaf als commentaar: ‘Oltmans, who is apparently an unstable personality, seems to have suffered a sudden conversion to the Indonesian cause.’ Het adres werd daar beschouwd als het werk van Drost, ‘a brilliant alcoholic’.¹⁶⁴

Voorafgaand aan zijn reis naar Indonesië was Oltmans bij de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging in Den Haag langsgeweest. Hij had daar verzekerd dat hij vanuit Indonesië uitsluitend positief zou berichten over de voormalige kolonie.¹⁶⁵ In september en oktober 1957 bezocht Oltmans de Indonesische vertegenwoordiging diverse malen, tijdens een kort verblijf in Nederland tussen bezoeken aan Indonesië en de Verenigde Staten door.¹⁶⁶ De ontvangst van Oltmans op de Indonesische vertegenwoordiging was koeler dan hij wellicht had gehoopt. Hij trof het bovendien niet dat het ministerie van Buitenlandse Zaken via Q en Virgil volledig op de hoogte bleef van zijn acties.

Q liet Max Maramis, die in augustus 1957 alsnog Kwee was opgevolgd, weten dat hij Oltmans ‘een zeer met zich zelf ingenomen persoon vond, die in zijn spreken een verwarde ongeordende indruk maakte, daar hij voortdurend van de hak op de tak sprong’. Hij overwoog zelfs dat Oltmans dubbel spel speelde maar ‘aan de andere kant leek Oltmans hem niet schrander genoeg om als agent provocateur te fungeren.’¹⁶⁷

Q kreeg van Virgil te horen dat Oltmans, alvorens zijn Indonesische vriendschap te belijden, eerst zijn diensten had aangeboden aan het fel anti-Soekarno getinte blad *De Nieuwsgier*, en daarvan pas had afgezien toen bleek dat de daaraan verbonden verdiensten hem te gering waren. Ook het feit dat Oltmans ‘notoir homo’ was, werd gebruikt als wapen om hem in een kwaad daglicht te plaatsen.¹⁶⁸

Het dieptepunt voor Oltmans kwam op 17 oktober. Hij werd toen te woord gestaan door de secretaresse van Maramis, die hem vertelde dat er een vergadering van de diplomatieke staf gaande was, die niet gestoord mocht worden. Met de hem eigen vrijmoedigheid verklaarde Oltmans dat dat mooi uitkwam, aangezien hij dan alle heren tegelijk kon spreken. Hij verzocht de medewerkster zijn visitekaartje in de vergadering te presenteren. Toen Maramis dit hoorde, ontplofte deze bijkans: ‘Als hij alle heren wil spreken, dan kan hij in het kanaal gaan zwemmen.’ Nadat zijn ergste ergernis was bekoeld, gaf Maramis een der aanwezi-

gen opdracht Oltmans na afloop van de vergadering apart op diens kamer te ontvangen.

Daar verging het de Nederlandse journalist nauwelijks beter. Oltmans vertelde dat hij een bijeenkomst had georganiseerd met een aantal vooraanstaande Nederlanders in hotel De Witte Brug in Den Haag; naar aanleiding daarvan verzocht hij zijn gesprekspartner een telegram aan minister van Buitenlandse Zaken Subandrio te verzenden. Omdat Oltmans weinig meer vertelde dan dat op die bijeenkomst alles 'schitterend' was verlopen, werd hem naar de inhoud van de besprekingen gevraagd. Daarop zwaaide Oltmans met een verslag van vijf pagina's, met de mededeling dat hij hierover wel verder zou praten met de Indonesische ambassadeur in Washington en de Indonesische vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties. Zijn gesprekspartner, die zich door deze handelwijze gegriefd voelde, gaf Oltmans vervolgens zijn telegram terug en deelde hem koeltjes mee dat hij niet voor postkantoor wenste te spelen. Het stond de heer Oltmans vrij te telegraferen naar wie hij wilde in Indonesië.

Nu was het de beurt van Oltmans om zich geschoffeerd te voelen.¹⁶⁹ Hij zond een brief met klachten over deze bejegening aan Maramis, maar die had niet het gewenste resultaat. Maramis vroeg zijn staf: 'Wat verbeeldt die vent zich wel? Mij te durven dreigen! Als hij het anders had aangepakt, had hij vermoedelijk onze steun kunnen krijgen, in de vorm van geld of transport of wat dan ook. Een briefje aan de militaire attaché om hem zoveel uit te betalen was genoeg geweest om hem uit diens geheime fonds te steunen. Nu jaagt hij ons tegen zich in het harnas met zijn geheimzinnigdoenerij en arrogantie.'

Een tweede brief van Oltmans overtuigde Maramis ervan dat de journalist, aldus Virgils rapportage, 'makan dua piring', ofwel van twee borden at. Hij stuurde Oltmans een brief waarin hij zijn kwaliteiten om Nederland en Indonesië dichter tot elkaar te brengen in twijfel trok, aangezien hij er al niet in slaagde met één Indonesiër, namelijk degene die hem te woord had gestaan, op goede voet te verkeren.¹⁷⁰ Maramis gaf verder opdracht in het vervolg alle post van deze Nederlander ongeopend retour te zenden, terwijl hij zich in Jakarta van rugdekking voorzag voor zijn handelwijze.¹⁷¹

De Muralt, die na zijn aftreden als hoofd van dienst Virgil was blijven runnen voor de BID, sloot zich in een rapportage aan Buitenlandse Zaken aan bij Virgils verwondering dat er niets tegen Oltmans werd ondernomen.¹⁷² Vervolgens stelde De Muralt voor, 'wellicht ten overvloede', Oltmans op heterdaad te betrappen op zijn onvaderlandslievendheid, wanneer hij op 28 oktober 1957 Nederland zou trachten te verlaten op reis naar de Verenigde Staten. Ongetwijfeld zou hij het rapport van de bijeenkomst in De Witte Brug bij zich hebben. Een grondige inspectie van zijn bezittingen zou kunnen gebeuren onder het motto van een mogelijke deviezenovertreding.¹⁷³

Zo ver kwam het niet, maar 'het muisje' zou, in Oltmans' eigen woorden, nog 'een zéér negatief staartje' krijgen. Oltmans schreef dit toe aan de contacten van zijn Indonesische gesprekspartner met 'de journalist Dries Ekker, die in het Haagse

circuit braaf met Luns meedraaide'.¹⁷⁴ Het contact was niet zo rechtstreeks als Oltmans veronderstelde.

Op 18 november 1957, bij de heropening van het debat in de Verenigde Naties over de zaak Nieuw-Guinea, verscheen in *Het Parool* een artikel onder de titel 'Indonesische chantagepolitiek zonder succes', waarin onder meer te lezen viel: 'Een Nederlandse journalist, W. Oltmans – handelend zoals uit telegrammen en telefoongesprekken is gebleken op directe persoonlijke instructies van de Indonesische minister van buitenlandse zaken Soebandrio – heeft in dat kader enkele weken lang grote activiteit in Nederland ontwikkeld.' De auteurs G. Mulder en P. Koedijk wezen in hun boek over het naoorlogse *Parool* al de bron aan van Ekker:¹⁷⁵ de voormalige *Parool*-man Jan Meijer. Als hoofd van het Directoraat Internationale Organisaties van het ministerie van Buitenlandse Zaken was Meijer nauw betrokken bij de ontwikkelingen rond Nieuw-Guinea, aangezien de Indonesische regering deze kwestie aan de orde had gesteld in de Verenigde Naties. Als trouw volgeling van Luns' beleid inzake Nieuw-Guinea had Meijer bovendien inzage in de resultaten van operatie-Virgil.

Mulder en Koedijk suggereerden nog dat Oltmans' telefoon zou zijn afgeluisterd door 'een van de Nederlandse inlichtingendiensten'.¹⁷⁶ In werkelijkheid was het de bron binnen de Indonesische vertegenwoordiging, die door deze impertinentie van Meijer op onverantwoorde wijze werd geëxponeerd. Oltmans was niet beter op de hoogte en vermoedde een speciale vriendschapsrelatie tussen zijn gesprekspartner op de legatie en Ekker. In een weerwoord aan *Het Parool* beweerde hij dat de BVD er achter zat. Hij vertelde daarin bovendien dat 'om niet ter zake doende redenen' zijn telegram over de bijeenkomst in De Witte Brug pas enkele weken later uit New York naar Subandrio was verzonden.¹⁷⁷ In een reactie op Oltmans' weerwoord bracht de redactie van *Het Parool* de bron in de Indonesische vertegenwoordiging nog verder in gevaar. Zij schreef: Oltmans' suggestie

'dat men in Nederland zijn telefoongesprekken zou hebben afgeluisterd of zijn telegrammen zou hebben onderschept, lijkt ons een bewering zonder bewijs. De veelvuldige, zij het met enige romantische geheimzinnigheid omringde contacten van de heer Oltmans zijn van dien aard dat het bepaald niet nodig zou zijn brief- of telefoongeheimen te schenden om kennis te krijgen van de aard van zijn activiteiten. Indien hij echter meent dat door bepaalde van zijn contacten een dubbele rol zou zijn gespeeld, dan is dat een zaak waar wij buiten kunnen blijven, als voor ons niet ter zake doende...'

Hoe dan ook, Oltmans was bijzonder ontstemd over hetgeen hem was aangedaan.¹⁷⁸

Hij was intussen niet gevisiteerd op Schiphol, maar zijn optreden kwam wel in bespreking in de ministerraad op 17 januari 1958. Het kabinet besloot toen de onbetrouwbaar geachte journalist te weren bij het aanstaande bezoek van Prinses Beatrix aan de Nederlandse Antillen.¹⁷⁹

Op het knooppunt der diplomatieke betrekkingen

De grote waarde van de informatie van Q voor Luns en de zijnen bleek opnieuw toen de pas benoemde ambassadeur Maramis zijn opwachting op het ministerie had gemaakt. Het codetelegram waarin Maramis zijn ervaringen weergaf bij de overhandiging van zijn geloofsbrieven werd letterlijk overgebrieft. Een directere feedback dan Luns en zijn topambtenaren kregen van hun optreden is nauwelijks denkbaar. Maramis, die achtereenvolgens was ontvangen door Luns ('Uw positie biedt evenals die van uw voorganger weinig ruimte om met mij in contact te komen'), staatssecretaris E.H. van der Beugel ('Ik zie voorlopig geen licht in de duisternis'), Van Tuyl ('In de diplomatieke geschiedenis van Nederland is de huidige verhouding Indonesië-Nederland een van de zwartste bladzijden') en regeringscommissaris voor Indonesische aangelegenheden N.S. Blom ('zei niets'), had de indruk geconfronteerd te zijn met 'geconcentreerd mitrailleurvuur op een nieuwe chef de poste'.¹⁸⁰

Q verstreekte niet alleen informatie vanuit de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging. Regelmatig hadden in West-Europa conferenties plaats van daar geaccrediteerde Indonesische diplomaten,¹⁸¹ bijvoorbeeld wanneer de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken zich daar bevond op doorreis van of naar de Verenigde Naties. Zo verschaft Q gegevens over een conferentie die Abdulgani in december 1956 in Genève belegde, waarbij uit de verzamelde Indonesische diplomaten vier werkcomités werden gevormd. Een daarvan hield zich bezig met de kwestie Nieuw-Guinea. De werkgroep concludeerde dat de Indonesische regering op korte termijn de internationale belangstelling voor de kwestie levend moest houden. Op lange termijn moest Jakarta proberen Nederland te verzwakken, onder meer door stappen tegen de Nederlandse financiële en economische belangen in Indonesië en door gebruik te maken van groepen in Nederland die sympathiseerden met het Indonesische standpunt dat Nieuw-Guinea moest worden overgedragen. In een particulier gesprek met Q zei Abdulgani nog dat hij op dat moment geen haast wilde maken met de kwestie Nieuw-Guinea, omdat hij er niet zeker van was dat de Indonesische regering op dat punt een overwinning zou kunnen behalen.

Abdulgani meldde de verzamelde diplomaten verder, volgens de versie van Q, dat

'evenals in Londen het geval was geweest, als hij in New York in het gebouw van de Verenigde Naties, Minister Luns ontmoette, beiden een andere kant uitkeken en elkaar zogenaamd niet zagen. "Dat is niet erg", zei Roeslan, "want hoe minder ik lastig gevallen werd door Mijnheer Luns, hoe beter. Dit vergemakkelijkt juist ons werk in de implementatie van de verbreking der R.T.C.-akkoorden."¹⁸²

Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken, waar dit bericht natuurlijk weer belandde, werd deze passage dubbel aangestreept.¹⁸³

In de jaren vijftig reisden nog veel Indonesische ambtenaren naar Europa en de Verenigde Staten via Nederland. Ook daardoor was Q een waardevolle informatiebron. Zo zonden Soekarno en chef-staf Nasution in het voorjaar van 1957 de verbindingsman tussen hen beiden, luitenant-kolonel Isman, naar Europa om de Indonesische *chefs de poste* in Europa in kennis te stellen van de politieke gedachten van president Soekarno omtrent de geleide democratie en de politieke opstelling van het leger. Isman zou tevens de reacties van de diplomaten moeten peilen en daarover in Jakarta rapporteren. Doordat Isman bij zijn reizen regelmatig tussenstops in Nederland maakte, kreeg Buitenlandse Zaken een goede indruk van de impressies die hij in de diverse Europese hoofdsteden opdeed.¹⁸⁴

Q kon minister Luns en zijn topambtenaren ook inlichten over het standpunt van diplomaten van andere landen in de Haagse residentie. Zo berichtte hij over uitspraken van Russische diplomaten over de opstelling van de Sovjet-Unie inzake de Hongaarse opstand en het Suez-conflict.¹⁸⁵ Ook sprak hij zijn vermoeden uit ten aanzien van spionage door een Tsjechische diplomaat.¹⁸⁶

Rond de jaarwisseling 1956/1957, besloot het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken omwille van de bezuiniging dat minder belangrijke codetelegrammen tussen het Luar Negeri in Jakarta en de diplomatieke posten in het buitenland voortaan per luchtpost moesten worden verzonden.¹⁸⁷ Kennelijk slaagde Q erin regelmatig de hand te leggen op deze 'telegrammen', want in de rapportages van Virgil wordt herhaaldelijk melding gemaakt van de letterlijke inhoud. In het dossier over de operatie-Virgil op het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag zijn bovendien foto's te zien van het niet-gecodeerde berichtenverkeer tussen Jakarta en de Indonesische diplomatieke vertegenwoordiging in Den Haag.

De rivaliteit tussen Abdulgani en Subandrio

In Indonesië werd het vonnis in de corruptiezaak Abdulgani niet lang nagedragen. Als minister was er voor hem echter geen plaats in het zakenkabinet onder leiding van de gematigde, partijloze politicus Djuanda (april 1957 – augustus 1959). In januari 1957 was Abdulgani in afwachting van zijn berechting met verlof gegaan. In zijn afwezigheid nam secretaris-generaal Subandrio de honneurs waar op het ministerie. Subandrio had echter weinig greep op de hogere ambtenaren van het Luar Negeri, het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken. Onder hen waren oud-ministers van Buitenlandse Zaken met een hoge status als Anak Agung en Achmad Subardjo. Subandrio zocht daarom vooral steun bij premier Sastroamidjojo.¹⁸⁸ Veel Indonesische leiders hadden geen hoge dunk van de capaciteiten van Subandrio. Hij stond bekend als een 'wandeland citatenboek', die met uitdrukkingen van anderen indruk probeerde te maken.¹⁸⁹

In verscheidene opzichten leken Subandrio en Abdulgani op elkaar. Beiden

waren aanhangers geweest van de socialist Sjahrir, maar hadden het opportuun geacht de overstap te maken naar Soekarno's PNI. Zoals Subandrio verantwoordelijk was geweest voor de voorlichting over de Republiek in het buitenland, eerst als ambassadeur in Londen (1947-1954) en daarna in Moskou (1954-1956), zo was Abdulgani belast geweest met de interne voorlichting van de Republiek. Anders dan Abdulgani bleef Subandrio in de ogen van sommigen een man van de socialistische partij, de PSI.¹⁹⁰ Er bestond daarom wantrouwen jegens hem.

Subandrio wist echter als weinig anderen de gevoeligheid van Soekarno voor fraai klinkende suggesties te bespelen.¹⁹¹ Hij greep de corruptiezaak van Abdulgani aan om zijn minister in diens afwezigheid zwart te maken bij het Indonesische staatshoofd.¹⁹² Subandrio overtuigde de president er aanvankelijk van dat alleen hij diens conceptie van geleide democratie ten uitvoer zou kunnen brengen en dat hij daarbij de volledige steun van de PNI genoot.¹⁹³ Daarom moest hij, Subandrio, in aanmerking komen als kabinetsformateur. Abdulgani wist Soekarno dit nog uit het hoofd te praten. Subandrio slaagde er echter wel in te verijdelen dat de Indonesische ambassadeur in Bonn, Zairin Zain, die vanaf 1938 tot 1946 in Nederland gewoond had, als minister van Buitenlandse Zaken zou worden benoemd, met het argument dat diens taak in de West-Duitse hoofdstad nog niet ten einde was. Daarna was de weg naar de top van het ministerie vrij voor Subandrio.¹⁹⁴

Abdulgani nam Subandrio de wijze waarop deze zich van zijn opvolging had verzekerd zeer kwalijk.¹⁹⁵ Hij aarzelde niet zijn opvolger te betitelen als een ego-centrische 'ploert'¹⁹⁶ en als 'Eden', een verwijzing naar de Britse premier die kennelijk niet als een aanbeveling gold.¹⁹⁷ Het was vanaf de machtswisseling op het Luar Negeri in Jakarta dan ook geen geheim dat er grote rivaliteit bestond tussen Subandrio en Abdulgani.¹⁹⁸ Beiden stonden bekend als architecten van de geleide democratie¹⁹⁹ en beiden werden beschouwd als directe kanalen tot Soekarno.²⁰⁰

Voor sommigen bleef Abdulgani, die ondanks zijn corruptie-affaire als een zeer goede minister van Buitenlandse Zaken had gegolden,²⁰¹ een alternatief voor Subandrio op deze post. Abdulgani zelf deed er alles aan om zijn greep op het buitenlandse beleid te behouden. In een persoonlijk schrijven aan Q liet hij weten dat de diplomaat in Den Haag zich geen zorgen hoefde te maken over de wisseling van de wacht op het Luar Negeri: 'Ik heb de rails van onze buitenlandse politiek voldoende stevig vastgenageld en het zal niet gemakkelijk vallen deze te veranderen door een Indonesische Anthony Eden, hoe knap en geslepen hij ook moge zijn.'²⁰²

Subandrio kwam Abdulgani onbedoeld te hulp. Hij vroeg zijn voorganger aan te blijven als adviseur, een verzoek waarin deze na een korte bedenktijd bewilligde. Abdulgani behield op het departement het bureau en secretariaat, dat hem als bewindsman ter beschikking had gestaan, zodat de nieuwe minister genoodzaakt was een andere kamer te zoeken. Vanuit hun werkruimten speelden de beide rivalen vervolgens een spel om de macht. Abdulgani bewerkstelligde dat de socialist Abdul Karim Pringgodigdo, die steeds had voorzien in de behoefte van Soekarno aan vrouwen, werd ontslagen als directeur van het kabinet van de president. Of

dat verstandig was vanuit het gezichtspunt van Abdulgani was de vraag. Het vacuüm dat er daarna ontstond werd opgevuld door Subandrio, die de rol van hofleverancier overnam.

In andere opzichten was Abdulgani gelukkiger. X, de reeds hooggeplaatste vertrouweling van Abdulgani op het Luar Negeri, maakte daar nog een belangrijke promotie. Toen Subandrio af wilde van Kwee wegens diens 'Nederlandse verleden',²⁰³ wist Abdulgani te bewerkstelligen dat de kandidaat van de minister voor de post in Den Haag terzijde werd geschoven ten faveure van Abdulgani's eigen keus: Max Maramis.²⁰⁴ In een poging Abdulgani's aanhangers op het ministerie kwijt te raken dirigeerde Subandrio hen als diplomaat naar het buitenland, waardoor de informatiepositie van Abdulgani alleen maar beter werd.²⁰⁵

De staatsideoloog

Abdulgani slaagde er dus door een effectieve personeelspolitiek nog steeds in een aardig partijtje mee te blazen bij het Indonesische buitenlands beleid. Het grootste succes dat hij behaalde betrof evenwel zijn eigen positie.

Tijdens de regeringsperiode van het kabinet-Sastroamidjojo was in Oost-Indonesië een opstand tegen het centrale gezag in Jakarta uitgebroken, terwijl het ook op Sumatra al geruime tijd onrustig was. Toen het kabinet-Sastroamidjojo zich op 14 maart 1957 gedwongen had gezien af te treden, was dit het dertiende Indonesische kabinet dat viel in twaalf jaar tijd.

President Soekarno achtte toen de tijd gekomen voor, wat hij noemde, zijn systeem van 'geleide democratie' en stelde de staat van beleg in. Het parlement werd afgeschaft en op 15 juni 1957 vervangen door een 45 leden tellende Nationale Raad (Dewan Nasional), een corporatistisch adviesorgaan voor de regering. Daarin was een belangrijke plaats gereserveerd voor het leger, als concessie aan Nasution. Vice-voorzitter, tevens secretaris-generaal van de Nationale Raad, werd Abdulgani, die daarmee de tweede man werd achter voorzitter Soekarno. Zijn rol werd wel vergeleken met die van Chroesjtsjov als secretaris-generaal van de communistische partij in de Sovjet-Unie,²⁰⁶ of met die van een soort superminister.²⁰⁷ Wat Abdulgani's positie verder versterkte was dat hij, anders dan veel getrouwen van Soekarno, over de steun van een machtige partij beschikte: de PNI.

Nadat hij zich eerst akkoord had verklaard met het regeringsprogramma waarin het voornemen daartoe was vastgelegd, uitte Subandrio, toen zijn benoeming als minister eenmaal een feit was, bezwaren tegen de instelling van de Nationale Raad. Subandrio maakte zich daarmee volgens Abdulgani volkomen ongeloofwaardig. Nadien achtte hij de kloof tussen hem en de minister van Buitenlandse Zaken onoverbrugbaar.²⁰⁸

Voor Soekarno werden steeds meer het leger en de communistische PKI steunpilaren voor zijn positie. Het leger zorgde voor de gewapende macht die de president nodig had om zowel de regionale afscheidingsbewegingen als commu-

nistische machtsaspiraties tegen te gaan. Vanaf eind 1955 getuigde de rapportage van de BID van een groeiende belangstelling voor de opstelling van Soekarno ten opzichte van het communisme.²⁰⁹ Ook bleek hieruit een erkenning dat Nasution zich aandienende als de beste garantie voor terugdringing van de communistische invloed in Indonesië.²¹⁰

Abdulgani probeerde zijn partij in de volgende jaren meer naar links te sturen, opdat zij een alternatief zou kunnen zijn voor zowel de PKI als het leger.²¹¹ Hij omarmde daartoe het zogeheten marhaenisme²¹² van Soekarno: een beleid gericht op verbetering van de positie van de kleine man, dat zich volgens Abdulgani niet tegen het kapitalisme maar tegen het kolonialisme keerde. Ook poogde hij te voorkomen dat de PKI greep zou krijgen op de corporatistische groepen in de Nationale Raad.²¹³

In augustus 1959 legde Soekarno in een redevoering, die de titel Politiek Manifest (kortweg Manipol) kreeg, de ideologische grondslag voor de geleide democratie. In samenwerking met de Afrikaanse en andere Aziatische naties zou het Indonesische volk zich moeten ontdoen van de resten van het kolonialisme en imperialisme. Een half jaar later werkte de president het vage manifest uit in vijf centrale punten: geloof in de grondwet, een Indonesische vorm van socialisme, geleide democratie, geleide economie en een nationale identiteit en cultuur. Overeenkomstig de Indonesische voorkeur voor acroniemen werd deze uitwerking afgekort tot USDEK.

Als woordvoerder en exegeet voor de USDEK/Manipol werd Abdulgani aangevoerd. Hij werd voorzitter van het Comité ter Bevordering van de Geest van de Revolutie.²¹⁴ Samen met Soekarno hield Abdulgani tal van spreekbeurten om de massa te indoctrineren met de USDEK/Manipol-beginselen. Of, zoals hij het beschreef in poëtisch-totalitaire termen: de USDEK/Manipol-gedachte 'vloog op de vleugels van de Garuda (de legendarische vogel en nationaal symbool van Indonesië) van dorp naar dorp en van stad naar stad, over bergen, rivieren en zeeën door heel de archipel, waar zij binnentrad in de harten van alle mensen'.²¹⁵

Voorkennis van de anti-Nederlandse maatregelen

In oktober 1957 besloot de Indonesische regering tot een Nieuw-Guinea-campagne, waarvan de coördinatie in handen werd gelegd van minister Subidjo van Voorlichting. Als eerste fase van een drie-stappenplan werden eind oktober kantoren en woningen van Nederlanders geplunderd en beklad. Radio-uitzendingen kregen een anti-Nederlands karakter en Nederlanders werden op alle mogelijke manieren geboycot en geïntimideerd.²¹⁶ Op 10 november volgde de tweede fase en werden enkele Nederlandse sociëteiten bezet.

Op 26 november 1957 mislukte voor de derde maal de poging van Indonesië om de kwestie Nieuw-Guinea in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties aan de orde te stellen. Op het Nederlandse ministerie van Buitenlandse

Zaken was bekend dat de Indonesische regering zich had voorbereid op deze nederlaag. Dankzij Virgil en Q was het geen geheim dat Maramis opdracht had gekregen de twee miljoen gulden die de Republiek Indonesië op rekening van de Post-, Cheque- en Girodienst had staan, behoudens 40.000 gulden, te incasseren en in de kluis van de ambassade op te slaan.²¹⁷ Ook elders constateerde de BID een toegenomen activiteit bij officiële Indonesische vertegenwoordigingen in het buitenland. Uit Singapore kwam op 30 november bij de BID het bericht binnen dat die dag een spoedbijeenkomst van het Indonesische consulaat-generaal had plaatsgevonden. Tijdens die vergadering had de consul-generaal zijn afdelingshoofden gevraagd welke stappen moesten worden genomen naar aanleiding van een telegram uit Jakarta. Daarin werd meegedeeld 'dat de Indonesische regering nu definitief overwoog om de diplomatieke betrekkingen met Nederland te verbreken en alle Nederlandse staats- en particuliere eigendommen in Indonesië te nationaliseren'.²¹⁸

In de eerste dagen van december 1957 ging dan ook de derde fase van de Nieuw-Guinea-campagne in. Op 3 december kregen Nederlanders geen visa meer, werden overboekingen naar Nederland geblokkeerd en werden Nederlandstalige publicaties verboden. De Nederlandse consulaten in Indonesië moesten worden gesloten. Op dat punt aangeland liep de actie de Indonesische autoriteiten uit de hand. Tal van Nederlandse bedrijven werden bezet. Veertig van de bijna honderd KPM-schepen wisten niet tijdig te ontkomen en werden aan de ketting gelegd.²¹⁹

Deze acties doorkruisten het plan van de Indonesische regering om via onteigening van kleinere ondernemingen de druk op de grote Nederlandse bedrijven en daarmee op de Nederlandse regering geleidelijk op te voeren. Bovendien richtten de wilde acties grote schade aan bij de Indonesische economie. De KPM bijvoorbeeld was nog steeds goed geweest voor driekwart van het interinsulaire verkeer in de archipel. Het land dreigde verlamd te raken. Op het dichtbevolkte Java, dat zo afhankelijk was van de voedselproductie in de Buitengewesten, ontstond binnen enkele weken een ernstig tekort aan levensmiddelen. Om te voorkomen dat de communisten het in de bezette bedrijven voor het zeggen zouden krijgen, besloot de regering de Nederlandse ondernemingen onder militair beheer te plaatsen.

Hoewel een aanvankelijk bevel dat alle Nederlanders Indonesië moesten verlaten werd ingetrokken, gaven tienduizenden Nederlanders er de voorkeur aan dat nu toch te doen. Vooral op Java waren de zenuwen van velen van hen ernstig beproefd in de afgelopen jaren en zeker gedurende de Nieuw-Guinea-campagne. Bovendien gingen de anti-Nederlandse maatregelen voort: Indonesië staakte nu al zijn financiële verplichtingen aan Nederland en verbood de uitvoer van zijn producten naar het voormalige moederland.

Een poging van de Indonesische regering om de feitelijke nationalisatie van de Nederlandse bedrijven terug te draaien in ruil voor opgave van Nieuw-Guinea door Nederland stuitte op een krachtig 'neen' van Den Haag, dat niet wenste in te gaan op 'chantage',²²⁰ zeker niet nu de meeste investeringen in Indonesië inmiddels toch al vrijwel waren afgeschreven.

Formalisme rond de ambtelijke status van Virgil

Hoewel Virgil dus zijn waarde bewees, werd zijn functioneren onnodig belast door gesteggel rond zijn ambtelijke positie, juist in de tijd waarin een situatie van hoogspanning in Indonesië ontstond. In de beschikking van december 1955, waarbij Virgil eervol ontslag was verleend uit zijn functie bij de Luchtmacht, was hem de schriftelijke toezegging gedaan dat hij na afloop van zijn werk bij de BID alsnog tot het korps der beroepsofficieren van de Koninklijke Luchtmacht zou kunnen toetreden in de rang van kapitein.²²¹ Ook zou de tijd die Virgil bij de BID had doorgebracht meetellen voor zijn pensioen. Maar er ontstonden al snel allerlei problemen over zijn rang en pensioen. Belast met belangrijk geheim werk, kon Virgil zich daar aanvankelijk niet erg druk om maken.²²²

De beschikking over het recht van Virgil op terugkeer bij de Luchtmacht zou echter in december 1957 verlopen. Daarom voerde Virgil, toen dat tijdstip naderbij kwam, een tweetal gesprekken met het plaatsvervangend hoofd en het hoofd personeelszaken van het ministerie van Oorlog, waarbij het voormalige HBID De Muralt aanwezig was. Virgil bepleitte verlenging van de termijn van de beschikking omdat hij zeker op dat moment niet kon worden gemist door de BID. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken konden baron Van Tuyll en staatssecretaris Van der Beugel dit bevestigen.²²³ Oorlog weigerde echter de termijn van de beschikking te verlengen. Per 1 oktober 1957 werd Virgil wegens het bereiken van de 35-jarige leeftijd uit militaire dienst ontslagen.

Op 22 maart 1958 richtte baron Van Tuyll zich tot L.C. Rietveld, secretaris-generaal van het ministerie van Oorlog, met een dringend beroep om een voorziening voor Virgil te treffen, omdat diens werk voor Buitenlandse Zaken van groot belang was en het ongewenst was als Virgil zijn werk op grond van een onbevredigende regeling van zijn positie zou moeten staken.²²⁴ Ook dit gesprek leverde niets op.

Op 3 juli intervenueerde BZ opnieuw, nu door een schrijven van staatssecretaris Van der Beugel aan de minister van Oorlog Staf persoonlijk, met het verzoek Virgil in verband met zijn uitzonderlijke verdiensten voor het land een positie als beroepsofficier in het vooruitzicht te stellen, omdat hij anders naar een andere betrekking zou moeten omzien.²²⁵ Staf liet weten dat hij Van der Beugel niet kon helpen. Juist omdat niet te voorzien was wanneer Virgil zijn werkzaamheden voor de BID zou beëindigen, was het onmogelijk hem te benoemen tot beroepsofficier. Hij was intussen vervreemd van de Luchtmacht en hij zou eigenlijk op dat moment al de rang van majoor moeten krijgen, maar kwam daarvoor niet in aanmerking omdat hij niet met goed gevolg een hoofdofficiersexamen had afgelegd.²²⁶

Toename van de Amerikaanse interesse voor Indonesië

In 1958 was er sprake van een zeer onstabiele situatie in Indonesië. In februari kwamen op Midden-Sumatra gematigde nationalistten in opstand om een afdrijven

van hun land in communistische richting tegen te gaan. Ook op Sulawesi (Celebes) vonden gewapende acties tegen de regering in Jakarta plaats. Onder de in Padang zetelende rebellenregering bevonden zich niet de minste namen: Sjafruddin Prawiranegara, oud-president van de Bank Indonesia, en de voormalige premiers Natsir en Harahap. Vanuit Singapore, de Filippijnen en Taiwan verleende de CIA de rebellen heimelijk steun, met instemming van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken John Foster Dulles.²²⁷

Vanaf welk moment weten we niet, maar in elk geval vóór december 1957²²⁸ begon ook de CIA te delen in de informatie die de BID ontving via Virgil. De BID kon eer inleggen met deze actie, want ondanks zorgen van de CIA over de ontwikkelingen in Indonesië en de kansen voor het communisme aldaar, had de Amerikaanse dienst er na de soevereiniteitsoverdracht jarenlang een zwakke informatiepositie. De CIA beschikte aanvankelijk wel over contacten met kringen waarvan vermoed werd dat zij zich tegen Soekarno konden keren, zoals de sultan van Jogjakarta, Hamengku Buwono IX, en de islamitische Masjumi-partij, maar de Amerikaanse inlichtingendienst had geen agent die toegang had tot Soekarno, de man die juist als de kwade genius achter de linkse tendensen in zijn land werd beschouwd.²²⁹

Tot meer dan het verstrekken van de informatie uit operatie-Virgil was de Nederlandse regering echter niet bereid. Een Amerikaans verzoek aan Den Haag om ook hulp te verlenen aan de tegenregering werd afgewimpeld. De Nederlandse regering stelde zich op het standpunt dat andere landen verder afglijden van Indonesië naar het communisme maar moesten zien te verhoeden.²³⁰ Het was een wonderlijk standpunt, temeer daar de Nederlandse regering nog steeds niet bereid was Nieuw-Guinea op te geven. Sterker nog, minister Luns probeerde het tegenover Washington juist voor te stellen alsof de Nederlandse aanwezigheid in Nieuw-Guinea een bijdrage was aan de strijd tegen het communisme in Zuid-oost-Azië.²³¹ Wat had er in dat geval meer voor de hand gelegen dan, heimelijke, samenwerking met Washington tegen de zittende Indonesische regering?²³² Q kon overigens juist over de regionale opstanden weinig informatie bieden omdat de Indonesische vertegenwoordiging in Den Haag, evenals Indonesische diplomatieke posten elders, door Jakarta daaromtrent zeer slecht geïnformeerd werd.²³³

De rebellie op Sumatra werd echter zonder veel moeite in enkele maanden bedwongen door generaal Nasution, al bleven tot 1964 verzetsharden actief en zouden in totaal meer dan 30.000 Indonesiërs het leven verliezen als gevolg van de strijd. Niettemin hadden de opstand en het neerslaan ervan belangrijke consequenties voor de macht en het prestige van Soekarno. Ten eerste werd de positie van de legertop door het optreden op Sumatra versterkt, temeer daar Soekarno na een mislukte aanslag op zijn leven voor een rustkuur in Japan verbleef en Nasution op eigen gezag optrad.

Ten tweede moest Soekarno ter beteugeling van de regionale onrust gebruik maken van Russische en Oost-Europese wapenleveranties, een onderwerp dat ook ruime aandacht kreeg in de BID-rapportages.²³⁴ Deze toenemende afhankelijkheid

van het communistische blok maakte de Indonesische president in Amerikaanse ogen verdacht.

Tegelijk werd Washington duidelijk welk alternatief zich voor Soekarno aandiende: Nasution.²³⁵ Vanuit de Amerikaanse hoofdstad bereikte de Nederlandse regering het verzoek het doopceel van de Indonesische generaal te lichten.²³⁶ Na de mislukking van de opstand en in verlegenheid gebracht doordat een piloot die in opdracht van de CIA een B-26 vloog voor de rebellen boven Ambon was neergeschoten,²³⁷ begon de Amerikaanse regering op grote schaal wapens en voertuigen te leveren aan het Indonesische leger en Indonesische officieren op te leiden in de vs. Bij deze regeling was Nasution persoonlijk betrokken.²³⁸ Tussen 1958 en 1965 zouden 1200 Indonesische officieren een training in Amerika krijgen,²³⁹ een gelegenheid tot rekrutering van agenten die voor de Amerikaanse autoriteiten te mooi was om voorbij te laten gaan.²⁴⁰

Het kaartenhuis van Luns

Door de wapenleveranties van oost en west groeide echter ook de mogelijkheid van de Indonesische strijdkrachten om Nieuw-Guinea gewapenderhand in te nemen. Dit baarde de Nederlandse instanties des te meer zorgen, omdat bij het optreden tegen de opstandelingen was gebleken dat de Indonesische strijdkrachten zeer wel in staat waren zee- en luchtlandingen uit te voeren.²⁴¹

Voor de Nederlandse regering stond vast dat Nederlandse troepen niet op eigen gelegenheid Nieuw-Guinea zouden kunnen verdedigen als de Indonesische strijdkrachten een serieuze aanval zouden ondernemen. Dat was ook het standpunt van minister Luns, van wie ten onrechte is aangenomen dat hij koste wat kost wilde vasthouden aan Nieuw-Guinea. Reeds in een vroeg stadium, in juni 1958, liet Luns in de Algemene Verdedigingsraad, een onderraad van de ministerraad, weten dat de omvang van de militaire taak van Nederland in Nieuw-Guinea beperkt moest zijn 'door de beschikbare middelen, daarbij rekening houdend met verplichtingen in andere gebieden'.²⁴² Van een 'all-out war' rond Nieuw-Guinea kon volgens de Nederlandse regering geen sprake zijn, aangezien de Nederlandse NAVO-verplichtingen absolute prioriteit behielden.²⁴³ Medio 1958 kon minister Luns zijn ambtgenoten dan ook meedelen 'dat voor hem steeds voorop gestaan heeft dat wij ons op het punt Nieuw-Guinea beperkingen moeten opleggen en dat wij geen lasten moeten dragen waarvoor veeleer andere landen zouden behoren op te komen'.²⁴⁴ In geval van een ernstig te nemen Indonesische aanval zouden Nederlandse troepen slechts gedurende beperkte tijd stand kunnen houden, totdat bondgenootschappelijke steun zou arriveren.²⁴⁵

Vooral de opstelling van de Verenigde Staten en – in mindere mate – Australië, dat het bestuur voerde over het aangrenzende oostelijke deel van Nieuw-Guinea, was voor Nederland belangrijk. Tussen 1950 en 1957 was de Amerikaanse opstelling ten aanzien van de kwestie-Nieuw-Guinea 'evasief' geweest.²⁴⁶ Australië liet zijn

houding primair afhangen van die van de Verenigde Staten en in tweede instantie van de Britse stellingname.

Vanaf 1957 begon minister Luns daarom een kaartenhuis te bouwen, waarbij hij poogde de ene kaart op de andere te stapelen door een reeks van toezeggingen bij de Amerikaanse, Britse en Australische regeringen in gang te zetten. De aldus verkregen beloftes zouden, zoals Luns het noemde,²⁴⁷ uiteindelijk een 'politieke *deterrent*' moeten zijn tegen een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea. Geloofwaardigheid van de toezeggingen was een eerste vereiste, niet alleen internationaal tegenover Indonesië, maar ook voor het thuisfront.

Een eerste succesje bereikte Luns met een gezamenlijke Australisch-Nederlandse verklaring op 6 november 1957. Daarin spraken de regeringen van beide landen zich uit voor samenwerking op bestuurlijk, economisch, sociaal en educatief terrein, ter stimulering van de ontwikkeling van de Papoea-bevolking van Nieuw-Guinea naar zelfbeschikking.²⁴⁸

Door het vasthoudende Nederlandse Nieuw-Guinea-standpunt besloot Jakarta op 20 mei 1958 alsnog met terugwerkende kracht per 31 december 1957 vrijwel alle Nederlandse bedrijven te naasten. Dat de Amerikaanse regering desondanks zonder voorwaarden bereid bleek aan Indonesië wapens en rijst te leveren, stak minister Luns daarom diep. Bovendien had hij in een gesprek in april bij zijn Amerikaanse ambtgenoot Dulles 'een zekere ongerustheid' over de ontwikkelingen rond Nieuw-Guinea bemerkt, die hij voordien niet had bespeurd.²⁴⁹ Het leek het juiste moment om de Amerikanen te bewegen tot een welwillender opstelling jegens het Nederlandse standpunt.

Op 24 mei 1958 ontbood Luns daarom de Amerikaanse ambassadeur Philip Young op zijn ministerie, om hem de retorische vraag te stellen of het verwonderlijk was 'dat de basis van vertrouwen, die toch onder Geallieerden noodzakelijk is, thans bij Nederland tegenover Amerika bezig is geheel te verdwijnen en dat onze houding in de NAVO daar noodzakelijkerwijs de terugslag van zal weerspiegelen?'²⁵⁰ De wapenleveranties waren na negen jaar ergernis over de deloyale houding van de Amerikaanse regering, aldus Luns, 'de druppel die de emmer doet overlopen'. Hij nam zich voor de kwestie Nieuw-Guinea in de NAVO-Raad ter sprake te brengen, waar op 27 maart een *common understanding* was bereikt ter beperking van de wapenleveranties aan Indonesië.

Young wist Luns echter van deze stap te weerhouden. Vier dagen later kwam de ambassadeur op het Plein verklaren dat zijn collega in Jakarta, H.P. Jones, uit Washington opdracht had gekregen de Indonesische regering duidelijk te maken dat 'good relations between Indonesia and the United States would have to exclude any military attack on Western New Guinea'. Young was door het State Department gemachtigd mee te delen dat 'the Dutch government need not now or in the future harbour any concern about the United States attitude towards an Indonesian military attack on Netherlands New Guinea'.²⁵¹

Begin augustus 1958 ging de Amerikaanse regering echter opnieuw over tot wapenleveranties, aangezien Washington de prioriteit legde bij het voorkomen

van een communistische regering in Indonesië en niet graag zag dat het Indonesische leger te zeer afhankelijk werd van wapenleveranties uit communistische landen. Ditmaal dreigde Luns ambassadeur Young dat bij het uitblijven van onmiddellijke steun in geval van een Nederlands-Indonesisch conflict rond Nieuw-Guinea de Nederlandse regering wel eens gedwongen zou kunnen zijn dit gebied aan zijn lot over te laten, met alle gevolgen van dien voor Australisch Nieuw-Guinea.²⁵² Dit was geen loos dreigement. Luns was er namelijk van overtuigd dat, als de Amerikaanse en Australische regering Nederland bij een conflict om Nieuw-Guinea in de steek lieten, de Nederlandse bevolking niet bereid zou zijn haar zonen op te offeren voor een strijd om veraf gelegen gebied in de Pacific.²⁵³

Washington liet daarop weten dat generaal Nasution de belofte had gedaan dat hijzelf noch de Indonesische regering ooit tot een gewapende aanval op Nieuw-Guinea zou overgaan.²⁵⁴ Aan deze toezegging hechtte Luns weinig waarde. Hij was ervan overtuigd dat Nasution, zodra Soekarno daartoe de opdracht gaf, Nieuw-Guinea zou aanvallen.²⁵⁵ De Amerikaanse regering beloofde bij monde van Young bij aflevering van de wapens de eis te stellen dat zij niet buiten Indonesië mochten worden gebruikt. Bovendien verzocht het State Department Young zijn eerder tegenover Luns geuite persoonlijke opvatting dat de Amerikaanse regering nu 'pretty well committed' was in geval van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea 'met klem' te herhalen.²⁵⁶ Luns vond deze toezegging weliswaar 'niet waterdicht', maar zag er tenminste een erkenning in van de Amerikaanse verantwoordelijkheid ter voorkoming van Indonesische agressie jegens Nieuw-Guinea.²⁵⁷

Die erkenning bleek ook toen de Marinestaf in de zomer van 1958 in samenwerking met de KLM het transport van vijf à zeshonderd mariniers voorbereidde, dat in geval van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea wegens politieke moeilijkheden waarschijnlijk niet langs een oostelijke route zou kunnen plaatsvinden. Marine wilde deze operatie met de codenaam *Eclecticus* daarom laten plaatsvinden via Amerikaans grondgebied. Minstens 260 man zouden vanuit Amsterdam via New York, San Francisco, Honolulu en Wake naar Biak moeten worden gevlogen. Een in omvang gelijke groep zou vanuit Curaçao via Houston het traject vanaf San Francisco volgen. Op verzoek van het ministerie van Marine instrueerde Luns op 2 augustus de Nederlandse ambassadeur in Washington, S.G.M. baron van Voorst tot Voorst, de Amerikaanse regering om toestemming te vragen voor transport over Amerikaans grondgebied en enkele overnachtingen van de mariniers. In opdracht van de minister voerde Van Voorst aan dat als gevolg van de recente Amerikaanse wapenleveranties aan Indonesië het voor de Nederlandse regering niet langer verantwoord was de defensie van Nieuw-Guinea onversterkt te laten. Binnen enkele dagen stemde het State Department ermee in, op voorwaarde dat de Nederlandse regering de overeenkomst geheim zou houden.²⁵⁸

Kort daarna bleek Luns bovendien dat het de Amerikaanse regering ernst was met haar toezegging de Indonesische regering de wacht aan te zeggen. Door inzage

in een telegram uit Jakarta aan de Indonesische vertegenwoordiging in Den Haag, wist de top van Buitenlandse Zaken dat het Amerikaanse State Department zeer verstoord ('shocked and confused') had gereageerd op de agressieve rede die Soekarno op 17 augustus 1958 had uitgesproken, bij de herdenking van de proclamatie van de Indonesische onafhankelijkheid.²⁵⁹

Luns besloot de 'evolutie in het Amerikaanse denken'²⁶⁰ over Nieuw-Guinea uit te buiten. Hij startte een diplomatiek offensief en een mediacampagne in de Verenigde Staten en Nederland om de Amerikaanse wapenleveranties aan de kaak te stellen, met als opzet de Amerikaanse regering te dwingen tot een meer pro-Nederlands standpunt.²⁶¹ In oktober 1958 wist hij in Washington inderdaad een verklaring los te krijgen van John Foster Dulles, dat de Verenigde Staten in geval van een gewapende Indonesische aanval op Nieuw-Guinea 'immediate logistical support' zouden verlenen. In december 1958 herhaalde Dulles deze belofte in Parijs nog eens tegenover Luns ter gelegenheid van een bijeenkomst van de NAVO-raad.²⁶²

Hoewel hij het naar buiten toe wel anders deed voorkomen, kende Luns aan die toezegging slechts beperkte waarde toe. Op 17 januari 1959 stelde premier Beel zich in de Algemene Verdedigingsraad op het standpunt dat de Amerikaanse regering weliswaar hulp had toegezegd, maar hij was ervan overtuigd dat op het moment van werkelijke Indonesische actie Washington zich opnieuw op zijn positie zou beraden. Bovendien zou de Amerikaanse hulp te laat komen om Indonesische landingen te verhinderen.²⁶³ Bij diezelfde gelegenheid verklaarde Luns dat hij herhaaldelijk tegenover Washington had gesteld dat, indien de belofde bijstand

'niet in voldoende stellige vorm in het vooruitzicht kan worden gesteld, ook onzerzijds geen zekerheden meer met betrekking tot de handhaving van onze positie op Nieuw-Guinea kunnen worden geboden. Zou zich agressie voordoen, dan zal spreker binnen vierentwintig uur stellige mededelingen eisen ten aanzien van de te verstrekken hulp, onder mededeling dat, indien hierop geen bevredigende toezeggingen worden ontvangen, Nederland elk alsdan in de Verenigde Naties voor te stellen "cease-fire" zal aanvaarden.'²⁶⁴

In die dagen gaf Luns dan ook aan ambassadeur Young te kennen dat de Amerikaanse regering reeds dadelijk technische afspraken zou moeten maken om aan Dulles' belofte gevolg te geven. Mochten de Verenigde Staten daartoe niet bereid zijn, zo liet de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken weten, dan zouden de woorden van de heer Dulles 'bepaaldelijk aan waarde inboeten'.²⁶⁵

Luns had concretere toezeggingen van de vs nodig, omdat de Australische en Britse regering hun opstelling geheel afhankelijk maakten van de stellingname van Washington, en het moreel van de Papoea's een opkikker in pro-Nederlandse zin kon gebruiken. De Nederlandse ambassadeur in Canberra, Lovink, had een hard hoofd in de positie van de Australische regering. In het najaar van 1958 had Luns

een persoonlijke boodschap ontvangen van de Australische premier Robert Menzies dat elke Australische regering, ongeacht haar politieke kleur, in geval van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea Nederland onmiddellijk steun zou verlenen.²⁶⁶ Onder meer op basis van een gesprek met Menzies kwam Lovink echter tot een andere inschatting van de Australische opstelling. Hij begon daarom vanaf januari 1959 signalen aan Luns af te geven dat volgens hem Nederland in een eventueel conflict om Nieuw-Guinea alleen zou staan.²⁶⁷

Door de druk van Luns stelde Washington de Britse regering in januari 1959, voorafgaand aan een bezoek van Luns aan de Britse hoofdstad, op de hoogte van de beloften van Dulles aan Luns.²⁶⁸ De Britse minister van Buitenlandse Zaken Selwyn-Lloyd schreef in een persoonlijke brief aan Luns dat hij niet inzag waarom zijn regering niet eenzelfde toezegging als de Amerikaanse kon doen.²⁶⁹ Luns liet Lovink daarom weten dat

‘èn de Heer Dulles èn President Eisenhower persoonlijk mij op de meest categorische wijze hebben verzekerd, dat Amerika geen verandering van status van Nederlands-Nieuw-Guinea, in de zin van een vaste voet krijgen van Azië op het eiland, wenst. Mijn laatste besprekingen in Londen hebben bevestigd dat de Amerikaanse zienswijze ook aan Engeland (die het hiermee overigens volkomen eens is) zonder mogelijkheid van misverstand werd duidelijk gemaakt. Een begin van uitvoering in concreto tussen de Amerikaanse en Engelse militaire deskundigen in de Pacific, voor wat betreft de nodige preparatoire maatregelen, heeft dan ook reeds plaats gevonden.’²⁷⁰

De correspondentie tussen Lovink en Luns vond plaats op een moment dat er zich cruciale ontwikkelingen voordeden in de inlichtingenvergaring ten aanzien van Nieuw-Guinea. In december 1958 had de BID een appreciatie van de gezamenlijke Britse inlichtingendiensten van de situatie met betrekking tot Nieuw-Guinea ontvangen. Het was het begin van een Brits-Nederlandse uitwisseling van inschattingen over het gevaar van een Indonesische aanval op de Nederlandse bezitting. De Britse zusterdiensten gingen ervan uit dat de regionale onlusten in Indonesië het Indonesische leger nog zeker zes maanden zouden bezighouden, zodat een aanval op Nieuw-Guinea voorlopig niet kon plaatsvinden. Bovendien zouden landingsoperaties zeer kwetsbaar zijn, omdat de troepenverscheppingen niet op luchtsteun konden rekenen.²⁷¹ De Britse diensten betwijfelden de juistheid van informatie van de Nederlandse inlichtingenorganisaties als zouden in Oost-Indonesië reeds vliegvelden in gereedheid worden gebracht voor het gebruik van bommenwerpers.²⁷² Luns achtte het fnuikend dat de Nederlandse, Britse en Amerikaanse inlichtingendiensten niet tot gelijklopende appreciaties van de situatie rond Nieuw-Guinea kwamen, juist omdat Nederland afhankelijk zou zijn van bondgenootschappelijke steun.²⁷³

Op 23 januari 1959 vond daarom een gezamenlijke bespreking van Nederlandse en Britse inlichtingeninstanties plaats. Zij waren het erover eens dat alle politieke

krachten in Indonesië de overname voorstonden van Nederlands-Nieuw-Guinea. Slechts over het moment en de wijze waarop dit zou moeten geschieden verschilden in Indonesië de meningen. De Indonesische regering wist maar al te goed dat de Nederlandse defensiemacht zwak was. Zodra de Papoea-bevolking van Nederlands-Nieuw-Guinea daar tijdens een Nederlands-Indonesische confrontatie ook achter zou komen, kon op haar loyaliteit niet langer worden gerekend. Hoewel de Indonesische strijdkrachten in staat moesten worden geacht om een invasie van zesduizend man te organiseren, zouden zij om militaire en politieke redenen waarschijnlijk niet meer dan duizend man uitzenden, die door hun aanwezigheid in Nieuw-Guinea een internationalisering van het vraagstuk zouden afdwingen. Zo'n beperkte invasiemacht zou moeilijk tevoren ontdekt kunnen worden.²⁷⁴

Het was duidelijk dat alvorens de zaak verder internationaal kon worden gecoördineerd, binnen Nederland zelf de diverse inlichtingen over Nieuw-Guinea op elkaar moesten worden afgestemd. Tijdens het intensieve Brits-Nederlandse overleg in de eerste maanden van 1959 vroegen de Britse instanties hun Nederlandse tegenhangers ook of het bestuur in Nieuw-Guinea wel over een adequate inlichtingendienst beschikte.²⁷⁵ Tot dan toe hadden de Nederlandse autoriteiten zelfstandige inlichtingenwinning door het bestuur van Nieuw-Guinea, met name door het parket van de procureur-generaal, tegengewerkt.²⁷⁶ Wel maakte MARID-Sectie VI, die in 1958 tot taak had gekregen een vroegtijdige waarschuwing te geven over een op handen zijnde Indonesische aanval,²⁷⁷ gebruik van onderscheppingsmogelijkheden ten aanzien van het Indonesische militaire berichtenverkeer. Deze berichten belandden behalve bij het bestuur in Nieuw-Guinea en de Nederlandse militaire autoriteiten ook op de burelen van Buitenlandse Zaken.²⁷⁸

Pas eind 1958 was het parket van de procureur-generaal vanuit Nieuw-Guinea begonnen ook politieke en economische informatie uit Indonesië te verzamelen, door interceptie van civiele radiotelegraaf- en radiotelefonieverbindingen. Het parket maakte daartoe gebruik van faciliteiten op een terrein van de PTT, de zogeheten 'Base G'.²⁷⁹

Verder besloot het CVIN begin 1959 de regering te gaan rapporteren over de situatie ten aanzien van Nieuw-Guinea. Daarmee verliet het comité het bij zijn oprichting genomen besluit zich uitsluitend met het oorlogsgevaar in Europa bezig te zullen houden. Begin 1959 werd daarom ook de kabinetschef van het ministerie van Zaken Overzee, die tot dan toe was geweerd van de bijeenkomsten,²⁸⁰ toegelaten tot het voor hem relevante deel van de vergaderingen.²⁸¹

Het eerste CVIN-rapport, getiteld 'De bedreiging van Nederlands Nieuw-Guinea', dat in maart 1959 gereed kwam, was alarmerend.²⁸² Geconcludeerd werd dat er sprake was van een acute dreiging van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea.²⁸³ Luns, die kort tevoren nog zoveel bravoure ten toon had gespreid in zijn correspondentie met Lovink, toonde zich daardoor in maart 1959 plotseling aanmerkelijk minder zeker van zijn zaak. De kwestie leek uitzichtloos. Hij kon Lovink slechts melden dat er geen alternatief was voor zijn vasthoudende beleid

inzake Nieuw-Guinea, omdat de enige oplossing die Indonesische regering zou bevredigen

‘volstrekt uitgesloten is, gezien de houding van het Nederlandse Parlement, en ons bovendien op geen enkele wijze in een betere positie brengt dan wanneer de somberste voorstellingen zich zouden realiseren. In dit laatste geval is het einde immers toch ook afstand van het gebied.’²⁸⁴

Evenals voorgaande keren drukte Luns Lovink op het hart op geen enkele manier publiekelijk ruchtbaarheid te geven aan hun correspondentie.²⁸⁵

In het openbaar geëtaleerd *défaitisme* zou immers potentiële bondgenoten kunnen weerhouden van toezeggingen. De CVIN-analyse was inmiddels voorgelegd aan het Britse Joint Intelligence Committee. Dit legde in reactie zijn bevindingen neer in het rapport ‘*The military threat to Dutch New Guinea from Indonesia up to the end of 1959*’. De Britten waren van oordeel dat Indonesië weliswaar nog niet over de mogelijkheid voor een grootschalige militaire operatie tegen Nieuw-Guinea beschikte, maar de Indonesische strijdkrachten zouden wel kleine infiltratie-eenheden aan land kunnen brengen of landingen kunnen organiseren tot aan de sterkte van een bataljon. De Nederlandse troepenmacht ter plekke werd door de Britten als gering gekenmerkt. Snelle aanvulling daarvan met reserves zou niet mogelijk zijn, omdat daarvoor in het Midden-Oosten geen landingsrechten zouden worden verleend en de vaart door het Suezkanaal naar verwachting aan beperkingen zou worden onderworpen.²⁸⁶

Na de totstandkoming van het eerste rapport over Nieuw-Guinea, in maart 1959, vergaderde het CVIN maandelijks over de Indonesische dreiging ten aanzien van het Nederlandse grondgebied in Azië. In de berichtgeving van het CVIN aan de regering kwamen paragrafen voor over de politieke situatie in Nieuw-Guinea, de militaire *capabilities* van de Indonesische strijdkrachten, de politieke ontwikkelingen in Indonesië, de houding van de vs, Australië, de Afrikaans-Aziatische landen en de communisten ten aanzien van Nieuw-Guinea en ten slotte eventuele aanwijzingen omtrent aanvalsplannen van Indonesische zijde.

Door de informatie over een dreigende Indonesische aanval ging ook de Britse regering overstag. In maart 1959 en later bij monde van minister van Buitenlandse Zaken J.D. Profumo op 27 september 1959 gaf de Britse regering naar analogie van Dulles aan Luns een mondelinge verklaring af tot steun in geval van een Indonesische aanval. Wetende hoe graag Luns dergelijke verklaringen publiek maakte, drukte de Britse bewindsman hem echter op het hart dat ‘this was a private assurance not to be mentioned even in the NATO Council’.²⁸⁷

Wellicht in een poging ook Australië meer aan de Nederlandse positie te verbinden, stelde secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken Van Tuyl Australische diplomaten in Den Haag er in 1958 van op de hoogte dat de Nederlandse regering via een geheime bron, aangeduid als ‘X’, informatie ontving van Abdulgani. De Australische regering gaf het bericht door aan haar ambassade in Jakarta

voor commentaar. De Australische zaakgelastigde in de Indonesische hoofdstad seinde terug dat 'X' volgens hem de ANP-journalist Hans Martinot moest zijn, die goed bevriend was met Abdulgani.²⁸⁸ Het was een ernstige indiscretie van de Nederlandse topdiplomaat Van Tuyll, die grote gevolgen had kunnen hebben voor zowel de bron als zijn runner.

Op 24 mei 1959 overleed John Foster Dulles. Het was maar de vraag of zijn opvolger als Secretary of State, Christian Herter, zich gebonden zou achten aan de persoonlijke toezegging van zijn voorganger. Gelukkig voor Luns stelde de Australische premier Menzies zich de volgende dag bij een bezoek aan de National Press Club in Washington krachtig achter het Nederlandse standpunt inzake Nieuw-Guinea.²⁸⁹

Bijna een jaar na de belofte van Dulles bracht Luns een bezoek aan de Verenigde Staten. In een codetelegram van 29 september 1959 aan Den Haag berichtte de Nederlandse bewindsman dat hij de houding van zijn Amerikaanse collega Herter had beproefd, door de regering in Washington te verzoeken haar militaire autoriteiten reeds dadelijk een studie te laten maken van de hulp die in de vorm van logistieke steun aan Nederland zou kunnen worden geboden ingeval van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea. Herter zei dat een dergelijke studie moeilijk geheim zou kunnen blijven en dat de Amerikaanse regering zich niet wilde vastleggen op het soort materieel dat zij in een dergelijke situatie ter beschikking zou stellen. De Nederlandse instanties moesten maar zorgen dat zij de informatie over hun eigen militaire uitrusting op Nieuw-Guinea, die zij reeds hadden verstrekt, actueel zouden houden. Washington kon dan zelf wel beoordelen welke aanvullingen daarop gewenst zouden zijn. Het antwoord van Herter verplichtte tot weinig, maar anderzijds had hij de toezegging van zijn voorganger niet teruggenomen.²⁹⁰ Bovendien, wat kon de Nederlandse regering meer verlangen? Een formele toezegging moest worden goedgekeurd door het Amerikaanse Congres. Alleen ten aanzien van Formosa was de Amerikaanse volksvertegenwoordiging tot een dergelijke garantie bereid geweest. Nederland beschikte voor Nieuw-Guinea over dezelfde toezegging van Washington als Israël voor *zijn* veiligheid, aldus de Algemene Verdedigingsraad in maart 1960.²⁹¹ In mei 1960 bereikte Luns bij Herter dat het State Department nog eens duidelijk zou maken aan de Indonesische regering dat het standpunt van Washington niet was veranderd sinds de verklaring van Dulles tegenover Luns in oktober 1958.²⁹²

Een verbeterde informatiepositie

In 1959 ontbond Soekarno de *Konstituante*, die jarenlang vergeefs had vergaderd over een nieuwe grondwet. Het aantal politieke partijen werd teruggebracht van 29 naar tien. De resterende partijen moesten zich opstellen achter de *pantja sila*, de door Soekarno in 1945 geproclameerde staatsfilosofie, die de nadruk legde op geloof in één God, nationaal gevoel, menselijkheid, volkssoevereiniteit en gerech-

tigheid. De tien gedoogde partijen – drie nationalistische, drie moslim-, twee christelijke en twee marxistische partijen – vormden tezamen het Nationaal Front, dat de strijd om het bezit van Nieuw-Guinea moest aangaan. Abdulgani werd als secretaris-generaal belast met het opstellen van de kandidaten uit deze partijen voor het lidmaatschap van de Opperste Adviesraad, die in de plaats trad van de Nationale Raad. Ook van dit lichaam werd Abdulgani vice-voorzitter; wegens afwezigheid van Soekarno zat hij in de praktijk meestal de vergaderingen zelf voor.²⁹³ Abdulgani ontplooiëde zich steeds meer als een soort staatsideoloog,²⁹⁴ die de speeches van Soekarno hielp voorbereiden²⁹⁵ en voorzag van toelichting.²⁹⁶

Vanuit Nederlands perspectief nog belangrijker was dat Abdulgani de belangrijkste adviseur van Soekarno werd inzake Nieuw-Guinea.²⁹⁷ Dit verschafte de bron van Virgil uiteraard een bijzondere informatiepositie.

In die periode droogde bron Q op, maar gelukkig voor Virgil kwam er in Jakarta een nieuwe bron voor in de plaats: Abdulgani's vertrouweling op het Luar Negeri, X, die net als Abdulgani tot de PNI behoorde. X genoot dankzij de veelvuldige afwezigheid van Subandrio een grote vrijheid op het Indonesische ministerie van Buitenlandse Zaken. Begin 1961 werd de populaire X zelfs genoemd als mogelijke opvolger van Subandrio.²⁹⁸

X was zich rond 1960 steeds meer gaan ergeren aan Soekarno's onbeschaamde honger naar vrouwen en aan de hand- en spandiensten die Subandrio in dit verband verrichtte, daarbij bovendien zichzelf nimmer vergetend.²⁹⁹ X schaamde zich voor de indruk die deze gedragingen in binnen- en buitenland maakten, vooral bij Nasser en Nehru.³⁰⁰ Hij hoopte daarom dat Nasution, die eveneens een grondige afkeer van Subandrio en de vrouwengeschiedenissen van Soekarno koesterde,³⁰¹ het regeringsheft in handen zou nemen.³⁰² Omgekeerd had Nasution ook veel vertrouwen in X.³⁰³ Zijn afkeer van Soekarno en Subandrio maakte het X waarschijnlijk gemakkelijk als nieuwe inlichtingenbron van Virgil te gaan fungeren.

Dankzij zijn relatie met Nasution was X, evenals Abdulgani, goed op de hoogte van de militaire voorbereidingen voor acties tegen Nieuw-Guinea.³⁰⁴ Ook kon hij veel inlichtingen verstrekken over Indonesische wapenaankopen in de Sovjet-Unie en het Oostblok.³⁰⁵ Een andere subbron van Virgil werd kolonel Isman, vertrouweling van generaal Nasution.³⁰⁶ Net als X berichtte Isman over de gedragingen en gedachten van de chefstaf, die in 1961 uitgebreid in het buitenland de mogelijkheden voor een diplomatieke of een militaire oplossing van het Nieuw-Guinea-conflict aftastte en tegelijkertijd zijn eigen positie bij de Indonesische diplomatieke vertegenwoordigingen poogde te verstevigen.

Virgils meesterslag: het vierfasenplan

Eind 1959, begin 1960 gelukte het Virgil een acht centimeters dik Indonesische aanvalsplan voor Nieuw-Guinea in handen te krijgen.³⁰⁷ Dit plan hield in dat

Indonesië drie à vier jaar uittrok voor de strijd om Nieuw-Guinea, die in vier fasen zou verlopen.³⁰⁸ De eerste fase was reeds gaande en betrof het in kaart brengen van potentiële verzetshaarden onder de autochtone bevolking van Nieuw-Guinea. In de volgende fase zouden deze kernen worden geactiveerd en zouden infiltraties worden geïntensiveerd. In de derde fase kon tot opstand en guerrilla worden overgegaan, waarbij beperkte gebieden zouden worden veroverd en een tegenregering zou worden gevormd. Ten slotte zou langs de weg der diplomatie, al dan niet ondersteund door militaire actie, de inlijving van Nieuw-Guinea door Indonesië moeten worden voltooid. Ongeveer tegelijkertijd met Virgils berichtgeving verstrekte de MARID op basis van materiaal uit Hollandia een analyse van de capaciteit der Indonesische strijdkrachten voor het uitvoeren van operaties tegen Nieuw-Guinea.³⁰⁹

Het door Virgil overgebrachte plan over de intenties en de MARID-berichtgeving over de capaciteiten van Indonesische zijde werden opgenomen in een rapport van de gezamenlijke Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten van 5 februari 1960. Op basis van dit rapport kreeg het Comité Verenigde Chefs van Staven van de Nederlandse regering opdracht aan te geven welke militaire versterkingen de regering naar Nieuw-Guinea moest sturen. De als gevolg daarvan opgestelde verlanglijst kreeg eind maart 1960 de instemming van de minister-raad.³¹⁰

Het bericht van Virgil over het vierfasenplan van de Indonesische regering werd ook aan bevriende mogendheden meegedeeld. Zo werd het vier in Den Haag geaccrediteerde ambassadeurs ter hand gesteld.³¹¹ Het speelde tevens een grote rol op 5 juli 1960, toen delegaties van de inlichtingendiensten van Nederland en Groot-Brittannië opnieuw samenkwamen onder leiding van respectievelijk Labouchere en MI6-man Maurice Oldfield om de situatie ten aanzien van Nieuw-Guinea te bespreken. Zij stelden een gezamenlijke nieuwe appreciatie van de Indonesische dreiging op.³¹² Het belang dat werd gehecht aan de door Virgil eind 1959 verstrekte informatie blijkt uit het gezamenlijke eindoordeel:

'It is known from secret sources that at the end of 1959 a plan of action in four phases was submitted to President Sukarno by the Chief of Staff of the Indonesian Army, covering a stated period of three to five years. The plan provides for the preparation and execution of intensive intelligence operations, subversive activities and infiltrations...'³¹³

De BID, Luns zelf en ambassadeur Van Roijen te Washington stelden de Amerikaanse autoriteiten, via de CIA, op de hoogte van het vierfasenplan. In een reactie zei het CIA-hoofd Allen Dulles tegenover Van Roijen een Indonesische aanval niet uit te sluiten, maar hij verwachtte dat de Indonesische acties tot infiltraties beperkt zouden blijven.³¹⁴ MI6 bevestigde daarentegen in december 1960 aan de BID dat de Indonesische strijdkrachten met goedkeuring van Nasution, die het als zijn

plicht zou zien Nieuw-Guinea te veroveren, daartoe aanvalsplannen hadden opgesteld.³¹⁵

Blijvende weigerachtigheid van Defensie

Ondanks de cruciale rol die hij speelde, kon Virgil nog steeds niet op goodwill van Defensie rekenen. In maart 1960 bepleitte baron Van Tuyll opnieuw, ditmaal bij de staatssecretaris van Defensie M.R.H. Calmeyer, de mogelijkheid van terugkeer van Virgil bij de Luchtmacht na afloop van zijn werkzaamheden voor de BID. Wederom zonder resultaat. Op 18 mei 1960 zette Van Tuyll in een brief aan de minister van Defensie ir. S.H. Visser nogmaals het belang van operatie-Virgil uiteen:

‘De heer X speelt sinds zeer geruime tijd een volstrekt essentiële rol bij het verzamelen van inlichtingen over de plannen van de Indonesische regering met betrekking tot Nederlands-Nieuw-Guinea. Het is daarom naar mijn mening voor de Nederlandse Regering van vitaal belang dat betrokkene, die geen vaste grond onder de voeten heeft, zoveel mogelijk wordt tegemoet gekomen in diens wens om zo mogelijk zijn voormalige positie in het leger terug te krijgen.’

Van Tuyll benadrukte dat Buitenlandse Zaken zelfs overwoog Virgil een onderscheiding te verstrekken wegens de verwerving van het Indonesische aanvalsplan voor Nieuw-Guinea.³¹⁶

Die onderscheiding voor ‘het verstrekken van zeer waardevolle inlichtingen van politieke en militaire aard welke voor de Nederlandse regering van bijzonder veel belang zijn geweest’ werd in 1961 inderdaad verleend: Virgil werd benoemd tot Ridder in de Orde van van Oranje-Nassau.³¹⁷ Ook de CIA, die dankzij de goede relaties tussen Indonesië en de Sovjet-Unie via Virgil veel inlichtingen kreeg over de Russische opstelling ten aanzien van de Congo,³¹⁸ overwoog Virgil een hoge onderscheiding te verlenen. Uit veiligheidsoverwegingen ging dit echter niet door.

Het ministerie van Defensie en de BID daarentegen bleken niet te vermurwen. De BID was weinig gelukkig met de operationele relatie tussen De Muralt en bron ‘c 144’, alias ‘Virgil’. De dienstleiding had het er moeilijk mee dat de BID niet rechtstreeks leiding gaf aan deze briljante inlichtingenoperatie. In de zomer van 1960 sprak de top van de BID achtereenvolgens met De Muralt en zijn bron ‘om zeker te stellen dat geen werkzaamheden worden verricht die niet onder contrôle staan van de B.I.D.’³¹⁹ Er werden toen nadere afspraken gemaakt. Vastgelegd werd dat voor deze operatie De Muralt te beschouwen was als *case-officer* van Virgil.³²⁰ Voorts werd bepaald dat De Muralt de van Virgil binnengekomen berichten zou kunnen dicteren aan de secretaresse van Labouchere. Het BID-hoofd zou de berichten doorzenden aan coördinator Kist, die kon bepalen welke daarvan voor

commentaar aan de MARID zouden worden voorgelegd. Labouchere en De Muralt zouden gezamenlijk de berichten bij Buitenlandse Zaken indienen. Dit ministerie zou bepalen, welk deel van Virgils informatie aan de Britse zusterdiensten mocht worden verstrekt.³²¹

Op 6 oktober 1960 waarschuwde baron Van Tuyll in een brief aan de secretaris-generaal van Algemene Zaken wederom voor het opdrogen van Virgil. In de afgelopen maanden was volgens Van Tuyll voldoende gebleken hoe waardevol de door deze bron verstrekte inlichtingen voor Buitenlandse Zaken waren:

‘Zoals je weet heeft mijn Minister in de afgelopen weken een belangrijke reis naar het buitenland gemaakt, waarover in de Ministerraad met waardering is gesproken. [In 1960 bezocht Luns de Verenigde Staten, waar hij op 5 oktober in de Verenigde Naties sprak over de Nederlandse opstelling inzake Nieuw-Guinea.] Het resultaat van de besprekingen die Minister Luns heeft gevoerd, bijgestaan door een ambtelijke delegatie, is voor een deel terug te voeren op de inlichtingen welke tijdig door tussenkomst van de B.I.D. waren verkregen. Het moge wellicht van belang voor je zijn te weten dat de Minister mij na afloop van zijn reis heeft verzekerd dat de geheime inlichtingen, waarover hij in de afgelopen maanden de beschikking had gekregen, de *enige* inlichtingen waren, afkomstig van de B.I.D., welke hem werkelijk hadden geïnteresseerd en welke werkelijk voor hem in zijn contacten met buitenlandse autoriteiten van direct aanwijsbaar nut waren geweest.’

Gezien de waardering van BZ voor de inlichtingen van Virgil was daarom in interdepartementaal overleg besloten deze operatie voort te zetten.³²²

Verharding der standpunten

Tot de militaire versterkingen die mede op basis van informatie van Virgil in het voorjaar van 1960 naar Nieuw-Guinea waren gestuurd, behoorde het vliegkampschip Karel Doorman.³²³ In het najaar van 1958 had de Nederlandse regering nog gemeend de Karel Doorman niet te moeten uitzenden wegens de ‘provocatieve uitwerking’ die dit zou hebben op Indonesië.³²⁴ En zoals verwacht lokte deze poging om de situatie in Nieuw-Guinea het hoofd te bieden in Indonesië dan ook grote verontwaardiging uit.³²⁵

Op 27 mei 1960 noteerde Premier De Quay in zijn dagboek: ‘Ministerraad. Ernstig bericht over plannen van Indonesië om soort invasie naar Nederlands Nieuw Guinea te ondernemen. Zeer betrouwbare bron.’³²⁶ Ditmaal klopte Virgils berichtgeving echter niet.

Wel sloot de Indonesische regering begin juni als represaille tegen de zending van de Karel Doorman zijn territoriale wateren voor schepen onder Nederlandse vlag. En onder expliciete verwijzing naar de zending van de Karel Doorman

kondigde Soekarno op 17 augustus, de herdenkingsdag van de Indonesische onafhankelijkheidsproclamatie, de verbreking der diplomatieke betrekkingen met Nederland aan.³²⁷

De situatie bleef dreigend. In september 1960 berichtte zowel de emeritus hoogleraar H. Kraemer, die als zendingstheoloog goede contacten in Indonesië had, als oud-minister van Overzeese Gebiedsdelen J.A. Jonkman het ministerie van Buitenlandse Zaken dat hen inlichtingen hadden bereikt dat Soekarno besloten zou hebben tot een aanval op Nieuw-Guinea.³²⁸

Er was dus alle reden voor Luns om in oktober 1960 nog eens te pogen de Amerikaanse regering te bewegen een begin te maken met technische besprekingen over eventuele logistieke steun in geval van een Indonesische aanval. De Amerikaanse regering reageerde echter ontwijkend. In maart 1960 had al wel een dergelijk gesprek met Britse instanties plaatsgevonden, maar dit was zonder concreet resultaat gebleven en kreeg ook geen vervolg.³²⁹

Een nieuwe situatie ontstond met het aantreden van de regering van John F. Kennedy in de Verenigde Staten. In april 1961 bezochten kort na elkaar Luns en Soekarno de nieuwe Amerikaanse president. Belangrijkste gespreksonderwerp tijdens de twee visites was de kwestie Nieuw-Guinea. Luns en Soekarno hoopten beiden op de gunst van de Amerikaanse president. Wat Luns niet wist, was dat Oltmans in de eerste week van april een bespreking had gevoerd met Kennedy's speciale adviseur W.W. Rostow. Daardoor was de Amerikaanse regering bekend met het standpunt van de groep Rijkens en Prins Bernhard inzake Nieuw-Guinea, dat '*diametraal*' tegenover dat van de minister van Buitenlandse Zaken stond.³³⁰ Het was in het Witte Huis daardoor geen geheim dat niet iedereen in Nederland evenzeer voorstander van behoud van Nieuw-Guinea was als minister Luns.³³¹ De Amerikaanse journalist Arthur Krock, die zich in zijn memoires baseerde op gesprekken met president Kennedy, schreef zelfs dat het Amerikaanse staatshoofd beschikte over informatie waaruit bleek 'dat de Nederlandse regering in werkelijkheid de gelegenheid zou verwelkomen ontheven te worden van de taak Nieuw-Guinea te verdedigen'.³³² Bij zijn vertrek in 1971 na negentien jaar als minister van Buitenlandse Zaken wilde Luns dit nog niet geloven: 'Ik steek er mijn hand voor in het vuur dat geen enkele minister ooit zelfs maar zoiets zou hebben gesuggereerd aan de Amerikaanse regering of Amerikaanse diplomaten.'³³³ Inderdaad: geen minister.

Toen Luns op 10 en 11 april president Kennedy en diens minister van Buitenlandse Zaken Dean Rusk bezocht, was al duidelijk dat de nieuwe Amerikaanse regering niet langer van plan was de toezegging voor steun, die Dulles in oktober 1958 had gedaan, gestand te doen.³³⁴ De regering-Kennedy streefde naar een toenadering tot Soekarno.³³⁵ Dat zou ten koste gaan van het Nederlandse standpunt inzake Nieuw-Guinea, zoals ambassadeur Van Roijen al op 17 maart aan Luns had bericht.³³⁶ Wel wist Luns te bereiken dat Soekarno tijdens zijn bezoek aan de president ernstig zou worden gewaarschuwd geen agressie te gebruiken in de Nieuw-Guinea-kwestie. De Amerikaanse regering onderschreef dat een oplossing

gebaseerd zou moeten zijn op het zelfbeschikkingsrecht van de Papoea's. Plannen om tot een internationalisatie van het vraagstuk te komen zouden in nauw overleg met de Nederlandse regering worden bestudeerd en niet tevoren met de Indonesische regering worden besproken.³³⁷

Hoewel Kennedy en Rusk de Indonesische president tijdens zijn bezoek inderdaad waarschuwden geen agressie te tonen jegens Nieuw-Guinea, hadden zij niet de indruk dat Soekarno zich daar veel van zou aantrekken. Over zelfbeschikkingsrecht voor de Papoea's bleek met hem al helemaal niet te praten.³³⁸ Uit de berichten van Virgil werd duidelijk dat al dadelijk na Kennedy's aantreden de verwachting in Jakarta heerste dat de nieuwe regering in Washington geen werkelijke bezwaren zou opwerpen voor een doortastende Indonesische actie tegen Nieuw-Guinea.³³⁹ De opgeheven vingers van Kennedy en Rusk maakten dus inderdaad geen indruk op hun Indonesische gasten.

Virgil 'gedraaid'?

Kon worden uitgesloten dat Abdulgani, al dan niet in overleg met andere Indonesische leiders, met zijn berichtgeving over een op handen zijnde Indonesische invasie in feite op geraffineerde wijze de Nederlandse regering poogde te ontmoedigen in haar intransigente houding inzake Nieuw-Guinea? Bij Labouchere ontstond in elk geval nieuwe wrevel over Virgil. Tussen begin februari en juni 1961 liet de superspion zonder daar een verklaring voor te geven niets van zich horen, 'terwijl bron', aldus het hoofd van de BID, 'gezien zijn plaatsing en relaties, toch kennis moet hebben gedragen van feiten waarvoor – naar hij moet hebben begrepen – onzerzijds zeker belangstelling zou hebben bestaan.' Virgil had bijvoorbeeld met geen woord gerept over de reis van Soekarno naar de vs.³⁴⁰ In juni en juli kwamen wel berichten van hem binnen maar het merendeel daarvan verdiende volgens Labouchere het predicaat 'vage weergave van vrij oninteressante gebeurtenissen'.

Labouchere hield er, gezien de stagnatie, gevolgd door vage berichten en 'één weliswaar sensationeel, doch hoogst ongeloofwaardig bericht' zelfs rekening mee dat Abdulgani was ontmaskerd en nu was 'gedraaid'.³⁴¹ Hij verzocht Buitenlandse Zaken en M16 commentaar te leveren waaruit zou kunnen worden opgemaakt of dit inderdaad het geval was.

Twee maanden later moest Labouchere volledig terugkeren op zijn schreden. Inmiddels had hij persoonlijk contact gehad met Virgil, toen deze naar Europa kwam voor een nieuwe gezamenlijke bespreking van de Nederlandse en Britse inlichtingendiensten. Daarbij had Virgil zulke interessante berichten verstrekt dat alle twijfel aan zijn goede trouw bij Labouchere was weggenomen.³⁴² Tot de berichten waarmee Virgil 'scoorde' behoorden inlichtingen over de internationale tournee die generaal Nasution in die tijd maakte om de mogelijkheden van een

HOOFDSTUK V

25 september 1961

U 12230/61 - C 46 - P1/PS9.

PA 101671

Land: Nederland/Indonesië.

Onderwerp: Gesprekken met Ruslan ABDULGANI tijdens de conferentie te Belgrado over de verhouding Nederland - Indonesië.

Referenties:

Feitelijke datum: 1-6 september 1961.

Datum van waarneming: Medio september 1961.

Bron: Betrouwbaar. Zegaman is een Nederlander die sinds jaren incidenteel contact heeft met leidende Indonesische politici. De door hem aan Abdulgani gedane suggesties zijn geheel voor zijn persoonlijke verantwoordelijkheid.

Opmerkingen:

GEHEIM

SK

Nederland/Indonesië

GESPREEKEN MET RUSLAN ABDULGANI TIJDENS DE CONFERENTIE TE BELGRADO OVER DE VERHOUDING NEDERLAND - INDONESIA

Tijdens de conferentie te Belgrado werd zoals bekend is door de Heer OLMANS een contact met de Nederlandse pers georganiseerd. De hoofdzaken van dit gesprek zijn in de Nederlandse bladen gepubliceerd.

Verzonden aan:

de

Het bleek wel uit de uiteenzetting van ABDULGANI, dat hij de mening is toegedaan, dat Nederland Indonesië ten eigen bate heeft geëxploiteerd. Deze rancuneuze zienswijze was het uitgangspunt van zijn betoog. SUKARNO zou dan ook veel op het spel zetten, als hij met Nederland onderhandelingen zou aanknopen. Er zijn in Indonesië krachten, o.a. communisten, die naar een conflict met Nederland drijven en dezen zien in SUKARNO een belemmering voor hun politiek.

Aan Zijne Excel
Minister-Prezid

ABDULGANI wees er verder op, dat de internationale positie van Indonesië sterker is geworden en het moment voor de overdracht langzamerhand is aangebroken. Over garanties voor nieuw instromend kapitaal heeft de Indonesische regering zich nog geen mening gevormd.

Verder merkte hij op, dat van de drie grote problemen - economische ontwikkeling, interne veiligheid en West-Irian - de eerste twee thans zijn opgelost. "We moeten nu het derde oplossen. Deze zaak leeft bij het Indonesische volk. Het voelt zich bedreigd door de aanwezigheid van de Nederlandse militairen in Hollandia."

militaire actie te verkennen, en vast te stellen in hoeverre de kwestie Nieuw-Guinea nog langs diplomatieke weg kon worden opgelost.³⁴³

Bijna voorbij het *point of no return*

Uit berichtgeving van Virgil bleek dat de positie van Soekarno binnen de beweging van ongebonden landen afbrokkelde. Begin 1961 vernam Virgil van een van zijn Indonesische informanten, die een bezoek aan Caïro had gebracht, dat Egypte geen bezwaar zou maken tegen de doorvaart van de Nederlandse mijnneveger Utrecht door het Suezkanaal. Eerder had de Karel Doorman wegens Egyptische tegenkanting niet door het kanaal kunnen varen, maar ditmaal achtte de regering-Nasser zich gebonden aan het verdrag van Constantinopel, dat vrije doorvaart garandeerde. Wél zou de Egyptische inlichtingenorganisatie haar Indonesische zusterdienst op de hoogte stellen van de bemanning en de bewapening aan boord.³⁴⁴

Door de aanwezigheid van X en Abdulgani, die in 1960 tot het presidium van Soekarno was toegetreden, wist Buitenlandse Zaken ook dat Soekarno tijdens de tweede conferentie van ongebonden landen in Belgrado in het najaar van 1961 weinig voet aan de grond kreeg.³⁴⁵ Op de conferentie openbaarden zich grote tegenstellingen tussen Soekarno, die in de eerste plaats bestrijding van het westerse imperialisme en kolonialisme wenste, en Nehru, die voorkoming van een mondiaal conflict belangrijker vond. Door onhandig opereren van Subandrio in een streven naar persoonlijk succes werd in de slotresolutie ditmaal zelfs geen passage over Nieuw-Guinea opgenomen.

Naarmate een diplomatieke oplossing verder uit zicht raakte, kwam voor Soekarno het militaire alternatief meer op de voorgrond te staan. Na een aantal infiltraties van Indonesische soldaten in Nieuw-Guinea en een mislukte poging van Luns om het vraagstuk te internationaliseren, belastte Soekarno eind november 1961 een driemanschap met de uitwerking van een plan waardoor het initiatief inzake Nieuw-Guinea geheel bij Indonesië zou komen te liggen. Dit driemanschap, waarvan Abdulgani deel uitmaakte, was verantwoordelijk voor het instellen van het Tri-Commando voor de bevrijding van Nieuw-Guinea. Commandant daarvan werd een man die spoedig zijn stempel zou drukken op de politiek van Indonesië: generaal Suharto.

Kort tevoren was de BID al door een bevriende buitenlandse zusterdienst geïnformeerd dat Soekarno op aandrang van Subandrio april 1962 als *deadline* voor de militaire voorbereidingen voor een aanval op Nieuw-Guinea had vastgesteld. Ook kwam de BID aldus te weten dat Nasution niet erg gelukkig zou zijn geweest met dit bevel, omdat hij van de Indonesische strijdkrachten geen groot succes verwachtte bij een dergelijke grootschalige operatie. De houding van Nasution tegenover Subandrio werd er niet vriendelijker op.³⁴⁶ In oktober 1961 kwam uit dezelfde bron het bericht dat de militaire leiding erin was geslaagd uitstel

van een eventuele Indonesische aanval op Nieuw-Guinea tot juni 1962 te bewerkstelligen.³⁴⁷

Op 19 december 1961, precies dertien jaar na de tweede Nederlandse militaire actie, kondigde Soekarno aan dat de Indonesische strijdkrachten zich gereed moesten houden om Nieuw-Guinea te 'bevrijden'. Eind december liet de Amerikaanse regering Van Roijen weten dat zij niet bereid zou zijn enige garantie voor logistieke of militaire steun te bieden aan Nederland in geval van een Indonesische aanval op Nieuw-Guinea.³⁴⁸ Daarmee werd in feite het aanbod onder de 'Ecclectic'-overeenkomst voor het gebruik van Amerikaanse vliegvelden door Nederlandse mariniers geannuleerd.³⁴⁹

Vier weken later, op 15 januari 1962, werd duidelijk dat het menens werd. Die avond hadden bij Vlakke Hoek in de territoriale wateren van Nieuw-Guinea schermutselingen plaats tussen Nederlandse en Indonesische oorlogsschepen. De laatste waren op weg om eenheden aan land te zetten in Nieuw-Guinea met de bedoeling aldus een internationaal incident te creëren. Bij dit treffen zonk een van de drie Indonesische motortorpedoboten. De twee andere voeren zwaar beschadigd terug. Er vielen aan Indonesische zijde enkele doden, onder wie de plaatsvervangend chefstaf van de Indonesische marine commodore Jos Sudarso. Interceptie van de Indonesische communicatie door de MARID droeg bij tot dit succes voor de Nederlandse marine.³⁵⁰

Hoewel de verwarring onder de Indonesische strijdkrachten over dit debacle groot was, kondigde Soekarno in februari 1962 met het oog op het betwiste gebied een algehele mobilisatie af. De regering-Kennedy had intussen geen enkele behoefte aan nóg een conflict in Zuidoost-Azië, waar de Vietnam-crisis al bezig was te escaleren. Minister van Defensie Visser stelde het Nederlandse kabinet nu voor de keus: Nieuw-Guinea op te geven of toch troepenversterkingen sturen. De ministerraad kon echter geen keus maken. Visser schreef daarop zijn ontslagbrief aan Koningin Juliana, waarin hij wees op de 'betrouwbare zeer verontrustende inlichtingen' over een aanstaande Indonesische aanval en het uitblijven van Amerikaanse steun. Voordat Visser, die gesteund werd door zijn staatssecretaris P. de Jong, zijn brief kon verzenden, besloot de regering alsnog overstag te gaan en versterkingen te sturen.³⁵¹ Gedwongen door de Amerikaanse opstelling zond zij troepen via de route Amsterdam-Curaçao-Peru-Nouméa naar Nieuw-Guinea.

De Amerikaanse president stuurde intussen zijn broer Robert naar de hoofdsteden van de twee potentiële belligerenten. In Jakarta sprak Robert Kennedy met Soekarno, premier Djuanda, Subandrio en Abdulgani. De jongere Kennedy raakte er onder de indruk van de Indonesische bereidheid te vechten voor Nieuw-Guinea. Toen hij vervolgens Den Haag aandeed, maakte hij op de hem vertrouwde korte en krachtige wijze de Nederlandse regering deelgenoot van zijn inzichten.³⁵² Den Haag kon volgens Kennedy maar beter inbinden. Geconfronteerd met deze pijnlijke realiteit bleek de Nederlandse regering alsnog bereid tot onderhandelingen met Indonesië, die al in maart 1962 begonnen.

Tijdens de onderhandelingen zette de Indonesische regering de voorbereiding

van militaire maatregelen echter niet stil. In deze cruciale periode moest de BID de informatie van Abdulgani missen. In maart 1962 keerde hij tot veler verrassing bij een reorganisatie van het Indonesische kabinet niet terug als vice-voorzitter van de Opperste Adviesraad. Zijn plaats werd ingenomen door Sartono. Zelf zag Abdulgani hierin een samenzwering van Subandrio en de PKI.³⁵³ Abdulgani verweet Soekarno dat hij niet doorzag welk spel Subandrio tegen hem speelde.³⁵⁴ Zo werd Abdulgani voor ruim een half jaar politiek uitgeschakeld, net op het moment dat de Indonesisch-Nederlandse onderhandelingen over Nieuw-Guinea onder Amerikaans toezicht plaats hadden en terwijl de Indonesische militaire opbouw voortging. Blijkens een schrijven van Abdulgani aan P.J. Koets uit 1974 zou hij in die periode, 'toen het leek dat Soekarno echt zou toeslaan', zelfs samen met enkele vrienden enige tijd in de gevangenis hebben gezeten.³⁵⁵

Tegenover het tijdelijk verlies van Abdulgani als informatiebron stond dat een hooggeplaatste Indonesische diplomaat in een belangrijk westers land die al eerder incidenteel informatie had verstrekt,³⁵⁶ in deze periode als subbron van Virgil ging fungeren.³⁵⁷ De informatie van deze diplomaat, wiens identiteit wij van de Nederlandse overheid niet mogen onthullen, was onder meer belangrijk doordat hij inzage verstreekte in de financieel-economische toestand. Daardoor kreeg de Nederlandse regering zicht op de mogelijkheden van Indonesië om een conflict met militaire middelen te voeren. X zorgde vanuit het Luar Negeri voor soortgelijke informatie.³⁵⁸

Dankzij de bronnen van Virgil was bij het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken ook bekend dat Soekarno en Subandrio het voor de geschiedenis van het Indonesische volk van belang vonden dat er strijd zou worden geleverd om Nieuw-Guinea. Zij waren bereid alle economische moeilijkheden te trotseren. Tegelijkertijd was de legertop onder leiding van Nasution somber over de mogelijkheden om een dergelijk conflict met zuiver militaire middelen te winnen. De Indonesische strijdkrachten kregen evenwel de opdracht tijdens de onderhandelingen in Washington landingen uit te voeren op Nieuw-Guinea en de strijd aan te binden, opdat er zoveel mogelijk Nederlandse soldaten zouden sneuvelen, hetgeen de positie van Luns zou ondermijnen.³⁵⁹

De BID steunde in deze fase verder op informatie van buitenlandse zusterdiensten. Zo vernam de dienst eind juni 'van bevriende zijde' dat het Indonesische leger opdracht had gekregen zich gereed te maken om op korte termijn in actie te komen.³⁶⁰ Eind juli ontving de BID van de CIA het bericht dat president Soekarno had besloten dat, indien begin augustus de Nederlands-Indonesische onderhandelingen niet het resultaat hadden opgeleverd dat Nieuw-Guinea vóór het eind van '62 aan Indonesië zou worden overgedragen, de aanval op Nieuw-Guinea zou worden gelanceerd.³⁶¹ Australische bronnen bevestigden dit bericht.³⁶² Op 1 augustus bleek uit het verhoor van een bij Fak Fak gevangengenomen parachutistenluitenant dat hij guerrilla-activiteiten moest ontplooiën in verband met een grote Indonesische aanval, die vóór 17 augustus moest beginnen.³⁶³

Ten behoeve van de aanval op Nieuw-Guinea, operatie Djajawidjaja (Glorieuze

The Hague August 1st 1962

Dear General and Mrs Eisenhower

We were very happy to hear that you decided to travel to Europe with your granddaughters and we are hoping that you will also find the

time to visit our in summertime glad to welcome

The last time you left for the the inspired sea has happened in in Holland (in by you could in of the change of that the man w tremendous task guided by you. Case and instea losing ground followed now

One of the m to Communist Western New-G of American so from Japanese liberation of H As a soldier to to you the stras as a stronghold your Governm was demonstratio in his firm tal

against further military adventures, referring thereby to the 7th fleet, his bluff would be called. And his regime would soon come to an end.

My stepson John who visited you in Fontainebleau and who is, because of his job very well informed on Indonesian matters, had in April of this year long talks on this subject based on highly evaluated information with your people in Washington, with whom he closely cooperates, but although they agreed with him, they could not bring a change about.

As I foresee as a result of this policy another Western defeat, I hereby strongly appeal to you, dear General, to use your great influence to halt this disastrous policy before it is too late and New Guinea becomes another Congo or worse. Apart from strategic reasons, it is heart-rending and humiliating to see that we are forced to deliver the Papuan population that once fought together with the American army against the Japanese, that since that time has made great progress under our administration in full trust of our good intentions and that has no racial kinship with the peoples of Indonesia or even had any connection with them — under pressure of the U.S. to a semi-Communist government that has proven itself totally incompetent in ruling its own country. It is hard to believe that while in Viet-Nam American soldiers are fighting to keep

At Sea
August 25, 1962

Dear General van Tricht:

Not until I was again embarked on the high seas could I find the time to answer your very thoughtful letter of the 1st of August. Incidentally, your letter did not come to my attention in time for me to have an interview with your stepson.

While I assume he could have elaborated somewhat on the material included in your letter I think that the essentials of the situation have been fully covered by your own communication.

I have no means of knowing of the circumstances that led the United States Government to an apparent reversal of the former position it had taken respecting West Guinea. You are quite aware of the negative attitude I had adopted under existing circumstances to any proposal to hand it over to Sukarno. Something it appears has occurred to cause the United States Government to change its position, but I have no information as to what that cause may have been.

As you are of course aware, the conduct of foreign relations in the United States is, under the Constitution, a definite responsibility of the President. Because of this circumstance, it is scarcely fitting for any private citizen or any other official of Government to take any position regarding foreign affairs differing from that of the President. While it is entirely possible and proper for such an individual to give his counsel and advice to the President when asked, it is scarcely proper for him to take a public stand in conflict with the policy established by the President.

I am quite concerned about results that you mentioned that might flow from the decision that so distresses you. I am quite sure that your own Government must have communicated these possibilities to the Government of the United States so I doubt that there is anything more that I could do other than to hope and trust that through this action the Communist influence will not be extended and strengthened in this important area of the earth.

My family and I have had a wonderful time in Europe. However, we attempted to cover so much ground and visit so many places in a relatively short time that on the whole, we have been busier than we should have liked.

Mrs. Eisenhower had the good fortune to speak briefly on the telephone to your stepson John. Again I express my regrets that I was not able to do likewise. My wife joins me in very best wishes to you and yours.

With warm regard,

Sincerely,

Overwinning) genaamd, hadden de Indonesische strijdkrachten in de loop van juli ongeveer 30.000 man en 150 landingsvaartuigen geconcentreerd in het oosten van Sulawesi. De aanval zou worden ingezet op het eiland Biak, ten noorden van Nieuw-Guinea, aangezien de Nederlandse troepen grotendeels gebonden waren in het zuiden door de voortdurende Indonesische infiltraties die daar plaatsvonden. Aanvankelijk zouden de landingen plaatshebben op 9 augustus. Later verschoof Soekarno het tijdstip met vijf dagen, naar 14 augustus.³⁶⁴

Kort tevoren hadden de Nederlandse chefs van staven aan de regering-De Quay laten weten dat zij niet langer de verantwoordelijkheid konden dragen voor de gang van zaken rond Nieuw-Guinea. Zij drongen bij de bewindslieden aan op een snelle politieke overeenkomst die bloedvergieten zou kunnen voorkomen. Minister Visser, die het standpunt van de chefs van staven in het kabinet verdedigde, merkte dat alle ministers in feite opgelucht waren door het standpunt van de top van de krijgsmacht, met uitzondering van Luns.³⁶⁵ De diplomatieke besprekingen in de vs raakten nu in een stroomversnelling.

Toen op 14 augustus de Indonesische invasievloot al onderweg was naar Nieuw-Guinea, ontving deze plotseling bericht dat de Nederlandse en Indonesische onderhandelaars in de Verenigde Staten tot overeenstemming waren gekomen.³⁶⁶ Een drama was op het laatste ogenblik voorkomen.

Op 15 augustus 1962 kon onder Amerikaanse leiding in New York een verdrag worden ondertekend. Na een korte overgangperiode, waarin de VN het beheer over Nieuw-Guinea zouden voeren, zou de soevereiniteit over het gebied worden overgedragen aan Indonesië.

Virgil zorgde persoonlijk nog voor een pleister op de wond van minister Luns. Hij schreef naar aanleiding van de opstelling van de Amerikaanse regering een rapport voor zijn stiefvader luitenant-generaal Van Tricht, die van 1945 tot 1947 Nederlands vertegenwoordiger bij de Combined Chiefs of Staff (CCS) in Washington was geweest. Daarin benadrukte Virgil dat Nieuw-Guinea onder Indonesisch bewind een 'security risk' voor het westen zou betekenen. Via Van Tricht belandde de essentie van het rapport van Virgil in handen van oud-president Eisenhower, die in die dagen een particulier bezoek aan Europa bracht.

Aan boord van de boot die hem terugbracht naar de Verenigde Staten, schreef Eisenhower op 25 augustus 1962 in een brief aan Van Tricht dat hij als president van mening was geweest dat Nieuw-Guinea niet moest worden overgedragen aan Indonesië. Hij weigerde echter de zittende president te bekritisieren.³⁶⁷ De brief werd geschreven tien dagen na de ondertekening van het akkoord over Nieuw-Guinea. Veel meer dan een schrale troost was het niet.

Ongewild in de schijnwerpers: de jaren zestig

De zaak-Skubisz

In de jaren vijftig was de BID erin geslaagd buiten de schijnwerpers van de publieke belangstelling te blijven. Zo onopgemerkt als de jaren vijftig waren verlopen, zo rumoerig zouden echter de jaren zestig voor de dienst zijn. Het begon met de publicaties in de eerste maanden van 1960 over de affaire-Skubisz.

Adam Skubisz, de tot Nederlander genaturaliseerde Pool die eind 1957 aan de kant was gezet na zijn mislukte inzet door Larive tijdens vier reizen naar Polen, meende begin 1960 nog ruim 35.000 gulden te goed te hebben voor gemaakte onkosten. Hij wendde zich daarom tot het ministerie van Buitenlandse Zaken, daar hij Larive niet anders kende dan als 'meneer De Vries' van dat departement. Buitenlandse Zaken weigerde het gevraagde bedrag uit te betalen en ontkende dat Skubisz ooit in opdracht of op verzoek van dit ministerie naar Polen was geweest. De door Skubisz genoemde 'De Vries' was voor het departement een 'volslagen raadselachtige figuur'. Gevolg van de ontkenning door BZ was dat Skubisz de zaak begin 1960 publiek maakte.

In krantenartikelen in het *Algemeen Dagblad*¹ werd onder meer melding gemaakt van ontoelaatbare handelingen van 'De Vries' bij de exploitatie van zogenaamde cover firma's. Naar aanleiding van die publicaties stelde de coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, vice-admiraal b.d. F.J. Kist, een onderzoek in naar de gedragingen van Larive.² Volgens een rapport van 2 mei 1960 van Kist bleken de beweringen ten nadele van de operateur geen enkele grond van waarheid te bevatten. Zonder verdere gegevens kan moeilijk op die conclusie worden afgedongen. Wel is gebleken dat een KVP-Kamerlid dat zakelijke relaties met Larive onderhield, op 5 april 1960 ten gunste van Larive bij Fock en De Quay interveenieerde.³

Kist dook tijdens zijn onderzoek ook in de vertrouwenscrisis die tussen Larive en de dienstleiding van de BID bleek te bestaan. Volgens de vice-admiraal b.d. gedroeg Larive zich bij zijn operaties zo zelfstandig en eigenmachtig, dat zijn optreden zich niet verdroeg met de verantwoordelijkheid van de dienstleiding. Aan de andere kant had Kist grote bewondering voor Larives kwaliteiten:

‘Een ieder is het erover eens dat Mr. Larive een zeer bekwaam operationeel inlichtingenman is. Hij heeft fantasie, doorzettingsvermogen, soepelheid. De “operatie” staat bij hem voorop, maar wanneer deze niet op de een of andere manier kan komen, dan moet het maar op een andere manier, en deze kan, om een uitdrukking van Mr. Larive zelf te gebruiken “link” zijn, ook tegenover bevriende instanties.

‘In het kort gezegd, Mr. Larive is voor zijn taak uitzonderlijk geschikt, mits hij zeer streng in de hand wordt gehouden. Hem ontbreekt – zoals bij verscheidene van de operationele krachten in het inlichtingenvak het geval is – dat gevoel van medeverantwoordelijkheid met de leiding dat hem van onvoorzichtigheden zou moeten terughouden.’⁴

Voor een ontslag van Larive, die zijn *security* zó ver voerde dat hij zijn vrouw vertelde dat hij naar Londen moest, terwijl hij in werkelijkheid Helsinki bezocht, voelde Kist evenwel niet. Hij achtte de top van de BID minstens zo verantwoordelijk voor de ontstane situatie: ‘Hoewel de nota’s en kasverantwoordingen van Mr. Larive zoveel aangrijpingspunten boden voor het vragen van nadere informatie was dit achterwege gebleven, waaruit iemand met het karakter van Mr. Larive wel kon concluderen dat men zijn optreden billijkte.’⁵

Een climax in de Koude Oorlog

Nog veel meer deining dan over de zaak-Skubisz ontstond over een andere operatie van Larive en diens operationele rechterhand C.J. Hagen: de spionagereis in augustus 1961 naar de Sovjet-Unie van de BID-agenten Evert Reydon en Louw de Jager. Hun mislukte missie zou voor de BID ingrijpende gevolgen hebben.⁶

De reis van Reydon en De Jager vond plaats tijdens een climax in de Koude Oorlog.⁷ Op 1 mei 1960 was de Amerikaan Gary Francis Powers met zijn U-2-spionagevliegtuig boven de Sovjet-Unie met een SAM-raket neergeschoten⁸, waarna de geplande topontmoeting in Parijs tussen sovjetleider Nikita Chroestsjov en de Amerikaanse president Eisenhower volledig de mist inging. Het resultaat was een hardere confrontatiepolitiek van beide partijen, die later nog verhevigde onder de nieuwe Amerikaanse president Kennedy. ‘Sedert het U-2 incident,’ schreef de tijdelijk zaakgelastigde in Moskou Calkoen in de zomer van 1960 aan het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag,

‘is weer eens een periode van revolutionaire waakzaamheid ingetreden. [Op] de televisie worden op gezette tijden kijkspelen vertoond waarbij de noeste arbeider nog net sabotage of spionage van een misdadige Westering weet te verijdelen door eigen initiatief, energiek optreden en natuurlijk tijdige inschakeling van de politie. De radio geeft soortgelijke hoorspelen en de kranten staan vol met ophitserij.’⁹

De bewegingsvrijheid van de westerse militaire attachés was nog verder verminderd dan normaal en de Amerikaanse militaire attaché vermoedde dat de Russische geheime dienst erop uit was om incidenten uit te lokken.

Er waren ook toenemende spanningen rond Berlijn, waar de Sovjets opnieuw, net als in 1948, toen een maandenlange westerse luchtbrug nodig was geweest om de stad te bevoorraden, dreigden de toegangswegen af te sluiten en de belegerde stad te isoleren.¹⁰ In de zomer van 1961 werd begonnen met de bouw van de Muur, die het oosten van de stad volkomen scheidde van het westelijke deel.

In Nederland liep de spanning in de verhoudingen met de Sovjet-Unie eveneens op. Eind jaren vijftig hadden er een aantal uitwijzingen van sovjetburgers plaats wegens 'ongewenste activiteiten'.¹¹ De reeks werd geopend in 1957 met de uitwijzing van Vasili D. Drankov, die al sinds 1954 ambassadesecretaris in Den Haag was. Vervolgens waren er problemen rond de militaire en marineattachés, die in 1955 waren verbonden aan de sovjetambassade in Den Haag, tot grote ergernis van de BVD en de Nederlandse leger top.¹² De irritaties aan Nederlandse zijde betroffen onder meer het feit dat de sovjetdiplomaten zich niet hielden aan de voor hun in Nederland geldende reisbepalingen. Op 12 juni 1957 ontbood secretaris-generaal Van Tuyll van Serooskerken van Buitenlandse Zaken de sovjetambassadeur om een protest te overhandigen. De ambassadeur beloofde daarop beterschap,¹³ maar daar kwam weinig van terecht.

Begin 1958 ontbood Van Tuyll de sovjetambassadeur opnieuw en deelde hem mee dat een aantal mensen, allen behorend tot het sovjetbureau in Nederland van de militaire en marine-attachés, het land moest verlaten: de marine-attaché W.S. Zenin, diens medewerker en tolk G.N. Sucharsjev, en de militaire attaché kolonel L.I. Tsjernov. Zij hadden in ruil voor betalingen, maaltijden en geschenken informatie verkregen van Nederlanders over de landmacht, de luchtmacht en de marine.¹⁴ Van Tuyll beloofde dat Nederland niet tot publicatie van hun namen zou overgaan, mits de sovjetregering hetzelfde beleid zou volgen. Daardoor kreeg de zaak in de pers nauwelijks aandacht, hoewel een Nederlandse agent van Tsjernov voor de rechtbank van Breda tot een gevangenisstraf van vier jaar werd veroordeeld.

Begin juni 1960 werd de pas benoemde sovjetambassadeur P.N. Ponomarenko op het ministerie van Buitenlandse Zaken te verstaan gegeven dat terugkeer naar Nederland van het lid van de Russische handelsdelegatie P.T. Koeznetsov, die sedert twee maanden in de Sovjet-Unie verbleef, 'minder gewenst' was, aangezien hij militaire spionage had bedreven door contacten aan te knopen met een vertegenwoordiger van de Vereniging van Fabrikanten van Radiotoestellen en Technische Onderdelen (Firato).¹⁵

Enkele weken later werd Petr Smirnov gearresteerd, alias Petrov, die onder de dekmantel van het International Institute of Social Studies in Den Haag spionage had bedreven, en een Oost-Duitser had gerund die een amoureuze verhouding moest aanknopen met een BVD-typiste.¹⁶

Niet alleen de Nederlandse regering meende redenen te hebben zich te beklagen over de Sovjet-Nederlandse relatie. Op 15 mei 1961 bijvoorbeeld ontving het

ministerie van Buitenlandse Zaken een sovjetnota waarin geprotesteerd werd tegen het provocerende optreden op 12 mei van twee Nederlandse marinevliegtuigen, die vlakbij een sovjetwalvisvaarder, de Spokojnyi, raketten hadden afgevuurd. Volgens het ministerie in Den Haag betrof het hier slechts een oefening en zou Moskou de affaire sterk hebben overdreven.¹⁷

Het dieptepunt in de Russisch-Nederlandse verhoudingen was het zogenaamde Schiphol-incident. Op 7 oktober 1961 vroeg de sovjetchemicus Aleksej Goloeb, die deel uitmaakte van een groep Russische toeristen die de Benelux bezocht, asiel aan in Nederland. Zijn echtgenote gaf echter aan naar haar vaderland te willen terugkeren en vertrok onder een escorte van ambassadeur Ponomarenko en elf andere leden van het ambassadepersoneel naar de nationale luchthaven. De Nederlandse autoriteiten wensten mevrouw Goloeb echter niet te laten vertrekken alvorens haar onder vier ogen te hebben gesproken om te kunnen vaststellen of zij inderdaad vrijwillig naar haar vaderland terugkeerde. Zou dit het geval zijn, dan zou zij haar paspoort, dat de autoriteiten van haar echtgenoot in ontvangst hadden genomen, terugkrijgen. De medewerkers van de sovjetambassade weigerden een dergelijk onderhoud toe te staan en er ontstond tussen hen en leden van de Koninklijke Marechaussee een handgemeen.

De Nederlandse regering verklaarde hierna de Russische diplomaat Sergei V. Sjubajev *persona non grata*, omdat hij de Marechaussee had gehinderd in de uitoefening van haar functie. Hetzelfde gebeurde met een ander lid van het ambassadepersoneel, Anatoli D. Popov, omdat hij zich lasterlijk zou hebben uitgelaten tijdens een persconferentie naar aanleiding van de handtastelijkheden. Zij kregen opdracht Nederland binnen 48 uur te verlaten. Toen de Russische regering weigerde haar verontschuldiging aan te bieden voor het incident, werd zelfs ambassadeur Ponomarenko, die handelingen had verricht 'die niet in overeenstemming zijn met diens positie als ambassadeur',¹⁸ *persona non grata* verklaard.

Moskou reageerde door op zijn beurt de Nederlandse ambassadeur H.A. Helb te verzoeken het land te verlaten. Vervolgens werden de diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en de Sovjet-Unie teruggeschroefd naar het niveau van zaakge-lastigde, een situatie die anderhalf jaar zou voortduren.¹⁹

Goloeb zelf werd na zijn asielaanvraag door de inlichtingen- en veiligheidsdiensten aanvankelijk als een buitenaards wezen bekeken. De BVD was opgetogen; de veiligheidsdienst meende in eerste instantie dat hij raketdeskundige was. CIA-vertegenwoordigers in Nederland die erbij gehaald werden, waarschuwden echter dat de uitgeweken Rus wel eens een *fake* kon zijn. Toen ten slotte bleek dat Goloeb kankeronderzoek verrichtte, verloor de BVD alle belangstelling. De BID mocht hem overnemen. Daar ontdekte het technisch-wetenschappelijke bureau dat Goloeb verbonden was aan een onderzoekscentrum dat ook een defensieafdeling bezat. Plotseling was de CIA wel geïnteresseerd. De Amerikaanse dienst zond onmiddellijk een team specialisten uit Langley voor ondervraging van de Russische onderzoeker.

Na zijn *debriefing* werd Goloeb tewerkgesteld op een onderzoeksplaats bij het

Delftse laboratorium voor biochemie en biofysica. Met het verstrijken van de tijd groeide echter zijn heimwee, totdat de BVD ten slotte via afgetapte telefoonlijnen van de Russische ambassade kon vernemen dat de overloper in arren moede daar maar weer zijn toevlucht had gezocht. Op 27 maart 1962 keerde Goloeb terug naar de Sovjet-Unie, op het oog vrijwillig. Op een persconferentie in Moskou liet hij weten dat de Nederlandse en Amerikaanse inlichtingendiensten geprobeerd hadden hem informatie te ontfutselen over het wetenschappelijk, industrieel en militair potentieel van zijn land.²⁰

De missie van Reydon en De Jager

Tegen die achtergrond van steeds verder oplopende irritaties tussen Nederland en de Sovjet-Unie werden Reydon en De Jager met een bijna onmogelijke missie belast. Na het incident met de U-2 en het vrijwel gelijktijdige verlies van een Amerikaans RB-47 verkenningsvliegtuig boven de Barentssee legde de Britse regering strenge beperkingen op aan fotografische luchtverkenningen. Deze maatregelen hadden niet alleen consequenties voor Britse vliegtuigen, maar ook voor Amerikaanse toestellen die van Brits grondgebied of Britse schepen opstegen. Door deze beslissing ontstond er bij de westerse inlichtingendiensten een vergrote behoefte aan fotoverkenning vanaf koopvaardij schepen en op het vasteland.²¹

De CIA was dan ook nauw betrokken bij BID-operaties, inclusief de briefings en *debriefings* van agenten. Gunnewegh was bijvoorbeeld op de terugtocht van de BID-opdracht die hij in enkele Chinese havens had uitgevoerd in Manilla of Hongkong gedebriefd door CIA-personeel. Zijn kosten voor taxi's werden ook door de Amerikaanse inlichtingendienst vergoed.²² In 1993 gaf het ministerie van Algemene Zaken op een vraag van ons of er ook over de opdracht van Reydon en De Jager contacten waren geweest met bevriende buitenlandse diensten ten antwoord: 'Geen commentaar.'²³

Reydon was van origine machinist en kwam in 1957, op 25-jarige leeftijd, in contact met de BID. Zijn *case-officer* was Piet van de Nadort, een forse man die gelijkenis vertoonde met de krachtpatser en hoofdfiguur uit de tekenstrip Dick Bos.²⁴ Zoals veel BID-agenten aan boord van schepen kreeg Reydon, zoals eerder is beschreven, tot taak foto's van haveninstallaties en schepen achter het IJzeren Gordijn te maken. Hij kreeg daarvoor een bescheiden training en moest met Leica-fotocamera's oefenen in de Rotterdamse Waalhaven en op de vliegvelden Volkel en Den Helder. Ook moest hij bioscoopkaartjes en andere toegangsbewijzen meenemen van zijn reizen naar de Sovjet-Unie, en soms een grondmonster.²⁵

Na enkele vaarten op de Sovjet-Unie, onder meer naar Archangelsk, Klaipeda en Ventspils, kreeg Reydon in 1961 een grote opdracht aangeboden: of hij niet een 'karweitje in het hol van de leeuw' wilde opknappen. Reydon, die al drie maanden zonder werk zat, was daartoe wel bereid. Hij werd gekoppeld aan de 25-jarige Louw de Jager, een enigszins instabiele leerling-stuurman en pleegzoon

van de burgemeester van Oostdongeradeel F. Sytsma. De Jager had vanaf 1959 voor de BID gewerkt, onder meer door haveninstallaties en oorlogsschepen in Sjanghai te fotograferen. Als nevenopdracht was hem verzocht in de gaten te houden wie aan boord van het schip waar hij op voer in opium handelde.²⁶

De officiële opdracht die aan Reydon en De Jager werd verstrekt, luidde: 'Het maken van een reguliere toeristische reis naar Zuidelijk Rusland, met een veld-waarnemersopdracht.'²⁷ Deze opdracht hield in: het verzamelen van inlichtingen over de ligging van raketinstallaties, militaire onderdelen, transport en andere strategische belangrijke objecten. Na enige maanden voorbereiding, waarbij zij ook briefings kregen van de BID-medewerkers 'Henk Nieboer', 'Mesman' en 'Verhoeven', vertrokken de twee zeelieden als toeristen met hun Renault naar het land van de vijand.

Er was weinig gedaan om de aard van hun activiteiten te verhullen. Op zich was het al opmerkelijk dat twee zeelieden aan het begin van de jaren zestig gedurende een maand als toerist naar de Sovjet-Unie vertrokken. Dat was in die jaren heel ongewoon. Volgens het ministerie van Algemene Zaken had de missie van Reydon en De Jager echter het karakter van een routine-operatie.²⁸

Kort tevoren had bijvoorbeeld ook de journalist J.L. Heldring een reis als 'toerist' gemaakt ten behoeve van de BID, waarbij hij op kosten van de dienst zijn echtgenote als cover mocht meenemen. Hij reisde vanuit Stockholm naar Leningrad en van daar door Oezbekistan en Kazachstan en kwam ten slotte weer veilig thuis.²⁹ Net als voor de zeelieden Reydon en De Jager was een dergelijk uitstapje in die tijd voor journalisten zeer ongebruikelijk. De kranten hadden er het geld niet voor. Vanuit het perspectief van de kranten was de vervulling van een opdracht van de BID dus, mede, een vorm van goedkope nieuwsgaring, vanuit *security*-oogpunt waren zulke opdrachten uiterst riskant.

Nog opmerkelijker is het dat Reydon voor zijn fatale missie van 1961 al eens gearresteerd was op verdenking van spionage. Bij die gelegenheid had hij zijn belastende filmrolletjes moeten afgeven bij een Russische grenspost. Wel was Reydon er toen nog in geslaagd, kort voor zijn aanhouding, compromitterende gegevens te vernietigen.³⁰ Ook in andere opzichten was de operatie nauwelijks gecamoufleerd. Zo hadden Reydon en De Jager tijdens hun reis over land op de achterbank van hun auto vier dure fotoestellen met een flinke telelens liggen, met in totaal vijftig filmrolletjes en twee zware verrekijkers.

Al snel merkten de twee Nederlandse agenten dat hun opdracht kennelijk geen geheim was voor de sovjetautoriteiten. Dadelijk na het passeren van de grens met de Sovjet-Unie op 21 juli 1961 hadden beide 'toeristen' het gevoel dat zij gevolgd werden. Ruim dertig jaar later zei Reydon nog steeds niet te weten waarom hij en De Jager op dat moment niet onmiddellijk waren teruggekeerd.³¹

De route die zij ondanks alles volgden, liep vanaf de grens bij Oezjgorod via Ljwow, Kiev en Charkov naar Jalta. In de Oekraïne legden zij de opstelling van tal van strategische objecten vast en maakten daarvan aantekeningen. Zij fotogra-

feerden onder meer militaire kolonnes, vliegtuigen, oorlogsschepen en spoorwegmaterieel.

Na een bezoek aan Odessa moesten zij via Kiev en Stry weer terug naar de grens. Op de thuisreis verstopten de beide spionnen de aantekeningen die zij onderweg hadden gemaakt, in een speciaal voor dat doel gemaakte zwembroek, deden de filmpjes in de doosjes en plakten die vervolgens dicht, zodat het leek alsof ze niet gebruikt waren. Hun laatste kladaantekeningen verbrandden ze. Het mocht niet baten.

Op 20 augustus 1961 werden zij bij de Sovjet-Tsjechische grens gearresteerd. Tijdens hun proces in Kiev bekenden Reydon en De Jager uitvoerig hun spionage. Reydon vroeg om clementie, zich erop beroepend dat hij door financiële moeilijkheden en uit angst voor werkloosheid spionage was gaan bedrijven. De openbare aanklager toonde zich van zijn ideologisch sterkste kant en hield Reydon voor dat hij zich beter had kunnen afvragen waarom er in kapitalistische landen wél en in communistische landen geen werkloosheid heerste. De Jager had moeite een balans te vinden tussen een rol als verdediger van het christendom tegen het communisme en het feit dat hij zich in benarde omstandigheden bevond. Hij eindigde zijn pleidooi met de woorden: 'Ik heb het spel slecht gespeeld en verloren. Met Gods hulp hoop ik een goed verliezer te zijn.'³² Hulp kon hij zeker gebruiken. De beide BID-spionnen werden wegens hun spionage tot dertien jaar veroordeeld, waarvan zes jaar in een gevangenis en zeven in een strafkamp met verzaamd regime.³³

Het Kremlin gebruikte de gevangenschap van Reydon en De Jager als pressiemiddel om tot herstel van normale diplomatieke betrekkingen met Nederland te geraken. Moskou liet aan Den Haag weten dat de twee onfortuinlijke gevangenen gratie konden krijgen als het Nederlandse kabinet instemde met het toelaten van een nieuwe ambassadeur. Minister Luns wilde beide kwesties echter niet aan elkaar koppelen; Reydon en De Jager zouden eerst moeten worden vrijgelaten. Later verzachtte de Nederlandse regering dit standpunt in diplomatieke bewoordingen. Den Haag 'verwachtte' niet, maar 'hoopte' wel dat na herstel van de betrekkingen op ambassadeursniveau Reydon en De Jager naar huis mochten terugkeren.³⁴

Een weinig plausibele ontkenning

De sovjetondervragers bleken tijdens de verhoren op de hoogte van de identiteit van de *case-officers* van Reydon en De Jager. Het dagblad *Izvestia* publiceerde het telefoonnummer van Bas Mourits, een van de BID-opdrachtgevers van Reydon en De Jager. Tevens kenden de sovjetondervragers diverse operationele details.

Het feit dat Reydon al eerder wegens spionage was gearresteerd in de Sovjet-Unie is wel de meest schrijnende aanklacht tegen het gebrek aan operationele beveiliging. Ook de dekmantel van de twee, die waren uitgerust met dure fotoapparatuur, was, tamelijk amateuristisch, gezien hun sociale achtergrond. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bij Reydon nadien de gedachte heeft postgevat dat hij en De

Jager door de BID zijn gebruikt als bliksemafleider van een belangrijker operatie. Reydon heeft in dit verband gewezen op de vrijwel gelijktijdige arrestaties in de Sovjet-Unie van de Amerikaan Marvin William Makinen,³⁵ de West-Duitse 'toeristen' Walter Neuman en Peter Sonntag³⁶ en het West-Duitse echtpaar Werner.³⁷ Hij had ook nog kunnen wijzen op het lot van de veteranen van de Amerikaanse luchtmacht Mark I. Kaminsky en Harvey C. Bennett, die in de zomer van 1960 waren gearresteerd wegens spionage, nadat zij als 'toeristen' hetzelfde traject hadden afgelegd als Reydon en De Jager: Oezjgorod-Ljwow-Kiev-Charkov, zij het in tegengestelde richting.³⁸ Volgens het ministerie van Algemene Zaken is de gedachte van enige samenhang tussen de affaire-Reydon/De Jager en de genoemde gevallen echter niet gerechtvaardigd.³⁹ Waarschijnlijk is dat in zoverre wél het geval, dat, zoals uiteengezet, de westerse geheime diensten het aantal over-land-operaties opvoerden na de Britse beperkingen ten aanzien van spionage vanuit de lucht.

Uit de zaak van Reydon en De Jager blijkt verder het ontbreken van een *worst case*-scenario voor het geval van arrestatie. De *cover story* van Reydon en De Jager dat zij toeristen waren, werd op geen enkele manier geschraagd. De instructie voor hun optreden bij een eventuele arrestatie luidde: laat zo weinig mogelijk los maar probeer in ieder geval nimmer van je opdracht te laten blijken en houd de namen van de BID-medewerkers met wie je in contact bent geweest, voor je.⁴⁰ Dat is overigens niet gelukt. De agenten legden een vrijwel volledige bekentenis af.⁴¹

Voorts valt op dat de Nederlandse ambassade in Moskou, die de juridische bijstand moest regelen, ook na de arrestatie van Reydon en De Jager volstrekt niet op de hoogte was van het werkelijke karakter van hun missie. Op 6 augustus 1961 had de familie van de beide spionnen voor het laatst iets van hen vernomen. Pas op 11 september kreeg de ambassade van Den Haag instructie hen 'op te sporen'.⁴² Terwijl volgens Gunnewegh de arrestatie van de twee agenten op 20 augustus al binnen enkele dagen bekend was bij de BID, die er toen in elk geval toe overging de telefoonnummers van de runners van Reydon en De Jager te wijzigen. De runners zelf en de bestaande *safehouses* werden gehandhaafd.⁴³

Op 20 september stelde het Russische ministerie van Buitenlandse Zaken de Nederlandse ambassade in Moskou op de hoogte van de arrestatie van de onfortuinlijke Reydon en De Jager. Volgens deze mededeling hadden de twee agenten bij hun ondervraging bekend voor 'de Nederlandse inlichtingendienst te Amsterdam' ten behoeve van NAVO-instanties te hebben gehandeld. Een dag later maakte de sovjetregering hun arrestatie wereldkundig. Daarna verschenen in de sovjetpers artikelen met spannende titels als "Zee-spionnen" op het droge gevat' en 'De slagboom is neer', waarin de bekentenissen van Reydon en De Jager werden weergegeven.⁴⁴

In een gesprek op 22 september met een vertegenwoordiger van de Amerikaanse ambassade verzekerde het hoofd van de directie Oost-Europa van het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag nog dat er absoluut geen sprake was van

spionage door Reydon en De Jager, maar van Russische propaganda, die tot doel had niet alleen Nederland maar alle westerse landen in verlegenheid te brengen.⁴⁵

Tegenover de pers deelde de Nederlandse regering mee dat zij tot 11 september niets had geweten van de aanwezigheid van de beide Nederlanders in de Sovjet-Unie. Ambassadeur Helb protesteerde bij de Russische minister van de Buitenlandse Zaken A. Gromyko tegen de beschuldiging dat het hier een spionagemissie betrof. Minister Luns liet zelfs op 3 oktober 1961 aan Helb weten dat de betrokkenen naar zijn mening 'have been framed'.⁴⁶

In een verklaring tegenover het parlement zei Luns dat naspeuringen van de door Reydon en De Jager bij hun verhoor genoemde 'Nadort' hadden geleid tot een persoon die al ettelijke jaren dood bleek te zijn.⁴⁷ Blijkens berichten uit Moskou had Reydon bij zijn verhoor ook nog een zekere Van der Knaap genoemd, die zorg zou hebben gedragen voor zijn aanmonstering op schepen naar havens achter het IJzeren Gordijn ten behoeve van spionageopdrachten. Naar aanleiding van deze berichten had zich Th.J. van der Knaap gemeld, bestuursassistent van de NVV-Centrale van Zeevarenden ter Koopvaardij en Visserij te Rotterdam, die in een notariële akte verklaarde dat zijn contact met Reydon slechts eenmalig en zakelijk was geweest.⁴⁸ Voor de televisie verklaarde hij de zaak een 'buitengewone mop' te vinden.⁴⁹ Reydon had het wat dit betreft de Nederlandse autoriteiten niet al te lastig gemaakt: niet Van der Knaap maar een zekere Van Linschoten van dezelfde centrale had hem indertijd met de BID in contact gebracht.⁵⁰

Op de Britse ambassade in Moskou had men er minder moeite mee te erkennen dat de sovjetautoriteiten het bij het rechte eind hadden. Daar onderschreef men min of meer de conclusie van een westerse correspondent die het proces had bijgewoond en van oordeel was dat Reydon en De Jager 'were of comparatively low intelligence and should never have been used for such a purpose'. De Nederlandse ambassade had de Britse laten weten dat beide toeristen oorspronkelijk waren aangehouden omdat zij hun hotelrekening in Odessa niet hadden betaald. Het commentaar van de Britse ambassade loog er niet om: 'If this were so, they were very stupid to have drawn attention to themselves unnecessarily in this way.'⁵¹

Uit de telegramwisseling tussen het ministerie van Buitenlandse Zaken en de Nederlandse ambassade in Moskou en de verdere correspondentie in het archief van het ministerie zou men de conclusie kunnen trekken dat het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag (ook na de berechting) werkelijk niet op de hoogte was van het ware karakter van de missie van Reydon en De Jager. Volgens informatie die het ministerie van Algemene Zaken in 1993 verstrekke, is inderdaad niet gebleken dat het BZ achteraf van de werkelijke intentie van de missie op de hoogte is gebracht. Desondanks zou de zaak van Reydon en De Jager de relatie tussen de BID en het ministerie van Buitenlandse Zaken niet nadelig hebben beïnvloed.⁵²

De onwetendheid van Buitenlandse Zaken kan echter op goede gronden in twijfel worden getrokken. Op 6 januari 1964 stuurde de secretaris-generaal van het ministerie, Van Tuyll van Serooskerken, een memorandum aan BID-chef Crul,

met daarin een uitvoerig overzicht van de acties ten behoeve van de vrijlating van Reydon en De Jager. Met rode letters staat op het memorandum in het archief van Buitenlandse Zaken: 'Bedankt, copie aan BID (Dr. Crul) gezonden!'.⁵³

Eind september 1963 sprak Luns in New York, waar hij de vergadering van de Verenigde Naties bijwoonde, met zijn Russische ambtgenoot Gromyko opnieuw over de zaak. Hij verzekerde de Russische minister dat Reydon en De Jager 'op geen enkele wijze in verbinding hebben gestaan met Nederlandse diensten'. Luns zei te hopen op een gebaar van goede wil van de zijde van de Sovjet-Unie. Gromyko beloofde de kwestie snel na terugkomst in Moskou met zijn regering te zullen bespreken. Eind november 1963 liet Moskou weten dat Reydon en De Jager spoedig zouden worden vrijgelaten.⁵⁴

Na een gevangenschap van ruim twee jaar arriveerden de beide BID-agenten 4 december 1963 op Schiphol. Voor de verzamelde pers was het een wat malle vertoning. De Jager was gebroken door zijn gevangenschap en door het idee te hebben gefaald in de uitvoering van zijn opdracht voor het vaderland. Hij kon geen woord uitbrengen. Reydon, die zijn veerkracht had behouden, was op weg naar de persconferentie door een ambtenaar toegefluisterd dat hij in antwoord op vragen van journalisten niets meer moest zeggen dan 'Ik verwijs naar het proces in Kiev'.⁵⁵ Dat deed hij, op de meest houterige manier die men zich kon voorstellen, zelfs in het begintijdperk van de televisiejournalistiek, tot vier maal toe. Daarna was de aardigheid er voor de aanwezige vertegenwoordigers van de pers af.

Reydon en De Jager kregen na afloop van hun ongelukkige avontuur van de Nederlandse overheid elk 28.000 gulden belastingvrij aangeboden. De geshockeerde De Jager weigerde het met de woorden: 'Ik wil geen verradersgeld'.⁵⁶

De schade

Uiteraard had de arrestatie van Reydon en De Jager grote gevolgen voor de *modus operandi* van de BID. Dadelijk na het bekend worden van hun aanhouding werd het agentennet van Larive en Hagen op non-activiteit gesteld, een situatie die een jaar zou duren.⁵⁷ Zowel de BID zelf als de afdeling contraspionage van de BVD maakte een *damage assessment*, waarbij de schade werd vastgesteld die de arrestatie had toegebracht aan de werkwijze van de BID. Helaas blijft de inhoud van deze schaderapporten meer dan dertig jaar na dato nog steeds geheim.⁵⁸

Ook in de personele sfeer waren er consequenties. Volgens het ministerie van Algemene Zaken zou de arrestatie van Reydon en De Jager de rekrutering van nieuwe BID-agenten niet hebben bemoeilijkt. Daarmee in strijd lijkt een bewering van de in de jaren zestig in de geheime wereld opererende A.F.V. van der Gouw, die in zijn boek *Alias Teixeira* schreef dat het gebrek aan steun van de Nederlandse overheid na de arrestatie van Reydon en De Jager voor hem reden was om in 1964 te weigeren een BID-missie naar Moskou te aanvaarden.⁵⁹ In 1997 vertelde de freelance journalist Dick Verkijk begin jaren zestig eveneens een verzoek van de

BID te hebben afgewezen, onder verwijzing naar de lotgevallen van Reydon en De Jager.⁶⁰

Bij de BID zelf werd op het mislukken van de missie van Reydon en De Jager paniekerig gereageerd. Er moesten koppen rollen. Mourits kon in elk geval niet meer als agentenwerver en runner optreden en kreeg bureauwerk bij de dienst. Hij bleef dat enkele jaren doen en ging toen werken bij de afdeling Speciale Diensten van de Koninklijke Marechaussee.

De directie Operaties onder leiding van Jan Kielstra was niet rechtstreeks bij de planning van de reis van Reydon en De Jager betrokken geweest. De operatie was meer een persoonlijke actie geweest van de tweede man van deze sectie, Larive. Al jaren deden zich spanningen voor tussen Larive en Kielstra, zoals al bleek uit het onderzoek dat Kist in 1960 instelde naar aanleiding van de zaak-Skubisz. Larive gedroeg zich tamelijk eigengereid, temeer omdat de operateur, die zelf weinig kaas had gegeten van een goede administratie, zich afzette tegen de volgens hem nogal formalistische afdoening van tal van zaken door het hoofd Operaties Kielstra. Herhaaldelijk moest Labouchere besprekingen beleggen om Larive in het gareel te krijgen en Kielstra tot grotere voortvarendheid aan te zetten.⁶¹ Wegens de wrijvingen tussen Larive en Kielstra stond Labouchere de eerste toe dat hij gezamenlijke operaties met de CIA of M16 op eigen houtje met de vertegenwoordigers van die diensten besprak, dus zonder dat zijn chef Kielstra daarbij aanwezig was.⁶²

Het lag daardoor voor de hand dat, toen de door hem geleide operatie van Reydon en De Jager mislukte,⁶³ Larive de zondebok zou worden. Op 7 september 1961 gaf de leiding van de BID te kennen hem naar aanleiding van deze en enkele andere riskante operaties te ontslaan. Zij verweet Larive bovendien er valse gegevens over te hebben verstrekt.

Nadat Larive een verweerschrift had opgesteld, riep premier De Quay op 26 september 1961 een commissie in het leven onder leiding van het hoofd MARID, kapitein ter zee A.E.J. Modderman, die de kwestie moest onderzoeken. Na meer dan een half jaar, op 18 mei 1962, bracht de commissie verslag uit. Modderman *cum suis* vond dat de aantijgingen van de dienstleiding onvoldoende grond hadden. Zij bagatelliseerden de misdragingen van Larive sterk. In zijn rapportages aan de dienstleiding had Larive volgens de commissie slechts getuigd van 'een licht verzuim', 'een zekere nonchalance', 'een term ... die hij niet geheel verantwoord kon' en een 'misverstand', maar zulke kleinigheden konden onmogelijk redenen voor ontslag zijn.⁶⁴ De commissie rekende het Larive niet aan dat hij aan zijn superieuren niet had gerapporteerd dat Reydon bij een grensstation achter het IJzeren Gordijn was betrapt en zijn belastende films had moeten afgeven, waarna Larive hem in juni 1961 toch voor een nieuwe operatie had ingezet. Ook nam zij het Larive niet kwalijk dat hij de dienstleiding niet had gemeld dat een van zijn agenten in Nederland was veroordeeld wegens een ernstig strafbaar feit. De arrestatie van Reydon en de veroordeling van een andere agent waren namelijk al gebeurd vóór het rapport van Kist over de eerste affaire-Larive.

Net als eerder Kist was ook de commissie-Modderman onder de indruk van de professionele kwaliteiten van Larive:

‘Hij verstaat het mogelijke agenten te onderkennen en deze mensen over te halen zijn meestal niet van risico ontblote spel mede te spelen.... Het spel van woord en wederwoord bevat bij hem een poker-element, dat niet wordt gewaardeerd door hen die daar niet tegenop kunnen of die gewend zijn “domweg” op hun doel af te gaan.

‘Deze geschiktheid voor het beroep van inlichtingenofficier leidt echter bij het uitoefenen van dat beroep gemakkelijk tot het optreden van een zekere *déformation professionnelle* en het wil de commissie voorkomen dat ook Mr. Larive daaraan niet geheel is ontkomen. Wie van zijn diensten in het operationele vlak gebruik wil maken, zal moeten accepteren dat hij zijn woorden niet op een goudschaaltje weegt. Zijn chef zal begrip voor deze instelling moeten hebben en voor de eigenaardigheden van het werk van inlichtingenofficier.’⁶⁵

De dienstleiding had Larive ook de verspreiding van roddels over haar verweten, maar de commissie stelde vast dat althans in één geval ‘datgene wat door de dienstleiding als “roddelverhalen” wordt bestempeld, door anderen in het geheel niet als zodanig wordt gequalificeerd’. Wat die roddelverhalen precies hebben ingehouden, is niet bekend. Er wordt beweerd dat toen Labouchere als diensthoofd een auto-ongeluk had gehad, was gebleken dat hij in maatschappelijk ongewenst geacht gezelschap verkeerde. Voorts was er de verdenking dat ook Labouchere zich had schuldig gemaakt aan malversaties met dekfirma’s.⁶⁶

Een onverwachte wending: het vertrek van Labouchere en Kielstra

Doordat de commissie-Modderman mild oordeelde over Larive, keerde de zaak zich plotseling tegen HBID Labouchere en het hoofd Operatiën Kielstra. Voor de poging van Labouchere om Larive te ontslaan gebruikten Modderman en zijn mede-commissieleden aanzienlijk minder milde termen dan voor de gedragingen van de operateur. Zij omschreven deze daad van het diensthoofd als ‘lichtvaardig’, ‘onrechtvaardig’ en ‘onwaardig’. Kielstra vonden zij ‘niet te zijn gesneden uit het hout waaruit men leiders maakt’. Begrip voor de eigenaardigheden van een operateur als Larive had de commissie bij Kielstra niet aangetroffen. In plaats daarvan constateerde zij bij hem ‘een accountantsmentaliteit en een in hoge mate wantrouwend karakter en – als gevolg daarvan – een moeilijk tot positieve beslissingen kunnen komen’: ‘Hij heeft voornamelijk oog voor de gevaren en de kwalijke kansen van een onderneming en ziet daardoor het doel van de dienst wel eens voorbij, juist in tegenstelling tot Mr. Larive.’

Omdat ook na het onderzoek van Kist in de eerste zaak-Larive na korte tijd weer sprake bleek te zijn van *incompatibilité d’humeur* tussen Labouchere en

Kielstra enerzijds en Larive anderzijds, moest volgens de commissie-Modderman de dienstleiding maar op grond van artikel 99 van het Algemeen Rijksambtenarenreglement (ARAR) worden ontslagen, dat wil zeggen wegens in de functie gebleken karaktereigenschappen die de betrokkenen onbekwaam maakten om leiding te geven. Ook al omdat Labouchere en Kielstra, afgezien van de verhouding tot Larive, 'in het algemeen weinig geschikt' waren om leiding te geven aan een dienst als de BID:

'De commissie meent een in de laatste jaren voortdurende achteruitgang' in activiteiten van de dienst te hebben geconstateerd. Het is haar indruk dat dit onder meer veroorzaakt wordt door een neiging van de dienstleiding om veelal daar waar moeilijkheden zijn gerezen, deze op te lossen door verbreking van de betrokken connecties, daarbij te weinig acht slaand op het gevaar "het kind met het badwater" weg te gooien. In het gehele optreden tegen Mr. Larive en zijn medewerkers meent de commissie eenzelfde tendens te bespeuren. Ook staat voor de commissie vast dat het gebrek aan goede geest welke in de B.I.D. werd geconstateerd, in hoofdzaak moet worden toegeschreven aan de door de dienstleiding tegenover de medewerkers ingenomen houding.'⁶⁷

Coördinator Kist was het met deze conclusies in grote lijnen eens.⁶⁸ Na kennisgeving van het rapport-Modderman en na raadpleging van het kabinet besloot premier De Quay Labouchere en Kielstra per 1 juli eervol te ontslaan, zonder opgaaf van redenen, met toepassing van artikel 99 van het Ambtenarenreglement.⁶⁹

De reorganisatie door Crul

De leiding van de BID werd hierna tijdelijk tweehoofdig. Zowel het hoofd van de politieke afdeling Crul als Venekamp, die tussen 1947 en 1961 BID-medewerker was geweest in achtereenvolgens Wenen en Bonn, zou optreden als waarnemend regeringscommissaris in algemene dienst. Venekamp, die in Bonn bij het ambassadepersoneel nog als lastig bekend had gestaan, gold op Algemene Zaken als de meest genuanceerde van het tweetal.⁷⁰ Niettemin zou Crul, als oudste, de BID naar buiten vertegenwoordigen.

Bij hun aanstelling als waarnemend regeringscommissaris was bepaald dat Crul en Venekamp zelf een voorstel voor hun onderlinge taakverdeling moesten indienen.⁷¹ Na onderling overleg tussen Crul, Venekamp en secretaris-generaal van Algemene Zaken jhr. A.J.M. van Nispen tot Pannerden kwam een concept tot stand dat een taakverdeling tussen het HBID (Crul) en het Hoofd Operationele Afdeling (HOA) (Venekamp) behelsde en een *Alleingang* van een van beiden moest voorkomen door wederzijdse instemming te eisen voor belangrijke initiatieven. Indien overeenstemming tussen beide hoofden uitbleef, zou een beroep mogelijk

zijn op de secretaris-generaal of de coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.⁷²

Als gevolg van de zaak-Reydon/De Jager nam de bemoeienis van de op het ministerie van Algemene Zaken gevestigde coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten met de BID toch al toe. Tot dan toe had vice-admiraal Kist van een afstand toegekeken. Nu trachtte hij te bedingen dat in geval van een geschil tussen het diensthoofd en het hoofd Operatiën niet de secretaris-generaal van Algemene Zaken maar hijzelf als bemiddelaar zou optreden.⁷³ Op dit punt spaarde de opvolger van premier De Quay, minister-president V.S.M. Marijnen, de kool en de geit. Hij bepaalde dat in geval van conflicten tussen beide hoofden de secretaris-generaal dan wel een door deze aan te wijzen derde persoon zou bemiddelen. Het concept voor de taakverdeling werd verder grotendeels overgenomen.⁷⁴

Bij Koninklijk Besluit nr. 12 van 17 oktober 1962 werd Crul formeel benoemd tot hoofd van de BID met de persoonlijke titel van regeringscommissaris in algemene dienst, terwijl Venekamp de functie van waarnemend HBID en de persoonlijke titel van waarnemend regeringscommissaris in algemene dienst ten deel vielen.⁷⁵ Premier De Quay begaf zich persoonlijk naar Villa Maarheeze om de beide heren in hun nieuwe functies te installeren.⁷⁶

Nadat de interne storm als gevolg van de problemen rond de mislukte missie van Reydon en De Jager enigzins was geluwd, voerde Crul eind 1962, begin 1963 een reorganisatie door. Deze veranderde oppervlakkig gezien de inrichting van de BID niet wezenlijk. De politieke, economische en militaire afdeling, alsmede de afdeling contraspionage bleven gehandhaafd. Het waren kleine afdelingen, voornamelijk bestaande uit een hoofd en een medewerker. Wel voerde Crul een wekelijks overleg van de afdelingshoofden in, waardoor onder meer een betere samenwerking mogelijk werd tussen het hoofd operaties en de afdelingshoofden.

Onder de economische afdeling kwam nu ook formeel een bureau voor technisch-wetenschappelijke inlichtingen, waarvan de bestaande taken werden geformaliseerd, namelijk gegevensverzameling op internationale congressen waaraan ook Oost-Europeanen deelnamen en de gebruikmaking van wetenschappelijke *legal travellers* naar landen achter het IJzeren Gordijn.⁷⁷

De grootste verandering betrof de militaire afdeling. Kist achtte begin 1963 de plaatsing van vertegenwoordigers van landmacht, luchtmacht en marine bij de militaire afdeling nodig, omdat aan de coördinatie tussen de strijdkrachten en de BID de voorafgaande jaren 'het een en ander heeft ontbroken'. De MARID had daarvan door zijn eigen informantensysteem niet zo'n last, maar de inlichtingendiensten van de land- en luchtmacht hadden de indruk dat kansen werden gemist door een gebrek aan coördinatie tussen de opstellers van de inlichtingenbehoeften en de leiding van de operaties bij de BID.⁷⁸ De vertegenwoordigers van de militaire inlichtingendiensten, die in de regel voor ten minste drie jaar bij de BID zouden worden tewerkgesteld, zouden voortaan onder verantwoordelijkheid van het hoofd van die dienst operaties kunnen voorbereiden en uitvoeren.⁷⁹ In de praktijk zou

de MARID afzien van plaatsing van een dergelijke vertegenwoordiger. Deze dienst volstond ermee rapporten in ontvangst te nemen van civiele ambtenaren die op de militaire afdeling van de BID werkzaam waren.⁸⁰

Crul stelde voor dat Larive, die op voordracht van de inspecteur der infanterie juist was ontslagen als reserve-kapitein, zou worden hersteld in zijn functie van hoofd van de militaire afdeling, die hij aan het begin van de jaren vijftig had bekleed. Het vigerende hoofd Cornelissen de Beer zou dan als assistent-hoofd worden belast met de leiding van een bureau *Requirements*, dat de inlichtingenbehoefte van de strijdkrachten moest vertalen in concrete operaties en opdrachten.⁸¹ Cornelissen, die juist was bevorderd tot reserve luitenant-kolonel, ervoer dit als een grote belediging en een regelrechte degradatie. Crul hield echter voet bij stuk, met steun van premier De Quay.⁸² Daarop nam Cornelissen in april 1963 afscheid van de BID en meldde zich terug bij SAZ. Daarna bleef de afsplitsing van een bureau *Requirements* van de militaire afdeling enige tijd rusten, maar eind 1964 kwam dit er alsnog.⁸³

Toen zijn ontslag van de baan was, deed Larive nog een poging voordeel te trekken uit de schade die was ontstaan door de kwestie-Reydon/De Jager. Zo schreef hij een 'vuistdik' rapport over de zaak, waarin hij aanbeval om in het buitenland een geheel nieuwe organisatiestructuur op te zetten, compleet met *safehouses*, pseudo-firma's en dergelijke.

Maar Crul benadrukte dat niet alleen de militaire, maar ook de politieke en de economische afdeling zowel een verwervende als een verwerkende taak hadden. Dat betekende dat de operationele activiteiten van het hoofd van de militaire afdeling Larive beperkt moesten blijven tot uitsluitend de militaire inlichtingenvergaring in Oost-Europa. Die moest volgens Crul, wegens een gewijzigde strategie, vooral gericht zijn op de verzameling van informatie over de conventionele bewapening van de troepen van het Warschaupact.⁸⁴ Bij de militaire afdeling werden voor dit operationele werk enkele beroepsofficieren aangesteld, die overigens op de begroting van Defensie drukten.

Nadat Larive de algehele verantwoordelijkheid voor de operaties was ontnomen, kwamen die voortaan grotendeels voor rekening van zijn voormalige plaatsvervanger, kapitein der Koninklijke Marechaussee C.J. Hagen, die sinds 1956 voor de BID werkte en nu onder het hoofd van de Operationele Afdeling Venekamp zou functioneren. De overwinning die Larive in 1962 nog had geboekt op Labouchere en Kielstra was dus van korte duur.

In 1963 kwam de BVD erachter dat Larive jarenlang een dubbelagent had gerund, zoals blijkt uit diverse door de BVD vrijgegeven documenten.⁸⁵ Op grond van de context menen wij te mogen aannemen dat het hier ging om Johannes Hendrikus Zwart. De in 1912 geboren Joop Zwart was vanaf augustus 1926 communist geweest en had in 1930 de Lenin-kaderschool in Moskou bezocht.⁸⁶ Met de nodige kritiek op de communistische heilstaat keerde hij uit de Sovjet-Unie terug, waarna hij als 'trotskist' uit de communistische partij werd gezet. Korte tijd was hij aangesloten bij de Revolutionair-Socialistische Partij. Vervolgens vertrok hij in 1936 naar Spanje

om als journalist de daar woedende burgeroorlog te verslaan. Spoedig nam hij echter zelf aan de kant van de syndicalisten deel aan de gevechten en bracht het tot luitenant-kolonel en plaatsvervangend commandant van de 126e (vrijwilligers)brigade. In 1938 keerde hij terug naar Nederland, nog verder teleurgesteld door de ervaringen die hij in het linkse kamp had opgedaan met communisten.

Omdat hij zich behalve tegen het communisme in de jaren dertig ook tegen het nationaal-socialisme keerde, werd hij reeds op 18 mei 1940, enkele dagen na de Nederlandse capitulatie door de Duitse bezetter, opgepakt. Tot tweemaal toe wist hij te ontsnappen uit gevangenschap, maar in maart 1941 viel hij opnieuw in handen van de Sicherheitsdienst. Hij kwam daarna onder meer in het concentratiekamp Sachsenhausen terecht, waar hij zich dankzij een baantje bij de registratuur onder zijn medegevangenen een reputatie verwierf als een handige organisator, die velen behoedde voor gevaar. Tot degenen die daar onder de indruk van hem raakten behoorde ook de SDAP-voorman Koos Vorrink.

Na de oorlog trouwde Zwart met diens dochter Irene. Hij sloot zich ook aan bij de PVDA, maar hij zou zich steeds verder ontwikkelen in anti-communistische, lees: rechtse, richting. Hij begaf zich na de bevrijding naar Berlijn om daar aanvankelijk als medewerker van de Nederlandse Militaire Missie en later voor het Rode Kruis, het Nederlandse ministerie van Sociale Zaken en de Franse Service des Personnes Déplacés naspeuringen te doen naar vermiste politieke gevangenen, voornamelijk achter het IJzeren Gordijn. Zwart, die kon beschikken over twee auto's, genoot 'bijzondere faciliteiten' bij het overschrijden van de grenzen tussen de diverse bezettingszones in Duitsland.⁸⁷ Tegelijk fungeerde hij als een soort inlichtingenpost over het communisme en sovjetactiviteiten in Oost-Duitsland voor Vorrink, met wie hij ook na zijn scheiding van Irene in de zomer van 1948 goede betrekkingen bleef onderhouden.⁸⁸ Hij voorzag Vorrink ondermeer van informatie over de SED, de Russische bezettingsautoriteiten en de Vopo. Medio 1949 verhuisde Zwart van Berlijn naar Aken, nadat hem, zoals hij beweerde, dankzij de PVDA-voormannen Vorrink en Van der Goes van Naters gelden van de PVDA waren toegekend voor de oprichting van een Nederlands-Duitse Cultuurvereniging. Zwart verstreekte ook inlichtingen over communistische ontwikkelingen in Duitsland aan Amerikaanse inlichtingeninstanties in Berlijn.⁸⁹ In 1951 berichtten enkele bladen in de sovjetzone dat Zwart dadelijk na zijn bevrijding was gerekruteerd door de Amerikaanse geheime dienst, omdat hij reeds in het concentratiekamp bewezen zou hebben onder de communisten te spioneren, als Gestapo-agent.⁹⁰ Ten slotte bewees Zwart ook het ministerie van Financiën diverse 'goede diensten'.⁹¹ Een groot deel van deze activiteiten verrichtte Zwart onbezoldigd. In zijn bestaan voorzag hij door het waarnemen van een Zwitserse handelsvertegenwoordiging in Berlijn en de sovjetzone en door journalistieke activiteiten.

Als gevolg van een verkeerde adressering kwam een rapport dat Zwart voor een van zijn begunstigen opstelde terecht bij de BID. Dat werd het begin van de werkzaamheid van Zwart voor de Nederlandse inlichtingendienst.⁹² In 1957 werd Zwart, die in de jaren vijftig zowel adressen in Nederland als West-Duitsland

aanhield, eveneens gerekruteerd door een inlichtingendienst van een Oostblok-land, vermoedelijk de Stasi. Op dat moment had de BID de BVD behoren in te schakelen. In plaats daarvan begon de BID zelf een dubbeloperatie met Zwart.

In 1960 raakte Zwart in opspraak doordat hij valse papieren had gedrukt voor het Algerijnse bevrijdingsfront FLN. Zijn companen Ab Oeldrich, Michael Raptis en Sal Santen werden voor deze hulpverlening, die gericht was tegen de Franse staat, veroordeeld. Tijdens het proces ontstond de indruk dat Zwart was opgetreden als agent-provocateur. Die indruk werd versterkt doordat de 'Dubbelrode Pimpernel' Zwart werd vrijgesproken. De officiële verklaring voor deze verrassende vrijspraak luidde: beloning voor de hulp die hij zou hebben gegeven aan Nederlanders die in het Oostblok in de problemen waren geraakt.⁹³

Toen de BVD er in 1963 achter kwam dat Zwart als dubbelagent was ingezet door de BID, stemde dat de binnenlandse veiligheidsdienst niet bepaald vrolijk. Aan het eind van de jaren veertig had de BVD een levendige belangstelling gekregen voor Zwart, zowel wegens zijn kennis van vooroorlogse communistische spionage in Nederland als zijn contacten in de Russische bezettingszone van Duitsland. Het fascineerde de BVD dat Zwart, die wegens zijn openlijk beleden afstand van het communisme in de ogen van de sovjets een renegaat moest zijn, zich zo gemakkelijk in de Russische bezettingszone van Duitsland kon blijven bewegen. Bovendien intrigeerde het de dienst dat zijn secretaresse Elisabeth Spanjer was, die vóór de Tweede Wereldoorlog ook enige tijd secretaresse was geweest van de revolutionaire socialist Henk Sneevliet.⁹⁴ Ook M16 interesseerde zich voor de Nederlander, die door de Britse geheime dienst verdacht werd van contacten met zowel de Franse inlichtingendienst als de SED in de Russische bezettingszone.⁹⁵ Deze belangstelling resulteerde in moeilijkheden voor Zwart aan de Duits-Nederlandse grens, een huiszoeking, bezoeken van rechercheurs bij Zwart en zijn kennissen en de arrestatie en het verhoor van zijn secretaresse en huisgenote in Duitsland.⁹⁶ Begin jaren vijftig liet de BVD nog aan PVDA'er Frans Goedhart weten dat de dienst Zwart niet beschouwde als een communistische agent, aangezien agenten zich minder opvallend plegen te gedragen dan Zwart deed. Dat nam niet weg dat Zwart volgens de BVD een persoon was 'die aanleiding geeft voor een veiligheidsdienst om naar taak en plicht in de interessesfeer op te nemen totdat de overtuiging van politieke ongevaarlijkheid op goede gronden kan worden bevestigd'.⁹⁷ De BVD nam de BID bovendien kwalijk dat de inlichtingendienst was overgegaan tot het runnen van een gedraaide agent, hetgeen behoorde tot het werkterrein van de veiligheidsdienst.

Deze operatie was niet onder Crul begonnen en de BVD kon hem de zaak dus niet echt aanwrijven. BVD-hoofd J.S. Sinninghe Damsté nam zijn collega-hoofd Crul, die na de zaak-Reydon/De Jager een nieuwe rel vreesde, echter wel kwalijk dat hij de BVD slechts mondjesmaat opening van zaken had gegeven over deze operatie. Crul had bijvoorbeeld niet aan de Nederlandse zusterdienst gemeld dat een van de twee targets van de dubbelagent de BVD was geweest. En het allerergste was dat Crul had verzwegen dat de BID Zwart had voorzien van *chicken feed* over

de BVD, dat wil zeggen geclassificeerd materiaal dat voor het doel van een dubbeloperatie wordt 'weggegeven'. Er was een stevig gesprek tussen beide diensthoofden onder leiding van coördinator Bos nodig, en zelfs toen kreeg Crul het woord 'sorry' nauwelijks over zijn lippen. Bovendien begreep Damsté niet waarom het BID-hoofd nog steeds Larive in bescherming nam.⁹⁸ Een woedende Damsté schreef dat Crul moest

'bedenken dat hij elke aanspraak op collegialiteit van mijn kant heeft verspeeld door zijn oncollegiale houding tegenover mij en wel door zijn gemis aan de door de omstandigheden vereiste medewerking ter goedmaking van de gemaakte fouten en door zijn bedriegelijk verzwijgen dat zijn dienst geheimen over de BVD had weggegeven.'⁹⁹

De BVD-leiding besloot dat medewerkers van de binnenlandse veiligheidsdienst voortaan geen enkel contact meer mochten onderhouden met Larive over operaties.¹⁰⁰

Medio 1964 volgden nieuwe series persartikelen over de zaak-Skubisz in het *Algemeen Dagblad* en *Het Nieuwsblad van het Zuiden*. Daarin leek sprake te zijn van een lek van een BID'er. Crul vond het nu maar beter zich tijdig tot de BVD te wenden met het verzoek een onderzoek naar de bron daarvan in te stellen. In het onderzoeksverslag werd van BVD-zijde opgemerkt dat het lek zeer moeilijk was te lokaliseren, aangezien 'de kring van personen die kennis droegen of konden dragen van inlichtingenactiviteiten van Larive bijzonder groot was, waarbij nog kwam dat onder deze groep personen er verschillende waren die aversie hadden tegen persoon en werkwijze van Larive'.¹⁰¹

Tevens wreekte zich de rappe vernietiging van financiële bescheiden bij de BID. Uit het BVD-onderzoek bleek dat de meningen van Larive en Skubisz over gemaakte afspraken, onder meer omtrent honorering, lijnrecht tegenover elkaar stonden.¹⁰² Bij de BID was geen enkel bewijsstuk meer aanwezig. Het onderzoek van de veiligheidsdienst leverde dan ook niets op, maar Larives dagen bij de BID leken geteld. In een gesprek tussen minister-president Marijnen, Kist en secretaris-generaal van Algemene Zaken jhr. mr. A.J.M. van Nispen tot Pannerden op 10 november 1964 werd besloten de positie van Larive nog even 'aan te kijken'.¹⁰³

Nadat in januari 1966 weer krantenberichten over de zaak-Skubisz waren verschenen, besloot de vaste Kamercommissie voor de BVD aandacht te besteden aan de lotgevallen van de voormalige Pool. Zij concludeerde dat zowel de financiële claims als de aantijgingen van Skubisz tegen de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten van elke grond ontbloot waren.¹⁰⁴ Als uitvloeisel van het hernieuwde onderzoek naar zijn optreden in de zaak-Skubisz moest Larive echter alsnog het veld ruimen.¹⁰⁵ Per 1 juli 1966 werd hem eervol ontslag verleend. Hij wist een bijzonder gunstige afvloeiingsregeling te bedingen,¹⁰⁶ waardoor hij meteen aan de slag kon als directeur van zijn eigen coöperatieve inkoopcombinatie Sesam.

Het vervolg van operatie-Virgil

Nederland was na 1962 het verlies van Nieuw-Guinea snel te boven gekomen. In maart 1963 werden de diplomatieke betrekkingen met Indonesië hersteld. In de volgende maanden hief de Indonesische regering alle beperkingen in het handelsverkeer met Nederland op. Na een bezoek aan Den Haag in april 1964 van de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Subandrio, dat de nieuwe betrekkingen inluide, bracht minister Luns in juli en augustus van dat jaar een tegenbezoek, dat de normalisering der relaties tot doel had. Begin 1965 kon weer een Nederlandse ambassadeur zijn geloofsbrieven aan Soekarno overhandigen, dr. E.L.C. Schiff.

Intussen liep operatie-Virgil door. Abdulgani, die op het hoogtepunt van het Nieuw-Guinea-conflict tijdelijk van het toneel was verdwenen, keerde in het Indonesische landsbestuur terug, nadat op 17 oktober 1962 de minister van Voorlichting en Bijzondere Zaken Mohammed Yamin was overleden. Hij werd plaatsvervangend premier voor Bijzondere Zaken en minister voor Public Relations. Abdulgani zou er echter niet meer in slagen de plaats te heroveren die Subandrio zich inmiddels in de nabijheid van de president had verworven.¹⁰⁷

Wel kreeg Abdulgani als minister van Informatie grote macht over de media, toen Soekarno in juni 1963 besloot dat de Indonesische pers uitsluitend opbouwend nieuws mocht publiceren.¹⁰⁸ Deed zij dat niet, dan riskeerde zij inbeslagneming of 'vernietiging'. Abdulgani, die eerder al verslaggevers had aangespoord 'in de eerste plaats Manipolist en pas in de tweede plaats journalist' te zijn,¹⁰⁹ werd voorzitter van zowel de raad van bijstand, die bestond uit regeringsfunctionarissen, als van de commissie van advies, samengesteld uit journalisten en uitgevers, die beide tot doel hadden plooiën glad te strijken in het verkeer tussen regering en pers. Bij de installatie van beide instellingen op 11 juni kondigde Abdulgani aan dat de regering een mengeling van de 'overreding' van het democratische bestel en de 'dwang' van het totalitaire systeem zou toepassen 'om zijn perszaken te regelen en in goede banen leiden'.¹¹⁰ Terugkeer naar de persverhoudingen uit de tijd van de liberale democratie noemde hij terugkeer naar het sociaal-darwinisme. Zelfopgelegde beperkingen in het belang van de zedelijkheid, de nationale veiligheid en de welvaart achtte hij nodig ter bevordering van de revolutie van Soekarno.¹¹¹ Kortom, geleide democratie op het gebied van de pers. En het bleef niet bij woorden. Binnen twee maanden tijd deelde de regering acht maal waarschuwingen aan de pers uit, wegens 'incorrecte verslaggeving'¹¹² en wanklanken in de 'grote symfonie van de revolutie', gebaseerd op het thema van *pantja sila*, Manipol en USDEK,¹¹³ zoals Abdulgani het noemde. De pers ging steeds meer als spreekbuis dienst doen voor de redevoerende Soekarno en Abdulgani,¹¹⁴ wiens macht nog verder werd vergroot toen hij in november 1963 behalve minister van Informatie tevens coördinerend minister voor Public Relations werd en vierde vice-voorzitter van de PNI.

Intussen was Soekarno, niet tevreden met Nieuw-Guinea, een politiek van

konfrontasi begonnen tegen Maleisië, dat hij gebied op Borneo betwistte. Bovendien voeren Soekarno en zijn minister van Buitenlandse Zaken Subandrio steeds meer op het kompas van de Volksrepubliek China. De PKI roerde zich met de maand luidruchtiger, vooral ter bevordering van landhervormingen. Zij creëerde door het hele land scherpe antagonismen. Boeren werden opgezet tegen grootgrondbezitters, arbeiders tegen kapitalisten en bureaucraten, en militairen tegen hun generaals.

Soekarno begaf zich nu op een koers die hem zowel binnenlands als internationaal dreigde te isoleren. Hij had zich vanaf eind jaren vijftig steeds staande gehouden door enerzijds op het leger met zijn machtsapparaat en anderzijds op de PKI met haar massabasis te steunen. In het najaar van 1963 verwijderde Soekarno echter Nasution uit zijn kring van naaste medewerkers. Hij stelde een driemanschap in, bestaande uit de links georiënteerde Subandrio, de trotskist Chairul Saleh en de Ambonese christen-politicus Johannes Leimena, die geen reële machtsbasis vertegenwoordigde.

Omdat China geen lid mocht worden van de Verenigde Naties, terwijl Maleisië zelfs een zetel in de Veiligheidsraad kreeg, besloot Soekarno, die vreesde voor een soortgelijk 'neokoloniaal' VN-ingrijpen in het Maleisisch-Indonesisch conflict als in de Congo,¹¹⁵ in 1965 het lidmaatschap van Indonesië van de volkerenorganisatie en de Wereldbank op te zeggen. In zijn rede op 17 augustus van dat jaar dreigde hij met nationalisatie van de Amerikaanse bezittingen, indien dat land zijn 'vijandige houding' jegens Indonesië zou handhaven.¹¹⁶

Abdulgani leek uiterlijk mee te gaan in het radicaliseringsproces dat zijn grote beschermheer doormaakte. Dat blijkt uit diverse uitspraken, die onprettig moeten hebben geklonken in de oren van de Nederlandse autoriteiten.¹¹⁷ Op 10 mei 1963 noemde hij bijvoorbeeld de tussen Nederland en Indonesië overeengekomen volksstemming onder de Papoea's over het zelfbeschikkingsrecht niet noodzakelijk.¹¹⁸ Enkele maanden later gooide hij olie op het vuur van de *konfrontasi*-politiek door te beweren dat de bevolking van Noord-Borneo door Maleisië gevangen werd gezet, omdat zij pleitte voor een federatie met Indonesië.¹¹⁹ Hij riep de pers op 'koloniale volken strijdend voor hun onafhankelijkheid' te steunen.¹²⁰ Zijn buigzame karakter bleek nadat Soekarno op 20 mei 1963 door de Voorlopige Volksvergadering tot president voor het leven was benoemd. Abdulgani meldde toen aan de pers dat het besluit constitutioneel wellicht 'niet helemaal waterdicht' was, maar dat niet vergeten moest worden dat het hier ging om 'een politiek-revolutionair produkt'.¹²¹ In 1964 zei Abdulgani naar aanleiding van de geslaagde eerste Chinese kernproef dat deze de ogen van de wereld zou openen voor het feit dat Aziatische landen dezelfde capaciteit hadden als de westerse wereld.¹²² Op 25 maart van dat jaar verklaarde hij zelfs openlijk dat Indonesië na het grensconflict tussen India en China had opgehouden een ongebonden natie te zijn, met andere woorden partij koos voor China.¹²³ Tijdens een bezoek aan Den Haag in augustus 1965 noemde de vierde vice-voorzitter van de PNI het roeyement van zeven bestuursleden van die partij een uitvloeisel van een noodzakelijk verjongingsproces.

De geroyeerden waren volgens hem vertegenwoordigers van de bourgeoisie, terwijl de partij zich de laatste jaren meer op arbeiders en boeren oriënteerde.¹²⁴

Deze linkse uitlatingen schijnen in de eerste plaats bedoeld te zijn geweest om zijn positie ten opzichte van minister van Buitenlandse Zaken Subandrio te schragen, en daarnaast om de PNI als alternatief voor de PKI naar voren te schuiven. Westerse diplomaten in Jakarta bleven daarom in Abdulgani een in de kern gematigd man zien, die eigenlijk een gevangene was van de binnenlandse politiek van zijn land.¹²⁵ In de loop van 1965 leek Abdulgani inderdaad steeds meer bedenkingen te krijgen over de linkse koers van de PNI, die de partij in conflict dreigde te brengen met het leger. Hij behoorde tot een groep van bezorgde PNI'ers die begin juni 1965 met enkele generaals overlegde over de zorgelijke binnenlandse ontwikkeling als gevolg van de radicalisering van de PKI.

Beëindiging van operatie-Virgil?

In het midden van de jaren zestig verhevigden zich ook de financiële perikelen rond Virgil. Eind 1961 was een verzoek van Virgil aan Koningin Juliana om hem tot reserveofficier bij de Koninklijke Luchtmacht te benoemen niet ingewilligd. Tot 1962 hadden de BID en de CIA de kosten van de operatie gezamenlijk gedragen maar in dat jaar was de Amerikaanse inlichtingendienst afgehaakt. De reden daarvan is niet bekend, maar diverse mogelijkheden dienen zich aan. Wellicht moest de CIA afhaken als gevolg van het door de geheime dienst overigens betreurde¹²⁶ beleid van de regering-Kennedy om Nederland inzake Nieuw-Guinea niet te steunen, maar in plaats daarvan toenadering te zoeken tot Soekarno. Mogelijk had de CIA zelf inmiddels een goede of betere bron gevonden dan Abdulgani, die in 1962 aan macht verloor. Misschien ook was de stopzetting van de medefinanciering van operatie-Virgil onderdeel van een algehele afbouw van de geldelijke steun door de CIA aan de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de jaren zestig.¹²⁷

Door dit besluit van de CIA kwam voor Virgil, die van de BID op jaarbasis 18.000 gulden ontving, het aanvullende inkomen van de CIA ter waarde van 12.600 gulden te vervallen. Een jaar tevoren had de CIA reeds zijn pensioenbijdrage van 150 dollar per maand gestaakt. Virgil ging er dus financieel flink op achteruit. Hij moest tijdens zijn vele reizen naar het Verre Oosten, waar hij soms meer dan een maand verbleef, steeds hogere kosten maken die niet vergoed werden.

Illustratief was de situatie in november 1962, toen Virgil een ontmoeting had met een van zijn Indonesische informanten in Hanoi. Na afloop meldde hij zich in Saigon bij de Nederlandse zaakgelastigde jhr.mr. E.S.B.Th. Beelaerts van Blokland, die geïnstrueerd was om enveloppen die door Virgil zouden worden afgegeven onmiddellijk per koerier naar het hoofd van de BID door te zenden. De reis van Virgil werd wel betaald, maar zijn diners met de informant niet.¹²⁸

Vanaf het najaar van 1962 sprak en correspondeerde Virgil daarom herhaaldelijk

HOOFDSTUK VI

M E D E D E L I N G

(intern)

27 oktober 1978

Na sinds 1956 actief bij het offensief inlichtingenwerk te zijn betrokken en sedert 1 januari 1971 met de leiding van de IDB te zijn belast, acht ik het moment gekomen mijn functie neer te leggen.

Verschillende overwegingen en omstandigheden hebben mij doen besluiten de Minister-President, Minister van Algemene Zaken om ontheffing per 1 november a.s. uit die functie te verzoeken.

De Minister-President heeft mij inmiddels doen weten, dat H.M. de Koningin mij deze ontheffing met ingang van genoemde datum op de meest eervolle wijze zal verlenen, onder dankzegging voor de vele en belangrijke diensten den Lande bewezen.

Ik behoef U niet te verhehlen dat het mij zwaar valt, de IDB te verlaten.

Het belang van de Dienst heeft echter moeten prevaleren boven mijn persoonlijke gevoelens en wensen.

1 November a.s. zal ik een mij nog toekomend vakantieverlof opnemen, waarna ik een gelijkwaardige functie elders in het Overheidsapparaat of daarbuiten hoop te aanvaarden.

Op dinsdag 31 oktober a.s. te 16.00 uur is er een bijeenkomst in het Dienstencentrum, waarop ik in persoon afscheid van U zal nemen.

Het is mijn wens, dat dit afscheid een sober karakter draagt.

H.

Aan de dames en heren
leden van de Dienst.

Deze mededeling dient per 1 november 1978
te worden vernietigd.

met diensthoofd Crul over zijn honorarium, dat sinds 1 januari 1959 niet was verhoogd, en over de opbouw van een pensioen. Crul kon maar weinig interesse opbrengen voor de problemen.

Sterker nog, hij had het voornemen Virgil als bron te laten opdrogen. Baron Van Tuyll was ontzet over het voornemen afscheid te nemen van de informant die in het verleden zoveel waardevolle politieke en militaire inlichtingen had verschaft die voor de bepaling van het Nederlandse beleid 'in enkele situaties van essentiële betekenis' waren geweest. In een brief van 15 mei 1964, kort na het bezoek van Subandrio aan Den Haag dat de normalisering der betrekkingen met Indonesië inluide, schreef Van Tuyll aan zijn ambtsgenoot van Algemene Zaken jhr. Van Nispen tot Pannerden dat het kabinet binnenkort weer voor besprekingen en beslissingen zou komen te staan waarbij het van het allergrootste belang zou zijn zoveel mogelijk gegevens ten aanzien van het Indonesische regeringsbeleid ter beschikking te hebben. Ook minister Luns begreep niet waarom de relatie met Virgil moest worden afgekapt, aangezien de bron nog grote mogelijkheden voor de toekomst had.¹²⁹

Van Cruls voornemen om operatie-Virgil te beëindigen kwam niet dadelijk iets terecht. Dat was maar gelukkig ook, liet Van Tuyll in oktober 1964 aan Van Nispen weten. Tijdens het achtdaagse bezoek van Luns eind juli, begin augustus aan Indonesië had de minister weer sterk geprofiteerd van inlichtingen die door Virgil waren verstrekt en hij had hierover zijn grote waardering uitgesproken.¹³⁰

Eind 1964 leek operatie-Virgil alsnog stuk te lopen. De Britse geheime dienst M16, die op zijn laatst vanaf het najaar van 1960 op de hoogte was gehouden van de door Virgil verzamelde informatie¹³¹ en steeds zeer onder de indruk was geweest van de betrouwbaarheid daarvan,¹³² had besloten Virgil te gaan runnen. Deze poging om operatie-Virgil over te nemen wekte grote woede bij Van Tuyll. In een brief aan Van Nispen schreef hij dat, indien hij binnenkort de Britse ambassadeur zou ontmoeten, hij die diplomaat eens zou vragen waarom er eigenlijk een liaison van M16 in Den Haag gevestigd was, als 'die dit soort gangstermethoden niet kan (of wil?) voorkomen'. Overigens realiseerde Van Tuyll zich dat de relatie tussen de BID en M16 wel buitengewoon slecht moest zijn als het mogelijk was dat 'ons een dergelijke poets werd gebakken'. Van Tuyll suggereerde dat de verantwoordelijkheid voor die slechte betrekkingen waarschijnlijk niet alleen aan Britse zijde lag. Dat de BID zich niet duidelijk verzette tegen het onbehoorlijke Britse gedrag, betekende dat reële samenwerking tussen de Britse en de Nederlandse inlichtingendienst in de toekomst wel geheel vergeten kon worden, aldus Van Tuyll.¹³³

Niet lang daarna ontdekte de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken dat het Crul zelf was geweest die in het najaar van 1964 M16 had voorgesteld Virgil 'over te nemen'. Toen Virgil vervolgens werd benaderd door de Britse inlichtingendienst, was de meesterspion woedend over de compromittering. Ook Van Tuyll en een andere beschermheer van Virgil, de kersverse bevelhebber der Luchtstrijdkrachten luitenant-generaal A.B. Wolff, ontstaken in toorn toen zij de

ware toedracht vernamen. Zij drongen aan op het onmiddellijke ontslag van Crul. Op dat moment nog zonder succes.

In hoeverre Abdulgani en andere Indonesische informanten van Virgil vanaf eind 1964 nog voor de BID hebben gewerkt is niet geheel duidelijk. In elk geval verminderde het contact. De Indonesische kip legde misschien nog wel eieren, maar zij waren niet langer van goud. Waarschijnlijk besefte Crul spoedig welke blunder hij had begaan.

De coup van '65

Al geruime tijd deden in Jakarta geruchten de ronde over de verslechterende gezondheidstoestand van Soekarno.¹³⁴ Toen Abdulgani op 15 augustus 1965 van een reis naar Roemenië terugkeerde, was de president voor hem bijvoorbeeld niet aanspreekbaar. De Indonesische leider leed aan nierklachten, maar wenste daarvoor niet te worden geopereerd. In plaats daarvan liet hij zich behandelen door geneesheren uit China. In PKI-kringen deed het verhaal de ronde dat volgens deze artsen Soekarno ongeneselijk ziek was.

Temidden van deze geruchtenstroom bereidden verscheidene groeperingen, zoals de legertop en de PKI, zich voor op de situatie die zou ontstaan als de evenwichtskunstenaar Soekarno niet langer regeerde. In het geruchtencircuit deed ook het verhaal de ronde dat een raad van generaals plannen smeedde om met behulp van de CIA de macht te grijpen.¹³⁵ Naar alle waarschijnlijkheid hoopte een aantal linkse officieren zo'n vermeende staatsgreep van rechtse generaals vóór te zijn. De linkse 'Beweging van 30 september' (Gerakan September Tigapuluh of Gestapu) trachtte in de nacht van 30 september op 1 oktober 1965 de macht te grijpen en bracht zes generaals om. Het zevende beoogde slachtoffer, generaal Nasution, wist te ontkomen. Tezamen met generaal Suharto, die nu de commandant van de strategische reserve was en dadelijk het opperbevel van het leger overnam, herstelde Nasution de orde. Binnen enkele dagen was de opstand ten einde.

Hoewel de PKI slechts zijdelings betrokken was bij de coup, grepen de generaals de verwarde situatie aan om definitief en gruwelijk met de communisten af te rekenen. Geholpen door islamitische organisaties zette het leger anticommunistische actiefrenten op, die voor een ware haatcampagne zorgden. Vanuit de Amerikaanse ambassade werden aan de Indonesische autoriteiten lijsten geleverd met duizenden namen van PKI-leden en -aanhangers.¹³⁶ Tussen oktober 1965 en april 1966 vonden terechtstellingen plaats die veelal gepaard gingen met afgrijpselijke verminderingen. Enige honderdduizenden mensen werden vermoord. De CIA noemde het 'een van de ergste bloedbaden van deze eeuw'.¹³⁷

In welke mate de CIA een rol heeft gespeeld bij de aanleiding en het verloop van de staatsgreep blijft vooralsnog onduidelijk, al was reeds langer bekend dat de dienst Soekarno, die steeds meer naar China neigde, graag zag verdwijnen. De

CIA, die het niet eens was met de toenaderingspogingen van de regering-Kennedy tot Soekarno,¹³⁸ had eerder pogingen ondernomen om de Indonesische president uit de weg te ruimen.¹³⁹

Door sommigen wordt de vraag opgeworpen of westerse inlichtingendiensten de Gestapu-coupplegers niet hebben aangemoedigd, in de wetenschap dat Suharto *cum suis* daardoor een grondige aanleiding in de schoot zou worden geworpen om definitief met Soekarno en de Indonesische communistische partij af te rekenen. Gezien de uitzonderlijke bron waarover de BID beschikte in de persoon van Virgil kan men die vraag concretiseren voor de BID. Was de Nederlandse dienst direct of zijdelings betrokken?

Er is een indicatie, want een hoge Pakistaanse diplomaat kreeg in december 1964 van een Nederlandse *intelligence officer*, die zei verbonden te zijn met de NAVO, te horen dat Indonesië als een rotte appel in westerse handen zou vallen. Volgens de Nederlander zouden Westerse inlichtingendiensten

'...organize a premature communist coup ... [which would be] foredoomed to fail, providing a legitimate and welcome opportunity to the army to crush the communists and make Soekarno a prisoner of the army's goodwill.'¹⁴⁰

Hoe dit ook moge zijn, hoogstwaarschijnlijk heeft Virgil gehoopt dat door de Gestapu-coup een gunstig klimaat bij de BID zou ontstaan voor een herwaardering van zijn activiteiten en die van zijn bron. Een maand na de mislukte coup zond hij een volledige specificatie aan Crul, waaruit moest blijken dat het onmogelijk was van zijn honorarium rond te komen en daarnaast ook nog eens alle onkosten te bestrijden die noodzakelijk waren om zijn cover als *industrial consultant* in binnen- en buitenland geloofwaardig te maken. Hij gaf een gedetailleerd overzicht¹⁴¹ van zijn jaarlijkse vaste lasten van ruim 21.000 gulden, waarin de kosten voor zijn dekmantel nog niet eens waren opgenomen. Zijn conclusie luidde dan ook dat zijn Nederlandse honorarium van 18.000 gulden volstrekt ontoereikend was.

Virgil had zeker reden te hopen dat de Nederlandse autoriteiten het belang van Abdulgani zouden honoreren, want de val van president Soekarno en het aantreden van het bewind-Suharto hadden aanvankelijk geen nadelige gevolgen voor de subbron van de BID. De naam van Abdulgani was voorgekomen op de lijst van de coupplegers om vermoord te worden,¹⁴² wat hem onverdacht maakte in de ogen van de nieuwe bewindhebbers. Sommige toppolitici vertoefden ten tijde van de coup elders, waardoor zij onder verdenking stonden daarvan voorkennis te hebben gehad. Subandrio was bijvoorbeeld op 29 september naar Medan vertrokken en Chairul Saleh naar Peking. Abdulgani was echter op zijn post gebleven. Op 1 oktober reisde hij dadelijk naar Bandung af om te voorkomen dat het radiostation daar in handen van de coupplegers zou vallen.

Na het neerslaan van de opstand kon de legerleiding Soekarno, die zij zijn linkse koers verweet, niet dadelijk opzij schuiven. Via haatcampagnes maakte de legertop

de positie van de aangeschoten president echter wel steeds lastiger. Op 21 februari probeerde Soekarno het initiatief te heroveren door een 69 koppen tellend kabinet te vormen, waarvan enerzijds Suharto deel uitmaakte als minister-bevelhebber, maar waarin anderzijds nog tal van oude krachten voorkwamen. Het had een averechts effect. Jakarta werd het toneel van heftige studentenonlusten. Felle kritiek van de studenten, die nauwelijks gehinderd werden door de militairen, daalde neer op het hoofd van de minister van Buitenlandse Zaken Subandrio, wiens departement werd belegerd en bestormd. Ook Soekarno zelf en enkele van zijn ministers moesten het ontgelden.

Op 11 maart 1966 werd tijdens een bijeenkomst van ministers in het Merdeka-paleis bericht dat het gebouw was omringd door troepen. Soekarno, Subandrio en Chaerul Saleh wisten per helikopter te ontkomen naar Bogor, waar zij bevriende troepen verwachtten aan te treffen. Suharto zond vervolgens een ultimatum aan Soekarno. De president moest een verklaring tekenen waarbij Suharto in naam mandataris werd van Soekarno, maar het staatshoofd in feite alle macht overdroeg aan de generaal.

Kort nadat Soekarno dit had gedaan, werd een soort militair kabinet gevormd waarin Nasution opperbevelhebber werd van de strijdkrachten, sultan Hamengku Buwono IX van Jogjakarta belast was met alle financieel-economische zaken en Abdulgani leiding gaf op sociaal en politiek terrein. Kort daarna werd Subandrio gearresteerd en Chaerul Saleh onder huisarrest geplaatst. De laatste zou spoedig ter dood worden veroordeeld. Hij stierf in 1967 in gevangenschap. Subandrio werd bijna dertig jaar lang vastgehouden.

Tot dan toe had Abdulgani zich goed door de zuivering heen weten te slaan, maar na de maatregelen tegen Subandrio en Saleh daalde de kritiek van diverse politieke partijen vooral op zijn hoofd neer.¹⁴³ Niettemin benoemde Suharto, die op 25 maart 1966 een nieuw kabinet samenstelde, Abdulgani tot een van de zes vice-premiers, speciaal belast met politieke instellingen. Formeel werd dit kabinet (maart – juli 1966) nog geleid door Soekarno. De nieuwe regering stond echter wederom bloot aan felle kritiek van studenten in Jakarta die vonden dat er teveel personen deel van uitmaakten die geassocieerd werden met de oude gevestigde belangen. Die kritiek gold met name de 'ja-knikker' Leimena en de 'opportunist' Abdulgani.¹⁴⁴

Op 25 juli 1966 formeerde Suharto daarom een nieuw kabinet, dat hij nu ook formeel leidde. Daarin was geen plaats meer voor Abdulgani. Soekarno, die nog steeds niet geheel terzijde was geschoven door Suharto, bezorgde zijn vertrouwing dadelijk diverse troostprijzen. Zo werd Abdulgani gelijktijdig voorzitter van de Nationale Planraad, het Defensie Instituut en de Commissie voor Atoomenergie.

In datzelfde jaar bracht Suharto president Soekarno ertoe te verklaren dat Indonesië bereid was weer lid te worden van de Verenigde Naties. Abdulgani, die goede contacten had overgehouden aan de Bandung-conferentie van 1955, kreeg opdracht om samen met minister van Buitenlandse Zaken Adam Malik af te reizen naar New York, waar ze een soort kwartiermakers waren voor het hernieuwde

lidmaatschap. Nadat ze dit karwei hadden geklaard, bleven Malik en Abdulgani de zitting van de Algemene Vergadering bijwonen. In januari 1967 reisde Abdulgani terug naar Indonesië om verslag uit te brengen aan Suharto. Abdulgani bezocht ook Soekarno, die steeds meer geïsoleerd werd in zijn verblijf in Bogor en die hij bij deze gelegenheid voor het laatst zou zien.

In juni 1967 zond Suharto, die drie maanden tevoren door het Voorlopige Volkscongres tot waarnemend president was benoemd, Abdulgani naar de VN als permanente vertegenwoordiger van zijn land. De nieuwe president ging daarmee voorbij aan felle protesten in de Indonesische pers, die Abdulgani associeerde met het bewind-Soekarno. In 1969 zou Abdulgani zelfs vice-voorzitter worden van de 24e Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.

Na de coup in Indonesië was Crul inderdaad, zoals Virgil kennelijk gehoopt had, onder de indruk geraakt van de noodzaak meer inlichtingen in te winnen over Indonesië. Hij meende zelfs dat Nederland een speciale verantwoordelijkheid op inlichtingengebied had met betrekking tot de voormalige kolonie, zoals de Bondsrepubliek dat had ten aanzien van Oost-Duitsland en de Verenigde Staten ten opzichte van Zuid-Amerika. Crul had bij zijn plannen evenwel niet zozeer Virgil op het oog. Hij besloot nieuwe bronnen te gaan werven door Indonesiërs te rekruteren die Nederland in- en uitreisden. Namen zouden onder meer met behulp van Buitenlandse Zaken, de BVD en de Koninklijke Marechaussee worden verzameld. Paters en nonnen mochten van de katholieke Crul bij de rekrutering niet worden overgeslagen.¹⁴⁵

Buitenlandse Zaken bleef echter de voorkeur geven aan het vertrouwde contact Virgil. Medio 1966 poogde de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken mr. E.O. baron van Boetzelaer een oplossing voor de financiële problemen van Virgil te bewerkstelligen bij zijn collega van Algemene Zaken. Van Boetzelaer beklaagde zich over de manier waarop Crul de verkrijging van uiterst waardevolle informatie in de waagschaal stelde door Virgil en zijn subbronnen niet behoorlijk te behandelen:

‘Beide voorgangers van het huidige Hoofd van de B.I.D. zagen het grote belang van deze bron volledig in. Destijds verklaarde de toenmalige Secretaris-Generaal van Algemene Zaken, Mr. C. Fock, dat het bestaansrecht van de B.I.D. alleen al door deze enkele inlichtingen-operatie volledig bewezen werd. Sinds het optreden van het huidige hoofd van de B.I.D. is echter in de waardering van deze bron en in de behandeling van deze operatie een radicale wijziging ingetreden.’¹⁴⁶

Abdulgani leek in 1966 een reisopdracht te krijgen naar een voor hem duurdere standplaats, namelijk Hanoi. Virgil had zijn informant daaraan voorafgaand meegedeeld dat overwogen zou worden hem voor zijn meerdere kosten schadeloos te stellen. Nadat Virgils bron in Hanoi was gearriveerd, weigerde Crul echter een redelijke schadeloosstelling. Luns zag zich genoodzaakt premier J.M.L.Th. Cals

zelf te attenderen op de moeilijkheden, die 'deze voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken belangrijke operatie in gevaar brachten'.¹⁴⁷

Kennelijk als gevolg van de druk van Buitenlandse Zaken werd in december 1966 geprobeerd een regeling te treffen tussen de BID en Virgil over zijn eigen vergoeding en de honorering van Abdulgani. Het voorstel dat door de BID-leiding aan Virgil ter regeling van het honorarium en de reis- en verblijfskosten van Abdulgani werd voorgelegd, zou volgens Virgil door de informant wel worden aanvaard. Het voorstel ter regeling van de vergoeding van de activiteiten van Virgil zelf hield globaal het volgende in. Hij zou een maandelijks honorarium ontvangen van 1500 gulden. Reiskosten per trein eerste klas of TEE en vliegtuig toeristenklas zouden worden vergoed, kosten van taxi's en dergelijke niet. Zolang Virgil in het gezelschap van zijn informant verkeerde, zou hij een verblijfskostenvergoeding ontvangen van f175,- per etmaal en van f100,- per 12 uur bij verblijf in de toenmalige standplaats van zijn informant, van honderd gulden per etmaal bij verblijf in Nederland en van 150 gulden per etmaal in alle overige landen. Verkeerde Virgil niet in het gezelschap van zijn informant, dan zou hij niets ontvangen. De gebruikelijke representatiekosten (whisky, sigaren, en dergelijke) werden tot een bedrag van veertig gulden per ontmoeting vergoed alsmede de kosten voor telefoon en telegraaf.¹⁴⁸ Virgil wees dit voorstel echter dadelijk van de hand, omdat daarin niet was voorzien in een aanpassing van zijn honorarium aan de sterk verhoogde levensstandaard en zijn verzoek om een bevredigende pensioenregeling volledig werd genegeerd.

Virgil weigerde het contract te ondertekenen of te paraferen en Crul wenste geen ander voorstel te doen. Overigens werd de in december 1966 gemaakte financiële overeenkomst met de Indonesische informant door de BID niet nagekomen, zoals blijkt uit een operationeel verslag dat Virgil op 28 december 1967 voor de BID vervaardigde:

'Het was dan ook een grote teleurstelling voor hem [de informant] dat hij over 1967, ondanks het feit dat hij thans een uitzonderlijker positie inneemt dan wanneer hij aan het ministerie verbonden was gebleven veel minder werd betaald, terwijl in december 1966 vóór zijn vertrek naar Indonesië duidelijk was afgesproken, dat zijn salaris gewoon zou worden gehandhaafd en [hij] aan het eind van het jaar een extra maand zou krijgen. Door deze gang van zaken was hij voor zijn vertrek bitter gestemd en weigerde, zoals bekend, aanvankelijk om in 1966 zijn Intelligence werkzaamheden te continueren. Eerst na moeizame onderhandelingen gelukte het hem ervan te overtuigen dat hij met het accepteren van een reisopdracht naar Hanoi er financieel niet op achteruit zou gaan. Gezien zijn ervaringen, toonde hij zich zeer sceptisch ten opzichte van het nakomen van deze toezeggingen.'¹⁴⁹

In die tijd ondernam Virgil ook nog een poging via Prins Bernhard een bevredigende regeling van zijn ambtelijke positie te treffen. De Prins schreef een brief

aan de staatssecretaris van Defensie, G.H.J.M. Peijnenburg. Peijnenburg berichtte de Prins evenwel dat ook hij niet in staat was terugplaatsing van Virgil bij de Luchtmacht te bewerkstelligen. Wel was Peijnenburg bereid Virgil af te kopen. De affaire bleef echter doorzeuren en de betrekkingen tussen de BID en het ministerie van Buitenlandse Zaken en in het bijzonder de relatie tussen Crul en secretaris-generaal Van Tuyl belasten.

Nog meer klachten over het functioneren van de dienst

Het was niet het enige probleem waarmee Crul te kampen had. Na het aan de macht komen van Chroestsjov in de Sovjet-Unie trad een lichte dooi in in de Koude Oorlog. Dat bleek bijvoorbeeld uit de handelwijze ten aanzien van de schaduwarchieven die de Nederlandse regering in het buitenland had ondergebracht.

In het kader van de voorbereiding op een mogelijke vijandelijke bezetting had de Nederlandse overheid kort na de bevrijding van Nederland in 1945 schaduwarchieven in het buitenland aangelegd teneinde een eventuele nieuwe oorlog buiten de landsgrenzen te kunnen voortzetten en in een buitenlandse ballingschap zoveel mogelijk overheidstaken te continueren.¹⁵⁰ In april 1948 waren diverse ministeries uitgenodigd gegevens die zij 'van zeer veel waarde' achtten in leveren bij sectie G3C, een voorloper van SAZ.¹⁵¹ Enkele maanden later werden de verzameling, de eventuele microverfilming en het transport van de stukken bestemd voor de schaduwarchieven overgedragen aan bureau G2C van de Generale Staf, een onderdeel van de Militaire Inlichtingendienst, dat werd bijgestaan door personeel van de MARID en de LUID.¹⁵² De schaduwarchieven bevonden zich bij de ambassades in Londen en Washington en in een bunker op de Nederlandse marinebasis Parera op Curaçao. In de beide ambassades werd voornamelijk materiaal opgeslagen over personeel en materieel van de krijgsmacht, alsmede over hydrografische gegevens en mogelijke industriële doelen in Nederland. Het totale aantal opgeslagen kisten met bescheiden bedroeg daar nooit meer dan enige tientallen.

Anders was het op Curaçao. Begin jaren vijftig had de Nederlandse regering besloten de dubbel van de registers van de burgerlijke stand en van het bevolkingsregister naar Curaçao over te brengen, zodat in geval van nood in Nederland de bevolkingsadministratie zou kunnen worden vernietigd.¹⁵³ Het aantal (met zink beklede) verzegelde kisten dat in een loods op de marinebasis op Curaçao zou worden opgeborgen, zou daardoor in de loop der jaren vijftig stijgen tot boven de duizend.¹⁵⁴

Naast de algemene regeling voor de schaduwarchieven in het buitenland bestonden er ook enkele afzonderlijke voorzieningen. Zo kende de Koninklijke Marine vanaf 1946 een geheel eigen regeling.¹⁵⁵ Al kort na zijn oprichting, in elk geval vanaf september 1948, gaf ook de BID kopieën van documenten in bewaring, die aanvankelijk werden ondergebracht bij de Nederlandse ambassade in Lon-

den.¹⁵⁶ Maar al in oktober 1950 werd dit schaduwarchief teruggehaald naar Nederland.

Vanaf begin 1951 huurde de BID vervolgens safeloketten bij een bank in de Amerikaanse staat Michigan. Het is niet onwaarschijnlijk dat de keuze van deze lokatie werd bepaald door het feit dat de directeur van Nederlandse origine was. In de bank werden pakketten met films opgeborgen, die de aanduiding 'fotoarchief' kregen. Uit beveiligingsoogpunt was de onderbrenging van het archief bij een particuliere bank in de Verenigde Staten een riskante onderneming. Anno 1998 wenste het ministerie van Algemene Zaken de naam en vestigingsplaats van de bank in Michigan, waarmee het contract in 1965 werd beëindigd, nog steeds niet te noemen, aangezien het departement van openbaarmaking schade aan de betrekkingen met de Verenigde Staten verwachtte. Dit duidt erop dat bij de operatie de hulp van de CIA was verkregen. Oud-CIA-medewerkers deden minder moeilijk over de exacte vestigingsplaats: Holland, Michigan. De CIA en de FBI beschikten beide over teams van zogeheten *black baggers*, die hun hand niet omdraiden voor het kraken van brandkasten in ambassades van zowel vijandelijke als bevriende naties op Amerikaanse bodem. Een ingewijde uit die kringen noemde de handelwijze van de BID dan ook 'too bizarre to be true'. Volgens hem impliceerde de gevolgde werkwijze dat de Nederlandse autoriteiten het schaduwarchief net zo goed rechtstreeks aan de CIA of FBI hadden kunnen overhandigen.

Vanaf het eind van de jaren vijftig raakten de buitenlandse schaduwarchieven van de Nederlandse overheid in de versukkeling. De NAVO had na de toetreding van West-Duitsland in 1955 het voor de Duitsers grievende strategische concept verlaten van een verdediging in de diepte, waarbij West-Duitsland in de aanvangsfase van een Oost-West-conflict zou worden opgegeven. In plaats daarvan was gekozen voor de zogeheten *forward strategy*, die erop gericht was een eventuele aanval van het Warschau-pact zo spoedig mogelijk tot staan te brengen. Door deze strategiewijziging leek de noodzaak van aanleg van schaduwarchieven niet meer zo groot. In 1960 bestond de indruk dat inmiddels bijna de helft van het naar het buitenland overgebrachte materiaal verouderd was.¹⁵⁷ De verzending van schaduwstukken kwam vrijwel volledig tot stilstand.¹⁵⁸

In 1962 werden de duplicaten van de bevolkingsregisters teruggebracht naar Nederland aan boord van Hr. Ms. Karel Doorman, het vlaggenschip van de Koninklijke Marine. Overeenkomstig de instructies uit Den Haag werd onderweg een gedeelte vernietigd door de documenten in verzwaarde kisten op de bodem van de Atlantische Oceaan te dumpen.¹⁵⁹ In 1975 besloot de Algemene Verdedigingsraad de bestaande regeling voor de schaduwarchieven van niet-geheime diensten in het buitenland op te heffen.¹⁶⁰ 1149 kisten met registers van de Burgerlijke Stand werden in september 1975 door het troepentransportschip Hr. Ms. Zuiderkruis van Curaçao naar Nederland teruggebracht. Bij aankomst in het West-Indisch Huis in Amsterdam bleken de kisten en de registers te zijn vergeven van de termieten.¹⁶¹ De Nederlandse regering mocht blij zijn de duplicaten nooit in een oorlogssituatie nodig te hebben gehad.

Al eerder, in het najaar van 1965, was besloten de pakketten met BID-films, die in een kluis in Michigan lagen opgeslagen, terug te halen. De huur van de safeloketten werd opgezegd en een koerier bracht de BID-films naar Nederland, waar ze werden afgeleverd bij Villa Maarheeze.

Tegelijk werd echter bij een andere bank 'ergens' in de Verenigde Staten kluisruimte gehuurd voor documenten van de BID en werd een *filing-cabinet* aangeschaft dat in de nieuwe kluis werd geplaatst. Uit deze beslissing blijkt dat er geen principiële reden was om het schaduwarchief in de Verenigde Staten te beëindigen. Er kan een zuiver praktische reden zijn geweest, maar het kan ook zijn dat het schaduwarchief gecompromitteerd gebleken was.

Blijkens een notitie in het BID-archief van 19 januari 1966 zou de huur van de nieuwe kluisruimte op 1 november van dat jaar ingaan. Onder de codenaam 'Operatie Continue' zou het daar ondergebrachte schaduwarchief elke drie à vier maanden worden aangevuld en gewijzigd. Informatie van latere datum ontbreekt echter, zodat onduidelijk is of de nieuwe kluis ooit in gebruik is genomen. Voorzover de kennis van het ministerie van Algemene Zaken begin juni 1998 strekte, achtte het departement de conclusie niet gerechtvaardigd als zouden zich nog steeds stukken van de BID in de Verenigde Staten of elders bevinden. Desgevraagd bleken de laatste hoofden van de IDB geen kennis te dragen van schaduwarchieven in het buitenland. Wat nog opmerkelijker was, was dat ook het hoofd van de BID uit de jaren zestig, Crul, onder wiens leiding de terugbrenging van BID-films uit Michigan en de opzet van Operation Continue was begonnen, in 1998 zei van het bestaan van schaduwarchieven in het buitenland niet op de hoogte te zijn geweest. Kennelijk gold voor schaduwarchieven in het buitenland: uit het oog, uit het hoofd.

De ontdooiing van de Koude Oorlog leidde ook tot een zekere demilitarisering van de BID. Vanaf het midden van de jaren zestig kwamen steeds meer burgers, voornamelijk academici, bij de BID in dienst, vooral bij de politieke en de economische afdeling. De omvang van de dienst bleef evenwel beperkt tot 35 à 40 medewerkers. Crul was een groot voorstander van een meer op analyse georiënteerde dienst. Als gevolg van de internationale ontwikkelingen en door de instroom van meer burgers begon het aandachtsveld van de dienst te verschuiven, zonder dat de politieke of ambtelijke leiding op Algemene Zaken nadere invulling van de taak gaf.¹⁶²

Crul, die bij de dienst de bijnaam van 'de aardrijkskundeleraar' droeg, vond dat de geografische belangstelling van zijn dienst zich moest aanpassen aan de veranderende wereld. Kort voor zijn aantreden als hoofd van de dienst waren Cuba, waar Fidel Castro aan de macht was gekomen, Afrika en het Midden-Oosten deel gaan uitmaken van de targets van de BID.¹⁶³ Crul vond dat vooral in Zuid-Amerika en Afrika goedkoper en op den duur met meer politiek profijt inlichtingen konden worden vergaard.¹⁶⁴ Bovendien werden sinds kort in die regio's steeds meer communistische activiteiten ontplooid.¹⁶⁵

Crul voerde, nadat minister-president De Jong belangstelling had getoond voor

dat idee, opnieuw de weekoverzichten in die De Muralt in 1949 had afgeschaft, omdat die de vervaardiging ervan geen eigenlijke taak van de BID vond.¹⁶⁶ Uit de hoofden van de paragrafen in deze zogeheten 'Selectieve samenvattingen van ontvangen inlichtingen' blijkt de opzet van Crul leiding te geven aan een wereldomvattende dienst: Oost-Europa, Midden-Oosten, Zuid-Azië, Oost-Azië, Latijns-Amerika, Griekenland, Frankrijk, Roemenië, Hongarije, Sovjet-Unie, Joegoslavië, Libië, Soedan, Zuid-Jemen, Ethiopië, Somalië, Nigeria, Kenia, Mauritius, Vietnam, Cambodja, Indonesië, West-Irian, Wereldcommunisme, Ruimtevaart. Per samenvatting kwamen zo'n vier tot tien van deze rubrieken aan bod, waaraan over het algemeen per onderwerp een half A-4'tje werd besteed. Het gehalte van de informatie was niet indrukwekkend.

Crul met zijn achtergrond als hoofd van de politieke sectie initieerde binnen de BID een gedeeltelijke ommezwaai in de belangstelling van militaire naar politieke en economische informatie. De verhouding tussen militaire en politiek/economische rapportages van de BID, die volgens insiders rond 1960 nog ongeveer 70-30 bedroeg, verschoof nu naar een ratio van plusminus 55-45.

Deze accentverschuiving had grote gevolgen voor de dienst. Dat was ten eerste het geval met de afnemers. Ten behoeve van de politieke en economische informatie werd bij de BID regelmatig een inlichtingenplan opgesteld, en dit plan werd voornamelijk bepaald *door* dan wel afgestemd *op* de verlangens van het ministerie van Buitenlandse Zaken. De opstelling van een dergelijk inlichtingenplan nam echter veel tijd in beslag en de invulling geschiedde door het aangeven van bepaalde prioriteiten. Het relatief open karakter van de onder Crul door de BID vergaarde informatie ontlokte steeds vaker stekelige commentaren aan Buitenlandse Zaken, waar men óf al op de hoogte was van de verstrekte inlichtingen, óf de analyses van de BID opvatte als concurrentie. Crul meende bovendien, anders dan zijn voorganger, dat gezien de plaats in het staatsbestel en de taakstelling van de BID belangrijke resultaten van operaties eerst aan de premier moesten worden gemeld en pas daarna aan Buitenlandse Zaken.¹⁶⁷ Dat zal zijn populariteit aan het Plein, waar de departementstop hem zijn gehannes rond operatie-Virgil al ernstig aanrekende, niet hebben vergroot. Ten slotte irriteerde het Buitenlandse Zaken dat Crul eerst als afdelingshoofd en vervolgens als hoofd van de dienst landen als Frankrijk, Portugal, Spanje en Griekenland tot zijn werkterrein rekende. Dat vonden de heren diplomaten maar 'genant'.¹⁶⁸

Zij kregen steun van de kant van de militairen, die van oordeel waren dat de BID er beter aan zou doen de vijand achter het IJzeren Gordijn te bespioneren dan de bondgenoot in het westen of landen in de Derde Wereld.¹⁶⁹ Crul vond de Oostblokspionage echter achterhaald. In de nabije toekomst zou volgens hem steeds meer gebruik kunnen worden gemaakt van technische middelen voor spionage ten aanzien van die regio, zoals satellieten.¹⁷⁰

Crul werd bovendien vooral in zijn externe contacten steeds meer gehandicapt door zijn karaktereigenschappen. Hij was niet alleen ambitieus, wat op zich al een probleem was gezien de beperkte middelen die de BID ter beschikking stonden,

maar ook bijzonder ijdel en hoog te paard gezeten. Volgens een ingewijde bestond er naar de opvatting van Crul, die zich graag bediende van zijn titel regerings-commissaris in algemene dienst, 'slechts een gradueel verschil' tussen hemzelf als BID-hoofd en de minister-president. Steeds meer leidende ambtenaren die met inlichtingen- en veiligheidsdiensten te maken hadden, hoopten op zijn val.

Vrijwel dadelijk na Cruls benoeming als waarnemend HBID ontstonden er wrijvingen met het hoofd van Sectie Algemene Zaken, G.A. van Borssum Buisman. Na het vertrek in 1963 van Cornelissen de Beer waren er geen SAZ-functionarissen meer rechtstreeks werkzaam voor de BID. Hoewel ook SAZ Maarheeze bewoonde, was het functionarissen van beide diensten daarna in principe niet toegestaan contact met elkaar te hebben. Dat gebeurde overigens toch, al was het maar in de gangen van het gebouw.

Niet alleen tussen de individuele medewerkers, ook in organisatorische zin was de scheiding tussen de BID en SAZ na het begin van de jaren zestig tamelijk strikt. Wel vroeg SAZ de BID incidenteel om gegevens over de bewaking en beveiliging van de grenzen tussen Tsjechoslowakije en Hongarije. Zo adviseerde Crul bijvoorbeeld ten tijde van de Praagse lente Van Borssum Buisman om voor alle zekerheid het laagste stadium van voorbereidingen voor zijn *stay-behind*-sectie te laten ingaan, omdat hij zichzelf anders later wellicht verwijten zou maken niet alert genoeg te zijn geweest.¹⁷¹ Over het algemeen vertrouwde SAZ echter slechts op eigen inlichtingen en niet op die van de BID. Dat laatste irriteerde Crul. Hij liet aan Van Borssum Buisman weten dat ook zijn agenten in het buitenland in staat zouden zijn antwoorden te verschaffen op de vragen van SAZ, waarop Van Borssum repliceerde: 'Bedoel je de één of de ander?'

Voorzover de BID al inlichtingen verstrekke aan SAZ, was dat geen succes, omdat de medewerkers van die dienst vaak geneigd bleken het communistische gevaar hoger in te schatten dan de medewerkers van de BID. SAZ maakte als *stay-behind*-organisatie een veel diepgaander studie dan de BID van de wijze waarop de Sovjet-Unie en haar handlangers de bevolking van Oost-Europa onder de duim hielden. Aan veel van de specifieke SAZ-requirements kon niet door de BID worden beantwoord. De verschillende doelstellingen van de BID – een inlichtingendienst in vreedstijd – en SAZ, een dienst die pas ten tijde van oorlog in actie hoefde te komen, verscherpten de animositeit. SAZ, die niet vermeld was in het KB over de taak en werkwijze van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, profiteerde graag van de dekmantel die onderbrenging op Maarheeze bood. Tot aan Crul hadden de BID-hoofden daar geen moeite mee. Crul en later zijn opvolger Hagen kozen voor een confrontatie met de 'medebewoner', waardoor ook de *security*, die SAZ tot dan toe had genoten, in gevaar kwam.¹⁷² Ook de mentale gesteldheid van de medewerkers van beide diensten verschilde. De BID'ers waren over het algemeen rustige, soms misschien zelfs te rustige lieden, die meer voldeden aan het stereotype van de Haagse ambtenaar dan aan het imago van James Bond. Dat werd in de hand gewerkt door een sterk besef bij Crul dat een mislukte operatie de minister-president in grote politieke moeilijkheden zou kunnen bren-

gen.¹⁷³ In de ogen van de BID'ers waren de SAZ-medewerkers, die zich permanent voorbereidden op een oorlogssituatie, dan ook 'de echte cowboys'.

Bij de top van het ministerie van Algemene Zaken was bekend dat er tussen de twee in Maarheeze gehuisveste diensten een spanning heerste 'die door een kleinigheid tot uitbarsting kan komen en waarbij geen van beide partijen van wijken wil weten'.¹⁷⁴ Met als gevolg dat de departementale leiding zich moest buigen over bijvoorbeeld hoog oplopende ruzies naar aanleiding van huisvestingsperikelen. Zowel de BID als SAZ claimde de villa en poogde de andere dienst tot verhuizing te bewegen, ervan overtuigd dat de samenwerking tussen beide diensten alleen maar beter kon worden wanneer zij niet langer gezamenlijk gehuisvest zouden zijn.¹⁷⁵ Tot die overtuiging zal de opvatting van Crul, dat men het de andere partij 'niet plezierig' moest maken,¹⁷⁶ wel hebben bijgedragen. SAZ meende dat het voor de buitenlandse inlichtingendienst aanzienlijk gemakkelijker zou zijn om naar een nabijgelegen pand te verhuizen, omdat de Sectie op Maarheeze beschikte over een radiozendstation, twee zendmasten, een laboratorium en een reproductieafdeling, terwijl de BID slechts 'tafels, stoelen en kasten' zou hoeven te verplaatsen. Crul wilde echter van geen wijken weten. Hij meende in 1968 zelfs de huisvestingsproblematiek te kunnen aangrijpen om een fusie voor te stellen tussen de BID en SAZ in het kader van de doelmatigheidsbevordering bij de rijksoverheid.¹⁷⁷ Fameus was de strijd die tussen beide diensten ontstond nadat Crul een door SAZ aangebouwde kamer op het bordes van Maarheeze had ingepikt voor zijn dienst. Crul wist bij de Chef Landmachtstaf zijn zin door te drijven, maar jaren later, 48 uur na zijn vertrek als diensthooft, werd de beslissing alsnog teruggedraaid. De BID zou de door Crul begonnen loopgravenoorlog uiteindelijk niet winnen, omdat SAZ een effectieve protectie genoot van Defensie.

Ook met andere diensten verslechterde de relatie van Crul door zijn onhebbelijk gedrag. Er bestond een persoonlijke controverse met Sinninghe Damsté.¹⁷⁸ Deze had Crul zijn gedrag in de zaak van de dubbelagent van het Oostblok zeer kwalijk genomen en vond het BID-hoofd 'niet competent, niet secure, niet collegiaal'.¹⁷⁹ De tweede man van de BVD, het latere hoofd A. Kuipers, verweet het BID-hoofd niet alleen dat hij 'padvinderij van de ergste soort' bedreef, maar ook dat hij afspraken niet nakwam.¹⁸⁰ Hij voegde Crul ooit tijdens een bijeenkomst op Maarheeze toe: 'Begrijp jij wel dat jij hier alleen maar zit zolang wij dat goed vinden?' Een poging van Crul eind 1968 om de samenwerking met de BVD te verbeteren werd door Kuipers dan ook 'gereserveerd-instemmend' tegemoet getreden.¹⁸¹

Binnen de BID zelf groeide eveneens de kritiek op het functioneren van de dienst onder Crul. Er ontstonden steeds vaker conflicten tussen de militairen, die voornamelijk werkzaam waren bij de directie Operaties, en de burgers. De militairen hadden er kennelijk moeite mee dat het inwinnen van militaire informatie niet langer centraal stond en Oost-Europa bij Crul buiten het blikveld dreigde te raken. De burgers binnen de BID wonnen langzaam maar wilden

liever aandacht schenken aan analyse en evaluatie van het verworven materiaal, dan als een doorgeefluik voor ruwe informatie naar de afnemers fungeren.

Het budget voor operaties liep verhoudingsgewijs sterk terug ten opzichte van de geldmiddelen voor de informatieanalyse. Gedurende een groot deel van de jaren vijftig en het begin van de jaren zestig waren de geheime uitgaven voor operaties jaarlijks anderhalf maal zo hoog geweest als de personeelsuitgaven van de dienst. Onder Crul bleven de geheime uitgaven rond de zeven ton schommelen, terwijl de personeelsuitgaven bijna verdrievoudigden, van 460.000 gulden in 1963 naar 1,2 miljoen in 1969 en 1970.¹⁸² De operators of verwervers vonden dat de analisten of verwerkers teveel de traditionele BID-taak overschreden. Crul probeerde de interne ruzies binnen de perken te houden, maar slaagde daar niet in, alweer omdat het hoofd van de BID 'niet erg communicatief ingesteld' was.¹⁸³ Zo stevende de dienst aan het eind van de jaren zestig af op de eerste levensbedreigende crisis uit zijn bestaan, vooral toen de meest giftige aller ministeriële pijlen, die van de minister van Financiën, op de dienst werden gericht.

Politiek tumult om een nauwelijks bekend overheidsorgaan: de opheffing als zelfstandige dienst

Het besluit van premier De Jong

Op 22 december 1967 stelde de liberale minister van Financiën prof.dr. H.J. Witteveen, steeds op zoek naar mogelijkheden om de overheidsuitgaven te matigen, aan premier P.J.S. de Jong voor een ambtelijke werkgroep in te stellen die een bezuiniging op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten moest bewerkstelligen. Dit zou bij voorkeur moeten geschieden door integratie van de BVD en de BID.¹ De interdepartementale werkgroep kwam er, maar had niet het verlangde resultaat.² De werkgroep vond samenvoeging van de BVD en de BID niet gewenst, gezien het volkomen verschillende karakter van een inlichtingen- en een veiligheidsdienst en de geografische afbakening tussen het binnen- en het buitenlandse werkteerrein. De BID trachtte volgens de werkgroep mensen te overreden en 'met geld of goede woorden' te opereren in het buitenland, waarbij vaak de wetten van het target-land moesten worden overtreden, terwijl de BVD juist 'aan de kant van de wet' opereerde. Compartimentering binnen en – nog meer – tussen de beide diensten, die geheel verschillende kwaliteiten van mensen eisten, zou altijd noodzakelijk blijven. Crul noemde het illustratief dat bij het aantreden van Kuipers als baas van de BVD in september 1967 in de pers een uitgebreid verhaal over het nieuwe diensthoofd was verschenen, terwijl van hemzelf veel naaste familieleden niet eens wisten welke functie hij bekleedde. In het recente verleden had de BID het verzamelen van gegevens aan de Nederlandse grens en het antecedentenonderzoek al zoveel mogelijk overgelaten aan de BVD. Daarmee was volgens de werkgroep de limiet van de samenwerking bereikt.³ Dit resultaat mocht tegenvallen, maar insiders in de inlichtingenwereld begrepen dat de BID door ambtelijk Den Haag intussen werd beschouwd als aangeschoten wild.

Zo'n insider was de vertegenwoordiger van Algemene Zaken in de werkgroep, coördinator H. Bos. De 57-jarige vice-admiraal buiten dienst Henk Bos was eind 1964 de pensioengerechtigde Kist als coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten opgevolgd.⁴ Bos was, geschoold als Japanoloog, in de tweede helft van de jaren dertig verbonden geweest aan het Nederlandse gezantschap in Tokio; daarna had hij als cryptoloog voor de Koninklijke Marine in Nederlands-Indië dienst gedaan. Op 7 mei 1940 keerde hij uit Japan terug in Nederland, waar drie dagen later de Duitserse binnenvlieden, zodat Bos werd afgesneden van zijn

bestemming in Indië. In 1942 moest hij zich in krijgsgevangenschap begeven.⁵ De dekolonisatie van Indonesië na de Tweede Wereldoorlog bracht hem in ander vaarwater. Hij werd onder meer plaatsvervangend chef Marinestaf (1951-1953), commandant Zeemacht Nederlandse Antillen, Allied Commander Naval Forces Central Europe (1956-1960) en directeur van het Defensiestudiecentrum (1960-1964). Aan het begin van de jaren zestig raakte de top van Defensie ervan op de hoogte dat Bos zich bij leveranties aan de marine voor aanzienlijke bedragen had laten omkopen. Op voorwaarde dat hij 'schoon schip' zou maken, werd er geen onderzoek naar zijn gedragingen ingesteld.⁶ En zo kon hij in 1964 Kist opvolgen.

Hun marineachtergrond kwam het overleg van eerst Kist en later Bos met Crul niet ten goede, daar het hoofd van de BID zich niet kon vinden in de militaire en in het bijzonder de marinevisie van de coördinatoren op de buitenlandse inlichtingendienst. Bovendien hadden Crul en zijn dienst de pech dat in 1967 De Jong het roer van staat in handen nam. Deze oud-marineman en voormalige minister van Defensie was, in tegenstelling tot voorgaande premiers, gevoelig voor de influisteringen van Bos, die na het door minister Witteveen afgegeven signaal zijn kansen rook om de BID van Crul een kopje kleiner te maken. De Jong had weinig op met inlichtingenwerk en moet zelfs eens gezegd hebben dat als er oorlog kwam, hij het wel in de krant zou lezen. Bij zijn kennismakingsbezoek in de Wassenaarse villa toonde De Jong zich nauwelijks geïnteresseerd en na afloop noemde hij tegenover Van Nispen de BID slechts 'een papieren schijnvertoning'.⁷ Bovendien kende De Jong BID-chef Crul onder meer als de man die een loopgravenoorlog had uitgevochten met de onder Defensie ressorterende Sectie Algemene Zaken over de huisvesting van beide diensten.⁸

Op 8 februari 1968 zou de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten voor het eerst in haar bestaan de BID ter sprake brengen.⁹ Ter voorbereiding daarop zou premier De Jong twee dagen eerder Villa Maarheeze bezoeken. Op 1 februari 1968 had Bos ter voorlichting van de minister-president een memorandum over de BID geschreven. Daarin gaf Bos toe dat de taakomschrijving van de dienst vaag was en zijn taak moeilijk, riskant en ondankbaar: 'gericht opereren in een communistisch land is voor iedere dienst de bijna moeilijkst denkbare opgave. Voor een kleine dienst met bescheiden middelen als de B.I.D. geldt dit uiteraard nog sterker.' Niettemin bekritiseerde Bos de concentratie van de BID-activiteit door Crul op West-Europa. Dat was eigenlijk een doublure van het werk van de diplomatieke dienst. De enige succesvolle bron in West-Europa was 'een informant uit Bonn' geweest, 'die tijdelijk over een uitzonderlijk goede bron van informatie beschikte.' Mozer en Adenauer dus. Voor andere BID-rapporten had Buitenlandse Zaken nauwelijks belangstelling gehad. In een gesprek tussen de directeur-generaal Politieke Zaken jhr.mr. J.A. de Ranitz, Bos en Crul was dan ook besloten dat de dienst minder aandacht moest schenken aan het westen. Van de rapporten uit de Derde Wereld interesseerden die over Indonesië, waar de operatie-Virgil vele vruchten afwierp, Buitenlandse Zaken in hoge mate.

Ook Afrika en het Midden-Oosten leverden nog 'wel eens aardige informaties'. De rest ging aan het Plein meestal ongelezen in de documentatiemappen.

Over de Sovjet-Unie en Oost-Europa leverde de BID in hoofdzaak technisch-wetenschappelijke gegevens. Door de relatief onafhankelijke opstelling van Roemenië en door de Praagse lente verloor het Warschaupact in de tweede helft van de jaren zestig aan cohesie, terwijl de Nederlandse regering een steeds actiever beleid ten aanzien van Oost-Europa begon te voeren. Dus groeide de behoefte aan politieke inlichtingen over juist het gebied dat Crul veronachtzaamde.

Economische berichtgeving verzamelde Cruls dienst nauwelijks nog, of het moesten de geparafraseerde, onderschepte berichten zijn van het af luistercentrum WKC die de BID doorgaf. De militaire inlichtingenvergaring door de BID zou oud-minister van Defensie De Jong zich wellicht nog uit zijn vorige functie herinneren, merkte Bos in zijn memorandum fijntjes op. De reorganisatie van de militaire afdeling, die in 1963 had plaatsgevonden, had nauwelijks tot een verbetering geleid.

De irritatie van militaire zijde over de BID werd in de loop van het jaar nog vergroot, doordat de Nederlandse inlichtingendienst de sovjetinval in Tsjecho-slowakije in augustus 1968 niet exact had voorspeld.¹⁰ Ervan uitgaande dat een invasie van Tsjecho-slowakije vanuit Oost-Duitsland zou plaatsvinden, had de dienst voornamelijk aandacht besteed aan eventuele troepenconcentraties in de DDR. De BID was op het moment van de inval volkomen verrast, doordat de eenheden van het Warschaupact zich hadden verzameld in Noord-Polen.¹¹ Toen de hoofden van de militaire inlichtingendiensten overleg over de situatie in Tsjecho-slowakije wensten met Crul, weigerde deze van 'een werkbezoek in Eindhoven' terug te keren.¹² Daarna waren de rapen gaar.

Het memorandum van Bos van februari 1968 bleek uiteindelijk slechts de opmaat te zijn voor een rapport aan het eind van het jaar waarin de coördinator de opheffing van de BID als zelfstandige dienst bepleitte.¹³ Premier De Jong nam deze aanbeveling in december 1968 over.

Terwijl de departementale top voorbereidingen voor een ernstige ingreep trof, begon ook de BID zelf te eroderen. De *coming man* van de dienst, Meindert Ververs (later voorzitter van de Raad van Bestuur van Wolters Kluwer), die na de voltooiing van zijn studie als scheikundig ingenieur in 1958 bij de BID in dienst was getreden, vertrok in 1965.¹⁴ Venekamp, die als onderhoofd zeer bevredigend had gewerkt, overleed in januari 1969 plotseling aan een hartaanval. Zijn overlijden zette een kettingreactie in werking die de dienst spoedig in de gevarenzone bracht.¹⁵ De grote operateur Hagen, die onder hem had gewerkt, kreeg vervolgens rechtstreeks te maken met Crul, die de directe verantwoordelijkheid voor de operaties overnam. Crul vond dat Hagen teveel operaties omwille van de operaties wilde. Hagen op zijn beurt vond Crul te voorzichtig.¹⁶ Binnen de kortste keren kwam het tot een hooglopend conflict. In februari 1969 bood Hagen zijn ontslag aan aan secretaris-generaal Van Nispen tot Pannerden. Twee maanden later herhaalde hij dat verzoek schriftelijk, waarbij hij liet weten niet langer vertrouwen te hebben in de

BID-leiding, die hij als onbekwaam en onbetrouwbaar kwalificeerde.¹⁷ De enige Rusland-deskundige bij de dienst solliciteerde naar een betrekking bij Buitenlandse Zaken. Een van de twee economen bij de BID kreeg een andere functie bij het ministerie van Algemene Zaken, de andere deed pogingen bij de dienst weg te komen. Al het andere personeel had geen operationele kennis of deskundigheid ten aanzien van Oost-Europa. Bleef over Crul, met wie slechts weinigen konden samenwerken.¹⁸

Ook de buitenlandse zusterdiensten bleken niet bereid Crul een helpende hand toe te steken. Integendeel, twee grote buitenlandse diensten lieten weten 'dat nòch de samenwerking, nòch de prestaties van onze inlichtingendienst erg hoog gewaardeerd werden'.¹⁹

Op 8 mei 1969 stelde secretaris-generaal van Algemene Zaken Van Nispen zijn collega op Buitenlandse Zaken Schiff ervan op de hoogte dat premier De Jong en de ministers W. den Toom van Defensie en H.K.J. Beernink van Binnenlandse Zaken drie dagen tevoren²⁰ in beginsel overeenstemming hadden bereikt over de opheffing van de BID als zelfstandige dienst. Behalve de zeer slechte samenwerking tussen Crul en de hoofden van de andere Nederlandse geheime diensten voerde Van Nispen als reden aan dat het buitenlandse inlichtingenwerk zich meer op Oost-Europa moest concentreren.²¹ Op Algemene Zaken had men het kennelijk niet nodig gevonden voorafgaand aan de besluitvorming nog eens het oordeel van Buitenlandse Zaken te vragen.

De analyse van buitenlands politieke ontwikkelingen zou binnen de gemeenschap van Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten voortaan alleen nog gebeuren bij de Stafafdeling Buitenlandse Politiek (SBP) van de BVD, zo kreeg Schiff te horen.²² Deze BVD-afdeling was op 3 oktober 1963 opgericht en had toen als taak gekregen kennis te vergaren over de politieke ontwikkeling in de communistische landen en over communistische partijen in niet-communistische landen, voorzover dit laatste tenminste nuttig was voor het functioneren van de BVD. Over andere landen en andere partijen in het buitenland, zo was bij de oprichting bepaald, zou de SBP gegevens mogen verzamelen 'naar de mate waarin daaraan behoefte blijkt te bestaan'. Daarmee leek toen al ruimte geschapen te zijn voor een competentieconflict met de BID, maar de bevoegdheid van de SBP was voornamelijk beperkt tot, zoals dat in het ambtelijk jargon van de Nederlandse inlichtingengemeenschap heette, signalering van internationale verschijnselen en ontwikkelingen die een bedreiging konden vormen voor de democratische rechtsorde dan wel de veiligheid of andere gewichtige belangen van de Staat der Nederlanden.²³ Dit wilde zeggen dat de analyses van de SBP ten dienste stonden van operaties die erop gericht waren opbouwagenten van de BVD in communistische organisaties zo goed mogelijk te informeren over (op handen zijnde) ontwikkelingen in de internationale communistische beweging, zodat zij met gebruikmaking van die kennis zouden kunnen opstoten in de communistische gelederen in Nederland.

Het bestaan van een afdeling als de SBP bij een binnenlandse veiligheidsdienst

was uniek in de westerse wereld. In de grote landen wisten de inlichtingendiensten te voorkomen dat de nationale veiligheidsdienst dit terrein usurpeerde, in de kleine staten waren de veiligheidsdiensten daarvoor te klein. In Nederland daarentegen was de BVD groot genoeg om zich dit wel te kunnen veroorloven en was de BID te zwak om de totstandkoming ervan bij de nationale zusterdienst te verhinderen. Sterker nog, in 1998 liet het toenmalige BID-hoofd Crul ons verontwaardigd weten dat hij door ons voor het eerst van het bestaan van SBP op de hoogte werd gebracht:

‘De BVD noch de coördinator heeft mij ooit iets gezegd over het bestaan van deze afdeling, want als ik het geweten had, had ik mij daar natuurlijk met hand en tand tegen verzet. Het was natuurlijk geen taak voor een Binnenlandse Veiligheidsdienst, maar uitsluitend een taak voor een Buitenlandse Inlichtingendienst ... ze hadden geen enkel prerogatief om op het terrein te komen van de BID. Ze hebben dat voor mij geheim gehouden wetende wat de consequenties ervan zouden zijn als ik het zou weten.’²⁴

Door het specifieke karakter van het werk van de SBP was er geen aanraking tussen de SBP en de BID. Niettemin konden zich overlappingen in hun werkzaamheden voordoen. Zo hield de SBP zich uitgebreid bezig met studie naar de geschillen tussen de Sovjet-Unie en China in de jaren zestig, een terrein waarop ook de BID inlichtingen probeerde te vergaren.

Binnen de BVD was in die jaren de status van de SBP gering. Veel werknemers van de dienst deponeerden de SBP-rapporten ongelezen in de doos met stukken die voor vernietiging in aanmerking kwamen.²⁵ Buiten de dienst had de SBP echter meer succes, onder anderen bij Bos.²⁶

De SBP, zo vertelde Van Nispen op 8 mei aan Schiff, zou voor zijn nieuwe taak worden uitgebreid met vijftien Kremlinologen. De operationele activiteiten van de BID zouden worden ondergebracht bij Defensie. Hagen, die niet langer onder Crul wenste te werken, zou waarschijnlijk wél bereid zijn bij Defensie leiding te geven aan dit werk. De distributie van de gegevens van het marine-onderdeel WKC zou voortaan door de MARID geschieden.²⁷

Crul werd pas op 15 mei 1969 op de hoogte gesteld van het besluit van de minister-president. Tevoren had de premier al wel aan Crul te kennen gegeven dat hij met hem ernstig van mening verschilde over nut en noodzaak van de dienst. De bewindsman had er al vóór 15 mei 1969 sterk op aangedrongen lopende operaties zoveel mogelijk te beperken of te beëindigen. Desondanks kwam het besluit voor Crul, die meende dat er op de *security* van zijn dienst en de verhouding met Buitenlandse Zaken weinig tot niets viel aan te merken, als een donderslag bij heldere hemel. Hij werd gedwongen als hoofd van de dienst op te stappen.

Premier De Jong had evenwel verzuimd anderen in te lichten over zijn voorgenomen besluit. Van Nispen waarschuwde De Jong, die toch al de reputatie had een ‘*Alleingänger*’ te zijn,²⁸ dat hij met zijn besluit wat al te hard van stapel dreigde te lopen. De secretaris-generaal meende de minister-president erop te moeten

wijzen dat deze zijn besluit nog wel even aan de ministerraad en de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten moest voorleggen. De Jong was daardoor genoodzaakt zijn besluit aan te houden, aanvankelijk tot 1 november en later nog langer, tot 15 december 1969.

De strohalm van Crul

In dit uitstel zag Crul een mogelijkheid het tij nog te keren. Een belangrijk punt in de Tweede Kamer zou vermoedelijk de vraag zijn in hoeverre de afnemers tevreden waren geweest over de kwaliteit en kwantiteit van de BID-inlichtingen. Op 28 oktober 1969 bezocht Crul daarom met een van zijn medewerkers Schiff, in de hoop deze topambtenaar te overtuigen van de prestaties van de BID in de voorafgaande jaren. Crul zette uiteen dat de bureauhoofden van het departement van Buitenlandse Zaken jaarlijks ongeveer drieduizend rapporten van de BID hadden ontvangen. Dat was een omstandigheid die de departementsleiding waarschijnlijk niet bekend was. Zo was vermoedelijk ook niet bekend, aldus Crul, dat de briefing die was opgesteld voor Koningin Juliana in verband met haar staatsbezoek in januari 1969 aan Ethiopië mede gebaseerd was geweest op inlichtingen van de BID. Wegens de gerapporteerde onveiligheid in Eritrea waren destijds extra veiligheidsmaatregelen genomen. Verder had het eerste Nederlands-Duitse contact over de ultracentrifuge plaatsgevonden op het niveau van de BID en de West-Duitse Bundesnachrichtendienst (BND).

Crul vroeg of Schiff na deze inlichtingen niet bereid was een evaluatie op te stellen van de waarde die de BID-rapportages voor het ministerie hadden gehad. Als de vaste Kamercommissie aan Crul zou vragen of de afnemers van de BID tevreden waren, dan zou het met ontslag bedreigde diensthoofd kunnen verwijzen naar de dankbetuigingen.

Schiff, die Cruls optreden maar als 'een merkwaardige vispartij naar tevredenheidsbetuigingen' beschouwde, antwoordde diplomatiek dat het niet zozeer de vraag was of het ministerie tevreden was, maar veeleer of de verstrekte informatie in een essentiële behoefte voorzag, dan wel het wegvallen van die informatie het ministerie van Buitenlandse Zaken wezenlijk zou schaden. Schiff verwachtte trouwens dat de vaste Kamercommissie de afnemers naar hun opinie over het functioneren van de BID zou vragen in plaats van de belanghebbende dienst zelf.

Naar aanleiding van het bezoek vroeg Schiff admiraal Bos om een nadere toelichting. De coördinator liet weten dat het besluit van premier De Jong vaststond. De minister-president had de vaste Kamercommissie alleen maar enige tijd willen geven om zich in de materie in te werken alvorens met de uitvoering van de reorganisatie te beginnen. Van uitstel zou echter geen afstel komen. Crul zou per 15 december eervol worden ontslagen. Ad interim zou Bos leiding gaan geven aan de BID. Het bestaande personeel van de dienst zou, voorzover het niet

met een functie elders zou worden belast, per 1 januari 1971 wegens reorganisatie eveneens ontslag krijgen.

Schiff kon Bos ervan verzekeren dat de leiding van Buitenlandse Zaken zich opstelde achter het reorganisatiebesluit. Weliswaar was er op lager niveau bij Buitenlandse Zaken waardering voor de inlichtingen van de BID, 'ook al waren deze in wezen niet van essentieel belang', maar op hoger niveau werd daar anders over gedacht en leefden klachten over de prestaties van de BID. Zolang de dienstleiding van Buitenlandse Zaken ervan verzekerd kon zijn dat het inlichtingen zou ontvangen over de regio's waarvoor daaraan de meeste behoefte bestond, namelijk Oost-Europa en het Midden-Oosten, had zij geen bezwaar tegen de reorganisatie van de BID.²⁹

Kamerbrede oppositie

Bestonden er bij de top van Buitenlandse Zaken weinig bezwaren tegen de opheffing van de BID als zelfstandige dienst onder de premier, anders lag de zaak bij het Tweede Kamer. En dat was opmerkelijk. Het parlement had zich sinds de oprichting van de BID immers nauwelijks om de dienst bekommerd. Ook in de publieke opinie was de oprichting van een buitenlandse inlichtingendienst steeds weinig omstreden geweest. Illustratief daarvoor is een artikel van de oud-verzetsman H.M. van Randwijk in *Vrij Nederland* van 3 november 1945, waarin hij inlichtingendiensten weliswaar 'onprettige dingen' noemde, maar als zijn overtuiging uitsprak dat zij nodig zouden blijven zolang de wereld niet volmaakt was. Anders dan een binnenlandse veiligheidsdienst, waarmee Nederland in de vorm van de SD en Sicherheitspolizei tijdens de bezetting kennis had kunnen maken, had een inlichtingendienst na de Tweede Wereldoorlog nauwelijks legitimering nodig. Welingelichte Nederlanders herinnerden zich maar al te goed hoe het ontbreken van een goed geoliede inlichtingendienst in de eerste bezettingsjaren het contact had belemmerd tussen de regering-in-ballingschap en het Nederlandse volk, of althans het deel daarvan dat actief verzet bood. Bovendien was de Nederlandse regering door gebrek aan informatie verrast geweest door de anti-Nederlandse gezindheid in Nederlands-Indië, toen zij daar na de capitulatie van Japan haar gezag probeerde te herstellen.³⁰

Het KB van 8 augustus 1949, waarbij de naoorlogse positie van de BVD, de BID en de militaire inlichtingendiensten een permanent karakter had gekregen, was indertijd niet gepubliceerd maar ter vertrouwelijke kennisneming van de Kamer overgelegd. De reden om dat KB toen en ook in latere jaren niet openbaar te maken was juist geweest dat daarin de BID ter sprake kwam.³¹

Het parlement had weinig moeite met de politieke geheimhouding rond de BID. Al spoedig bleek dat de belangstelling van de volksvertegenwoordigers, wanneer het de geheime diensten betrof, vooral uitging naar de BVD, die per slot

van rekening scherpe inbreuken kon maken op de persoonlijke levenssfeer en soms ook op de carrièremogelijkheden van Nederlandse burgers.

De toon werd al kort na de totstandkoming van het KB gezet bij de behandeling van de begroting van het ministerie van Algemene Zaken voor 1950. Volgens het voorlopig verslag had een van de parlementariërs de indruk dat de resultaten van het werk van de BID onbevredigend waren. Hij wilde daarover vragen stellen. Maar andere Kamerleden wezen erop dat er weinig uitlekte over de werkwijze van de dienst en beoordeelden dat als gunstig. Zij achtten het bezwaarlijk als over de inlichtingendienst mededelingen zouden worden verstrekt aan het parlement. Slechts tegen het voorkomen van geheime uitgaven op de begroting (in totaal 337.000 gulden) maakten zij uit democratische overwegingen bezwaar.³²

In reactie op dit commentaar liet premier Drees de Kamerleden weten dat hij zich persoonlijk op de hoogte had gesteld van het werk van de BID en dat dit bij hem een goede indruk had achtergelaten. 'Uiteraard' kon hij de Kamer niet meer vertellen en natuurlijk waren geheime uitgaven nodig. Zo zou het de komende jaren steeds gaan: ten aanzien van de BID liet het parlement zijn controlerende taak achterwege. Het vertrouwde op de minister-president.³³

De parlementariërs voelden zichzelf bij de bespreking van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten bovendien gehandicapt door de aanwezigheid van communisten in hun midden. 'Der Feind hört mit', waarschuwde de PVDA-parlementariër Frans Goedhart in de Kamer.³⁴ De Kamer had daarom behoefte aan een vorm van vertrouwelijk overleg waarvan de communisten konden worden uitgesloten, vergelijkbaar met de Defensiecommissie. Zo'n vorm van overleg achtte de Tweede Kamer begin jaren vijftig vooral nodig over de BVD. Dit kwam hoofdzakelijk door de commotie die het gevoelige wetsontwerp betreffende de burgerlijke uitzonderingstoestand had veroorzaakt over de bevoegdheden van die dienst en zijn onderzoeken naar de betrouwbaarheid van personen.³⁵

Op 20 april 1951 sprak premier Drees in de ambtelijke coördinatiecommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten over de in het parlement levende verlangens.³⁶ Minister F.G.C.J.M. Teulings van Binnenlandse Zaken voelde weinig voor een commissie speciaal voor de BVD. Hij had geen bezwaar tegen een commissie die zich met alle diensten zou bemoeien.

De secretaris-generaal van BZ, Boon, had wél algemene bezwaren tegen een Kamercommissie voor de geheime diensten. In andere landen bestonden zulke parlementaire commissies niet. Zou het Nederlandse parlement als enige zo'n commissie in het leven roepen, dan was het gevaar aanwezig dat bevriende buitenlandse diensten hun vertrouwen niet langer zouden schenken aan hun Nederlandse zusterinstellingen.³⁷

De Tweede Kamer insisterde echter en besloot op 25 maart 1952 tot de instelling van een 'Vaste Commissie voor de Binnenlandse Veiligheidsdienst'.³⁸ Deze commissie telde als leden de voorzitters van de grootste kamerfracties behalve die van de CPN. Zij vergaderde in beslotenheid. Aan de BID en de militaire inlichtingendiensten schonk de Kamer vooralsnog geen aandacht.

Illustratief voor de geringe parlementaire controle op de buitenlandse inlichtingenactiviteiten was hetgeen de Tweede Kamer in december 1961 van de regering te horen kreeg over de arrestatie van de BID-agenten Reydon en De Jager. De Kamer ontving weliswaar een uitvoerige brief van minister Luns³⁹ maar die betrof slechts de inspanningen die de Nederlandse overheid zich had getroost om twee argeloze 'toeristen' bij te staan die door de Sovjet-Unie van spionage waren beschuldigd. De Kamer aanvaardde dit schrijven kritiekloos.

Door de publicaties in 1964 over de affaire-Skubisz kreeg de vaste Kamercommissie voor de BVD echter alsnog belangstelling voor de BID. BVD-hoofd Sinninghe Damsté vond toen dat de werkzaamheden van de andere diensten eveneens onderwerp van bespreking moesten zijn in de parlementaire commissie.⁴⁰ Bos toonde zich begin 1966 ook niet langer afkerig van uitbreiding van de werkzaamheden van de commissie tot de BID. In het verleden hadden de Kamercommissie nogal eens klachten bereikt over benaderingen van potentiële bronnen in Nederland, die, anders dan aanvankelijk werd gedacht, niet de BVD, maar eigenlijk de BID in de schoenen geschoven moesten worden. In zo'n geval kreeg de commissie echter geen antwoord op haar vragen, terwijl dat bij soortgelijke klachten over de BVD wel gebeurde. Bos zag geen reden voor handhaving van het 'strengere' regime voor de BVD. Bovendien vond hij het werk van de BID in beginsel niet 'geheimer van karakter' dan dat van de veiligheidsdienst. Weliswaar konden de internationale en parlementaire reacties op het bekend worden van operaties in het buitenland heftiger zijn, maar in die eventualiteit vond Bos geen aanleiding de BID nog langer buiten het blikveld van de commissie te houden.⁴¹ Op 22 september 1966 kon het aandachtsveld van de Kamercommissie dan ook worden verbreed tot alle Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waarna de BVD-commissie werd omgedoopt tot 'vaste commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten'.

Pas meer dan vijftien jaar na haar oprichting bracht de commissie haar eerste verslag aan de voltallige Tweede Kamer uit, op 9 november 1967.⁴² In deze rapportage, die de periode van 23 februari tot 9 november 1967 betrof en elf pagina's telde, kwam echter alleen de BVD ter sprake. De commissie had zich over de andere diensten, waaronder de BID, 'nog niet voldoende kunnen oriënteren'. Lastig commentaar vanuit de voltallige Kamer leverde het verslag de commissie niet op. Zelfs het PSP-Kamerlid H.J. Lankhorst noemde het 'lijvig'. En het parlementslid voor de CPN W.F.H. van het Schip was zo onkundig over het bestaan van de BID, dat hij de BVD aanzag voor het Nederlandse 'kleine zusje' van de CIA en de BND.⁴³

Kort na de eerste verslaglegging besloot de commissie zich echter ook van de andere delen van haar taak te kwijten en nodigde zij, zoals we zagen, de premier uit om op 8 februari 1968 in haar midden te spreken over de taak en werkwijze van de BID met het verzoek zich te doen vergezellen door Crul.⁴⁴

Doordat de premier spoedig daarna besloot tot opheffing van de BID als zelfstandige dienst was de commissie gedwongen in haar tweede verslag, dat de periode tot 28 februari 1970 bestreek,⁴⁵ ruim aandacht te besteden aan de BID.

Hoe weinig serieus de commissie, bestaande uit W.J. Geertsema (vvd), J.T. Mellema (CHU), B.W. Biesheuvel (ARP), J.M. den Uyl (pvda), W.K.N. Schmelzer (kvp) en H.A.F.M.O. van Mierlo (D66), door De Jong werd genomen, bleek uit het feit dat zij pas op 23 oktober 1969 op de hoogte werd gesteld van de aanstaande opheffing van de BID, lang nadat de premier het besluit daartoe had genomen.⁴⁶

De leden van de vaste Kamercommissie waren over deze gang van zaken hevig geïrriteerd. Aanvankelijk wilde De Jong ondanks kritiek van leden van de commissie zijn eenmaal genomen besluit niet herzien. De commissie maakte hem toen duidelijk dat een kabinetcrisis over de BID een wel heel merkwaardig fenomeen zou zijn in de staatkundige geschiedenis van Nederland, dat moeilijk zou zijn uit te leggen aan de kiezers, daar het Koninklijk Besluit dat het bestaan van de dienst regelde, op dat moment nog steeds niet openbaar was. Niet alleen de oppositie was verontwaardigd. De fractievoorzitter van de kvp, Schmelzer, die het steeds als zijn taak had gezien De Jong door zwaar water te loodsen,⁴⁷ nam het evenmin. Hij zou de premier zelfs hebben opgezocht om hem mee te delen dat de wijze waarop deze de Kamer met zijn besluitvorming had geschouffeed, zijn ongeschiktheid voor een hernieuwd premierschap en dus voor het lijsttrekkerschap van zijn partij nog eens had onderstreept.

Inderdaad kreeg De Jong nadien slechts een tweede plaats op een regionale lijst door zijn partij aangeboden. Ongetwijfeld was de irritatie over De Jongs handwijze ten aanzien van de BID slechts een van de elementen die de kvp zo ondankbaar stemden jegens hun voorman, die zich in een grote populariteit bij de Nederlandse kiezer mocht verheugen.⁴⁸ Niettemin is het opmerkelijk dat de BID, die een kwart eeuw bijna taboe was geweest voor het parlement, nu plotseling voor dergelijk vuurwerk zorgde.

De leden van de Kamercommissie voerden uitgebreid overleg over het regeeringsvoornemen met de hoofden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, de minister van Defensie, de plaatsvervangend secretaris-generaal van Economische Zaken en de directeur-generaal Politieke Zaken van Buitenlandse Zaken. De vijf Kamerleden waren echter onderling verdeeld. Den Uyl en Van Mierlo roken kansen voor de oppositie en verklaarden dat zij ernstige bezwaren hadden tegen de opheffing van de BID als zelfstandige dienst.

Van buiten de commissie trachtte het Kamerlid F. van der Spek van de psp intussen olie op het vuur te gooien naar aanleiding van persberichten dat in de kelder van de universiteit van Kopenhagen een onderdeel van een West-Europees inlichtingennet behorend tot de NAVO was ontdekt.⁴⁹ Op 7 november vroeg de psp'er premier De Jong in welke mate Nederland betrokken was bij dit netwerk. De minister-president liet weten dat vragen over de aanwezigheid van geheime instellingen in Nederland uiteraard onbeantwoord bleven en derhalve ook de vraag of hij bereid was aan het bestaan daarvan een eind te maken.⁵⁰ De Jong zag in de berichten evenmin aanleiding de vaste Kamercommissie in te lichten. Van der Spek vroeg ook nog of bij eventuele aanwezigheid in Nederland van 'centrales van een Amerikaans-West Europees inlichtingennet' geen sprake zou zijn van

strijdigheid met het Europese verdrag voor de bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden, omdat dat slechts inbreuken toestond op de privacy-bescherming ten behoeve van de staatsveiligheid, indien deze wettelijk waren vastgelegd. De Jong antwoordde dat onder 'centrales van inlichtingendienst' instellingen van velerlei soort vielen en dat zonder nadere omschrijving de vraag niet te beantwoorden was.⁵¹ Het was het soort cirkelredenering waarmee de regering zich in 1969 nog kon redden.

Op 16 december schreef Schmelzer namens de vaste Kamercommissie aan premier De Jong een brief met 'nogal een kritische ondertoon, en naar mijn overtuiging wel terecht', aldus Schmelzer.⁵² Uit de brief bleek dat met name Den Uyl en Van Mierlo zich verzetten tegen de overbrenging van de BID naar Defensie.⁵³ Zij vonden de motivering van het besluit van De Jong onvoldoende en maakten bezwaar tegen inwinning van niet-militaire informatie in het buitenland door militaire diensten. Als de BID toch zou worden overgeheveld naar Defensie, dan moesten, zo vond de commissie, de bevoegdheden van de premier ten aanzien van de dienst juist vergroot worden. Sommige leden vonden dat de minister-president bijvoorbeeld concrete operaties in het buitenland moest kunnen afgelasten. Tevens moest er voor de beleidscoördinatie ten aanzien van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten een college uit de ministerraad worden ingesteld.

Maar premier De Jong trok zich opnieuw weinig van de commissie aan. Op 1 januari 1970 zond de Rijksvoorlichtingsdienst (RVD) een perscommuniqué de wereld in waarin te lezen viel dat de BID als zelfstandige dienst zou worden opgeheven en zijn taak zou worden ondergebracht bij het ministerie van Defensie. De leden van de vaste Kamercommissie moesten dit nieuws uit de krant vernemen.⁵⁴

Toen De Jong op 21 april 1970 bij de behandeling van het verslag van de vaste Kamercommissie in de volksvertegenwoordiging verantwoording aflegde over de opheffing van de BID, trof hij dan ook over een breed front kritisch gestemde Kamer tegenover zich. Een opmerkelijk verschijnsel in een periode waarin de polarisatie in het Nederlandse politieke bestel alom om zich heen begon te grijpen. vvd-fractievoorzitter Geertsema, die wegens afwezigheid in het buitenland niet betrokken was geweest bij het opstellen van de brief van 16 december 1969 van de vaste Kamercommissie, vond dat premier De Jong 'een hoogst ingewikkelde weg heeft gevolgd om problemen, die voor een belangrijk deel op het personele vlak lagen, op te lossen.' 'Voorts', aldus Geertsema, 'zou het mij niet verbazen, als de persoon van de coördinator en diens speciale bindingen met de militaire inlichtingendiensten bij deze gehele zaak ook een bijzondere rol zouden hebben gespeeld. Dit alles betekent dat ik met de gehele gang van zaken niet erg gelukkig ben.'⁵⁵ Ook de vvd-fractie leider maakte ernstig bezwaar tegen de onderbrenging van de inwinning van niet-militaire inlichtingen bij een militaire organisatie. 'Het gebeurt niet elke dag, dat de heer Geertsema van de v.v.d. in feite dezelfde bezwaren naar voren brengt als de woordvoerder van de Partij van de Arbeid,' gnufte pvda-fractie leider Den Uyl.⁵⁶ De aankomende vvd-fractievoorzitter Hans

Wiegel noemde het passeren van de vaste Kamercommissie eveneens 'bepaald een heel onjuiste procedure'.⁵⁷ Deze kritische kanttekeningen van de vvd waren ook daarom opmerkelijk, omdat een partijgenoot, minister van Defensie Den Toom, zou 'profiteren' van de door De Jong voorgestane overheveling van de BID.

De Jong moest het parlement toegeven dat de mededeling over de opheffing van de BID in zijn bestaande vorm 'als gevolg van een aantal omstandigheden – waaronder een korte ziekte mijnerzijds –' was verlaat.⁵⁸ Fractievoorzitter van de PPR J.M. Aarden zei venijnig te hopen dat de ziekte niet het gevolg was geweest van de moeilijkheden bij de opheffing van de BID.⁵⁹ In het licht van zo'n vijandige bejegening zag de premier zich genoodzaakt de Kamer een aantal concessies te doen die hij eerder tegenover de vaste Kamercommissie had geweigerd. Zo zegde hij de Kamer toe dat zij ook tijdens het proces van reorganisatie, dat tot 1 januari 1971 zou voortduren, op de hoogte zou worden gehouden.

Door zijn optreden tegenover het parlement bracht De Jong onbedoeld een oude discussie tot nieuw leven. De woordvoerders van de oppositie, Den Uyl, Anneke Goudsmit (D66) en Aarden, waren van mening dat alle inlichtingen- en veiligheidsdiensten rechtstreeks onder de premier moesten ressorteren. De analyse of verwerking zou op zijn eigen departement, Algemene Zaken, moeten worden gedaan. De Jong daarentegen wilde de rol van de premier en zijn departement beperkt zien tot coördinatie. Permanente uitvoerende taken op specifieke gebieden moesten niet aan Algemene Zaken, maar aan andere ministeries worden overgelaten. De Jong beriep zich hierbij op zijn voorgangers, die daar niet anders over zouden hebben gedacht. Dit ontlokte de Kamerleden Den Uyl en Goudsmit de opmerking dat eerdere premiers de BID niet naar een ander departement hadden overgebracht. Goudsmit herhaalde wat ook haar vvd-collega Geertsema al had opgemerkt: in feite was de hele reorganisatie voortgevloeid uit een personeelskwestie.⁶⁰

De Jong hield daarentegen staande dat de premier 'niet rechtstreeks' geïnteresseerd was in inlichtingenverwerving.⁶¹ Dat gold ook voor enkele andere departementen. Binnenlandse Zaken kon niet worden belast met spionage in het buitenland, en onderbrenging bij Buitenlandse Zaken zou kunnen leiden tot schade voor de normale taak van dit departement. Derhalve bleef alleen de minister van Defensie over om de primaire verantwoordelijkheid te dragen voor de informatieverwerving in het buitenland. Om te voorkomen dat het civiele inlichtingenwerk zou worden overvleugeld door de militaire inlichtingendiensten, was besloten het werk van de vroegere BID onder te brengen bij een aparte afdeling van Defensie, die rechtstreeks onder de minister zou ressorteren.

Een verdere waarborg voor het onafhankelijke karakter van de civiele informatieverwerving zou de instelling zijn van een commissie uit de ministerraad, bestaande uit de ministers van Buitenlandse Zaken, Binnenlandse Zaken, Defensie en onder leiding van de minister-president. Deze commissie zou verantwoordelijk zijn voor de taak- en prioriteitstelling. Zij zou ook bepaalde operaties kunnen gelasten of, 'wat soms nog belangrijker kan zijn', afgelasten.⁶² De vergaderingen

van de commissie zouden worden bijgewoond door de coördinator, die als ambtelijke tegenhanger van de premier, tevens een toezichhoudende taak ten aanzien van de uitvoering zou krijgen. De informatieverwerking zou voortaan aan de afnemende ministeries worden overgelaten. Zij zouden van de dienst bij Defensie slechts inlichtingen in ruwe vorm ontvangen.

D66 diende een motie in die de overheveling van de BID naar Defensie alsnog ongedaan zou hebben gemaakt.⁶³ De regeringspartijen waren evenwel niet bereid deze motie te steunen, die een afkeuring van het hardnekkig volgehouden beleid van de premier zou hebben betekend. De motie werd met 64 tegen 41 stemmen verworpen. Zo sanctioneerde de Tweede Kamer op 29 april 1970 ten slotte het besluit tot opheffing van de zelfstandige BID.⁶⁴ Crul moet met gemengde gevoelens hebben toegezien, want diezelfde dag deelde premier De Jong hem mee dat hij was benoemd tot ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Als gevolg van het verzet van de Kamer bleef Crul, die feitelijk op 15 december 1969 zijn werkzaamheden had neergelegd, nog maandenlang in naam hoofd van de dienst. De Jong meende echter dat de vereiste reorganisatie van de BID niet door Crul kon worden voorbereid. Dit was een taak voor coördinator Bos, die gedurende een jaar de functie van diensthoofd waarnam. Crul mocht in die tijd niet langer op Maarheeze verschijnen en werd verbannen naar een kamer op het ministerie van Algemene Zaken. Eind 1969 stelde premier De Jong een commissie ad hoc in, bestaande uit De Quay, oud-minister van Justitie mr. Y. Scholten en de Rotterdamse hoogleraar staats- en administratief recht prof. mr. D. Simons, om na te gaan of Crul ontslag kon worden verleend op grond van artikel 99 van het Ambtenarenreglement, dat wil zeggen wegens tijdens de uitoefening van de functie gebleken karaktereigenschappen die hem ongeschikt maakten voor het geven van leiding. De commissie, die werd geassisteerd door de medewerker van het kabinet van de minister-president mr. J.H. Kist, wilde zich niet uitspreken over het opheffingsbesluit van De Jong. Maar zij vond toepassing van het 'ultimum remedium' van artikel 99 ARAR ten aanzien van Crul onvermijdelijk. Omdat Crul gezien zijn leeftijd en de door hem beklede functie niet meer voor een andere betrekking in aanmerking kon komen en hij kort tevoren nog was overgegaan tot het kopen van een duur huis, stelde de commissie een gunstige uitkeringsregeling voor, die inderdaad tot stand kwam.⁶⁵ Op 30 juni 1970 werd ook formeel het dienstverband van Crul beëindigd. Met Crul kreeg of nam een groot deel van de personeelsleden van de politieke en de economische afdeling ontslag.⁶⁶ Getuige enkele vrijwillige ontslagnames, genoot Crul althans bij een deel van zijn personeel meer sympathie dan bij de leiding van enkele aanverwante organisaties.⁶⁷

Op 13 november 1970 keurde de ministerraad de overgang van de BID naar het ministerie van Defensie definitief goed.⁶⁸ Vijf dagen later werden bij Koninklijk Besluit het resterende personeel, voornamelijk van de afdeling Operatiën, en alle roerende en onroerende goederen van de dienst met ingang van 1 januari 1971 overgedragen aan Defensie.⁶⁹

Het einde van operatie-Virgil

In zijn verweer tegen de plannen tot opheffing van de BID had Crul aangevoerd dat een wereldwijd netwerk van driehonderd bronnen zou moeten worden geliquideerd. De koele reactie van coördinator Bos daarop had geluid: 'Indien dit netwerk niet méér weet te produceren dan door de B.I.D. wordt afgeleverd, is afbouw een eis van efficiency.'⁷⁰

Dat gold eveneens voor operatie-Virgil, al hadden verscheidene premiers alsmede minister van Buitenlandse Zaken Luns in de loop van de jaren zestig van Amerikaanse en Britse vertegenwoordigers te horen gekregen dat alleen al deze ene operatie het bestaan van de BID rechtvaardigde. Op 10 juni 1970 ontving Virgil een brief van de coördinator, tevens waarnemend hoofd van de BID, Bos. In verband met de op handen zijnde reorganisatie van de BID werd hem kort en koel meegedeeld dat de inlichtingendienst niet langer van zijn diensten gebruik zou maken. De maandelijkse betaling van 1500 gulden zou per 1 oktober 1970 worden stopgezet.⁷¹ Vanaf dat moment zou hij op basis van een door het ministerie van Algemene Zaken gefingeerde loonopgave een werkloosheidsuitkering ontvangen.⁷² Het bericht van het ontslag kwam voor Virgil als een donderslag bij heldere hemel.

Virgil was niet bereid genoeg te nemen met die boodschap en verzocht de coördinator, tevens waarnemend hoofd van de BID om een onderhoud. Deze liet per kerende post weten dat hij hem weigerde te ontvangen. Gesprekken op het ministerie van Defensie op het niveau van directeur-generaal leverden, zoals verwacht mocht worden, niets op.

Vervolgens benaderde Virgil opnieuw zijn steun en toeverlaat, baron Van Tuyll van Serooskerken. Deze was inmiddels lid van de Raad van State en schreef op 23 juli 1970 een 'Beste Joseph'-brief ('geheim – persoonlijk') aan Luns. Van Tuyll wilde nog eens terugkomen op het onbegrijpelijke beleid dat de BID had gevoerd en nog voerde ten aanzien van een uiterst waardevolle Indonesische informatiebron en diens Nederlandse relatie Virgil. 'Deze relatie is namelijk dezelfde man die destijds ten tijde van de Nieuw-Guinea moeilijkheden, de brief van Eisenhower heeft "uitgelokt".'

Van Tuyll spuide gal van jaren. Volgens hem was het 'mismanagement' van de BID begonnen toen Crul hoofd van de dienst werd. Van Tuyll had vele problemen en ruzies met Crul gehad omdat de laatste maar niet kon onthouden wat de taak van de BID was, namelijk het inwinnen van gegevens in het buitenland die voor de Nederlandse buitenlandse politiek van belang waren. Crul had volgens Van Tuyll nimmer begrepen dat deze taak met zich bracht dat hij rekening moest houden met de wensen en verlangens van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Samenwerking en overleg waren steeds afgestuit op de onwil van Crul om bepaalde buitenlandse bronnen te benutten en deze informanten op een zakelijke manier te behandelen. 'Hij begreep gewoonweg zijn taak niet en evenmin begreep hij iets van het vak dat hij geacht werd te beoefenen.'

Volgens Van Tuyll had Crul een duidelijke voorkeur voor *background information* van reizende journalisten en professoren boven doelgerichte *intelligence*-rapporten van buitenlandse civiele en militaire ambtenaren en van politici die er geen morele bezwaren tegen hadden hun geheime inlichtingen voor geld te verkopen. Journalisten waren weliswaar goedkoper, maar konden niet zorgen voor documenten als destijds de details van het vierfasenplan voor de aanval op Nieuw-Guinea. Crul deinsde, naar het oordeel van Van Tuyll, terug voor het echte inlichtingenwerk en kwam steeds met de uitvlucht dat hij over onvoldoende financiële middelen beschikte, hetgeen volgens de voormalige secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken niet waar was.

Nu Crul aan de kant was gezet en de BID aan Defensie werd toevertrouwd, had Van Tuyll gehoopt dat alles beter zou gaan lopen. Die hoop was echter vervlogen doordat Virgil de formele mededeling had gekregen dat geen gebruik meer zou worden gemaakt van zijn diensten en die van zijn informant. Van Tuyll kon en wilde zich niet voorstellen dat de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie het hierbij zouden laten zitten. De staatsraad benadrukte nogmaals het belang van de informant:

‘De “bron” is voorts een buitenlandse diplomaat, tevens lid van de nationale Voorlichtingsraad van zijn land, die bevoegd is overal ter wereld conferenties bij te wonen en officiële bezoeken te brengen, zoals Noord- en Zuid-Vietnam, Noord- en Zuid-Korea, Formosa, het Midden-Oosten, etc. Dergelijke reizen maakt hij herhaaldelijk, en dan heeft hij toegang tot Staatshoofden, Ministers-President en Ministers van Buitenlandse Zaken. Hij werkt nu reeds 21 jaar voor ons en enige tijd geleden vernam ik van [de directeur-generaal Politieke Zaken van het ministerie van Buitenlandse Zaken] De Ranitz dat deze informatie nog steeds – evenals in de tijd dat ik nog op v.z. werkte – de enige informatie is, afkomstig van de B.I.D., welke voor v.z. van belang zijn. Het plotseling stopzetten van deze operatie lijkt mij daarom niet alleen een uiterst vreemde beslissing, maar bovendien, gezien de invloedrijke positie van de informant, niet zonder risico.’

Van Tuyll verzocht Luns daarom deze zaak aan te kaarten bij premier De Jong, opdat de stroom van inlichtingen van deze informatiebron niet zou worden afgekapd.⁷³

Ook anderen begonnen zich nu zorgen te maken. De luitenant-generaal buiten dienst J.G. Smit schreef op 9 september en 12 oktober een tweetal ‘Beste Willem’-brieven aan de minister van Defensie, W. den Toom. Daarin noemde hij het onbegrijpelijk dat Bos een bron wilde laten opdrogen wiens informatie uiterst nuttig was voor het ministerie van Defensie. De generaal verzocht Den Toom de kwestie te bespreken met De Jong en Luns. Op 21 oktober 1970 antwoordde Den Toom aan Smit dat premier De Jong over deze materie intussen overleg voerde met de vaste Kamercommissie.⁷⁴ Het initiatief hiervoor was waarschijnlijk afkom-

stig van de voorzitter van de commissie, KVP-fractievoorzitter Schmelzer. Schmelzer was namelijk benaderd door dr. Th.A.M. van der Horst, directeur van het Centraal Adviesbureau voor Publiek Recht en Administratie NV, bij wie Virgil had aangeklopt voor juridisch advies.

Nadat Schmelzer en Van der Horst op 16 oktober met elkaar hadden gesproken, zond de directeur van het juridisch adviesbureau op aanraden van Schmelzer een brief aan premier De Jong. Van der Horst schreef daarin dat Virgil en De Muralt hem er onlangs van in kennis hadden gesteld dat zij als gevolg van de reorganisatie van de BID aan de kant waren gezet en de maandelijksse betalingen van de BID aan beiden per 1 oktober 1970 waren beëindigd. Volgens Van der Horst had Virgil erop mogen vertrouwen dat hij zich, op grond van de hem gedane toezeggingen en de aandrang die op hem was uitgeoefend door de hoogste instanties, geen zorgen behoefde te maken over zijn rechtspositie. Uit de brief van Bos bleek dat dit vertrouwen niet gehonoreerd werd en een formele terugkeer in militaire dienst was uitgesloten.

Van der Horst stelde minister-president De Jong diverse oplossingen voor: continuering van de relatie van Virgil en De Muralt met de BID, aanbieding aan Virgil van een passende functie, een afbouwregeling dan wel een pensioenregeling. Welke optie ook gekozen werd, er zou een goede regeling moeten worden getroffen voor de pensioenrechten waarop Virgil door zijn werkzaamheden tot 1970 recht zou hebben. Bovendien wilde Virgil een voorziening in verband met de financiële verplichtingen 'die hij met het oog op de goede vervulling van de hem opgedragen taken heeft moeten aanvaarden ten opzichte van een bepaalde en zeer invloedrijke informant'. Deze bron verbleef volgens Van der Horst op dat moment trouwens in Nederland om de afwikkeling van deze aangelegenheid af te wachten. Er waren hierover inmiddels gesprekken gaande tussen Bos en Van Nispen enerzijds en Virgil en De Muralt anderzijds. Deze situatie kon gezien de positie van de informant uiteraard niet te lang voortduren. Van der Horst vroeg dan ook om een snelle reactie van de premier.⁷⁵

De Jong nam echter ruim de tijd en beantwoordde de brief van de juridisch adviseur pas na meer dan zes weken. Hij schreef Van der Horst dat hij een onderzoek naar de kwestie had laten instellen, dat voor wat betreft De Muralt nog niet was afgesloten. Op grond van het onderzoek naar de aanspraken van Virgil deelde de minister-president mee dat tussen de BID en Virgil slechts een overeenkomst tot het verrichten van enkele diensten had bestaan. De BID was dan ook geenszins tekort geschoten in het nakomen van verplichtingen. In februari 1966 was door of namens de BID aan Virgil een bedrag van 28.000 gulden uitgekeerd als tegemoetkoming in de opbouw van een ouderdomsvoorziening. De rechtsverhouding tussen de BID en Virgil was laatstelijk geregeld in een contract van 27 december 1966, en daaraan kon de voormalige bron geen recht op pensioen ontlenen. Ten slotte merkte De Jong op dat Virgil de laatste jaren weinig werk voor de BID had verricht. Van een afbouw- of pensioenregeling kon daarom geen

sprake zijn. De kwestie van de Indonesische informant was volgens de premier inmiddels in der minne geregeld.⁷⁶

Het contract van 27 december 1966 waaraan De Jong refereerde was evenwel nooit in werking getreden. Het betrof hier het voorstel dat op 14 december 1966 aan Virgil was voorgelegd, maar dat deze had geweigerd te tekenen of paraferen. De datum van 27 december 1966 die de premier noemde was door de betrokken BID-medewerker met de hand in de linkerbovenhoek geschreven als een geheugensteuntje voor zichzelf. Volgens Virgil was de BID'er bereid dit te getuigen. Bovendien, aldus Virgil, wilde deze medewerker wel kwijt dat de moeilijkheden over de positie van Virgil steeds terug te voeren waren geweest op de houding van Crul en niet veroorzaakt waren van militaire zijde. Zo zou Crul de suggestie van de Chef van de Luchtmachtstaf om Virgil als officier bij de B.I.D. te detacheren, als opvolger van luitenant-kolonel Luchtmacht jhr. B. Sandberg, hebben afgewimpeld 'onder het mom dat officiële functionarissen zich niet met agenten mochten bemoeien!'⁷⁷ Virgil kon zich dan ook aansluiten bij opinies als zou hij niet het enige slachtoffer zijn van 'het slechte, falende beleid van de heer Crul, die nooit iets afmaakte en daardoor zichzelf en anderen in moeilijkheden bracht'.⁷⁸ Virgil was hevig teleurgesteld over het schrijven van de premier. In een uitvoerig epistel aan Van der Horst zette hij niet alleen de onjuistheden in de brief van de minister-president recht, maar uitte hij ook zijn frustratie over een aantal andere problemen waarmee hij bij zijn werkzaamheden voor de BID geconfronteerd was. Een van de moeilijkheden was kenmerkend voor vele runners van de BID en de latere IDB in het buitenland: het ontbreken van een goede cover.

'De enige functie die ik tegenover de buitenwereld aanvaardbaar kan maken, is die van zelfstandig zakenman, waartoe mij echter de middelen ontbreken om zulks goed te kunnen doen, daar ik tot dusver nog nimmer enige financiële of andere steun van de B.I.D. hierbij ontving en ik alles zelf heb moeten financieren.'

Het was volgens Virgil overal ter wereld een aanvaarde praktijk dat mensen die voor geheime diensten werkten wegens de aard van hun werkzaamheden beter gehonoreerd werden dan andere ambtenaren. In zijn geval was hij echter juist slechter af geweest.

Pas in december 1969 was hem voor het eerst een taperecorder ter beschikking gesteld, nadat hij een rapport van tien pagina's folioformaat had uitgewerkt over het bezoek van zijn informant aan Noord-Korea, de Sovjet-Unie en Oost-Duitsland. Tijdens het laatste bezoek van zijn Indonesische bron aan Nederland, waarbij deze tweeënehalve week in Den Haag verbleef, had Virgil in totaal twintig folioformaat bladzijden aan rapporten ingediend. Zelfs *na* zijn ontslag had Virgil nog diverse andere goede *intelligence*-mogelijkheden naar voren gebracht, zoals een hooggeplaatste Egyptische diplomaat die naar Virgils stelling overtuiging door

de BID kon worden aangeworven. De dienst had geen enkele belangstelling getoond.⁷⁹

Mede op basis van Virgils brief schreef Van der Horst op 28 december terug aan premier De Jong. Van der Horst ontkende dat er in 1966 enige nadere overeenkomst tussen Virgil en BID tot stand was gekomen. Het feit dat de reorganisatie van de BID door De Jong werd afgedaan als een *quantité négligeable* stoorde zowel Virgil als zijn adviseur.⁸⁰

De dag voor Kerstmis 1970 had premier De Jong inmiddels ook een brief over De Muralt gezonden aan Van der Horst. Volgens de minister-president had het voormalige BID-hoofd na zijn ontslag slechts enkele diensten verricht waardoor hij voor de periode na 1956 niet kon worden aangemerkt als rijksambtenaar. Uit het verrichten van enkele werkzaamheden kon voor De Muralt geen enkele aanspraak voortvloeien.⁸¹

In een schriftelijke reactie stelde Van der Horst dat, gelet op het niveau van zijn relaties alsmede het meestentijds uitermate delicate karakter van de opdrachten waar zijn medewerking voor werd gevraagd, het bij De Muralt nooit was opgekomen aan te dringen op een schriftelijke regeling van de positie zoals hij die sinds 1956 was gaan bekleden. Hij was ervan uitgegaan met respect te zullen worden behandeld. De Muralt had de brief van de minister-president dan ook als een ernstige teleurstelling ervaren, mede wegens de lange duur van zijn relatie met de BID, waarvan hij sinds 1956 maandelijks een bedrag van 750 gulden had ontvangen. Van der Horst vroeg daarom ook de positie van De Muralt opnieuw in beschouwing te nemen.⁸²

Ondanks een rappel van de directeur van het adviesbureau⁸³ reageerde De Jong pas na twee maanden op de beide brieven. In zijn aan duidelijkheid niets te wensen overlatende reactie op 22 februari liet de premier kort maar krachtig weten dat De Muralt met het maandelijks honorarium van 750 gulden ruim beloond was en op grond van deze vergoeding niet kon worden aangemerkt als een geheim rijksambtenaar.⁸⁴ Hetzelfde gold voor Virgil, die 1625 gulden netto per maand had ontvangen en voor wie door de BID AOW-premie was betaald, nadat hij het militaire dienstverband had beëindigd. Virgil had daarmee jarenlang een aanzienlijk hoger inkomen genoten dan een beroepsofficier en hij was dus in de gelegenheid geweest om tijdig een passende ouderdomsvoorziening te treffen.⁸⁵

Virgil berichtte Van der Horst intussen behoorlijk te zijn vastgelopen.⁸⁶ De stelling van de minister-president dat hij een aanzienlijk hoger inkomen had genoten dan een beroepsofficier bestreed hij. Bij de Luchtmacht had men hem voorgerekend dat, indien hij daar in dienst was gebleven, hij intussen een salaris van 3300 gulden per maand zou hebben verdiend.

De houding van De Jong stemde Virgil ook bitter, omdat hij meende dat de premier, een oud-marineman, een andere houding zou hebben aangenomen als Virgil ooit deel zou hebben uitgemaakt van de Marine. Nu het ging om iemand die van het KNIL via de Koninklijke Landmacht naar de Luchtmacht was overge-

gaan stuitte hij slechts op halsstarrigheid van de premier, aldus de redenering van Virgil.

Virgil wees ook op de grote buitenlandspolitieke gevolgen die de Nederlandse regeringen hadden gevreesd en nog steeds moesten vrezen in geval van ontdekking van de zeer geheime operatie-Virgil, waarbij immers een hoge Indonesische functionaris betrokken was. Dat was volgens hem de ware reden geweest waarom hij zijn formele ambtelijke status had moeten opgeven en niet had mogen terugkeren naar de Luchtmacht. De Nederlandse autoriteiten moesten namelijk in staat zijn tot, zoals dat in spionagekringen heet, een *plausible denial* indien de operatie bekend zou worden.

Van der Horst begreep intussen dat voortzetting van de briefwisseling met de premier geen zin had. Daarom schreef hij op 1 maart 1971 een brief aan de vaste Kamercommissie met als bijlagen alle gevoerde correspondentie. Tegenover de commissie erkende Van der Horst dat het niet langer reëel was om te blijven aandringen op een herstel van de relatie tussen de BID en Virgil en De Muralt. Een normale afbouwregeling van de financiële aanspraken was echter wel het minste wat verwacht kon worden.⁸⁷

Op 24 maart 1971 hoorde de vaste Kamercommissie zowel Virgil als De Muralt. Tijdens die bijeenkomst merkte een verbitterde Virgil enigszins cynisch op dat de Staat der Nederlanden meer profijt had gehad van zijn inlichtingen dan van de hele Koninklijke Luchtmacht. Commissievoorzitter Geertsema verklaarde dat Virgil inderdaad bijzonder goed geïnformeerd was geweest, maar adviseerde hem met zijn zaak naar de rechter te stappen.

Na overleg met premier De Jong op 31 maart 1971 besloot de commissie evenwel alsnog een bedrag van 30.000 gulden aan Virgil aan te bieden als een vorm van schadeloosstelling. Virgil vond dit bedrag onvoldoende. Op 23 november 1971 sprak hij nogmaals met de vaste Kamercommissie.

Minister Luns bleef zich intussen voor hem inzetten. Zo werd de ontslagen runner in april 1971 door toedoen van Buitenlandse Zaken bevorderd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.⁸⁸ Premier De Jong nam Luns de verlening van deze onderscheiding zeer kwalijk en vroeg de minister van Buitenlandse Zaken waarom hij dit gedaan had. Waarop Luns antwoordde: 'Ik heb dat gedaan omdat jij er moeite mee hebt.'

Op 31 augustus 1972, toen het moment naderde waarop de werkloosheidsuitkering van Virgil afliep, deed minister van Defensie H.J. de Koster aan Virgil het 'volledige en finale' aanbod van een levenslange maandelijkse uitkering van 2350 gulden, alsmede voor diens echtgenote, voor het geval Virgil eerder kwam te overlijden. Met die regeling ging de voormalige spionnenrunner akkoord. Hij bleef echter ontevreden. Herhaaldelijk klaagde hij over inhoudingen op zijn uitkering en het niet toepassen van positieve salarismaatregelen.⁸⁹

Eind jaren zeventig poogde Luns, die toen de functie had van secretaris-generaal van de NAVO, zich samen met Buitenlandse Zaken in te zetten voor een benoeming

van Virgil als hoofd van de IDB. Zoals nog zal blijken, had deze inspanning niet het beoogde resultaat.

Op 1 september 1982 verzond Luns nog een brief aan premier A.A.M. van Agt waarin hij het waardevolle werk van Virgil roemde en aandrong op een gebaar jegens de oud-inlichtingenman. Virgil kreeg daarop een gesprek met secretaris-generaal drs. D.M. Ringnalda van het ministerie van Algemene Zaken. Maar tot een ruimhartige geste leidde dit niet.

Van Agts opvolger, Lubbers, was daartoe wel bereid. In 1983 werd de maandelijkse uitkering aan Virgil verhoogd, met terugwerkende kracht tot 1 oktober 1972. Na tussenkomen van het Tweede-Kamerlid voor de vvd Ad Ploeg schreef Lubbers in april 1984 aan de parlementariër dat Virgil een levenslange uitkering op het niveau van referendaris kon krijgen.⁹⁰ Virgil ging daarmee akkoord, maar wilde over een aantal aspecten nog verder praten. Het ministerie weigerde zo'n gesprek, waarna uitvoering van de toezegging in de lucht bleef hangen.

Daarna was het de grote beschermheer van Virgil, Van Tuyll, die in juni 1984 in een brief aan premier Lubbers een gunstige regeling voor Virgil bepleitte, onder bijvoeging van een uitvoerige uiteenzetting van het werk dat Virgil verricht had.⁹¹ Lubbers nodigde Van Tuyll en Ploeg uit voor een gesprek, dat op 2 juli 1984 plaatsvond. Het ministerie van Algemene Zaken besloot toen om Virgil alsnog een ruimhartige uitkering te verlenen. Een bevredigende regeling van de vergoeding van zijn ziektekosten bleef evenwel uit.

Uiteindelijk besloot Virgil alsnog de suggestie uit 1971 van Geertsema op te volgen en naar de ambtenarenrechter te stappen. Deze behandelde de zaak achter gesloten deuren. Getuigen waren onder anderen Larive, De Muralt, Van Tuyll van Serooskerken, luitenant-generaal Smit en luitenant-generaal Wolff. Voor de klachten van Virgil tegen de vanaf 1972 getroffen financiële regelingen verklaarden het ambtenarengerecht in 's-Gravenhage en vervolgens de Centrale Raad van Beroep in Utrecht zich in respectievelijk 1987 en 1988 niet ontvankelijk, aangezien de afspraken een civielrechtelijk karakter hadden.⁹² Ergens in Nederland bleef een verbitterde runner achter, twee onderscheidingen rijker en vele illusies armer.

Het leven na de exit-regeling

Anders dan Virgil in Nederland, werd Abdulgani in Indonesië niet op een zijspoor gezet. In 1971 trad hij af als permanent vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties. In het volgende jaar gaf hij lezingen aan diverse Australische universiteiten.⁹³

Na zijn terugkeer in Indonesië vervulde de voormalige spion opnieuw een prominente functie, zij het meer op de achtergrond. Van 1978 tot 1994 was hij bijvoorbeeld voorzitter van Team P-7, de belangrijke adviesraad voor de toepassing van de Indonesische staatsideologie, de *pantja sila*. Verder ontving Abdulgani diverse eredoctoraten. Zelfs na zijn tachtigste verjaardag bleef hij actief en schreef hij wekelijkse politieke commentaren in de landelijke dagbladen *Merdeka* en

Indonesian Observer. In 1995 was hij aan Indonesische kant nog betrokken bij de voorbereiding van het staatsbezoek van Koningin Beatrix aan de voormalige Nederlandse kolonie. Tevergeefs poogde hij toen namens president Suharto de Nederlandse regering ertoe over te halen Koningin Beatrix aanwezig te laten zijn bij de vijftigste verjaardag van de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring.⁹⁴

Zijn opportunistische vermogens lieten de man voor wie eens het predikaat Talleyrand van de Tropen was overwogen niet in de steek. Tijdens een bezoek in 1968 aan Abdulgani's flat aan 66th Street in New York kon de journalist Willem Oltmans zich er van overtuigen dat de voormalige vertrouweling van Soekarno zo 'tactisch' was om alleen nog foto's neer te zetten waarop hij vertrouwelijk met Suharto verkeerde.⁹⁵ Soekarno was van het dressoir verdwenen. Abdulgani wist ook nog steeds goed wat hij wel en niet moest zeggen. Hij weigerde de machts-overname van Suharto in maart 1966 een coup te noemen.⁹⁶ De internering gedurende meer dan tien jaar van vele tienduizenden personen tegen wie in verband met de coup van '65 'weinig in te brengen viel maar die je ook niet naar huis kon sturen vanwege het risico dat ze zich weer zouden roeren' vond hij getuigen van 'een zekere tolerantie'.⁹⁷ Het bewind van Suharto kon je volgens hem geen militair regime noemen.⁹⁸ Ten aanzien van de pers had hij zich in de postkoloniale periode steeds al weinig liberaal getoond, zodat hij in dit opzicht zijn opinie niet hoefde bij te stellen: 'Als je geen beperkingen inbouwt, dan komen er honderden kranten. Het kan wel zo zijn dat, als kranten niet gelezen worden, zij vanzelf zullen verdwijnen. Maar er is nu al een verzadigingspunt bereikt.'⁹⁹

Eenzelfde geestelijke lenigheid legde Abdulgani, toen inmiddels 83 jaar, aan de dag toen hij in juni 1998 de gast was van monseigneur Muskens, de bisschop van Breda, waar hij in de Grote Kerk de Multatuli-lezing verzorgde. Enkele weken na het door de Indonesische studenten afgedwongen vertrek van Suharto, stond hij klaar met zijn kritiek op het regime, 'een regering die te strak, te gesloten was, een oligarchie met kleptocratische neigingen'.¹⁰⁰

Het bezoek van Abdulgani aan Breda in 1998 was een van een reeks visites aan het voormalige moederland. Tijdens zijn verblijf in Nederland rond kerstmis 1970, kort nadat een minnelijke schikking was getroffen in verband met de beëindiging van zijn informantenbestaan, had Abdulgani met de bevriende journalist Hans Martinot gesproken over de mogelijkheid dat hij na afloop van zijn stationering in New York een reeks voordrachten over Indonesië zou houden in Nederland.¹⁰¹

Nadat de voormalige Indonesische vice-president Hatta in juli 1971 een tijdje in Den Haag had kunnen 'neuzen' in de archieven van de Nederlands-Indische regering en daarover had bericht in Jakarta, wenste Abdulgani datzelfde te kunnen doen. Toen de financiering van een dergelijk bezoek een probleem bleek, spande in 1972 de voormalige directeur van het kabinet van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon P.J. Koets, die indertijd op de hoogte moet zijn geweest van Abdulgani's welwillende houding jegens de Nederlanders na de tweede militaire actie, zich in om diens wens alsnog in vervulling te doen gaan.

Abdulgani poogde tegelijkertijd via de Nederlandse ambassadeur in Jakarta

Hugo Scheltema ten behoeve van zijn archivalisch onderzoek onderdak te krijgen bij het bronnenproject van de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis over de Nederlands-Indonesische Betrekkingen, dat in 1969 in het leven was geroepen als uitvloeisel van de zogeheten excessennota. Dit verzoek stuitte echter af op de bewerker, prof.dr. S.L. van der Wal, die een dergelijke verbintenis 'te moeilijk' vond.¹⁰² Ook het Genootschap Nederland-Indonesië en de culturele adviescommissie van het ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk stonden niet te springen om Abdulgani's verblijf in Nederland te financieren. Bij deze instanties bestond een 'zodanige politieke aversie ... tegen de persoon van de heer Ruslan Abdulgani', dat zij Koets lieten weten geen fondsen voor hem beschikbaar te stellen.¹⁰³

Koets wist wél een subsidie van 15.000 gulden van het Prins Bernhard Fonds los te peuteren voor een verblijf van een halfjaar voor de voormalige informant,¹⁰⁴ die bovendien aan het eind van zijn bezoek aan Nederland nog een visite bij de Prins zelf mocht afleggen.

Een goed bewaard geheim

Tijdens zijn verblijf in Nederland werd de voormalige Indonesische bewindsman in 1973 twee keer geïnterviewd door redacteur Joop van Tijn van het weekblad *Vrij Nederland*. In het tweede interview vroeg Van Tijn naar de mogelijke betrokkenheid van de CIA bij de coup van '65 en de kennis van Abdulgani daaromtrent. De man die menig geheim had overgebiefd naar de westerse inlichtingendiensten antwoordde: 'Ik had niet veel met de *intelligence* te maken. Ik had mijn werk daar streng van afgesloten.'¹⁰⁵ En toen Van Tijn suggereerde dat zowel de Russische als de Amerikaanse geheime dienst een aandeel had gehad in de staatsgreep, reageerde Abdulgani met: 'Niet alleen die twee, alle geheime diensten. Maar over dat onderwerp ken ik gewoon te weinig feiten.'¹⁰⁶

Binnen een jaar na het afdanken van Abdulgani als informant dreigde de Nederlandse regering te worden gedwongen de sluijer over operatie-Virgil op te lichten. Op 8 november 1971 zond de redactie van het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* een verzoek aan Tweede Kamer om een parlementaire enquête te houden naar het beleid van de Nederlandse regering inzake Nieuw-Guinea.¹⁰⁷ Aanleiding daartoe vormden onder meer een door Oltmans georganiseerde televisiediscussie op 20 augustus 1971 over het Nieuw-Guinea-beleid en een artikel van dezelfde journalist in het studentenblad.¹⁰⁸ Daardoor was twijfel ontstaan over de juistheid van de inlichtingen die Luns aan zijn collega-ministers had verstrekt over de opstelling van met name de Verenigde Staten inzake de Nieuw-Guinea-kwestie. Bovendien zou de Nederlandse ambassadeur in Washington Van Roijen indertijd bij Koningin Juliana zijn beklag hebben gedaan over de onwaarachtige voorstelling van zaken die zijn minister gaf. Ook andere persorganen betoonden zich voorstander van een parlementaire enquête.¹⁰⁹ De Tweede-Ka-

mercommissie voor Buitenlandse Zaken voelde veel voor het verzoek en schaarde zich met 10 tegen 8 achter een voorstel om een historisch onderzoek over de hele periode 1949-1962 te doen organiseren, waarbij vooral aandacht zou moeten worden besteed aan de mislukte conferentie van 1955 en de opstelling van de Amerikaanse regering. De Kamercommissie besloot eerst te overleggen met de regering over de modaliteiten en de concrete inhoud van het onderzoek.

Nadat het kabinet in overleg was getreden met de Rijkscommissie voor Vaderlandse Geschiedenis, liet het aan de Kamer weten dat deze commissie als voorwaarde onbeperkte toegang tot alle overheidsdocumenten stelde. Volgens de regering was dat onmogelijk. Notulen van de ministerraad mochten pas na 25 jaar openbaar worden. Bovendien wenste de regering geen documenten van buitenlandse herkomst beschikbaar te stellen, evenmin als 'recente stukken die de belangen raken van Indonesië c.q. aldaar woonachtige personen'.¹¹⁰ Na het voorafgaande is duidelijk wat de regering daarmee bedoelde.

Eind 1973 deed de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken een nieuw verzoek aan de regering een onderzoek in te stellen naar het tussen 1949 en 1962 gevoerde Nieuw-Guinea-beleid en in het bijzonder de opstelling van de Nederlandse regering tijdens de Geneefse conferentie van 1955, kennelijk in de hoop dat de inmiddels aangetreden PVDA-minister van Buitenlandse Zaken Max van der Stoel een welwillender houding zou aannemen.¹¹¹ De leden van het kabinet-De Quay, die na hun aftreden nog maandelijks bijeenkwamen, besloten zich reeds voor te bereiden op de verdediging van het toenmalige regeringsbeleid.¹¹² Raadadviseur J.P.M.H. Merckelbach, sinds 1963 aan het ministerie van Algemene Zaken verbonden en een gretig afnemer van de politieke rapportages van de BID/IDB, liet premier Den Uyl echter weten dat het verzoek niet gehonoreerd moest worden wegens de schade die dit zou opleveren voor menselijke bronnen. Bovendien zou daardoor de mogelijkheid in gevaar komen codeverkeer te lezen van andere landen, voornamelijk in het Midden-Oosten en Zuid-Amerika, hetgeen vooral voor de Nederlandse economie van groot belang was.¹¹³ Opnieuw kwam er dus geen onderzoek, wetenschappelijk of anderszins. Op 22 oktober 1975 berichtte Van der Stoel aan de Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken dat uit een vooronderzoek van 1500 dossiers was gebleken dat onverkorte vrijgave van de teksten zou leiden tot 'ernstige schade' aan de buitenlandse betrekkingen en/of individuele personen.¹¹⁴

Conclusie

Financiële perikelen kunnen nadelig zijn voor het goede verloop of de geheimhouding van een operatie. Meer dan bij andere overheidsinstellingen bestaat er voor geheime diensten de noodzaak van een goede zogeheten exit-regeling.¹¹⁵ Al is de aanleiding misschien minder plezierig, de betrokken medewerker of agent mag niet zodanig onbevredigd zijn over de beëindiging van de relatie met de

dienst, dat zijn wrok het werk van de dienst in gevaar kan brengen. De Britse regering heeft daarmee waarschijnlijk leergeld betaald toen de voormalige MI5-medewerker Peter Wright, die ontevreden was over de hoogte van zijn pensioen, besloot een eigen aanvulling daarop te verdienen door het schrijven van het boek *Spycatcher*, waarin hij tal van geheimen van de Britse veiligheidsdienst onthulde. Als gevolg van eenzelfde soort onvrede zou de operatie-Virgil de gemoederen binnen de BID en op diverse ministeries jarenlang bezighouden. Maar liefst vijf premiers, te weten Cals, De Jong, Den Uyl, Van Agt en Lubbers, hebben aandacht aan de zaak moeten besteden. Meer nog dan tijdens zijn bestaan, toen deze operatie over het geheel genomen een goed bewaard geheim was, hield zij na het afbreken ervan toppolitici en -ambtenaren bezig. Virgil was echter te loyaal om zijn memoires op papier te zetten. Zijn steeds verbitterder pogingen om van de Nederlandse overheid genoegdoening te krijgen hebben echter een breed spoor nagelaten in de archieven van de overheid en diverse beroepsinstanties. Een betere illustratie dat de beveiliging en geheimhouding van een operatie gebaat zijn met een rechtvaardige en onbenepen behandeling is nauwelijks denkbaar.

Gezien het verloop van de carrière van Abdulgani is het voorts verbazingwekkend dat Crul zo lichtzinnig met deze informant van betekenis is omgesprongen en valt het niet moeilijk begrip op te brengen voor de opwinding daarover bij personen als Luns en Van Tuyl. Welke verklaringen kunnen hiervoor worden aangedragen? Waren het alleen maar financiële overwegingen om zich van Virgil te ontdoen? Dit valt nauwelijks voor te stellen, want Crul moet zich bewust zijn geweest van het belang van de rapportage van Virgil. Mogelijk irriteerde het Crul dat het voormalige BID-hoofd De Muralt als gevolg van de operatie-Virgil nog steeds actief was en de vruchten leek te plukken van deze zeer geslaagde operatie. Een ex-BID'er opperde de mogelijkheid dat Crul blijkbaar bang was dat als Virgil 'aanbrandde', hij, Crul, daarvoor zou moeten boeten, zoals zijn voorganger Labouchere had moeten vertrekken als gevolg van het debacle met Reydon en De Jager. Bij zijn benoeming als hoofd van de BID had Crul inderdaad van premier De Quay te horen gekregen 'dat er nu niet wèèr kwesties moesten komen'.¹¹⁶

Volgens andere betrokkenen moet de verklaring worden gezocht in een politiek spel van het BID-hoofd. Crul vond dat Nederland Nieuw-Guinea moest afstaan en hij was fel gekant tegen het in dit opzicht conservatieve beleid van minister Luns, zoals hij dat eerder eind jaren veertig al was geweest tegen het Indonesië-beleid van KVP-leider C.P.M. Romme.¹¹⁷ Hij zou daarom sommige rapporten van Virgil hebben verknipt en veranderd, terwijl de originelen nota bene al bij Buitenlandse Zaken lagen.

Deze verklaring geeft Crul waarschijnlijk te veel eer. Het meest voor de hand liggend lijkt een samenstel van een tekort aan middelen bij de BID en een gebrek aan inzicht, gecombineerd met een overdosis aan ijdelheid bij het hoofd van de dienst. Het kostte Nederland een van zijn meest waardevolle informanten.

Koude oorlog is óók oorlog:

ethische en normatieve aspecten van het inlichtingenwerk

Beperking van de activiteiten tot verwerving

Bij de overgang van Algemene Zaken naar Defensie in november 1970 werd geprobeerd radicaal te breken met de BID-oriëntatie op de westerse wereld en zijn prioriteit van de analyse boven de verwerving van inlichtingen. Het operationele werk zou centraal komen te staan; het bureauwerk moest worden teruggedrongen.

De analyse van Warschaupact-informatie werd toebedeeld aan het SBP van de BVD, dat hiertoe werd uitgebreid met enige stafleden. De redenering achter de toedeling van deze taak aan een BVD-orgaan was dat het Warschaupact zich in hoge mate liet leiden door ideologische overwegingen. Voor de bestudering hiervan was het SBP goed uitgerust, mede doordat dit BVD-onderdeel een directe koppeling kon leggen tussen 'academische' studie enerzijds en de communistische praktijk van alledag in Nederland anderzijds. De voor de analyse vereiste ruwe (ongeevalueerde) gegevens zou de veiligheidsdienst aan de Haagse President Kennedylaan mede verkrijgen dankzij zijn nauwe relatie met buitenlandse zusterdiensten.

Aanvankelijk maakte het SBP in zijn rapporten een onderverdeling in Categorie A, die communistisch China, het Midden-Oosten, het westelijk halfrond en de westerse wereld omvatte, en Categorie B, betreffende de Sovjet-Unie en haar bondgenoten. In 1972 verschenen voor beide categorieën elk vijftig weekoverzichten; in '73 verschenen in totaal vijftig weekoverzichten.¹ In 1974 verliet het SBP deze praktijk, waarna het studiebureau dagelijkse bulletins vervaardigde, voornamelijk gebaseerd op krantenberichten, alsmede rapporten per land. Zo verschenen er in dat jaar in totaal acht rapporten: twee over de Chinese Volksrepubliek, twee over Polen, en één over respectievelijk de Sovjet-Unie/Japan, Hongarije, Bulgarije en Joegoslavië. Ook in 1975 legde het SBP grote belangstelling voor communistisch China aan de dag. Niet minder dan zes van de veertien in dat jaar uitgebrachte landenrapporten hadden betrekking op de Volksrepubliek.

Nadat de analyse was overgebracht naar het SBP en de beleidsdepartementen, zou verwerving dus voortaan centraal komen te staan binnen de BID. Daartoe werd binnen de dienst een geografische indeling in het leven geroepen. Er kwamen afdelingen voor respectievelijk de communistische landen, het Midden-Oosten en West-Europa. De BID moest zich vooral richten op het Oostblok – en in mindere mate op China en het Midden-Oosten – en proberen te penetreren in

het gebied van de potentiële vijand. De medewerkers zouden van achter hun bureaus worden gejaagd. Hun aantal, dat in de jaren zestig 35 à 40 had bedragen, mocht tot ongeveer 60 worden uitgebreid.²

Medio 1972 beschikte de BID over in totaal ongeveer zeshonderd menselijke bronnen. De rekrutering van goede en betrouwbare agenten bleef echter een probleem. Hoewel zo'n driehonderdvijftig Nederlandse bedrijven handel dreven met het Oostblok, verliep de rekrutering voor die regio steeds moeilijker. Desondanks bleef het bedrijfsleven een belangrijke bron van informatie. Ook Nederlandse politici, die naar het buitenland reisden, toonden zich zeer coöperatief tegenover de BID.

Om de betrouwbaarheid van potentiële agenten vast te stellen kon de BID een beroep doen op de BVD en op de Politie Inlichtingendiensten (PID's) in de diverse steden. Daarnaast werden vaak oud-politiemensen en oud-marechausseeperoneel gebruikt bij het antecedentenonderzoek. Bij de BID was een aparte functionaris speciaal belast met de politiecontacten. Lange tijd was dit Marinus W. van 't Hof, die eerder onder meer hoofd algemene recherche bij het hoofdparket in Jakarta en hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst op Nieuw-Guinea was geweest. In de jaren zeventig was de verbindingsman met de politie aanvankelijk S. van Hulst, die in de Villa wegens zijn witte baard de bijnaam Sinterklaas droeg. Hij is de vader van de man die in 1997 als hoofd van de BVD zou aantreden.

Na het antecedentenonderzoek telefoneerde een medewerker van de inlichtingendienst met een potentiële agent met een verzoek om een persoonlijk gesprek. De bron in spe kon ter verificatie een nummer op het ministerie van Algemene Zaken bellen, een PID'er of een andere politiefunctionaris. In de meeste gevallen werd van deze mogelijkheid echter geen gebruik gemaakt. Uit voorzorg maakten de medewerkers van de geheime dienst bij hun ontmoetingen met (potentiële) agenten gebruik van auto's met wisselende nummerplaten. Ook werkten zij vaak met schuilnamen.

BID'ers brachten bij deze benaderingen aanvankelijk niet het geheime karakter van het werk naar voren. Een nadeel van die werkwijze was dat een potentiële agent soms doodgemoedereerd een collega bij het gesprek liet aanschuiven, wat uiteraard niet de bedoeling was. In een concreet geval had ten behoeve van het eerste gesprek dat een operateur met een potentiële agent zou voeren zelfs de voltallige directie zich aan tafel geschaard in de verwachting dat de subsidiepotten van Ontwikkelingssamenwerking op tafel zouden komen.

Het nadeel daarentegen van een zogeheten open benadering, waarbij het geheime karakter van het contact dadelijk werd aangegeven, was dat de praktijk wel leerde dat slechts zeer weinigen een geheim kunnen bewaren, zeker als het over geheim werk gaat. Zo nodig kon de verwerver bij zijn ontmoeting een zogenaamd 'NAVO-pasje' tonen om zijn betrouwbaarheid te bewijzen. Anders dan bij de BVD leidden mislukte benaderingspogingen niet tot negatieve publicaties, aangezien in Nederland de gewoonte bestond om elke benadering door een geheime dienst op het conto van de BVD te schrijven.

Bij een geslaagde rekrutering werd de sfeer na enkele ontmoetingen vaak dermate vertrouwelijk dat de agent zijn hart uitstortte bij zijn runner van de BID. De ervaring leerde dat er onder mensen een grote behoefte schijnt te bestaan zich in de armen te werpen van iemand die zegt een geheime organisatie te vertegenwoordigen. Gewoonlijk al in het derde gesprek, aldus een oud-medewerker van de dienst, bracht een agent eventuele huwelijksproblemen en buitenechtelijke relaties ter sprake, menend dat dergelijke informatie bij iemand van een geheime dienst wel in vertrouwde handen was. Verscheidene informanten zullen hebben onderzocht dat dat toch niet helemaal het geval was, wanneer zij zich probeerden terug te trekken uit het inlichtingenwerk terwijl hun runner van oordeel was dat de bron nog niet helemaal was uitgeput.

Beveiliging

Van het offensieve karakter dat de BID zou moeten kenmerken na de reorganisatie, kwam minder terecht dan verwacht. De BID slaagde er bijvoorbeeld tussen 1970 en 1972 in om bijna een half miljoen van de geheime begroting, die voor operaties was bedoeld, te sparen ten behoeve van een aanbouw aan de kantoorbungalow, waarin de operateurs gehuisvest waren.³ Overigens was een dergelijke uitbreiding hard nodig, want inmiddels werden twee kamers gedeeld door vier à vijf operateurs, wat uit een oogpunt van compartimentering allerminst gewenst was.⁴ In augustus 1974 werd de uitbreiding met tien kamers ten slotte gerealiseerd, nadat premier Biesheuvel in een persoonlijk schrijven aan de Commissaris van de Koningin in Zuid-Holland de weerstand van het gemeentebestuur van Wassenaar daartegen had weten te overwinnen.⁵

De *security* van de BID liet trouwens op wel meer punten te wensen over. Zodra een verdwaalde wandelaar de tuin van het BID-complex binnenliep, kwam de bewaking in actie. In geval van acuut gevaar werd de Wassenaarse politie gealarmeerd, die zich onmiddellijk ter plekke begaf, waarbij allereerst de toegangswegen tot Maarheeze moesten worden afgegendeld. De bewaking kon echter niet voorkomen dat eens de auto van diensthoofd Hagen op klaarlichte dag op de parkeerplaats achter het pand werd gestolen.

De eerste beveiligingsbeambte van Maarheeze was K.I. (Kees) van Rije geweest.⁶ Hij had tijdens de Tweede Wereldoorlog als wachtmeester bij een Brits onderdeel in Afrika gediend. Voor bewoners van Maarheeze was zijn lidmaatschap van de padvinderij ook tijdens zijn beroepsuitoefening herkenbaar. Zijn opvolger werd begin jaren zeventig aan Hagen opgedrongen door een beschermheer op het ministerie van Algemene Zaken. De nieuwe beveiligingsbeambte had ooit een motorongeluk gehad, met blijvende gevolgen voor zijn geheugen. Hoewel gedreven door 'het besef van de dreiging vanuit de oostbloklanden', was zijn werkzaamheid als beveiligingsbeambte geen succes. Hij wist soms niet eens met wie hij de vorige dag urenlang had gesproken. Zijn activiteiten werden door de medewerkers dan

ook weinig serieus genomen. Zo verbood hij hen brieven in Wassenaar te posten en in de nabijheid van de Villa Maarheeze de winkels aan de Rijksstraatweg te bezoeken. Die veiligheidsmaatregel had op zich al weinig om het lijf. Aan de smalle toegangsweg vanaf de Rijksstraatweg naar het BID-terrein waren slechts een paar panden gelegen. Observatie langs deze weg bij het begin en het einde van de werktijd zou tot een eenvoudige registratie van alle medewerkers hebben geleid. Aan de achterzijde van het terrein waren de activiteiten van de medewerkers in de Villa Maarheeze goed te observeren vanuit het aangrenzende Dierenpark Wassenaar, waarmee in 1968 nog een kadastraal grensgeschil ontstond.⁷

De beveiligingsbeambte viel zelf trouwens niet weinig op door zijn rode sportwagen, die ambtenaren van de dienst soms 's avonds bij hun achtertuin konden waarnemen. Wat zijn aanwijzing nog vreemder maakte, was dat de beveiligingsbeambte zelf niet bereid was om voor de inlevering van zijn Toto-formulier een paar blokjes om te rijden, maar gebruik maakte van de dichtstbijzijnde sigarenwinkel aan de Rijksstraatweg. Dus bleven de medewerkers van de dienst ter viering van verjaardagen hun taartjes ook met een gerust hart bij de dichtstbijzijnde bakker bestellen.

De CIA-films die de beveiligingsbeambte vertoonde ter waarschuwing tegen het optreden van onder meer Oost-Europese Romeo's, die de secretaresses van de BID wel eens in de watten en de luren zouden kunnen leggen, bezorgden hem meer sympathie bij het personeel. Met enige teleurstelling namen de medewerkers er afscheid van, toen de grijze gleufhoeden van de BVD aan het eind van de jaren zeventig de *security*-cursussen ten behoeve van de zusterdienst gingen verzorgen.⁸

BID'ers die ten behoeve van studiedoeleinden na werktijd gebruik maakten van het kopieerapparaat, merkten dat de tellerstand niet werd bijgehouden. Alles had kunnen worden gekopieerd. Er was overigens geen enkele controle op het meenemen van stukken. Verscheidene BID'ers hebben dan ook materiaal mee naar huis genomen, hetzij vanwege de curiositeit, hetzij als een soort 'verzekering'. Slechts wie zijn bureau bij het vertrek niet leeg achter liet, liep het risico 's avonds thuis te worden opgebeld om naar de Villa terug te komen en de papieren alsnog achter slot en grendel op te bergen.

Rapporten van agenten werden overigens slechts korte tijd bewaard. In de jaren vijftig zouden zelfs alle rapporten (zowel ruw materiaal als analyses) na een half jaar of een jaar al zijn vernietigd. In de jaren zeventig werden ten behoeve van de archiefvorming echter alle nog resterende operationele rapporten op microfilm of microfiche gezet en bewaard in de kluisruimte in de kelder. Daar waren ook deelarchieven aanwezig, zoals de collecties van Crul en Hagen.

Zwaar geschut van de Raad van State

De door premier De Jong verdedigde constructie van een onder Defensie ressorterende dienst die ten behoeve van verschillende ministeries werkzaam was, bleef,

ook nadat het verzet van het parlement was gebroken, tot tal van moeilijkheden aanleiding geven. Een van de grootste problemen was de instelling van een door De Jong aan de Tweede Kamer toegezegde commissie uit de ministerraad, die verantwoordelijk zou zijn voor de taak- en prioriteitstelling.⁹

Diverse bewindslieden formuleerden bezwaren tegen het ontwerp-KB voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waarin deze materie werd geregeld. Het ontwerp was opgesteld in een interdepartementale commissie van ambtenaren van Algemene, Binnenlandse en Buitenlandse Zaken, Defensie en Justitie onder leiding van coördinator Bos.¹⁰ Het kende aan de BID exclusief de inwinning van inlichtingen over het buitenland toe die voor de regering van belang zouden kunnen zijn, op basis van richtlijnen van de in te stellen commissie uit de ministerraad. Een coördinator met een stafbureau op het ministerie van Algemene Zaken zou vervolgens zorg dragen voor de distributie van de ruwe inlichtingenrapporten over de ministeries en de overige geheime diensten. Diverse ministers maakten bezwaren tegen deze voorstellen, vooral omdat zij wilden vasthouden aan een ongedeelde ministeriële verantwoordelijkheid voor de afzonderlijke inlichtingen- en veiligheidsdiensten.¹¹

In weerwil van de collegiale bezwaren zonden De Jong en Den Toom het ontwerp-KB op 22 december naar de Koningin. De Raad van State bleek echter grote moeite te hebben met het besluit van premier De Jong tot overheveling van de inlichtingendienst naar Defensie.¹² In zijn advies over het desbetreffende ontwerp-KB trok het hoge college ongekend fel van leer. De Raad voelde zich door het overhaaste optreden van premier De Jong en de daarop gevolgde herstelwerkzaamheden die moesten tegemoetkomen aan de verlangens van het parlement gepasseerd en geschoffeerd.¹³

Bovendien ontbrak bij het ontwerp-besluit elke motivering van een wijziging in de positie van de inlichtingendienst. In de nieuwe situatie zou de coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten berusten bij de minister-president, de verwerving door de BID bij Defensie, de distributie van de ruwe rapporten bij het ministerie van Algemene Zaken, en de analyse bij de beleidsafdelingen van de betrokken departementen. Dat hier sprake was van 'een glasheldere politieke verantwoordelijkheid', zoals De Jong in de Tweede Kamer had beweerd,¹⁴ bestreed de Raad van State. De scheiding van zowel verantwoordelijkheden als bevoegdheden kon volgens de raad niet anders dan tot problemen leiden. 'Als de regering in uren van gevaar afhankelijk zou zijn van de op deze wijze verworven, ontvangen, weer doorgezonden, geanalyseerde en beoordeelde gegevens, is de vrees gerechtvaardigd dat het kalf reeds lange tijd verdronken zal zijn vóórdat de verantwoordelijke commissie uit de ministerraad zal worden ingeschakeld.' Volgens de raad werd met het ontwerp-KB gepoogd de schade van 'een principieel onjuiste beslissing' met een allegaartje van maatregelen nog zoveel mogelijk te beperken, 'naar 's Raads oordeel een ijdel streven'. De Raad gaf Koningin Juliana daarom in overweging het ontwerp-KB niet te bekrachtigen.¹⁵

Geen eerbiediging van menselijke rechten en waardigheden

Intussen werd al wel de 44-jarige Cornelis Jan Hagen, de man die onder Crul zijn ontslag had willen nemen, per 1 januari 1971 benoemd tot hoofd van de nieuwe dienst.¹⁶ Bij zijn benoeming deelde Den Toom hem mee dat 'als gevolg van onvoorziene omstandigheden' het ontwerp-besluit inzake de inlichtingen- en veiligheidsdiensten nog niet tot stand was gekomen.¹⁷ Op last van de minister moest Hagen de BID echter alvast overeenkomstig het ontwerp laten functioneren.¹⁸ In het kader van de reorganisatie en omdat Bos zich bijzonder geërgerd had aan het uitbundig gebruik dat Crul had gemaakt van het epitheton regeringscommissaris in algemene dienst, werd deze titel niet meer toegekend aan Hagen. Hij werd HBID/directeur,¹⁹ hetgeen Hagen als een devaluatie van de functie beschouwde.

Nog verder gekweld door Van Mierlo en Den Uyl, die met aanvullende verzoeken in de vaste Kamercommissie oppositioneel zout in de regeringswonden wreven,²⁰ vond de commissie-Bos het maar beter het ontwerp-KB te laten rusten tot na de verkiezingen op 28 april 1971.²¹ De Jong wilde de zaak echter voorafgaand aan de verkiezingen zoveel mogelijk voorbereid hebben.

Dit verlangen werd getorpedeerd door Hagen, die bezwaar maakte tegen de door de andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten wel geaccepteerde formulering in het concept-Koninklijk Besluit, dat deze diensten hun taken zouden verrichten in gebondenheid aan de wet en het door Nederland ondertekende Europese verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Hagen maakte 'princiëel' bezwaar, omdat opnemings van de tekst overbodig was, aangezien Nederland het verdrag had ondertekend. Zijn praktische bezwaar correspondeerde daarmee niet helemaal:

'De aard van het (althans offensief) inlichtingenwerk brengt juist met zich mede dat men zich niet al te zeer aan de wet bindt, en aan de wijze waarop de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden worden gediend een eigen (in formele zin wellicht minder toelaatbare) interpretatie durft te geven. Het offensief inlichtingenwerk zoekt en exploiteert bij de mens zwakke plekken – zij het niet in fysieke, doch in psychische zin. In deze tijd, waarin men de zaken bij hun naam wil noemen, moet erkend worden dat koude oorlog ook oorlog is en dat het inlichtingenwerk nu juist *niet* bij uitstek uit is op de eerbiediging van menselijke rechten en waardigheden. In dit licht bezien zouden de inlichtingen- en veiligheidsdiensten eigenlijk een openlijke "dispensatie" moeten ontvangen. Zover behoeft men uiteraard niet te gaan, doch de voorgestelde preambule is toch wel een ander uiterste.'²²

De BID, die gezien de aard van zijn werkzaamheden de gewraakte bepaling 'regelmatig en/of stelselmatig' zou schenden, zou zich met een dergelijke formu-

lering volgens Hagen bij de buitenlandse zusterdiensten bovendien 'belachelijk' maken.

Voorts wenste Hagen voor de BID dezelfde bevoegdheid als de BVD om gemeentambtenaren tot medewerking aan zijn dienst te bewegen. De rekrutering voor Hagens dienst bleek namelijk aanmerkelijk moeilijker te verlopen, nu BID'ers in deze tijd van groeiende maatschappelijke kritiek op de strijdkrachten bij benaderingen moesten zeggen dat ze 'van Defensie' kwamen.²³ Den Toom liet Hagen echter weten dat hij zich met zijn bezwaren maar tot zijn opvolger in het nieuwe kabinet moest wenden.²⁴

Een nieuw kabinet en nieuwe kansen

Toen het kabinet-Biesheuvel in juli 1971 aantrad, was het KB nog steeds niet rond. Dadelijk na de verkiezingen van april 1971 maakte coördinator Bos het verlangen kenbaar naar de vorming van een commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit de toekomstige ministerraad. Tevens drong hij erop aan niet te tornen aan de zeggenschap van Defensie over de BID.²⁵

Het kabinet-Biesheuvel was dat echter juist wel van plan. De BID was een vreemde eend in de ministeriële bijt van Defensie gebleven. De nieuwe minister van Defensie De Koster, die onder het kabinet-De Jong staatssecretaris van Buitenlandse Zaken was geweest, deelde volledig de bezwaren van de Raad van State.²⁶ In oktober 1971 gaf Ringnalda, toen nog raadadviseur voor buitenlands en defensiebeleid, na een gesprek met Bos en Kuipers,²⁷ eveneens aan Biesheuvel het advies de BID maar weer terug te brengen onder de vleugels van Algemene Zaken.²⁸

Op 22 maart 1972 besprak de commissie-Bos een in die zin gewijzigd ontwerp-KB betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.²⁹ Nu de BID weer onder de premier zou komen te vallen, werd invoering van een ministeriële commissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet langer nodig geacht. Verder kon Hagen tijdens dit overleg melden dat Van Mierlo zich had geschaard achter zijn verzet tegen de formulering over het verdrag tot bescherming van de mensenrechten. De commissie besloot de gewraakte passage daarom te wijzigen in: 'De inlichtingen- en veiligheidsdiensten verrichten de hun toegewezen taken in gebondenheid aan de wet en in ondergeschiktheid aan de betrokken minister.' De naleving van het verdrag van Rome zou worden opgenomen in de memorie van toelichting.

Een verdere basis om de ongelukkige besluitvorming van De Jong terug te draaien bood een rapport dat de Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen op 27 maart 1972 presenteerde. Deze commissie had onder leiding van het voormalige KVP-Kamerlid K. van Rijckevorsel de Nederlandse bijdrage aan de NAVO doorgelicht. In haar rapport *De toekomst van de Nederlandse defensie. Bevindingen en aanbevelingen* adviseerde zij onder meer de overbrenging van 'oneigenlijke

defensie-uitgaven' naar de begrotingen van andere ministeries. Daarbij werd expliciet de BID genoemd.

Zo was ruim een jaar na de overheveling van de BID naar Defensie de weg weer vrij voor een omkering van het omstreden besluit van premier De Jong. *De Telegraaf* noemde de overbrenging van de BID naar Defensie achteraf het 'kostbaarste lachertje van Den Haag'. Het ochtendblad wreef deze misslag echter niet premier De Jong aan, maar de *auctor intellectualis* van het plan, vice-admiraal Bos, die het volgens de krant daarom niet verdiende aan het eind van 1972 op een plezierige manier met pensioen te gaan.³⁰

De dag na de presentatie van het rapport-Van Rijkevorsel vergaderde de vaste Kamercommissie over het ontwerp-KB.³¹ Weer twee dagen later, op 30 maart 1972, deelde Biesheuvel in de ministerraad mee dat het gewenst was de BID weer naar Algemene Zaken terug te brengen. Hij kreeg hiervoor de steun van Schmelzer, die Luns was opgevolgd als minister van Buitenlandse Zaken. Die steun was belangrijk, omdat het besluit een desavouering inhield van de afgetreden premier en partijgenoot van Schmelzer, Piet de Jong. Ook minister De Koster kon instemmen met het voornemen. Hij vond het beter als zijn departement, dat in een noodsituatie de oorlogsvoorbereidingen zou moeten treffen, niet tevens de politieke inlichtingen coördineerde op basis waarvan die beslissingen moesten worden genomen. De ministerraad machtigde Biesheuvel en De Koster daarom het besluit van De Jong terug te draaien.³² Nadat op 15 juni 1972 ook de vaste Kamercommissie akkoord was gegaan³³ kon het ontwerp-KB van eind 1970, waarop de Raad van State zoveel kritiek had geuit, worden ingetrokken.³⁴ Tegen het nieuwe ontwerp, dat het besluit van De Jong teruggedraaide, had het hoge adviescollege weinig bezwaren.³⁵

Op 5 augustus 1972 werd ten slotte het nieuwe Koninklijk Besluit door Koningin Juliana in haar vakantieverblijf Porto Ercole in Italië ondertekend. Ditmaal bleken er, anders dan in 1946 en 1949, tegen openbaarmaking van het besluit geen bezwaren te bestaan.

Krachtens dit KB zou de oude BID met ingang van 1 september 1972 als 'Inlichtingendienst Buitenland' (IDB) terugkeren naar het ministerie van Algemene Zaken, onder leiding van premier Barend Biesheuvel.³⁶ De reden van de naamsverandering was dat Algemene Zaken niet bij de in 1970 en 1971 ontslagen BID-medewerkers de indruk wilde wekken dat met de terugkeer van de dienst onder de premier hun ontslag weer ongedaan gemaakt zou kunnen worden.³⁷

Het KB bepaalde verder dat de leiding van de IDB de premier steeds op de hoogte moest houden van de gegevens die de dienst had verzameld. Dit om te verzekeren dat de minister-president de 'zorg voor de goede doorstroming van de verkregen gegevens naar behoren kan vervullen'.³⁸ De summiere taakomschrijving van de IDB luidde: 'het inwinnen van gegevens betreffende het buitenland, welke voor de regering van belang kunnen zijn'.³⁹ Volgens het nieuwe Koninklijk Besluit had de IDB

‘... geen aandeel in de keuze van de noodzakelijke informatie en de analyse en de bestudering van de verkregen gegevens voor zover het betreft de beoordeling van de waarde ervan voor de beleidsvorming. Deze geschiedt door de ministeries aan wie de gegevens, al naar gelang de hun toevertrouwde belangen, ter beschikking worden gesteld.’⁴⁰

De loskoppeling van verwerving en verwerking, die tot stand gebracht was bij de overgang van de BID naar Defensie, bleef dus bestaan en het was de IDB derhalve alleen toegestaan onbewerkt materiaal aan de afnemers te verzenden. Bovendien kende dit KB de IDB niet langer het alleenrecht toe op de buitenlandse inlichtingenvergaring.⁴¹

De als zelfstandige dienst heropgerichte IDB kreeg wél een flinke financiële injectie. De eerste vijf jaren van de IDB zijn de enige uit het bestaan van de dienst dat de financiële middelen sterk toenamen: met gemiddeld acht procent per jaar.⁴² Het was ook de enige periode waarin zijn uitgaven sterker stegen dan die van het ministerie van Algemene Zaken als geheel (gemiddeld 7,4 procent per jaar in diezelfde periode). De dienst, die als BID een maximaal budget van twee miljoen gulden had gekend, stond in 1977 voor vijf miljoen gulden op de begroting van het departement, een niveau waar de dienst in de rest van zijn bestaan nauwelijks bovenuit zou komen.⁴³

Voortdurende problemen met SAZ

Door de uitbreiding van het personeel steeg de huisvestingsproblematiek de IDB tot aan de lippen. Evenals zijn voorganger Crul kende Hagen daardoor grote moeilijkheden met de Sectie Algemene Zaken. Zijn streven was er, aldus Hagen in een zeer geheim en persoonlijk memorandum voor secretaris-generaal Ringnald,

‘ – ondanks alles – op gericht om in het dagelijkse verkeer “on speaking terms” te blijven. Dit kost een voortdurende oplettendheid en veel zelfverloochening. Wanneer dan ook met dit schrijven [over de huisvesting der beide diensten] als het ware de kat de bel wordt aangebonden, dient rekening te worden gehouden met een verscherping der tegenstellingen in de dagelijkse gang van zaken. Derhalve zou het pleit onvoorwaardelijk ten gunste van de IDB moeten worden beslecht. Komt mijn dienst c.q het ministerie van Algemene Zaken als “verliezer” uit de bus, dan is de ellende niet te overzien. SAZ ... zal in dat geval niet nalaten zijn invloed op Maarheeze in nog sterkere mate te doen gelden dan reeds thans zijn voortdurend streven is. In dit opzicht maak ik mij geen enkele illusie.’⁴⁴

Goede onderlinge verhoudingen zullen niet bevorderd zijn door Hagens twijfel aan het nut van SAZ. Hij geloofde er zelf absoluut niet in dat onder een sovjetbewind in Nederland een *stay-behind*-organisatie zou kunnen opereren. Overigens achtte Hagen zo'n bezetting 'op korte termijn in de huidige omstandigheden onwaarschijnlijk en op langere termijn onzeker'.⁴⁵ SAZ was door zijn aanwezigheid op Maarheeze, volgens Hagen, 'een permanent kruis'.⁴⁶ De Sectie, die naar het oordeel van het IDB-hoofd niet meer dan een papieren functie vervulde, belemmerde de werkzaamheden van 'de enige als zodanig officieel fungerende offensieve inlichtingendienst in zijn juiste opbouw en taakuitvoering'. Hagen vond 'dat SAZ misschien de IDB wel nodig had, maar dat het omgekeerde *allerminst* het geval is'.⁴⁷ Hij voelde zich gesterkt door premier Biesheuvel, die op 9 mei 1972 een bezoek aan Maarheeze bracht en na de begroeting in de hal dadelijk opmerkte: 'U hebt hier klaarblijkelijk inwoning. Hebt u die heren er nog niet uit kunnen werken?'⁴⁸ Begin 1977 gaf Hagen aan coördinator F.E. Kruijnk als zijn 'mening dat SAZ van Maarheeze dient te verdwijnen, voor mijn part door opheffing van die "dienst"'.⁴⁹

Mogelijkheden en beperkingen van het operationele werk

Hagen moest het oude apparaat van marechausseeofficieren, die vanaf het eind van de jaren vijftig als *case-officers* hadden gefungeerd, uiterlijk in 1975 ontmantelen. In plaats daarvan zouden er jonge academici komen die operationeel actief zouden zijn. Het personeelsbestand mocht nu zelfs aanzwellen tot zeventig medewerkers. De IDB probeerde nieuwe mensen te werven via advertenties, met als dekmantel het ministerie van Algemene Zaken. In een personeelsadvertentie werd bijvoorbeeld gevraagd naar academici met als taak het

'verzamelen van gegevens op staatkundig, economisch en maatschappelijk gebied. Hierover worden rapporten samengesteld. Voor het bijeen brengen van het benodigde materiaal zullen contacten buiten de eigen organisatie moeten worden onderhouden, terwijl het organiseren van eigen werk en dat van anderen een belangrijke plaats inneemt'.⁵⁰

Vereist waren een voltooide universitaire opleiding en actieve kennis van de Engelse taal. Actieve kennis van de Franse en Duitse taal strekte tot aanbeveling.

Hoewel onder Hagen het accent op de verwerving van informatie werd gelegd, bleven, ondanks de verhoging van het budget, de geheime uitgaven voor het operationele werk vrijwel ongewijzigd. In de jaren zestig hadden die uitgaven ruwweg tussen de zes en acht ton geschommeld. Bij de IDB zou het niet anders zijn, terwijl de personeelsuitgaven juist wel drastisch toenamen. Tussen 1950 en 1965 waren de geheime uitgaven steeds hoger geweest dan die voor personeel. In de laatste jaren van de BID waren de personeelsuitgaven gestegen tot een niveau

van ruim anderhalf maal de geheime uitgaven. In het bestaan van de IDB zouden de personeelskosten vrijwel steeds ruim vijf maal zo hoog zijn als de geheime uitgaven, ondanks de verschuivingen in accenten tussen verwerving en verwerking.⁵¹

Dankzij de toename van het aantal operateurs groeide ook het volume van de IDB-rapportage na 1971:⁵²

Aantallen en aard der BID en IDB-rapporten, 1971-1975.

Terrein	1971	1972	1973	1974	1975
Maritiem	101	96	85	101	112
Land/luchtmacht	148	126	149	157	120
Politiek	19	62	44	65	45
Economisch	37	53	48	74	58
Totaal	306	364	388	449	389

De maritieme en militaire rapportages waren nog steeds gebaseerd op veldwaarneming, zodat in 1971 dus nog zo'n 250 van de ruim 300 rapporten op die wijze tot stand kwamen.⁵³ Splitst men de rapportage over 1974 uit naar de regio's waarop de berichten betrekking hadden, dan blijkt dat in dat jaar 292 rapporten het Oostblok als onderwerp hadden, 129 het Midden-Oosten, 19 de Volksrepubliek China en 9 het westelijk halfrond.

Dankzij een standaardprocedure, die in deze jaren werd ingevoerd, waarbij de afnemers de geleverde informatie moesten evalueren, is het mogelijk dit oordeel aan een nadere beschouwing te onderwerpen. De meeste waardering was er, zowel onder de binnenlandse als de buitenlandse afnemers, voor de technisch-wetenschappelijke rapporten. In 75% van de gevallen noemden binnenlandse afnemers in 1974 ontvangen rapporten op dit terrein van grote waarde; buitenlandse afnemers zeiden dat in 35% van de gevallen. Voor maritieme rapporten waren de percentages 60 (voor binnenlandse afnemers) – 65 (voor buitenlandse afnemers), voor rapportage over land- en luchtmacht 20 – 30 en op politiek-economisch gebied 15 – 30. Uit de laatste cijfers wordt de lage waardering van de zijde van Buitenlandse Zaken voor het werk van de IDB duidelijk.

Naast de feitelijke rapportage bestond er nog de zogeheten operationele rapportage, die de grondslag vormde van de eigenlijke inlichtingenvergaring. In 1975 omvatte zij 150 benaderingsrapporten; 640 contactrapporten en 120 andere rapporten bestemd voor de opbouw van inlichtingenoperaties. Een deel van deze

rapportage, bijvoorbeeld biografische gegevens, verzond de IDB aan de BVD, de MARID, het ministerie van Economische Zaken en buitenlandse afnemers.

Een uitsplitsing voor het jaar 1975 naar herkomst van de rapportage bracht aan het licht dat de maritieme berichtgeving (112 rapporten) afkomstig was van 53 bronnen; die in de sector Land- en Luchtmacht (120) uit 48 bronnen; de politiek-economische rapportage (109) uit 70 bronnen en de productie op het terrein van techniek en wetenschap (54) uit 19 bronnen.

Per maand werden er naast de eigen berichten nog zo'n 300 inlichtingenrapporten en 25 publicaties, afkomstig van buitenlandse zusterdiensten, aangeboden aan binnenlandse afnemers overeenkomstig de volgende verdeling:

Afnehmer*	Inlichtingenrapporten	Publicaties
BZ	200	20
EZ	40	5
LAMID	160	10
LUID	120	—
MARID	70	—

* De BVD kreeg het materiaal rechtstreeks door de buitenlandse diensten toegezonden.

De IDB had een parate medewerker voor de liaison met de BVD. Zijn taak bestond eruit bij de BVD gegevens over potentiële menselijke bronnen te verzamelen. Alle gegevens die de liaison verzamelde, bezorgde hij rechtstreeks bij Hagen, nooit bij een operateur of het plaatsvervangend hoofd.

Een claimsysteem moest voorkomen dat een potentiële bron door zowel BVD als IDB werd benaderd.⁵⁴ In 1969 had de BID verder bij de BVD het probleem aangesneden dat luchtmacht personeel met familierelaties achter het IJzeren Gordijn door beide diensten werd benaderd, waardoor 'meestal de voorgenomen operatie al bij voorbaat gedoemd [was] te mislukken'.⁵⁵

Het streven van de IDB was er vanaf 1972 vooral op gericht om zogeheten *residence agents* te verwerven, dat wil zeggen agenten die in het buitenland waren gevestigd. Zij moesten hun werkzaamheden verrichten zonder diplomatieke dekmantel, want het ministerie van Buitenlandse Zaken wilde hen niet op de ambassades tewerkstellen.

De relatie met Buitenlandse Zaken

Als de IDB toch prijs stelde op Nederlandse agenten met een diplomatieke dekmantel, moest de dienst buiten medeweten van BZ Nederlandse diplomaten

als bron aanwerven. Dat zou evenwel een haard van conflicten kunnen worden. Het was daarom tijd voor een goed gesprek. Op 21 september en 30 oktober 1972 bezochten de aanstaande opvolger van Bos als coördinator, vice-admiraal F.E. Kruimink, en IDB-hoofd Hagen Buitenlandse Zaken, in een poging de problematische verhoudingen uit de jaren zestig tussen Crul en het ministerie te doen vergeten en tot een nieuwe *modus vivendi* te komen.

Hagen en Kruimink deelden hun gesprekspartner op BZ mee dat de IDB-nieuwe-stijl slechts een klein aantal enthousiaste ambtenaren telde en over beperkte middelen beschikte. Daardoor was de dienst als regel niet in staat agenten in het buitenland te stationeren en derhalve gedwongen op andere wijze informatie in te winnen. De IDB hoopte daarom op hulp van de ambassades in de Sovjet-Unie, Joegoslavië, China, Egypte, Irak en Syrië.

In concreto vroegen Hagen en Kruimink aan BZ om medewerking voor een regeling waarbij de ambassadeurs contact zouden hebben met de IDB alvorens naar hun post te vertrekken, of gedurende hun tijdelijk verblijf in Nederland. De dienst hoopte van de diplomaten niet alleen informatie te verkrijgen over algemene onderwerpen waarvoor de IDB belangstelling koesterde, maar ook over Nederlanders die in die landen gevestigd waren, alsmede over Nederlandse echtgenoten van inheemse hoogwaardigheidsbekleders, kennelijk met het doel om hen eventueel als bron in te kunnen zetten. In diezelfde lijn verzochten Hagen en Kruimink BZ om namen van in Nederland vertoevende studenten, cursisten en delegaties uit de target-landen.

BZ verklaarde zich bereid mee te werken, mits aan een aantal voorwaarden werd voldaan. Het eerste contact met de *chef de poste* moest verlopen via de secretaris-generaal; van de *chefs de poste* moesten geen activiteiten worden verlangd buiten hun normale werkzaamheden om; medewerkers mochten niet worden benaderd zonder instemming van hun chef; en voor het overige zou de directeur-generaal Politieke Zaken (DGPZ) of de assistent secretaris-generaal Administratieve Zaken (ASAZ) van BZ als contactpersoon fungeren. De laatste vervulde die rol namelijk ook al ten aanzien van de BVD. Door het stellen van zulke stringente voorwaarden was de rekrutering van ambtenaren in de buitenlandse dienst voor operationele opdrachten nagenoeg uitgesloten, wat ook de bedoeling was van Buitenlandse Zaken. Door de *chef de poste* in te schakelen hoopte BZ 'padvinderij' van de inlichtingendienst te voorkomen.⁵⁶

De IDB zag verder graag dat jonge Nederlandse diplomaten werden opgeleid in het onderkennen van mogelijk chantabele figuren in communistische landen. BZ bleek bereid aspirant-diplomaten daartoe te trainen, maar uitsluitend vaste ambtenaren, geen aspiranten zouden zulke gegevens mogen verzamelen. Dergelijke informatie zou bovendien aan het ministerie verzonden moeten worden als normale berichtgeving, waarna BZ voor doorzending aan de IDB en de BVD zou zorgdragen. Daartegenover zou dan moeten staan dat het ministerie 'trekkingsrechten' kon doen gelden op de bij de IDB en de BVD aanwezige persoonsgegevens

van niet-Nederlanders, zodat Nederlandse diplomaten in het buitenland hiervan gebruik zouden kunnen maken.⁵⁷

Er bereikten BZ in die tijd trouwens meer verzoeken tot samenwerking. Majoor C. Kloos van de LAMID vroeg begin 1973 de DGPZ, D.W. baron van Lynden, om een gesprek, teneinde tot een coördinatie te komen van de (militaire, economische en politieke) inlichtingen, die zowel de LAMID als de IDB in het buitenland verzamelde. De LAMID had behoefte aan een 'protocoliserende afspraak' tussen beide diensten over deze materie, die al vanaf 1945 sleepte, maar formeel aan scherpte had gewonnen nu in het KB van 1972 de IDB niet langer exclusief belast was met inlichtingenvergaring in het buitenland.

Alvorens het gesprek aan te gaan, vroeg de DGPZ zijn voorganger, jhr. De Ranitz – inmiddels ambassadeur in Parijs – om advies. De Ranitz schreef nooit te hebben begrepen wat de LAMID beoogde, maar hij wist wel dat deze dienst al jaren bezig was op eigen houtje inlichtingen te vergaren in het buitenland zonder daaromtrent overleg te plegen met andere diensten, laat staan de resultaten van acties met derden te delen. Dat laatste was misschien nog wel het geringste bezwaar, want voorzover De Ranitz dat kon beoordelen, waren de resultaten 'uitzonderlijk pover'. Het onderhoud van baron Van Lynden met majoor Kloos vond op 27 februari plaats. Een verslag daarvan is niet aangetroffen.⁵⁸

Ondanks de terughoudendheid van BZ en rivaliserende acties van de LAMID verbeterde Hagen de relatie met Buitenlandse Zaken enigszins. Wellicht dat de ervaringen van BZ met de inlichtingen- en veiligheidsdiensten tijdens de zogeheten Yom Kippur-oorlog aan die verbetering hebben bijgedragen.

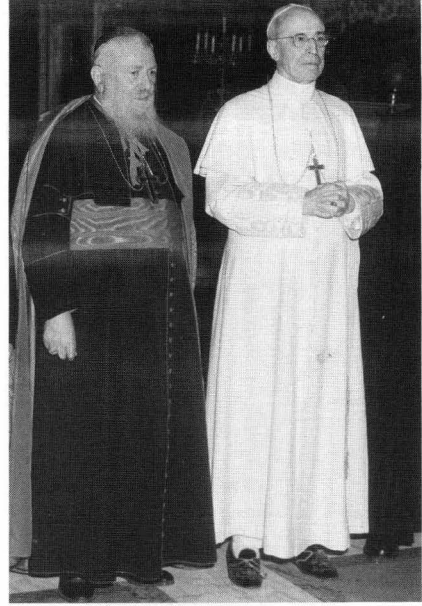
Informatie over de olieboycot

Op 6 oktober 1973 gingen Egypte en Syrië over tot een gezamenlijke aanval op Israël, in een poging de militaire successen die dat land ruim zes jaar tevoren had behaald op de Arabische landen ongedaan te maken. Aanvankelijk wisten Egypte en Syrië Israël in het nauw te drijven, maar uiteindelijk drongen Israëlische troepen hun tegenstanders terug tot achter de bestandslijn van 1967. Met een verwijzing naar de Amerikaanse en Nederlandse steun aan Israël riepen de bij de Organisatie van Olie Producerende en Exporterende Landen (OPEC) aangesloten Arabische staten een olieboycot uit tegen de Verenigde Staten en Nederland.

Ruim tevoren, in mei 1973, had de IDB van buitenlandse zusterdiensten een bericht ontvangen dat de presidenten Sadat van Egypte en Assad van Syrië het in april eens waren geworden over een grootscheepse aanval van Egypte en Syrië op Israël. Doel van deze 'verrassingsaanval', die gepland stond voor juni 1973 of kort daarna, was de verovering van het Suezkanaal, een deel van de Sinaïwoestijn en de Golanhoogte. Onderdeel van het plan zou een oproep aan de Arabische staten zijn de militaire operaties gepaard te laten gaan met een olieboycot tegen het westen.⁵⁹

Mozer, de man van Drees.
[Uit: L.A.V. Metzemaekers,
*Alfred Mozer. Hongaar, Duitser,
Nederlander, Europeaan.* Uitg. Europese
Beweging in Nederland]

Tisserant, de kardinale bron in
het Vaticaan.
[ANP Foto]

Spionitis in Indonesië: de processen tegen Jungschläger en Schmidt.
[ANP Foto]

Roeslan Abdulgani, de spion in de nabijheid van Soekarno.
[ANP Foto]

bedreigd
gezaak
**FRIED
EEM**
10.- aan
erkocht

STOCKHOLM, woensdag, 11 september. De zaak is gisteren in arrest n wat in officiële kringen omplot in de Zweedse gebied.

De zaak is werkzaam geweest adarsysteem, heeft nauwsteem aan de Sovjet-Unie eiligheid is hierdoor gedi. Ericsson zal vervolgd ij heeft inmiddels bekend.

De hoogste straf, die de spion reigt is levenslange gevangenisstraf. Het proces tegen hem int op 5 september.

orig jaar 70 miljoen
luchtreizigers

DEN HAAG, woensdag, 11 september. In 1955 maakten bijna zeventig oen passagiers gebruik van gelde luchtlijnen in de we. Voor het eerst was de toed in één jaar meer dan miljoen.

Oewel de toeneming algemeen is, zij het grootst geweest in Inter-Europese luchtverkeer, is 27 procent meer passagiers vervoerd dan in 1954.

It blijkt uit het jaaroverzicht de ICAO, de internationale geruchtvaart-organisatie die ordm wordt door afgevaardig. van de regeringen van zestig den.

„RIJKE” SYMBOLIEK

ONGEWILDE(?) symboliseert hier de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken Roeslan Abdoelgani de houding van zijn land jegens het Westen en in het bijzonder jegens Nederland. Hij verlaat hier de ambtswoning van de Engelse premier Eden, die gisteren een diner aan de Suezconferentiegelegers en hun dames aanbode. Ruim baan voor jonge naties schijnt hij te denken, en voorzover hij in de desroepening nog ruimte laat, moet de Westelijke wereld, hier in de persoon van mevrouw Luns, de echtgenote van de Nederlandse delegatieleider ter conferentie, genegen nemen met een plaatsje op het tweede plan, een beetje weggedrongen tegen de muur...

Kanaalloodsen in arrest
Wegens smokkel van juwelen

PORT SAID, woensdag. (Van een bijzondere correspondent)

En Franse Suez-Kanaalloodsen, die ervan wordt beschuldigd een kleine hoeveelheden te hebben aangevoerd van juwelen aan boord van een Nederlandse schip „Cambodia” te hebben gesmokkeld, is gisteravond gearresteerd en verhoord door de politie te Port Said. Ook een Nederlandse loods, wiens naam (mogelijk tijdens het overzeisen verminkt) Haunstrup zou luiden, zou gearresteerd zijn, verdacht van medeplichtigheid.

De mannen zijn later weer vrijgelaten en hebben het werk hervat, opdat de stagnatie in het kanaal nog niet zou toenemen.

De Fransman, Lebeselerais, die het Nederlandse schip door het kanaal loodste naar Port Said, was aan boord gekaan met 23 gouden sovereigns, 8000 Deense kronen en enige juwelen op zak. Hij deed dit op verzoek van zijn Nederlandse collega.

De juwelen en het geld werden verbeurd verklaard, de twee mannen kregen een waarschuwing. Gewoonlijk krijgen zij in dergelijke gevallen een boete en gevangenisstraf, maar dit wordt onder de huidige omstandigheden kennelijk niet wenschlijk geacht.

Omzet Philips steeg 14 %

EINDHOVEN, dinsdag. Philips Gloeilampenfabrieken behaalden in het eerste halfjaar van 1956 een 14% hogere omzet dan in de eerste helft van vorig jaar. De omzet beliep namelijk 7 1120 miljoen (v. j. 986 miljoen).

Dit is te danken aan de betere gang van zaken in het tweede kwartaal, waarin de omzet 17% hoger was dan in 1955. Hierdoor kon de beneden de verwachting gebleven omzet van het eerste kwartaal weer in het geheel worden gebracht.

De winstmarge was iets lager op 10,6 (v. j. 11,3) miljoen en de winst voor aftrek van belastingen beliep 7 119 (111) miljoen. Uiteindelijk bedraagt de nettowinst 7 62 (60) miljoen, een stijging derhalve van 5%.

Wall Street flauw op Suezkanaalcrisis

NEW YORK, dinsdag. De New Yorkse effectenbeurs was dinsdag flauw gestemd op toemennende veronrusting over de Suezkanaalcrisis. Aanvankelijk kwamen koersdalingen tot \$3 voor, doch tegen het slot trad een licht herstel in. Het Dow Jones-middelgemiddelde voor industriële

MIN. LUNS OVER SUEZ-CONFERENTIE:

Compromis Dulles-Menon onmogelijk

Hoe concrete resultaten?

gelopen, dank zij het feit, dat er weinig obstakels van procedurele aard in de weg werden gezegd, maar de Nederlandse delegatie heeft zich niettemin steeds afgevaardigd hoe men tot concrete

“Rijke” symboliek’ volgens *De Telegraaf*: Abdulgani en mevrouw Luns verlaten gelijktijdig Downing Street 10 ten tijde van de Suez-conferentie.

[Foto Koninklijke Bibliotheek]

E
M
A
Z
E
E
M
M
noch van 2
mond en f
trent zijn.
sluife tie, D
is de hebb
dat n Nede
den u
Ir
narr
Lan
gen
van
Bee
misi
Ned
rech
In
vaag
wag
dijk
leer.
1
zijn
gicel
spra
2
derl
Ban
De
is o
3
geht
het
van
dere
De
verz
niet
4
nim
T
pun
(een
gro
bro
log
hit

Mede door informatie van 'Virgil' zond de Nederlandse regering het vliegdekschip Karel Doorman naar Nieuw-Guinea.
[ANP Foto]

MEMORANDUM

Van: DGA
 Aan: DGA
 Onderwerp: Operatie Eclecticus

15 september 1959
 no. 275
 co: G.S.

1. Omvang der operatie:
 1 of 2 compagnieën mariniers à 260 man
2. Uitgangspunten:
 1 compagnie in Curaçao
 1 compagnie in Nederland
3. Route:
 a) voor Curaçao-compagnie:
 Houston-San Francisco-Honolulu-Wake-Riik
 b) voor Nederland-compagnie:
 Amsterdam-Stavanger-Anchorage-Tokio-Riik
over 1. Normale route:
 Amsterdam-Stavanger-Thule (Groenland)-
 Anchorage-Midway-Guan-Wake
4. Tijdsduur:
 Nederland-compagnie zou eerst moeten worden
 vervoerd en dit transport zou binnen 1 week na
 aanvang der operatie moeten zijn voltooid.
5. Moment aanvang uitvoering:
 Zodra plotselinge militaire noodzaak zich
 voordoet. De voor de operatie aangewezen
 staan gereed om binnen 48 uur, ongewond en in
 burgerkleding te vertrekken.

Opmerring:

Over de onder 1b (2) genoemde route is met
 Washington nog overleg gaande over de navolgende
 punten:

- a) Thule. Niet bekend is wie toestemming moet ver-
 lenen voor landing, de Denen dan wel de
 Amerikanen. State Department adviseert deze
 zaak slapende te houden.
- b) Stavanger. Hiervoor moeten regelingen worden
 getroffen met de Noeren.

(Uit hoofde van beveiliging werd van dit memorandum
 slechts 1 copie vervaardigd ter deponering bij G.S.)

De regering-Kennedy deed de
 Eclecticus-afspraken niet gestand.
 [ANP Foto]

In 1964 bezoekt Abdulgani's rivaal Subandrio Nederland voor het herstel van de betrekkingen met Indonesië. [ANP Foto]

Het proces van Reydon en De Jager in Kiev.
[ANP Foto]

De persconferentie bij hun terugkeer op Schiphol:
'Ik verwijs naar het proces in Kiev'.
[Algemeen Rijksarchief]

Dankzij deze inlichtingen kon Kruimink premier Den Uyl in het najaar van 1973 berichten dat Nederland, met Rotterdam als belangrijkste oliedoorvoerhaven voor West-Europa, al vóór het uitbreken van de Yom Kippur-oorlog als een logisch slachtoffer van een boycot had gegolden. Met de politieke opstelling van Nederland jegens Israël had het embargo niets te maken. Premier Den Uyl kon dit meedelen in de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.⁶⁰

Nadat de oorlog was uitgebroken, stelde het Wiskundig Centrum (WKC) premier Den Uyl dagelijks op de hoogte van berichten die het had onderschept. Het WKC was onder meer in staat de Tunesische code te lezen, zodat het berichtenverkeer van de Tunesische ambassade in Syrië, een van de oorlogvoerende landen, voor de Nederlandse regering een open boek was.⁶¹ Deze Marinediensdienst kon ook de codes van Shell meelesen, waardoor het voor de regering spoedig duidelijk was dat er voldoende olievoorraden waren voor een half jaar. Omdat het vermoeden bestond dat ook de diensten van andere (zowel westerse als communistische) landen het gecodeerde berichtenverkeer van Shell meelazen, adviseerde Kruimink het Brits-Nederlandse oliebedrijf zijn versleuteling te verbeteren. De relatie met Shell was overigens zeer nauw, omdat Shell-medewerkers vaak voor de IDB werkten. Het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) draaide tijdens de crisis in het Midden-Oosten op volle toeren en Kruimink verzorgde dagelijks briefings voor de leden van het kabinet.

Problemen rond Hagen

Hoewel het aandeel van de juist gereorganiseerde IDB in deze situatie nog gering was, waren Hagen en een aantal van zijn jonge rekruten bijzonder gemotiveerd aan hun nieuwe taak begonnen. Toch ontstonden onder Hagen al snel weer problemen. Een eerste moeilijkheid werd veroorzaakt door de belemmering die het Koninklijk Besluit van 1972 oplegde aan de analyseactiviteiten van de dienst. Het tweede probleem was Hagen zelf.

Hagen, van streng hervormde huize, was volgens velen die hem meemaakten een theocraat. Hij gold als een expert op het terrein van de negentiende eeuwse theologie en kon geregeld worden aangetroffen op de theologische afdeling van de antiquarische boekhandel De Slegte in Den Haag.

De post van hoofd van de inlichtingendienst is door de jaren heen een eenzame geweest. Het diensthoofd mocht zijn kennis over geheime operaties en over de niet altijd fijnzinnige middelen waarmee agenten werden gerekruteerd of gedwongen hun werkzaamheden voort te zetten, in beginsel met niemand delen. Maar ook een hoofd van een geheime dienst heeft wel eens behoefte aan een klankbord. Verscheidene hoofden hebben behoefte gevoeld aan een sanctionering van hun optreden. Voor sommigen functioneerde hun echtgenote als vraagbaak en vangnet.

Hagen scheen vooral een beroep op God te doen als steun en toeverlaat. Volgens mensen uit zijn omgeving stond voor Hagen vast dat hij hoofd van de inlichtin-

gendienst was door een benoeming van God, en verkeerde hij in de veronderstelling dat hij over een directe lijn beschikte met het Opperwezen. Hagen bewaarde zijn overtuiging niet voor zichzelf. Zo hield hij eens bij de promotie van een van zijn medewerkers tot doctor een zwaar theologisch getoonzette speech, waarin hij hem onder aanbidding van een prent met een bijbelse voorstelling probeerde te overtuigen van de zegeningen van het huwelijk en hem aanspoorde toch vooral snel een echtverbintenis aan te gaan. De *CIA-station-chief* in Den Haag legde zich er na verloop van tijd maar bij neer dat een bezoek bij Hagen steevast met een stukje lezen uit de Bijbel begon.

Bij diverse medewerkers genoot Hagen echter krediet als ware professional op het gebied van operaties en om zijn grote gedrevenheid om iets goeds te maken van de IDB. Bovendien was hij een streng-vriendelijke, bijna vaderlijke figuur. Soms stond hij bijvoorbeeld een medewerker toe zijn gezin op een dienstreis naar het buitenland mee te nemen of mochten echtgenote en kinderen op de nieuwjaarsreceptie komen, hetgeen uit een oogpunt van *security* overigens niet geheel zonder bedenkingen was. Bovendien was Hagen beslist onbaatzuchtig. Hij gunde zichzelf nauwelijks vrije tijd en had, toen hij nog als kapitein bij de Koninklijke Marechaussee werkzaam was, zijn dienstauto altijd in de Frederikkazerne gestald, waarna hij per fiets naar zijn huis in Rijswijk reed, aangezien hij principieel weigerde de wagen voor privé-doeleinden te gebruiken.

Niettemin kreeg Hagen met zijn personeel steeds meer conflicten die zijn positie verzwakten. Hagen kon moeilijk delegeren. Zo voerde hij bijvoorbeeld persoonlijk geregeld operaties in het buitenland uit, waarbij hij wel twee weken afwezig kon zijn. De leiding werd dan waargenomen door de zeer gewaardeerde⁶² tweede man van de dienst, het hoofd Personeel en Organisatie, majoor der infanterie b.d. Karel Coté. Deze was als oud-officier van het Korps Commando Troepen (КСТ), evenals Hagen zelf, afkomstig uit de sector van de Landmacht. Was Hagen wél aanwezig, dan was er weinig waarmee hij zich niet bemoeide. Alle rapporten wilde hij doorlezen, niet alleen om van de inhoud kennis te nemen, maar ook om de taalfouten eruit te halen. Het kapotte haakje van de toiletdeur ontsnapte evenmin aan zijn aandacht. Over de voor- en nadelen van de aanschaffing van een koffieautomaat kon hij een uitgebreide correspondentie voeren.⁶³ Het gevolg was dat Hagen, die een zeer platte organisatiestructuur had geschapen en de compartimentering binnen de dienst tot in het extreme had doorgevoerd, overbelast raakte.

Hagen had bovendien een wat militaire manier van leiding geven. Losse omgangsvormen irriteerden hem. Op de gangen of in de portalen mocht niemand met elkaar spreken. Een reden die Hagen daarvoor gaf was dat vertegenwoordigers van bevriende zusterdiensten geregeld Maarheeze bezochten. Wanneer medewerkers van de Mossad langskwamen, kreeg het IDB-personeel zelfs de uitdrukkelijke instructie op de kamer te blijven en niet op de gang te lopen.

Intussen liepen de vijftien jonge, enthousiaste operateurs stuk op het tekort aan mogelijkheden om buitenlandse operaties op te zetten. Terwijl de dienstleiding steeds meer overwerkt raakte, heerste bij veel verwerkers het gevoel dat ze niet

werkelijk nuttig konden zijn. Vooral het gebrek aan financiële armslag, dat hen vrijwel belette in het buitenland zelf actief te zijn, brak menige operateur op. Vanuit dat gevoel van onvrede werd Hagen steeds vaker aangewezen als degene die de ontwikkeling van de operateurs persoonlijk blokkeerde. Bijna de hele afdeling Operatiën wendde zich op een gegeven moment naar aanleiding van de problemen schriftelijk tot de secretaris-generaal van Algemene Zaken.

De dienst onder premier Den Uyl

Door dit alles ontstond een voor de IDB zeer ernstige situatie. Op 11 mei 1973 trad het kabinet-Den Uyl aan. Daarmee zou Nederland voor het eerst een minister-president krijgen die persoonlijk grote belangstelling aan de dag legde voor het werk van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Tot dan toe hadden premiers daarvan slechts incidenteel blijk gegeven. Drees moest weinig van inlichtingen- en veiligheidsdiensten hebben omdat daarbij volgens hem altijd het gevaar van fraude met financiën op de loer lag. Zijn opvolgers brachten in hun loopbaan meestal één keer een bezoek aan de Wassenaarse villa, waar ze slechts een oppervlakkige indruk van het werk opdeden. Zoals De Quay, die ondermeer op 12 januari 1960 Maarheeze bezocht, waarna hij in zijn dagboek aantekende: 'Interessant werk. Zeer eigenaardig. – Leert dat men moet oppassen.'⁶⁴

De sociaal-democraat Den Uyl was echter in het algemeen al een heel nieuwsgierig man, die van alles het fijne wilde weten, en zeker van geheime diensten. Volgens een voormalige minister uit het kabinet-Den Uyl werd de belangstelling van de premier voor deze diensten gevoed door een sterk wantrouwen tegenover zulke instellingen. Die achterdocht werd aangewakkerd door zijn Britse en Duitse socialistische collega's Harold Wilson en Willy Brandt. Beide staatslieden wezen Den Uyl er herhaaldelijk op dat het absoluut noodzakelijk was de nationale geheime diensten goed te controleren, omdat zij de neiging hadden zich te keren tegen sociaal-democratische kabinetten. Den Uyls collega's in het buitenland kan een profetische gave niet worden ontzegd. Beiden zouden hun ambt moeten neerleggen door toedoen van geheime diensten. Willy Brandt trad af toen de Duitse geheime diensten naar buiten brachten dat een van zijn naaste medewerkers, Günther Guillaume, werkte voor de Hauptverwaltung Aufklärung van de Oostduitse Staatssicherheidsdienst.⁶⁵ De Britse premier Wilson, die bezeten was van acties van de veiligheidsdienst M15 tegen zijn regering,⁶⁶ werd inderdaad het slachtoffer van een lastercampagne van een aantal M15-officieren, die bekendheid heeft gekregen als de *Wilson-plot*.⁶⁷

Den Uyl spoorde persoonlijk minister van Defensie H. Vredeling aan diens greep op de militaire inlichtingendiensten op te voeren. Het was, volgens een voormalige bewindsman, daarom geen toeval dat tijdens het kabinet-Den Uyl pogingen werden ondernomen die diensten te reorganiseren.

Een andere voormalige minister uit het kabinet-Den Uyl zei echter nooit te

hebben gemerkt dat de premier, die van nature toch 'paranoïde wantrouwend' was, *gevaren zag* in het werk van de Nederlandse geheime diensten. Hij had bovendien de aansporingen van Wilson en Brandt niet nodig om op de geheime diensten te letten. Onder de leden van de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten was hij al opgevallen door zijn bovengemiddelde belangstelling voor de Nederlandse geheime organisaties. Deze oud-bewindsman verklaarde Den Uyls belangstelling, behalve uit zijn meer dan gewone nieuwsgierigheid, in de eerste plaats uit zijn voorliefde voor zeer geheime dossiers; zijn grote belangstelling voor de Koude Oorlog; en uit een democratisch schuldbesef wegens de informatie die sommige sociaal-democraten in het verleden aan de BVD hadden verschaft.⁶⁸ Den Uyl hoefde zich echter geen zorgen te maken over de loyaliteit van de coördinator, de gezagsgetrouwe Kruimink.

Kruimink

Kort voor Den Uyls aantreden als minister-president was Kruimink op 1 januari 1973 zijn werkzaamheden begonnen als coördinator op het ministerie van Algemene Zaken als opvolger van Bos.⁶⁹ Frederik Everhardus Kruimink was een buitengewoon krachtige figuur met een natuurlijk gezag en een bijna charismatische uitstraling. Hij zou in de kleine tien jaar waarin hij coördinator was een zwaar stempel drukken op het reilen en zeilen van de IDB.⁷⁰

Kruimink had een grote staat van dienst. Geboren in Oss, had hij in 1937 met succes de adelborstenopleiding voltooid. Hij was juist luitenant-ter-zee geworden, toen de Duitsers in mei 1940 Nederland binnenvielen. In die bange dagen gaf hij leiding aan een niet ongevaarlijk munitietransport over water van het eiland Rozenburg naar Scheveningen.

Na de Nederlandse capitulatie weigerde hij als een van de weinige Nederlandse officieren de verklaring te tekenen waarin het militaire kader moest beloven niet meer de strijd tegen Duitsland te zullen opnemen, de zogeheten erewoordverklaring. Daarom werd Kruimink achtereenvolgens geïnterneerd in krijgsgevangenkampen in het Duitse Soest, in Colditz en in het Poolse Stanislau. In de kampen stond hij bekend om zijn kracht, wat hem de bijnaam 'Beer' opleverde, om zijn beheersing van de vechtsport jiu-jitsu en om zijn vermogen sloten te kraken.

Eind 1943 ontvluchtte Kruimink na veertien eerdere ontsnappingspogingen eindelijk voorgoed uit krijgsgevangenschap. Na zijn vlucht was hij eerst enkele maanden actief bij het Poolse verzet, het Armia Krajowa (de Poolse Binnenlandse Strijdkrachten). Hij werd daar ingedeeld bij een contraspionagegroep, waarvoor hij in mei 1944 via Brussel en Berlijn naar Parijs reisde. In de Franse hoofdstad sloot hij zich aan bij de illegaliteit, waarvoor hij militaire spionage bedreef, en hij nam deel aan de gevechten die de bevrijding van Parijs inluidden. Eind augustus 1944 bereikte hij ten slotte Engeland.

Na de oorlog deed hij in Indië dienst bij de marine. Van 1952 tot 1954 was hij

stafofficier inlichtingen bij de Supreme Allied Commander Atlantic (SACLANT) op de Amerikaanse marinebasis in Norfolk, Virginia. Zijn belangrijkste taak in die functie was het bijhouden van de slagorde van de vloten van het Warschaupact. Teruggekeerd uit de Verenigde Staten werd hij stafofficier inlichtingen bij de Marinestaf. Na een korte periode op zee werd hij in 1957 als liaisonofficier in Singapore geplaatst, waar hij in een tijd van hoogoplopende spanningen tussen Nederland en de Indonesische regering uitstekend inlichtingenwerk verrichtte.⁷¹ Na enige tijd souschef van de Marinestaf te zijn geweest werd hij in november 1962 opnieuw werkzaam voor de MARID, waarvan hij nog geen twee jaar later hoofd werd. In 1965 werd hij souschef van de Marinestaf.

Binnen en buiten de marine was de bewondering voor Kruimink steeds groot. Een indruk van zijn kwaliteiten krijgt men uit de voordracht van Kruimink voor benoeming tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau door het hoofd van de MARID, commandeur J.F. van Dulm, wegens zijn activiteit als liaisonofficier in Singapore:

‘Betrokkene is een geboren inlichtingenofficier, voorzichtig in zijn uitlatingen, tactvol in gesprekken. Hij heeft een scherp opmerkingsvermogen, is vlug van begrip, waakzaam voor en opmerkzaam op uitlatingen van anderen, vasthoudend, gaat nimmer overhaast te werk en weet op gelegenheden en mogelijkheden (openingen) te wachten om deze dan meteen aan te grijpen, is doortastend en geduldig.’⁷²

Bij zijn aantreden als coördinator was Kruimink – Frits of (nog altijd) ‘Beer’ voor zijn vrienden, ‘admiraal’ voor zijn ondergeschikten – al 55 jaar, maar hij straalde nog een enorme vitaliteit uit.⁷³ Kruimink was voor de opeenvolgende premiers die hij diende dan ook een waardevolle medewerker.

Dadelijk bij Den Uyls aantreden lichtte de coördinator de nieuwe premier uitvoerig in over de situatie bij de IDB. *Intelligence* bleek steeds moeizamer te verkrijgen. Van de benaderde potentiële bronnen weigerden doorgaans zo’n 25 tot 40% medewerking. In november ’72 liepen er 16 operaties met *residence agents*, terwijl de dienst streefde naar 23. Kruimink klaagde over de opstelling van Buitenlandse Zaken, dat weigerde IDB-agenten op de ambassades te accepteren. Die houding contrasteerde nogal met die van de Oost-Europese regeringen, want volgens de coördinator bestond op Oost-Europese ambassades het personeel voor driekwart uit inlichtingenmedewerkers. ‘Wij zijn een ethisch volkje,’ hield hij de premier voor. De opstelling van BZ bracht volgens Kruimink gevaren mee. Daardoor was de IDB aangewezen op *blunt approaches*, met alle risico’s van dien.

De ongeveer 600 geregistreerde menselijke bronnen leverden jaarlijks zo’n 140 rapporten. De totale IDB-productie bedroeg echter zo’n 500 rapporten, die als volgt konden worden opgesplitst: 155 militair/politiek; 150 voor de marine; 150 politiek-economisch en 100 voor de BVD. Via liaisons met buitenlandse zusterdiensten had de IDB sinds zijn herrijzenis in totaal 2500 rapporten gekregen,

waarvan 10% politiek van aard waren, 40% Lucht- en Landmacht betroffen en 25% economische zaken als onderwerp hadden. Omdat Den Uyl wellicht enige vrees voor het optreden van de buitenlandse zusterdiensten aan de dag legde, probeerde Kruimink de premier gerust te stellen met de opmerking: 'Wij weerhouden buitenlandse Inlichtingendiensten van opereren op Nederlands grondgebied.'⁷⁴

De volgende alarmfase

Toen premier Den Uyl na verloop van tijd werd geconfronteerd met de problemen die bij de IDB waren ontstaan onder Hagen, neigde hij ertoe de dienst, die hij ook als lid van de vaste Kamercommissie als een poel van mismanagement en personeelsproblemen had leren kennen, geheel op te heffen. Pas nadat de premier was voorgehouden dat in dat geval de CIA het aldus ontstane vacuüm zou vullen, was hij bereid de dienst nog een kans te geven.

In die tijd, op 9 september 1975, wendde Hagen zich persoonlijk tot Den Uyl met de mededeling dat hij een algehele herbezinning op de taak en functie van de IDB noodzakelijk achtte. Tegelijk vroeg hij ontslag. In een gesprek, dat ook werd bijgewoond door secretaris-generaal Ringnalda en Kruimink, stelde hij voor te laten evalueren of de IDB wel voldeed aan de opdracht die hij enige jaren geleden had gekregen. Als een grote tekortkoming bracht Hagen bij de premier naar voren dat het nog steeds schortte aan een goede taakafbakening tussen de Nederlandse diensten en instanties. De samenwerking met de militaire diensten viel goed te noemen. De relatie met de BVD was nog 'in ontwikkeling'. Vooral het verkrijgen van noodzakelijke biografische gegevens verliep stroef. Het IDB-hoofd zelf meende dat de verhouding met de buitenlandse zusterdiensten uitstekend was. Volgens hem had de Nederlandse dienst daar een goede naam en kreeg hij van de bevriende diensten steeds meer steun.

Volgens Hagen beoordeelden de afnemers over het algemeen de rapportage als waardevol. Op maritiem en technisch-wetenschappelijk gebied was er sprake van enkele uitschieters naar boven. De militaire diensten hadden echter *requirements* waaraan de IDB niet altijd kon voldoen. De ministeries van Buitenlandse en Economische Zaken stelden weinig of geen verlanglijstjes voor inlichtingen op, hetgeen een handicap was bij de verwerving.

Om de door het KB van '72 vereiste omschakeling van de passieve BID naar een offensieve IDB te maken, had Hagens dienst een grote achterstand moeten inhalen. Wat de operaties op lange termijn betrof, betwijfelde Hagen of het rekruteren van buitenlanders ooit een succes zou worden, vooral omdat op dat gebied het gemis aan goede biografische gegevens de dienst parten speelde. Aan het nut van verwerving via eigen IDB-vertegenwoordigers in het buitenland twijfelde Hagen eveneens. Enige verhoging van de productie door middel van 'veldwaarneming', zoals het fotowerk à la Reydon en De Jager, en de inzet van *legal travellers* was

nog wel mogelijk, maar de informatie die aldus werd verkregen was vrijwel alleen interessant voor de Nederlandse militaire diensten. Voor de veldwaarnemingen bestond volgens Hagen bij de geallieerde zusterdiensten bijna geen belangstelling meer, omdat landen als de Verenigde Staten en Groot-Brittannië inmiddels over technische middelen (satellieten, spionagevliegtuigen) beschikten die dit werk vrijwel overbodig maakten. Het geografische gebied dat de IDB mocht bestrijken, de communistische landen en het Midden-Oosten, vond Hagen te beperkt.

De IDB kon zich in eigen land niet verheugen in enige populariteit. De medewerking van zowel ambtenaren als het bedrijfsleven liet te wensen over.

Ten slotte constateerde Hagen dat er op personeelsgebied spanningen waren ontstaan. Het werk van de verwervers werd als eentonig beschouwd. Afwisseling was alleen mogelijk als de IDB ook verwerking tot zijn taak zou mogen rekenen. Met het oog op de personeelsproblemen had Hagen al het hoofd van de Rijks Psychologische Dienst (RPD) F.J.E. Hogewind verzocht een onderzoek in te stellen.⁷⁵

Naar aanleiding van deze informatie van het diensthoofd gaf Den Uyl Kruimink opdracht eveneens een onderzoek in te stellen naar de doelmatigheid van de rapportage en de bevindingen van zowel de buitenlandse als de binnenlandse afnemers. Hangende dit onderzoek zou Hagen niet het door hem gevraagde ontslag worden verleend.⁷⁶

Het gevaar van 'gekleurde' informatie

Bij de opstelling van zijn rapport omtrent de interne organisatie van de IDB betrok de coördinator het toenmalige hoofd MARID, Hans Willem Rutgers, die nog veel bemoeienis zou krijgen met de IDB. Het was Kruimink en Rutgers al snel duidelijk dat de dienst in organisatorisch opzicht werd gefrustreerd door de krappe taakomschrijving, die de activiteiten van de IDB voornamelijk tot de verwerving beperkte. Er zou een zekere vorm van analyse van het ruwe inlichtingenmateriaal moeten komen. Naast de directie Verwerving zouden er onder een directie Verwerking een viertal afdelingen moeten komen ten behoeve van politieke, militaire, economische en technisch-wetenschappelijke analyse. Rutgers was er aanvankelijk voorstander van de analyseafdeling niet te integreren in de IDB, maar rechtstreeks onder de coördinator op het ministerie van Algemene Zaken te plaatsen, tezamen met de analisten van de BVD en de LAMID.

Bedoeld of onbedoeld zat Rutgers daarmee op dezelfde lijn als Den Uyl minder dan een jaar vóór zijn aantreden als premier in een vergadering van de vaste Kamercommissie, toen hij de vraag had gesteld

'hoe een *objectieve verwerking* te waarborgen van de binnenkomende, politieke en economische gegevens, of – negatief geformuleerd – hoe te vermijden dat

het beleid tot verkeerde conclusies komt doordat de verwerking van de gegevens wordt overgelaten aan diensten die deelbelangen behartigen'.⁷⁷

Den Uyl had destijds voorgesteld dat óf de verantwoordelijkheid voor de evaluatie moest berusten bij het hele kabinet, óf de premier de beschikking moest krijgen over een eigen dienst, die zelfstandig evaluatie verrichtte.

Gesouffleerd door waarnemend secretaris-generaal Ringnalda⁷⁸ zette Biesheuvel omstandig uiteen dat Den Uyl zich geen enkele zorg hoefde te maken over de objectiviteit van de inlichtingenrapportages. Daarvoor bestonden voldoende garanties. Ten eerste was er een scheiding tussen verwerper en verwerker. Ten tweede waren de inlichtingen voor de afnemers maar een fractie van alle (open en geheime) informatie die zij ontvingen. Ten derde waren het de afnemers zelf die de inlichtingenbehoeften formuleerden en kenbaar maakten. En ten slotte waren er nog de coördinator en het CVIN, die erop moesten toezien dat deelbelangen geen kans kregen de objectiviteit in gevaar te brengen.

Biesheuvel had dus geen behoefte aan een onafhankelijk evaluatiebureau bij zijn ministerie. Bovendien zou zo'n bureau erg kostbaar zijn, omdat de medewerkers ervan contextinformatie zouden moeten verzamelen, die op de afzonderlijke ministeries beruiste. Het werk van zo'n bureau zou tevens tot doublures leiden met alle administratieve problemen en competentie-narigheden van dien, waarin 'bij uitstek het Kabinet van de minister-president nimmer mag betrokken raken'. Een nog groter bezwaar tegen een afzonderlijk bureau bij Algemene Zaken was dat de politieke verantwoordelijkheid daardoor nog ondoorzichtiger zou worden.⁷⁹

Anders dan Den Uyl, die een voorstander van gecoördineerde evaluatie was, en Biesheuvel, die de niet-technische evaluatie op de ministeries wilde laten geschieden, bepleitte Kruijnk in 1975 dat de analisten een plaats zouden krijgen in Villa Maarheeze, omdat de daar gevestigde dienst ook het aanspreekpunt was voor buitenlandse zusterdiensten. In die opzet zouden de verwerkers de taak hebben om de rapporten van de *case-officers* ('de verwerpers') te analyseren en hen aan te sturen, voornamelijk door het opstellen van *requirements*.

Het oordeel van de afnemers

Ter uitvoering van zijn onderzoeksopdracht vroeg Kruijnk medio 1975 het ministerie van Buitenlandse Zaken om een oordeel over de waarde van de actuele IDB-informatie en mogelijke toekomstige inlichtingenbehoeften.⁸⁰ Verlangde BZ bijvoorbeeld politieke en economische rapportages van de IDB over landen en gebieden als Spanje, Libanon, Zuid-Afrika en Zuid-Amerika?

Ook wilde Kruijnk weten hoe het ministerie stond tegenover een wijziging van de huidige strikte afspraken met de IDB over de werkwijze van de dienst in het buitenland. De coördinator deelde mee dat, indien BZ instemde met een uitbreiding van het werkteerrein van de IDB, het voor een optimaal functioneren

van de dienst nodig was dat deze weer eigen medewerkers in geselecteerde landen mocht plaatsen. Die landen zouden overigens geen deel mogen uitmaken van de NAVO, en stationering zou nooit plaatsvinden zonder overleg met het ministerie van Buitenlandse Zaken. Kruimink kon zich diverse varianten voor de stationering in het buitenland indenken: een accreditering bij de inlichtingen- en veiligheidsdiensten van het betrokken land, onderbrenging bij het ambassadepersoneel zonder dat er sprake zou zijn van accreditering, en illegale stationering.

De vragen van Kruimink waren voor secretaris-generaal Schiff van BZ aanleiding een intern rondje langs alle beleidsafdelingen te organiseren. Uit de reacties bleek dat van de IDB-*intelligence assessments*, die geregeld ontvangen werden, in de praktijk nauwelijks gebruik werd gemaakt bij de beleidsvoorbereiding. Veel IDB-materiaal was gedateerd, bleek al bekend te zijn via de pers of was inhoudelijk aan de magere kant. Dit laatste werd door sommige directies toegeschreven aan 'het feit dat de Nederlandse diensten in het "quid-pro-quo"-spel met buitenlandse zusterorganisaties zelf niet veel te bieden hebben'.⁸¹

Nog voordat Schiff dit, zoals hij het noemde, '*vernietigend* *judicium*' over de IDB had ontvangen, meldde Kruimink zich persoonlijk bij hem om de problematiek van de IDB nog eens uit de doeken te doen, waaronder de geringe mogelijkheden om in de Buitenlandse Dienst rapporteurs te 'recruteren'.⁸²

In een twaalf pagina's tellende brief van 3 oktober 1975 aan de hoofden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de plaatsvervangend secretaris-generaal van BZ, W.P.L.G. de Boer, stelde Kruimink de problematiek van de verwerking aan de orde.⁸³ Volgens hem kon niet worden volstaan met de analyses van het SBP, die door Buitenlandse Zaken zeer gewaardeerd werden.⁸⁴ Het SBP was immers geen analysebureau op breder politiek terrein en zijn activiteiten hadden ook niet geleid tot inkrimping van activiteiten elders. Ten aanzien van het Warschaupact kon met enige inspanning uit de rapportages van de afzonderlijke inlichtingen- en veiligheidsdiensten nog wel een algemeen overzicht worden gemaakt, waarin alle – ideologische, politieke, economische en militaire – aspecten aan de orde kwamen. Voor het Midden-Oosten, het Westen en de rest van de wereld was dat niet mogelijk. Binnen het CVIN lagen voor die regio's wel waardevolle bijdragen van de BVD en LAMID op politiek en militair terrein ter tafel maar die konden niet in een vergadering 'aan elkaar geschreven' worden, aangezien niet verwacht kon worden dat de vertegenwoordigers van Buitenlandse Zaken in het CVIN, de Directies NAVO en WEU, met gezag over de inzichten van de andere directies van hun ministerie konden spreken. Verder dan een bespreking van de nota's van de BVD en de LAMID kwamen de aanwezigen ter CVIN-vergadering dus niet. Uitbreiding van het CVIN met andere directies van Buitenlandse Zaken leek echter evenmin een goede oplossing.

Op grond van deze constatering deed Kruimink de suggestie een bureau op te richten voor studie en verwerking van inlichtingenmateriaal van de NAVO en de Nederlandse diensten. Dit bureau, dat niet groot hoefde te zijn, zou de materie ordenen, opdat op korte termijn specifieke vragen van diensten en ministeries

beantwoord konden worden, dan wel de beantwoording kon worden gecoördineerd tussen de verwerkers.

In een reactie stelde mr. E. Bos, hoofd van de afdeling politieke aangelegenheden en militaire hulpverlening (DNW/PH) van BZ, dat de top van de ministeries reeds overstroomd werd met informatie, en dat aan uitvoerige analyses van een analysebureau op Algemene Zaken geen behoefte bestond. Over het algemeen had Bos na één jaar deelname aan het CVIN niet de indruk dat de inlichtingen die daar naar voren werden gebracht in lacunes voorzagen. Zij gingen nauwelijks verder dan de rapportage die BZ van zijn eigen diplomaten ontving of uit de pers kon vernemen. Het zou iets anders zijn als het zou gaan om gerichte informatie die toegespitst was op een actuele ontwikkeling op een bepaald terrein.⁸⁵

In een gesprek op 28 november 1975 tussen Schiff, plaatsvervangend secretaris-generaal De Boer, de DGPZ mr. M.H.J.C. Rutten en Kruijnk werd aan de coördinator het negatieve oordeel van BZ over de waarde van de door de IDB verstrekte gegevens meegedeeld. De inlichtingen van de IDB werden zelfs van minder waarde beoordeeld dan die van de voormalige BID. De oude dienst had tenminste enkele goede krachten gehad, zowel in het veld als in de verwerking, die er nu niet langer waren. BZ had moeite om nieuwe behoeften te formuleren, al vroeg het ministerie zich wel af waarom inlichtingenvergaring over NAVO-landen taboe was. Hadden die landen hier zelf geen medewerkers geaccrediteerd?

BZ leek achteraf Crul nog gelijk te geven. Het ministerie gaf bijvoorbeeld aan erg geïnteresseerd te zijn in hetgeen er in Parijs omging, vooral in de relatie tussen de Franse regering en Bonn en tussen Parijs en de Derde Wereld. Spanje was ook een interessant target, evenals het Middellandse-Zeegebied, het Midden-Oosten, de interne gang van zaken op de Antillen en de mogelijke aspiraties van Venezuela ten aanzien van die eilanden. En:

‘Waarom bijvoorbeeld geen onderhands contact met de PLO? Wel elk westers land ontkent met de PLO te praten, maar dat is natuurlijk niet waar en het zou toch bijzonder nuttig kunnen zijn als de IDB daar een ingang in had.’

Kruijnk antwoordde dat in 1970 nu juist radicaal was gebroken met de inlichtingenvergaring ten aanzien van het Westen en de blik oostwaarts was gewend. Maar er waren, als BZ dat verlangde, geen technische bezwaren of bindende afspraken die verruiming van het werkterrein van de IDB in de weg zouden staan. Kruijnk beaamde dat er met de bestaande werkwijze en met de rapportages zoals die de laatste jaren waren geleverd geen reden was voor het voortbestaan van de IDB. Indien op een ander terrein wel goede resultaten bereikt konden worden, bestond de bereidheid bij zowel BZ als Kruijnk de zaak gedurende een proefperiode van vijf jaar aan te zien. De admiraal wees Buitenlandse Zaken er overigens op dat het departement in de toekomst voor een betere aansturing van de IDB moest zorgen, wilde de dienst met nuttige resultaten komen. De nieuwe *require-*

ments zouden in goed onderling overleg tussen BZ en de IDB moeten worden vastgesteld.

Volgens het verslag van de bespreking, dat werd opgesteld door Kruijnk, liet BZ de strikte condities ten aanzien van het opereren van IDB'ers in het buitenland varen. Het ministerie was bereid om medewerking te verlenen aan het plaatsen van IDB-medewerkers in het buitenland, hetzij legaal, hetzij 'semi-legaal'. Zulke medewerkers waren namelijk toch wel waardevol gebleken. Benaderingen van Nederlandse diplomaten zouden evenwel altijd conform de bestaande afspraak moeten worden ingeleid door de top van het departement.⁸⁶

Bij lezing van Kruijnk's weergave van het gesprek werden op Buitenlandse Zaken de wenkbrauwen gefronst. Kruijnk had verscheidene malen een verkeerde indruk gekregen van hetgeen de BZ-ambtenaren naar voren hadden gebracht. Zo had BZ helemaal geen gunstige ervaringen met legale en 'semi-legale' inlichtingmedewerkers in het buitenland. Zij gedroegen zich veel te opvallend, waardoor hun diplomatieke dekmantel spoedig verloren ging. Over de vraag of BZ in de toekomst bereid zou zijn 'semi-legale' IDB'ers toe te laten tot zijn diplomatieke posten, zou nog verder moeten worden gesproken.

Ook ten aanzien van de PLO zat Kruijnk er volledig naast. Rutten had namelijk de vraag gesteld of de IDB zou kunnen uitvinden of andere landen – met name de VS, Groot-Brittannië of de Bondsrepubliek Duitsland – onderhandse contacten met de PLO hadden. Het misverstand als zou Nederland dergelijke contacten nastreven moest onmiddellijk worden rechtgezet, omdat het uitlekken van de desbetreffende passage in het verslag van Kruijnk de minister van Buitenlandse Zaken in grote politieke problemen kon brengen.⁸⁷ Op verzoek van Schiff bracht Kruijnk inderdaad de verlangde veranderingen aan in het verslag.⁸⁸

Van de andere afnemers – het ministerie van Economische Zaken,⁸⁹ de Verenigde Chefs van Staven, de BVD en de militaire inlichtingendiensten⁹⁰ – drong er geen enkele aan op opheffing van de IDB. Hun reacties leverden echter ook geen eenduidig beeld op ten aanzien van de belangrijkste vraagstukken, zoals de kwaliteit van de IDB-rapportage gedurende de voorafgaande jaren, de geografische afbakening van het werkkterrein van de IDB, de noodzaak van verwerking en het nut van een analysebureau voor de minister-president. EZ, dat vooral behoefte had aan economische berichten over het Warschaupact, China en het Midden-Oosten en over die landen in de Derde Wereld waar Moskou zijn invloed uitbreidde en dus een concurrent dreigde te worden van de Nederlandse industrie, was nog het meest positief in zijn oordeel. Het deelde echter de opinie dat de IDB-rapportages niet wezenlijk waren geweest voor het beleid, terwijl de verspreiding zowel binnen het ministerie zelf als onder Nederlandse bedrijven soms gehinderd werd door de hoge classificatie die aan de IDB-rapporten werd gegeven. Opmerkelijk, gezien de rivaliteit op dit gebied, was dat de MARID over de veldwaarneming door opvarenden van de Nederlandse koopvaardij positiever oordeelde dan Hagen. Hoewel de MARID zelf ook inlichtingen van informanten verkreeg, zou de Mariniedienst het werk van de IDB niet kunnen overnemen. De MARID beschikte

namelijk wel over de know-how maar niet over de vereiste middelen en financiën. Met behulp van de inlichtingen van de IDB kon de Marine een eigen onafhankelijke analysecapaciteit behouden en gegevens uitwisselen met marines van andere landen. Vooral de Amerikaanse en Britse marine-inlichtingendiensten spraken, volgens de MARID, vol lof over deze berichtgeving van de IDB, die beter zou zijn dan hun eigen inlichtingen. De buitenlandse zusterdiensten wisten trouwens niet beter dan dat de foto's van Oostblokhavens, -schepen en -installaties afkomstig waren van de Marine Inlichtingendienst.⁹¹

BVD-hoofd A. Kuipers, die beweerde te weinig kennis te hebben van allerlei feiten en omstandigheden betreffende de IDB om een goede beoordeling van het belang en de taakvervulling van die dienst te kunnen geven, was niettemin gekant tegen opheffing van de IDB, omdat daardoor op den duur voor Nederland minder informatie van de buitenlandse zusterdiensten zou loskomen: 'Het was ook in de *intelligence*-wereld zo, dat samenwerking iets oplevert, maar dat een bedelaar geen status heeft'. Kuipers suggereerde de IDB een ruimere taakopdracht te geven, zowel qua operatiegebied als door opneming van analyse in de taakstelling. Bewerking van de *wkc-intercepts* zou hierbij goed passen.⁹²

Het Comité Verenigde Chefs van Staven (CVCS) was daarentegen unaniem van mening dat de IDB voor de drie militaire diensten uitsluitend een verwervende instantie was, en dat moest zo blijven.⁹³

Op basis van deze zeer uiteenlopende reacties van de Nederlandse zusterdiensten en de belangrijkste afnemers mocht coördinator Kruijnk vervolgens een coherent rapport schrijven over de toekomst van de IDB. Het zou geen gemakkelijke taak zijn.

‘De beer is los’:

Kruiminks pleidooi voor herstel van de analysebevoegdheid

Het belang van een nationale inlichtingencapaciteit

Kruimink klaarde het karwei kranig. Zijn rapport, dat in december 1975 gereed kwam,¹ betrof voornamelijk de taak en het functioneren van de IDB, de coördinatie in het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) en de instelling van de door premier De Jong al toegezegde coördinatiecommissie uit de ministerraad.

Kruimink concludeerde dat de reorganisatie in 1970 en de toen aan de IDB verstrekte opdracht in de praktijk geen onverdeeld succes waren gebleken. Van de door de IDB vergaarde inlichtingen had zeventig procent betrekking op militair-technische gegevens, was twintig procent bestemd voor het ministerie van Economische Zaken en betrof tien procent politieke aspecten, die voor Buitenlandse Zaken bedoeld waren. Kruimink leidde uit de reacties af dat vooral ten aanzien van die laatste tien procent ontevredenheid bestond.

De oorzaak van de onvrede met de resultaten van de IDB zag Kruimink in de te moeilijke en beperkte taakstelling van de IDB. Penetratie achter het IJzeren Gordijn bleek een zeer lastige opgave te zijn (niet alleen voor de IDB maar ook voor buitenlandse diensten), die nog steeds zwaarder werd. Penetratie leverde wel detailgegevens op maar geen zaken van belang voor de algemene beleidsbepaling.

Het onderbrengen van de verwerving van offensieve inlichtingen bij de BVD bood weinig perspectief. De BVD was daar geen voorstander van, en als het toch zou gebeuren, zou de IDB als een apart directoraat-generaal aan de BVD moeten worden toegevoegd. Daarmee zou dus eigenlijk niets worden opgelost, temeer niet daar BVD-hoofd Kuipers herhaaldelijk had gezegd dat de IDB te krap was opgezet en dus meer mensen en middelen zou verlangen. Kruimink zelf voorzag kritiek op onderbrenging bij de BVD:

‘Uit politiek oogpunt zullen hiertegen de nodige bezwaren rijzen. De meest gehoorde zullen dan zijn: te grote machtspositie, mogelijkheid tot chantage bij het verwerven van bronnen, verlies van objectiviteit van het produkt en de minister van Binnenlandse Zaken begeeft zich op buitenlands terrein. Als voorbeeld kan de KGB dienen.’

Volgens Kruijnk zouden ook de buitenlandse zusterdiensten een opheffing betreuren, hoewel 'een zeker eigenbelang hieraan zeker niet vreemd zal zijn'. De waardering van die kant voor de IDB-rapportage mocht ook blijken uit het ruilmateriaal dat de dienst ontving.² NAVO-partners zouden opheffing van de IDB trouwens kunnen uitleggen als een onttrekking door Nederland aan de verplichtingen van het bondgenootschap. Elk land erkende overigens de noodzaak van een offensieve inlichtingendienst, al was dat in sommige gevallen een militaire in plaats van een civiele organisatie.

Bovendien moesten de voordelen van een offensieve inlichtingendienst niet worden onderschat. De IDB had zijn nut bewezen tijdens de oliecrisis, staatssecretaris A. Stemerdink achtte de IDB-gegevens van groot belang voor het aanschafbeleid van militair materieel, en de Nederlandse industrie vulde met behulp van *intercepts* van het WKC haar orderportefeuille.

Kruijnk concludeerde derhalve dat er, ondanks de bezwaren van BZ, geen redenen waren om de IDB op te heffen, althans niet binnen de komende vijf jaar, waarin een nieuwe taakstelling zou moeten worden uitgetest.

Verruiming van de taakstelling

De verwerving moest volgens Kruijnk worden uitgebreid tot andere gebieden en landen dan alleen het Warschaupact en het Midden-Oosten. De ongerichte clandestiene operaties achter het IJzeren Gordijn moesten worden beperkt dan wel gestaakt. Verder moest de IDB niet alleen WKC-producten van militaire aard systematiseren, analyseren en parafaseren, maar ook onderschepte berichten van niet-militaire aard. Zoals de situatie nu was, gooide de dienst namelijk meer weg aan *intercepts* dan ze verspreidde.

Er zou een accentverschuiving moeten plaatsvinden van vergaring van militair-technisch-wetenschappelijke naar politiek-economische gegevens. Verder moest er een verbetering komen in de verhouding tussen de inspanning voor de buitenlandse zusterdiensten, en die ten behoeve van het nationaal belang. Het werk van de IDB voor de buitenlandse diensten was namelijk in de loop der tijd het leeuwendeel van de activiteiten gaan vormen.³

Verwerking van de vergaarde, vooral politiek-economische, gegevens zou het product ten goede komen. Daardoor zou de IDB een eigen specialisatie aanbieden naast de analyse van militaire gegevens, die al door de LAMID gebeurde, en de analyse van politiek-ideologische ontwikkelingen door het SBP. Kruijnk waarschuwde ook dat de IDB niet te ver moest gaan met de verwerking en geen duplicaat moest leveren van hetzij de overzichten die het ministerie van Economische Zaken al produceerde, hetzij de 'analyses' van de bekende radio-commentator mr. G.B.J. Hiltermann. Het ging primair om feiten die bouwstenen waren voor het beleid van afzonderlijke ministeries.⁴ Analyse zou dus alleen plaatsvinden voorzover dat niet al elders werd gedaan. Het algehele verbod op verwerking kon echter vervallen.

Om een betere relatie tussen de IDB en zijn cliënten te verzekeren zouden er van alle afnemers functionarissen bij de IDB worden gedetacheerd. Binnen het CVIN moest een inlichtingenbehoefteplan worden gemaakt, compleet met een vaststelling van prioriteiten, om de verwerving beter te laten verlopen.

De interne organisatie van de IDB

De interne organisatie van de IDB moest veranderen door de aanstelling van een chef personele zaken en administratie en de herinvoering van de functie van hoofd operaties. Of er ook een hoofd verwerking moest komen, zou nog nader worden bezien. De formatiesterkte zou voornamelijk uit dat van de *verwerkende* sector worden geselecteerd, eventueel aangevuld met detacheringen vanuit de kring van de afnemers. Het budget van de dienst zou in de komende jaren in beginsel gelijke tred moeten houden met de begroting van Algemene Zaken.

Kruimink kreeg steun van de Rijks Psychologische Dienst (RPD), die de oorzaak van veel frustratie onder het personeel eveneens zag in de te beperkte taakstelling.⁵ Uit het interne onderzoek van deze dienst naar het functioneren van de IDB, dat begin februari 1976 aan Kruimink en secretaris-generaal Ringnalda werd aangeboden,⁶ bleek verder dat de zittende eenmansleiding niet voldeed. Het was volgens de RPD noodzakelijk om snel een chef operaties en een 'bekwaam' hoofd van de administratie (tevens personeelszaken) toe te voegen aan het hoofd van de IDB. De RPD betwijfelde wel of Hagen bevoegdheden aan deze twee nieuwe hoofden zou kunnen delegeren, maar gezien de sporen die hij had verdiend op het operationele vlak, moest hem die kans worden gegund.

Kruimink tekende hierbij aan dat nauwer overleg van Hagen met Ringnalda en hemzelf 'de gemoedsrust' van het hoofd IDB ten goede zou komen. Kortom, Hagen zou worden omringd met een aantal personen die hem figuurlijk staande moesten houden. Volgens de BVD-historicus D. Engelen konden de uitkomsten van het onderzoek dan ook niet anders worden geïnterpreteerd dan als 'een onder curatele plaatsen van de weinig communicatief ingestelde Hagen'.⁷ Voorts werd een Commissie van Overleg uit het personeel in het leven geroepen. Een grotere persoonlijke bemoeienis van de premier met de dienst wees de coördinator echter van de hand.⁸

De ambtelijke en ministeriële coördinatie

Kruimink kwam ook met een bespiegeling van de opzet en werkwijze van het CVIN. Het comité had als taak om in tijden van oorlog en oorlogsgevaar de regering te kunnen voorzien van inlichtingenrapporten en appreciaties van de toestand. In crises, zoals ten tijde van het Nieuw-Guinea-conflict, de inval van het Warschau-

pact in Tsjechoslowakije en de oorlog van 1973 in het Midden-Oosten, evenals tijdens NAVO-oefeningen, maakte het CVIN op continu basis overzichten van de toestand.⁹ Ook over landen waar binnen afzienbare tijd mogelijk belangrijke ontwikkelingen zouden plaatsvinden, konden binnen het CVIN speciale landenstudies worden samengesteld. Dat was bijvoorbeeld gebeurd ten aanzien van China en Joegoslavië. Volgens Kruimink had het CVIN in dit opzicht aan de verwachtingen voldaan.

In normale tijden was de situatie evenwel anders en werd er bij het functioneren van het comité soms een vraagteken geplaatst. Conform zijn instructie kwam het CVIN weliswaar maandelijks in twee vergaderingen bijeen en stelde het een overzicht op van de toestand (voornamelijk van het Warschaupact en de periferie daarvan), maar dit werd zelden aan de regering gepresenteerd, die daaraan door de jaren heen ook geen behoefte bleek te hebben. Volgens Kruimink was dit te wijten aan de beperkte rol van de premier in het Nederlandse staatsbestel. Daarnaast bleek ook uit de ervaringen in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en West-Duitsland dat dergelijke comités over het algemeen niet langdurig goed functioneerden. Zij werkten alleen naar behoren in korte periodes van verhoogde spanning.

De gedachtewisseling met afnemers en diensten over het functioneren van het CVIN had weinig concrete ideeën opgeleverd. Het algemene oordeel was dat het CVIN moest blijven bestaan als orgaan dat zich steeds weer de vraag stelde: 'broeit er iets; zo ja, moeten we dan niet samen iets doen?' Ook vervulde het comité een nuttige functie om mogelijke geschilpunten en competentiekwesties te kunnen bespreken en in der minne te schikken. Knopen doorhakken kon en mocht het CVIN niet. De deelnemers aan het CVIN waren het zogeheten voor-CVIN, de bijeenkomst van medewerkers op het werkniveau twee dagen vóór de echte CVIN-vergaderingen, steeds belangrijker gaan vinden dan de eigenlijke bijeenkomsten.

Als het CVIN meer zou moeten doen dan het coördineren van door de diverse diensten verzamelde inlichtingen en bijvoorbeeld afnemers op ad-hocbasis zou moeten voorzien van een geïntegreerd beeld, dan moest aan het CVIN een bureau van enkele experts uit de diensten toegevoegd worden. Zo'n bureau kon, volgens Kruimink, ondergebracht worden bij bijvoorbeeld de IDB.¹⁰

Toen in 1972 de IDB van Defensie terugkeerde naar Algemene Zaken, was het nodig geweest om het ontwerp-KB betreffende de inlichtingen- en veiligheidsdiensten aan te passen. Bij die gelegenheid was de door premier De Jong toegezegde ministeriële coördinatiecommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten komen te vervallen. Nadat de oude toestand weer was hersteld, ging de individuele verantwoordelijkheid van de betrokken ministers weer prevaleren boven een collectieve verantwoordelijkheid.

Het schrappen van de commissie had tevens tot gevolg dat de coördinator niet het beleid van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten actief ging coördineren of erop toezien, zoals aanvankelijk in de bedoeling had gelegen, maar alleen voor afstemming van de werkzaamheden zorgde.

Door het vervallen van de commissie uit de ministerraad droegen volgens Kruimink twee van de belangrijkste afnemers van de IDB, namelijk de ministers van Buitenlandse en Economische Zaken, geen medeverantwoordelijkheid voor het functioneren van de inlichtingendienst. Kruimink achtte dit ongewenst.

Kruimink bepleitte derhalve de instelling van een commissie waarin de ministers van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Defensie, Economische Zaken, Justitie en Financiën zitting zouden hebben. De minister van Justitie moest volgens Kruimink plaatsnemen in de commissie wegens de verhouding tussen het Openbaar Ministerie en de diensten.

Kruiminks voorstellen aanvaard

Secretaris-generaal Ringnalda van Algemene Zaken en premier Den Uyl sloten zich aan bij Kruiminks conclusies. Hagen zelf werd pas laat over de bevindingen van Kruimink en de RPD ingelicht. De RPD-nota, die reeds begin februari 1976 gereed was, werd hem eerst in mei gestuurd met de mededeling van Ringnalda dat 'ik geen genuanceerd verhaal heb willen opdissen en de zaken rauw heb opgediend om te bereiken dat we niet in kwasi-conclusies zullen blijven steken'.¹¹ Wegens tijdgebrek kon Den Uyl Hagen over de conclusies uit de nota niet eerder dan op 16 juni spreken.

Het duurde opnieuw een maand, tot 16 juli 1976, voordat de premier een notitie aan Hagen stuurde, waarin de nieuwe taak en werkwijze van de IDB schriftelijk waren vastgelegd. Daarin deelde Den Uyl mee dat de geografische begrenzing van het werkkerrein van de dienst werd opgeheven. De verwerving moest zich voortaan ook richten op landen die niet tot het Warschaupact behoorden. In sommige gevallen konden IDB-medewerkers in het buitenland worden geplaatst. Den Uyl zou deze kwestie met minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoep nader bespreken. Verder werd het verbod op de verwerking van informatie opgeheven. Ook kondigde de minister-president aan dat hij een nieuwe activiteit wilde beginnen: het opstellen van een jaarlijks inlichtingenplan, het latere Nationale Inlichtingenbehoeftenplan (NIBP), dat leidraad moest zijn voor de vergaring van gegevens. Het nieuw aan te stellen hoofd Analyse zou ondermeer worden belast met het ontwerpen van het jaarlijkse ontwerp-inlichtingenplan. Daartoe moest hij afnemers stimuleren hun behoeften te formuleren. Tegen eind september verwachtte Den Uyl van Hagen een uitgewerkt takenpakket, de organisatiestructuur en alle bijbehorende interne instructies.¹²

Begin september berichtte Hagen aan Ringnalda dat hij zolang de in te stellen ministeriële commissie de wijziging van de taak en werkwijze van de IDB niet had vastgesteld en hij niet de nieuwe hoofden Operaties, Verwerking en Algemene Zaken had kunnen aantrekken, aan dit verzoek niet kon voldoen. Daarop kreeg hij uitstel tot 31 maart 1977.¹³

Het *residence*-project gesneuveld

Als gevolg van de reorganisatie bij de IDB sneuvelde het uiterst geheime *residence project*, dat een aantal jaren was geleid door Piet Gerbrands. Drs. Pieter Roelof Gerbrands was tijdens de oorlog vanuit Nederland naar Engeland ontkomen en van daaruit ingezet als agent voor BI.¹⁴ Hij had een sterk ontwikkeld besef van *security*, dat hem ongetwijfeld van pas zal zijn gekomen in zijn naoorlogse operationele werkzaamheden voor de CVD en later de Binnenlandse Veiligheidsdienst. Bij de BVD en verscheidene buitenlandse zusterdiensten genoot hij grote faam als operateur en contra-inlichtingen-expert. Gerbrands, die vloeiend Frans, Duits, Engels en Spaans sprak, onderhield nauwe contacten met het CIA-station in Den Haag. Hij was daarnaast zeer bevriend met kolonel René Delseny, hoofd van de contraspionagesectie van de Franse inlichtingendienst SDECE. En hij voerde gezamenlijke operaties uit met Amerikaanse, Duitse, Franse en Britse diensten. Tot de Amerikaans-Nederlandse missies behoorden door Gerbrands geleide operaties tegen het Oostblok met behulp van emigrantorganisaties, acties op het randje van de formele taakomschrijving van de BVD. Onder meer daarom reisde Gerbrands herhaaldelijk naar het CIA-station in Berlijn. Bij de CIA stond Gerbrands bekend als 'brilliant but slightly indisciplined'. In het CIA-hoofdkwartier in Langley, Virginia, gingen bij het vernemen van operaties van Gerbrands herhaaldelijk de wenkbrauwen omhoog, van verbazing en bewondering.

Zoals men wel vaker ziet bij mensen die tientallen jaren belast zijn met contra-spionage, raakte Gerbrands ten slotte verdwaald in, wat in de spionagewereld wel wordt genoemd, de *wilderness of mirrors*. Net als de grote contraspionage-expert van de CIA, James Jesus Angleton, met wie hij lange tijd goed bevriend was, raakte Gerbrands in de ban van de beweringen van Anatoli Golytsin, een KGB-officier, die in 1961 in Finland was overgelopen naar de CIA. Golytsin leed aan een extreme vorm van de zogenaamde overlopersziekte. Overlopers krijgen in de eerste maanden na hun overlopen veel aandacht van hun nieuwe beschermheren, die pogen zoveel mogelijk informatie uit hen te pompen. Daarna wordt het echter stil rond de overlopers, die vaak onder een nieuwe identiteit mede met het oog op hun eigen veiligheid in een situatie worden geplaatst waar zij juist niet in de belangstelling staan. Die plotselinge verslapping van de aandacht kunnen sommige overlopers niet verwerken. Net als een bepaald type gevangenen gaan zij daardoor steeds nieuwe zaken bedenken waarmee zij hopen de vroegere interesse voor hun persoon terug te winnen. In hoeverre dat een bewuste daad is en of zulke overlopers zelf geloven in hun bedenkzels kan in het midden blijven.

Feit is dat Golytsin jarenlang verwarring en achterdocht binnen de westerse inlichtingendiensten zaaide door zijn bewering dat deze zwaar gepenetreerd waren door de sovjetdiensten KGB en GRU. Ook verspreidde hij de theorie dat de breuk tussen Moskou en Peking, evenals die tussen Moskou en maarschalk Tito niet reëel was, maar een vorm van misleiding.¹⁵

Rond 1966 meldden Angleton en Golytsin zich bij Gerbrands voor een super-

geheime missie, waarvan zelfs het *CIA-station* in Den Haag niet op de hoogte werd gesteld. Daarmee ging de Amerikaanse contraspionage-expert zijn boekje te buiten, maar ook Gerbrands, die zich net als Angleton door Golytsin op sleeptouw had laten nemen. Tijdens een van de internationale Bilderberg-conferenties, waarop vooraanstaande westerse politici, ambtenaren en zakenlui onder leiding van Prins Bernhard discussieerden over de beveiliging van de kapitalistische wereld tegen het communisme, was gesproken over de politieke verwijdering tussen de Sovjet-Unie en de Volksrepubliek China. Toen Golytsin nog in Moskou bij de KGB had gewerkt, zo zei hij, had hij gemerkt dat zijn chef zeer ingenomen was geweest met het geanonimiseerde verslag van deze conferentie. Het KGB-hoofd had daarna besloten deze verwijdering propagandistisch uit te buiten, aldus Golytsin. Oorzaak en gevolg omdraaiend meende Golytsin dat uit het latere enthousiasme van de KGB-chef kon worden afgeleid dat de spreker op de Bilderberg-conferentie een agent van de Russische geheime dienst was geweest. Angleton en Golytsin kwamen daarom naar Nederland om bandopnamen van de bijeenkomst te bemachtigen, opdat zij aan de hand daarvan zouden kunnen vaststellen wie de 'Russische agent' was geweest die de 'verwijderingspropaganda' in de Bilderberg-kring had gepredikt.

Tijdens hun aanwezigheid begon Gerbrands' ambtelijk geweten te knagen, wegens zijn medewerking aan Angleton en Golytsin buiten de geëigende kanalen om. Hij biechtte daarom de aanwezigheid van de Amerikaanse contraspionage-expert en zijn overloper-protégé op bij *CIA-station-chief* Cleve Cram. De laatste informeerde zijn hoofdkwartier in Langley over het ongebruikelijke optreden van Angleton, waarna in de woorden van een van de betrokkenen: 'the shit hit the fan'. Angleton kreeg weliswaar de banden waarom hij had gevraagd, maar hij zou Gerbrands zijn 'verraad' niet vergeven. Volgens het vriend-vijand-schema in de hoofden van Angleton en Golytsin moest Gerbrands wel een KGB-agent zijn om zo iets te doen.

Toen Sinninghe Damsté lucht kreeg van de geheime operatie, liet hij Angleton nummer 1 op de signaleringslijst van de Marechaussee zetten. Nooit zou deze man Nederland nog mogen binnenkomen. Via Cram eiste Damsté de banden terug die Angleton had meegenomen naar Langley. Ondanks herhaalde verzoeken aan Langley kwam er geen reactie. Pas jaren later zouden ze bij het ruimen van een kluis in het CIA-hoofdkwartier worden gevonden en alsnog teruggegeven.

Met deze ongelukkige actie verbruide ook Gerbrands het bij zijn diensthoofd. Damsté vond de gang van zaken eigenlijk een reden om Gerbrands uit de BVD te verwijderen, maar zover kwam het uiteindelijk niet. Het was dus niet onbegrijpelijk dat, toen in 1967 Sinninghe Damsté de BVD verliet, niet het bekwame hoofd Operatiën Piet Gerbrands, maar de tweeënehalf jaar oudere Andries Kuipers, die zijn inlichtingenwerk ook tijdens de oorlog in het verzet was begonnen, hem opvolgde als diensthoofd. Het was desondanks een bittere teleurstelling voor Gerbrands. Persoonlijk konden hij en Kuipers het goed met elkaar vinden – zij hielden bijvoorbeeld muziekavondjes waarop beiden de klarinet bespeelden – maar zakelijk gezien konden zij niet door één deur. Gerbrands trad daarom na de

benoeming van Kuipers in dienst van de BID, die hem onder cover van de firma Philips eerst naar Zuid-Amerika en vandaar naar Japan stuurde.

Deze stationering was evenwel een dekmantel voor BID-activiteiten. Crul, die overtuigd was van de economische potentie van het land van de rijzende zon, had Gerbrands na zijn teleurstelling bij de BVD weten te strikken voor zijn dienst. Na enkele jaren keerde Gerbrands terug naar Nederland, waar inmiddels Hagen hoofd van de inlichtingendienst was geworden. Gerbrands bleek hem een brief van Crul te kunnen tonen waarin Hagens voorganger hem een positie bij de BID had beloofd na afloop van zijn stationering in Tokio. Hagen kon niet anders dan deze belofte gestand doen. Gerbrands werd echter ruimtelijk afgezonderd van de Villa Maarheeze en kreeg een plaats in een gebouw van het ministerie van Algemene Zaken in de Haagse Sweelinckstraat. Voor de andere medewerkers was niet duidelijk wat de taak van Gerbrands precies inhield. Verscheidene van hen meenden ten onrechte dat Gerbrands de liaison met de BVD was. In werkelijkheid onderhield Gerbrands, daarbij ondersteund door twee andere IDB'ers en een eigen secretaresse, contacten met een klein aantal Nederlandse diplomaten die bij wijze van uitzondering op het negatieve standpunt van Buitenlandse Zaken met instemming van hun *chef de poste* waren ingeschakeld bij het IDB-werk. Het ging daarbij vermoedelijk om de plaatsen Helsinki, München, Wenen en Salzburg. Frequent reisde Gerbrands naar de medewerkers op de posten. Soms ook kwamen zij naar Den Haag, waar zij geheime ontmoetingen hadden met Gerbrands in een *safehouse*, dat bij hen bekend stonds als het 'geheime kamertje'.

Deze operatie en de daarmee samenhangende *joint operations* (met binnen- en buitenlandse zusterdiensten) werden het *residence project* genoemd. De gesprekken van Gerbrands met de diplomaten werden op de band opgenomen en de verslagen ervan werden later uitgetypt. De *residents* werd eveneens gevraagd hun rapporten niet op schrift te stellen, maar in een dictafoon in te spreken en het bandje per gewone post in te zenden. Gerbrands meende namelijk dat bij het opschrijven van hun bevindingen, bijvoorbeeld over ontmoetingen met andere diplomaten, de *residents* ogenschijnlijke details die voor hem van grote waarde waren, onvermeld zouden laten. De leider van het *residence project* pendelde regelmatig naar Villa Maarheeze. Daarnaast onderhield hij contacten met zijn voormalige werkgever Philips. Door ingewijden wordt daaraan betekenisvol toegevoegd dat de multinational uit Eindhoven in die tijd veel telefoonnetten en -centrales in het buitenland aanlegde of herstelde. Tevens was daar een voormalige BVD-medewerker werkzaam, die de contacten met Gerbrands' *residents* onderhield.

Al dan niet geïnspireerd door Golytsin had Gerbrands een aparte werkwijze ontwikkeld om inlichtingen te vergaren, die men zou kunnen betitelen als de deductieve methode. Hij gaf zijn *residents* opdracht het aantal kranten en periodieken dat zij lazen fors te verhogen. Gerbrands was namelijk sterk geïnteresseerd in symbolen en geheime boodschappen. Volgens zijn theorie poogde het bewind in de Sovjet-Unie door middel van zowel informatie als desinformatie in contact te blijven met het westen. Aangezien het westen volgens hem echter in de loop

der eeuwen steeds meer doof en blind was geworden voor dergelijke versluierde boodschappen, moest de Sovjet-Unie haar signalen zo luid en duidelijk mogelijk overbrengen. Het was daarom zaak bij het begin van een operatie aan een resident opdracht te geven om te zoeken naar een vrijwel gelijkluidend artikel dat in bijna alle kranten voorkwam.

In het geval van de operatie in Wenen diende zich zo'n signaal bijvoorbeeld aan toen het de daar gestationeerde *resident* opviel dat tegelijkertijd in 20 van de 23 door hem bestudeerde kranten een artikel verscheen dat reeds in de kop de vraag stelde: 'Wat gebeurt er met Joegoslavië na de dood van Tito?' Zo'n overeenkomst, die volgens Gerbrands dus geen toeval kon zijn, was het uitgangspunt voor wat hij noemde een diepteanalyse. In het geval van Tito werd dan bijvoorbeeld de vraag gesteld hoe de Joegoslavische leider zijn politieke erfenis zou veiligstellen. Volgens Gerbrands moest dat gebeuren door afspraken voor de verschillende regio's van Joegoslavië te maken met het sovjetbewind. De *resident* kreeg vervolgens instructie om in periodieken naspeuringen te doen naar reizen die gemaakt werden door officiële functionarissen tussen Joegoslavië en de Sovjet-Unie, alsmede naar vermeldingen van de uitreiking van sovjetonderscheidingen aan Joegoslaven. Dergelijke berichtgeving betekende dan de verificatie van de eerder opgestelde theorie. Omdat volgens Gerbrands een Russische garantie voor Tito's veelvolkenstaat onder meer zou moeten worden betaald met toegang van de sovjetvloot tot een basis in de Middellandse Zee, kreeg de *resident* in Wenen opdracht *De Kampioen* van de ANWB te lezen om te zien of bepaalde streken aan of langs de Joegoslavische kust voor het toeristenverkeer werden verboden. Toen inderdaad op een gegeven moment midden tijdens het toeristenseizoen enkele eilandjes tot verboden gebied werden verklaard, was dat in de ogen van Gerbrands het sluitstuk van zijn theorie.

De deductieve methode van Gerbrands leek veel aantrekkelijks te hebben. Het probleem van de IDB, dat de wereld zo groot was en de middelen van de IDB zo beperkt, leek er in één klap door te worden opgelost. Dankzij de deductieve benadering werd een brandpunt van belangstelling gecreëerd, waarop alle energie kon worden gericht. Zoals een van Gerbrands' *residents* zei: 'Dankzij zijn methode van "koppensnellen" las je 23 kranten sneller dan voordien twee.'

De methode droeg echter ook een groot gevaar in zich. Wat niet in de theorie paste, viel al gauw buiten het blikveld. Sterker nog, de theorie werd steeds meer een zichzelf vervullende profetie. Gerbrands was dol op profetieën. Zijn werk voor de BVD en zijn jarenlange verblijf in Japan hadden hem een expert gemaakt ten aanzien van gedrags- en cultuurpatronen. Hij kon medewerkers en *residents* imponeren door te voorspellen wat anderen zouden gaan doen. Dat kon uiteenlopen van het voorspellen van het gedrag van een Chinese diplomaat tot iemands bereidheid te trouwen. Zoals Golytsin zijn 'gelovigen' en zijn 'ongelovigen' had in de westerse inlichtingendiensten, zo was men ook 'in' Piet of men was het niet. Dat het reguliere overheidsapparaat kritisch stond tegenover Gerbrands, die van zijn misnoegen daarover geen geheim maakte, diskwalificeerde hem niet in de

ogen van zijn 'gelovigen': het bewees alleen maar dat Piet te geniaal was voor zijn bureaucratische omgeving, die slechts naar conformisme streefde.

Zijn speciale status en zijn aanhangers ten spijt verging het Gerbrands in de jaren zeventig niet goed. Volgens ex-BVD'ers werd hij in die tijd 'aan een heel kort touw gehouden'. Ook CIA-medewerkers in Den Haag maakten zich zorgen over de activiteiten van Gerbrands. Volgens sommigen had Kruijnk hem ingehuurd voor allerlei duistere operaties. De in Den Haag gestationeerde CIA-medewerkers vertrouwden hem niet en beschouwden ontmoetingen met de 'nifty guy' Gerbrands als 'too dangerous'. Kwamen zij hem op recepties tegen, dan hielden de CIA-mensen zich verre van hem. Deze afstandelijkheid werd nog steeds mede veroorzaakt door Angleton, die beweerde over informatie te beschikken dat Gerbrands voor de KGB werkte. Bovendien had Gerbrands, volgens Angleton, vele vreemde contacten met Franse diensten en dat maakte hem, gezien de reputatie van Russische penetratie van die diensten, zeer verdacht.

Het hoofd van het CIA-station in Den Haag Carleton Swift kreeg in 1974 vanuit Langley zelfs opdracht in het verleden van Gerbrands te duiken. Dit was een gevoelige operatie, want volgens bestaande afspraken mocht het CIA-station in Den Haag zonder medeweten van de BVD een dergelijk onderzoek tegen Nederlandse onderdanen niet uitvoeren. Of de BVD toestemming heeft gegeven voor deze operatie, is ons niet bekend. Bij het CIA-onderzoek kwam al spoedig het indrukwekkende oorlogsverleden van Gerbrands boven water, alsmede zijn hoog ontwikkelde gevoel voor *security*. De CIA besloot William King Harvey in te zetten. Bill Harvey was, ondanks een groot drankprobleem, een gewichtige CIA-man, die in het midden van de jaren vijftig de leiding had gehad van het beruchte tunnelproject in Berlijn, waarbij Russische telefoonverbindingen in het oostelijk deel van de stad waren afgetapt, een project dat overigens door de dubbelagent George Blake aan de Russen was verraden.¹⁶ Nadien had hij nog missies in Cuba (1961-1962) en Italië (1963-1965) uitgevoerd. Harvey vloog speciaal naar Nederland voor het onderzoek, maar ook hij kon uiteindelijk niets negatiefs over Gerbrands vinden.

Jongere medewerkers van de IDB namen Gerbrands om zijn communistische complottheorieën weinig serieus, al vonden zij het verstandiger om dat maar niet aan 'oom Piet' zelf te laten blijken, want zij waren wel beducht voor zijn invloed. Tot tien jaar na zijn pensionering bleef Gerbrands voor vrienden en bekenden uit de wereld van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten een blaadje uitgeven met in de kop de leus *Sine ira et studio* (zonder toorn en met ijver). Een ander blad van hem droeg de titel *SPARE* (Soviet Policy Analyzed en Researched). Ten behoeve van deze periodieken onderhield hij nog steeds contacten met onder meer zijn voormalige *residents*, al waren die inmiddels op heel andere posten gestationeerd dan in de eerste helft van de jaren zeventig. Ook na het uiteenvallen van de voormalige Sovjet-Unie tamboerde Gerbrands in zijn in eigen beheer uitgegeven periodieken op de theorie dat dit alles slechts een maskerade was voor de werkelijke bedoelingen van het perfide Moskou.

De MICIV

Op 16 juli 1976 had Den Uyl inmiddels niet alleen een brief over de nieuwe opzet van de IDB aan Hagen gestuurd, maar tegelijk een boodschap verzonden aan de ministers van Binnenlandse Zaken, Defensie, BZ, EZ en Justitie, betreffende de instelling van de Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV). De vergaderfrequentie van de commissie zou op één à tweemaal per jaar komen te liggen.¹⁷

Op Buitenlandse Zaken werd niet met gejuich gereageerd op de 'blauwe brillen'-commissie, zo genoemd naar de spiegelende brillen die spionnen verondersteld worden te dragen. Daar zag men juist in aansturing door de minister-president de beste garantie voor een goede en snelle coördinatie en besluitvaardigheid. De relatie die er zou moeten bestaan tussen het CVIN, waarover bij BZ maar weinig warme gevoelens bestonden,¹⁸ en de MICIV was onduidelijk. En zou een door de MICIV vastgesteld inlichtingenplan niet te weinig mogelijkheid bieden om flexibel in te spelen op snel veranderende internationale omstandigheden?¹⁹

Ondanks deze bedenkingen op BZ besloot de ministerraad op 17 september tot de instelling van de MICIV, waarin de premier (voorzitter) en de ministers van Binnenlandse Zaken, Buitenlandse Zaken, Justitie en Defensie zitting zouden nemen.²⁰ De minister van Economische Zaken zou slechts op ad-hocbasis worden verzocht deel te nemen, voornamelijk wanneer het basis-inlichtingenplan aan de orde zou komen. Blijkbaar had Van der Stoep deze lage status van EZ weten te bewerkstelligen op advies van zijn topambtenaren, die elke verdere betrokkenheid van dit departement bij het nationale veiligheidsbeleid wilden blokkeren.

Op 22 oktober 1976 werd de constituerende vergadering gehouden van de officieel op 17 september 1976 in het leven geroepen MICIV.²¹ Vastgesteld werd dat de MICIV zich onder meer zou bezig houden met de onderlinge taakafbakening en het beslechten van geschillen tussen de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, indien daarover in het CVIN, dat nu een ambtelijk voorportaal was geworden, geen overeenstemming bereikt kon worden. Voorts zou de MICIV periodiek de algemene richtlijnen vaststellen waaraan de diensten zich dienden te houden, zoals het inlichtingenplan, dat als leidraad voor de informatieverwervende activiteit van de diensten zou dienen. Ook kon de MICIV tijdens internationale crises fungeren als eerste directe afnemer van de in het CVIN opgestelde beoordeling van de internationale toestand.²²

De MICIV zou overigens een geringe rol spelen in de aansturing van de geheime diensten. Zij zou pas meer dan dertien jaar later, op 26 januari 1990, voor het eerst weer bijeen komen.²³ Punten van belang ten aanzien van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten werden in de praktijk besproken in ministeriële 'bilateraal-tjes'.

Tijdens de MICIV-vergadering in '76 verkreeg premier Den Uyl instemming met de door Kruimink voorgestelde wijziging van de taak en werkwijze van de IDB. Gepreciseerd werd dat het accent van de dienst zou komen te liggen op

maritiem, technisch/wetenschappelijk en politiek/economisch gebied. De daarvoor benodigde capaciteit kwam uit een herwaardering van niet verantwoorde clandestiene operaties achter het IJzeren Gordijn. Tevens zou de ongerichte clandestiene verwerving ten behoeve van de land- en luchtmacht achter het IJzeren Gordijn worden gestaakt en vervangen worden door, waar mogelijk, gerichte operaties.²⁴

Interceptie van berichtenverkeer

Een instelling die tijdens de eerste MICIV-vergadering ook uitgebreid ter sprake kwam was het Wiskundig Centrum (WKC).²⁵ Minister van Buitenlandse Zaken Van der Stoep, die tijdens de Yom Kippur-oorlog geprofiteerd had van de capaciteiten van het WKC, was overtuigd van het belang ervan. Premier Den Uyl was minder enthousiast. Hij maakte zich zorgen over het kosten-baten aspect van de *intercepts*, waar vele honderden mensen zich dagelijks mee bezighielden. Jaarlijks zou er een bedrag van dertig miljoen gulden mee zijn gemoeid.²⁶ Den Uyls twijfels kwamen ook voort uit het gegeven dat het materiaal nogal brokkelig was, wat Kruimink moest beamen.

Decennialang was het al een probleem welke instanties de financiering van het WKC voor hun rekening moesten nemen. Pogingen andere instellingen, buiten de Marine, te laten meebetalen, zouden voor de hand hebben gelegen, omdat van de *WKC-output* in het midden van de jaren zeventig bijvoorbeeld slechts dertig procent naar de Koninklijke Marine ging en zeventig procent werd doorgegeven aan derden, zoals de ministeries van Algemene Zaken, Buitenlandse Zaken, Economische Zaken en Defensie, alsmede de BVD. Defensie wilde maar al te graag dat andere instanties zouden meebetalen, want het budget van het WKC drukte zwaar op de afdeling materieel van zijn begroting. Pogingen tot een billijker verdeelsleutel te komen strandden evenwel steeds, met als voornaamste reden de vereiste geheimhouding van de uitgavenpost. De begrotingen van de ministeries van Buitenlandse Zaken, Algemene Zaken en de BVD waren relatief klein, zodat daarin moeilijk posten voor dit kostbare werk versluierd konden worden. Een jaarlijkse bijdrage van de Nationale Telecommunicatie Raad in de jaren zeventig aan de Marine, en later Defensie, van een half miljoen gulden betekende slechts een druppel op een gloeiende plaat. Van een eventuele bezuiniging op het WKC wilde geen van de betrokken ministeries weten, want bij inkrimping zou de kwaliteit van het resultaat snel en sterk afnemen.

Een ander probleem betrof de onderschepping van het telexverkeer. Deze vorm van interceptie viel onder de ministeriële machtiging aan de PTT. De af luisterposten stonden op de directe lijn tussen een buitenlandse hoofdstad en de ambassade van dat land in Den Haag. In de eerste helft van de jaren zeventig waren er twee telexen in gebruik waarop de onderschepte berichten binnenkwamen. Dat was te

weinig, vonden de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die het aantal wilden uitbreiden tot zestien à twintig.

Premier Biesheuvel had aan het begin van de jaren zeventig een interceptie-machtiging verstrekt, en PTT-directeur Ph. Leenman wilde in 1976 van het kabinet-Den Uyl een hernieuwde machtiging om de interceptie te kunnen voortzetten. Daarom werd de zaak in 1976 in de MICIV besproken.

Als argumenten voor uitbreiding werden de hoge waarde van het materiaal en de vereiste dekkingsgraad van het telexverkeer naar voren gebracht in de ministeriële commissie. Een beetje redelijke dekking, waarschijnlijk mede gebaseerd op het kennisniveau ten aanzien van de in gebruik zijnde codes, zou er als volgt kunnen uitzien: twee telexen voor de Oostbloklanden, te kiezen uit de satellietlanden van de Sovjet-Unie; drie telexen voor het Midden-Oosten en de Middellandse Zee, te kiezen uit de groep Marokko, Algerije, Tunesië, Libië, Irak en Saoedi-Arabië; twee telexen voor Europese landen, zoals Portugal, Spanje, Italië en Turkije, en drie telexen voor Afrika en rest van de wereld.

Een ander vraagstuk dat de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in de commissie aansneden waren de verzoeken van de Amerikaanse afluisterdienst National Security Agency (NSA) en de West-Duitse Bundesnachrichtendienst (BND), die hadden gepolst of de Nederlandse instanties niet bereid waren tot uitwisseling van het opgevangen berichtenverkeer. Er was onder de Nederlandse ministers enige aarzeling om toe te geven dat Nederland, net als andere landen, op dit terrein actief was. Zij koesterden de illusie dat deze activiteit van Nederland over de grenzen niet bekend zou zijn. De grote landen konden het echter wel vermoeden, omdat in NAVO-verband bekend was dat de Nederlandse kennis van crypto-analyse en -apparatuur op hoog niveau stond. Tenslotte, zo fluisterde Kruijnk Den Uyl in, deed de Nederlandse regering niet meer dan vriend of vijand met de nodige *know-how* onder dezelfde condities ook deed of zou doen.

De coördinator meende ten slotte dat een uitbreiding van de twee bestaande telexen met tien nieuwe ontvangstapparaten om technische redenen gewenst en uit veiligheidsredenen niet onverantwoord was. De kans op compromittering achtte Kruijnk gering door de afdoende technische beveiliging en een goede compartimentering. Ten aanzien van de verstrekking was de compartimentering inderdaad streng doorgevoerd. Alle onderschepte berichten waarbij Nederlanders bij naam werden genoemd, gingen naar de BVD. De afgeluisterde gegevens over buitenlanders gingen eveneens naar de BVD, maar ook naar het ministerie van Buitenlandse Zaken en de IDB. Het WKC documenteerde slechts onderwerpen, geen individuen. Alle in Nederland verkregen gegevens op politiek en politiek-economisch terrein zouden na verwerking door het WKC via de IDB naar het ministerie van Buitenlandse Zaken en de BVD gaan. De zuiver economische gegevens uit radio- en satellietinterceptie werden verstrekt aan het ministerie van Economische Zaken. Militaire gegevens werden overgedragen aan de militaire inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Naast de onderschepping van het telefoon- en telexverkeer van in Den Haag

gevestigde ambassades, die schuil ging achter de codenaam operatie 231, was er nog een project 631, dat de interceptie van satellietverkeer betrof. Vanaf 1975 was de radio-interceptiedienst van de Koninklijke Marine, het WKC dus, aangesloten op de ontvangstinstallatie voor satellietverkeer van de PTT te Burum. Veel PTT'ers voelden zich echter bepaald niet gelukkig met het inlichtingenwerk. Daarnaast wilde de PTT uit de verbinding Burum – PTT Post Zuidlaren – PTT Post NERA – WKC per 1 oktober 1980 de Post Zuidlaren opheffen. Daarmee zou de dekmantel dat de interceptie een aan de PTT toegestane controle op de verbindingen was, grotendeels op losse schroeven komen te staan. Zuidlaren was tot kort voordien een van de zes peilers van het nationale peilnet geweest, en had daarnaast interceptiewerk verricht voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De handhaving van de post voor uitsluitend interceptiewerk ten behoeve van derden achtte de Radio Intelligence Commissie (RIC) van de Nationale Telecommunicatie Raad – al zou dat gepaard gaan met extra financiering door de inlichtingendiensten – minder verantwoord.

De RIC was trouwens van mening dat de PTT niet langer daadwerkelijk met het inwinnen van inlichtingen moest worden belast. Aan de MICIV werd daarom voorgesteld de satelliet-interceptie niet langer door de PTT maar door het WKC in eigen beheer te laten verzorgen. Dit was elders in de wereld, bijvoorbeeld bij het Government Communications Headquarters (GCHQ) in Groot-Brittannië en de NSA in de Verenigde Staten, ook het geval. Aangezien het hier ging om interceptie van vrij verkeer, vereiste dit geen wettelijke regeling. De PTT was een groot voorstander van dit plan en de directeur-generaal had al laten weten dat de PTT omstreeks 1980 een schotel en een ontvangstapparaat (kosten ongeveer een miljoen gulden) ter beschikking zou stellen van de Koninklijke Marine, zodat deze de interceptie van het satellietverkeer van de PTT zou kunnen overnemen. De ministers gingen akkoord met dit voorstel.

Een wettelijke regeling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten

Ten slotte, lag tijdens de eerste vergadering van de MICIV als agendapunt op tafel de wettelijke regeling van de taak, de organisatie, de werkwijze en de samenstelling van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Deze materie was geagendeerd door de Tweede Kamer.

De opleving van de aandacht van het parlement voor het interne en externe functioneren van de BID in 1969 en 1970 was van korte duur geweest. Het parlement roerde zich in de jaren zeventig nauwelijks inzake de IDB, terwijl er in die periode toch flinke interne strubbelingen binnen de dienst waren. In het derde verslag van de vaste Kamercommissie, uit 1973, werd kort aandacht geschonken aan de terugkeer van de BID bij AZ. Ook bleek uit het verslag dat op 31 maart 1971 met de premier was gesproken over klachten van enkele voormalige medewerkers van de BID en van de agent Gunnewegh.²⁷

In het negentien pagina's tellende vierde verslag aan de Tweede Kamer uit 1975, het jaar waarin in de Verenigde Staten de *hearings* over het functioneren van de CIA woedden, besteedde de vaste Kamercommissie zelfs geen enkele zin aan de IDB.²⁸

Pas uit het vijfde verslag (1977) werd duidelijk²⁹ dat de interne problemen onder Hagen ook tot de Tweede Kamer waren doorgedrongen. Op 20 december 1976 voerde de vaste Kamercommissie overleg over de opzet en de werkwijze van de IDB met de premier, die zich bij die gelegenheid liet vergezellen door Kruimink en Hagen. Het overleg ging voornamelijk over de resultaten van het een jaar tevoren voltooide onderzoek van Kruimink. Opnieuw moesten de leden van de vaste Kamercommissie constateren dat zij in een zeer laat stadium over 'de toch niet geringe moeilijkheden' waren ingelicht. De commissie sprak het vertrouwen uit dat de regering in de toekomst nauwer contact met haar zou onderhouden over dergelijke aangelegenheden 'en niet pas opening van zaken zal geven nadat een gewijzigde opzet al in hoofdzaak zijn beslag heeft gekregen'. De rest van de Tweede Kamer interesseerde de materie blijkbaar weinig, want in het plenaire debat over het verslag werden de problemen bij de IDB niet aan de orde gesteld.

Op 26 juni 1975 had de Tweede Kamer intussen wel een motie-Roethof aanvaard waarin werd aangedrongen op een wettelijke regeling van de taak en werkwijze van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten ter vervanging van het KB van 5 augustus 1972. Een jaar later, op 22 juni 1976, gaf de vaste Kamercommissie aan minister W.F. de Gaay Fortman sr. te kennen dat zij een voorkeur had voor een regeling in één alomvattende wet van de positie van de vijf inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De MICIV ging akkoord met een voorstel van de minister voor een interdepartementale ambtelijke commissie, de Interdepartementale Commissie Wetsontwerp Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (ICWIV) onder leiding van mr. W.J. van Eijkern, hoofd Stafafdeling Wetgeving Publiekrecht van het ministerie van Justitie, die een dergelijke wet zou ontwerpen.³⁰ Het zou echter nog vele jaren duren voordat de verlangde Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten tot stand kwam.

Een nieuwe organisatiestructuur voor de IDB

Als gevolg van de wijziging in de taakstelling en werkwijze van de IDB moest de dienst een nieuwe organisatiestructuur krijgen. Hagen werd bij de ontwikkeling daarvan echter gehandicapt doordat er niet spoedig een inlichtingenbehoefteplan tot stand kwam. Daardoor kreeg de organisatiestructuur al een personele invulling zonder dat, zoals de bedoeling was geweest, de *requirements* als leidraad dienst deden.

Zo gebeurde het dat Hagen op 11 januari 1977 al het nieuwe hoofd van de operatieve afdeling, tevens zijn plaatsvervanger, aan de secretaris-generaal van BZ voorstelde. Het was Hans Rutgers, die Kruimink terzijde had gestaan bij zijn

onderzoek betreffende de taakstelling van de dienst. Rutgers mocht graag aan die bemoeienis herinneren, waarbij hij het verslag van de eerste MICIV-vergadering, die de resultaten van het onderzoek had aanvaard, betitelde als 'mijn Bijbel'.

Rutgers, geboren in 1925, maakte van het najaar van 1944 tot mei 1945 deel uit van de staf van Gewest 13 van de Binnenlandse Strijdkrachten, Zuid-Holland-Noord.³¹ Meteen na de oorlog volgde hij de adelborstenopleiding. Van begin 1949 tot begin 1952 deed hij dienst bij de Koninklijke Marine in Nederlands-Indië en Indonesië. Van 30 mei 1969 tot 30 maart 1973 was hij hoofd van Sectie I van de MARID, die vooral belast was met de verzameling van inlichtingen over de strijdkrachten van andere naties. Daarna was hij tot 1 december 1976 hoofd van de MARID.

Tijdens het kennismakingsgesprek met Rutgers op het ministerie van Buitenlandse Zaken formuleerde de ambassadeur in algemene dienst en plaatsvervangend directeur-generaal Politieke Zaken J.G.N. de Hoop Scheffer voor BZ de volgende verlangens: inlichtingen over ontwikkelingen in West- en Zuid-Europa, zoals de verhoudingen Griekenland-Turkije, mede in het licht van Cyprus; politieke ontwikkelingen in Italië en de rol van de communistische partij PCI; ontwikkelingen in Spanje en Portugal; de verhouding tussen de Sovjet-Unie en Scandinavië; ontwikkelingen in Oost-Europa zoals het beleid inzake de toepassing van de akkoorden van Helsinki en het leiderschap in Moskou; reacties op het post-Tito-tijdperk en militaire krachtsverhoudingen in het Warschaupact; ontwikkelingen in het Midden-Oosten, onder meer betreffende de PLO; ontwikkelingen in Rhodesië, Namibië en Angola; ontwikkelingen in Azië, met name in Indonesië en Oost-Timor; de interne verhoudingen en het onafhankelijkheidsstreven op de Antillen; de toestand in Suriname en de externe relaties van deze voormalige kolonie.³² Het was duidelijk dat men op Buitenlandse Zaken nog steeds niet had begrepen dat voor een goed functioneren van de IDB de formulering nodig was van concrete en toegespitste verlangens door BZ.

Op 24 november 1977, ruim een jaar na de eerste MICIV-vergadering, schreef Hagen aan secretaris-generaal Ringnalda dat hij nog steeds zat te wachten op een inlichtingenbehoefteplan. In afwachting daarvan had het hoofd IDB alvast maar een voorlopig organisatieschema op papier gezet, dat volgens hem weinig bijstelling zou vereisen wanneer de officiële *requirements* wel beschikbaar zouden zijn.³³ Blijkens dit schema zouden er naast de afdeling Verwerving een verwerkende afdeling komen, die later 'Stafafdeling voor Politieke en Economische Aangelegenheden' zou gaan heten, en een afdeling Personele en Algemene Zaken, waaronder ook de interne beveiliging van de Villa Maarheeze viel. De dienst zou in totaal zeventig personeelsleden omvatten.

Bij de directie Verwerving zouden vier onderafdelingen bestaan: een maritieme *desk*; een bureau algemeen/militair; een politiek-economische onderafdeling; en een technisch-wetenschappelijke *desk*. De eerste drie zouden elk vier *case-officers* tellen.

De geoloog ir. W. de Vries, die tussen 1970 en 1975 in zijn eentje de technisch-

wetenschappelijke werkzaamheden had verricht, werd nu hoofd van het bureau Science and Technology (s & T).³⁴ Hij zou worden bijgestaan door de chemisch ingenieur drs. F. Pippel. In de jaren tachtig werd s & T uitgebreid tot drie ingenieurs, die een onderlinge taakverdeling hadden. De Vries werkte bijvoorbeeld op het terrein van grootschalige energieopwekking, vacuümtechnieken, hoge temperatuur-technieken, superkoude technieken, grote lagers en later laserwapens, elektronische kanonnen, splijtings- en fusiebommen. Hoewel s & T onder Verwerving viel, werkte de *desk* grotendeels zelfstandig. Ofschoon dat aanvankelijk wel was afgesproken in de vergadering van de MICIV in 1976, werden de door s & T verzamelde gegevens niet bewerkt door de afdeling Verwerking. Het materiaal dat s & T produceerde was te gespecialiseerd voor buitenstaanders.

De voornaamste cliënten van s & T waren buitenlandse instanties. Verreweg het belangrijkste waren de contacten met de Defense Intelligence Agency (DIA), de inlichtingendienst van het Amerikaanse ministerie van Defensie. De contacten liepen meestal via de DIA-vestiging op de Amerikaanse legerbasis bij Wiesbaden/Frankfurt. Weliswaar was er ook een DIA-liaison verbonden aan de Amerikaanse ambassade in Den Haag, maar die was op technisch gebied niet voldoende gespecialiseerd. De invloed van de DIA op de werkzaamheden van s & T was groot. Zo stelde s & T het inlichtingenplan voor technische gegevens op in overleg met de Amerikaanse dienst. De rapporten van s & T werden in Wiesbaden bekeken en daarna doorgezonden naar de Verenigde Staten. De relatie tussen s & T en de DIA was overigens beslist geen eenrichtingsverkeer. Er was sprake van een continu ruilproces. Het materiaal dat s & T van de DIA kreeg, betrof veelal vertalingen uit het Russisch en Chinees.

De hoge waardering van de DIA voor het Nederlandse s & T-bureau vergrootte voor de medewerkers ervan de toegankelijkheid tot de Amerikaanse dienst. De DIA was voor de Nederlanders op afroep beschikbaar. Wilde een s & T-medewerker een deskundige uit de VS spreken, dan was dat geen probleem. Hij werd desnoods dadelijk overgevlogen naar Wiesbaden. Geld speelde geen rol. Ook kon s & T direct en vrijelijk beschikken over alle literatuur of speciale studies waarom het de Amerikanen vroeg, een welkome aanvulling op het beperkte budget van de IDB. Elke maand stuurde de DIA automatisch een kist met materiaal.

Ook waren er op eenzelfde basis uitstekende contacten met de technisch-wetenschappelijke afdeling van de BND en in mindere mate met M16. Medewerkers van s & T gingen regelmatig op bezoek in Duitsland en omgekeerd kwamen Amerikanen, Duitsers en Britten naar Nederland. Alleen de Britse zusterdienst hield voor de Nederlandse collega's van s & T de deuren gesloten; de s & T-medewerkers werden nooit bij M16 uitgenodigd.

Tot de binnenlandse afnemers van s & T behoorden de drie krijgsmachtonderdelen, en dan vooral de LUID met zijn eigen researchafdeling bij het Ruimte- en Luchtvaartlaboratorium in Flevoland. s & T had een goed contact met de LUID. Met deze dienst vond een regelmatige uitwisseling van technische informatie plaats. Af en toe kreeg s & T vragen van de LUID, nooit echter van de MARID of

de LAMID. Voorts waren er contacten met de directie Mijnwezen van het ministerie van Economische Zaken.

Bij de s & T-medewerkers bestond over de dienstleiding een zekere verbittering, typerend voor specialisten binnen een organisatie. De medewerkers van s & T rekenden zichzelf kwantitatief en kwalitatief tot de beste verwervers, maar dit zou niet tot een overeenkomstige waardering hebben geleid. Zij voelden zich door hun specialisme vreemde eenden in de IDB-bijt, waarvan de leiding op haar beurt het gevoel had dat ze ongrijpbaar waren. De s & T'ers klampten zich intussen vast aan de waardering van de DIA, dat de rapporten vrijwel steeds als uitmuntend beoordeelde.

De informatie die s & T verwierf, kwam dus van agenten en de DIA. Hoewel men anders zou hebben verwacht, werd tegenover ons in diverse interviews stellig volgehouden dat s & T zelden of nooit informatie kreeg van het WKC en later het TIVC.

Bij de *desk* 'algemeen-militair' werden officieren van de land- en luchtmacht gedetacheerd onder de functienaam 'operationeel medewerker van de Directie Operatiën'. Hun verblijf in Villa Maarheeze zou zo mogelijk drie tot vijf jaar moeten duren. Zo kreeg de officier van de Koninklijke Luchtmacht als taak het verzamelen van gegevens door het benaderen van menselijke bronnen; het activeren, motiveren en begeleiden van deze informanten en het rapporteren van de verzamelde gegevens. Dit werk eiste van betrokkene 'een ruime kennis van de conspiratieve techniek'. Ook moest de officier de liaisonfunctie tussen de IDB en de LUID vervullen.³⁵

Naast de maritieme *desk* kwam in 1977 sectie VII van de MARID, die voordien eigen operaties had geleid vanuit Rotterdam, met een vijftal medewerkers over naar de IDB. In april 1979 werden de *desk* en de sectie samengevoegd tot één maritieme *desk*.³⁶ Daarmee was alle verwerving van maritieme gegevens in het buitenland met *human sources* onder operationele leiding van de IDB gekomen.³⁷ Van de bedoeling van de MICIV om dit soort veldwaarnemersoperaties bij de IDB te beëindigen kwam dus niets terecht. Tussen 1976 en 1990 zou een groep verwervers zich nog steeds bezighouden met het 'Reydon en De Jager'-werk: foto's laten maken door koopvaardijofficieren, wanneer hun schip zich in de haven van een target-land bevond. Niet alle IDB'ers waren echter overtuigd van het nut van dergelijke inlichtingenvergaring. Zoals een van hen laatdunkend opmerkte: 'Dit kwam altijd uit de hoek van de marine. Daar wilden ze steeds weten of de kade 2 meter 45 hoog was of 2 meter 51.'

Uit de groeiende stroom vluchtelingen die Nederland bereikte, boorde de IDB steeds vaker bronnen aan. De informatie die zij vooral kort na hun vlucht konden geven, was soms van zeer hoog niveau. 'Je moest wel zorgen dat je vóór Vluchtelingenwerk bij zo'n potentiële informant was,' aldus een voormalige IDB'er, omdat de betrokkene anders inmiddels duidelijk was gemaakt dat de toekenning van een vluchtelingenstatus niet afhankelijk was van zijn medewerking aan de IDB.

Bij Verwerving zouden bovendien nog twee ambtenaren worden aangesteld om de liaisons te onderhouden met de BVD, Buitenlandse Zaken en het bedrijfsleven.

De afdeling Verwerking kreeg tot taak de verwerving te ondersteunen, de politiek-economische gegevens te evalueren en advies te geven over de distributie van de gegevens. De bewerking zou niet de zuiver militaire gegevens mogen omvatten. Die moesten voortaan rechtstreeks aan de militaire diensten worden geleverd. Inlichtingen op het terrein van de veiligheid moesten direct worden overgedragen aan de BVD. De afdeling Verwerking zou tevens optreden als coördinerend orgaan om ad-hoc-overzichten samen te stellen uit gegevens die afkomstig waren van analisten van alle Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. En ten slotte kon de afdeling werken als een studiebureau, dat opdrachten van de minister-president uitvoerde, het bureau dat Den Uyl zo graag wilde.

Om overlapping met de analytische werkzaamheden van andere diensten te voorkomen entameerde Kruimink eind 1978 overleg. Hij kende de afdeling Verwerking van de IDB daarbij een belangrijke plaats toe. Zij zou optreden als zogeheten *collecting agency* en coördinator van alle verwerkende afdelingen, voorzover het ging om Buitenlandse Zaken en EZ als hoofdafnemers. In alle gevallen waarin door een Nederlandse geheime dienst een buitenlands politieke appreciatie werd verlangd, bijvoorbeeld wanneer de NAVO de LAMID om een dergelijk oordeel vroeg, moest dit worden gegeven door het ministerie van Buitenlandse Zaken, waarbij de afdeling Verwerking van de IDB als coördinerend orgaan zou optreden. De IDB zou bovendien de leiding hebben bij de uitwisseling op politiek-economisch gebied met buitenlandse zusterdiensten. De duplicering die hierbij tot dan toe had plaatsgevonden achtte Kruimink namelijk 'voor Nederland beschamend en voor de buitenlandse zusterdienst onbehagelijk, omdat men de verdenking op zich laadt de ene dienst tegen de andere uit te spelen'. De BVD en de MID zouden zich dus voortaan moeten onthouden van de directe uitwisseling en persoonlijke contacten met de zuiver politieke afdelingen van buitenlandse zusterdiensten.³⁸

Kennelijk slaagde Kruimink er niet zonder slag of stoot in zijn inzichten door te zetten. Enkele weken later stelde het CVIN een werkgroep in, bestaande uit vertegenwoordigers van de BVD, de LAMID (namens de militaire inlichtingendiensten) en de IDB, die moest vaststellen in hoeverre overlappingen in de analyses van de diverse diensten op ideologisch en politiek-economisch terrein konden worden voorkomen.³⁹ Na tien vergaderingen concludeerde de werkgroep in de zomer van '79 dat wegens de uiteenlopende invalshoeken (veiligheid, defensie en buitenlands beleid) die de diverse diensten hanteerden overlappingen onvermijdelijk waren. Datzelfde gold voor de contacten met de buitenlandse zusterdiensten, waarbij de overlap zich volgens de werkgroep overigens voornamelijk beperkte tot de relatie met de BND. Als op één na beste oplossing stelde het CVIN op 12 maart 1980 het 'permanente overleg kader verwerking' in van de hoofden van het SBP, de inlichtingenafdeling van de LAMID en de analyseafdeling van de IDB.⁴⁰

De afdeling Verwerking van de IDB werd vanaf medio 1977 van de grond af opgebouwd. Zoals afgesproken werden de analisten gerekruteerd onder de ver-

wervers. Behalve een bureau Economie met twee verwerkers telde de afdeling vier politieke *desks*, conform de regionale indeling bij Buitenlandse Zaken: Europa (met drie analisten), (Noord-)Afrika en het Midden-Oosten (2), Westelijk Halfrond (1) en Verre Oosten (1). Spoedig kwam daar nog een afdeling Centraal- en Zuidelijk-Afrika bij.

De afdeling Verwerking werd ook verantwoordelijk voor de selectie van het materiaal van het WKC (na 1985 het Technisch InformatieverwerkingsCentrum, TIVC) dat voor verdere distributie in aanmerking kwam. In 1978 kwam hiervoor een speciale beveiligde lijnverbinding tot stand tussen het WKC en de Villa Maarheeze, waardoor het ruwe materiaal rechtstreeks aan de IDB doorgegeven kon worden. Het zou evenwel tot 1981 duren voordat de afdeling Verwerking selecties zou gaan maken uit de *intercepts*.

De vertraging in de uitvoering van de bewerking van het WKC-materiaal werd mede veroorzaakt door problemen omtrent de taakverdeling tussen het WKC en de IDB. De PTT wenste namelijk niet langer zijn medewerking aan het WKC te verlenen voor de uitvoering van als oneigenlijk beschouwde taken. Het WKC moest daardoor zijn werkwijze veranderen, met als gevolg dat een aantal taken van deze dienst, zoals het *up to date* houden van zijn databanken, in het slop raakte. Daar kwam nog bij dat de afdeling Verwerking van de IDB in die periode, met het vooruitzicht van een rechtstreekse lijnverbinding met het centrum in Amsterdam, poogde haar eigen documentatietaken voor een deel over te hevelen naar de databanken van het WKC.

De *intercepts* die de IDB van het WKC ontving, waren opgenomen in het zogeheten groene boek of de groene editie. Deze uiterst geheime bundeling van onderschepte berichten werd ook in Villa Maarheeze met grote geheimzinnigheid omgeven. Er werd in juli 1981 een 'Bureau Verbindingsinlichtingen' gecreëerd waarvoor één verwerker werd aangetrokken, die voor de distributie zorgde. Volledige inzage in alle *intercepts* was verder uitsluitend voorbehouden aan de dienstleiding van de IDB. De regiospecialisten bij Verwerking kregen de berichten slechts op een *need-to-know*-basis in te zien.

Hoofd van de afdeling Verwerking werd de gedetacheerde luitenant-kolonel bijzondere diensten Gerrit J. Maarseveen. Hij werd vrij algemeen als een lichtgewicht beschouwd. Bij de dienst kreeg hij de bijnaam 'Hilterveen', wegens de gelijkenis van zijn manier van spreken met die van radiocommentator Hiltermann. Fameus is een verhaal in kringen van oud-IDB'ers, dat Maarseveen in de tweede helft van de jaren zeventig bij een bezoek aan BZ hoog zou hebben opgegeven over het vermogen van de dienst om informatie te vergaren over Nasser. Meer dan een uur lang duidde hij het Egyptische staatshoofd aan als Nasser, hoewel deze al in 1970 was overleden. Zijn gesprekspartner sprak hem, geheel volgens de diplomatieke tradities van het ministerie, niet tegen.

Geïnspireerd door de CIA werd aan IDB-medewerkers na missies in Afrika of Latijns-Amerika stevast gevraagd of zij ook Cubanen hadden gesignaleerd. Als er inderdaad Cubanen in de rapportage vermeld stonden, werd het opgegeven

aantal vaak te laag gevonden. Schamper zeiden sommige analisten onder elkaar: 'Zullen we er maar een 1 vóór zetten?'

Aan de top van de nieuwe organisatie zou het hoofd IDB staan, geassisteerd door het plaatsvervangend hoofd, een stafbureau en een *reportsofficer*, belast met administratie en documentatie.

Hagen exit

Een nieuwe start betekende niet dat de problemen rond Hagen voorgoed uit de wereld waren. Bij de opstelling van het functieprofiel van de drie afdelingshoofden was bepaald dat de chef Verwerving 'de grootste waardering' moest krijgen wegens de risico's die verbonden waren aan het operationele werk.⁴¹ Om die reden zou hij plaatsvervangend hoofd zijn en werd hij hoger ingeschaald dan de twee andere afdelingshoofden.⁴²

Zo had Hagen het voormalige hoofd MARID Rutgers als 'waakhond' naast zich gekregen. Dit betekende Hagens ondergang. Hagen kon immers niet delegeren, zodat Rutgers al spoedig klaagde dat hij louter aangesteld leek om verlofaanvragen te tekenen. De voormalige marineman was niet bepaald gewend een blad voor de mond te nemen en gaf lucht aan zijn gevoel dat Hagen 'constant verkeerd verbonden' was. Het kostte Rutgers, gezien de dekking die hij voortdurend genoot van Kruijnk, weinig moeite om een handig gebruik te maken van de problemen die Hagen voor de dienst en zichzelf had gecreëerd, teneinde de invloed van de Marine binnen de dienst te versterken. Hij wist in korte tijd de overwerkte Hagen in het nauw te drijven.⁴³ Hagen poogde nog wel een kongsi te sluiten met Maarseveen, maar dit mocht niet baten.

Eind oktober 1978 ging hij, volkomen overwerkt, op non-actief met een tegoed van driehonderd vakantiedagen. Hij wilde niets meer te maken hebben met 'die vlooientent' van de IDB, zoals hij de dienst steeds vaker noemde. Op 27 oktober ontvingen 'de dames en heren leden van de Dienst' een persoonlijke brief van Hagen (te vernietigen per 1 november), waarin deze meedeelde dat hij, na sinds 1956 bij het offensief inlichtingenwerk betrokken te zijn geweest, zijn functie neerlegde. Op dinsdag 31 oktober zou hij tijdens een bijeenkomst in het diensten-centrum van de IDB in persoon iedereen vaarwel zeggen: 'Het is mijn wens, dat dit afscheid een sober karakter draagt'.⁴⁴

In een brief aan Den Uyl als voorzitter van de vaste Kamercommissie motiveerde premier Van Agt het vertrek van Hagen met de opvatting dat acht jaar de maximale termijn was voor de bekleding van de functie van hoofd IDB, een 'kleine besloten Dienst, die onder moeilijke omstandigheden moet werken'.⁴⁵ Den Uyl maakte het zijn opvolger op dit punt niet lastig. In de verslagen van de vaste Kamercommissie over 1978⁴⁶ en 1979⁴⁷ werd geen regel besteed aan de IDB en de nog steeds bestaande personele problemen.

Overigens was Van Agt kennelijk op zeer korte termijn tot zijn acht-jaar-regeling

HOOFDSTUK IX

De Tijdelijk Zaakgelastigde
der Nederlanden
te S a i g o n.

xxxx Verbindingen.
Koeriersfaciliteiten.

30 november 1962.

AVB/KD-168805-10025
GS/241.

ZEER GEHEIM

Ik heb de eer U mede te delen, dat zich eerlang tot U zal wenden de heer [REDACTED]

De heer [REDACTED] zal U een zending (vermoedelijk een enveloppe) aanbieden welke bestemd is voor de Regeringscommissaris in Algemene Dienst, welke zending door mijn tussenkomst aan de Regeringscommissaris zal worden doorgeleid.

U kunt zich gemachtigd rekenen bedoelde zending te accepteren en deze bij te sluiten in de eerstvolgende door U samen te stellen Queen's Messenger zending.

De betreffende enveloppe ware Uwerzijds te voorzien van een tweede enveloppe c.q. verpakking welke uitsluitend dient te worden geadresseerd aan het Hoofd van het bureau Koeriersdienst van dit departement.

Voor de goede orde moge worden opgemerkt, dat de mogelijkheid bestaat, dat [REDACTED] meermalen een zending aan U zal aanbieden, waartegen geen bezwaar bestaat. Hieraan moge echter worden toegevoegd, dat de onderhavige faciliteit uitsluitend zal gelden voor de duur van het komende bezoek van [REDACTED]

In verband met het tijdelijk karakter van deze regeling moge ik U verzoeken deze brief na kennisneming van de inhoud te vernietigen.

DE MINISTER VAN BUITENLANDSE ZAKEN
Voor de Minister
Het hoofd van het bureau Koeriersdienst

(O.G. Stoeltinga)

gekomen, want aan minister C.A. van der Klaauw van Buitenlandse Zaken schreef de premier dat er omtrent de opvolging van Hagen nog niets was geregeld. Kruimink zou als interimhoofd optreden. De premier stelde suggesties van Buitenlandse Zaken voor de definitieve opvolging op prijs, evenals aanbevelingen voor een passende werkkring voor Hagen.⁴⁸ Kruimink richtte zich met een soortgelijk verzoek tot Rutten. Uit het profiel van het IDB-hoofd dat hij daarbij schetste, bleek dat Kruimink na ruim vijf jaar coördinatorschap het relatieve gewicht van de IDB op waarde had leren schatten. De functionaris zou begrip moeten hebben voor de beperkte mogelijkheden van een Nederlandse inlichtingendienst en op dit punt geen al te grote ambities mogen koesteren.⁴⁹

Het verzoek aan Buitenlandse Zaken leverde een reactie uit onverwachte hoek op. Rutten informeerde namelijk oud-minister Luns, die inmiddels secretaris-generaal van de NAVO was geworden, over het ontstaan van de vacature en vroeg hem of hij bereid was de kandidatuur te steunen van Bakker, alias 'Virgil'. Luns zegde dadelijk zijn steun toe en ook de CIA-station-chief Philip Fendig in Den Haag liet weten dat Bakker zijn zegen had. De secretaris-generaal van het ministerie van Buitenlandse Zaken, mr. F. Italianer, Rutten en zijn opvolger als DGPR dr. K.W. Reinink drongen in lange gesprekken met Kruimink aan op Bakkers benoeming. Kruimink weigerde echter. Wellicht pleitte tegen Bakker dat hij bij de Land- en Luchtmacht had gezeten en dus géén marineman was.

Na het ontslag van Hagen vond Maarseveen het beter ook maar te vertrekken. Hij keerde terug naar de Landmacht. In 1980, kort na de coup in Suriname, zou hij militair attaché worden op de Nederlandse ambassade in Paramaribo. Als hoofd Verwerking werd hij opgevolgd door L. Jongsma, de *angry young man*, die in de volgende episode van de dramaserie rond de 'Nederlandse CIA' een belangrijke rol zou spelen.

‘De staat wint altijd’:

Jongsma versus de marine

Verbeteringen in de administratie

De functionele scheiding tussen de directies Verwerving en Verwerking zou tegelijk de kracht en de zwakte van de nieuwe organisatiestructuur blijken te zijn. Verwerking ging functioneren als sluiswachter tussen het ruwe rapport en de afnemer. Bij hun beoordeling van een rapport afkomstig van de directie Verwerving gaven de analisten van Verwerking aan wat het belang van het daarin behandelde onderwerp was, de waarde van het rapport, de geloofwaardigheid van de mededelingen die daarin vervat waren en de noodzaak van een eventuele *follow-up* ter aanvulling van de verkregen gegevens.

Vrijwel gelijktijdig werd bij de directie Verwerving een gestandaardiseerd systeem van interne kwaliteitsoordelen over de aangeleverde productie ingevoerd, dat tevens een beoordeling van de operateur inhield. IDB-rapporten kregen een bepaalde kwalificatie, uiteenlopend van ‘zeer grote waarde’ tot ‘geen enkele waarde’. Het hoogste cijfer dat een rapport kon krijgen was een 1. Scoorde een medewerker er daarvan zo’n 25 per jaar, dan zat hij ‘goed’ binnen de dienst.

Ook in enkele andere opzichten onderging de administratie bij de IDB na het vertrek van Hagen een aanzienlijke verbetering. Per 1 januari 1979 werden alle uitgaande IDB-rapporten afzonderlijk geregistreerd. Deze rapporten kregen een L-nummer, en de overige operationele rapporten een nota-nummer. Van deze laatste rapporten werden kopieën gemaakt ten behoeve van het zogenaamde ‘bronarchief’ en de Centrale Administratie (CA), die sinds 1 januari 1967 een dossierstelsel hanteerde, geordend naar personen (PD’s), rapportages (RD’s), firma’s (FAD’s) en onderwerpen (OD’s). Tevens werd een nog een dossier Algemeen bijgehouden.¹

Alvorens een rapport werd aanbevolen voor verzending naar de afnemers, probeerden de analisten zoveel mogelijk de gegevens uit het rapport in een bredere context te plaatsen met behulp van andere informatie die de dienst ter beschikking stond. Het hoofd van de dienst nam het definitieve besluit over de doorzending naar binnen- en buitenlandse afnemers. Informatie van biografische aard werd overigens vaak meteen doorgegeven aan vertegenwoordigers van de CIA of MI6 ten behoeve van de verwerking in de centrale computers van beide diensten.

‘Scoren’ met de afluisterberichten van het WKC

Nadat in 1981 de selectie en verwerking van de WKC-berichten definitief bij Verwerking waren komen te berusten, redigeerde die stafafdeling deze informatie ten behoeve van de afnemers. De bron moest steeds geheim blijven en de informatie moest naar onderwerp geselecteerd worden. Van de op basis van de *intercepts* gemaakte rapporten ging nadien ook altijd een exemplaar naar het WKC.

Met het WKC-materiaal kon de IDB goed ‘scoren’. Weliswaar was het WKC, ondanks alle inspanningen, niet in staat de codes van de Sovjet-Unie, de Warschaupactlanden en China te kraken, omdat die te gecompliceerd waren en deze landen bovendien gebruik maakten van het systeem van de *one time pad code*, codes die – zoals de naam aangeeft – nooit vaker dan eenmaal werden gehanteerd. Het WKC wist echter wel, waarschijnlijk op basis van frequentieanalyse, aan het begin van de jaren tachtig tot tweemaal toe een dreigende sovjetinvasie in Polen aan te kondigen. Beide malen ging de operatie op het laatste ogenblik niet door, maar op zulke momenten heerste er hoogspanning bij de IDB, waarbij intensief contact werd onderhouden met de LAMID en de MARID.

Beduidend minder moeite had het WKC met het kraken van codes van landen in het Midden-Oosten, inclusief Afghanistan, Pakistan en Iran. Daarnaast brak het centrum op een gegeven moment ook de diplomatieke codes van enkele NAVO-bondgenoten met ambassades in Den Haag. Zo zou op enig moment het codeverkeer van België, Duitsland, Italië en Turkije gekraakt zijn.²

Omdat de codes van Warschaupactlanden moeilijk te breken waren, was het des te interessanter de berichten mee te lezen van ambassades en consulaten achter het IJzeren Gordijn van staten waarvan de codes wel gebroken waren. Zo las de BVD, een van de eindafnemers van het groene boek met WKC-*intercepts*, met veel belangstelling berichten van de Italiaanse ambassade in Moskou, omdat veel vooraanstaande Italiaanse communisten daar na een bezoek aan het Kremlin kwamen ‘uithuilen’.

Er was nog een reden waarom het onderschepte diplomatieke codeverkeer binnen de IDB steeds als waardevol werd beoordeeld: gedecodeerd én vertaald lag regelmatig het rapport van een gesprek tussen een ambtenaar van het Haagse ministerie van Buitenlandse Zaken en een buitenlandse diplomaat bij de IDB op tafel.

Sommige ambtenaren van BZ daarentegen waren ontzet, wanneer zij hoorden van deze inbreuken op het diplomatieke ‘briefgeheim’. ‘Heren lezen elkaars post niet,’ was hun adagium. Een Nederlandse diplomaat in een land in het Midden-Oosten meende er eens goed aan te doen een Turkse collega in te lichten dat het Nederlandse afluistercentrum de code van diens land had gekraakt. Uiteraard tot ongenoegen van de Nederlandse inlichtingengemeenschap. Oud-bewindslieden die wij spraken werden niet gehinderd door dergelijke scrupules.

Via *intercepts* van het WKC kreeg de inlichtingendienst vaak berichten in handen die voor Nederlandse bedrijven en dus voor EZ van belang konden zijn. Vooral

informatie over buitenlandse tenders en offertes kon voor Nederlandse bedrijven die op de wereldmarkt opereerden van levensbelang zijn. Zo onderschepte het afluistercentrum op het Amsterdamse Kattenburg bijvoorbeeld Duitse offertes voor te bouwen fregatten die aanzienlijk lager bleken te zijn dan die van De Schelde. Zo'n bericht werd dan doorgegeven aan het ministerie van Economische Zaken, dat het weer doorspeelde aan De Schelde. Af en toe lag het doorgeven van dit soort informatie moeilijk, want kleine bedrijven vroegen soms naar de herkomst van de informatie. De grote ondernemingen wisten wel dat het soms verstandiger was geen vragen te stellen.

Al spoedig nadat de IDB de distributie van de *WKC-intercepts* ter hand had genomen, suggereerde Economische Zaken dat de IDB met zijn goede contacten in het bedrijfsleven de informatie die voor ondernemingen van belang was zelf maar moest doorgeven. Die opmerking scheen vooral uiting van een gevoel van teleurstelling dat de financiële bijdrage die Economische Zaken hiervoor aan de IDB beschikbaar stelde te weinig rendeerte. De dienstleiding concludeerde daarom dat de dienst ‘punten moest halen’ bij de overheidsdiensten die geld doneerden. In een poging het belang van de IDB voor de overheid duidelijk te maken hield Rutgers zelfs een tijd lang een groene editie van de *WKC-intercepts* achter.

De ‘incestueuze verhouding’ met het bedrijfsleven

In de inlichtingenwereld geldt ‘voor wat hoort wat’, en ten aanzien van het bedrijfsleven was dit al niet anders. Philips leverde dan ook zelf informatie aan de IDB. In de jaren tachtig lekte de betrokkenheid van Philips bij het werk van de dienst uit. De Telecommunicatie Divisie van Philips zou (zoals eerder is aangestipt) volgens enkele ingewijden vooral in de jaren zeventig in een aantal landen waar dit concern telefooncentrales had aangelegd tegelijk afluisterapparatuur ingebouwd hebben ten behoeve van de IDB. De Philips-directie bestempelde dit verhaal als ‘absolute onzin’.³ Oud-IDB'ers hebben evenwel een andere opinie. Bovendien zou Philips een *deal* hebben gesloten met de Amerikaanse National Security Agency (NSA) om zijn codeerapparatuur te voorzien van een ‘achterdeur’, zodat de NSA het berichtenverkeer van de gebruiker kon meelesen. Een afspraak die de NSA blijkbaar ook met andere producenten heeft gemaakt.⁴

Tussen bepaalde bedrijven en de IDB bestond dus een symbiotische relatie, waarbij op directieniveau bronnen werkten voor de inlichtingendienst en omgekeerd de dienst in Wassenaar vitale economische informatie beschikbaar stelde aan juist de directies van die bedrijven. De IDB had het in de hand vast te stellen welk bedrijf bepaalde uit de lucht geschepte informatie kreeg. Daardoor kon de dienst binnen de Nederlandse context concurrentievervalsend gaan werken. Een betrokken IDB'er sprak in dit verband van een ‘incestueuze verhouding’, maar politici noch ambtenaren hebben dit als een groot probleem ervaren. Een voormalige fractievoorzitter zei dat dit probleem in de vaste Kamercommissie voor de

inlichtingen- en veiligheidsdiensten slechts als 'een praktisch ongemak' werd beschouwd.

Via *intercepts* kon ook de uitvoer – of de poging daartoe – worden vastgesteld van strategische goederen waarvan de export verboden was. Dat betekende overigens niet altijd dat de overheid vervolgens ook trachtte die uitvoer te voorkomen.⁵ Zo zouden het af luistercentrum en de IDB op de hoogte zijn geweest van verboden leveranties door bepaalde Nederlandse bedrijven aan Irak. Ingegrepen is er echter niet. Net als bij de *Irakgate*-affaire in Groot-Brittannië, waar bedrijven op verzoek van MI6 verkochten aan Irak om een informatiepositie in dat land te verwerven, zou dat, zij het op veel bescheidener schaal, in Nederland zijn voorgekomen. De IDB hield nauwkeurig bij wat de strategische bestellingen voor Irak waren. Bepaalde Nederlandse bedrijven werden zelfs aangemoedigd meer contacten te leggen om verdere gegevens te vergaren.⁶

De rapportages en hun afnemers

Toen in 1983 de balans werd opgemaakt van de werkwijze van de IDB sinds 1976 bleek dat het aantal door de operateurs vervaardigde rapporten sterk was gestegen:⁷

Soort informatie	Aantal 1976	Aantal 1982
Maritiem	112 (30%)	414 (32%)
Technisch/wetenschappelijk	53 (15%)	185 (14%)
Politiek/economisch	93 (25%)	569 (44%)
Algemeen/militair	115 (30%)	132 (10%)
Totaal aantal rapporten:	373 (100%)	1300 (100%)

Uit een toevoeging bleek dat van de 1300 rapporten in 1982 de verwerkers er 1162 hadden doorgezonden naar de afnemers. Ondanks deze gestegen resultaten, met een vrijwel gelijkblijvende personeelscapaciteit, bleef de IDB kampen met een groeiende ontevredenheid bij de afnemers. In 1976 werd 89 procent van de rapporten via door afnemers ingevulde beoordelingsformulieren beoordeeld als zijnde van waarde c.q. van zeer grote waarde. In 1982 was dit gedaald tot 78,7 procent. Het percentage rapporten beoordeeld van weinig waarde c.q. van geen waarde steeg daarentegen van 11 naar 21,3 procent. Wat de bewerking van economische en technisch-wetenschappelijke informatie over het Oostblok (als complement van de SBP- en militaire verwerking) betreft, bleek al snel dat de IDB weinig kon toevoegen aan datgene wat door de LAMID werd gedaan.

De medewerker voor de verbindingsinlichtingen, die sinds juli 1981 de berichten

bewerkte die van het WKC werden ontvangen, bood in het eerste half jaar van zijn aanstelling veertig rapporten (134 pagina's) aan voor verzending, naar overwegend nationale afnemers. Over 1982 stelde hij in totaal 87 rapporten op (324 pagina's), hetgeen resulteerde in 312 rapportages aan afnemers. De over 1982 ingevulde beoordelingsformulieren gaven er blijk van dat de afnemers – overigens net als de IDB'ers zelf – deze berichtgeving hogelijk waardeerden: 90,6 procent werd van waarde c.q. van zeer grote waarde geacht, 9,4 procent van weinig waarde c.q. van geen waarde.

De in 1976 aangekondigde besprekingen tussen de ministeries van Algemene en Buitenlandse Zaken over de selectieve uitzending van IDB-medewerkers onder diplomatieke dekmantel gaven er blijk van dat in elk geval een van de afnemers, Buitenlandse Zaken, niet bereid was medewerking te verlenen aan de inlichtingenvergaring. De relaties tussen de IDB en ambtenaren van BZ waren in deze periode wisselend. Zoals een ex-IDB'er stelde: 'Het hing er vanaf met wie je te maken had. Met sommigen was de verhouding goed, maar anderen hadden hun tenen al onder de deur door naar buiten gestoken.' Pas in maart 1982 kon een medewerker voor een periode van uiterlijk twee jaar worden gedetacheerd bij BZ ter plaatsing in het buitenland, naar verluidt in Amman. Plaatsing onder diplomatiek cover voor een kortere periode van een tweede IDB-medewerker ging niet door omdat BZ geen garantie kon geven voor de geheimhouding van diens identiteit.

Verwerving versus Verwerking

Erger dan het gebrek aan waardering en medewerking van de afnemers waren rond 1980 de personeelsproblemen bij de IDB. Het ministerie van Algemene Zaken had gehoopt met de reorganisatie in 1976 de veenbrand bij de dienst onder controle te krijgen. Dit bleek echter opnieuw niet mogelijk, en dat had deze keer te maken met zowel personele problemen als met de strijd die spoedig na 1976 ontstond tussen de directies Verwerving en Verwerking over de 'koers' die de dienst zou moeten varen.

Het IDB-personeel had loyaal meegewerkt aan het RPD-onderzoek, onder meer doordat was toegezegd dat de medewerkers op de hoogte zouden worden gesteld van de uitkomsten. Toen het rapport gereed was, kreeg het personeel daarin echter geen inzage en werden zelfs de conclusies niet meegedeeld. Na de op nonactiefstelling van Hagen riep Kruimink een vergadering van het personeel bijeen, waarop hij het consigne gaf niet langer te zeuren en weer aan het werk te gaan, met de gedenkwaardige woorden: 'Put it in your pipe and smoke it.' Tot ongenoegen van medewerkers bleek later dat plaatsvervangend diensthoofd Rutgers dankzij mej. drs. J.I.C.G. Prick, de adjunct-directeur van de RPD, met wie hij een goede verstandhouding had, wel in het bezit van de gespreksrapporten was gekomen.⁸

De positie van Rutgers bij de dienst was niet erg gelukkig. Terwijl de zoektocht

naar een vervanger van Hagen voortduurde, kon Kruimink de IDB er slechts 'bij' doen en berustte de leiding van de dienst in feite bij Rutgers. Een deel van het personeel beschouwde de oud-marineman als het brein achter het vertrek van de oud-marechausseeofficier Hagen en de landmachtman Maarseveen. Kruimink had Rutgers gevraagd hoofd van de IDB te worden, maar deze bedankte voor de functie, naar het schijnt omdat hij beseftte dat hij zich onvoldoende diplomatiek kon opstellen.⁹ Bij het personeel bestond echter de indruk dat de hogere echelons op Algemene Zaken Rutgers niet goed genoeg achtten voor de functie van IDB-hoofd. Daarom was het ongelukkig dat Rutgers bijna anderhalf jaar lang met de feitelijke leiding belast bleef.

Nieuwe problemen begonnen met de aanstelling door Kruimink in november 1979 van een tweede oud-marineman in de staf van de IDB, de 39-jarige drs. K.M. (Niek of Nico) Meulmeester, als hoofd Verwerving. Meulmeester was oud-officier-waarnemer en tactisch coördinator bij de Marine Luchtvaartdienst. Hij had bij de BVD gewerkt en daarna in Rotterdam bij de MARID. Hij was als een paard van Troje met het contingent van MARID VII Villa Maarheeze binnengekomen. Door zijn komst werd het marine-aandeel in de Wassenaarse villa, versterkt met dat in de ambtelijke leiding op Algemene Zaken, groot. Rutgers en zijn protégé Meulmeester wisten zich op grond van marine-loyaliteiten vaak gedekt door het Binnenhof, waar voor wat de IDB betreft de voormalige marineman Kruimink en oud-marinier Ringnalda de scepter zwaaiden.

Dat maakte de positie van de andere hoofden er niet gemakkelijk op. Meulmeester ontpopte zich dadelijk als een autoritaire chef met een agressieve managementstijl, die zich weinig collegiaal opstelde tegenover de beide andere chefs: het hoofd Analyse, mr. drs. L. Jongsma, en het hoofd van de afdeling Personele en Algemene Zaken, mr. Johannes Hendrik Marselis. De laatste had eerder bij de directie Algemene Zaken van BZ gewerkt en was een integer man, die in het geheel niet opgewassen bleek te zijn tegen de machtsstrijd die rond 1980 binnen de IDB zou woeden.

Lubbertus (Bert) Jongsma, die eind 1978 Maarseveen opvolgde als hoofd Verwerking, was een kundig man, een slimme strateeg en vol ambities. In 1945 geboren in Strijen (Hoekse Waard)¹⁰ behaalde hij in 1969 zijn doctoraal examen rechten. Hij had grote belangstelling voor communicatie en voorlichting. Al aan het eind van zijn middelbare schooltijd was hij korte tijd als sportverslaggever werkzaam bij het gereformeerde dagblad *De Rotterdammer*, waar Meindert Leerling, later Tweede-Kamerlid voor de RPF, zijn directe chef was. Lang bleef Jongsma niet in de journalistiek. Nog in het jaar dat hij afstudeerde werd hij voorlichter bij het ministerie van Defensie. Vier jaar later trad hij toe tot de IDB als een van de jonge academici die een impuls moesten geven aan het operationele werk. Na drie jaar als operateur te hebben gewerkt, nam hij enige tijd de functie van hoofd Opleidingen voor de Verwerving waar. In 1977 werd Jongsma waarnemend hoofd Verwerking en een jaar later hoofd van deze stafafdeling of directie.

De door Meulmeesters benoeming veroorzaakte spanningen tussen de hoofden

van de drie stafafdelingen bleven nog binnen de perken zolang Kruijnk met zijn gezag leiding gaf aan de dienst. Als waarnemend hoofd van de dienst stak Kruijnk zijn bewondering voor het werk van Jongma en zijn medewerkers niet onder stoelen of banken.

Het hoofdstuk Romijn

Op 1 april 1980 maakte Kruijnk echter plaats voor een andere marineman, generaal-majoor buiten dienst A.J. Romijn, die de analisten minder lof zou toezwaaien. Rutgers kende Arnold Johannes Romijn, generaal-majoor der mariniers buiten dienst,¹¹ en diens broer Daniël Engelbertus Denijs reeds van de adelborstenopleiding, die zij kort na de oorlog gelijktijdig hadden doorlopen.¹² Romijn had nadien een behoorlijke staat van dienst opgebouwd bij de mariniers.¹³ In 1948 en 1949, ten tijde van het Nederlands-Indonesisch conflict, maakte hij deel uit van de Mariniersbrigade in Nederlands-Indië. In 1953 was hij gedurende een half jaar gedetacheerd bij de First U.S. Marine Division in Korea. Aan het begin van de jaren zestig was hij commandant van de 21ste infanteriecompagnie in Nederlands Nieuw-Guinea. Daar werd hij in mei 1962 commandant van Task Unit 7, die Indonesische infiltraties in Nederlands laatste grondgebied in Azië bestreed.¹⁴ In 1977 werd hij commandant van het Korps Mariniers. In zijn Indische periode had Romijn nog samen met de latere secretaris-generaal van Algemene Zaken Ringnalda bij de Mariniersbrigade gediend. De verhouding tussen de laatste twee was dan ook bijzonder goed. Zo goed dat de twee eens in een bui van dronkenschap nabij de Villa Maarheeze een groot aantal dienstpatronen verbruikten om op konijnen te schieten. Het waren 9 mm.-patronen, dus van de arme beestjes zal wel weinig zijn overgebleven.¹⁵

Romijn werd als diensthoofd vanaf het begin niet au sérieux genomen door voornamelijk de burgersector binnen de IDB, die in hoofdzaak bij de analyseafdeling werkte. De oud-marinier miste bij zijn aantreden elke ervaring op het gebied van *intelligence*. In het begin werkte hij zijn medewerkers op de lachspieren met constatering als: 'De inlichtingenwereld bestaat uit boeven'. In de ogen van veel van zijn medewerkers had hij meer verstand van zijn collectie jogging-schoenen dan van *intelligence*. Op kosten van de overheid liet hij een privé-douche in Villa Maarheeze bouwen om zich na zijn dagelijkse trimloop te kunnen opfrissen.¹⁶

Volgens een ex-IDB'er was het dagritme van Romijn als volgt. Hij kwam om 9 uur en las dan de krant. Vervolgens ging hij om 10 uur joggen en las om 11 uur weer de krant. Dan ging hij lunchen, en meestal kwam hij in de middag niet meer langs. Hij wekte bij de stafafdeling Verwerking ook de lachlust op met zijn opmerking dat IDB'ers niet langer wetenschappelijke studies mochten aanschaffen, aangezien spionage iets was 'wat je deed'. Dat zei hij bijvoorbeeld tegen een analist van de Midden-Oosten-desk, die bezig was via stamboomonderzoek de

vertakkingen van het Saoedische vorstenhuis in het bedrijfsleven van Saoedi-Arabië bloot te leggen, opdat de IDB langs deze spruiten de kern van de koninklijke familie zou kunnen benaderen. Een analist maakte na enkele jaren de balans op:

‘Romijn miste bij zijn overkomst naar de IDB iedere kennis en ervaring op inlichtingengebied. Hij is er niet in geslaagd deze achterstand in te lopen en doet er ook geen moeite voor’.

Ook op enkele andere terreinen was Romijn weinig onderlegd. Hij had grote moeite brieven op te stellen. Vreemde talen beheerste hij nauwelijks. Dat bevorderde natuurlijk het contact met de buitenlandse zusterdiensten niet. Op reizen naar het buitenland moest daarom meestal Rutgers of een van de directiehoofden mee om het woord te voeren. Toen Romijn eens met Jongsma en Meulmeester bij de BND in het Zuid-Duitse Pullach op bezoek was, waar zij een *top secret* briefing hadden gekregen over de contacten die de Duitse dienst met agenten in de DDR onderhield, verwachtten de Duitsers wel iets terug. Zij wilden weten hoe de contacten van de IDB met zijn agenten in de Oostduitse arbeidersstaat verliepen. Er viel een pijnlijke stilte: de IDB had namelijk geen permanente agenten in Oost-Duitsland. Romijn zat ongemakkelijk op zijn stoel te draaien niet wetende hoe hij dit in goed Duits moest verklaren. Dit alles tot grote ergernis van zijn Duitse gesprekspartners die uit het stilzwijgen meenden te kunnen opmaken dat hun openhartigheid niet werd beantwoord. Jongsma redde de zaak door met een stalen gezicht te verklaren: ‘Wir benutzen immer noch Tauben’. Het ijs was toen gebroken.

Tijdens andere bezoeken aan buitenlandse zusterdiensten leidde Romijns gebrekkige talenkennis ertoe dat hij zich sterk op zijn maaltijd concentreerde of, wanneer er echt een bijdrage van hem werd verwacht, ‘conveniënt’ onwel werd. Het gebeurde ook meer dan eens dat Romijn zich met het oog op zijn gebrekkige talenkennis moed indronk alvorens naar een buitenlands banket te gaan, met alle gevolgen van dien.

Van de buitenlandse politiek had Romijn maar een beperkte kennis. Toen hij een bezoek aan de CIA bracht, liet hij zijn gastheren daarom doodleuk weten dat wat hem betrof politieke problemen niet aan de orde zouden komen. Om dezelfde reden ontliep hij zoveel mogelijk de zittingen van het CVIN, waarop de ontwikkelingen in de wereld werden besproken. Het bemoeilijkte ook zijn contacten met de directie Verwerking, die uitsluitend politieke en economische onderwerpen analyseerde.

Bij de dienst beperkte de oud-marinier zijn werkzaamheden zoveel mogelijk tot bemoeienis met de huishoudelijke dienst en personeelsaangelegenheden. Volgens sommige bronnen lag in deze periode de feitelijke leiding van de IDB nog steeds in handen van Rutgers.¹⁷ Die probeerde dat in april 1982 te ontkennen tijdens een vergadering van de bijzondere commissie van overleg bij het ministerie van Algemene Zaken, maar was daarin weinig overtuigend:

‘Ten onrechte is gesuggereerd dat het plaatsvervangend hoofd de feitelijke leiding van de Dienst zou hebben. Dit is volkomen onjuist. Het plaatsvervangend hoofd bemoeit zich niet of nauwelijks met de financiële, materiële en personele zaken van de Dienst. Gelet op diens ervaring sedert 1958 op inlichtingengebied is het logisch dat het plaatsvervangend hoofd als de voornaamste adviseur op dit terrein fungeert.’

Het marinetricio

Rutgers wilde noch kon een corrigerende werking uitoefenen bij Romijn. Het plaatsvervangend diensthoofd miste het vermogen om zijn emoties in bedwang te houden. Bij het minste geringste ging hij ‘volledig over de rooie’. Dit stond een goede relatie met Meulmeester, die nog onder Rutgers bij de MARID had gediend en een grote bewondering voor zijn chef aan de dag legde, overigens niet in de weg. Meulmeester en Rutgers vormden een hecht team en werden wel beschreven als ‘het koningskoppel’ of de ‘dodelijke combinatie’.

Al bij de MARID werd Meulmeester als zeer arrogant beschouwd. Naar aanleiding van een eerdere publicatie waarin wij het marinestempel van Meulmeester hadden benadrukt,¹⁸ drongen diverse oud-MARID-medewerkers er bij ons op aan Meulmeester niet met de MARID te vereenzelvigen.

Het onvermogen van Romijn, Rutgers en Meulmeester om met inhoudelijk *poids* de dienst te laten functioneren, compenseerden zij met een overaccentuering van het *security*-aspect en intimidatie. Zij dreven de compartimentering zover door, dat de operateurs elkaar geen nuttige informatie van agenten mochten doorgeven. Wie dat toch wilde, moest zijn gegevens ter beschikking van de dienstleiding stellen. Het duurde niet lang of medewerkers ontdekten dat zulke informatie uitsluitend in de bureaula van het hoofd Verwerving of het hoofd van de dienst belandde. Zo verbood Meulmeester de medewerkers ook bij elkaar op het bureau te kijken en plaatste daar zelfs houten schotten tussen om dit te verhinderen. Een analist merkte in die tijd op: ‘Onder het mom van geheimhouding wordt versluierd dat het product in feite niet bestaat...’. Ook ging de directie Verwerving steeds meer het archiefbeheer in eigen hand nemen, waardoor Verwerking stukken uit het centraal archief slechts kon krijgen met kennisneming en behulp van Meulmeester.

Bij Verwerking speelde compartimentering een veel geringere rol. De verwerkers hadden onderling een goede werkrelatie en over en weer konden de analisten vrijelijk elkaars rapporten opvragen en inzien. In reactie op Meulmeesters optreden gingen de Verwerkers een eigen archief opbouwen. Dat waren meestal stalen ladenkasten die met ijzeren stangen en sloten werden afgesloten.

Twee kampen

Zo kleurde het cultuurverschil tussen de directies Verwerving en Verwerking het belangrijkste personele conflict aan het begin van de jaren tachtig: de strijd om de macht tussen de hoofden Meulmeester en Jongma, met als inzet de vraag wie hoofd van de IDB zou worden na het vertrek van Romijn. Bekend was dat Rutgers in 1985 met functioneel leeftijdsontslag zou gaan. Wie hem zou opvolgen als plaatsvervangend hoofd, zou ook een goede kans maken daarna in Romijns voetsporen te treden. Meulmeester wist zich verzekerd van de steun van Romijn, Rutgers, Kruimink en Ringnalda. Jongma lag goed bij een groot deel van het personeel en liet zich door de overmacht aan de top niet omverblazen.

Er ontstond een sfeer waarin medewerkers werden opgedeeld in twee kampen die elkaar vanuit hun loopgraven bestookten. Deze tegenstelling kreeg ruimtelijk vorm doordat de verwerkers van Jongma waren ondergebracht in de villa, terwijl de operateurs van Meulmeester in de bungalow waren gehuisvest. Bij de directie Verwerving werkten nog steeds vele medewerkers met een militaire of marineachtergrond. Zij streefden vooral naar de verzameling van maritieme en militaire inlichtingen. Volgens Romijn was de maritieme *desk* de kurk waar de dienst op dreef.

Dit zou dan uiteraard ten koste gaan van de politiek-economische berichtgeving, die juist de academisch geschoolde medewerkers van Verwerking nastreefden. Militaire gegevens gingen rechtstreeks naar de inlichtingendiensten van de krijgsmacht, met name de MARID en de LAMID. De dienstleiding gedoogde echter dat het hoofd van de militaire *desk* van Verwerving niet alleen over militaire, maar ook over politieke onderwerpen, die aan Verwerking hadden moeten worden gerapporteerd, rechtstreeks in contact trad met de LAMID. Daarnaast gaf Verwerving informatie vertraagd door aan de analisten. Een rapport over de sovjetinvloed in de Indische Oceaan arriveerde bijvoorbeeld pas twee maanden na opstelling ervan bij Verwerking. Omgekeerd verlangde de afdeling Verwerving wel dat het een kopie zou ontvangen van alle rapporten die Verwerking uitbracht aan de militaire zusterdiensten.

De analisten zagen met lede ogen hoe de LAMID garen spon bij deze situatie. De militaire dienst nam het voortouw bij de inlichtingenverwerving over het conflict tussen Irak en Iran en hield informatie achter over de ontwikkelingen in Suriname, waar in 1980 militairen onder leiding van Desi Bouterse door een staatsgreep aan de macht waren gekomen. Overigens stoorde dit optreden van de LAMID ook Romijn. De inlichtingenchef voegde het hoofd van die dienst kolonel H.R. Toorop kort voor diens vertrek eind 1980 toe, dat de IDB 'schijtziek' werd van het optreden van de dienst van de Landmacht. Rutgers had kort daarna bij de presentatie van het nieuwe hoofd A.W. Schulte wel het een en ander uit te leggen.

De academici, met name bij Verwerking, hadden kritiek op de hiërarchische verhouding tussen de marinemensen, die enerzijds tot uitdrukking kwam in een

eis tot blinde gehoorzaamheid van de kant van de leiding en anderzijds bleek uit een slaafse opvolging van bevelen door de ‘mindere goden’. Dergelijke irritaties bleken bijvoorbeeld alleen al uit de wijze waarop men elkaar begroette op de stafvergaderingen op maandagochtend. De marinemensen deden dat formeel en stijfjes en reageerden geagiteerd op een losjes uitgesproken ‘goeiemorgen, heren’. Dat de medewerkers van Verwerking hun chef tutoyeerden, kon in de ogen van de oud-marinemensen slechts een teken van een zwakke leiding zijn en een bewijs voor hun opvatting dat deze afdeling gelijkenis vertoonde met een *freewheelende* commune. Omgekeerd ervoeren degenen binnen de dienst die lossere omgangsvormen gewend waren de punctualiteit van de oud-marinemensen als ergerniswekkend. Ook als een medewerker de vorige nacht tot drie uur aan een rapport had gewerkt, kon hij de stormzeilen hijsen als hij de volgende dag vijf minuten te laat op het werk verscheen. De onkreukbare Marselis, belast met personeelszaken bij de dienst, typeerde deze stijl van leiding geven als die van ‘de rotste officier in de jaren dertig’.

Over het algemeen – er waren enkele gunstige uitzonderingen – vonden de verwerkers de kwaliteit van de operateurs en hun rapporten te gering. Iedere maand gaven medewerkers van Analyse daarom een briefing aan de verwervers. Dan behandelden zij een deelaspect met als doel de verbreding van de horizon van Verwerving. Dit leidde kennelijk niet tot verbetering van het resultaat. Blijkens een intern memorandum afkomstig van de directie Verwerking uit die tijd was de rapportage door de verwervers ‘over het algemeen niet nauwkeurig, door gebeurtenissen achterhaald, algemeen van aard, niet relevant’ en sloot zij niet aan bij de wensen van de afnemers. Op een directievergadering verklaarde Jongsmā dat Verwerking, wanneer zij rapporten van Operatiē kreeg, constant bezig was met eerst het lezen van ‘onzin’, daarna het controleren van die ‘onzin’, en vervolgens uitleggen aan de betreffende *case-officer* dat zijn rapport echt ‘onzin’ was. Deze pijnlijke constatering deden de verwervers niet alleen op via de directievergaderingen en de regelmatige sessies, waarbij onder het toezien van de dienstleiding verwerkers en verwervers met elkaar de resultaten en prioriteiten van het inlichtingenwerk bespraken.

Het geringschattende oordeel van Verwerking bleek de operateurs ook uit de behandeling van hun rapporten. In het gunstigste geval bewerkte een analist het rapport. ‘Je begon altijd met de fouten in het Nederlands eruit te halen’, is een veel gehoorde opmerking van de zijde van de voormalige verwerkers. In de concept-omschrijving van de werkzaamheden van de directie Verwerking, die begin jaren tachtig werd opgesteld, stonden de taalkundige verbeteringen dan ook als een apart onderdeel van de evaluatie van een inlichtingenrapport vermeld: ‘Het geven van aanwijzingen voor de verbetering van eventuele fouten in spelling, grammatica en stijl in het rapport.’ De concept-omschrijving vervolgde met:

‘Opgemerkt moet worden dat het onder [dit] punt genoemde in wezen niet een taak is van de Stafafdeling [Verwerking], maar van de Directie Verwerving.

Omdat evenwel in de praktijk blijkt dat soms de redactie van de rapportage nog te wensen overlaat en uit de overweging dat het onverbeterd laten van dergelijke fouten een schadelijke invloed heeft op de ontvangst van de rapportage bij de afnemers, worden deze werkzaamheden door de Stafafdeling in werkelijkheid wel degelijk verricht.'

De verwerkers ontdekten ook een onder bepaalde verwerwers heersende gewoonte om een rapport in vijf stukken te knippen en vervolgens als vijf afzonderlijke rapporten aan te bieden om aldus beter te 'scoren'.

Een deel van de teleurstellingen in de relatie tussen verwerwers en analisten vloeide voort uit het feit dat de verwerkers in de jaren zeventig en tachtig grotendeels bestonden uit regiospecialisten. Zij ontleenden hun eigen informatie vaak aan open bronnen. Daartoe waren internationale dagbladen zoals de *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, *Le Monde*, de *International Herald Tribune* en de *Times* beschikbaar. De regiospecialisten konden daarnaast beschikken over regiogebonden dagbladen zoals de *Pravda*, *Neues Deutschland*, *Jeune Afrique* en de *Middle East Economic Weekly*. Ook waren er abonnementen op wetenschappelijke vaktijdschriften. Voorts ontving Verwerking de berichten van de Foreign Broadcast Information Service (FBIS), die ten behoeve van de CIA informatie verzamelde uit de buitenlandse pers, en de publicaties van Radio Free Europe (RFE). Regelmatig werden wetenschappelijke artikelen in de vaktijdschriften geraadpleegd, bijvoorbeeld op universiteitsbibliotheken. Ook de bibliotheek van de Koninklijke Shell werd veelvuldig bezocht om ontwikkelingen in het Midden-Oosten en problemen rond olieleveranties te bestuderen. Daarnaast was de diplomatieke rapportage van het ministerie van Buitenlandse Zaken een bron van informatie, hoewel die in de rivaliserende optiek van verscheidene ex-IDB'ers weinig voorstelde. Sommigen beoordeelden die berichten zelfs als ronduit slecht. Bij de IDB was echter bekend dat de dienstleiding van het ministerie van Buitenlandse Zaken zulke kritiek niet erg op prijs stelde, en daarom hielden IDB-medewerkers bij contacten met ambtenaren van Buitenlandse Zaken hun commentaar maar voor zich.

Zelfs als de verwerwers over de hele linie van hoog niveau zouden zijn geweest, zou het tamelijk moeilijk voor hen zijn geweest om iets te leveren wat voor een regiospecialist van waarde kon zijn. Een regiospecialist heeft namelijk op basis van andere informatie al een totaalbeeld van zijn regio en de ontwikkelingen die daarin plaatsvinden. Veel nieuwe feiten passen in dat totaalbeeld en bevestigen het. Als zodanig hebben zij dus wel een functie, maar zullen ze analisten niet gauw warm doen lopen. De operateurs daarentegen waren zelf vaak al te zeer overtuigd dat wat zij aandroegen nieuw was. De meest zinvolle bijdrage die een operateur in de ogen van een regiospecialist kan leveren, is over het algemeen nog het exacte tijdstip waarop bepaalde ontwikkelingen zich zullen openbaren. De analist voorziet immers over het algemeen wel bepaalde ontwikkelingen, oorlogen, samenzweringen, arbeidsonrust en dergelijke, maar kan over het precieze tijdstip geen voorspellingen doen. De afnemers van een inlichtingendienst, ambtelijke en politieke

beleidsmakers, zijn echter juist daarin geïnteresseerd en zullen nut en waarde van een inlichtingendienst ook vaak op die mate van nauwkeurigheid beoordelen. Zelden bevatten de rapporten van de operateurs evenwel zulke concrete informatie. Operateurs konden het vaak maar moeilijk verstouwen als een analist het advies gaf om zijn rapport niet door te zenden of als de analist het sterk bewerkte.

Tot ontzetting van de directie Operaties ging Verwerking zich ook zelf bezighouden met het werven van agenten. De analisten vermoedden namelijk dat de bij Romijn en Rutgers heersende hekel aan intellectuelen en academici¹⁹ ook tot uiting kwam in de kwaliteit van de aangeworven agenten. Sommige analisten voerden zelf operaties in het buitenland uit, al dan niet in samenwerking met een buitenlandse zusterdienst. Dat was niet altijd ongevaarlijk. Zo knapte de analist voor het Midden-Oosten eens een klus in Libië op voor de CIA, ondanks de waarschuwing van de Britse buitenlandse inlichtingendienst, M16, dat zijn 'cover was blown'. De analist ging toch en hoewel op een avond Libische veiligheidsagenten 'dwars door de deur' van zijn hotelkamer in Tripoli liepen, wist hij weer veilig van zijn missie terug te keren.

Sommige analisten hadden maar weinig begrip voor de ergernis bij Verwerking over hun operationele activiteiten. Zij vonden dat niet Operaties maar juist hún directie de beste agenten aanleverde. Zo zou een Joegoslavische attaché in Den Haag zijn geworven door de IDB en was de CIA een belangrijke sovjetagent in de schoot geworpen.

Het cultuurverschil tussen de twee centrale afdelingen kwam ook tot uiting in het politieke klimaat in de leiding van de IDB. Vooral bij Verwerking heerste een zeer conservatieve en sterk anti-communistische sfeer. Sommige medewerkers bij Verwerking lieten in hun denken meer ruimte voor nuance toe en hadden bijvoorbeeld grote moeite met de verzending van rapporten aan de Zuid-Afrikaanse geheime dienst. Zo adviseerde Jongma negatief over doorzending aan de Zuid-Afrikaanse dienst van ruwe informatie uit Nederlandse bron over Angola, Namibië en de daar actieve verzetsgroepering SWAPO, maar hij werd *overruled* door de dienstleiding. Het zou daarbij onder meer zijn gegaan om een lijst met namen en adressen van SWAPO-leden in Londen. Doorgeven van die informatie zou voor de betrokkenen bij terugkeer in Namibië ernstige gevolgen kunnen hebben.²⁰ De Nederlandse dienst leverde in die tijd aan de Zuid-Afrikanen ook *intercepts* over bijvoorbeeld de hoogte van de bankrekening van de Rhodesische guerillaleider Nkomo in Zwitserland. Zelfs verslagen van gesprekken van Den Uyl of Van Agt met medewerkers van het ANC of andere vertegenwoordigers van het verzet in Zuidelijk-Afrika werden rechtstreeks aan de Zuid-Afrikaanse dienst doorgegeven. Deze Nederlandse vrijgevigheid stond in contrast met bijvoorbeeld de houding van de Britse regering, die de uitwisseling van inlichtingen met Zuid-Afrika aan strenge beperkingen onderwierp.²¹

Jongma bracht ook een negatief advies uit over doorzending van een rapportage over de opvattingen in het Rotterdamse college van burgemeester en wethouders aan het ministerie van Economische Zaken. De leiding van de IDB had geen

vertrouwen in het standpunt dat de socialistische burgemeester van Rotterdam André van der Louw zou innemen over een verzoek van de Sovjet-Unie een consulaat in de havenstad te mogen openen, en liet daarom de burgemeester nauwlettend in de gaten houden.²² Ditmaal werd het advies van Jongsma wel opgevolgd, maar hij kreeg het verwijt te horen van 'binnenlands-politiek handelen'. Daar waren Rutgers en Romijn – althans verbaal – zelf overigens ook niet afkerig van. Over twee leden van de Tweede-Kamerfractie van het CDA die in de ogen van Rutgers hun marineverleden ontrouw waren geworden, merkte Rutgers tegenover Romijn op dat hij de een wel van de Euromast zou gooien als Romijn de ander voor zijn rekening wilde nemen. Romijn had het zijn 'slapie' bij de mariniers Ringnalda ook kwalijk genomen dat hij in de beginperiode van D66 een tijdje lid van die partij was geweest. Voor het hoofd van de IDB was dat een communistische partij. Ook de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) bestond uit communisten, lieden met baarden, snorren en leren jasjes. Geen wonder dat de IDB-top iemand als Jan Pronk, die in het kabinet-Den Uyl minister van Ontwikkelingssamenwerking was geweest, als 'staatsgevaarlijk' beschouwde.²³

'Animal farm'

Een ander conflict tussen Romijn en Rutgers enerzijds en Jongsma anderzijds betrof de verstrekking van gegevens die bijdroegen tot de aanval van Israëliëse F-16-bommenwerpers op zondag 7 juni 1981 op de in aanbouw zijnde Iraakse kernreactor in Osirak. De Israëliëse regering vreesde dat als deze reactor voltooid zou zijn, Irak in staat zou zijn nucleaire wapens te produceren. De aanval van de Israëliëse luchtmacht, waarbij overigens wel de kernreactor maar niet de nabij gelegen verrijningsfabriek werd getroffen, was mede mogelijk gemaakt door gegevens afkomstig van een Amerikaanse KH-11 spionagesatelliet. Israël had echter ook via de IDB waardevolle gegevens gekregen van *intercepts* van het WKC over leveranties vanuit Italië ten behoeve van de reactor in aanbouw.²⁴ Daarin werd vermeld wat en wie er onderweg waren naar Irak en wanneer en waar die arriveerden. Zo werden niet alleen de namen van Italiaanse bedrijven die betrokken waren bij leveranties ten behoeve van de atoomreactor en de geleverde onderdelen bij de IDB bekend, maar konden ook de vorderingen in de bouw van het nucleaire complex in Osirak worden gevolgd. Bovendien was kennis over de samenstelling van het gebruikte beton en het daarin verwerkte staal van belang om te weten hoe dit met een bombardement doorboord kon worden.

Binnen de IDB werd de berichtgeving over Osirak opgespaard en na enige tijd in één omvattend rapport verwerkt. Dat werd doorgegeven aan de Mossad, die bij de Nederlandse zusterdienst de codenaam 'Gerrit' had. Een delegatie van de Mossad, bestaande uit zes medewerkers, reisde speciaal naar Nederland om de waardevolle gegevens op te halen. Als voorwaarde voor de overhandiging van de

informatie maakte de IDB met de Israëlische dienst de uitdrukkelijke afspraak dat Israël geen actie tegen de reactor in Irak zou ondernemen alvorens de Nederlandse ministerraad dan wel de premier daarover zou zijn ingelicht. De Israëlische regering trok zich van deze afspraak weinig aan en voerde het bombardement uit zonder de Nederlandse regering om groen licht te vragen.²⁵

Enkele weken na de aanval bezocht een hoge Israëlische delegatie Villa Maarheeze om nog eens te praten over Osirak. Hoofd van de groep was een hoge militair, wat erop lijkt te wijzen dat in elk geval een deel van de delegatie de Israëlische militaire inlichtingendienst Lakam vertegenwoordigde. De militair bedankte de IDB voor de gegevens over Osirak.

Jongsma klaagde de dag na de aanval op de directievergadering van de IDB over de schending van de afspraak door de Israëli's; in zijn ogen kon dit gevolgen hebben voor de Nederlandse buitenlandse politiek in het Midden-Oosten. De overige leden van de IDB-directie weigerden echter actie te ondernemen; zij wilden de Mossad niet bruskeren.

Het hoofd Verwerking eiste daarop een gesprek met premier Van Agt, wat hij ook kreeg. Bij deze gelegenheid gaf Jongsma in aanwezigheid van Romijn en vice-admiraal Kruimink een briefing over de delicate kwestie aan Van Agt, die echter weinig meer zou hebben gedaan dan zijn bewondering te tonen voor de geleverde prestaties, onder het uitroepen van de woorden ‘fantastisch, fantastisch’. Voordat Van Agt al te enthousiast kon worden, maande vice-admiraal Kruimink de premier vaderlijk dat hij na afloop natuurlijk wel alles wat hij had gehoord weer moest vergeten. Jongsma verzond nadien nog een brief van acht pagina's aan de premier, maar daarop zou hij nooit een reactie ontvangen. Intussen liet het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken weten ‘met verontrusting kennis te hebben genomen’ van de Israëlische aanval, ‘die slechts kan bijdragen tot verhoging van de spanning in het gebied’.²⁶

Het hoofd van de analyseafdeling, die een openhartiger en democratischer georiënteerd beleid voorstond, riep met zijn opstelling wrevel op bij de marinetop van de IDB. Romijn noemde hem onder het personeel de ‘hoofdsamenrotter’. Er rees verdenking jegens Jongsma's betrouwbaarheid, omdat zijn oudste broer werkzaam was bij de Vervoersbond van het CNV. Het IDB-hoofd en Rutgers verdachten het hoofd van de analisten er bovendien van informatie te lekken naar het met hem bevriende Tweede-Kamerlid voor het CDA, A.B.M. (Ton) Frinking, die getuige was geweest bij Jongsma's huwelijk. Deze verdenkingen werden nog gevoed door het hoofd MARID, kapitein-ter-zee Tjeerd Sleswijk Visser, die de dienstleiding influisterde dat Jongsma ook gegevens over het WKC aan de parlementariër doorgaf. Sleswijk Visser werd in zijn negatieve oordeel over Jongsma gesterkt door zijn echtgenote, nadat zij tijdens een diner een meningsverschil met Jongsma had gehad over Zuid-Afrika (zij pro, hij contra apartheid) en over oud-premier Den Uyl (in haar ogen een bandiet). Ook het plaatsvervangend hoofd van de BVD, E. Thomas, deed een duit in het zakje en vroeg langs zijn neus weg aan Rutgers of hij Jongsma nog wel in de hand had.

Jongsma en andere analisten zochten inderdaad contact met leden van het parlement. Niet om hun geheime gegevens te verstrekken, maar wel om de Kamerleden te interesseren voor de personeelsproblematiek bij de IDB. Een van de parlementariërs die benaderd werden, was het PVDA-Kamerlid drs. Harry van den Bergh. Hij werd op een dag gebeld door een IDB'er vanuit het Baron Hotel in Zoetermeer. De IDB'er stelde zich voor als 'de heer Jansen' en wenste hem dringend te spreken. Afgesproken werd dat 'Jansen' Van den Bergh zou ontmoeten in diens woning in Nieuw-Vennep.

Toen er enige tijd later bij de parlementariër werd aangeboden en hij opendeed, viel het hem dadelijk op dat de IDB'er een andere stem had dan de persoon aan de telefoon. Hij vroeg hem direct: 'Bent U dezelfde persoon als die gebeld heeft?' 'De heer Jansen' kreeg een rood hoofd en viel aldus voor Van den Bergh door de mand. Het bleek niet om dezelfde IDB'er te gaan. Van den Bergh vond de hele gang van zaken erg knullig. Uiteindelijk had het gesprek tussen de eerste IDB'er en Van den Bergh alsnog plaats. In een uitvoerig onderhoud liet het Kamerlid zich ervan overtuigen dat het gedrag van Romijn, die hem werd beschreven als 'een beest', de spuigaten uitliep. Van den Berghs pogingen buiten de volksvertegenwoordiging om iets aan de problemen in de Wassenaarse villa te doen leidden echter tot niets.

De combine van Romijn, Rutgers en Meulmeester bracht Jongsma en Marselis onvermijdelijk dichter bij elkaar. De twee burgerfunctionarissen slaagden er echter niet in het hechte blok van de Marine, met zijn steun op Algemene Zaken, te doorbreken. Keer op keer moesten zij ervaren dat zij buiten zaken waren gehouden of dat de wekelijkse vergaderingen van de leiding waren voorgekookt. Herhaaldelijk kwam het tijdens deze bijeenkomsten tot woedeuitbarstingen. Wanneer Jongsma na afwezigheid terugkeerde, bleek soms zijn bureau geopend te zijn.

De spanningen liepen verder op door de discussies over de invoering van een taak- en functieomschrijving bij de dienst, die oorspronkelijk al in het najaar van 1976 door Hagen zou worden ingeleverd bij premier Den Uyl, en vooral over de rol die zou zijn weggelegd voor de Stafafdeling voor Politieke en Economische Aangelegenheden (de directie Analyse). Romijn en Rutgers waren voorstander van een dienst die zijn materiaal minimaal zou bewerken. Het materiaal moest zo ruw mogelijk aan de afnemers beschikbaar worden gesteld. Het accent zou dus bij de verwerving komen te liggen. Eind 1980 stelde Romijn dat de verhouding tussen de drie hoofdafdelingen verzorging, verwerking en operatiën 1:1:4 zou moeten zijn.

Die opstelling speelde dus Meulmeesters afdeling in de kaart en botste met de ambities van Jongsma en de speelruimte die zijn afdeling onder Kruijnk was gegund. Jongsma wilde juist dat de verwerving ondergeschikt gemaakt zou worden aan de analyse. In zijn optiek moesten de afnemers hun inlichtingenbehoeften formuleren; zouden daarbinnen prioriteiten moeten worden vastgesteld; zou vervolgens moeten worden bezien in hoeverre in deze behoeften niet al door open bronnen kon worden voorzien, en ten slotte worden bepaald in hoeverre de

resterende verlangens konden worden bevredigd met gebruikmaking van geheime middelen. Die zienswijze was onderdeel van de, in *intelligence*-literatuur algemeen aanvaarde, *intelligence-cycle*, die vijf stappen onderscheidt in het inlichtingenproces: planning, verzameling, evaluatie en integratie met andere gegevens, analyse en distributie.

Rutgers moest echter weinig hebben van die inlichtingencyclus, ‘waar jullie van klaarkomen’, zoals hij eens tegen een analist opmerkte. Rutgers’ visie, ontleend aan de ‘bijbel’ van de eerste MICIV-vergadering, stond daar haaks op. Verwerking was er voor ‘de ondersteuning van de verzamelactiviteiten van de dienst’.

Eind november 1981 leidde de opeenstapeling van conflicten binnen de IDB tot een daverende explosie. Jongsma had al een jaar het gevoel in een Orwelliaanse sfeer te zijn terechtgekomen. Omdat Meulmeester en Jongsma niet langer samen door één deur konden, had Rutgers het hoofd Verwerking al in april te kennen gegeven dat het maar beter was dat hij uitkeek naar een nieuwe betrekking: ‘In jouw huidige functie kun je niet alles kwijt. Jij kunt veel meer.’ Mensenkennis was Rutgers dus niet geheel vreemd. Jongsma zag hierin echter ook de hand van Meulmeester, die hij ervan verdacht hem van het begin af aan bij de dienst te hebben willen weg werken.

Op 30 november verzocht Jongsma om eervol ontslag. In zijn motivering schreef hij dat hij steeds meer het gevoel had gekregen

‘... te werken in een fysiek en psychisch bedreigende, ja totalitaire omgeving. Het was niet voor niets dat in onderlinge gesprekken steeds vaker een parallel werd getrokken tussen de dierenboerderij-situatie bij de IDB en het Polen van vóór augustus 1980, Chili en Argentinië, hoezeer die parallel op zich ook mank gaat’.

In onderling overleg werd 1 februari 1982 als datum van vertrek vastgesteld.

Jongsma beleefde daarna nog een paar onaangename maanden. Via een mededeling van Rutgers, waarin Jongsma niet tevoren was gekend, kreeg het personeel enkele dagen later te horen dat het hoofd Verwerking per 6 januari 1982 werd ontheven van zijn functie. Over de redenen voor zijn vertrek werd niets meegedeeld. Hoewel zijn ontslag niet dadelijk inging, kreeg Jongsma prompt geen *wkc-intercepts* en ander geheim materiaal meer op zijn bureau. Daarnaast ontving hij de boodschap dat hij niet langer op zijn werk hoefde te verschijnen. Jongsma eiste toen via secretaris-generaal Ringnalda dat hij tot zijn officiële vertrek op 1 februari 1982 alles zou ontvangen en zijn werkzaamheden normaal zou kunnen blijven uitvoeren. Dit werd na deze interventie toegestaan, maar er vonden in deze periode geen vergaderingen meer plaats van de IDB-dienstleiding.

Op 22 januari 1982 voerde Jongsma een exit-gesprek met Ringnalda. In deze periode circuleerden de eerste geruchten over fraude, begaan door Meulmeester. Jongsma bracht een declaratie van niet gereden kilometers tegenover de secretaris-generaal van Algemene Zaken ter sprake. Verder verhaalde hij dat Rutgers had

opgemerkt dat hij het vertrekking hoofd Verwerking liever aan een vleeshaak ophing dan zijn afscheidsreceptie te bezoeken en dat hij liever nog die vleeshaak een paar maal door Jongtsma's rug zou halen. Rutgers had ook aangekondigd Jongtsma's nieuwe werkgever te zullen opbellen om die in te lichten wat voor vlees ze met Jongtsma in de kuip zouden krijgen. Ringnalda deed er het zwijgen toe.

De berichten over frauduleuze handelingen van Meulmeester zouden de volgende tien jaar nog herhaaldelijk opduiken. Diverse oud-IDB'ers zijn er nog steeds van overtuigd dat het toenmalige diensthoofd zich heeft bezondigd aan malversaties. Onderzoek aan het begin van de jaren negentig door de rijksrecherche en door de president van de Algemene Rekenkamer van zowel de IDB-boekhouding als de particuliere financiën van Meulmeester zouden echter geen aanwijzingen voor de beschuldigingen opleveren. Tot de stukken van de president van de Algemene Rekenkamer hebben wij geen toegang gekregen.²⁷ De financiële bescheiden van de IDB zijn volgens afspraken met de Algemene Rekenkamer vernietigd.²⁸ Wanneer wij in het vervolg de beweringen van derden omtrent fraude naar voren brengen, gebeurt dat niet – wij willen dat hier duidelijk stellen – als een vaststaand feit, maar omdat de vermoedens daaromtrent bij diverse personeelsleden in hoge mate hun opstelling tegenover Meulmeester hebben bepaald en daardoor hebben bijgedragen tot het interne conflict in de dienst, dat eind 1991, begin 1992 tot uitbarsting zou komen.

Bij zijn afscheid hield Jongtsma een toespraak voor het personeel van de IDB en enkele ambtenaren van Algemene Zaken, waarin hij de hoop uitsprak dat de gedachten over de parlementaire democratie en de rechtsstaat spoedig essentiële waarden zouden worden binnen de dienst. Het hoofd Verwerking had op 31 januari 1982 ook nog een gesprek met de toenmalige voorzitter van de vaste Kamercommissie, Ruud Lubbers, waarin Frinking had bemiddeld. Het gesprek had voor de achterblijvende dienstleiding geen directe gevolgen.

De nasleep van het vertrek van Jongtsma

Nadat de zienswijze van Kruimink, Romijn, Rutgers en Meulmeester ten aanzien van de ondergeschikte rol van de analyse had getriomfeerd, voerde de afdeling Verwerking een achterhoedegevecht. Toen binnen de dienst geen gelijk meer te halen viel, stuurden negentien medewerkers van de dienst een brief met maar liefst zestig klachten over de interne organisatie en het personeelsbeleid aan Algemene Zaken. Kruimink wist premier Van Agt er echter van te overtuigen dat voor geen van de klachten gegronde redenen bestonden.

Het klimaat binnen de dienst werd er niet beter op. Romijn, Rutgers en Meulmeester creëerden een situatie waarin de klagers het maar beter vonden een betrekking elders te zoeken. Bij de geringste kritiek werd gesproken van verraad of – geheel in marinetermen – van muiterij en werd er bedreigd met ontslag.

Het marinetricho in de leiding was weinig kieskeurig in zijn bewoordingen. Zo

merkte Rutgers over een met wachtgeld vertrokken medewerker op: 'Onkruid moet vernietigd worden'. Romijn wilde voorkomen dat hij net als zijn voorganger Hagen de dupe zou worden van de problemen in de personele sfeer en besloot dat 'de zweep erover' zou gaan. Het intimerende gedrag gold niet alleen voor de medewerkers van Verwerking, maar ook voor een aantal verwerfers.

Uit die tijd dateren tevens verhalen dat SAZ zich niet onbetuigd liet in het conflict. Er waren in die periode iets meer contacten tussen SAZ en de IDB. Zo gaf Jongsma als hoofd Verwerking incidenteel briefings voor de leiding van SAZ over ontwikkelingen in de Sovjet-Unie en het Warschaupact. Individuele IDB'ers waren er echter van overtuigd dat functionarissen van SAZ wel eens gewelddadige methodes tegen hen konden gebruiken. *Haagsche Courant*-journalist Robert Schouten schreef in 1992 dat bij dergelijke fysieke bedreigingen zelfs het pistool op tafel was gekomen. Robert Schouten beweert dat in één geval een daadwerkelijke poging werd gedaan een aangekondigde 'liquidatie' tot uitvoering te brengen, maar die poging zou zijn mislukt.²⁹ Volgens berichten uit welingelichte IDB-kringen die in het begin van de jaren tachtig in het *Algemeen Dagblad* verschenen, werkten de medewerkers van SAZ in die periode 'in een sfeer van oorlog'.³⁰

De hoofden van de verschillende *desks* van Operatiën werden nu plotseling door de dienstleiding, op één uitzondering na, ongeschikt bevonden. Vooral De Vries, hoofd van s & T, kreeg het zwaar te verduren. Op zijn beurt bevorderde De Vries een goede verstandhouding niet, door bijvoorbeeld in het bijzijn van Meulmeester met zijn naaste collega's ingewikkelde wetenschappelijke formules te bespreken waarvan ze wisten dat die voor de oud-navigator abacadabra waren. Dat leidde tot gefrustreerde woede-uitbarstingen van Meulmeester, die toch al niet wist hoe hij de rapporten van s & T moest lezen en beoordelen.

De onrust in Villa Maarheeze nam nog toe door de benoeming per 1 april 1982 van de 38-jarige Rudolph Ernest Kloppenburg tot plaatsvervangend hoofd van de directie Verwerving. De orthodox gereformeerde Kloppenburg was, net als Romijn, afkomstig van de mariniers. In de jaren zeventig, toen Nederland werd geconfronteerd met kapingen en bezettingen door terroristen, was hij benoemd als commandant van de Bijzondere Bijstandseenheid, die onder meer belast was met optreden tegen terreuracties. In die functie gaf hij bijvoorbeeld leiding aan de bestorming van een door Zuid-Molukse activisten gekaapte trein bij De Punt in 1977. Aan het eind van dat jaar nam hij afscheid van de mariniers en werd hij eerst chef algemene dienst en in 1980 commandant van het Korps Luchthavenpolitie op Schiphol. Over zijn benoeming in de nieuw gecreëerde functie van plaatsvervangend hoofd Verwerving zou het personeel van de IDB niet geraadpleegd zijn. De beroering werd nog vergroot doordat de interne kandidaat, het knappe, maar volgens de oud-marinemensen binnen de inlichtingendienst te eigenzinnige hoofd van het technisch/wetenschappelijk bureau van de directie Verwerving De Vries werd gepasseerd.³¹

Het vertrek van Jongsma werd uiteindelijk gevolgd door dat van vier van zijn vijf medewerkers. De bijna-collectieve ontslagname en de voorgeschiedenis bleven

niet onopgemerkt in de pers en het parlement.³² Begin 1981 al had een medewerker van de IDB contact gezocht met voorzitter J. W. Dutman van de ambtenarenbond van het NVV, de ABVA, over de problemen bij de dienst. De vakbondsman pleegde overleg over de situatie met de voorzitters van de andere centrales van overheidspersoneel, CFO en CMHA, waarna zij besloten in deze kwestie gezamenlijk op te treden. Zij schreven een brief aan premier Van Agt, met daarin een overzicht van de interne spanningen en de vele klachten van het burgerpersoneel bij de IDB. Het inschakelen van de vakorganisaties leidde bij de top van de IDB tot grote irritatie. Romijn kondigde aan dat hij zou onderzoeken of medewerkers die lid waren van een vakbond, strafrechtelijk vervolgd konden worden. Volgens Romijn en Rutgers hadden zij alleen daardoor al hun geheimhoudingsplicht geschonden.

Op verzoek van Van Agt stelden Romijn en Rutgers in september 1981 een volledige lijst op van vertrokken en ontslagen medewerkers. Zij berichtten dat de laatste anderhalf jaar een aantal IDB'ers zijn baan had opgezegd of verloren. Oorzaak was volgens hen het gebrek aan vertrouwen in betrokkenen door de dienstleiding. Diverse individuele redenen voor ontslag werden genoemd, zoals malversaties, drinkgewoonten en ander risicogedrag. Een medewerker en een medewerkster die een amoureuze verhouding met elkaar hadden, moesten eveneens vertrekken.³³

Deze lijst viel uiteraard zeer slecht bij het burgerpersoneel. De voorzitters van de drie vakcentrales van overheidspersoneel eisten een overleg met premier Van Agt over de gerezen personeelsproblemen. Zij zeiden ook te beschikken over aanwijzingen voor fraude met declaraties bij de IDB. Dit laatste had betrekking op reisdeclaraties van Meulmeester, die ten onrechte zouden zijn uitgekeerd, en zogenaamd 'zwijggeld', douceurtjes voor medewerkers die bereid waren hun meningsverschil met de dienstleiding bij te leggen. Ook zou met geld uit de geheime IDB-kas een nachtelijke orgie zijn gehouden in de Villa Maarheeze. De bonden beloofden de minister-president echter zich strikt tot de personeelskwestie te zullen beperken. De fraude zouden zij niet ter sprake brengen.³⁴

Van Agt ontving de voorzitters van de vakcentrales daarna weliswaar twee keer voor een gesprek, maar de premier weigerde een onafhankelijk onderzoek bij de IDB in te stellen. Het verzet van Van Agt tegen een onafhankelijke onderzoekscommissie was hem waarschijnlijk ingefluisterd door Ringnalda en Kruijnk, die vreesden dat een dergelijke oplossing de opheffing van de dienst tot gevolg zou hebben.

Tijdens het tweede gesprek met de centrales van overheidspersoneel, op 23 februari 1982, vroeg Van Agt veertien dagen bedenktijd. Maar vervolgens liet hij, ondanks vele brieven en telefoontjes ter herinnering aan de gemaakte afspraak, niets meer van zich horen. Woordvoerder Th. Sonneveld van de ABVA/KABO, die de plaats van Dutman in deze kwestie had ingenomen, beschuldigde de IDB-leiding ervan een onafhankelijk onderzoek te dwarsbomen en zei dat bij elke andere overheidsinstelling er al lang een uitvoerig onderzoek zou zijn ingesteld. Hij verklaarde:

‘maar als je overlegpartners hebt die niet willen, die nog geen uurtje voor je hebben, met Van Agt voorop, dan zit je wel met je handen in het haar. Wij zijn hogelijk verontwaardigd. Dit zijn doofpotpraktijken’.³⁵

De drie vakbonden, maar vooral de ABVA/KABO, bleven zeer ontevreden en eisten dat de dienstleiding zou worden geschorst. Zij was immers verantwoordelijk voor de chaos bij de IDB. Van Agt hield evenwel de top van de dienst de hand boven het hoofd. Hij liet, volgens Sonneveld, door ‘een half jokerige brief’ weten dat het slechts ging ‘om incidentele wrijvingen’ en er absoluut geen sprake was van een structurele problematiek.

Van Agt had intussen overigens wel een *intern* onderzoek door de IDB-leiding laten instellen, voornamelijk naar de beweringen over contacten van de dienst met de Zuid-Afrikaanse geheime dienst over de SWAPO. De IDB-directie liet weten dat er slechts twee rapporten over de SWAPO in het archief zaten. Over 165 rapporten onder het trefwoord Namibië werd, volgens een ex-IDB’er, gemakshalve maar niet gerept.³⁶

Ontevreden over Van Agts reactie zochten de vakbonden de publiciteit door middel van een brief aan de voorzitter van de vaste Kamercommissie voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten, CDA-fractievoorzitter Ruud Lubbers, waarin zij vroegen om een gesprek met de commissie over de ernstig verstoorde verhoudingen binnen de IDB. De voorzitter van de CFO, L. Post, had gehoopt op de-escalatie van het conflict buiten de publiciteit om, maar dat was niet gelukt. ‘Het uitblijven van de reactie van Van Agt laat ons geen andere keuze,’ aldus Post.³⁷

Als de vakbonden op een positievere reactie van de vaste Kamercommissie hadden gehoopt, hadden ze het bij het verkeerde eind. Begin 1982 stelde de commissie een gesprek voor op 24 augustus. De drie vakbonden vroegen zich af of de fractievoorzitters ‘wel goed bij hun hoofd waren’. Het personeel kon in deze gespannen controverse toch geen volle acht maanden wachten? Er werd gepoogd een eerdere ontmoeting te arrangeren, maar nieuwe afspraken werden telkens op het laatste moment door de commissie afgezegd.³⁸

Druk van buiten af op Van Agt en de vaste Kamercommissie om over te gaan tot een onafhankelijk onderzoek bleef overigens niet volledig uit. In een hoofdredactioneel commentaar verweet het *Algemeen Dagblad* Van Agt het zicht op de IDB verloren te hebben. Kritiek, zij het mild, op de ontwikkelingen bij de IDB kwam er ook van vvd-Kamerlid en ex-Landmacht-officier Ad Ploeg. Volgens het parlementslid werkten de geheime diensten nogal eens langs elkaar heen. Bij die diensten zat organisatorisch iets niet goed, aldus Ploeg. Hij vond bijvoorbeeld het automatisme verkeerd dat de top van het inlichtingenwezen steeds uit de Marine kwam.³⁹

Bijna wanhopig over de desinteresse en onmacht van het parlement richtten de vakbonden zich vervolgens tot Tweede-Kamervoorzitter Dick Dolman. Zij klaagden zich over de houding van de vaste Kamercommissie, die al een half jaar

een gesprek afhield. Dolman werd verzocht er persoonlijk op toe te zien dat de parlementaire controle zich ook zou uitstrekken tot de IDB.

Sonneveld stipte verder nog aan dat de IDB druk bezig was met het werven van nieuwe medewerkers, die al werden aangenomen voordat er een anteceden-tenonderzoek door de BVD naar hen was ingesteld. Volgens hem deugde daar 'geen jota' van. Voorts werden personeelsproblemen binnen de dienst schriftelijk afgedaan, waarna het dossier het predikaat 'geheim' kreeg, zodat het betrokken personeelslid niet naar de bonden kon stappen.⁴⁰

Ook na het vertrek van Jongsma en anderen bleef de sfeer binnen de IDB grimmig. Zo werden, nadat in het *Algemeen Dagblad* een artikelenstroom met *inside* informatie van de IDB op gang was gekomen, (oud-)medewerkers gevolgd en werd hun telefoon afgeluisterd om na te gaan of zij contacten onderhielden met journalisten.⁴¹ Er kwam zelfs een analyse aan te pas van 'moeders Prick', die behalve adjunct-directeur van de RPD ook lid was van de beoordelingscommissie herplaatsbaarheid ambtenaren, om vast te stellen, wie het lek veroorzaakte. Op grond van de krantenknipsels en het dossier van Jongsma concludeerde zij dat het lek het inmiddels vertrokken hoofd Verwerking moest zijn. In de bijzondere vergadering van de commissie van overleg van de IDB op 21 april 1982 deelde Rutgers ('Ik heb eigenlijk niets schokkends te zeggen') dan ook mee dat de lekken uit de hoek van de afdeling Verwerking kwamen 'en in het bijzonder van het voormalige hoofd van die afdeling'. Om die reden, zo verklaarde hij, was het personeel ook een zwijgplicht opgelegd ten aanzien van de vorige vergadering van de commissie, op 5 april: 'Jongsma en consorten', aldus Rutgers, wilden namelijk weten hoe de dienstleiding op de publicaties reageerde. Die kennis moest hun onthouden blijven.

De vertegenwoordigers van het personeel in de commissie wezen er op dat de ongefundeerde beschuldigingen tegen Jongsma en het opleggen van een zwijgplicht aan het zittende personeel de terugkeer van de rust bij de dienst niet bevorderden. Rutgers wilde daarop niet ingaan. Hij zei slechts dat hij zich persoonlijk gegriefd voelde en kennelijk te naïef was voor 'het gemene spel dat gespeeld is'. Hij vond het trouwens zelf ook 'beroerd dat je geheim moet houden, waar het hoofd van de Dienst momenteel is'. Een van de leden merkte nog op dat het een aantal jaren geleden als positief was ervaren dat premier Den Uyl bij de dienst op bezoek was geweest. Zou de top van Algemene Zaken nu niet weer eens kunnen langskomen? Maar dat vond het hoofd van de centrale afdeling personeel en organisatie, tevens IDB-personeelsconsulent bij Algemene Zaken, H.J.G.P. Heinrich, 'wat idealistisch'.

In de zomer van 1982 voerde Jongsma nog een gesprek met Kruimink. Daarin bleek dat ook de coördinator de opvatting deelde dat Jongsma aan de oorsprong stond van het lekken naar de pers. In ieder geval hield Kruimink hem verantwoordelijk doordat hij 'het sein tot de aanval' had gegeven. Kruimink stelde Jongsma er ook van op de hoogte dat 'men' hem 'schade' wilde berokkenen, maar

dat wilde de vice-admiraal voorkomen. Eén ding moest Jongsma volgens de coördinator echter wel weten: 'De staat wint altijd.'

Op wat voor schade Jongsma kon rekenen, bleek op 6 augustus 1982. Het *Algemeen Dagblad*, dat in de voorafgaande periode verantwoordelijk was geweest voor accurate berichtgeving over de problemen bij de dienst, kwam die dag plotseling met een artikel waaruit moest blijken dat het voormalige hoofd van de directie Verwerking werd verdacht van spionage voor een vreemde mogendheid. Volgens een geheim IDB-rapport zou Jongsma activiteiten hebben ontplooid en contacten hebben onderhouden buiten de IDB om op het terrein van zijn specialisme, het Warschaupact. De IDB, de BVD en andere diensten maakten zich blijkens het bericht zorgen over de activiteiten van het voormalige afdelingshoofd. Het bericht maakt de indruk van desinformatie waarmee de IDB-leiding de pers misleidde om Jongsma een trap na te geven.⁴²

Door te dreigen desnoods de hele Tweede Kamer in te lichten, hadden de vakcentrales intussen 'hun zin' gekregen en kon uiteindelijk op 10 augustus hun gesprek met de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten plaatsvinden. Dat was dus toch nog ruim een half jaar nadat het eerste verzoek om een gesprek de deur was uitgegaan. Over dit – bijna met chantage afgedwongen – onderhoud lekte destijds weinig uit.

Volgens het verslag aan de Tweede Kamer van de vaste Kamercommissie, dat veel later verscheen, betoogden de vakbondsmensen dat de problemen bij de IDB in hoofdzaak waren terug te voeren op spanningen tussen enerzijds de medewerkers uit de militaire sfeer, in het bijzonder de Marine, die domineerden in de dienstleiding, en anderzijds de medewerkers van civiele origine. De commotie had geleid tot ernstige onlustgevoelens bij veel IDB'ers en in een aantal gevallen zelfs tot ontslag. Nadat de bonden de hele personeelsproblematiek nogmaals uit de doeken hadden gedaan, eisten zij van commissievoorzitter Lubbers dat er zou worden ingegrepen bij de IDB. De dienstleiding moest worden geschorst.⁴³ Lubbers beloofde een spoedige reactie, maar die belofte kwam hij, volgens Sonneveld, niet na.⁴⁴

Sterker nog: de vaste Kamercommissie wachtte ruim een jaar alvorens pas op 27 september 1983 met de nieuwe minister-president, Lubbers, te overleggen over de problemen bij de IDB. Volgens het commissieverslag kon dit overleg niet eerder plaatsvinden en werd het zelfs enige keren uitgesteld, mede als gevolg van de kabinetswisseling.⁴⁵

Dat de verwisseling van het Kamerlidmaatschap voor de aanvoering van de ministersploeg Lubbers niet gunstiger stemde jegens de ontevreden (ex-)IDB'ers was een aantal van hen intussen al duidelijk geworden. Zij hadden, net als Jongsma, begin 1982 geprobeerd in contact te komen met de voorzitter van de vaste Kamercommissie Lubbers. Dat lukte aanvankelijk niet, maar toen Lubbers enige maanden later premier was geworden, wilde hij hen wel ontvangen. Zijn boodschap was echter teleurstellend voor zijn gasten. Kort samengevat kwam zij er op neer: 'Heren, ik heb nu een andere pet. Daar is het gat van de deur'. Volgens een van

de betrokken IDB'ers was dit een enorme deceptie: 'Lubbers liet ons als een baksteen vallen'.

Tegenover de Kamercommissie kon Lubbers natuurlijk niet zo kortaf zijn. Hij liet zich door Kruijnk ter voorbereiding op het overleg met de fractievoorzitters in de zomer van 1983 grondig voorlichten over het conflict dat zich in Villa Maarheeze had afgespeeld. Volgens de evaluatie van de coördinator⁴⁶ had er tot 1981 een bijna idyllische situatie bestaan bij de IDB. Er was binnen de dienst voorspoedig gewerkt, de IDB'ers vonden, 'met uitzondering van een enkeling', voldoening in hun werk en hun inlichtingen werden alom gewaardeerd.

'De explosie in de afdeling Verwerking, begin 1982, kwam dan ook vrij onverwacht. Hoewel emoties een rol hebben gespeeld, was de aanleiding een principieel verschil van inzicht over de taak en werkwijze bij de nieuw ingestelde afdeling Verwerking.'⁴⁷

Volgens Kruijnk was de kern van het conflict dat Jongsma zich niet kon neerleggen bij de in de loop van 1981 opgestelde taak- en functieomschrijving voor zijn afdeling en medewerkers. Het hoofd Analyse was van oordeel dat zijn afdeling zich ook moest bezighouden met de verwerving en met rapportage van politiek-economische gegevens uit open bronnen, en om dat te kunnen doen zou de personeelssterkte van Verwerking, die volgens de taakomschrijving uit zes à zeven personen zou bestaan, moeten worden verdubbeld. Kruijnk was het eens met het verzet van Romijn, Rutgers en Meulmeester tegen Jongsma's plannen. Wat de analisten wilden en ook deden, was namelijk de taak van de afnemers zelf. De verwerkers gingen teveel de richting op van de in 1976 afgewezen 'Hiltermann-variant'. De IDB moest zich echter beperken tot het leveren van de feiten aan de afnemers, 'al dan niet voorzien van een commentaar'.⁴⁸

Volgens Kruijnk was verder gebleken dat Verwerking zich maar moeilijk kon houden aan de afspraak dat de analisten geen bronnen en informanten mochten hebben, tenzij met toestemming, en na de nodige voorzorgsmaatregelen te hebben getroffen. Als procedure gold:

'Alle niet-ambtelijke contacten van de afdeling Verwerking die als bron kunnen worden bestempeld, moeten – ter voorkoming van kompromitatie en infiltratie – worden ingebracht in het geheime bronnenbestand van de afdeling Verwerking en daar dezelfde screening ondergaan. De afdeling Verwerking geeft het groene licht aan de verwerker'.⁴⁹

Gebeurde deze consultatie niet loyaal, dan ontstond argwaan en bestond het risico van twee elkaar beconcurrerende afdelingen Verwerking.

Volgens Kruijnk moesten de analisten zich om nóg een reden beperken in hun professionele contacten met niet-ambtelijke bronnen. De verwerkers hadden namelijk inzage in nagenoeg alle geclassificeerde informatie, zoals de codetele-

grammen van Buitenlandse Zaken, de IDB-rapporten en de analyses van binnen- en buitenlandse zusterdiensten. Bovendien hadden zij geregeld persoonlijk contact met de analisten van de ministeries en zusterdiensten.

‘Het zal duidelijk zijn dat het voor een verwerker geen eenvoudige opgave is het opene van het geklassificeerde gescheiden te houden en ook dat hij door zijn kennis voor niet-ambtelijke analisten een aantrekkelijke gesprekspartner is. Voor een ambitieus persoon kan de noodzakelijke terughoudendheid naar buiten echter frustrerend werken’.⁵⁰

Anders dan in 1976 zag Kruijnk in de gerezen problemen geen reden voor een verandering van de inrichting van de IDB. De formule had zich bewezen. En in elk geval de afdeling Verwerving liep ‘na het aantrekken van een meer professionele leiding [lees: Meulmeester en Kloppenburg] volgens verwachting’.⁵¹

Dankzij de personele leegloop van de ontevreden – in september 1983 werkten er bij de IDB nog maar 59 mensen –⁵² had Lubbers het niet moeilijk tijdens de zitting van de vaste Kamercommissie op 27 september 1983. Hij kon de commissie doodleuk meedelen dat ‘de acute personeelsproblemen binnen de IDB tot een bevredigende oplossing waren gebracht’.⁵³ Tot een soortgelijke simplistische redenering komt ook de BVD-historicus Engelen: ‘Het feit dat de vakbonden bij de kwestie betrokken waren geraakt, maar vooral de publiciteit waarin het interne functioneren van de inlichtingendienst aan de orde werd gesteld, hadden de IDB ... geen goed gedaan’.⁵⁴

Een groot deel van de medewerkers die al dan niet gedwongen de dienst had verlaten, slaagde er overigens niet dadelijk in een andere baan te vinden. Ten minste tien voormalige IDB-medewerkers zouden op wachtgeld in de administratie van diverse ministeries zijn ondergebracht. BZ klaagde in het voorjaar van 1982 al bij Algemene Zaken over het aantal wachtgelders dat bij Buitenlandse Zaken zou zijn ondergebracht en dat te zwaar drukte op het totale wachtgeldbudget.⁵⁵ Het IDB-personeel kende namelijk een zeer gunstige wachtgeldregeling, die dateerde uit 1963. Daarbij was de duur van de wachtgelduitkering gelijk aan de duur van de diensttijd, terwijl voor andere werknemers bij de overheid een regeling gold waarbij op zijn gunstigst de duur niet meer dan 78% van de diensttijd bedroeg.⁵⁶

De buitenlandse diensten reageerden vol onbegrip op de commotie rond Jongsma.⁵⁷ Alleen de CIA-*station-chief* Peter Koromilas, die ernstige bedenkingen had over de IDB-leiding, toonde begrip voor Jongsma. Het meest opgelucht over zijn vertrek was de Mossad, waarbij Jongsma weinig goed meer had kunnen doen nadat hij zo geprotesteerd had tegen het doorgeven van de gegevens over Osirak aan Israël. Het feit dat de afdeling Verwerking opnieuw moest worden opgebouwd, bood de Mossad een uitgelezen kans zijn zaken in Nederland beter te regelen.

‘Karel’ en consorten: de liaison met de buitenlandse zusterdiensten

De meest geheime relaties van geheime diensten

In de vele studies die zijn verschenen over de geschiedenis van inlichtingen- en veiligheidsdiensten wordt slechts zelden aandacht geschonken aan de kwestie van de liaison tussen de grotere en kleine westerse diensten. Voor de IDB, als inlichtingendienst van een kleine natie, waren de relaties met de buitenlandse zusterdiensten echter uiterst belangrijk.

Dat er zo weinig bekend is over *intelligence liaisons* komt door de politieke gevoeligheid van relaties met geheime diensten van een ander land, zowel nationaal als internationaal.¹ Ondanks de vermelding in de literatuur en de pers van zogeheten CIA-stations in de hoofdsteden van andere landen, weigert de CIA bijvoorbeeld officieel het bestaan te erkennen van de meeste concrete buitenlandse vertegenwoordigingen, die de basis vormen voor de liaison.² De Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB) kent een uitzondering voor openbaarmaking van stukken indien dit de relaties met andere landen zou kunnen schaden. Ten aanzien van liaisonkwesties is dit vrijwel altijd het geval. Men wordt geacht informatie die door een buitenlandse zusterdienst is verstrekt niet aan derden ter kennis te brengen. De liaisonovereenkomsten van Nederlandse geheime diensten met hun buitenlandse zusterorganisaties zijn, behoudens in één geval, niet schriftelijk vastgelegd.³ Omdat de WOB slechts betrekking heeft op in documenten neergelegde informatie, kan zij ook om die reden geen handvat bieden. Deze ene uitzondering betrof waarschijnlijk de overeenkomst van de IDB met de Amerikaanse DIA ter uitwisseling van technisch/wetenschappelijke gegevens. Een andere Nederlandse dienst, die deze informatie-uitwisseling heeft overgenomen, maakte bezwaar tegen openbaarmaking van de overeenkomst.⁴ In Nederland is de liaisonfunctie van inlichtingen- en veiligheidsdiensten nergens wettelijk vastgelegd. Slechts incidenteel is de relatie met buitenlandse diensten in het parlement aan de orde geweest.⁵ Meer dan enig ander hoofdstuk is het volgende daarom gebaseerd op informatie die werd verkregen uit een groot aantal interviews met medewerkers uit de internationale *intelligence community* die anoniem wensten te blijven. Gezien de vereiste tijd en daarmee gemoeide kosten hebben we ons bij het onderzoek voornamelijk moeten beperken tot de relatie met de CIA. Wij hebben getracht de

in deze gesprekken verstrekte informatie zoveel mogelijk te checken en double-checken.

‘Karel’, ‘Gerrit’, enzovoort

Nederland kende geen officieel gereguleerde liaison met zusterdiensten die op regeringsniveau wordt vastgelegd, zoals de UKUSA-of CANUKUS-overeenkomst, die sinds 1947 de inlichtingenorganisaties van de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Canada, Australië en Nieuw-Zeeland met elkaar verbindt, niet alleen wat de uitruil van inlichtingen betreft maar ook in verband met *operations-sharing*.⁶

Ook zonder zo'n officiële regulering is het echter mogelijk inlichtingen uit te wisselen, gezamenlijke operaties uit te voeren en *intelligence support* te bieden in de vorm van materiële ondersteuning, training, adviezen, en dergelijke. De IDB onderhield op die manier relaties met de geheime diensten van Groot-Brittannië (MI6), de Verenigde Staten (CIA en DIA), Australië (Australian Security Intelligence Service – ASIS), Canada, Duitsland (Bundesnachrichtendienst – BND), Denemarken (Forsvarets Efterretnings Tjeneste – FET), België, Luxemburg, Frankrijk (de Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage – SDECE – en zijn opvolger de Direction Générale de la Sécurité Extérieure – DGSE), Portugal, Italië (SIM), Israël (Mossad) en Zuid-Afrika (Bureau of State Security – BOSS).⁷ Al deze diensten hadden bij de IDB codenamen. Zo stond ‘Karel’ voor de CIA; ‘Gerrit’ voor de Mossad; ‘Willem’ voor de BND; ‘Cecil’ voor MI-6; ‘Hendrik’ voor de BOSS; ‘Peer’ voor de FET en ‘Julien’ voor de DGSE. De meest intensieve relaties werden onderhouden met MI6, de CIA, de BND en de Mossad. Uitwisseling van informatie tussen deze diensten geschiedde volgens het in de inlichtingenwereld bekende principe van *quid pro quo*.

Al eerder kwam ter sprake dat de Amerikaanse, Britse en Belgische inlichtingendiensten in 1945 groot belang hechtten aan de totstandkoming van een Nederlandse zusterdienst. MI6, dat stond te trappelen tijdens de incubatie van de BID, werd onmiddellijk ingelicht toen de oprichting een feit was. De Britse dienst wees de buitenlandse posten aan die hij graag door de BID bemand zag en gaf de eerste trainingen.

Charles Seymour kwam namens MI6 naar Nederland om de nieuwe dienst te helpen opzetten. Met hem reisde George Blake, van oorsprong een Nederlander die tijdens de Tweede Wereldoorlog voor de Britse inlichtingendiensten was gaan werken, maar begin jaren zestig een agent van de KGB bleek te zijn. Blake kende door zijn bezoek aan de naoorlogse Nederlandse vestiging van de Britse *escape and evasion*-organisatie IS-9 in Wassenaar het personeel uit de begintijd van de BID.⁸ Blakes dubbelspel heeft voor hen geen consequenties gehad. Nadat de dubbelspion in oktober 1966 uit Britse gevangenschap naar de Sovjet-Unie was ontsnapt, is er van Nederlandse zijde nog een actie ondernomen om bij Blake in Moskou uit te

vinden of hij ook op de hoogte was van SAZ. Voorzover kon worden vastgesteld, was deze dienst hem volslagen onbekend.

M16

Aanvankelijk had M16 weinig geld voor plaatsing van medewerkers in Den Haag, maar enkele jaren na de Tweede Wereldoorlog stationeerde M16 twee à drie mensen, meestal *junior officers*, voortaan permanent in Den Haag. Dat aantal groeide later nog. Over het algemeen had M16 een lage dunk van het BID-materiaal. Niettemin voerde M16 gezamenlijk operaties uit met de BID en later de IDB. Dat betrof overigens niet de zogeheten veldwaarnemingen, observaties van schepen en haveninstallaties. Die operaties voerden beide diensten afzonderlijk uit; het fotomateriaal werd wél geregeld geruild. Verder verleende de Nederlandse dienst faciliteiten, in binnen- en buitenland, aan M16, zoals *safehouses*. Hoewel M16 in vergelijking met de CIA en later de BND minder materiaal leverde aan de Nederlandse inlichtingendienst, ontving de BID van tijd tot tijd goed doortimmerde studies uit Londen, die kwalitatief veel beter waren dan het CIA-materiaal. Vooral M16-rapportages over het Midden-Oosten werden bij de Nederlandse inlichtingendienst als zeer goed beoordeeld.

M16 zou door de jaren heen vooral belangrijk blijven voor de trainingen van de operateurs van de BID. De Britse zusterdienst zorgde ervoor dat alle activiteiten in het kader van de opleiding plaatsvonden in zogenaamde *safehouses*, waarbij sprake was van een strenge compartimentering van de *trainees* naar nationaliteit. Tot de opleidingen van M16 behoorden ook tamelijk realistische veldoefeningen. De cursist moest dan als 'buitenlands agent' op Brits grondgebied opereren. Na enkele dagen werd hij gearresteerd en door zijn aanhouders flink onder druk gezet om zijn weerstandsvermogen te beproeven. Ook andere elementen van de *trade-craft*, zoals het heimelijk leggen van contacten en het gebruik van *dead-letter boxes*, geheime bergplaatsen voor informatie-uitwisseling waarbij de betrokkenen elkaar niet hoeven te ontmoeten, kwamen tijdens de trainingen aan bod. In de jaren tachtig onderging de cursus in Engeland kennelijk de invloed van de Britse ervaringen met het Noord-Ierse terrorisme. Nieuwe IDB-medewerkers kregen toen een training van M16-personeel in een fort in het Engelse Gosport ten westen van Portsmouth, waar zij onder meer leerden schieten en omgaan met bombrieven.

Een alliantie met de Fransen?

Behalve de Britse inlichtingendienst toonden ook de Franse autoriteiten in 1946 belangstelling voor samenwerking met de BID. In een verslag opgesteld door het hoofd van de Centrale Veiligheidsdienst (CVD), mr. L. Einthoven, dat de premier op 7 september 1946 toezond aan de minister van Buitenlandse Zaken, viel te

lezen dat tijdens een speciale bijeenkomst van vertegenwoordigers van België, Zweden, Zwitserland, Nederland en Frankrijk al deze staten de behoefte aan nauwer onderling contact op de terreinen van inlichtingen en veiligheid hadden uitgesproken. Zij wensten een snelle onderlinge signalering van mogelijk staatsgevaarlijke personen en een betere uitwisseling van documenten. Voorts vonden alle aanwezigen het noodzakelijk de vooroorlogse spionagenetwerken in hun landen in kaart te brengen.

Tijdens deze bijeenkomst speelden de Fransen een vooraanstaande rol. De Brits-Amerikaanse hegemonie ten aanzien van *intelligence* was hun een doorn in het oog. Wie zich bij deze Angelsaksische combine aansloot, was volgens de Franse vertegenwoordigers getekend. Als tegenwicht stelden zij voor dat de vertegenwoordigde landen een verbindingsofficier zouden sturen naar een stad in de Franse bezettingszone van Duitsland. Aldus zouden de westerse continentale landen een groep kunnen vormen die tussen de Sovjet-Unie en het Angelsaksische blok in zou staan.

De Nederlandse autoriteiten wilden echter niet achter de rug van Londen en Washington om opereren. Eindhoven zou daarom Londen bezoeken om met vertegenwoordigers van het OSS en M16 te spreken over de internationale samenwerking. Een ander bezwaar tegen al te nauwe samenwerking met Parijs, dat Nederland met België deelde, was de onstabiele politieke situatie in Frankrijk. Om aan dat bezwaar tegemoet te komen stelden de Fransen voor dat na elke kabinetswisseling in Parijs een nieuwe vergadering zou worden belegd om te bezien of de westerse continentale samenwerking zou worden voortgezet.

Het ministerie van Buitenlandse Zaken had evenwel bedenkingen. Het verzette zich weliswaar niet tegen de door Eindhoven voorgestelde gedragslijn, maar in een intern memorandum werd ervoor gewaarschuwd dat Nederland niet moest deelnemen aan het door de Fransen beoogde westerse continentale blok. Eindhoven zou zich dan ook op generlei wijze mogen binden aan hetzij Frankrijk, hetzij Engeland zonder ruggespraak met de regering.⁹ De afloop van de besprekingen van Eindhoven is niet bekend, maar uit de verdere geschiedenis van de BID, alsmede de algehele buitenlandse politiek van Nederland, mag worden aangenomen dat dit Franse initiatief tot niets heeft geleid.

De CIA en een *stay-behind*-organisatie

Hoewel de eerste buitenlandse relatie van de BID de Britse inlichtingendienst M16 was, was vanaf november 1948 tot de opheffing van de IDB in 1994 de CIA de belangrijkste buitenlandse gesprekspartner van de Nederlandse dienst.¹⁰ Al vóór het eind van de oorlog hadden Amerikaanse instanties grote belangstelling aan de dag gelegd voor inlichtingenvergaring door Nederland. De behoefte van Washington aan economische inlichtingen vanuit, maar ook over Nederland in het laatste oorlogsjaar grensde voor bevriende naties zelfs aan het onbetamelijke.¹¹

Ook de volgende jaren zouden de Amerikanen zich in de ogen van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsinstanties schuldig blijven maken aan ‘economische spionage van de ergerlijkste soort’.¹²

Mede door hun geringe omvang en beperkte financiën liepen de BID en – later – de IDB voortdurend het risico in een afhankelijke positie van grote broer CIA terecht te komen. Diverse Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten hebben na de Tweede Wereldoorlog gratis of tegen gereduceerde tarieven dure communicatie- en interceptieapparatuur uit de VS ontvangen. Uiteraard verwachten de Amerikanen wel enig rendement op hun investeringen.

Daarbij hadden de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten rekening te houden met gevoeligheden aan Amerikaanse zijde. In mei 1948 werd W.C. (William) Ladd als eerste CIA-*station-chief* verbonden aan de Amerikaanse ambassade. Hij genoot een diplomatieke dekmantel als attaché. Zijn stationering had echter nogal wat voeten in de aarde. De CIA eiste dat de Nederlandse diensten in tweeën zouden worden gesplitst, met het oog op de liaison met de Britse en Amerikaanse partners. De Amerikanen wilden namelijk dat de CIA niet dezelfde informatie zou ontvangen als MI6. Als reden gaven zij op dat de Britse geheime diensten hun Amerikaanse *counter-parts* tijdens de Tweede Wereldoorlog ernstig hadden bedrogen. Hoewel de Nederlandse instanties weigerden aan deze verlangens te voldoen – het van de grond krijgen van enkelvoudige diensten was al kostbaar genoeg – zond de CIA toch spoedig Bill Ladd als vertegenwoordiger naar Den Haag.¹³

In 1949 werden de relaties tussen de CIA-medewerkers op de Amerikaanse ambassade en diplomaten van de Britse vertegenwoordiging in Den Haag aangehaald, toen zij gezamenlijke activiteiten ontplooiden ten aanzien van anti-communistische propaganda:

‘Obviously, neither country wish the Dutch to know of this team-up. The ambassador pointed out that his colleague, the French ambassador, M. Garnier, would be greatly excited were he to learn of it’.¹⁴

De Nederlandse instanties werden wél betrokken bij Amerikaanse-Britse besprekingen inzake de Nederlandse *stay-behind*-organisatie Inlichtingen en Operatiën (I & O). Van Nederlandse zijde werd deze organisatie zeer serieus genomen. Al op 20 maart 1947 had een tweetal Nederlandse officieren het Amerikaanse ministerie van Defensie benaderd met een voorstel voor een *stay-behind*-organisatie:

‘...in the event Netherlands territory is again overrun, Netherlands Intelligence must operate from the Western Hemisphere utilizing a ‘stay-behind’ organization in the Netherlands’.¹⁵

Een belangrijk onderdeel van deze plannen was dus het opstellen van noodevacuatieplannen en het opzetten van goede communicatieverbindingen met Groot-

Britannië, dat beschouwd werd als de belangrijkste uitvalsbasis voor operaties mocht de Sovjet-Unie het West-Europese vasteland binnenvallen. Ook voor de BID-medewerkers bestonden evacuatieplannen in geval van zo'n sovjetinvasie.

Zegslieden bij de CIA beschouwden SAZ overigens als de beste *stay-behind*-organisatie van Europa, beter nog dan die in Denemarken, waarover zij ook zeer tevreden waren. Het CIA-station in Den Haag onderhield een rechtstreeks contact met I & O. Het was de betrokken CIA-medewerkers ten strengste verboden hierover met de BVD of de BID te praten.

In de loop der jaren kregen de afzonderlijke Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten trouwens elk hun eigen aanspreekpunt(en) op het uit zes tot acht personen bestaande CIA-station. Voor de BID was er normaal gesproken, naast de *station-chief*, één CIA-medewerker aangewezen voor overleg, voor de BVD waren dat er meerdere. De *chief-of-station* (COS) zag zijn Nederlandse gesprekspartners van I & O één keer per half jaar tijdens een lunch in Den Haag of elders in de regio. Daarnaast waren er geregeld bijeenkomsten in Engeland. Ook aan de Nederlandse *stay-behind*-organisatie verleende de CIA aanzienlijke materiële en financiële steun, in de vorm van training, wapens, munitie, radio's en explosieven.

Overschaduwd door de BVD

Ladd, die eerder in Bolivia (1947-1948) had gewerkt, zou tot 1951 als COS in Nederland blijven. Hij werd opgevolgd door de vakbekwame J.E. (Justin) O'Donnell (1952-1955), die later *Deputy Director* werd van *Division D*, beter bekend als het *Wet Affairs Department* van de CIA, verantwoordelijk voor delicate operaties. O'Donnell was toen onder meer betrokken bij het uit de weg ruimen van Patrice Lumumba in 1961 in de Congo.¹⁶

Na O'Donnell kwam Jim O'Ryan (1955 – 1961) naar Nederland. Beiden waren onder de indruk van de capaciteiten van BVD-hoofd Einthoven. Al onder de eerste *station-chiefs* zette de trend in waarbij de CIA in Nederland meer zaken deed met de BVD dan met de BID. Kenmerkend was bijvoorbeeld dat een Amerikaans verzoek in 1961 om de Nederlandse handelsraad in Caïro in te schakelen bij het fotograferen van bezoekers van de Chinese ambassade in de Egyptische hoofdstad, het ministerie van Buitenlandse Zaken via de BVD en niet via de BID bereikte.¹⁷

Samenwerking tussen de BVD en het CIA-station resulteerde onder meer in het plaatsen van afliuisterapparatuur in de sovjetambassade in Den Haag. Deze operatie was overigens geen succes, omdat de aangebrachte apparatuur onvoldoende bleek te werken. Om dit gemis enigszins op te vangen ging de BVD over op een andere werkwijze. Zo keek Gerbrands altijd of er tafels, stoelen, etcetera de sovjetambassade verlieten om elders in Den Haag gerepareerd te worden. Dan werden ze meestal voorzien van afliuisterapparatuur. In dit verband waren er goede contacten met Philips en vooral met de afdeling die zich bezighield met het ontwikkelen van afliuisterapparatuur.

O'Ryan had aanvankelijk ook goede contacten met Labouchere. In deze periode werd dan ook veel CIA-rapportage aan de BID verzonden. Voor de BID onderhield het hoofd Operatiën Kielstra in de jaren vijftig de liaison met buitenlandse zusterdiensten. Op incidentele basis zette hij *requirements* van deze diensten binnen de BID uit bij de verschillende afdelingen.

In deze tijd kregen BID-medewerkers hun training, behalve in Engeland, ook in de Verenigde Staten bij de CIA. Zij werden daar getraind in de zogenaamde *tradecraft* en volgden verschillende cursussen gedurende twee à drie weken.

Nadat in het najaar van 1954 in de VS bekend was geworden dat een employé van de Amerikaanse afluisterdienst National Security Agency (NSA), John Sydney Petersen, geheime informatie over decodings had verstrekt aan medewerkers van de Nederlandse ambassade in Washington, bekoelde de liaison van de CIA met de BID korte tijd, hoewel de BID zelf met deze affaire niets te maken had.¹⁸

Omgekeerd voerde de CIA in de jaren vijftig nog wel (door de Nederlandse diensten niet geautoriseerde) eigen operaties uit in Nederland, een zaak waarover later afspraken met de Nederlandse diensten moesten worden gemaakt. Tot die operaties behoorden waarschijnlijk ook de *debriefings* van de internationale secretaris van de PVDA, Alfred Mozer, die niet alleen geregeld aan de BID rapporteerde, maar ook aan de tweede secretaris van de Amerikaanse ambassade in Den Haag, W.H. Sullivan, die daar van 1956 tot 1960 als CIA-medewerker verbleef.¹⁹

Rond 1960 was er meer sprake van gezamenlijke operaties. De Amerikaanse zusterdienst was vaak betrokken bij de planning en uitvoering van geheime BID-veldwaarnemersoperaties in het Oostblok. Dikwijls waren Amerikanen aanwezig bij de briefings van BID-agenten. Hun aanwezigheid werd tegenover de agenten verklaard door de mededeling dat het om een NAVO-operatie ging. Het streven van de BID was erop gericht operaties hooguit op bilaterale basis uit te voeren. De overweging daarbij was dat, als er meer landen in zouden worden betrokken, de *security* in gevaar zou komen. Eind 1960 besloot de BID overigens financiële ondersteuning van de CIA en MI6 voor gezamenlijke operaties uitsluitend nog aan te nemen als de bodem van de kist met geheime geldmiddelen in zicht was.²⁰

De Amerikanen waren mede in Nederland geïnteresseerd wegens de ontwikkelingen in de Volksrepubliek China. De CIA had na de communistische machts-overname een eigen netwerk van agenten in dat land achtergelaten, maar communicatie met hen was moeilijk. Dit werd mede veroorzaakt doordat de gouverneur van Hongkong aanvankelijk ernstige bezwaren had tegen clandestiene activiteiten van bij hem geaccrediteerde Amerikaanse militaire attachés; hij stond de CIA niet toe een radiostation op het grondgebied van de Britse enclave te laten bouwen.²¹ Hoewel in de loop van de jaren vijftig de mogelijkheden verbeterden om in China *intelligence* te vergaren, bleef de CIA ontevreden. De Amerikaanse belangstelling voor de Volksrepubliek groeide nog toen begin jaren zestig de hechte band tussen de Sovjet-Unie en China werd verbroken en omsloeg in animositeit. De Intelligence Division van het State Department, die nauw samenwerkte met

de CIA, kwam op de gedachte om de ambassades van bevriende mogendheden, die in tegenstelling tot Washington de Volksrepubliek al wel hadden erkend, in te schakelen bij het inlichtingenwerk. Op die manier kwam de Nederlandse diplomaat Carl D. Barkman, die begin 1962 als nieuwe zaakgelastigde in Peking was gearriveerd, in het Amerikaanse vizier.

Met het oog op de voor Nederland gevoelige situatie rond Nieuw-Guinea wachtte de Amerikaanse ambassade in Den Haag enige tijd voordat het Nederlandse ministerie van Buitenlandse Zaken werd benaderd met een verzoek om Barkman in te schakelen. Pas in juni 1962, nadat de onderhandelingen over Nieuw-Guinea tot resultaat hadden geleid, werd de zaak ter sprake gebracht bij de directeur-generaal Politieke Zaken, mr. J.A.G. baron de Vos van Steenwijk. Uit de beschikbare documenten is niet gebleken of de Nederlandse reactie positief was, maar aan Amerikaanse zijde had men na afloop van het gesprek goede verwachtingen.²²

In 1961 werd R.E. (Robert) Andersen de nieuwe *CIA-station-chief*, en hij zou dat tot 1964 blijven. Bij de Nederlandse diensten bestond waardering voor hem. CIA-collega's prezen zijn werklust, maar vonden hem weinig fantasievol. Andersen had slechts kort met Labouchere te maken en had het gevoel dat hij met het BID-hoofd snel was uitgepraat. De organisatie van de BID was volgens hem zwak en de doelstellingen van de dienst bleven hem onduidelijk. De rapporten van de dienst vond hij gedetailleerd, maar weinig substantieel. Zijn suggestie dat de BID het ruwe materiaal zou analyseren leidde zowel bij Labouchere als bij Crul tot irritaties, die hem duidelijk maakten dat hij zich met deze gevoelige kwesties maar beter niet kon bemoeien. De CIA-medewerker die speciaal was belast met het onderhouden van de relaties met de BID, vond het echter prettig om met de volgens hem intelligente Labouchere te werken.

Het verschil in waardering voor de BID en zijn hoofd had wellicht ook te maken met het verwachtingspatroon van de beoordelaar. De *CIA-station-chiefs* hadden vaak opwindender ervaringen opgedaan in landen waar het inlichtingenwerk een grotere rol was toebedeeld. De activiteit van de BID beschouwden ze als een *shoe-string operation*, in tegenstelling tot de verrichtingen van de BVD, die over een veel groter budget beschikte. Het was daarom vooral de liaison met de BVD die vanuit het Amerikaanse ambassadegebouw werd gekoesterd, tot groot verdriet van de BID en later de IDB. De reputatie van de BID werd er niet beter op door affaire van Reydon en De Jager, die ook in de ogen van de in Den Haag gestationeerde CIA-medewerkers een 'ultra-stupide', amateuristische operatie was, die nooit had mogen worden uitgevoerd. De planning was slecht, de dekmantel uiterst gebrekkig en de schade bijzonder groot. Veel hulp bood de CIA de BID dan ook niet, toen Crul daarvoor aanklopte, nadat de arrestatie van de twee Nederlandse agenten bekend was geworden. Het advies luidde dat de Nederlandse autoriteiten maar een Russische spion moesten arresteren die zij vervolgens zouden kunnen ruilen tegen Reydon en De Jager.²³

Hoewel het klimaat er daardoor niet gunstig voor was, begon de opvolger van

Labouchere, Crul, een jammercampagne over de afnemende kwantiteit en de lage kwaliteit van het materiaal dat de CIA bereid was aan de BID af te staan. Al in 1961, toen hij nog hoofd van de politieke afdeling was, had hij daarvoor de basis gelegd. Hij constateerde toen dat het aantal rapporten dat maandelijks van de CIA werd ontvangen was teruggelopen van 259 in oktober 1960 naar slechts 100 in februari 1961, terwijl het aantal rapporten dat de BID in omgekeerde richting verstrekte, in diezelfde periode juist toenam van 43 tot 68.²⁴ De klachten van Crul werden met succes beloond. Het aantal rapporten keerde in mei 1961 weer terug op het oude peil.²⁵ De kwaliteit van zowel de aangeleverde ruwe *intelligence* als de analyses steeg.

Opeenvolgende *CIA-station-chiefs* poogden Crul ervan te overtuigen dat de BID operaties van het soort-Reydon en De Jager niet langer moest uitvoeren. De BID moest proberen in een westers land een sovjetagent te rekruteren en hem gebruiken als 'draaiagent'. De BID moest daartoe eigen mensen tegen zulke potentiële dubbelagenten aanplakken, hun zwakke kanten leren kennen en exploiteren, amicale betrekkingen aangaan door tennis met hen te spelen of tentoonstellingen te bezoeken, enzovoorts. De kansen lagen als het ware voor het grijpen, zo poogden de CIA-medewerkers in Den Haag aan Crul voor te houden. 60 tot 75 procent van alle medewerkers van de sovjetmissie in de residentie behoorden immers tot de KGB of de militaire inlichtingendienst GRU. Crul geloofde echter niet in deze methode en bleef vasthouden aan kleinschalige operaties achter het IJzeren Gordijn. Als er al draaiagenten moesten worden ingezet, was dat volgens Crul een zaak van de BVD. Hij voelde zich bovendien bevestigd in zijn huiver voor deze werkwijze, toen in 1966 een gecombineerde BVD-CIA-draai-operatie met een Chinese lastechnicus uitmondde in de dood van de Chinees in Den Haag en een daaropvolgend maandenlang conflict tussen Peking en Den Haag, dat de spionagegeschiedenis is ingegaan als de Haagse 'lassers'-affaire.²⁶

Ex-CIA-medewerkers noemden Crul te academisch. Hij had wel veel ideeën, maar van uitvoering kwam weinig. De CIA meende echter dat dat niet alleen aan hem lag. Crul wilde wel graag jongere en meer agressief opererende mensen in dienst nemen, maar hij zat opgescheept met bureaucraten die er al vijftien à twintig jaar hadden op zitten. Waar Crul wel verantwoordelijk voor kon worden gehouden was zijn arrogantie. Bovendien kon het BID-hoofd niet nalaten in gesprekken steeds weer zijn ergernis naar voren te brengen dat de CIA het niveau van de BVD hoger inschatte dan dat van de BID.

De opvolger van Andersen was G.B. (Gordon) Mason, die als eerste ambassade-secretaris maar een jaar in Den Haag zou blijven. Mason had binnen de *Agency* al een loopbaan achter de rug die hem in Roemenië (1947-1950) en Ghana (1958-1966) had gebracht. Hij arriveerde als COS in 1965, maar vertrok binnen een jaar naar Ethiopië, waar hij drie jaar zou werken (1966-1969). In zijn boek over de BVD merkt Engelen over hem op:

'Medio 1965 echter trad een nieuwe CIA-vertegenwoordiger in Den Haag aan, door wiens optreden de verhouding met de BVD even verstoord dreigde te worden ... Eind 1965 kreeg deze "Chief of Station" op verzoek van [BVD-hoofd Sinninghe] Damsté een andere standplaats. Als verzachtende omstandigheid voor zijn optreden werd aangevoerd dat hij in landen had gediend "waar hij buiten de lokale diensten om had moeten werken". Het jaar daarop bezocht Damsté persoonlijk de CIA, waarschijnlijk mede om de enigszins aangeslagen relatie te herstellen.'²⁷

Als reden voor de verstoorde verhoudingen noemt Engelen een door de BVD afgewezen verzoek van Mason om informatie over een rekening van een Oegandese minister bij een Nederlandse bank, waarmee de CIA de corrupte praktijken van deze meest anti-Amerikaanse minister uit de regering-Obote aan de kaak wilde stellen. Ook een overtreding door Mason van het inlichtingengebod om derde landen niet op de hoogte te brengen van operaties waarover het land van stationering inlichtingen heeft verstrekt, werd hem niet in dank afgenomen. Volgens CIA-medewerkers was er veeleer sprake van *incompatibilité des humeurs* tussen Mason en Sinninghe Damsté. Het BVD-hoofd en de COS hadden heftige ruzies en het stak Damsté dat het woord 'sorry' niet in de woordenschat van de Amerikaan leek voor te komen. Het ergerde Damsté bovendien dat deze COS meer dan zijn voorgangers contact zocht met Crul. Na een klein jaar besloot het CIA-hoofdkwartier in Langley zijn verlies te nemen en Mason op 15 januari 1966 terug te trekken.²⁸ Mason werd geofferd voor goede relaties met de BVD. Crul schreef nog een brief aan Langley om aan te geven hoezeer hij het betreunde dat Damsté erin geslaagd was een *station-chief persona non grata* verklaard te krijgen die nu eindelijk eens de contacten met de BID hoger aansloeg dan die met de BVD. In reactie ontving Crul de geruststelling dat Masons opvolger de relatie met de BID niet minder zou koesteren dan zijn voorganger.²⁹

Die opvolger werd C.W. (Cleveland) Cram, die als COS met de dekmantel van *political counsellor* van februari 1966 tot juli 1969 in Den Haag zou blijven. Cram was 'een zwaargewicht', kennelijk ingezet om de schade die Mason in Den Haag had aangericht te herstellen. Hij had van 1953 tot 1963 voor de CIA in Groot-Brittannië gewerkt.³⁰ Kennelijk had Cram instructies meegekregen uit Langley die aan duidelijkheid weinig te wensen overlieten. Bovendien had hij kort na aankomst een 'verhelderend' gesprek met het hoofd van de BVD. Cram droeg zijn medewerkers op de ambassade op hun werk als 'strictly liaison' op te vatten en beslist geen operaties in Nederland uit te voeren. Daartoe was in die periode volgens voormalige CIA-functionarissen ook nauwelijks een reden. Zij kregen op politiek en militair gebied van de BVD, de BID en de militaire diensten alle informatie die deze voorhanden hadden.³¹

Na het debacle met Mason ontwikkelde de band tussen het CIA-station in Den Haag en de BVD zich bijzonder goed. De CIA was bijvoorbeeld onder de indruk van de vakbekwaamheid van BVD-operateurs bij het vergaren van inlichtingen

over linkse, Amerikaanse studenten in Nederland. Volgens de CIA stak de BVD ook met kop en schouders uit boven andere West-Europese diensten in de mate en het niveau van penetratie in de communistische partij.

Nog enthousiaster waren de CIA-medewerkers in Den Haag over de rol van de BVD bij de controle over de maoïstische beweging in Nederland, die al dadelijk bij het ontstaan van die stroming in links Nederland een aanvang had genomen. In de zomer van 1958 was operatie 'Klaas Vaak' begonnen. De BVD was er toen met behulp van de CIA in geslaagd verborgen microfoons in het gebouw van de Chinese vertegenwoordiging in Den Haag te plaatsen. Deze microfoons leverden een schat aan informatie op, maar volgens BVD-historicus Engelen ging de operatie in december 1963 teloor, toen de Chinezen de afluisterapparatuur tijdens verbouwingswerkzaamheden ontdekten.³²

De BVD en CIA wisten echter opnieuw afluisterapparatuur te plaatsen. Voor deze operatie *Red Herring*, waarover de CIA-medewerkers in Den Haag al even enthousiast waren, werd gebruik gemaakt van microfoons die op afstand konden worden in- en uitgeschakeld. Daardoor kon ontdekking bij elektronische *sweeps* in het vervolg worden voorkomen. De microfoons waren zelfs tot in de codekamer aangebracht, hetgeen informatie van onschatbare waarde opleverde. Door middel van onderschepte berichten uit de Chinese vertegenwoordiging en het zenden van zogenaamde maoïsten naar de Chinese missie kreeg de BVD een aardig beeld van de financiering van maoïstische groeperingen in West-Europa. De kennis werd nog aanzienlijk vergroot nadat op 27 januari 1969 de Chinese zaakgelastigde in Den Haag, Liao Ho-shu, die de eerst verantwoordelijke was voor Chinese agentennetwerken en de financiering en beïnvloeding van jongeren in Nederland, overliep naar de CIA.³³

Zoals de BVD aan het eind van de jaren vijftig een flinke vinger in de pap had bij de oprichting van de Socialistische Werkers Partij,³⁴ hielp deze dienst in 1970 een handje bij het opzetten van de maoïstisch georiënteerde Kommunistische Eenheidsbeweging Nederland – marxistisch-leninistisch (KEN-ml), die vanaf 1971 de naam Socialistiese Partij zou voeren. Volgens voormalige CIA-medewerkers zou de BVD deze beweging aanvankelijk hebben gecontroleerd, maar er later door de sterke groei van het ledental van de partij zijn greep op hebben verloren. Op de CIA-vertegenwoordiging in Den Haag sprak men van een vrijwel unieke, 'brilliant operation'. De informatie die de Amerikanen bereikte was volgens hen van dermate hoge kwaliteit dat hen al snel duidelijk was dat de BVD bijzonder diep moest zijn gepenetreerd. Het CIA-station had dan ook een speciale ambtenaar in dienst die contacten onderhield met de China *desk* van de BVD. Bovendien nam de CIA een deel van de opleiding van de Chinese taal-specialisten van de BVD voor zijn rekening. Slechts één aspect van de operatie hinderde de CIA-medewerkers. De BVD bleek niet bereid afgeluisterde gegevens van de economische afdeling van de Chinese vertegenwoordiging aan de Amerikaanse vakbroeders te verstrekken. De Nederlandse veiligheidsdienst stelde zich op het standpunt dat de Amerikanen daar geen behoefte aan hadden omdat hun regering de handel met China verbood.

De CIA mocht dan geen eigen informanten hebben onder Nederlanders, de *station-chief* had wel veel informanten binnen de Amerikaanse zakengemeenschap in Nederland, in verband met hun contacten met sovjetdiplomaten. Informatie van deze Amerikaanse zakenlui deelde de CIA steeds wel met de BVD.

De CIA en BVD voerden gezamenlijke buitenlandse operaties uit op het terrein van de *counterintelligence* (CI) tegen de KGB en de GRU. Deze operaties vonden plaats in Berlijn. De CIA poogde ook de BVD te bewegen tot de rekrutering van potentiële draaiagenten of overlopers onder de Russen. Hoewel de BVD zich bereidwilliger toonde dan Crul, hebben dergelijke operaties nooit succes gehad. Overlopers kozen bijna altijd de CIA uit, zelden andere diensten. Aan de andere kant is uit de *debriefings* van overlopers nooit gebleken dat de Nederlandse diensten door hun Oost-Europese of sovjettegenhangers waren gepentetreerd.

Op verzoek van de CIA had de BVD een Cubaanse sectie, die activiteiten van Cubanen in Nederland in de gaten hield. Zelf zag de BVD daarvan niet zozeer de noodzaak in, maar er was geen reden de inmiddels weer goede verhoudingen met de CIA, die op dit punt gevoeliger was, te bederven.

De verhoudingen tussen de CIA en de BVD werden zo goed, dat op een gegeven moment de BVD op het terrein van de CI nagenoeg dezelfde informatie kreeg als de Britse diensten. De aanhoudende klachten van Crul over het niveau van de CIA-informatie brachten Cram er toe te zorgen dat de BID eveneens materiaal op M16-niveau ontving. Ook in de ogen van Cram was de BID echter een lilliputter vergeleken bij de BVD. Twee à drie maal per week begaf de CIA-liaison zich naar de BID om informatie uit te wisselen. Van de *requirements* van de CIA bracht de BID evenwel weinig terecht.

Naast het gebrek aan financiële middelen, dat vooral Venekamp, de tweede man onder Crul, tot wanhoop leek te drijven, speelde volgens de CIA in Den Haag ook mee dat de kwaliteit van het BID-personeel veel minder was dan die van de BVD-medewerkers met wie de Amerikanen te maken hadden. Ook na het vertrek van Einthoven in 1962 teerde de BVD nog lang op zijn roem. Aan CIA-zijde gold hij als actief en agressief in de goede zin van het woord.

‘He was very charming and a nice person. He was one of the few chiefs of the Western services who was genuinely liked but also respected, which is something different. He was with Sir Dick White [M16] the most outstanding in Western Europe. The CIA missed him severely when he retired’.

CIA-medewerkers die in Den Haag gestationeerd waren, staken echter vooral de – in geheime kringen natuurlijk altijd gedempte – loftrompet over W.A.H. (Ad) de Jonge, die kort na de pensionering van Einthoven hoofd werd van de grote concurrent van de BID bij de BVD, het SBP.³⁵ De Jonges roem strekte zich uit tot in de krochten van Langley. Oud-CIA-medewerkers worden nog lyrisch wanneer zijn naam valt. Hij stond bekend als een unieke persoonlijkheid, ‘the brains of the BVD’ en ‘by far the most intellectual in the BVD’. Hem werd onder meer de

voorspelling van de Chinese culturele revolutie toegedicht. Regelmatig stuurde het CIA-hoofdkwartier mensen naar de President Kennedylaan in Den Haag voor gesprekken met De Jonge. En onder hen waren niet de minsten. Zo kwam het analytisch zwaargewicht van de CIA Sherman Kent herhaaldelijk bij De Jonge op bezoek.

Naast M15, M16 en de Royal Canadian Mounted Police was de BVD de enige dienst ter wereld waarmee de CIA op basis van vertrouwen – voorzover dat tussen geheime diensten bestaat – samenwerkte. Daarmee nam de BVD een volstrekt andere positie in dan bijvoorbeeld de Franse en Belgische diensten, die volgens Langley ernstig gepenetreerd waren door spionnen van het Oostblok.

Tegenover deze lof voor de BVD stak de waardering voor het BID-personeel mager af, een enkeling daargelaten. Zo'n enkeling was de voormalige BVD'er Eric van Heijst, die omschreven werd als een uitstekende BID-verwerfer en een vriend was van die andere grote operateur, Piet Gerbrands. Hij was een soort *roving case-officer*, die bijvoorbeeld Mexico City bezocht om agenten te rekruteren, waarbij hem door de CIA assistentie werd verleend. Het positieve oordeel over Van Heijst werd overigens aan Nederlandse zijde niet door iedereen gedeeld. Hij werd teveel als een toneel-figuur beschouwd: 'meer schijn dan wezen'.

In de Amerikaanse ambassade was de dreigende opheffing van de BID aan het eind van de jaren zestig geen geheim. Crul hilde vaak uit op de schouder van de CIA-station-*chief*. De COS kon Crul echter weinig hulp bieden, aangezien deze in zijn ogen geen steun had in politiek en ambtelijk Den Haag. Wel maakte het CIA-station, met hulp van de Amerikaanse ambassade, voor zover mogelijk, aan de Nederlandse instanties duidelijk dat het weliswaar voorstander was van een betere dienst met een beperkter aantal targets, maar niet van opheffing.

Persoonlijke tegenstellingen

De COS had uiteraard ook regelmatig met coördinator Bos te maken, maar beleefde daaraan weinig plezier. Op de CIA-post in Den Haag verweet men de vice-admiraal dictatoriaal gedrag. Tijdens een bezoek aan de CIA in Langley maakte Bos zich in de ogen van zijn gastheren volslagen belachelijk. Toen de hem toegewezen liaison in het *safehouse* in het centrum van Washington, waar Bos zou worden ondergebracht, bij binnenkomst licht wilde maken, explodeerde met een enorme knal en veel rook een grote kristallen kroonluchter in de hal van het appartement. Duizenden stukjes glas vlogen in het rond. Bos was er door dit voorval van overtuigd dat de CIA een poging had ondernomen hem af te luisteren en stak zijn woede daarover niet onder stoelen of banken. Met enig gegniffel constateerde men bij de CIA dat Bos weinig verstand van afluisteren had.

Cruls opvolger Hagen gold bij de CIA als een toegewijd en 'bright officer', die echter veel te veel hooi op zijn vork nam, terwijl hij amper middelen had om zijn dienst draaiende te houden. 'He overreached and completely lost control,' aldus

een van de CIA-mensen die hem van nabij meemaakte. Aan het hoofd van de IDB opereerde hij teveel als een oud-officier, en ten opzichte van de BVD gedroeg hij zich te zelfstandig, waardoor hij in conflict kwam met Kuipers.

Diverse CIA-*station-chiefs* in Den Haag konden absoluut niet met Hagen samenwerken. Zij hadden de indruk dat de Nederlander hen voortdurend 'op afstand' hield. Het IDB-hoofd weigerde elke vorm van formele samenwerking en zelfs een uitruil van inlichtingenbehoeften werd niet met erg veel enthousiasme begroet. Het hoofd verbood zijn medewerkers zelfs om rechtstreeks contact te onderhouden met de CIA. Maar dat verbod hield niet lang stand.

Intussen was Cram in 1970 opgevolgd door een nieuwe COS, N.A. (Nicholas) Natsios, die tot 1973 zou blijven. De nieuwe COS was 'een zware jongen' die achtereenvolgens in Griekenland (1948-1956), Vietnam (1956-1960), Frankrijk (1960-1962), Korea (1962-1965) en Argentinië (1965-1969) voor de CIA had gewerkt, voordat hij naar Den Haag kwam.

Attaché Natsios was ondanks deze indrukwekkende en zware loopbaan als COS niet zo'n groot succes en hij dwong weinig respect af bij zijn Nederlandse gesprekspartners. Onder zijn bewind was er tussen de CIA en de BID/IDB groot verschil van mening over de kwaliteit van de door de Amerikanen verstrekte informatie. Volgens de CIA was die nog steeds hoog, terwijl medewerkers van de Nederlandse inlichtingendienst daarover een volstrekt tegengestelde opinie koesterden. Na 1976 kreeg dit verschil van inzicht nog meer reliëf doordat de medewerkers van de toen opgerichte directie Verwerking over het Amerikaanse materiaal een nog kritischer oordeel velden dan hun voorgangers.

Een tijd van kapingen en gijzelingen

Natsios werd in 1973 opgevolgd door 'attaché' C.B. (Carleton) Swift Jr., die zeer goed bevriend zou raken met het hoofd van de BVD, Kuipers. Na stationering in Kanton (Guangzhou) en Vietnam aan het eind van en kort na de Tweede Wereldoorlog en een verblijf van bijna tien jaar bij de Far Eastern Division van de CIA, was Swift in 1956 vertrokken naar Irak, waar zijn imago bij de CIA een flinke deuk opliep, doordat hij de militaire staatsgreep van 14 juli 1958 tegen Koning Faisal II niet voorzag. Hij maakte zijn fout echter goed door als plaatsvervangend *station-chief* in Londen (1959-1962) feitelijk de post te leiden. Vervolgens werkte Swift tien jaar bij Division D van de CIA. Swift opereerde toen met de zogenaamde snelle reactieteams bij de CIA, specialisten op het gebied van *communications* en *signals intelligence*, die op korte termijn naar *hotspots* in de wereld werden gestuurd om daar vanuit de Amerikaanse ambassade berichtenverkeer af te luisteren.

Swift beschouwde zijn stationering in Den Haag in 1973 als een verademing ten opzichte van Londen. Hij had zijn Britse counterparts vaak als arrogant beschouwd en hij had altijd op zijn hoede moeten zijn voor dubbelspel van Britse

zijde. In Den Haag trof hij een oprechte bereidheid tot samenwerking aan. De diepte van de liaison was een *boiled-plate agreement*, met andere woorden: *intelligence* van Nederlandse zijde werd automatisch overgedragen. Voorts was Swift, die een ruime ervaring had bij het opzetten van *stay-behind*-organisaties, aangenaam verrast door de gedegen opzet van I & O.

Swift had weinig contacten met de IDB, maar des te meer met de BVD. Ondanks zijn indrukwekkende verleden was Swift, in de ogen van zowel Amerikanen als Nederlanders, geen groot succes. Van de managementkwaliteiten die hij in Londen ten toon had gespreid bleek in Den Haag weinig. Hij werd opgevolgd door een man die volgens ingewijden een van de beste Amerikaanse *station-chiefs* was die Nederland ooit heeft gekend: 'attaché' H.T. (Howard) Bane, die van juli 1974 tot augustus 1977 de post in Den Haag aanvoerde.³⁶ Bane had zijn sporen verdiend in Azië en Afrika, met *postings* in Thailand (1955-1958), India (1959-1962), Ghana (1964-1968) en Kenia (1969-1974).

Bane was een echte operateur. Hij zag er tegen op van Nairobi naar het volgens hem saaiere Den Haag te verhuizen, temeer daar hem aanvankelijk opwindender steden waren beloofd als Beiroet en Athene. Tot overmaat van ramp kreeg hij tijdens een tussenstop in Langley nauwelijks instructies, omdat de Benelux-*desk* van de CIA geen tijd voor hem had. Het was de tijd waarin de Amerikaanse senator Church en zijn commissie een onderzoek instelden en alles wilden weten over de moord op Lumumba in het voormalige Belgisch Congo. Een gesprek met het hoofd van de West-Europese afdeling van de CIA vond wel plaats, maar bood weinig houvast. Bane kreeg te horen: 'Don't concern yourself with the IDB'. Elke poging tot nadere samenwerking zou 'useless' en 'worthless' zijn. De *International Herald Tribune* zou een betere bron van informatie zijn dan de rapporten van de IDB.

Hoewel ook de nieuwe COS zich alleen met liaison en niet met operaties zou bezighouden trof hij een relatief grote CIA-staf aan: alleen al acht à tien *case-officers* en twee communicatiespecialisten voor de eigen lijn van de COS met Langley. Gedurende de regering-Den Uyl was er inderdaad een aanmerkelijke verhoging van de CIA-activiteit. Gewend aan de *hotspots* van Afrika en Azië, vond Bane het zittende personeel ontzettend lui. Tot zijn afgrijzen bespraken zijn *case-officers* zaken met hun Nederlandse counterparts over de telefoon. Een van zijn eerste instructies luidde daarom weinig fijnzinnig: 'Get off your ass and go over there.' Vervolgens zocht hij persoonlijk de nieuwe *case-officers* uit die naar Den Haag kwamen en eiste dat ze de Nederlandse taal machtig waren.

Van de saaiheid van Den Haag zou Bane weinig merken. Enkele maanden na zijn aankomst bestormden leden van het Japanse Rode Leger de Franse ambassade in de residentie. Vanaf de bovenste verdieping van de Amerikaanse ambassade aan het Lange Voorhout, waar het CIA-*station* is gevestigd, hadden Bane en zijn medewerkers direct uitzicht op de Franse ambassade, hetgeen overigens niet onopgemerkt bleef door de Japanse terroristen. Het *station* werd omgebouwd tot een soort crisiscentrum, waar een camera en geluidsrichtapparaat werden gericht

op de suite van de Franse ambassadeur. Op de benedenverdieping van de ambassade, waar normaal de United States Information Agency (USIA) zijn vertrekken heeft, werden medewerkers van de BVD, de politie, het Korps Mariniers en de Franse inlichtingendienst DGSE ondergebracht.

Uit Langley werd via Bane alle mogelijke relevante informatie ter beschikking gesteld van de BVD, die nauwelijks ervaring had met terrorisme. Bane voorzag de BVD van technische ondersteuning op het gebied van *signals, communications* en zelfs *satellite intelligence*. De bezetters van de ambassade kregen ten slotte een vrije aftocht naar Syrië, met medeneming van een kameraad die in Frankrijk een straf uitzat, en een losgeld.

Het was de eerste van vijf terroristische acties in Nederland waarbij Bane, die na zijn stationering in Den Haag hoofd van de *Counter Terrorism Division* van de CIA zou worden, betrokken zou zijn. Er volgden vier Molukse acties: de treinkaping in Wijster in december 1975, de gelijktijdige Molukse bezetting van het Indonesische consulaat in Amsterdam, de treinkaping in De Punt en de bezetting van een lagere school in Bovensmilde in mei en juni 1977. Ook bij deze acties verleende de staf van Bane assistentie, onder meer door de levering van af luisterapparatuur. Dit soort dienstverlening versterkte natuurlijk de banden tussen het *CIA-station* en de BVD.

Omgekeerd was het respect van de CIA-medewerkers in Den Haag voor de BVD in die tijd groot. Een van hen zei zelfs dat de Nederlandse veiligheidsdienst op een gegeven moment meer agenten en informanten in Oost-Europa en de Sovjet-Unie had werken dan de IDB. De BVD rekruteerde voornamelijk onder vluchtelingen en hun organisaties. Vaak reisden deze mensen nog terug en wierven in hun landen van herkomst dan weer anderen aan. Kortom, de BVD sprong in het gat dat de IDB liet vallen.

Bane en zijn mensen hadden maar weinig contact met de IDB en wisten dat zelf aan de gecompliceerde persoonlijkheid van Hagen. Vice-admiraal Kruijnk wreef slechts zout in de wonden door grijnzend aan Bane te vragen: 'How is it like to work with those people over there at the IDB? I cannot understand them at all'.

Overigens kon Bane het goed vinden met Kruijnk, die zich na de moord in december 1975 op Richard Welch, *CIA-station-chief* in Athene, zeer bezorgd toonde voor het lot van zijn collega in Nederland, die maar net een stationering in de Griekse hoofdstad was misgelopen. Kruijnk zorgde er persoonlijk voor, zonder Bane daarin te kennen, dat de *station-chief* bewaking kreeg van de Haagse gemeentepolitie. De professional Bane bemerkte dat echter al snel, doordat de Volkswagen die hem volgde in de stad niet harder reed dan vijftig kilometer en dat was, zo had de Amerikaan inmiddels geleerd, in Nederland ongebruikelijk.

De ongenaakbare Hagen

Onder Bane werd de relatie van de CIA met de IDB beschouwd als een 'one-way-

street'. Het CIA-station gaf aan Hagen regelmatig zijn *requirements* door, maar kreeg daarop nooit een respons of het antwoord dat de IDB niets kon leveren. Zo stelde het de *station-chief* vooral teleur dat Hagen zijn informatie over Zuidelijk-Afrika niet wilde afstaan. Bane leunde vaak tevergeefs bij Hagen met materiaal dat de CIA kon bieden over bijvoorbeeld de olieproblematiek of de staatsgreep in Portugal. Op materiaal dat de Nederlandse dienst wel aanvaardde kregen de CIA-vertegenwoordigers in Den Haag geen reactie.

In voorstellen voor het gezamenlijk runnen van informanten en agenten in bijvoorbeeld Rhodesië, het Midden-Oosten, Indonesië of het Portugal van na de omwenteling was Hagen al evenmin geïnteresseerd. Tot teleurstelling van de Amerikanen, die er belang bij hadden dat bepaalde operaties door niet-Amerikanen werden uitgevoerd. In sommige regio's, bijvoorbeeld in de Arabische wereld, worden Amerikanen immers bijna per definitie als spion beschouwd, zodat het daar voor Nederlanders gemakkelijker is om te opereren. Hagen was echter niet te vermurwen tot gezamenlijke missies. Ook niet toen de CIA de identiteit bleek te kennen van een Nederlandse zakenman, die voor de IDB in het Midden-Oosten werkte, en voorstelde dat de lokale COS de zakenman zou helpen 'to work out the ground rules'. Toen de CIA in Den Haag een keer een Oost-Europese *walk-in* had en aan Hagen werd gevraagd of zijn dienst de Amerikanen aan een *safehouse* kon helpen, bleek de IDB daarover niet te beschikken. De BVD stond echter wel dadelijk klaar.

Hagen verbood zelfs zijn eigen mensen om met CIA-ambtenaren te spreken. Het CIA-station in Den Haag gaf regelmatig diners, waarbij het ook IDB'ers uitnodigde, maar de invitaties moesten aan Hagen persoonlijk gezonden worden. Ieder jaar rond Kerstmis gaf Bane een flink feest in zijn grote huis aan de Haagse Hooigracht 38. Er kwamen dan tientallen BVD'ers, maar namens de IDB kwam altijd alleen Hagen. Andere IDB'ers die wel waren uitgenodigd, mochten van hun diensthoofd geen *acte de présence* geven.

Bane zou Hagen en zijn medewerkers veelvuldig training, briefings en reizen naar Langley hebben aangeboden, maar Hagen wees zulke aanbiedingen meestal van de hand. Op een gegeven moment slaagde Bane er toch in om Hagen te overreden naar Langley te gaan om daar briefings over allerlei onderwerpen, zoals de Sovjet-Unie, China, het Midden-Oosten en terrorisme, aan te horen. Voorafgaand aan zijn bezoek vroeg het CIA-hoofdkwartier aan Hagen of hij bijzondere interesse had voor een speciale regio van de Verenigde Staten, maar Hagen had geen voorkeur. Langley stelde toen zelf een programma samen met onder meer bezoeken aan Williamsburg en aan de University of Indiana, waar de *dean* een expert was op het gebied van klassieke muziek, waarvan Hagen een groot liefhebber was. Hagen toonde zich echter nauwelijks onder de indruk van het programma en weigerde bij het afscheidsfeestje te antwoorden op de vraag van diverse CIA-sectiehoofden naar zijn verdere reisdoel in de vs. Zijn gastheren in Langley voelden zich geschoffeerd. Het gevoel ontstond dat Hagen niemand bij de CIA vertrouwde.

Oud-CIA-medewerkers noemden het overigens typerend dat Langley het Haagse *station* nooit onder druk heeft gezet om tot grotere samenwerking met de IDB te geraken, noch kritiek heeft geuit op het gebrek aan samenwerking. De IDB onder Hagen werd kennelijk als een – voor de Amerikanen – verloren zaak beschouwd. Aan het eind van zijn stationering merkte Bane overigens tot zijn verbazing dat Hagen wel op zeer goede voet stond met MI6 en de Mossad.

Toen Bane in de zomer van 1977 zijn afscheidsbezoek aan Hagen bracht, hield het IDB-hoofd een zwaar theologisch getinte afscheidsspeech. Als cadeau overhandigde Hagen aan de Amerikaanse *station-chief*, die zelf rooms-katholiek was, een fraaie achttiende eeuwse kopergravure, voorstellende Jezus en de duivel. De voorstelling en de diepere bedoeling achter het geschenk zijn nog lang onderwerp van analyse geweest op de Haagse CIA-vertegenwoordiging. Het cadeau van de BVD beviel Bane beter: een grote Delfts blauwe schotel met de tekst: 'Van je vrienden in Holland'. Bane zag er een bevestiging in van zijn ervaring. Zijn beste vrienden in Nederland zaten bij de BVD.

Eindelijk waardering voor de IDB

De opvolger van Bane was attaché Ph.F. (Philip) Fendig, die van 1977 tot 1980 de COS zou zijn. Hij had voor zijn plaatsing in Den Haag in Japan (1950-1959), Groot-Brittannië (1963-1967) en West-Duitsland (1970-1972) gewerkt. Er is weinig over hem bekend. Hij is kort na zijn terugkeer uit Nederland in de Verenigde Staten aan een hartaanval overleden.

In 1980 kwam er weer een capabele *station-chief* naar Den Haag in de persoon van eerste ambassadesecretaris P.S. (Peter) Koromilas, die tot 1983 zou aanblijven. Opvallend na alle voorafgaande malheur was dat de CIA-vertegenwoordigers in deze periode niet alleen tevreden waren over de BVD, maar ook over de IDB. Zij beschouwden de inlichtingendienst als een 'fine organization and they delivered good products with the limited money they had at their disposal'. Er was vooral waardering voor het hoofd Verwerking Bert Jongsma. De meeste rapporten van zijn afdeling waren van zeer hoge kwaliteit. Nadat de IDB was overgegaan tot analyse, ervoer de CIA-vertegenwoordiging het zelfs als een voordeel dat de IDB beperkt van omvang was. Verwerkers van de IDB waren *all round*. Zij hielden zich bezig met hele regio's als Oost-Europa of het Midden-Oosten. Met hen te spreken was soms een verademing voor bijvoorbeeld een CIA-medewerker die jarenlang alleen de militaire situatie in het Joegoslavië van Tito had gedaan. De desbetreffende IDB-medewerker kon ook over de economische situatie, de regionale context of over de moeilijkheden van het werven van Joegoslavische informanten praten, in tegenstelling tot zijn collega van grote broer CIA, waar de specialisatie en de compartimentering vaak tot in het extreme waren doorgevoerd.

De CIA-post in Den Haag had echter de indruk dat het zwaartepunt van de IDB verschoof van politieke naar economische inlichtingenvergaring. Ondanks de

aanstelling van een speciale CIA-man voor economische spionage was de bereidheid van de IDB om deze informatie te delen niet groot, maar ditmaal konden de Amerikanen daarvoor begrip opbrengen. IDB'ers hadden in deze jaren het gevoel dat zij de BVD tevergeefs waarschuwden voor de economische en technische spionage waarop bondgenootschappelijke diensten zich steeds meer gingen toeleggen.

Minder begrip had de CIA-post in Den Haag voor de commotie als gevolg van de stammenstrijd tussen de directies Verwerving en Verwerking. De CIA-medewerkers, net als trouwens de MI6-mensen op de Britse ambassade, waren eraan gewend dat dit soort conflicten met regelmaat voorkwam bij inlichtingendiensten, of dat nu de CIA, MI6 of de KGB was. Naar het oordeel van de Amerikanen had de dienstleiding van de IDB deze problematiek professioneler moeten aanpakken. De CIA-post raakte ook geïrriteerd doordat op 13 april 1982 het *Algemeen Dagblad* in zijn onthullingsfeuilleton over de IDB berichtte dat het nieuwe plaatsvervangend hoofd van de afdeling Verwerving Kloppenburg elf dagen tevoren samen met vijf andere operateurs naar de Verenigde Staten was afgereisd om daar in training te gaan bij de CIA.³⁷

Ook bij de IDB was er ondanks een groeiende wederzijdse waardering vanaf 1980 distantie tegenover de CIA-vertegenwoordiging. Een van de redenen daarvoor was dat de IDB lucht schijnt te hebben gekregen van de Iran-Contra-onderhandelingen, die ten dele in het diepste geheim in Amsterdam plaatsvonden.³⁸ Amerikaanse inlichtingenexperts probeerden daarbij gijzelaars vrij te kopen en het verbod van het Amerikaanse congres op militaire steun aan de strijders tegen het Sandinistische bewind in Nicaragua via Israël te omzeilen in ruil voor wapenleveranties aan Iran. De CIA, merkte Romijn in dit verband op, 'speelt een spel waarvoor we beducht moeten zijn'.

Koromilas werd in 1983 opgevolgd door Marlin David Bowe. Bowe, die aan het begin van de jaren zeventig op Cyprus had gewerkt, nam meer dan andere *station-chiefs* de geheimhouding van zijn identiteit serieus. Hijzelf onderhield weinig contacten met de Nederlandse diensten en liet de liaison voornamelijk over aan zijn plaatsvervanger, William E. ('Bill') Boyd, die veel soepeler in de omgang was en goed bekend in de Nederlandse residentie, dankzij een eerdere stationering daar.

De opvolger van Bowe werd Kevin Andre Maloy (1986-1990).³⁹ Maloy vond de IDB weliswaar een professionele organisatie, maar over de kwaliteit van de rapportages was hij niet erg te spreken. Ongetwijfeld zal bij zijn oordeel hebben meegewogen dat hij eerder enige tijd gestationeerd was geweest in West-Duitsland en op Cyprus, waar lieden van de meest uiteenlopende inlichtingendiensten hun duistere *deals* met elkaar dreven. In vergelijking met de grote Bundesnachrichtendienst en het inlichtingenlustoord Cyprus stelden de IDB en Nederland weinig voor. Holland moet voor de nieuwe *station-chief*, die tijdens eerdere werkzaamheden tot driemaal toe de dood recht in de ogen had gezien, een wel erg kalm werkerterrein zijn geweest. Voor gezamenlijke operaties op korte termijn ontbrak

het de IDB aan personeel. Voor de langere termijn konden echter wel gemeenschappelijke operaties worden opgezet.

In 1990 kwam R.L. (Ronald) Cerra, die tot 1994 COS zou blijven. De 1 meter 90 lange Amerikaan had eerder een moeilijke tijd gehad om zich onopvallend te bewegen, toen hij vier jaar lang *station-chief* in Sjanghai was geweest. Niet alleen zijn lengte, ook zijn Italiaanse uiterlijk speelde hem kennelijk parten, want een Nederlandse gesprekspartner omschreef hem met enige overdrijving als een 'beetje maffia-achtig type met een godfather-achtig huis' vlak naast Duindigt. Ten tijde van Cerra zou het CIA-station de IDB-inlichtingen over Irak en Suriname erg waarderen. Zowel de informatiepositie als de analyse van de Nederlandse dienst werden voor die gebieden van hoge kwaliteit geacht. Met spijt werd vastgesteld dat de Nederlandse regering opheffing van de dienst noodzakelijk achtte.

De Bundesnachrichtendienst

De in het Beierse Pullach gevestigde Bundesnachrichtendienst (BND) had vanaf ongeveer 1960 een resident in Den Haag gestationeerd. Om twee redenen lag er steeds een bepaalde spanning op de relatie met de Duitse zusterdienst: het oorlogsverleden en het vermoeden van communistische penetratie in de BND. Diverse medewerkers en ook het eerste hoofd van de BND, R. Gehlen, waren al tijdens de oorlog actief geweest in het inlichtingenwerk en sommigen van hen ook in Nederland. Toen voor het eerst een permanente BND-vertegenwoordiger in Den Haag werd gestationeerd, bleek het te gaan om iemand met een zwart oorlogsverleden. De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten gaven Pullach toen de hint voortaan iemand met een onbeschreven oorlogsblad te sturen. Dat oorlogssentimenten een rol bleven spelen, bleek aan het begin van de jaren tachtig toen tijdens een bezoek van een BND-delegatie aan Villa Maarheeze een IDB-medewerker de vergaderruimte binnenstootte met de uitroep: 'Maak dat je weg komt. Weg, het stikt hier van de Moffen. Overal zitten Moffen.'⁴⁰ De betrokkene verliet kort daarna de dienst.

In de jaren zeventig waren de relaties met de BND niettemin aanzienlijk verbeterd. Vooral de analisten onderhielden veel contacten met de BND. Zij genoten in Pullach een opleiding, die over het algemeen een goede indruk naliet van de analytische vermogens van de Duitsers en de theoretische grondslag waarop hun analyses waren gebaseerd. Zoals een IDB'er opmerkte: 'Je voelde je een "min" als je al die Herr Dr. Dr.'s in Pullach zag. Wat wij daar met onze rapporten tegenover konden stellen waren kruimels. Je was soms verbaasd dat ze je überhaupt nog wilden ontvangen.' De BND zelf beschreef de relatie met de IDB vanaf de tweede helft van de jaren zeventig evenwel als 'sehr gut'. BND-*Auswerter* bezochten bijna maandelijks de IDB voor overleg. Bij Abteilung I van de BND werden nauwgezet kwantiteit en kwaliteit van het geboden ruilmateriaal bijgehouden. Omdat de IDB weliswaar goede maar relatief weinig *intelligence* leverde, moesten de statistieken

van de BND worden vervalst ten gunste van de IDB.⁴¹ Naar het oordeel van de betrokken IDB'ers verrichtte de BND vooral werk van niveau ten aanzien van Oost-Europa en Afrika. Met name in Noord-Afrika had de BND een uitstekend netwerk opgebouwd.

De contacten met de BND liepen in die tijd via Frau Dr. Gabriele Gast, die veel informatie doorspeelde naar de IDB, waaronder de dagelijkse *Kanzlerlage*, een soort situatierapporten voor de West-Duitse kanselier. Later bleek Frau Gast echter agente van de Hauptverwaltung Aufklärung van het Oost-Duitse Ministerium für Staatssicherheit te zijn geweest. Zij werd daarvoor na de opheffing van de DDR veroordeeld tot zes jaar en negen maanden gevangenisstraf. Na haar arrestatie verklaarde een BND-medewerker dat het eigenlijk alleen nog de vraag was of Stasi-minister Erich Mielke of bondskanselier Helmut Kohl de *Kanzlerlage* het eerst had gelezen.⁴²

Enige reserve ten aanzien van de BND met het oog op mogelijke Oost-Duitse penetratie had overigens steeds bestaan bij de IDB'ers. Indertijd al zeiden IDB'ers na gesprekken met Frau Gast en haar collega's schertsend onder elkaar: 'Dat ligt vanavond al in Oost-Berlijn'. Frau Gast is trouwens ook wel eens langs geweest bij de Stafafdeling Buitenlandse Politiek (SBP) van de BVD. Nadat Klaus Kinkel, de latere minister van Buitenlandse Zaken, eind 1978 aan het hoofd was gekomen van de BND, bezocht hij ter kennismaking de BVD, waar hij vooral interesse toonde voor de analisten van de SBP. Bij de IDB voelde men zich daardoor gekwetst. De gelijktijdige contacten van de BND met het SBP en andere Nederlandse instanties, waaraan de Duitsers vaak gelijktijdig dezelfde vragen voorlegden, stoorden de dienst in Wassenaar.

De overige buitenlandse zusterdiensten

Over Noord-Afrika waren behalve de BND ook de Franse (Marokko, Tunesië, Algerije, enzovoorts) en Italiaanse (Libië) diensten goed geïnformeerd. Met de Franse geheime diensten, waarmee al in de jaren veertig relaties waren aangeknoopt,⁴³ had de IDB evenwel nauwelijks of geen contacten. Allereerst was de Franse taal een barrière, maar daarnaast werden de Franse diensten als te extreem-rechts gezien. Ook hield de IDB er rekening mee dat de Franse inlichtingendienst SDECE door de KGB was geïnfiltrerd. De IDB-leiding vond tevens dat de Franse dienst teveel contacten had met de 'onderwereld'. Oud-marineman en VVD-defensiespecialist J.D. Blaauw omschreef het in *Elsevier* eens in wat vriendelijker termen:

'Ik ken die Franse clubs wel een beetje. Ze zitten anders in elkaar en hebben meer bevoegdheden. De sfeer is er ook anders. De mentaliteit van het Vreemdelingenlegioen en de Franse para's straalt er een beetje door. Bij ons gaat het veel gemoedelijker.'⁴⁴

In de herfst van 1981 constateerde Rutgers echter dat het 'uiteraard belachelijk' was dat door de IDB 'met zo weinig buitenlandse diensten contact wordt onderhouden, terwijl de contacten van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten met het buitenland veel uitgebreider zijn'. Begin 1982 legde de IDB-dienstleiding daarom nauwere contacten met de SDECE.

Met de Belgische Staatsveiligheid was kort tevoren ook contact tot stand gekomen in de persoon van het hoofd Albert Raes. De contacten met hem beperkten zich echter hoofdzakelijk tot de uitwisseling van maritieme gegevens, en culinaire genoegens. Met de Italianen werd contact zoveel mogelijk vermeden. Nog sterker dan bij de Franse diensten, zo was het gevoelen bij de IDB, liepen inlichtingenwerk en onderwereld daar door elkaar. Daarnaast waren er geregeld contacten met de Deense diensten ('Peer'), te weten de Politie's Efterretningstjeneste (PET) en Forsvarets Efterretningstjeneste (FET). De IDB en de Nederlandse militaire inlichtingendiensten hadden ook contact met de Forsvarets Centralradio (FCR), de Deense variant van het WKC. De informatie die van de Deense zusterdiensten kon worden verkregen had vooral betrekking op de maritieme activiteiten van de Sovjet-Unie en haar bondgenoten in de Oostzee en de Deense wateren, en op onderschept berichtenverkeer van ambassades van het Oostblok.

In augustus 1975 kwam de Australische Royal Commissioner Judge Hope langs voor een oriënterend bezoek aan de Nederlandse diensten in Den Haag. Bij Schiff informeerde hij onder andere naar de taakstelling van de IDB, het gebruik dat Buitenlandse Zaken maakte van het IDB-materiaal, de beveiliging van *Foreign Office operations* en de relaties van de IDB met de rest van de overheid. Verder stonden de mogelijkheden van een liaison en samenwerking tussen ASIO, de Australische binnenlandse veiligheidsdienst, en de BVD op zijn verlanglijstje.⁴⁵ De ASIS betreurde het dat de Nederlandse buitenlandse inlichtingendienst niet vanaf zijn beginjaren grotere aandacht was blijven besteden aan Indonesië. In latere jaren onderhield ook de IDB contacten met de geheime diensten in Australië. De informatie die van de ASIS werd ontvangen had voornamelijk betrekking op Indonesië en India.

Het koloniale verleden speelde ook een rol bij een incidenteel verzoek van de Portugese buitenlandse inlichtingendienst inzake nauwe samenwerking. De Portugezen stelden rond 1980 een concrete *deal* voor: de IDB moest informatie leveren over Indonesië en Oost-Timor in ruil voor Portugese gegevens over Angola, Guinee-Bissau en de andere voormalige Portugese koloniën. Dit contact heeft niet veel opgeleverd.

Vooral vice-admiraal Kruimink zorgde ervoor dat er in de jaren zeventig sprake was van een tamelijk vérgaande relatie met de Zuid-Afrikaanse inlichtingendienst. Hij legitimeerde de contacten op basis van ideologische, historische en politieke motieven. Hierbij was bijna sprake van eenrichtingsverkeer, want de IDB kreeg in ruil voor zijn inlichtingen weinig waardevol materiaal terug, en dan voornamelijk informatie over de activiteiten van diverse bevrijdingsbewegingen in Zuidelijk-Afrika. De IDB zond deze inlichtingen niet door aan BZ uit angst dat ambtenaren

op dit ministerie zouden lekken naar de pers over de nauwe samenwerking met de Zuid-Afrikaanse dienst. Met name Ontwikkelingssamenwerking, waar Pronk ten tijde van het kabinet-Den Uyl de scepter zwaaide, werd door de IDB-leiding met een kritische blik bekeken. Ondanks interne commotie binnen de IDB over deze betrekkingen rond 1980, bestond er ook in de jaren tachtig nog een redelijk goede werkrelatie met Zuid-Afrika.

De HaMahlaka HaMedinit of 'Politieke Afdeling', de voorganger van de in 1951 opgerichte Israëliëse geheime dienst Mossad, had al sinds eind 1948 een *station* in Den Haag.⁴⁶ Of de relaties van die dienst met de BID steeds hartelijk zijn geweest, is niet bekend. In elk geval produceerde de politieke afdeling van de BID, onder leiding van Crul, in 1953 een samenvattend rapport over de eerste vijf jaar uit het bestaan van de staat Israël, waarin nogal wat kritiek werd geuit op het beleid van de Israëliëse regering. Diverse afnemers vonden deze kritiek op de jonge staat, waar zovelen van het beproefde joodse volk kort na de Tweede Wereldoorlog hun toevlucht hadden gevonden, ongepast.⁴⁷

Hagen en Romijn daarentegen waren voorstanders van een hechte relatie met de Mossad. Vooral het wkc-materiaal was voor Israël van belang, zoals bleek bij de bouw van de kerncentrale in Osirak. Eerder al, tijdens de oktoberoorlog in 1973, hadden Nederlandse instanties hun Israëliëse *counterparts* getipt over een onderzeese telefoon- en telexverbinding tussen Egypte en Libië. Een Israëliëse elite-eenheid slaagde er daarna in om deze kabel op de zeebodem op te blazen, waardoor een deel van deze Arabische communicatie vervolgens draadloos moest worden afgehandeld, wat kansen bood op interceptie en decodering. Later verstrekte de IDB gegevens aan de Mossad over de oorlog tussen Iran en Irak.

Ook het radioverkeer van bepaalde ambassades in Den Haag werd aan Israël verstrekt, zij het in ongekraakte vorm, zodat er ook veel materiaal van geringe waarde tussen zat. Het belangrijkste voor Israël waren onderschepte berichten van PLO-vertegenwoordigers. Ook is eens een diplomatieke postzak van een Arabisch land geopend op verzoek van de Mossad, zodat *intercepts* konden worden vergeleken met de geschreven tekst, naar mag worden aangenomen met het doel de code van dat land te kraken. Herhaalde verzoeken van Israël *intercepts* van berichten van de Franse autoriteiten te verstrekken werden echter hardnekkig geweigerd. De Israëliëse dienst kreeg vooral militair-economische gegevens, afkomstig uit onderschepte communicatie tussen bijvoorbeeld Duitse, Italiaanse, Nederlandse en Franse bedrijven en de diverse Arabische hoofdsteden, over leveranties van wapens en wapentechnologie. Verder kreeg de Mossad een voortdurende stroom inlichtingen van de IDB, afkomstig van Nederlandse bedrijven in de Arabische wereld. Koeriers van het Mossad-hoofdkwartier in Parijs kwamen de inlichtingen vaak speciaal ophalen in Wassenaar.

Ook zou er nauwe samenwerking geweest zijn tussen de Mossad en IDB met betrekking tot ondersteuning van de Koerden in het noorden van Irak. Tot 1975 leverde de sjah van Iran steun aan de Iraakse Koerden. Na 1975 werd dit omvangrijke

programma op verzoek van de CIA overgenomen door de Israëli's. De IDB raakte toen betrokken bij de aflevering van fondsen aan de Koerden.

De Israëli'sche dienst genoot een hoog aanzien onder IDB'ers. Volgens sommigen was hij 'de beste'. Vooral onder Romijn leefde er een sterke behoefte de Israëli's van dienst te zijn. Kort na zijn aantreden vroeg hij bijna dagelijks aan zijn medewerkers of er iets voor de Mossad kon worden gedaan. In juli 1982 onthulde Michiel Thomassen in het *Algemeen Dagblad* dat de IDB de Mossad ook dagelijks van informatie voorzag die van belang was voor de oorlog in Libanon, waar Israël toen in verwickeld was geraakt. Terecht merkte hij op dat deze handelwijze niet in overeenstemming was met het regeringsbeleid, aangezien premier Van Agt het Israëli'sche optreden in Libanon had veroordeeld en beschreven als 'volstrekt buiten proporties en in strijd met het internationale recht'. De berichten over Libanon, waaronder vermoedelijk *wkc-intercepts*, zouden toen zelfs dagelijks door IDB-koeriers naar het Mossad-kantoor in Parijs zijn gebracht. Romijn zou enkele weken voor de inval in Libanon een bezoek aan Israël hebben gebracht, waar hij met de Mossad-leiding besprekingen gevoerd zou hebben over de samenwerking.⁴⁸

Het Tweede-Kamerlid voor de PPR Peter Lankhorst stelde hierover op 4 augustus 1982 vragen aan premier Van Agt, die in zijn antwoord liet weten dat de aard van de bij het Koninklijk Besluit van 5 augustus 1972 aan de IDB opgedragen taak zich niet verdroeg met het publiek maken van de wijze waarop die taak werd uitgevoerd. Daarnaast verklaarde de premier dat de IDB geen activiteiten had ontplooid die op gespannen voet stonden met het beleid van de regering op het terrein van de buitenlandse politiek.⁴⁹

Als de Tweede Kamer er weet van zou hebben gehad dat in die tijd bij de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten het ernstige vermoeden rees dat er een agent van de Mossad was gepenetreerd in de IDB, zou de regering nog heel wat meer hebben moeten uitleggen.

De vriend van Israël: de mol in de IDB

Het verschijnsel penetratie

IDB'ers hielden altijd rekening met de mogelijkheid van een infiltratie in hun dienst. Het was onderdeel van de beroepsmatige paranoia van het inlichtingen- en veiligheidswerk. In de jaren vijftig en zestig werden verscheidene voorbeelden bekend van penetratie in westerse diensten door hun communistische tegenstanders. Burgess, Maclean en Philby waren namen van bekende Russische mollen die hun weg hadden gevonden in de Britse diensten, maar ook landen als Duitsland en Frankrijk hadden met indringers te kampen. In Nederland probeerden de Russische en Oost-Duitse inlichtingendienst in 1960 met behulp van een charme-agent, in de Duitse spionageliteratuur aangeduid als een 'Romeo', een secretaresse van de BVD te rekruteren, maar hun poging mislukte.¹ Van vijandelijke infiltratiepogingen bij de BID en IDB is nooit gebleken, ondanks de kennis die sovjetagent George Blake droeg van het BID-personeel uit de beginfase van de dienst.

Iets anders is de vraag of westerse diensten gepoogd hebben medewerkers van de IDB te werven. Zulke benaderingspogingen zijn natuurlijk ongepast onder goede vrienden en kunnen de bestaande relaties grote schade toebrengen.² Dat wil echter niet zeggen dat zulke zaken niet plaatsvinden. Een berucht voorbeeld is Jonathan Jay Pollard, een Amerikaan die voor de Israëlische militaire inlichtingendienst Lakam spioneerde. Pollard, die werkte bij het Navy's Field Operations Intelligence Office van U.S. Navy Intelligence, verzamelde vooral informatie die gebruikt kon worden bij het bepalen van de doelen van de Israëlische nucleaire wapensystemen, zoals olievelden en militaire installaties in het zuiden van de Sovjet-Unie, alsmede de codes die het Amerikaanse State Department gebruikte voor het diplomatieke berichtenverkeer.³ Na zijn arrestatie in november 1985 door de FBI bleek dat hij meer dan een half miljoen pagina's aan documenten in handen van de Lakam had gespeeld. De grootste schok voor de Amerikaanse regering was dat de Israëlische premier Yitzhak Shamir, die vanaf 1955 bijna tien jaar lang leiding had gegeven aan het West-Europese hoofdkwartier van de Mossad in Parijs, een belangrijk deel van Pollards documenten aan Moskou ter beschikking had gesteld als een gebaar van goede wil om de betrekkingen met de sovjetregering te versterken. Pollard werd voor zijn verraad tot levenslang veroordeeld.

Sommige oud-medewerkers van de IDB zeggen er niet zeker van te zijn of in hun tijd de diverse diensten geen collega's hadden gerekruteerd. Vooral de trainingsprogramma's voor nieuwe medewerkers bij buitenlandse zusterdiensten boden volgens hen daartoe uitgelezen mogelijkheden. Anderen zijn laconieker en stellen sarcastisch de vraag wat er te halen viel voor buitenlandse diensten in Villa Maarheeze naast wat ze toch al kregen. Vooral de Israëliische Mossad ontving veel IDB-materiaal in de tijd van Hagen en Romijn. Hagen had een zwak voor het oudtestamentische volk en Romijn vroeg regelmatig aan het personeel of ze nog iets hadden voor de Mossad.

Gebrek aan richtlijnen voor de liaison met buitenlandse diensten

Voor een dergelijke vrijgevigheid was ruimte, aangezien er geen officiële richtlijnen bestonden voor contacten met bevriende buitenlandse zusterdiensten. Elke inlichtingen- of veiligheidsdienst bepaalde in feite zelf hoe ver hij ging in contacten met buitenlandse zusterorganisaties. Misschien had de coördinator de manoeuvreerruimte kunnen aangeven, als de ministeriële autonomie zich daartegen niet zou hebben verzet.

Dat een dergelijke beleidsvrijheid voor inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet als normaal hoeft te worden beschouwd, leert vergelijking met bijvoorbeeld de Canadian Security Intelligence Service (CSIS) en de Australian Security Intelligence Organization (ASIO), die in zaken betreffende *foreign liaison* gebonden zijn aan strikte richtlijnen van de minister van Justitie. De ASIO, die begin jaren negentig liaisons onderhield met méér dan 140 inlichtingen- en veiligheidsdiensten uit zeventig verschillende landen, hanteert de volgende criteria:

'In reaching a decision on whether information should be released, consideration is given to the balance between the security interests of Australia and the other country, and the likely effect on the human rights of the subjects of the information.'⁴

Uit de voorgaande hoofdstukken bleek al dat deze stelregel bij de IDB bijvoorbeeld geen opgeld deed ten aanzien van Zuidelijk-Afrika. Bovendien evolueerde het liaisonbeleid van de Nederlandse inlichtingendienst niet mee met ontwikkelingen in de regeringspolitiek, zoals duidelijk werd ten aanzien van de informatie die de IDB over de Libanon aan de Mossad verstrekke. De politieke aversie tegen Zuid-Afrika ten tijde van het kabinet Den Uyl heeft zich bijvoorbeeld nooit vertaald in een beleidsverandering van de diensten.

Een gevolg van de vrijheid in het onderhouden van betrekkingen met buitenlandse zusterdiensten was dat in concrete gevallen er verschillen konden optreden tussen wat het ene of het andere diensthoofd aan informatie losliet. 'Iedereen rotzooide maar wat aan,' aldus een regelmatige deelnemer aan het overleg in het

CVIN. Soms gaf de MARID of LUID iets *niet* door aan een bevriende zusterdienst, maar de LAMID *wel*. Niet alleen per dienst, maar soms ook per medewerker binnen een dienst verschilde het verstrekkingenbeleid ten aanzien van de buitenlandse dienst. Dit creëerde het gevaar dat een bevriende buitenlandse zusterdienst net zo lang ging 'shoppen', tot hij de inlichtingen- of veiligheidsdienst vond met 'de laagste drempel in Nederland'.

Voor een agressief opererende dienst als de Mossad was deze situatie koren op zijn molen. De Israëlische diensten maakten onderscheid tussen *agents*, mensen die penetreerden in bepaalde organisaties, en *friends*, mensen die al bij een dienst van een ander land werkten en zich bereid toonden de Israëli's te helpen. Welnu, in Nederland had Israël veel vrienden.

Majoor Smit

Daarbij kwam dat de IDB na het vertrek van een groot deel van de analisten een gemakkelijke prooi was. De afdeling Verwerking had geen volledige bezetting meer. Als opvolger voor Jongasma werd de kleurrijke IJsbrand W. Smit aangetrokken. Smit, die op 31 juli 1931 in Amsterdam was geboren, werd in mei 1951 benoemd tot adelborst van speciale diensten der eerste klasse bij de Koninklijke Marine-reserve.⁵ Hij volgde bij de marine een opleiding tot bommen- en mijnendemonteur en beoefende in zijn vrije tijd sporten als judo en jiu-jitsu. Zijn verzoek om een duikersopleiding te volgen werd niet toegestaan. Of het feit dat hij eind 1952 de marine verliet daarmee iets te maken heeft, is niet bekend. Gedurende een half jaar was de voormalige marineman correspondent bij de VARIA Verzekeringsmaatschappij, maar het was moeilijk voorstelbaar dat de avontuurlijk aangelegde Smit het daar lang zou uithouden. Hij vertrok naar Oslo en had plannen om naar Zweden te emigreren. Op 1 september 1954 keerde Smit echter onverwacht terug in werkelijke dienst bij de marine, om al enkele maanden later te worden gedetacheerd bij de Koninklijke Luchtmacht.

Als standplaats kreeg hij de vliegbasis Volkel, waar hij werd ingedeeld bij de Tactische Luchtstrijdkrachten. Nadat zijn tewerkstelling herhaaldelijk was verlengd, trad hij in juli 1958 definitief bij de luchtmacht in dienst. Intussen had hij verscheidene cursussen gevolgd op het terrein van inlichtingen en veiligheid. Na deze scholing werd hij in september 1961 als inlichtingenofficier geplaatst bij het Nederlands administratief korps in Mönchengladbach.

Smits loopbaan raakte in een stroomversnelling, toen hij in januari 1963 terecht kwam bij Headquarters 2nd Allied Tactical Airforce. Hij haalde daar ondermeer zijn brevet parachutespringen. Dat laatste was een kolfje naar de hand van Smit, over wie vaak de wonderbaarlijkste verhalen gingen. Zo zouden eens zowel zijn gewone als zijn reserveparachute zich niet hebben geopend, waarna Smit door het dak van een fabriek viel, tussen twee nokbalken door, en boven op een baal voden terecht kwam, die zijn val brak. Een andere keer zou hij een betonnen balk door

de voorruit van zijn auto hebben gekregen, die van een vrachtwagen vóór hem afgleed. De balk boorde zich in de stoel naast hem, waar gelukkig niemand zat.

Na de cursus parachutespringen volgde Smit in de volgende jaren gespecialiseerde opleidingen in de Verenigde Staten op het terrein van signaal- en inlichtingeninterpretatie. In maart 1966 werd hij hoofd van het kantoor fotoherkenning en kaarten van de sectie inlichtingen van de Luchtmachtstaf. Ruim twee jaar later kreeg hij een plaatsing als militaire waarnemer in de VN-organisatie die toezicht hield op de naleving van de wapenstilstand tussen Israël en de Arabische staten: de UN Truce Supervision Organization (UNTSO). Na een periode van drieëneuhalf jaar in Nederland als hoofd van het kantoor beveiliging materieel en gegevens van de Luchtmacht, en een bevordering tot de rang van majoor, keerde Smit in mei 1974 voor twee jaar terug naar het Midden-Oosten als VN-waarnemer bij de UNTSO.

In die periode deden geruchten de ronde dat hij connecties had met Israëlische diensten.⁶ Zo zou Smit als waarnemer eens gevangen zijn genomen door een van de radicale Libanese strijdgroepen. Door een mirakel kon hij echter na 48 uur weer aan zijn belagers ontkomen. Of heette het mirakel Mossad? In elk geval was het avontuur het zoveelste op de lijst van wonderbaarlijke ontsnappingen van de rijzige Nederlandse majoor. Smit raakte nu echter verstrikt in de netten van een organisatie, waaruit het moeilijker zou zijn te ontsnappen.

Van de charmante en intelligente Smit, die bovendien een goed gevoel voor humor bezat, ging een grote aantrekkingskracht uit op vrouwen. Het heeft de Israëlische geheime dienst daarom waarschijnlijk weinig moeite gekost de Mossad-medewerkster Daliah ervan te overtuigen dat zij in het belang van de staat Israël in het huwelijk zou moeten treden met de rijzige Nederlander. Als tussenpersoon fungeerde een tandarts die een praktijk uitoefende in Jeruzalem en met wie Smit tijdens zijn verblijf in het Midden-Oosten bevriend was geraakt. In de zomer van 1976 keerde Smit terug naar Nederland, waar hij weer bij de LUID in dienst trad. Vrijwel dadelijk scheidde hij na twintig jaar huwelijk van zijn eerste vrouw.

Een jaar later, in juli 1977, huwde Smit met de Israëlische Daliah. De Nederlandse veiligheidsdiensten, die zoals gebruikelijk bij een huwelijk van een lid van de Nederlandse inlichtingengemeenschap een onderzoek instelden naar de antecedenten van de aanstaande mevrouw Smit, ontdekten de relatie met de Mossad niet.⁷ Het huwelijk kende grote spanningen. Daliah was in feite de runner van Smit, maar haar vèrgaande bemoeienissen met de gedragingen van de Nederlandse majoor beperkten zich niet tot het operationele niveau. Niettemin hield het huwelijk stand, niet alleen doordat Smit begreep zijn ziel te hebben verkocht aan de Mossad, maar ook omdat hij een grote bewondering koesterde voor de professionele kwaliteiten van Daliah. Smit trachtte zich intussen geheel te identificeren met het jodendom. Deze identificatie ging zo ver dat hij zelfs zou beweren dat zijn familie tijdens de oorlog uit Nederland was weggevoerd, omdat zij joods zou zijn geweest.

De Israëlische inlichtingendiensten hadden met Smit een goede slag geslagen.

Rond het tijdstip van zijn huwelijk werd Smit namelijk geplaatst bij de Organisation Section van het Staff Office van de Plans and Intelligence Division van de *Supreme Headquarters Allied Powers in Europe* (SHAPE) te Mons/Bergen. Deze afdeling bestudeerde de ligging en sterkte van de strategische en conventionele strijdkrachten van de Sovjet-Unie en het Warschaupact. De afdeling fungeert als coördinatie- en verspreidingspunt van alle NAVO-*intelligence* binnen het Allied Command Europe, inclusief ‘intelligence policy and basic intelligence documents’.⁸ Smit maakte er deel uit van een werkgroep inzake operationele inlichtingenbehoeften, waardoor hij goed op de hoogte was van lopende operaties in diverse NAVO-landen. Hij moet dus in de gelegenheid zijn geweest zijn *case-officer*, die in Parijs gestationeerd was, interessant materiaal te leveren. Deze stationering noemen diverse zegslieden – toegegeven, met wijsheid achteraf – onbegrijpelijk. Waarom is Smit na zijn terugkeer uit het Midden-Oosten en zijn huwelijk kort daarna met een Israëliëse vrouw niet enige tijd ‘op het ijs’ gelegd in plaats van dadelijk bij SHAPE te worden aangesteld?

Toen Smit van SHAPE naar Nederland terugkeerde, was hij bij de dienstleiding van de LUID niet langer welkom. Daar waren berichten uit Brussel en van buitenlandse zusterdiensten binnengekomen dat Smit bij SHAPE een ongezonde belangstelling had getoond voor zaken die hem niets aangingen.⁹ Bovendien ontbrak het hem aan doorgroeimogelijkheden bij de LUID, daar hij geen opleiding aan de KMA in Breda had gevolgd. Dit plaatste de afdeling personeelszaken van Defensie voor een probleem: wat te doen met Smit? Smit volgde de weg die andere officieren van de Koninklijke Luchtmacht waren gegaan met wie personeelszaken van Defensie geen raad wist: hij werd als liaison-officier gedetacheerd bij de IDB. In zijn geval zou dit noodlottig blijken te zijn.¹⁰

Een pro-Israëliësch klimaat

Volgens sommigen gingen de betrokken instanties uit van de bedrieglijke premisse dat Israël in Nederland niet zou spioneren. Toen Smit terugkeerde in Nederland, heerste er binnen de Nederlandse strijdkrachten en de nationale inlichtingengemeenschap een sterk pro-Israëliësch klimaat. In de jaren 1970 en 1971 werden ruim vijftig Israëliëse militairen getraind in het onderhoud van en de omgang met M113/M107-amfibievoertuigen, die konden worden ingezet bij een oversteek van het Suezkanaal.¹¹ Tijdens de Oktoberoorlog van 1973 werd Israël in het diepste geheim via nachtelijke vluchten vanaf het vliegveld Gilze-Rijen van cruciale wapens en onderdelen voorzien. Ook in de Nederlandse politiek, vooral onder de sociaal-democraten die bij Defensie betrokken waren,¹² was sprake van een uitgesproken pro-Israëliësentiment, dat werd gevoed door een schuldcomplex over het lot van de Nederlandse joden tijdens de Duitse bezetting. Alleen op BZ werd gedurende het jaar 1982 de opdringerige directeur-generaal van het Israëliëse ministerie van Buitenlandse Zaken, de voormalige nummer 2 van de Mossad David Kimche,

die op dat moment een hoofdrol speelde in de Iran-Contra-affaire, op een ellebooglengte afstand gehouden.¹³

De duimbreed ruimte die hun was gegund ten aanzien van Israël buiten bepaalde leden van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de krijgsmacht maximaal uit. Niet alleen bij de IDB, ook bij de LUID en de LAMID gold dat, als het om Israël ging, er altijd 'een schepje bovenop' werd gedaan. Zo was er een atmosfeer ontstaan waarin de grens tussen een normale uitruil van gegevens met een bevriende zusterdienst en spionage door een bevriende mogendheid nauwelijks nog viel te trekken. Een insider vertelde bijvoorbeeld over de relatie met de Israëlische inlichtingendiensten:

'Als je honderd procent safe wilt blijven, moet je niet naar Israël gaan. Als je naar Israël reist, dan ga je daar niet naar toe om over bloembollen te praten. Dan spreek je met elkaar over streng geheime informatie, maar ben je dan gelijk een spion? Als er geen officieel beleid is of richtlijnen zijn, dan moet je het ontbreken daarvan later niet gaan afschuiven op de man of vrouw die naar Tel Aviv gaat.'

De zaak was nog gecompliceerder. NAVO-*intelligence* mocht niet worden besproken met of doorgegeven aan zusterdiensten van niet-NAVO-leden als Israël. NAVO-*intelligence* als zodanig bestaat echter niet; deze is het resultaat van processen van nationale inlichtingenvergaring. Omgekeerd werd NAVO-*intelligence* weer in nationale documenten gebruikt. Vooral in de analyses van de Nederlandse militaire inlichtingendiensten was vrijwel altijd NAVO-informatie verwerkt. 'Wat is dan nog het verschil tussen nationale gegevens en die van de NAVO?', vroeg een zegsman. 'Het is verdomd moeilijk om dat precies aan te geven.' Als de Nederlandse inlichtingendiensten zich in hun relaties met de Israëlische diensten op een strikt NAVO-standpunt hadden geplaatst, zou er bijna niets meer te bespreken zijn geweest.

Een van de meest intrigerende vragen rond de affaire-Smit is derhalve waarom de Israëli's, bij een voor hen dergelijk gunstig klimaat in de Nederlandse inlichtingenwereld, het nodig hebben gevonden Smit zijn spionage bij de IDB te laten voortzetten. Sommige oud-inlichtingenmensen verklaren het uit de agressieve werkwijze van de Mossad, wiens hand nooit gevuld raakte. Wellicht ook was het de macht der gewoonte of, zoals sommigen het tegenover ons noemden, de 'gebruikelijke arrogantie' van de Mossad dat Smit noch zijn runner zijn activiteiten verminderde nadat de luchtmachtmajoor naar Nederland was teruggekeerd. Daarmee voldeed de Nederlands-Israëlische liaison aan het algemene patroon in de inlichtingenwereld, waar 'interdependencies become habitual and systemic, for good and for ill'.¹⁴

‘You can talk Arabic’

Binnen de IDB werd Smit als LUID liaison-officier, tevens operateur, aangesteld bij de *desk* algemeen militair, hoewel hij in meerdere opzichten niet voldeed aan de functie-eisen. Voor deze positie werd een betrouwbare kapitein gevraagd in de leeftijd van 25 tot 35 jaar, terwijl Smit een inmiddels vijftigjarige majoor was, aan wiens goede trouw werd getwijfeld. In zijn nieuwe functie viel Smit rechtstreeks onder de verantwoordelijkheid van het hoofd Operaties, Meulmeester, terwijl er tegelijk een functionele lijn met het hoofd van de LUID bleef bestaan.¹⁵

De leiding van de IDB was kennelijk zo tevreden over Smits werk, dat de majoor al snel de topanalist van de dienst werd. Blijkbaar werd de verdenking van spionage niet of niet meer ernstig genomen. Zijn nieuwe positie werd die van hoofd Verwerking. In die hoedanigheid vervulde hij een centrale rol bij het opstellen van het eerste Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan (NIBP), dat medio 1982 eindelijk gereed kwam. Ook WKC-materiaal kreeg hij onder ogen.

Vooraf dat laatste was belangrijk voor de Mossad, want dat was het enige terrein waarop bij de IDB wél terughoudendheid werd betracht bij het doorgeven aan de Israëlische diensten, na de stampij die Jongsma had gemaakt over de gebruikmaking van informatie uit Nederlandse *intercepts* voor de aanval op Osirak. Smit besloot met gulle hand te geven van wat het WKC hem bood.

Sommige IDB'ers protesteerden hiertegen, maar Romijn en Rutgers zagen geen reden om in te grijpen. Ook niet toen IDB-medewerkers klaagden dat Smit vitale economische en technische informatie doorgaf aan de Israëlische inlichtingendiensten die afkomstig was van of betrekking had op Nederlandse bedrijven die werkzaam waren in Arabische landen.

Smit sprak enkele talen vloeiend,¹⁶ maar hij beheerste – ondanks zijn meerjarig verblijf in het Midden-Oosten – niet het Arabisch. Hij was echter niet een man die zich voor één gat liet vangen en zei eens doodgemoedereerd tegen een Jemenitische informant: ‘You can talk Arabic because I understand it.’ Berichten in de Arabische taal liet hij na werktijd vertalen door, wat hij noemde, ‘een onafhankelijk vertaalbureau’: een fraaie omschrijving voor de experts van de Mossad werkzaam in Den Haag.¹⁷ Dat hij daartoe in staat gesteld werd, was typerend voor de toenmalige beveiliging bij de IDB. Op onze vraag aan het ministerie van Algemene Zaken of er in die tijd controles plaatsvonden op medeneming van stukken door medewerkers buiten het gebouw, deelde het departement ons mee dat het daaromtrent niet beschikte over ‘in documenten neergelegde informatie’.¹⁸ Volgens sommige berichten zouden deze activiteiten van Smit zelfs zijn ontdekt door de leiding, maar zou er na een intern onderzoek van disciplinaire maatregelen zijn afgezien.¹⁹ Wellicht omdat inmiddels was besloten in stilte een onderzoek in te stellen naar de gedragingen van Smit.

Algemene Zaken liet ons weten dat er medio 1982 een begin van verdenking tegen Smit was ontstaan, dat was gebaseerd op de constatering dat de voormalige luchtmachtmajoor het *need-to-know*-principe had geschonden.²⁰ Nadere uitleg

werd ons niet gegeven, maar het volgende zou het geval zijn geweest. In die periode was een andere medewerker van de IDB onderwerp van een justitieel onderzoek, en in verband daarmee werden door de IDB-leiding de telefoons in Villa Maarheeze gecontroleerd. Het afluisteren van deze telefoons leidde er uiteindelijk toe dat de betrokkene ontslagen werd. Tijdens deze afluisteroperatie werd door louter toeval een gesprek opgenomen van Smit, die vanuit Villa Maarheeze met zijn Israëliische runner belde. Hoewel dit een onhandige actie van de voormalige luchtmachtmajoor was, waande hij zich kennelijk veilig door dit gesprek te voeren met het toestel van een ander. En die ander was nu juist de medewerker die onder verdenking stond. Zo sloegen de rijksrecherche en de IDB-leiding bij toeval twee vliegen in één klap.²¹ Smit werd vervolgens in juni, oktober en november 1983 geobserveerd,²² en zijn telefoon werd afgeluisterd.

Gevangen

Het doek viel voor hem op 8 december 1983. Die dag werd hij in zijn woonplaats Krimpen aan den IJssel gearresteerd. De IDB-medewerkers zagen hem van de ene op de andere dag niet meer op het werk verschijnen. Hoewel er geen mededelingen werden gedaan, hadden verscheidene personeelsleden al langer geruchten opgevangen over zijn activiteiten voor de staat Israël, en dachten er het hunne van. Aan de andere kant waren er de afgelopen jaren wel vaker medewerkers plotseling opgestapt of weggebleven. In elk geval lazen Smits collega's niets in de krant over een eventuele arrestatie of rechtszaak. Voor hen was onduidelijk waar Smit was gebleven. Van zijn vrouw ontbrak elk spoor. Wekenlang was het huis van het Mossad-paar in Krimpen onbewoond.

Na zijn arrestatie zat Smit van 8 december tot 19 januari 1984 in hechtenis in achtereenvolgens het politiebureau in Krimpen aan den IJssel, de kazernes van de Koninklijke Marechaussee in Rotterdam en Den Haag en ten slotte in het Huis van Bewaring in laatstgenoemde stad. Tijdens zijn detentie was hij aan een speciaal regime onderworpen. Hij mocht, zonder toestemming van de rechter-commissaris, geen bezoek ontvangen, behalve van zijn raadsman en bepaalde rijksrechercheurs. Het was hem verder niet toegestaan brieven te verzenden of te ontvangen of contact te hebben met andere gedetineerden. Er werd dadelijk na zijn aanhouding huiszoeking gedaan in zijn woning. Wat daar werd aangetroffen, wenste de Nederlandse overheid in 1996 nog niet openbaar te maken in verband met gevaar voor de staatsveiligheid en de persoonlijke levenssfeer van het echtpaar Smit.²³

Smit werd aan stevige verhoren onderworpen. Daarbij bleek dat Smit, die toch altijd een grote obsessie voor geld had gehad, niet voor geldelijke of andere beloningen zijn medewerking aan de Israëliische dienst had verleend.²⁴ Het ministerie van Algemene Zaken wilde ons niet medelen wat wél zijn beweegredenen zijn geweest, omdat ook op dit punt het privé-leven van Smit geëerbiedigd moest worden.²⁵ De door de mand gevallen spion koos bij zijn verhoren voor de strategie:

hoe meer ik vertel, hoe lastiger mijn vervolging wordt. Verder voerde hij ter verdediging aan dat hij de Israëli's niet meer zou hebben gegeven dan zij toch al konden krijgen bij de LUID en de LAMID. Hij nodigde zijn ondervragers uit eens een kijkje te gaan nemen bij zijn vroegere werkgever, de LUID. Daar was het volgens hem 'een zootje'. Het toenmalige hoofd van de LUID was al eens in opspraak gekomen omdat hij een drankprobleem had, en soms 'gestrekt' naar buiten moest worden gedragen na afloop van een receptie op een buitenlandse ambassade, maar dat was natuurlijk nog iets anders dan spionage. Daarom wees Smit ook met de beschuldigende vinger naar enkele hooggeplaatste medewerkers van de LUID, die volgens hem de Israëli'sche militaire attachés vrij in en uit hadden laten lopen, nadat ze eerst even hadden uitgelegd hoe het kopieerapparaat werkte. Op onze vraag aan het ministerie van Algemene Zaken of Smits handelwijze gelijkenis vertoonde met de informatieverstrekking aan Israël elders in de Nederlandse *intelligence*gemeenschap, liet het ministerie anno 1996 weten dat beantwoording van die vraag de staatsveiligheid zou schaden.²⁶

Seponering 'op gronden van algemeen belang'

Naar aanleiding van de ondervraging van Smit zou de rijksrecherche met een groot team rechercheurs en enkele leden van de Koninklijke Marechaussee, onaangekondigd bij de LUID zijn binnengevallen.²⁷ De Luchtmachtstaf was tevoren niet op de hoogte gesteld en zou zich hierover later zeer verbolgen hebben getoond. De rechercheurs namen flinke hoeveelheden documenten in beslag, maar het onderzoek liep al snel vast. Volgens een van de betrokkenen zou een onderzoek bij de LAMID tot meer resultaat hebben kunnen leiden, maar dat werd, voorzover bekend, niet ingesteld.²⁸

Een probleem voor de rijksrecherche was dat zij met de wet in de hand wel een zwart-wit-scenario 'spionage of geen spionage' kon volgen, maar de gevestigde praktijk van de informatieverstrekking aan Israël door de Nederlandse inlichtingendiensten vertoonde slechts lichtgrijs gekleurde nuances. Dientengevolge dreigde het rechercheonderzoek als een olievlek uit te dijen. Bovendien intervenueerde de Israëli'sche regering ten behoeve van Smit, volgens een Israëli'sche zegsman zelfs tot bij Koningin Beatrix. In elk geval bezocht de Israëli'sche premier Shamir zijn Nederlandse ambtgenoot Lubbers om de problemen te bespreken.²⁹ De ministeries van Algemene Zaken, Defensie, Binnenlandse Zaken en Justitie, alsmede het parket van de procureur-generaal bij het gerechtshof in Den Haag besloten dat het onderzoek moest worden stopgezet en de zaak-Smit geseponerd, 'op gronden van het algemeen belang'.³⁰ De indertijd bij deze beslissing betrokken instanties konden ons anno 1996, om redenen van staatsveiligheid en met het oog op de betrekkingen met internationale organisaties en andere landen, in het bijzonder Israël, geen inzage geven in de desbetreffende stukken. Dankzij een uitspraak van de rechter werd het ons wel mogelijk gemaakt concrete vragen aan de overheid

en justitie te stellen.³¹ Uit de beantwoording daarvan bleek dat het twaalf jaar na dato aan de hand van de bewaard gebleven stukken niet mogelijk was vast te stellen 'welke de gronden van algemeen belang zijn geweest op grond waarvan is besloten tot niet-vervolgning'.³²

Volgens iemand die nauw betrokken was bij het onderzoek in de zaak-Smit mocht de voormalige majoor het Huis van Bewaring verlaten omdat er anders 'een grote stink' zou zijn uitgebroken, en niet alleen bij de Luchtmacht. Smit zou in zijn val hebben geprobeerd de leiding van de IDB, de LUID, de LAMID, de coördinator en de top van de ministeries van Algemene Zaken en Defensie mee te slepen. Al deze instanties hadden boter op hun hoofd. De Nederlandse regering zou een modderfiguur slaan tegenover de NAVO en de bondgenoten als zou blijken hoe lichtvaardig in Nederland werd omgesprongen met geheime stukken, waaronder *intelligence* afkomstig van andere landen.

De lekken van Nederland

Nederland werd rond 1980 toch al geteisterd door een aantal gevallen van spionage die de indruk maakten dat het met de beveiliging van geheime documenten in dit land niet al te best was gesteld. In 1977 werd de zogeheten 'Capelse groep' opgerold: drie mannen die in een garagebox wapens, uniformen, vergiften, boeken over stadsguerilla en 170 foto's van BVD-ambtenaren hadden verzameld.

Twee jaar later bleek uit buitenlandse informatie dat Nederland had bijgedragen aan de ontwikkeling van een Pakistaanse kernbom door toelating van de Pakistaan Abdul Qadr Khan tot het Ultracentrifuge Project in Almelo tussen 1972 en 1975. Onderzoek door de Nederlandse overheid wees uit dat vooral de BVD blaam trof voor deze *security lapse*.³³ De Israëliëse regering rekende Nederland deze zaak zwaar aan.³⁴

In juli 1981 veroordeelde de Haagse rechtbank een voormalige burgerambtenaar van de MARID tot twee jaar gevangenisstraf wegens een poging om NAVO-documenten aan de sovjetambassade in Den Haag te verkopen.³⁵

Een half jaar daarna exposeerde de antimilitaristische groepering Onkruit een aantal gestolen geheime militaire documenten afkomstig van het Provinciaal Militair Commando (de zogenaamde PMC-papers) in het Amsterdamse jongeren-centrum Paradiso en bij de hoofdstedelijke boekhandels Athenaeum en Van Gennep. Daaronder bevonden zich stukken betreffende telefoonaansluitingen in tijden van oorlog. De beide directeuren van de boekhandels werden daarvoor gearresteerd, maar hun zaak werd uiteindelijk geseponneerd. Weer enkele maanden later werden drie leden van de Vereniging van Dienstplichtige Militairen uit Breda en Utrecht gearresteerd wegens het kopiëren en verzenden van bouwtekeningen van een NAVO-bunker in de Cannenberg bij Maastricht. Begin 1983 publiceerden *De Telegraaf* en de TROS gedeeltes van BVD-rapporten over de periode augustus

1977 tot februari 1981 betreffende Oost-Europese beïnvloeding van de vredesbeweging.

Wat de door Smit verraden informatie betrof: het kon niet worden uitgesloten dat Israël delen van die inlichtingen had verstrekt aan de Sovjet-Unie, zoals Shamir dat in diezelfde tijd had gedaan met informatie die afkomstig was van de Israëlische agent in de Verenigde Staten, Pollard.³⁶ Met een dergelijk bericht zou de Nederlandse regering niet graag in Brussel aankloppen. Bovendien vreesde de Nederlandse regering voor de indruk die zij in de Arabische wereld zou maken wanneer bekend zou worden hoe gemakkelijk Israëlische geheime diensten in Nederland toegang hadden tot NAVO- en andere geheime documenten.

Op 19 januari 1984 werd Smit vrijgelaten uit het Huis van Bewaring. Hij verkeerde daarna enige tijd op vrije voeten, maar stond in februari opnieuw onder observatie.³⁷ Kort nadien³⁸ schijnt hij voor een keus te zijn gesteld die voor hem niet moeilijk zal zijn geweest: een strafrechtelijke vervolging in Nederland met het risico van een langdurig verblijf in de gevangenis, of emigratie uit Nederland. Smit koos voor het laatste en vertrok naar Israël, waar zijn Daliah op hem wachtte. Zo zeker was de Nederlandse regering van de medewerking van de Israëli's dat uitgeleiding niet nodig werd geacht.³⁹

Ook de zaak van twee LUID-medewerkers werd gesloten verklaard. Zij hadden zich vooral verdedigd met een beroep op hun voorgangers die al de contacten hadden opgebouwd en die het klimaat hadden gecreëerd waarin de Israëlische inlichtingendiensten veelal kregen wat zij wilden. AZ weigerde, zoals intussen gebruikelijk, om ons inzage te geven in de dossiers over deze twee andere Nederlandse *friends* van Israël.⁴⁰

Consequenties

Of de arrestatie van majoor Smit gevolgen heeft gehad voor de dienstleiding van de IDB of voor coördinator Kruijnk, wilde het ministerie van Algemene Zaken ons niet zeggen.⁴¹ Weliswaar vertrok Kruijnk eind oktober 1983, maar hij was toen bijna 66 jaar, zodat zijn pensioen hem wel toekwam. Hij werd opgevolgd door generaal-majoor buiten dienst F.H. Alkemade, die eerder onder andere hoofd van de LAMID en van de sectie inlichtingen van de Defensiestaf was geweest. Het monopolie van de Marine op het coördinatorschap werd door zijn aantreden eindelijk doorbroken.

Of de relaties met de Israëlische inlichtingendiensten schade hebben opgelopen door de affaire-Smit, weigerde Algemene Zaken te bevestigen of te ontkennen. Van Israëlische zijde deed men er tegenover ons luchtig over. Problemen met de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten duurden voor de Israëli's nooit lang: 'They would get mad for a few days'.

Toen in oktober 1995 door een Israëlische impertinentie de zaak van 'majoor X', zoals de pers hem doopte, eerst in de in Tel Aviv verschijnende krant *Ha'aretz*

en vervolgens in Nederlandse bladen enige aandacht kreeg,⁴² beweerde ook het voormalige hoofd van de IDB en oud-chef van Smit, Meulmeester, dat de samenwerking tussen de Nederlandse en Israëlische diensten door de affaire niet noemenswaardig was geschaad. 'Hooguit een deukje,' aldus Meulmeester. 'Als het iets ernstigs was geweest, dan had ik me dat nog wel herinnerd.'⁴³

Sommige bronnen bij Nederlandse inlichtingendiensten geven echter aan dat de relatie met de Israëlische diensten langer heeft geleden onder de affaire. Er ontstond een overgevoeligheid voor Israëlische verzoeken om informatie. Weliswaar werden er ook na het bedrijfsongeval-Smit geen richtlijnen geformuleerd voor contacten met de buitenlandse zusterdiensten, en de departementale autonomie bleef overeind. Ook de vaste Kamercommissie, die op 3 mei 1984 mondeling op de hoogte werd gesteld van de achtergronden van de affaire-Smit,⁴⁴ drong daar kennelijk niet op aan. Alles wat voor de Mossad of de Lakam bestemd was werd voortaan echter op een goudschaaltje gewogen. En de hoofden van de Israëlische diensten spanden zich nog meer dan voorheen in om hun Nederlandse collega's voor een bezoek aan de hoogte van Golan uit te nodigen, opdat de Nederlanders zich met eigen ogen konden overtuigen van de kwetsbaarheid van de staat Israël.⁴⁵

Of de relatie met bondgenootschappelijke diensten leed onder de affaire-Smit is onbekend. Met een beroep op de staatsveiligheid weigerde Algemene Zaken te bevestigen of er na het onderzoek in de zaak-Smit een *damage assessment* rapport is opgesteld voor de buitenlandse zusterdiensten.⁴⁶ Beantwoording van de vraag of de NAVO werd ingelicht woog volgens het ministerie niet op tegen het belang van het behoud van de betrekkingen van Nederland met die organisatie.⁴⁷ Aangenomen mag worden dat de Nederlandse overheid tegenover de buitenlandse partners heeft getracht de kwestie zo onschuldig mogelijk af te schilderen. Wij vernamen dat coördinator Alkemade de zaak inderdaad internationaal heeft getracht te sussen door aan de NAVO en buitenlandse zusterdiensten mee te delen dat slechts inlichtingen uit Nederlandse bron in Israëlische handen waren gevallen. Of dat verhaal in het buitenland ook werd geloofd, mag worden betwijfeld.

Voor Smit zelf bleef de schade beperkt. Hij nam in Israël de naam Avner Shamir aan, daarmee de achternaam kiezend van de man die hem uit zijn benarde positie had geholpen. In 1998 woont hij nog steeds in Israël, waar de vriend van deze staat ongestoord geniet van een pensioen van de Nederlandse overheid als suppletie op zijn inkomen als zakenman. Regelmatig bezoekt hij nog Nederland, daartoe in staat gesteld doordat de Nederlandse overheid hem na zijn vertrek naar Israël niet tot *persona non grata* heeft verklaard.⁴⁸ Zijn collega Pollard droomt in zijn Amerikaanse cel al dertien jaar van een dergelijke behandeling.

‘Nul, zero, niks’:

Suriname

Personele wisselingen

De ontmaskering van Smit plaatste de IDB en vooral de afdeling Verwerking voor nieuwe problemen. Het coördinatieorgaan op regeringsniveau, bestaande uit het hoofd Verwerking van de IDB, geassisteerd door de chefs van de analyseafdelingen van de BVD en de LAMID, raakte door het vertrek van Smit in het slop.¹ De overige Nederlandse geheime diensten hadden even geen behoefte aan contact met de afdeling Verwerking van de IDB. Eind juli 1983 schreef Kruimink voorzichtig dat de contacten met de analisten van de BVD en de militaire inlichtingendiensten ‘wanneer mogelijk, geleidelijk weer gaan plaatsvinden’.²

De betrekkingen van de IDB met de ministeries hadden volgens Kruimink ‘zeker niet geleden’ onder de affaire.³ Misschien had in dat opzicht de zaak-Smit niet rechtstreeks roet in het eten gegooid, maar blijkens een notitie van enkele maanden later was het door overbelasting van het geringe aantal overgebleven analisten wel moeilijk een geregeld contact met de afnemers te onderhouden.⁴ Er werkten inmiddels bij de afdeling namelijk nog maar vier medewerkers, die als aandachtsvelden hadden: Afrika en het Midden-Oosten, Europa, het westelijk halfrond en de analyse van het WKC-materiaal. Plaatsvervangend diensthoofd Rutgers moest noodgedwongen het Verre Oosten ‘erbij’ doen. Met deze bezetting kon nog maar net adequate ondersteuning worden gegeven aan de directie Verwerving.⁵

Smits opvolger als hoofd van de analyseafdeling, drs. Antonius Henricus Jacobus Maria Speekenbrink, was ook al geen succes. Speekenbrink, geboren in 1938, had een uitgebreide staat van dienst als diplomaat.⁶ Hij had onder meer aan de Edmund A. Walsh School of Foreign Service van de Georgetown University in Washington en aan de prestigieuze Fletcher School of Law and Diplomacy in Massachusetts gestudeerd. Vanaf 1966 was hij achtereenvolgens als diplomaat gestationeerd geweest in Buenos Aires, Monrovia, bij de permanente vertegenwoordiging bij de Verenigde Naties, in Oost-Berlijn en bij de permanente vertegenwoordiging van Nederland bij de Noord-Atlantische Raad. Vanaf 1982 was hij hoofd van het bureau Wetenschappelijke Samenwerking op BZ, dat hem in 1984 bij de IDB detacheerde. De bedoeling was dat hij daar drie jaar zou blijven, maar hij kwam al snel in conflict met de rest van de medewerkers. De deftige Speekenbrink paste absoluut niet binnen het IDB-milieu. De operateurs beschouwden hem als de *ears*

and eyes van BZ. In 1985 vertrok hij bij de dienst en werd consul-generaal in Kaapstad.⁷

Speekenbrinks opvolger werd Godfried Leonard Olaf baron van Boetzelaer, die, zoals hij hetzelfde uitdrukte, in de volgende jaren de Mata Hari's en James Bonden aan zijn bureau zou zien voorbijtrekken.⁸ De 'baron'⁹, zoals hij in IDB-kringen werd genoemd, Olaf voor vrienden, kwam uit een oerconservatief milieu. Zijn grootvader van moederszijde was prof.dr. Harmen Westra, die, na een carrière als Indisch ambtenaar, aan het eind van de jaren dertig als hoogleraar staats- en adatrecht aan de Indologische faculteit in Utrecht in uiterst rechts vaarwater terecht kwam. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland werd hij NSB-burgemeester van Den Haag en adviseur van NSB-leider Anton Mussert. Na de oorlog werd hij wegens zijn hulpverlening aan de vijand door de Bijzondere Raad van Cassatie tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld.

Van Boetzelaer, die zelf halverwege de bezetting was geboren, werd op zijn zesde jaar, door het tweede huwelijk van zijn moeder, rooms-katholiek. Na zijn rechtenstudie aan de universiteit van Utrecht vestigde hij zich als advocaat in Den Bosch, waar hij zich als een behoudend katholiek ontpopte. Rond 1970 werd hij ere- en devotieridder van de Soevereine Militaire Orde van Malta, een organisatie die zich voornamelijk richt op hulpverlening bij rampen en zich inzet voor goede doelen. De orde is tevens een exclusief gezelschap dat zware toelatingseisen kent – Nederland telde in die tijd nauwelijks meer dan vijftig leden –¹⁰ en zich formeel de verdediging van de rooms-katholieke kerk ten doel stelt. Van het lidmaatschap van de Orde, die door tal van staten als soevereine natie met eigen ambassadeurs en paspoorten wordt erkend, is altijd een grote aantrekkingskrachten uitgegaan op leden van de internationale inlichtingengemeenschap.¹¹

Behalve via zijn ridderschap van de Maltezer Orde kwam Van Boetzelaers uitgesproken katholieke standpunt tot uitdrukking door zijn politieke opstelling. Van 1974 tot 1977 was hij gemeenteraadslid voor de VVD in Vught, maar hij verliet die partij omdat hij zijn politiek handelen niet langer kon verenigen met zijn geloofsovertuiging.¹² Na enige tijd als administratiefrechtelijk jurist te hebben gewerkt bij de gemeente Haarlem, trad Van Boetzelaer in dienst van de IDB. In zijn woonplaats Den Haag meldde hij zich aan bij het CDA, waarna hij in die stad voorzitter werd van de afdeling Centrum.

Hij zou het als een teleurstelling ervaren dat het CDA hem in 1989 passeerde bij de opstelling van de kandidatenlijst voor de Europese verkiezingen. Tenslotte had hij zich steeds zeer ingespannen, eerst in de werkgroep Europese integratie en later in de werkgroep Midden- en Oost-Europa van zijn partij. In die laatste hoedanigheid nam hij ook deel aan zogeheten *fact-finding*-missies van het CDA, waarbij steun werd geboden aan Oost-Europese christen-democratische partijen, bijvoorbeeld in de vorm van voorlichting over het voeren van een verkiezingscampagne. Ondanks de kennisvoorsprong die hij onmiskenbaar moet hebben gehad binnen de werkgroep Midden- en Oost-Europa, werd hij bij de kandidaatstelling terzijde geschoven.¹³

Zijn collega's bij de IDB vonden Van Boetzelaer weliswaar zeer aimabel, maar teveel een studeerkamergeleerde om een goed inlichtingenman te zijn. Niettemin stonden zijn plenaire briefings voor de IDB-medewerkers bekend als grondig en geestig. Tot zijn treurnis zou hij moeten vaststellen dat zijn analyses eind jaren tachtig over een nakende burgeroorlog in Joegoslavië 'niet de geringste interesse' kregen van 'de destijds eerst aangewezen' en 'de toko van de destijds minister Hans van den Broek'.¹⁴ Met zijn conservatieve achtergrond paste de baron overigens goed in de toenmalige leiding van de dienst.

Een ander nieuw afdelingshoofd was G. van Asch, die afkomstig was van de MARID, waar hij luitenant ter zee tweede klasse met kort verband was geweest.¹⁵ Hij kende Meulmeester uit de tijd dat zij gezamenlijk bij de Marine Luchtvaartdienst (MLD) hadden gewerkt, waar Van Asch was opgeleid tot officier-waarnemer.

Ten slotte werd De Vries in februari 1984 als hoofd van s & t opgevolgd door ir. L.A.A. Romeyn, voormalig directeur van een dochteronderneming van de N.V. Schokbeton. Romeyn ervoer zijn achtergrond in het bedrijfsleven niet als een handicap. Integendeel, in 1998 zou hij schrijven dat de IDB naar zijn oordeel 'de meest on-ambtelijke organisatie binnen de Nederlandse overheid' was, wat gezien de taak van de dienst volgens hem ook nodig was. Dankzij de aard van zijn werkzaamheden was Romeyn steeds in de gelegenheid zich 'z  er onafhankelijk en on-ambtelijk' op te stellen, waardoor hij zijn werktijd bij de inlichtingendienst over het geheel genomen als zeer prettig ervoer.¹⁶

Na het vertrek van Smit bedroeg het aantal medewerkers bij de IDB 59: beduidend minder dan de formatie van 70 die – onder voorbehoud van de bezuiniging op het ministerie van Algemene Zaken – aan de dienst was toegestaan.¹⁷ Niet alleen bij Verwerking deed zich een personeelstekort voor. Ook de operators hadden hun problemen. Zij raakten snel gefrustreerd door het gebrek aan mogelijkheden voor het opzetten van operaties. Geconfronteerd met een fors aantal targets spiegelde zij zich tevergeefs aan grote buitenlandse zusterdiensten. Hun frustratie was een bijna dagelijks gespreksonderwerp in de bungalow, waar uitdrukkingen als 'we zijn een spionnen-MAVO' of 'ik ben agent 003½' over tafel gingen. Een deel van de jonge IDB'ers vertrok eveneens wegens het vooruitzicht dat Meulmeester, die per 1 januari 1985 Rutgers opvolgde als plaatsvervangend hoofd IDB, in 1986 de leiding van de dienst van Romijn zou nemen, iets waar zij weinig goeds van verwachtten.

Als gevolg van het personeelsverloop begonnen vrouwen in het midden van de jaren tachtig binnen de IDB een belangrijker rol te spelen. Tot die tijd waren vrouwen alleen in administratieve functies aangetrokken, al had in de jaren zeventig een van hen, een dochter van een tijdens de oorlog omgekomen verzetsman, al wel operationele taken op zich genomen. Een van de nieuw aangetrokken vrouwelijke medewerkers maakte in de tweede helft van de jaren tachtig de analyses van het westelijk halfrond, die in die periode met name op Suriname betrekking hadden, en voerde daarover regelmatig overleg met de top van Algemene Zaken. Zelfs briefde zij ooit CIA-directeur William Casey.

Ondanks het personeelsverloop bleef Romijn optimistisch over de mogelijkheden tot uitbouw van de dienst. Hij rekende er op dat in de jaren 1984 tot en met 1986 de personeelssterkte, die in 1977 was vastgesteld op 70 personen, zou kunnen groeien tot 78. Zolang SAZ in Maarheeze zou zijn gehuisvest – en Romijn verwachtte dat dat nog lang het geval zou zijn – was een groei tot dertig operateurs en tien analisten mogelijk. De rest van het personeel zou voornamelijk ondersteunende diensten verlenen. Het hoofd van de IDB zag slechts één randvoorwaarde: 'Het personeelsbestand zal immer gestoeld blijven op de behoefte bij de afnemers. Het oordeel hierover moet regelmatig gepeild worden. De Coördinator heeft hierbij de meest neutrale positie.'¹⁸

Inlichtingenbehoeften

Een duidelijker indicatie dan tot dusver van de behoefte van de afnemers gaf het in 1982 voor het eerst tot stand gekomen Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan (NIBP). Het was bedoeld voor de periode van medio 1982 tot midden 1983 en zou daarna worden aangepast. Of dit gebeurd is, is niet bekend. Het ministerie van Algemene Zaken heeft bij de ordening van de archieven van het ministerie, de coördinator en de IDB geen andere NIBP's aangetroffen.¹⁹

In de considerans van het plan werd de noodzaak van prioriteitstelling van de *requirements* onderstreept, aangezien de IDB 'met het tot haar beschikking staande potentieel aan personeel en middelen zelfs onder de meest gunstige werkomstandigheden slechts een gering gedeelte van de wensen van haar opdrachtgevers zal kunnen vervullen'.²⁰

Het viel de ministeries echter bijzonder moeilijk concrete behoeften aan te geven. Het inlichtingenbehoeftenplan telde 32 dicht betypte pagina's bijlagen met een opsomming van landen en onderwerpen die om de een of andere reden in de belangstelling stonden van de beleidsmakers op Buitenlandse Zaken, Economische Zaken of Defensie. Buitenlandse Zaken drong erop aan dat de IDB zich zo weinig mogelijk op open bronnen zou richten, omdat informatie die daaruit werd verkregen weinig zou toevoegen aan wat op dat ministerie al bekend was. De gebieden waarop BZ en Economische Zaken inlichtingenbehoeften formuleerden betroffen de gehele wereld met uitzondering van de Verenigde Staten en West-Europa. Voorts moest de IDB voor BZ vooral inlichtingen vergaren in landen waar Nederland niet beschikte over een diplomatieke vertegenwoordiging.

De hoogste prioriteit ('informatie welke essentieel is voor de besluitvorming op beleids-, plannings- en uitvoeringsniveau') gaf Buitenlandse Zaken onder meer aan inlichtingen over ontwikkelingen in de leiding van partij en staat, de onderlinge samenwerking, dissidente bewegingen en schendingen van mensenrechten en grootschalige onvrede in de communistische staten; de wapenbeheersingspolitiek van die landen; de Oost-West-verhouding; de Duits-Duitse betrekkingen; de betrekkingen tussen de Sovjet-Unie enerzijds en Joegoslavië en Roemenië ander-

zijds; de binnenlands-politieke ontwikkelingen in Polen; verboden van een gewapend conflict waarin Israël betrokken zou zijn; belangrijke wijzigingen in het standpunt van de Arabische landen, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie ten aanzien van Israël; de stabiliteit in de Golfregio; reacties in de Arabische wereld op Nederlandse maatregelen, zoals de wetgeving met betrekking tot de zogeheten 'niet-jood-verklaringen'; politieke, militaire en subversieve activiteiten van Cuba, de Sovjet-Unie, de DDR en radicale Arabische staten in Midden-Amerika en Suriname, en politieke ontwikkelingen in Venezuela en Midden-Amerika die repercussies zouden kunnen hebben voor de Nederlandse Antillen.

Economische Zaken kende onder meer hoge prioriteit toe aan de verzameling van gegevens over ruimtevaart-, nucleaire, laser-, *pulsed power*-, computer- en *off shore*-technologie; bijna alle denkbare economische onderwerpen ten aanzien van de Sovjet-Unie en Oost-Europa; handelsactiviteiten van westerse landen met Saoedi-Arabië, Egypte, Irak, Iran en de Arabische emiraten; vroegtijdige plannen tot aanbesteding van infrastructurele projecten, tot aanschaf van kapitaalgoederen en tot opzet van agrarische projecten in het Midden-Oosten, Noord-Afrika en Iran; de besteding van ontwikkelingsgelden in Afrika ten zuiden van de Sahara; algemene politieke ontwikkelingen in Argentinië, Brazilië, Venezuela, Mexico en Suriname; handelspolitieke ontwikkelingen in de eerste drie van deze landen; tenders en offertes in het Midden-Oosten, Noord-Afrika, Iran, Midden- en Zuid-Amerika, Zuidoost-Azië en het Verre Oosten, en concurrentie van derde landen in Midden- en Zuid-Amerika. Deze lijst van hoogste prioriteiten is geenszins volledig. Grote delen van de bijlagen bij het Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan waarin de prioriteitstellingen van Buitenlandse Zaken en Economische Zaken zijn aangegeven, zijn bij vrijgave door het ministerie van Algemene Zaken aan ons weggelakt.

Omwillen van de ruimte zullen we hier de prioriteiten 2 ('informatie welke in hoge mate wenselijk is teneinde situaties of activiteiten op hun volledige omvang/consequenties te kunnen beoordelen') en 3 ('informatie welke buiten de directe belangensfeer ligt maar om enige reden wenselijk geacht wordt'), alsmede de prioriteitstelling van het ministerie van Defensie, waarbij uiteraard ontwikkelingen in het Warschaupact de hoogste voorrang genoten, maar buiten beschouwing laten. Het zal intussen wel duidelijk zijn dat dit behoeftenplan nauwelijks een verbetering betekende ten opzichte van de situatie waarin richtlijnen voor inlichtingenvergaring nog ontbraken. Een dergelijk plan kon bij een controle op de vervulling van de behoeften niet anders dan tot teleurstelling over de prestaties van de kleine IDB leiden.

Een minder gunstige stemming op Algemene Zaken

Romijn mocht dan hebben gewezen op het belang van het oordeel van de afnemers voor het voortbestaan van de IDB, een belangrijke andere voorwaarde zag hij over

het hoofd: de politiek moest de dienst welgezind blijven. Na de ruzies rond 1980 tussen de analisten enerzijds en Verwerving en de dienstleiding anderzijds en vervolgens de zaak-Smit, was de opstelling van de minister-president van belang. Kruimink, die per 1 november 1983 het coördinatorschap zou opgeven, moest in zijn laatste maanden op Algemene Zaken alle zeilen bijzetten om premier Lubbers ervan te overtuigen dat hij de IDB niet moest opheffen.²¹

Lubbers' intrek in het Torentje in november 1982 beloofde namelijk weinig goeds voor de dienst. Zijn voorganger Van Agt had voor de IDB nooit veel belangstelling kunnen opbrengen. Zijn houding, en die van enkele eerdere premiers, jegens de dienst werd bepaald door de gedachte: 'als er maar geen heibel is'. Lubbers was echter ronduit vooringenomen tegen een dergelijke dienst. Volgens welingelichte kringen zou Lubbers al vóór zijn entree in de politiek grote aarzelingen hebben gehad over de economische spionage die door de IDB werd bedreven.

Daarvoor kunnen uiteenlopende redenen hebben bestaan. Lubbers was van 1963 tot 1965 directiesecretaris van Lubbers' constructiewerkplaats en machinefabriek Hollandia BV in Krimpen aan den IJssel, en vanaf 1965 samen met zijn broers Rob en Richard directeur van dit bedrijf.²² In de eerste plaats kan het bedrijf van de gebroeders – of personeel daarvan – in het verleden zijn benaderd door de IDB. Hollandia had immers veel werk in het Midden-Oosten en was daar betrokken bij de aanleg van vliegvelden. Kortom, de firma beschikte in militair en politiek opzicht over belangrijke informatie van strategische waarde, waarmee de IDB ook goed zou scoren bij de buitenlandse zusterdiensten. De IDB gaf vanaf begin jaren zeventig veel informatie over Nederlandse bedrijven met belangen in landen als Irak en Koeweit aan Israëlische instanties. Als de dienst dat al niet vrijwillig deed, kan dat verder zijn gebeurd door toedoen van Smit. Niet uitgesloten is dat de Israëlische instanties die informatie hebben benut om druk uit te oefenen op deze Nederlandse bedrijven.

In de jaren zeventig werden nagenoeg alle ondernemingen die in het Midden-Oosten actief waren, benaderd door de dienst. De familie Lubbers kan angst hebben gehad dat dergelijke IDB-pogingen schade zouden berokkenen aan de economische belangen van het bedrijf.

Er is ook de mogelijkheid dat de IDB in het verleden een van de gebroeders Lubbers – de IDB wierf bij bedrijven voornamelijk informanten op directieniveau – heeft benaderd om informatie te verschaffen, en dat dit de latere premier om de een of andere reden slecht is bevallen.

Voorts kunnen de gebroeders Lubbers op de gedachte gekomen zijn dat zij belangrijke orders zijn misgelopen in de Arabische wereld als gevolg van het werk van westerse of meer specifiek Nederlandse inlichtingendiensten in de jaren zestig en zeventig in die contreien. Tevens bestaat de mogelijkheid dat Hollandia nadeel heeft ondervonden door bevoordeling van bedrijven die nauwer verbonden waren met de IDB en bijvoorbeeld op grond van het principe 'voor wat hoort wat' informatie hebben gekregen die aan het bedrijf van de gebroeders werd onthouden.

Wat ook de reden mag zijn geweest, Lubbers was vanaf het begin van zijn politieke loopbaan geen fan van de IDB.

Als minister van Economische Zaken tussen 1973 en 1977 maakte hij amper kennis met berichtgeving van de IDB, omdat de IDB-rapportage op dat departement zelden het niveau van het directoraat-generaal voor de Buitenlandse Economische Betrekkingen (BEB) ontsteeg. Als voorzitter van de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten bleef hem geen positief beeld van de inlichtingendienst bij, doordat hij in die hoedanigheid voornamelijk werd geconfronteerd met de problemen rond Hagen en de afdeling Verwerking.

Op Algemene Zaken trof premier Lubbers evenwel, vooral bij Ringnalda, een positieve instelling ten aanzien van de IDB aan. Overgehaald door Kruimink besloot Lubbers de inlichtingendienst nog niet op te heffen. Maar hij liet de vaste Kamercommissie in september 1983 wel weten dat hij 'thans dacht aan een iets kleinere dienst, toegespitst op essentiële functies', al wist hij nog niet precies welke dat moesten zijn.²³

Toch liet de minister-president zich in deze bijeenkomst ook in positieve termen uit over de IDB. De dienst had zich ontwikkeld conform de richtlijnen van de MICIV; de opbrengst van de verwerving was verdrievoudigd door verruiming van het werkterrein, betere operationele leiding en betere sturing door het NIBP; en als pluspunt op het conto van de afdeling Verwerking viel de analyse van de informatie van het WKC te melden.²⁴

In het kader van de zogeheten 2 procent-bezuinigingsoperatie bij de rijksoverheid, zo had de departementsleiding inmiddels besloten, zou de formatie van de IDB niettemin worden teruggebracht naar 57 personeelsleden in 1986.²⁵ Met zijn schoten voor de boeg leidde Lubbers een periode in waarin weliswaar (nog) niet het bestaansrecht van de IDB ter discussie stond, maar de premier wel zijn borstelige wenkbrauwen fronste over het functioneren van de dienst en over de waarde van het resultaat.²⁶ Met het vertrek van Kruimink werd de dekking die de coördinator op Algemene Zaken aan de IDB bood alleen maar minder. De nieuwe coördinator, Alkemade, was een weinig doortastende man met veel minder natuurlijk gezag dan zijn voorganger. Hij werd omschreven als 'amorf'. Bij de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten en bij de in Den Haag vertegenwoordigde zusterdiensten vroeg men zich vaak af wat de voormalige Landmachtman eigenlijk deed. Hij had weinig invloed op de secretaris-generaal en op de premier en hij wist nauwelijks sturing te geven aan de IDB.

Op 1 juli 1986 volgde raadadviseur Rein-Jan Hoekstra Ringnalda op als secretaris-generaal van Algemene Zaken. Hoekstra, een antirevolutionair die als middelbare scholier grote bewondering had gekoesterd voor de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken John Foster Dulles en diens *roll back*-strategie ten opzichte van de Sovjet-Unie,²⁷ stond weliswaar kritisch tegenover de IDB, maar beschouwde de dienst als in de kern gezond. Premier Lubbers gaf echter in toenemende mate uiting aan een tegenovergestelde opinie. Hij achtte de zaak 'behoorlijk beschimmeld'.

Drie maanden na het vertrek van Ringnalda stapte Romijn op als hoofd van de IDB. Zijn vervanger werd, zoals verwacht, Meulmeester. Het was geen gunstig gesternte waaronder Meulmeester aantrad. Romijn had zich in het kader van de bezuinigingen door Algemene Zaken al gedwongen gezien varianten te formuleren voor afslanking van de dienst op basis van vervroegde uittreding en/of privatisering van de bewakingsdienst van de IDB.²⁸ Kort na zijn aantreden kreeg Meulmeester van het departement opdracht een nog veel verdergaand 20 procent afslankingsscenario op te stellen, dat zou resulteren in het ontslag van elf medewerkers. Gedwongen ontslagen waren niet meer te voorkomen.²⁹

De coup in Suriname

Het nieuwe IDB-hoofd erfde ook de grote belangstelling die de dienst sinds 1980 had ontwikkeld voor inlichtingen over Suriname. Alkemade had in juli 1984 aan Romijn meegedeeld dat Lubbers en minister Hans van den Broek van Buitenlandse Zaken prijs stelden op regelmatige informatie over bepaalde landen. De coördinator stelde daartoe periodiek overleg voor tussen de IDB, BZ en de BVD.³⁰ Het ministerie van Algemene Zaken weigerde in 1996 het document waarin deze opdracht was vastgelegd, openbaar te maken, omdat dit zou kunnen leiden tot schade voor de betrekkingen met andere landen, maar het is niet moeilijk te raden dat een van de genoemde landen Suriname was.

In 1975 had het kabinet-Den Uyl, na een geforceerde voorbereiding, onafhankelijkheid verleend aan de Nederlandse kolonie in Zuid-Amerika. Door de komst van grote aantallen Surinamers naar Nederland aan de vooravond van de soevereiniteitsoverdracht en door de verstrekking van flinke bedragen in het kader van het verdrag Ontwikkelingssamenwerking Nederland-Suriname bleef de Nederlandse regering echter ook na de verlening van de onafhankelijkheid nog nauw betrokken bij de gebeurtenissen in en rond Paramaribo.

Met pijn in het hart constateerden de Nederlandse autoriteiten, die gehoopt hadden met Suriname, in tegenstelling tot de eerdere gang van zaken rond Indonesië, een toonbeeld van een soepele dekolonisatie te bieden, dat de ex-kolonie zich niet voorspoedig ontwikkelde. Al snel ontstonden er zowel in Suriname zelf als in Den Haag frustraties over de wijze waarop de op etnische basis opererende partijen de parlementaire democratie in het Latijns-Amerikaanse land in de praktijk brachten. De bestaande partijen wisten de ruime geldschenkingen uit Nederland niet erg productief aan te wenden en lagen voortdurend met elkaar overhoop. Zij stonden onder de verdenking van corruptie en nepotisme.

Nog geen vijf jaar na de soevereiniteitsoverdracht pleegde op 25 februari 1980 een aantal Surinaamse onderofficieren, die er eigenlijk alleen op uit waren geweest een niet-politiek arbeidsconflict op te lossen, een geslaagde coup. De leiding van deze groep had sergeant-majoor Desi Délando Bouterse. Drie weken na de machts-greep droegen de jonge militairen de macht over aan een burgerregering onder

leiding van premier Henk Chin A Sen, maar op de achtergrond bleef het leger onder leiding van Bouterse en de zijnen een factor van belang. De situatie in Suriname kreeg meteen na de staatsgreep de aandacht van de IDB.

Lange tijd bleef onduidelijk welke weg Suriname na de staatsgreep zou inslaan. Waren de militairen werkelijk voorgoed teruggekeerd naar de kazernes? Zou er een ontwikkeling plaatsvinden in de richting van een linkse dictatuur, zoals in Cuba of Grenada? Of zou er een machtsstrijd ontbranden tussen de militairen? Twee jaar nadat de regering Chin A Sen was aangetreden, nam Bouterse opnieuw het heft in handen als regeringsleider en voorzitter van het zogeheten Topberaad, het hoogste politieke orgaan in Suriname.

De decembermoorden

Naast Suriname trokken de Nederlandse Antillen in de jaren tachtig sterk de aandacht van de IDB in verband met witwasoperaties van drugsgelden en fraude op Aruba en Sint Maarten. Het was voor medewerkers van de IDB, gezien de beperkte financiële armslag van de dienst, niet gemakkelijk in die contreien te opereren met een cover als toerist of 'rijke Nederlander'. Een ander probleem was dat op deze tropische eilanden de kans op herkenning door landgenoten en daarmee het afbrand-*risico* veel hoger was dan elders in het buitenland.

De nieuwe targets van de IDB in Midden-Amerika waren ook bij andere Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten niet onbetwist. De groeiende interesse voor de drugshandel in het Caribisch gebied dreef de IDB in het vaarwater van de MARID. De belangstelling voor Suriname bracht de IDB in conflict met de LAMID, die wegens de traditionele betrokkenheid van de Koninklijke Landmacht bij Suriname dit land tot zijn domein rekende en in 1980 binnen het CVIN gedaan wist te krijgen dat de militaire inlichtingendienst de rapportage over deze staat zou doen. De tegenstelling tussen de IDB en de LAMID leidde er zelfs toe dat het hoofd van de LAMID A.W. Schulte begin jaren tachtig aan de Nederlandse defensie-attaché in Paramaribo B. van Tussenbroek opdracht gaf niet via de diplomatieke kanalen te rapporteren, omdat anders de IDB waarschijnlijk rechtstreeks op de hoogte zou raken van zijn berichtgeving.³¹

De Nederlandse inlichtingendiensten moesten ten aanzien van Suriname ook overleggen met de CIA, die met argusogen de ontwikkelingen in de achtertuin van de Verenigde Staten volgde. Dit overleg had steeds plaats in Washington of Den Haag, niet in Suriname zelf. In december 1981 besloot de top van het Nederlandse ministerie van Defensie de ontluikende militaire inlichtingendienst van Bouterse te steunen om een afdrijven van Suriname in de richting van Cuba te voorkomen. Bovendien zag de Nederlandse regering in zo'n connectie de beste garantie voor een eventuele evacuatie van de naar schatting zesduizend Nederlanders die in Suriname woonden.

Het hoofd LAMID Schulte werd in januari 1982 naar Washington gezonden om

de Amerikaanse instanties over dit standpunt in te lichten.³² Tevens moest hij de Amerikaanse regering ervan op de hoogte brengen dat Den Haag met lede ogen zag hoe de Amerikaanse ambassade in Paramaribo een confrontatiepolitiek in plaats van de door Defensie gewenste stabilisatiepolitiek voerde. Schulte kreeg van de Amerikaanse Departments of Defence en Army een positieve reactie voor deze benadering. Zij zouden in het vervolg ook een, zoals Schulte het noemde, *appeasement*-politiek gaan voeren. President Ronald Reagan, die kort tevoren zijn bezorgdheid had uitgesproken over de ontwikkelingen in het Caribisch gebied, zou van deze beleidsombuiging op de hoogte worden gesteld.

Schulte maakte ook afspraken voor een intensieve communicatie tussen de DIA en CIA aan de ene en de LAMID en de IDB aan de andere kant. De Amerikaanse gesprekspartners van Schulte stelden het zeer op prijs dat in Nederland inmiddels was besloten tot de oprichting van een gezamenlijke Suriname-*desk* van IDB, BVD en LAMID.³³

Kort na het bezoek van Schulte aan Washington werd de situatie in Suriname echter grimmiger door de mislukte coup van Rambocus *cum suis*. Op 10 en 11 maart 1982 probeerde een groep van voornamelijk Hindoestanen onder leiding van tweede luitenant Surendre Rambocus, sergeant-majoor Wilfred Hawker en voormalig parlementslid professor Baal Indradj Oemrawsingh legerleider Bouterse om het leven te brengen en een militaire staatsgreep te plegen. Oemrawsingh had zich enkele dagen voor de geplande staatsgreep bij de Amerikaanse ambassade gemeld met een verzoek om steun voor de plannen, maar zowel de diplomatieke staf als CIA-vertegenwoordigers hadden dit afgewezen. De aanslagen en de coup liepen vervolgens uit op een mislukking. Hawker werd standrechtelijk geëxecuteerd en Oemrawsingh werd dood (vergiftigd) aangetroffen. Rambocus werd met een aantal medestanders gearresteerd en tot twaalf jaar gevangenisstraf veroordeeld.

In mei 1982 bracht Bouterse een bezoek aan Fidel Castro, waarbij werd afgesproken dat Cuba een ambassadeur in Paramaribo zou krijgen. In oktober van dat jaar bracht de marxistisch georiënteerde premier Maurice Bishop van Grenada een bezoek aan Suriname. Terwijl Bouterse en de zijnen naar links leken op te schuiven, groeide er in de Surinaamse samenleving in de loop van 1982 een brede oppositie tegen het militaire bewind van de zijde van de Raad van Kerken, de Orde van Advocaten, de Associatie van Zakenmensen, universitaire docenten en hun studenten, uitgevers, journalisten, de Federatie van Arme Landarbeiders en de vakcentrales C-47 en de Moederbond.

De tweespalt tussen Bouterse *cum suis* en een groot deel van de bevolking leidde tot een dramatische ontwikkeling. Terwijl de LAMID contacten onderhield met de inlichtingendienst van Bouterse, beschikte de CIA over een bron in de nabijheid van de legerleider. Het was Roy Horb, chef van de Generale Staf, die begin december 1982 aan de Amerikanen een lijst zou hebben overhandigd met namen van 23 mensen die door de legerleiding zouden worden geëxecuteerd wegens hun vijandige houding jegens Bouterse en de zijnen. Enkele dagen later, in de nacht van 8 op 9 december 1982, liet legerleider Desi Bouterse in Fort Zeelandia in

Paramaribo vijftien opponenten vermoorden, onder wie Rambocus en vijf andere betrokkenen bij de staatsgreep van 11 maart.

Ten aanzien van acht gezochten die op de lijst stonden was dit, aldus een vertegenwoordiger van de Amerikaanse Nationale Veiligheidsraad korte tijd later, 'om de een of andere reden ... niet gelukt'.³⁴ Zou, gezien de nauwe samenwerking tussen de CIA en de Nederlandse instanties, de IDB door de Amerikaanse zusterdienst voorafgaand aan de decembermoorden op de hoogte zijn gesteld van het bestaan van deze lijst? Had de LAMID door contacten met de Surinaamse inlichtingendienst wellicht langs zijn eigen kanalen ervan weet gehad? En waarom zou de executie van acht personen niet zijn gelukt? Waren zij getipt? Door Surinamers? Of door buitenlanders? Soortgelijke vragen stonden centraal in twee artikelen die in het voorjaar van 1998 in *Elsevier* verschenen. Daarin werd beweerd dat de toenmalige minister van Defensie Van Mierlo eind 1982 via een geheime missie op de hoogte zou zijn geweest van de plannen van Bouterse om vermeende opposanten uit de weg te ruimen. Een prominent lid van D66 zou in zijn opdracht hebben geprobeerd uitvoering van de moorden te voorkomen. Die missie faalde echter.³⁵ Volgens het artikel zou Van Mierlo door deze geschiedenis bloot staan aan chantage. Welingelichte kringen uit de wereld van diplomatie en inlichtingendiensten, in zowel Nederland als de Verenigde Staten, noemden het verhaal echter ongeloofwaardig. Weliswaar was men zich aan Amerikaanse en Nederlandse zijde goed bewust van de fors oplopende spanningen in de Surinaamse samenleving, maar de arrestaties door Bouterse en de zijnen kwamen ook voor hen als een complete verrassing. Aan CIA-zijde was men aanvankelijk niet eens op de hoogte van de verblijfplaats van de arrestanten. Als er al door Horb voorafgaand aan de moorden melding was gemaakt van een lijst met 23 namen, is die informatie te laat gekomen of is er onvoldoende waarde aan gehecht.

Zowel in Washington als Den Haag wezen betrokkenen op de slechte voorbereidingen van Bouterse en de zijnen, een aanwijzing dat er geen duidelijk *plan de campagne* was. Hun operatie was gebrekkig opgezet en eigenlijk 'rather spontaneous'. Zij werkten met oude adreslijsten en vielen verkeerde woningen binnen, waardoor een aantal mensen kon ontsnappen dan wel de Braziliaanse ambassade binnenvluchten. Bovendien ontsprongen sommige opposanten van Bouterse de dans, doordat zij zich toevallig op een conferentie in Miami bevonden.³⁶

Horb heeft in elk geval weinig plezier beleefd van zijn informantenrol. Op 8 december moest hij voor de Surinaamse televisie een van de mensen wier naam op de lijst voorkwam, de kort daarop vermoorde journalist Jozef Slagveer, een bizarre bekentenis afdwingen over diens aandeel in een zogenaamd beraamde coup. Kort na de moorden ontdekte de legerleiding Horbs dubbelspel. Horb, die een groot dierenliefhebber was, had tijdens een bezoek aan Amerika twee paarden cadeau gekregen.³⁷ Deze liefde werd hem fataal, toen de dieren twee dagen na de decembermoorden met een Amerikaans militair transportvliegtuig op vliegveld Zanderij arriveerden. Bouterse achterdocht was gewekt en Horb werd in Fort Zeelandia gevangengezet. Op een morgen in januari 1983 troffen Amerikaanse

diplomaten in de brievenbus van hun ambassade een brief van Horb aan waarin deze beloofde alles te vertellen over de activiteiten van Bouterse en diens vrienden. De diplomatieke staf en de *CIA-station-chief* kwamen echter al snel tot de conclusie dat de brief een vervalsing was.³⁸ Zij noteerden tal van punten in de brief die volstrekt onjuist waren. Daarnaast werkte Horb al voor de CIA en was een dergelijk aanbod dus volstrekt overbodig. De Amerikanen lieten legerleider Bouterse weten dat het om een vervalsing en dus een provocatie ging. Het mocht Horb niet baten. In februari 1983 bereikte de buitenwereld het bericht dat hij zich in zijn cel zou hebben opgehangen.

De CIA heeft trouwens geen enkele moeite gedaan om zijn agent Horb uit Fort Zeelandia te halen of anderszins te redden. Een Amerikaanse betrokkene stelde: 'He was an asset which they simply dropped. He was disposable.' De hele gang van zaken leidde tot een stevig intern conflict op de Amerikaanse ambassade, want de *CIA-station-chief* werd 'a very bad handling of the Horb case' verweten. De sfeer werd er niet beter op toen de ambassadeur ontdekte dat de COS niet alle informatie aan hem door gaf. De *CIA-station-chief* verklaarde echter dat hij uit Langley uitdrukkelijke instructies had gekregen dit niet te doen. Hogerop kreeg Assistant Secretary of State, Thomas Enders, het op zijn beurt aan de stok met de CIA, want een dergelijke handelwijze was niet door het State Department gesanctioneerd. Zoals een van de betrokkenen in 1998 terugblikkend vaststelde: 'The CIA screwed up enormously in Paramaribo.'³⁹

Na de decembermoorden van 1982 kon er van steunverlening aan het regime Bouterse geen sprake meer zijn. De Nederlandse en Amerikaanse regering schortten hun economische hulp aan Suriname op. Ook bij de IDB werd geschokt gereageerd op de moorden. De Nederlandse regering maakte zich voorts, evenals de Amerikaanse, bezorgd over het risico van een extreem-linkse koers van het bewind-Bouterse, die tot destabilisering van de regio kon leiden, en over de toenemende doorvoer van drugs via Suriname. Kort na de decembermoorden vloog Bouterse naar de conferentie van de beweging van niet gebonden landen in het vliegtuig van Fidel Castro, vergezeld door Maurice Bishop. Op de terugweg leidde Castro een ontmoeting in Libië in tussen de Surinaamse legerleider en kolonel Khadaffi.

De IDB kreeg het signaal een grote *effort* te steken in de voormalige kolonie. Er werden onder meer operaties opgezet vanuit naburige landen, met name Venezuela en Frans-Guyana. Voorts opereerden IDB'ers in Nederland onder de Surinaamse migranten die plannen smeedden om Bouterse en de zijnen omver te werpen. Deze bemoeienissen van de IDB met Surinaamse migranten verliepen niet altijd gladjes. Het was de formele taak van de BVD om een interventie vanaf Nederlandse bodem tegen een vreemd bewind te gaan, maar de feitelijke taakstelling van de veiligheidsdienst ten aanzien van Suriname was voor IDB-operateurs erg ondoorzichtig. Regelmatig constateerden zij dat IDB'ers en BVD'ers achter dezelfde bron aan zaten. BVD'ers volgden soms IDB'ers om hun bronnen te leren kennen.⁴⁰

Go or no-go?

Bepaalde Amerikaanse instanties voelden nu wel voor een militair of paramilitair ingrijpen in Suriname, omdat Suriname in hun ogen bezig was zich tot een satellietstaat van Cuba en een bondgenoot van Grenada te ontwikkelen. Onder hen was de National Intelligence Officer (NIO) for the Western Hemisphere van de CIA, Constantin Menges, die om zijn sla-er-op-los-voorkeur in de wandelgangen ook wel 'constant menace' werd genoemd. In januari 1982 had Menges nog zijn instemming verklaard met de *appeasement*-politiek van Schulte, maar inmiddels koos hij weer voor de harde lijn. Dat deed ook zijn opvolger John Ryder Horton.

Al in de herfst van 1982, nog vóór de decembermoorden, werden de eerste Amerikaanse plannen beraamd om Bouterse ten val te brengen. Op een conferentie in Panama, die werd bijgewoond door alle Amerikaanse ambassadeurs in Latijns-Amerika, deelde de *covert actions*-specialist van de National Security Council (NSC) Oliver North de aanwezigen mee dat de NSC had besloten tot een *roll back*-strategie in de regio, waarbij Washington vooral *soft targets* als Grenada en Suriname op het oog had. In die tijd werd president Reagan elke ochtend een half uur gebriefd over *national security issues* door William (Bill) Clark, die binnen de NSC verantwoordelijk was voor Suriname. De CIA zou kunnen rekenen op de steun van president Reagan voor een plan om met behulp van huurlingen in te grijpen in Suriname.

In de eerste maanden van 1983 bezochten diverse teams van de Amerikaanse Delta Force, snel inzetbare anti-terreur-eenheden, onder een toeristische dekmantel meermalen Paramaribo. Deze kleine teams van twee of drie man, voornamelijk bestaande uit commando's van de Navy Seals, voerden verkenningen uit op strategische punten in en rond de hoofdstad om een beperkte invasie voor te bereiden. In die tijd werd er intensief overleg gevoerd in en tussen de NSC, CIA en de Amerikaanse militaire top over een operatie tegen Bouterse met behulp van een invasie in Suriname. De Amerikaanse Joint Chiefs of Staff waren van oordeel dat een militaire invasie 'a piece of cake' zou zijn en binnen enkele uren tot een goed einde kon worden gebracht.⁴¹

Waarschijnlijk vooral om politieke en financiële redenen vonden de Amerikanen die voorstander waren van hard ingrijpen dat ook Nederland, vanuit zijn postkoloniale verantwoordelijkheid, zou moeten deelnemen aan een gewapende actie.⁴² De Nederlandse regering voelde er echter niet voor en zij kon daarbij steunen op de analyses van de IDB, die erop wezen dat een aanvaardbaar politiek alternatief voor Bouterse ontbrak.⁴³ Wel hielden Nederlandse instanties er rekening mee dat er een grootschalige evacuatie zou moeten plaatsvinden van Nederlanders uit Suriname, wanneer de stemming daar grimmiger werd, hetzij in de nasleep van de decembermoorden, hetzij als gevolg van een Amerikaans optreden. Vooral de MARID begon analyses te maken van de terreinomstandigheden waaronder zo'n operatie zou moeten worden uitgevoerd. De LAMID, die Suriname traditioneel tot zijn gebied rekende, bleek namelijk over verrassend weinig gegevens daarom-

trent te beschikken. De coördinatie van eventuele operaties kwam te berusten bij de afdeling Operaties van de Marinestaf. Het was voor insiders in Den Haag een beangstigende tijd. Op het ministerie van Buitenlandse Zaken lagen de ontwerp-telegrammen al gereed om vooral de ambassadeurs op de posten in Latijns-Amerika in te lichten over de demarche die zij moesten ondernemen bij de regering waarbij zij geaccrediteerd waren zodra de invasie had plaatsgevonden. Met de Franse en Britse autoriteiten was al overleg gevoerd over de invasie.

De operatie zou uiteindelijk niet doorgaan. De Amerikaanse ambassade in Paramaribo wees, net als de IDB, op het ontbreken van een politiek alternatief voor Bouterse. Begin maart 1983 tekenden ook de Intelligence Committees van het Amerikaanse Congres grote bezwaren aan tegen een interventie in Suriname. Enkele weken later legde de CIA aan de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken George Shultz een plan voor om een invasie met 50 tot 175 Koreaanse huurlingen vanuit Venezuela te organiseren. De Amerikaanse inlichtingendienst kreeg hiervoor evenwel geen steun van de regering in Washington, mede omdat de Amerikaanse Joint Chiefs of Staff intussen aanmerkelijk minder optimistisch waren geworden over de kansen op het welslagen van een invasie. Zo werd het Nederlandse kabinet de druk van de schouders genomen om mee te doen aan een gewapend ingrijpen.⁴⁴

Op 25 oktober 1983 had wel een Amerikaanse inval op het Midden-Amerikaanse eiland Grenada plaats, gericht tegen het linkse bewind. Indirect sorteerde deze inval alsnog het effect dat de CIA in Suriname had willen bereiken: Suriname stuurde nog dezelfde week de Cubaanse adviseurs het land uit.

De volgende jaren bleef het relatief rustig in de Nederlands-Surinaamse betrekkingen. In 1986 werd van Amerikaanse zijde tegenover de Nederlandse regering opnieuw de mogelijkheid van een invasie geopperd. Er kwam een samenwerkingsverband tot stand van de IDB, de MARID, de CIA en de US Coastguard, District 7, Florida. In de Julianakazerne in Den Haag werd een plan uitgewerkt voor een invasie à la Grenada, waarbij Nederlandse mariniers in de voorste linies moesten opereren, waarna de Amerikanen het leeuwendeel van de operatie voor hun rekening zouden nemen. De mariniers zouden naar Florida worden overgevlogen onder het mom van een NAVO-oefening. Een voorbereiding op de Antillen, die dichterbij Suriname liggen, werd afgewezen, omdat het risico op ontdekking daar te groot werd geacht. Maar opnieuw onthield de Nederlandse regering wegens het ontbreken van een alternatief voor Bouterse haar goedkeuring aan de operatie. Na 1986 zou de Amerikaanse belangstelling voor een invasie verflauwen. De stroom informatie van de Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten naar het CIA-station in Den Haag ging vanaf dat moment de berichtenstroom vanuit de Amerikaanse ambassade naar de Nederlandse diensten overheersen.

Achter de schermen ontplooidde de IDB in die tijd steeds meer activiteiten ten aanzien van Suriname. Begin 1987 ondernam de Nederlandse inlichtingendienst bijvoorbeeld verwoede pogingen om de kanselier van het Surinaamse consulaat in Cayenne R. Ramkhelawan als bron te rekruteren.⁴⁵ Daarbij werd onder andere

gebruik gemaakt van de diensten van kolonel buiten dienst Bas van Tussenbroek, tot 1983 militair attaché bij de Nederlandse ambassade in Paramaribo en daarna woonachtig in Frans-Guyana. Van Tussenbroek, bijgenaamd De Snor, rapporteerde echter aan de IDB dat de beoogde informant volgens hem absoluut ongechikt was voor het inlichtingenwerk.

In het voorjaar van 1987 verscheen ook Van Asch, die Meulmeester was opgevolgd als hoofd Operatiën van de IDB, in Frans-Guyana. Met behulp van Van Tussenbroek slaagde hij erin naar Stoelmanseiland in Oost-Suriname te reizen, waar hij een ontmoeting had met de leider van het Junglecommando van Ronnie Brunswijk, die dat gebied onder zijn controle had gebracht. Bij de in Nederland gevestigde Raad voor de Bevrijding van Suriname onder voorzitterschap van de naar Nederland uitgeweken Chin A Sen bestond de hoop dat het Junglecommando de basis zou kunnen vormen van een gewapende actie tegen Bouterse.

Van Asch hield aan zijn ontmoeting waarschijnlijk een positieve indruk over. Nog geen maand later drukte kapitein Werner van den Berg van het Nederlandse Korps Commando Troepen Van Asch' voetsporen op Stoelmanseiland. Hij kwam de militaire kracht en behoeften van Brunswijks commando peilen. Later zou Van den Berg zeggen dat hij bij deze gelegenheid slechts 'op vakantie' was.

Van den Berg zou de volgende jaren nog veel op vakantie gaan. Zo was hij eind 1988 aanwezig op een bijeenkomst in de woning van de Surinaamse zakenman Nel Galor in Gainesville, Florida, waar de mogelijkheid van een inval in Suriname werd besproken door een gezelschap bestaande uit Van Tussenbroek, Paul Somohardjo van de Surinaamse Bevrijdingsraad, de Varkensbaai-veteraan Eulalio Francisco ('Frank') Castro en de Amerikaan van Cubaanse origine Joseph Marcos, die vermoedelijk voor de Amerikaanse Drugs Enforcement Administration (DEA) werkte.⁴⁶ Tevens had de Nederlandse commando een ontmoeting met de aanvankelijke mede- en latere tegenstander van Bouterse Roy Bottse op Curaçao en logeerde hij drie weken op Jamaica bij Johan Kasantaroeno, de gewezen minister van Landbouw, Veeteelt en Visserij van Suriname, die op het moment van de staatsgreep in 1980 zijn land was ontvlucht en een belangrijk financier was van het Surinaamse verzet.⁴⁷ Alle voornemens voor een ingrijpen in Suriname liepen evenwel stuk, doordat er uiteindelijk geen Surinamers bereid werden gevonden om aan de interventiemacht deel te nemen.

Eind 1986, begin 1987 zou de IDB ook een eerste poging hebben ondernomen om Bouterse langs vreedzame weg te bewegen zijn land te verlaten en permanent naar Brazilië te emigreren. Daarbij zou opnieuw kolonel buiten dienst Van Tussenbroek betrokken zijn geweest. De IDB zou voor deze operatie de financiële middelen (enkele miljoenen guldens) ter beschikking stellen. Het geld zou uit de geheime kas van SAZ komen, die in de jaren vijftig ieder jaar met drie miljoen dollar aan goud en diamanten zou zijn gespekt.⁴⁸

Volgens Frits Hirschland, die als voormalige secretaris van Ronnie Brunswijk vanuit België en Nederland betrokken was bij het verzet tegen Bouterse, zou hem in september 1991 gevraagd zijn te bemiddelen bij een tweede poging om Bouterse

in ruil voor geld definitief naar het buitenland te laten afreizen. Hirschland stond in contact met A.G. (Anne) van Leeuwen, die als IDB'er op de Nederlandse ambassade in Paramaribo onder de dekmantel van medewerker voor ontwikkelingssamenwerking was gestationeerd en tevens de ambtsberichten voor het ministerie van Buitenlandse Zaken opstelde over de veiligheid van vluchtelingen die naar Suriname werden teruggezonden.⁴⁹ Beide pogingen zouden niet zijn geslaagd. Het ministerie van Algemene Zaken ontkent zelfs dat ze ooit hebben plaatsgevonden.

Delicate pogingen Bouterse naar Brazilië te doen verhuizen zouden tevens de reden zijn geweest waarom de IDB in de jaren tachtig er bij de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI) op aandrong het onderzoek naar de betrokkenheid van de Surinaamse legertop bij drugshandel te staken, omdat deze zaak 'te gevoelig' lag.⁵⁰ Volgens de voormalige undercover-agent van de Amerikaanse Drugs Enforcement Administration (DEA), Michael Levine, zou ook de CIA er in de jaren tachtig geen voorstander van zijn geweest het Bouterse om diens betrokkenheid bij de drugshandel werkelijk lastig te maken.⁵¹

'Even competent als mijn schoenzolen'

Aan de vooravond van nieuwe verkiezingen in Suriname in 1991 getuigde de Nederlandse overheid van toenemende betrokkenheid bij de ontwikkelingen in Suriname. In de eerste dagen van februari 1991 lekte er uit het Nederlandse kabinet een opmerkelijk plan een soort Gemenebest te vormen met de Nederlandse Antillen en Suriname, waarbij er sprake zou zijn van een gemeenschappelijk monetair, justitieel, buitenlands en defensiebeleid. In Nederland verdween dit voornemen bijna even snel achter de horizon als het openbaar was geworden. Toch was het serieuzer dan het daardoor voor de buitenwacht leek. Minister Van den Broek had het plan uitgebreid besproken met de Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS), de VS, Frankrijk, Brazilië en Venezuela. En in Suriname speelde het Gemeenebest-plan een rol in de verkiezingen, omdat de nieuwe partij Democratisch Alternatief '91 de gedachte omhelsde.⁵²

Als uitkomst van de Surinaamse verkiezingen trad in september 1991 de regering-Venetiaan aan, die het perspectief opende van een normalisering van de binnenlandse verhoudingen en een herstel van de betrekkingen met Nederland. Het Nederlandse kabinet besloot daarom de banden met de voormalige kolonie weer aan te halen. Dit was dus het tijdstip waarop de tweede poging zou zijn ondernomen om Bouterse zijn domicilie te doen kiezen in Brazilië. Kennelijk besloot premier Lubbers deze keer niet alleen te zwaaien met de geldbuidel, maar tegelijk de legerleider te dreigen met straf. Hij verstreekte de IDB namelijk de opdracht een onderzoek in te stellen naar de handel in cocaïne uit Suriname wegens de voortdurende stroom geruchten over betrokkenheid van de Surinaamse militaire top bij de verwerking en het transport van dit verdovende middel.⁵³ De

opdracht van Lubbers moet de Amerikaanse regering voldoening hebben geschonken, want ook Washington eiste nu van Nederland een hardere houding jegens de bij de drugshandel betrokken Surinaamse legertop.⁵⁴

In het Nederlandse kabinet was in het najaar van '91 de situatie in Suriname voortdurend onderwerp van bespreking.⁵⁵ Zou Bouterse proberen president Ronald Venetiaan af te zetten? En hoe zou de Nederlandse regering reageren op een eventueel verzoek om bijstand van de Surinaamse president? In een *inner circle* van het kabinet kwam de mogelijkheid van Nederlands militair ingrijpen steeds vaker aan de orde.⁵⁶ Twee IDB'ers waren toen inmiddels gestationeerd op de Nederlandse consulaten in Cayenne (Frans-Guyana) en Caracas (Venezuela) om zich te verdiepen in deze materie. In Cayenne was vanaf 1 maart 1991 onder de cover van vice-consul IDB-medewerker Hans Hartog gestationeerd.⁵⁷ In Frans-Guyana en Suriname bestonden dadelijk vermoedens over de werkelijke taak van Hartog, want het was wel opvallend dat de zuinige Nederlandse regering het noodzakelijk achtte in Frans-Guyana, waar slechts enkele tientallen Nederlanders woonden, naast een consul ook nog een vice-consul te plaatsen. Hartog raakte bovendien spoedig in conflict met Van Tussenbroek, nadat de kolonel buiten dienst hem informatie van de Franse geheime dienst had gegeven, die de IDB'er volgens Van Tussenbroek vervolgens liet lekken.⁵⁸ Korte tijd later bereikte de Franse inlichtingendienst in Frans-Guyana een verzoek van een 'zusterdienst' om Van Tussenbroek het land uit te zetten. Van Tussenbroek had daarna zijn buik vol van de IDB en gaf daar luidkeels uiting aan:

'Wat ik van de Nederlandse inlichtingendiensten heb meegemaakt, daar lusten de honden geen brood van! In levensgevaar hebben ze mij gebracht. Ze zijn even competent als mijn schoenzolen. Van Suriname snappen ze niets. Nul, zero, niks.'⁵⁹

In de beleving van betrokken IDB'ers was de rapportage van de IDB over Suriname echter zo goed dat zowel de directie Westelijk Halfrond (DWH) van BZ als de top van Algemene Zaken er sterk van afhankelijk werden. Zij meenden nu eindelijk het terrein te hebben aangeboord waarvan duidelijk was dat diplomatieke rapportage niet volstond. BZ sprak bijvoorbeeld niet of nauwelijks met het Surinaamse verzet. En áls dat misschien al eens gebeurde, dan zou een vertegenwoordiger van het verzet tegenover een ambtenaar van dat ministerie toch niet het achterste van zijn tong laten zien.

Een van de belangrijkste bijdragen die de IDB kon leveren aan de informatievoorziening van de Nederlandse regering over Suriname waren de bewerkingen van de *intercepts* van het Technisch InformatieVerwerkingsCentrum (TIVC), zoals het WKC in 1985 was omgedoopt. Naast de zogeheten algemene groene editie en de in de loop der jaren in zwang gekomen rode editie met *intercepts* van het Midden-Oosten, bestond er in deze periode een gele editie met onderschept berichtenverkeer van Suriname en de rest van Latijns-Amerika. Toch hadden de

technische hoogstandjes van het TIVC niet langer de betoverende werking op de man aan de top van Algemene Zaken die zij in het verleden hadden gehad. De beleidsrelevantie van de informatie was te gering. Bepaalde beleidsmakers hadden wel eens het gevoel dat ze nu plotseling teveel inlichtingen kregen, een indruk die in de hand werd gewerkt doordat de 'analyse' van de IDB vaak niet veel meer inhield dan het plaatsen van kopjes boven de *intercepts*. Het diplomatieke verkeer tussen de Surinaamse ambassade in Den Haag en de regering in Paramaribo bestond voornamelijk uit rapportage over de stemming in Nederland ten aanzien van het bewind in Suriname. Zoals een van de besluitvormers zei: 'Het was alsof ik met die rapportage in elke huiskamer van Monnikendam kon kijken. Maar wat moet je ermee als je weet dat de wethouder vreemd gaat en de dominee drugs gebruikt?' Deze overweging zou echter tot op de dag van vandaag geen beletsel vormen om het Surinaamse codeverkeer te onderscheppen en mee te lezen.

‘Nog vele jaren’: politieke bemoeienissen met de dienst

Belangstellend, maar met mate

Hoewel niet geheel afwezig, waren ook in de eerste helft van de jaren tachtig de parlementaire bemoeienissen met de IDB gering. Op 27 september 1983 kwamen in een vergadering van de vaste Kamercommissie de taak en werkwijze van de IDB aan de orde. De commissie constateerde dat de beperkte mogelijkheid tot analyse die het KB van 1972 bood, ondanks de veranderingen na het rapport-Kruimink, nog steeds een probleem was, omdat juist naar de verwerking ‘de ambitie van een aantal medewerkers van de dienst gaat’. Premier Lubbers kondigde aan de activiteiten van de IDB te zullen terugbrengen ‘tot hetgeen in overeenstemming geacht moet worden met de wezenlijke functies van de dienst’. Dat zou tot ‘een zekere afslanking’ kunnen leiden. De personele problemen van de afgelopen jaren waren volgens Lubbers uit de wereld en de dienstleiding streefde naar een goede relatie met de inmiddels functionerende dienstcommissie.¹

In het midden van de jaren tachtig leek het er even op dat in het parlement iets zou gebeuren dat met enige goede wil zou kunnen worden aangeduid als een debat over de IDB. Daar waren verschillende redenen voor. Op 30 maart 1985 verscheen een onthullend artikel van Robert Schouten over de dienst in de *Haagsche Courant*.² Daarin werd onder meer melding gemaakt van de af luisteractiviteiten van het TIVC in Amsterdam, de Nederlandse inlichtingenbijdrage aan het bombardement op Osirak, het onderscheppen van codeverkeer van bevriende mogendheden en het bestaan van twee ‘echte’ geheime diensten, ‘I en O’.

De Kamer wilde meer weten over de af luisterpraktijken van het TIVC, maar minister-president Lubbers stuurde het D66-Tweede-Kamerlid, Elida Wessel-Tuinstra, met een kluitje in het riet. Dat kostte overigens weinig moeite, aangezien het Kamerlid bij de indiening van de vragen zelf al had gezegd geen uitgebreide informatie te verwachten. Van haar fractievoorzitter Maarten Engwirda hoorde ze nooit iets uit het geheime overleg van de vaste Kamercommissie, maar na de publicatie in de *Haagsche Courant* wilde de laatste wel kwijt dat hij nog nooit van het WKC of het TIVC had gehoord. Het TIVC luisterde geen telefoonverkeer af, aldus premier Lubbers, die het maar beter vond te zwijgen over het telex- en satellietverkeer en datacommunicatie. Vervelend voor de premier was wel dat een woordvoerder van de PTT meedeelde dat satellietverkeer ook telefoonverkeer

omvatte. Telefoonkabels werden inderdaad niet door de IDB afgeluisterd, maar door zijn binnenlandse broer, de BVD.³ Commentaar van Kamerlid Andrée van Es van de PSP: 'Het artikel was buitengewoon gedocumenteerd en het antwoord van de minister-president was buitengewoon kort'.⁴

Toen de Kamer op 2 mei 1985 de laatste twee verslagen van de vaste Kamercommissie besprak, vroeg het PPR-Kamerlid Peter Lankhorst dan ook of de commissie niet te weinig aandacht aan de IDB besteedde.⁵ Die vraag zou ook CDA-fractie leider L.C. Brinkman in 1989 bij zijn aantreden als voorzitter van de vaste Kamercommissie stellen aan de griffier. Die moest erkennen dat de belangstelling tot dan toe vrijwel nihil was geweest, ook in vergelijking met de andere geheime diensten in Nederland. Er was bijna nooit over gesproken.

Het parlement toonde wel enige interesse voor het werk van de IDB in het najaar van 1985. Aanleiding was de behandeling van de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die voortvloeide uit de op 15 mei 1975 aanvaarde motie-Roethof. Het had dus ruim tien jaar geduurd voordat dit wetsontwerp eindelijk plenair kon worden behandeld. Over de IDB bleef het ontwerp vaag. Artikel 10 bepaalde grotendeels naar analogie van het KB van 1972 dat de dienst tot taak had 'het verzamelen van gegevens betreffende het buitenland, die voor de Staat van belang kunnen zijn'. Volgens de memorie van toelichting moest de taakomschrijving wel algemeen blijven, 'daar de door deze dienst te verzamelen gegevens uiteenlopende en wisselende doeleinden kunnen dienen'.⁶

De formulering van het belang van *de staat* was niet helemaal zonder betekenis. Al bij de totstandkoming van het KB van 1972 was daarover discussie geweest. Premier De Jong had in 1970 gekozen voor de formulering 'het verzamelen van gegevens welke voor *de regering* van belang kunnen zijn'. Den Uyl benadrukte in die tijd, toen de politieke polarisatie in Nederland snel toenam, dat daardoor een politiek criterium werd ingevoerd. Volgens die formulering zou het beleid van de IDB van regering tot regering kunnen verschillen. De PVDA-leider prefereerde daarom de zinsnede 'welke voor de veiligheid van de staat van belang kunnen zijn'. De Jong wees deze frase met steun van Schmelzer af als te beperkend.

In de wet werd echter voor 'staat' in plaats van 'regering' gekozen. Daardoor was de IDB dus niet onderhevig aan de wisselvalligheden van elkaar aflossende regeringen. Aan de andere kant droeg deze formulering het risico in zich van een verzelfstandiging van de IDB ten opzichte van het kabinet. Wanneer er in plaats van 'staat' 'regering' zou zijn geformuleerd, dan zou de IDB gebonden zijn geweest aan het regeringsbeleid. Opneming van het woord 'staat' betekende dat de IDB-dienstleiding bijna zelf kon invullen wat daarvoor van belang was, temeer omdat een duidelijke politieke en ambtelijke leiding vanaf het Binnenhof ontbrak. Deze formulering maakte het de IDB bijvoorbeeld mogelijk zijn connecties met de Zuid-Afrikaanse geheime dienst voort te zetten, ook als de regering elke vorm van samenwerking met het apartheidsregime afwees.

Dat was een welbewuste keuze, ook van de politiek. Op Algemene Zaken kon men niet zeggen dat men in dit opzicht niet gewaarschuwd was. In de motivering

van zijn ontslag had Jongsma begin 1982 opgemerkt dat bijvoorbeeld de contacten met de Zuid-Afrikaanse geheime dienst naar zijn oordeel in strijd waren

‘... met het door opeenvolgende Regeringen gevolgde beleid. Het instrumentele karakter dat de Dienst moet hebben, heeft hier plaats gemaakt voor een zelfstandige, politieke rol van de Dienst, welke rol ik onaanvaardbaar acht in de Nederlandse parlementaire democratie’.

Vanuit het belang van de dienst viel er wel iets te zeggen voor handhaving van contacten met buitenlandse zusterdiensten, ongeacht het heersende regeringsbeleid jegens een bepaald regime. Connecties worden bij inlichtingenwerk maar moeizaam en over een langere tijd opgebouwd. Het is vrijwel ondoenlijk per regeerperiode de betrekkingen met buitenlandse diensten te herzien. Dit geldt echter niet voor de omvang en de aard van de geruilde gegevens. Die kan wel aan een sterkere mate van controle, ook vanuit de politieke leiding, zijn onderworpen. Van een dergelijke controle is ons in deze periode echter niets gebleken.

De door de regering gegeven – summiere – taakomschrijving van de IDB in het wetsontwerp op de inlichtingen-en veiligheidsdiensten kon het CDA niet bevredigen. Fractieleden van deze partij wensten een gedetailleerder inzicht in de functie en de taakvervulling van de dienst. De CDA-fractie meende ook dat de dienst niet langer onder de premier, maar onder de minister van Buitenlandse Zaken zou moeten vallen.⁷ Van de grotere partijen stelde alleen D66 het bestaansrecht van de IDB ter discussie. De fractie van deze partij meende zelfs, niet gehinderd door enige kennis, dat de inlichtingen die de IDB vergaarde grotendeels al bijeengebracht werden door de militaire inlichtingendiensten. Zij behield zich in het voorlopig verslag daarom haar standpunt voor in afwachting van nadere inlichtingen door de premier.⁸

In de memorie van antwoord zei de regering nauwelijks méér over de taak van de IDB dan dat deze met zich bracht ‘dat de verzamelactiviteiten van de dienst op een belangrijk deel van het overheidsbeleid betrekking hebben, waarbij opdrachten voor een aantal departementen en andere overheidsdiensten worden vervuld’. Enigszins rooskleurig werd daaraan nog toegevoegd: ‘Het samenspel tussen deze departementen en andere overheidsdiensten en de Inlichtingendienst Buitenland verloopt alleszins bevredigend en knelpunten zijn daarbij uitgebleven.’⁹ De door D66 gesuggereerde overlapping van taken met de militaire inlichtingendiensten sprak het kabinet met klem tegen. Wel probeerde de regering nog tot uitdrukking te brengen dat de IDB bij zijn taakuitvoering niet alleen gebonden was aan de wet, maar zich tevens liet leiden door ‘de belangen en waarden die in de Nederlandse staat en samenleving belichaamd zijn’.¹⁰ Veel wijzer werd het parlement dus niet van het wetsontwerp en de daarop door de regering gegeven toelichtingen. CDA-Kamerlid J. Krajenbrink noemde het wetsontwerp dan ook ‘een grote schaamlap’.¹¹ De BVD-historicus Engelen vatte de regelgeving ten aanzien van de taken van de IDB zo samen: ‘Het Koninklijk Besluit van 1946 ... is ... nog relatief uitgebreid;

Het KB van 1949 ... is al beknopter en de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten van 1987 is in dit opzicht het meest nietszeggend.¹²

De regering stelde verder nog voor de taakomschrijving van de coördinator nader in te vullen, feitelijk ter bevestiging van de bestaande praktijk.¹³ Het kabinet zegde voorts toe jaarlijks een rapport bij de Staten-Generaal in te dienen over het functioneren van de diensten. Over de IDB is zo'n rapportage er echter nooit gekomen, en het parlement heeft er ook nooit meer om gevraagd.

Tijdens het plenaire Kamerdebat wilden de Kamerleden Lankhorst, Krajenbrink en Wessel-Tuinstra worden geïnformeerd over het belang, de aard en werkwijze van de IDB. De vvd legde daarvoor in het geheel geen belangstelling aan de dag. Uit het debat bleek dat sommige parlementariërs slecht geïnformeerd waren. Het PPR-Kamerlid Lankhorst meende zelfs dat de IDB alles te maken had met de contraspionage,¹⁴ een misverstand dat door de minister-president keurig werd gecorrigeerd.

Premier Lubbers antwoordde, zoals te verwachten viel, met slechts een kort zinnetje over de IDB: 'De taak van de IDB is het verzamelen van informatie van politieke, economische en technisch-wetenschappelijke aard.'¹⁵ In de tweede termijn probeerden alleen Lankhorst en Krajenbrink de premier nog meer te ontlokken. Lubbers weigerde echter opnieuw in te gaan op de IDB en liet ook vragen inzake het TIVC en 1 & O onbeantwoord. Het parlementaire pleidooi om het TIVC en de Nederlandse *stay-behind*-organisaties 1 & O wettelijk te regelen, vond bij de regering geen gehoor.¹⁶ Krajenbrink klaagde over Lubbers' zuinigheid bij de beantwoording, maar ook dat mocht niet baten. Lubbers gaf toe dat hij té sober was geweest en ging vervolgens over tot de orde van de dag.¹⁷ Het parlement liet het gelaten over zich heen komen.

Eind 1987 kwam het wetsontwerp opnieuw aan de orde in de Tweede Kamer. Voorafgaand aan het Kamerdebat over het wetsontwerp lichtte premier Lubbers de vaste Kamercommissie op 14 mei en 12 september 1987 in over de organisatie en de taakstelling van de IDB. Volgens de optimistisch gestemde minister-president behoorden de personeelsproblemen bij de IDB definitief tot het verleden en functioneerde de dienst inmiddels naar behoren. In de commissie werd verder voornamelijk gesproken over de mogelijkheden tot verbetering van de coördinatie met betrekking tot de IDB, over verhoging van de doelmatigheid van de dienst en over de plaats van de IDB temidden van de andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten.¹⁸

De premier verzekerde, volgens het verslag van de vaste Kamercommissie, dat de opheffing van de IDB niet werd overwogen. Wél zou een zekere afslanking in de toekomst tot de mogelijkheden behoren. Wellicht zou de regering de activiteiten van de IDB terugbrengen tot hetgeen in overeenstemming geacht moest worden met de wezenlijk functies van die dienst. Het was vrijwel woordelijk een herhaling van wat Lubbers enkele jaren tevoren aan de commissie had gemeld.¹⁹

Nadat de wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten op 1 februari 1988 van kracht was geworden, verslaptte de aandacht van het parlement voor de IDB weer.

Bij de plenaire behandeling van het negende verslag van de vaste commissie²⁰ in april 1988 vroeg het PVDA-Kamerlid Piet Stoffelen naar het feitelijke functioneren van de inlichtingendienst en de voorgenomen afslankingsoperatie. Premier Lubbers antwoordde dat de IDB sinds 1983 ongeveer anderhalf maal zoveel had bezuinigd als andere overheidsdiensten.²¹ Dat had onder meer geresulteerd in een teruggang van de personeelsuitgaven van de IDB met bijna eenderde, van bijna vijf miljoen naar 3,5 miljoen gulden.²² Een nieuwswaardig feit was voorts de mededeling van de premier dat het percentage vrouwen dat werkzaam was bij de IDB inmiddels dertig procent bedroeg. Bij zijn taakuitvoering had de IDB zich laten leiden door het Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan (NIBP) plus ad-hoc-vragen van de nationale afnemers. Door het vertrek van veel ontevreden IDB'ers moest het NIBP echter danig worden bijgesteld. Er werd daarom gewerkt aan een nieuwe afgeslankte versie.²³ Kennelijk waren de personeelsproblemen nog niet helemaal verdwenen.

In het tiende verslag van de vaste Kamercommissie werd niets over de IDB meegedeeld.²⁴ Bij de behandeling van dit verslag in plenaire zitting in maart 1991 klaagde O. Scheltema-De Nie van D66 daar nog wel over, maar de rest van de volksvertegenwoordiging liet het er bij zitten.²⁵ Dat er over de inlichtingendienst niets in het verslag van de vaste Kamercommissie stond vermeld is opmerkelijk, omdat er al sinds eind 1989 werd gesproken over een mogelijke integratie van BVD en IDB. Daarbij was onder anderen Meulmeester betrokken.

De IDB in het nauw

Nadat Meulmeester als het nieuwe IDB-hoofd eind 1986 akkoord had moeten gaan met een afslanking met elf formatieplaatsen, uit te smeren over de jaren 1987-1990, verordonneerde Hoekstra in januari 1987 dat de IDB in het kader van een nieuwe afslankingsoperatie bij de overheid de komende vier jaar elk jaar nog eens twee medewerkers moest inleveren. Daarnaast kondigde de secretaris-generaal van Algemene Zaken verdere personeelsbezuinigingen aan, die het resultaat zouden kunnen zijn van 'een toekomstige "samenwoning" met de BVD'.²⁶

Meulmeester liet Hoekstra weten dat door deze nieuwe bezuinigingsronde 'de laatste rek uit de huidige organisatiestructuur' werd gehaald. Hij voorzag dientengevolge 'desfunctioneren [sic] van de organisatie als geheel, met als gevolg gebrek aan motivatie en te grote werkdruk voor het individu', te weinig tijd voor kwaliteitscontrole, uitblijven van noodzakelijk werkoverleg en onaanvaardbare gevolgen voor de vereiste compartimentering.²⁷ De afslanking moest daarom gepaard gaan met een reorganisatie van de dienst die in totaal 50½ formatieplaatsen zou mogen blijven tellen. Daarbij zou vooral de directie Operaties moeten inleveren; zij zou worden teruggebracht naar achttien medewerkers, verdeeld over de politiek-economische, techniek- en wetenschap-, en militair-maritieme bureaus. Bovendien zou voor ad-hocaangelegenheden uit deze directie een projectgroep moeten worden

gecreëerd. De afdeling Verwerking zou in deze nieuwe opzet zes medewerkers tellen. Hoekstra ging ermee akkoord dat de IDB een jaar zou proefdraaien in deze constellatie.²⁸ Het personeel accepteerde de veranderingen.

De bezuinigingspijn bij de IDB zou nog drastisch worden vergroot door de omwentelingen in Oost-Europa. In november 1989 viel volledig onverwacht voor het westen de Berlijnse Muur en stortten de communistische regimes in Oost-Europa en de Sovjet-Unie in. Het einde van de Koude Oorlog zorgde voor een identiteitscrisis van veel westerse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Door de verbodskeling van het communistische machtsblok en de verandering van een bipolaire in een multipolaire wereld werden de internationale ontwikkelingen alleen maar ondoorzichtiger en onvoorspelbaarder. Eigenlijk was er na 1989 dus eerder meer dan minder behoefte aan inlichtingen- en veiligheidsdiensten. De geheime diensten met hun bijzondere bevoegdheden hadden hun politieke legitimering echter vooral te danken aan de Koude Oorlog. Zolang er één grote boze wolf was, bestond er de bereidheid in de politiek om te onderzoeken wat die van plan was. Om tientallen kleine welpjes kon de politiek zich niet druk maken. De grote ideologische strijd was gestreden. Het vrije kapitalisme en de parlementaire democratie hadden gewonnen van de gesloten communistische dictatuur.

Ook voor de IDB kwam het einde van de Koude Oorlog volkomen uit de lucht vallen. Dat de IDB, met behulp van de TIVC-informatie, ook nog economische spionage bedreef om de concurrentiepositie van het Nederlandse bedrijfsleven te schragen, was bij veel politici niet of nauwelijks bekend. Het was iets dat de dienst ook na de Koude Oorlog moeilijk aan de grote klok kon hangen.

In Nederland was de BVD enige jaren voor de val van de Muur in opdracht van interim-minister J. de Koning begonnen met een groot reorganisatieproces. Dat stond los van de op til zijnde veranderingen in Moskou, Berlijn, en andere Oost-Europese hoofdsteden, maar kwam de dienst onbedoeld goed van pas toen het zover was. Ten tijde van de val van de Berlijnse Muur werd de veiligheidsdienst ambtelijk geleid door Arthur Docters van Leeuwen en politiek door minister van Binnenlandse Zaken Ien Dales, twee figuren die er plastisch blijk van gaven zwaargewichten te zijn die geen fratsen duldden van de dienst die zij onder hun hoede hadden, maar er, indien nodig, ook pal voor konden staan. De inlichtingen- en veiligheidsdiensten van de krijgsmachtonderdelen waren eveneens al eerder begonnen met een moeizaam verlopend integratieproces, waaruit op 1 januari 1987 de Militaire Inlichtingendienst (MID) ontstond. De BVD en de MID hadden dus hun zaakjes op orde gebracht. Alleen de IDB was niet klaar voor de stormen die komen zouden.

Na de val van de Muur sloeg op het ministerie van Algemene Zaken de balans die aanvankelijk nog licht ten faveure van voortbestaan van de IDB had overgehield door naar de ander kant. Van een 60 – 40-verhouding tegen opheffing van de IDB werd de verhouding 60 – 40 vóór, aldus een betrokkene. Deze verandering werd niet alleen teweeggebracht door het idee dat de tegenstander van weleer nooit meer zo'n geduchte vijand zou worden, maar ook door de overtuiging dat

in de nieuwe wereldorde informatie toegankelijker zou zijn dan voorheen. De additionele waarde van geheime bronnen zou in een meer open wereld na het wegvallen van het IJzeren en langzamerhand ook het Bamboegordijn te gering zijn, zo was de opvatting bij de top van Algemene Zaken. Een van de besluitvormers op AZ vergeleek de IDB met een loods op een verlaten hoekje van een fabrieksterrein, waar aan een verouderd product werd gewerkt. Het was goed mogelijk sympathie te hebben met de mensen die er zich vol toewijding inzetten, maar bedrijfsmatig kon deze situatie niet worden voortgezet. Deze overtuiging van de top van het ministerie werd ten slotte zelfs zo sterk, dat er gesproken werd van een 'no-win-situatie' van de IDB. Lange tijd had premier Lubbers zich nog laten weerhouden door de argumentatie van Kruijnk dat, als de IDB zou worden opgeheven, Nederland vrij baan zou geven aan inlichtingendiensten van andere landen. Die situatie had bijvoorbeeld in de jaren dertig bestaan en had toen afbreuk gedaan aan de geloofwaardigheid van Nederland als soevereine staat. Ook deze redenering kon Lubbers echter niet langer van zijn negatieve standpunt omtrent de IDB afbrengen.

De premier vond een bondgenoot in de BVD. De dienst was in de voorafgaande jaren ingekrompen en kennelijk was er nog wel wat plaats over in het in aanbouw zijnde kantoorgebouw in Leidschendam, dat de dienst kort daarna zou betrekken. De ambitieuze Docters van Leeuwen begon in de loop van 1989, nog vóór de val van de Muur, overleg met Meulmeester over nauwe samenwerking van de BVD en IDB vanuit het nieuwe bedrijfspand van zijn dienst. In een poging zijn eigen dienst een nieuwe taakstelling te geven had het BVD-hoofd de grenzen daarvoor ruim getrokken. Volgens hem moesten de BVD en de IDB gezamenlijk aandacht besteden aan spionage tegen Nederland; het internationale terrorisme; grootschalige georganiseerde internationale misdaad; proliferatie van massavernietigingswapens en politiek-militaire dreigingen.

Op 9 januari 1990 besprak het Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland (CVIN) een nota over deze samenwerking die was opgesteld door een daartoe speciaal ingestelde interdepartementale commissie uit het comité. Het CVIN besprak twee scenario's: een integratie van de IDB en BVD als een aparte hoofd-directie en een opheffing van de IDB en de BVD, waarna vervolgens één nieuwe dienst in het leven zou worden geroepen met zowel offensieve als defensieve taken. Het CVIN sprak een voorkeur uit voor handhaving van de bestaande situatie, namelijk het voortbestaan van de IDB en de BVD, met dien verstande dat de twee diensten voortaan aanzienlijk nauwer zouden moeten samenwerken.²⁹

Het CVIN had met zijn conclusies voorbereidend werk geleverd voor de Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (MICIV), die sinds de constituerende vergadering van 1976 niet meer bijeen was geweest, maar door de val van de Berlijnse Muur uit haar winterslaap werd gewekt. Op 26 januari en 27 februari 1990 vonden twee vergaderingen van de ministeriële commissie plaats die grote betekenis hadden voor de IDB. Bepaald werd dat voortaan ook de ministers van Economische Zaken en Financiën deel zouden uitmaken van de

MICIV, een uitvloeisel van het toenemende belang van de financieel-economische inlichtingenvergaring. Mede in het licht van de val van de Muur kwam een nieuw takenpakket van de BVD aan de orde, dat samenwerking met de IDB noodzakelijk maakte. De commissie sprak zich in beginsel uit voor een 'co-lokatie' van de BVD en de IDB. Er zou een onderzoek worden ingesteld naar de technische mogelijkheden daarvan. Een definitieve beslissing zou de MICIV nemen na overleg met de minister van Financiën over de budgettaire consequenties. Er werd besloten dat de leden van de MICIV, alsmede de minister van Verkeer en Waterstaat, binnen een maand aan premier Lubbers zouden berichten welke informatie zij 'minimaal' van de IDB verlangden.³⁰

De meeste leden van de MICIV gaven een korte reactie. Het ministerie van Justitie bleek dringend behoefte te hebben aan inlichtingen over de internationale handel in verdovende middelen en – op meer incidentele basis – aan informatie over emigratiestromen en de behandeling van burgers in vreemde landen. Verkeer en Waterstaat had 'voorshands' alleen behoefte aan gegevens 'met betrekking tot de scheepvaart'.³¹ Defensie verwees naar zijn bijdrage aan het NIBP en verlangde verder ad hoc maritieme inlichtingen. Minister Dales herhaalde de claim van Docters van Leeuwen op 'een verbeterde informatiepositie van de BVD en de IDB in het buitenland'. In het kader van een nauwere samenwerking van BVD en IDB vond de minister het verkieselijk als de IDB de militaire inlichtingenvergaring volledig zou stopzetten.³² Was minister Dales al een maand te laat met haar brief, minister J.E. Andriessen van Economische Zaken maakte het helemaal bont door pas na bijna een half jaar, op 18 september, te reageren; niet bepaald een teken dat zijn ministerie veel belang hechtte aan de inlichtingen van de IDB. Het ministerie toonde zich blijvend geïnteresseerd in de economische hervormingen in Oost-Europa en de Sovjet-Unie en hun betekenis voor de handel en de investeringsmogelijkheden in die regio, alsmede in gegevens over 'projecten van groot nationaal c.q. bedrijfslevenbelang'. Daarnaast formuleerde EZ een aantal verlangens, waarvan openbaarmaking in 1996 nog schadelijk werd geacht voor de betrekkingen met derde landen.³³

Op 14 september 1990 schreef Hoekstra aan Lubbers dat de premier niet langer mocht wachten met het nemen van een beslissing over opheffing of colokatie van de IDB. Zo'n vorm van cohabitatie zou volgens de secretaris-generaal trouwens goed aansluiten bij de lopende Grote Efficiency Operatie (GEO) van de rijksoverheid. Hij stelde Lubbers voor om eerst met minister Van den Broek van Buitenlandse Zaken te overleggen over de toekomst van de IDB en daarna met Binnenlandse Zaken, Defensie en Justitie. Voor dit laatste ministerie was de IDB inmiddels steeds belangrijker geworden, wegens de werkrelatie met de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI), voornamelijk ten aanzien van de internationale drugshandel.³⁴

Minister Van den Broek liet, na toezending van deze notitie van Hoekstra door Lubbers, weten dat volgens hem de BVD wel kon voorzien in 'de beperkte [aanvullende] behoefte' van zijn departement aan inlichtingen.³⁵ IDB-hoofd Meul-

meester, bestreed, ook na de opheffing van de dienst nog, dat BZ over het gehele tijdvak waarin hij actief was geweest bij de dienst negatief had geoordeeld over de IDB. In zijn periode als hoofd Operaties en hoofd IDB had de dienst veel gegevens aangeleverd die volgens hem van groot belang waren voor Buitenlandse Zaken. Tussen 1980 en 1994 was er zijns inziens een uitstekende relatie met BZ. Op de vraag waarom dat ministerie dan voorstander was van opheffing, stelde hij dat BZ wellicht 'de goede momenten' erkende maar niet tevreden was over het totaalbeeld. Niet vergeten mocht worden dat de IDB een kleine dienst was die prioriteiten moest stellen. Ten aanzien van een aantal onderwerpen was er, volgens Meulmeester, een zeer goede prestatie geleverd. Dat BZ niet protesteerde tegen de opheffing van de IDB kon volgens hem wellicht worden verklaard doordat de dienst slechts aanvullende informatie verstrekke en misschien ook door de bezuinigingen. De afnemers was namelijk meegedeeld dat zij moesten gaan betalen voor het IDB-materiaal. Daartoe bleek alleen Justitie bereid. Achtergrond van de opstelling van BZ was, volgens Meulmeester, niet de kwaliteit van de berichtgeving door de IDB maar een combinatie van bovengenoemde factoren.³⁶ Een memorandum van de chef van de directie Westelijk Halfrond (DWH) van Buitenlandse Zaken uit mei 1992 lijkt Meulmeester in elk geval voor het Caribisch gebied in het gelijk te stellen:

'De ervaringen die DWH heeft met samenwerking met de inlichtingendiensten zijn positief. Met enige regelmaat vinden persoonlijke contacten plaats. Daarnaast worden diverse rapporten ontvangen. De rapporten betreffen vrijwel uitsluitend Suriname, de Nederlandse Antillen en Aruba, met informatie over politieke aangelegenheden en persoonlijkheden, zomede drugskwesties. De verkregen informatie is over het algemeen geloofwaardig en nuttig, vooral in de zin van bevestiging, ondersteuning en/of detaillering van reeds bekende gegevens of bestaande opvattingen. Daarnaast behelzen de rapporten soms ook belangrijke nieuwe informatie. Gezien het bovenstaande zal het duidelijk zijn dat DWH belang blijft hechten aan voortzetting van de werkzaamheden van de inlichtingendiensten op de voor Nederland zo belangrijke terreinen als Suriname en de narcotica-aangelegenheden in de West.'³⁷

Minister Relus ter Beek van Defensie had eind 1990 in elk geval geen bezwaren tegen de opheffing van de IDB. Zijn ambtgenoot Dales ook niet, als er maar voldoende scheiding tussen militaire en civiele inlichtingenvergaring zou bestaan. Voordat minister van Justitie Ernst Hirsch Ballin had gereageerd op de vragen van Algemene Zaken in het kader van de GEO-operatie, stond het besluit van Lubbers al vast.

Op 5 november 1990 vond een 'brainstorm-sessie' plaats,³⁸ waarop de boedel van de IDB werd verdeeld. De BVD met zijn "'uitgerekte" defensieve taakstelling' zou nucleaire, biologische en chemische proliferatie, rakettechnologie en ad-hoc vragen van BZ voor zijn rekening nemen. Maritieme en militaire inlichtingenver-

garing werd conform de wens van minister Dales overgeheveld naar de MID. 'Vooralsnog' zou de IDB activiteiten op het gebied van s & T blijven verrichten, alsmede de economische inlichtingenvergaring met een offensief karakter, voornamelijk de bewerking van *intercepts*, ten behoeve van EZ en Verkeer & Waterstaat. Dat de IDB deze laatste taken voorlopig zou blijven verrichten, vloeide voort uit internationale afspraken die tot in de tweede helft van 1993 doorliepen. Tegen de tijd dat deze verplichtingen vervielen, zou de top van Algemene Zaken kunnen bezien of er wellicht nog behoefte bestond aan 'een (zeer) kleine gespecialiseerde flexibele IDB met professionele "infrastructuur" (± 15 medewerkers)', waarvan op ad-hocbasis en tegen betaling gebruik gemaakt zou kunnen worden door andere departementen. Een andere mogelijkheid zou zijn de oprichting van een *Joint Intelligence Committee* onder leiding van de coördinator, zoals bijvoorbeeld Groot-Brittannië dat al decennialang kende. De overdracht van taken en de vorming van een kerngroep van vijftien medewerkers zouden in de loop van 1991 hun beslag krijgen.

Na kennisneming van deze bespreking had minister-president Lubbers geen principiële bezwaren tegen opheffing van de IDB, zo liet hij op 19 november 1990 aan Hoekstra weten. Op 23 november nam de premier het beginselbesluit dat de IDB taken zou afstoten naar de BVD en de MID. De dienst zou 'voorlopig' de resterende taken nog zelf blijven doen, maar die zouden waarschijnlijk per 1 januari 1994 worden beëindigd.³⁹ Wanneer precies is ons niet bekend, maar vermoedelijk ergens in november 1990, vond een zogeheten 'kleine' ministerraadsvergadering plaats, waaraan Lubbers, Van den Broek, Dales, Ter Beek en Hirsch Ballin deelnamen, die instemde met het besluit tot opheffing van de IDB op termijn.⁴⁰ Op 20 december bracht premier Lubbers de overige ministers van dit overleg op de hoogte.⁴¹

De Golfoorlog

Intussen had zich voor de IDB echter een nieuw houvast aangediend. In de zomer van 1990 waren troepen van de Iraakse leider Saddam Hussein tot verontwaardiging van bijna de gehele wereld Koeweit binnengevallen. Onder aanvoering van de Verenigde Staten verzamelde een groot aantal landen strijdkrachten die, na een maandenlange blokkade, begin 1991 Saddams troepen uit Koeweit verdreven en een deel van Irak bezetten. Saddams actie kwam voor de westerse geheime diensten, die na het eind van de Koude Oorlog in een identiteitscrisis verkeerden, als een geschenk uit de hemel. Plotseling was er weer sprake van een concreet doel en van een mogelijkheid om tegenover de eigen regering nut en noodzaak van de dienst aan te tonen. Dat gold ook voor de Nederlandse diensten. Bij zijn afscheid als hoofd van de MID eind 1993 zei commodore P.J. Duijn daarom: 'Als de MID nog eens een zaal moet vernoemen naar iemand, moeten ze hem maar de Saddam Hussein-zaal noemen'.⁴²

Ten tijde van de Golfcrisis maakten zowel de IDB als de BVD fouten bij hun rapportage aan de ministerraad. De IDB kwam na de bezetting van Koeweit met een rapport dat een belangrijke Iraakse militaire aanval in noordwestelijke richting voorspelde. Dat zou een bedreiging kunnen zijn geweest voor de Nederlandse Patriot- en Hawk-eenheden, die gestationeerd waren op het Turkse vliegveld van Diyarbakir, dichtbij de Iraakse grens. De eerste de beste infanterist had de ministerraad echter kunnen vertellen dat zo'n aanval onmogelijk was gezien de weersomstandigheden (kou en sneeuw), de terreingesteldheid en de omvang van de beschikbare Iraakse gevechtseenheden.

De BVD bracht grote schrik in het kabinet teweeg door te voorspellen dat Irak in staat was Israël, waar zich een Nederlandse Patriot-eenheid bevond, te bereiken met Scuds met gasladingen. ‘Onze jongens’ stonden volgens de BVD dus bloot aan groot gevaar. Deze voorspelling was tegen het zere been van de MID, die na uitvoerig overleg met Amerikaanse, Britse, Franse en Duitse zusterdiensten minister van Defensie Relus ter Beek had verzekerd dat Irak daarvoor de mogelijkheden niet had.

Afgezien van deze missers waren de Nederlandse diensten succesrijk tijdens de Golfcrisis. Zo beschikte een van de diensten over informatie afkomstig uit de *inner circle* van Saddam Hussein. Daarnaast wist de IDB dankzij een westers s & T-programma, waarbinnen de stand van de technologie in potentieel vijandige landen werd gevolgd en geanalyseerd, bijzonder nuttige inlichtingen aan Nederlandse en buitenlandse instanties te geven omtrent de stand van de Iraakse technologie, vooral op het terrein van de wapenontwikkeling, en over de aankoop door Irak van producten ten behoeve van chemische oorlogsvoering. De IDB deelde tijdens de oorlog als distributeur in het succes van het TIVC en profiteerde van de betrekkingen met de zusterdiensten. Zo bleek Israël een zeer goed ontwikkeld systeem te hebben om scheepvaartbewegingen in de gaten te houden, wat ten tijde van de blokkade van Irak van groot belang was.

De bijdrage van de IDB aan het westerse optreden in de Golfoorlog en de voorlichting aan de Nederlandse regering leverden de dienst veel complimenten op. Premier Lubbers stak in de Tweede Kamer tijdens het debat over de Golfoorlog de loftrompet over de nationaal en internationaal gewaardeerde bijdrage van de IDB, uiteraard zonder duidelijk te maken welke rol de IDB nu precies had gespeeld. De s & T-rapporten kregen tijdens de oorlog een hogere waardering van de Amerikanen dan ooit tevoren. Bovendien had de IDB de Amerikaanse autoriteiten op de hoogte weten te stellen van de nachtkijkers die door de Iraakse militairen werden gebruikt. Het was aanleiding voor de Amerikaanse luchtmachtinlichtingendienst om na afloop van de oorlog een bijzonder lovende brief te sturen aan Meulmeester, waarin vooruitgezien werd naar ‘many more years of cooperation’. Dat was een ietwat optimistische gedachte.

‘Een wissel op een onzekere toekomst’: de opheffing

Irritatie bij het personeel en zijn vertegenwoordigers

Nadat het principebesluit van Lubbers tot opheffing was gevallen, moest ‘het laatste varkentje’ nog worden gewassen: de IDB-medewerkers en de Tweede Kamer moesten op de hoogte worden gebracht. Op 26 november 1990 lichtte Meulmeester de dienstcommissie (DC) van de IDB in over het principebesluit van Lubbers.¹ Er zouden geen gedwongen ontslagen vallen. IDB-personeel zou ‘mee’ verhuizen met de naar andere diensten af te stoten taken. Meulmeester liet het personeel via de DC tevens weten dat in januari 1991 begonnen zou worden met de voorbereiding van een wijziging van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, die nog geen drie jaar oud was, in verband met de opheffing of drastische reorganisatie per 1 januari 1994.

Twee dagen later, op 28 november 1990, lichtte Lubbers door middel van een brief de voorzitter van de vaste Kamercommissie, Elco Brinkman, in dat het kabinet vijf varianten ten aanzien van de toekomst van de IDB onder ogen had gezien: voortzetting met het bestaande takenpakket; colokatie met de BVD; opheffing, waarbij de taak van de IDB zou worden overgenomen door de MID; onmiddellijke opheffing; overheveling van een deel van de IDB-taken naar de BVD, waarna de IDB in afgeslankte vorm nog een aantal jaren zou voortbestaan in verband met internationale verplichtingen. Met een summiere toelichting maakte hij duidelijk dat het kabinet voor de laatste variant had gekozen. Opheffing zonder meer noemde de premier ‘het trekken van een wissel op een onzekere toekomst’. Ook maakte de premier gewag van de mogelijkheid in 1994 een flexibele IDB van vijftien medewerkers of een *Joint Intelligence Committee* te vormen. Brinkman werd verder nog meegedeeld dat nader te bezien viel hoe in de toekomst de *green light procedure* moest worden beheerd jegens de bevriende buitenlandse zusterdiensten. Die procedure hield in dat deze zusterdiensten de toestemming van de Nederlandse inlichtingengemeenschap nodig hadden om Nederlandse onderdanen te rekruteren en dat zij de opbrengsten van operaties met behulp van Nederlanders moesten delen met de Nederlandse diensten.²

Op 12 december 1990 stelde premier Lubbers de voltallige vaste Kamercommissie in kennis van zijn voornemen de IDB op te heffen. Als redenen noemde Lubbers zowel de gewijzigde situatie in Midden- en Oost-Europa als de efficiency-operatie

bij de overheid. Het trof dat in de kritieke fase die de IDB nu inging de leden van de vaste Kamercommissie meer dan gemiddeld geïnteresseerd waren in de hun toevertrouwde materie. Dat gold met name voor Van Mierlo en commissievoorzitter Brinkman, en in iets mindere mate ook voor vvd-fractievoorzitter mr. F. Bolkestein. Alleen pvda-fractie leider Thijs Wöltgens, 'een beer in winterslaap',³ miste elke belangstelling voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten.

Nadat de commissie had ingestemd met de overheveling van een aantal IDB-taken naar de BVD,⁴ kon Meulmeester op 17 december het betrokken personeel zelf inlichten. De volgende dag werd de Bijzondere Commissie (BC) van het ministerie van Algemene Zaken, een soort ondernemingsraad die vanaf medio 1977 bij het ministerie bestond, op de hoogte gebracht.⁵ In de BC overlegden vertegenwoordigers van alle geledingen van het ministerie en van de vakbonden, onder meer over personeelsaangelegenheden. Toen de BC zich op 21 januari 1991 over de kwestie boog, was zij duidelijk geïrriteerd. Al op 14 maart 1990 was in een BC-vergadering gewezen op de in het verleden gemaakte afspraak dat zij op de hoogte moest worden gesteld van op handen zijnde reorganisaties. Hoekstra had dit toen nogmaals toegezegd.⁶ Dit was echter niet gebeurd. De BC verweet de departementsleiding dat het kabinet een definitieve beslissing had genomen en deze aan de vaste Kamercommissie had voorgelegd alvorens haar daarin te kennen. Daarmee was het sinds 1978 bij de rijksoverheid bestaande beginsel⁷ geschonden dat de Bijzondere Commissie een advies moest kunnen uitbrengen opdat de Tweede Kamer dit bij haar afweging kon betrekken. De BC verlangde een onderbouwing van de door Lubbers gemaakte keuze voor opheffing op termijn van de IDB en eiste inzage in de onderliggende stukken.⁸

Op een formele overlegbijeenkomst op 29 januari 1991 van de BC met Hoekstra bleek het IDB-personeel er bijzonder veel moeite mee te hebben dat het niet was gekend in de overweging van alternatieven voor het voortbestaan van de IDB. Het afwegingsproces dat in de 'kleine ministerraad' had geleid tot het beginsel-opheffingsbesluit was ondoorzichtig. Van het IDB-personeel zou niemand er iets van begrijpen, 'mede ook gezien in het licht van de Golfcrisis'. Hoekstra, die van diverse kanten het vuur aan de schenen werd gelegd, zegde toe de BC bij de verdere gang van zaken rond de reorganisatie 'volledig' te zullen betrekken en haar niet meer voor voldongen feiten te zullen plaatsen. De BC eiste dat er een garantie zou komen dat het IDB-personeel zijn functies zou volgen bij overbrenging naar andere diensten. Een inspanningsbelofte van de minister-president was onvoldoende. Volgens Hoekstra was de door Lubbers vastgelegde inspanningsverplichting evenwel allerminst een gratuite uitspraak. Hij meende dat er ook een sociaal statuut zou komen en hij was bereid een 'non-ontslag-garantie' af te geven. Een van de aanwezigen⁹ wees Hoekstra erop dat in het kader van de Grote Efficiency Operatie in de ministerraad was afgesproken dat individuele ministers zo'n garantie helemaal niet mochten afgeven. Hoekstra meende in deze specifieke situatie zo'n waarborg echter wel te kunnen geven. Maar in het geval dat herplaatsing van IDB-personeel bij een van de andere geheime diensten niet mogelijk was, mocht niet worden

gerekend op een positie bij het kleine ministerie van Algemene Zaken met zijn gespecialiseerde functies.

Na een korte schorsing van de vergadering werd van de zijde van de BC irritatie over de leiding van Meulmeester naar voren gebracht. De dienstcommissie van de IDB had de indruk dat hij al lang bezig was met de formering van een kerngroep en de personele invulling daarvan. Het personeel kreeg niet het idee dat er sprake was van open en reëel overleg. De aanvankelijke bewering van Meulmeester dat de dienstcommissie in deze materie geen adviesrecht had, had die indruk versterkt. Hoekstra probeerde de ergernis weg te nemen met de toezegging bereid te zijn persoonlijk het IDB-personeel te informeren en als zijn mening naar voren te brengen dat er een ruimhartig informatiebeleid in deze zaak moest bestaan.¹⁰

De BC bleef echter verontwaardigd over de gevolgde procedure en gaf daaraan lucht in een boze brief aan de vaste Kamercommissie, getekend door de voorzitters van de drie centrales van ambtenarenorganisaties: J. van der Scheur (ACOP), A.M.G. Lohman (CCOOP) en R. de Vries (CMHF). Omdat het voornemen ten aanzien van de IDB tot een verlies van ten minste 35 arbeidsplaatsen zou leiden, verzocht de BC de Kamercommissie er bij Lubbers op aan te dringen om zijn besluit in heroverweging te nemen en te kiezen voor colokatie van de IDB met de BVD, een variant die voor de BC wél bespreekbaar was.¹¹

Ook de IDB-medewerkers waren niet tevreden met Hoekstra's uitleg en toezeggingen. Na uitvoerig onderling overleg stuurde het voltallige personeel op 11 april 1991 een lange brief aan Lubbers.¹² Daarin wezen zij erop dat de activiteiten met betrekking tot Centraal- en Oost-Europa de laatste jaren al een zeer beperkt deel van de IDB-activiteiten hadden uitgemaakt, namelijk minder dan tien procent. Zij benadrukten dat de vooruitzichten van sommige landen in die regio verre van rooskleurig leken. Daardoor en door de veranderde relatie tussen Nederland en die landen was de belangstelling voor het politieke en economische reilen en zeilen van die staten bij diverse Nederlandse ministeries alleen maar groter geworden.¹³ Volgens de IDB'ers bezat de dienst juist ten aanzien van deze landen dankzij internationale contacten een bijzondere informatiepositie. De IDB'ers hadden grote twijfels over de mogelijkheden om voor de 35 medewerkers die de IDB als gevolg van de reorganisatie zouden moeten verlaten, 'een adequate plaatsing bij een van de andere diensten' te vinden.

De IDB'ers trokken in twijfel of het kabinetsbesluit de doelmatigheid wel zou bevorderen. Lubbers had volstaan met de verwerping van een viertal varianten die inhoudelijk zozeer verschilden, dat volgens de IDB-medewerkers niet van reële keuzemogelijkheden kon worden gesproken.

Cynisch merkten zij op dat het enige concrete efficiëntie-bevorderende element dat zij in de brief van Lubbers konden ontdekken, het onderbrengen van de ene dienst bij de andere betrof. Kennelijk had die andere dienst – de BVD – door omstandigheden kantooruimte over, en dat kon tot besparingen leiden. De IDB'ers waren er echter van overtuigd dat het werken in één gebouw in Leidschendam de taken van beide diensten zou bemoeilijken.

Het personeel liet weten 'hoogst ongelukkig' te zijn met de door de betrokken ministers uitgesproken voorkeur. De medewerkers waren van mening dat uit gebrekkige alternatieven was gekozen voor een weinig werkbare variant, die het gestelde doel niet diende en slechts nieuwe problemen schiep:

'Zo dreigt de BVD met taken te gaan worden belast waarvan eerst met recht kan worden gesteld dat zij zich niet verdragen met de wettelijke scheiding tussen offensieve (inlichtingen-) en defensieve (veiligheids-) activiteiten.'

Ook bij overname van de taken van de IDB door de MID was niet duidelijk hoe de efficiëntie zou worden bevorderd. Een positieve noot ontbrak niet in de brief van de IDB'ers. Zij erkenden dat ook de IDB een bijdrage kon leveren aan de efficiëntiebevordering, bijvoorbeeld door aanpassingen binnen de organisatie of het zoeken naar geschikte inwoning. Het personeel was graag bereid varianten toe te voegen 'aan de ten onrechte als limitatief geaccepteerde opsomming' in Lubbers' brief en actief mee te denken over veranderingen. Het IDB-personeel deed dan ook een dringend beroep op Lubbers en de overige betrokken ministers om terug te komen op hun standpunt.

Deze actie van het personeel had weinig resultaat. De enige gunstige ontwikkeling voor de IDB aan de kant van de regering was de verlate schriftelijke reactie van Hirsch Ballin aan Lubbers op 14 januari 1991, waarin de minister van Justitie ter ondersteuning van de CRI aandrang op vijf extra arbeidsplaatsen bovenop de vijftien die aan de afgeslankte IDB waren toebedacht. Deze extra capaciteit achtte hij nodig ten behoeve van kwesties als Suriname, groeiende politiecontacten met Oost-Europese staten, ontwikkelingen van immigratiestromen en de gevolgen van politieke gebeurtenissen in bepaalde landen waaruit emigranten naar Nederland trokken: 'De IDB kan immers bij bronnen die voor anderen niet of moeilijk toegankelijk zijn'.¹⁴

Op 17 april ging de MICIV akkoord met een aanbeveling van het CVIN om de IDB in te krimpen tot twintig operationeel inzetbare medewerkers en tot colokatie van de IDB met de BVD. Met dit personeelsbestand zou de IDB zich beperken tot inlichtingenvergaring op technisch-wetenschappelijke gebied, de internationale drugshandel en de proliferatie van massavernietigingswapens. In de loop van 1993 zou dan worden gezien of de IDB-activiteiten na 1 januari '94 nog zouden worden voortgezet.¹⁵

Op 22 april bracht Hoekstra het IDB-personeel persoonlijk van dit besluit op de hoogte. Tevens deelde hij de medewerkers mee dat overleg tussen de hoofden van de IDB, BVD, MID en CRI over herplaatsing van IDB-personeel weinig concrete resultaten had opgeleverd.¹⁶

De volgende dag, 23 april 1991, was de vaste Kamercommissie aan de beurt. Lubbers vertelde de fractievoorzitters dat zijn besluit nu vaststond: de IDB zou uiteindelijk worden opgeheven.¹⁷

De wissel op Hoekstra

Met aan de ene kant het besluit van Lubbers, gedekt door het kabinet en de vaste Kamercommissie, en aan de andere kant het wantrouwen van het IDB-personeel jegens Meulmeester zou een zware wissel worden getrokken op Hoekstra. Oud-medewerkers van de IDB die Meulmeester als hoofd meemaakten, zijn verdeeld over zijn managementkwaliteiten. De meesten vellen een zeer negatief vonnis ('een nog grotere risée dan Romijn'), anderen daarentegen hebben een gematigd positief oordeel over zijn bekwaamheden als operateur. In zekere zin kleefde aan hem hetzelfde bezwaar als aan Hagen in de jaren zeventig. Als hoofd van de dienst kwam hij niet los van de verslavende invloed van het operationele werk. Meulmeester, die over stalen zenuwen zou beschikken, bleef teveel operateur. Wat erger was, hij kon ook buiten het operationele vlak niet meer ophouden met opereren. IDB'ers die hem van nabij meemaakten, achten de term 'operationeel gedeformeerd' op hem van toepassing. Volgens een was hij geboren met die beroepsdeformatie. 'Slim, sluw en geslepen, maar niet echt intelligent' zijn in gesprekken met IDB'ers regelmatig terugkerende kwalificaties van de man die in 1986 de leiding van de dienst overnam. Ook de woorden 'koud' en 'egocentrisch' worden gebruikt. Van zijn 'totalitaire' wijze van leidinggeven, waarbij hij verdeel- en heersmethoden gebruikte, waren maar weinigen gecharmeerd.¹⁸ Meulmeester, die in de ogen van een aantal van zijn medewerkers was bevangen door een soort paranoia, verspreidde in Villa Maarheeze, zoals een van hen het noemde, een 'geheimzinnigheidsvirus'. Meulmeester zou een verklikkersmentaliteit onder het personeel hebben teweeggebracht. Medewerkers werden gestimuleerd om over elkaar te rapporteren. Dat kon gaan over hun rapportage, maar ook over bijvoorbeeld het achterlaten van documenten op het bureau, wanneer een medewerker even zijn kamer verliet.

Eind 1990, aan de vooravond van de Golfoorlog, was Alkemade vertrokken als coördinator. Door de integratie van de drie militaire inlichtingendiensten was de noodzaak vervallen opnieuw een militair als coördinator aan te stellen. Alkemade had daarom voorgesteld het coördinatorschap te combineren met een bestaande functie op het ministerie van Algemene Zaken. Zo werd Hoekstra, die vanaf 1986 als secretaris-generaal in toenemende mate betrokken was geweest bij de problematiek van de IDB, begin 1991 tevens coördinator.

Een bewijs dat hij als coördinator zijn taak goed vervulde, is dat de top van de MID redelijk tevreden was over deze eerste 'civiele coördinator'.¹⁹ Hoekstra vatte zijn 'bijbaan' dan ook niet licht op. Het coördinatorschap kostte hem volgens eigen zeggen één à anderhalve dag per week.²⁰ Hij zag zich gedwongen zich intensief met de IDB bezig te houden, in de eerste plaats door eens in de twee weken overleg te voeren met Meulmeester.²¹ En dan nog dacht hij wel eens 'dat het beginsel "need to know" zodanig is dat je ook als coördinator nauwelijks meer weet wat er precies omgaat'.²²

Op 1 mei 1991, een week nadat Lubbers de vaste Kamercommissie van zijn definitieve besluit op de hoogte had gebracht, vergaderde de Bijzondere Commissie

van Algemene Zaken opnieuw met Hoekstra. Uit het relaas van de secretaris-generaal, annex coördinator, viel op te maken dat er maar weinig taken van de IDB naar andere geheime diensten zouden overgaan. De hoofden van de andere diensten, die al te kampen hadden met boventaligheid bij hun eigen personeel, verzetten zich fel tegen de overname van IDB'ers. Wel kon Hoekstra tijdens de bijeenkomst een concept-sociaal statuut ronddelen, waarover enkele weken later zou worden vergaderd.²³ Twee dagen later, op 3 mei, ging het voltallige kabinet akkoord met het MICIV-besluit tot – voorlopig – inkrimping van de IDB tot twintig medewerkers.²⁴

Op 11 juni vond informeel technisch overleg met de BC plaats over het ontwerp-sociaal statuut. Op een groot aantal punten stelde de commissie wijzigingen ten gunste van het personeel voor. Het belangrijkste verlangen bleef een 'non-ontslag-garantie'. Voor het overige leken de aanwezigen het redelijk eens.²⁵

Dat veranderde toen op 2 juli de voltallige BC weer bijeenkwam om zich over het sociaal statuut IDB te buigen. Hoekstra bleek inmiddels in het overleg van de secretarissen-generaal de reorganisatie te hebben aangemeld als een onderdeel van de Grote Efficiency Operatie. Daardoor ontstond het risico dat afspraken die waren gemaakt in de Bijzondere Commissie over de 'non-ontslag-garantie' en de financiële opbrengst van de reorganisatie *overruled* konden worden door het kabinet. Na onderhandelingen over onderdelen van het sociaal statuut ging de BC hiermee ten slotte toch akkoord.²⁶

De kerngroep

Er kon nu een begin worden gemaakt met de selectie van het IDB-personeel dat in aanmerking kwam voor de kerngroep, die zich in beperkte mate met verwerving zou bezighouden. Er zou een viertal leidende functies blijven bestaan: hoofd Financiën en Algemeen Beheer; hoofd Vertalingen en Automatisering; hoofd Operationele Administratie en hoofd Operaties. Deze laatste functie was ondanks de reductie van taken en personeel beslist geen sinecure, zoals blijkt uit de taakomschrijving: het geven van leiding aan en het coördineren van operationele activiteiten; het doen uitvoeren van operaties en in bijzondere gevallen in opdracht van het hoofd IDB zelfstandig uitvoeren van operaties; zorgdragen voor de verzending van de eigen resultaten; het leiding geven aan operaties van menselijke bronnen, de *humint*-acties, van het ministerie van Defensie; het adviseren van het hoofd IDB over operationele aangelegenheden; het waarnemen van de functie van het hoofd IDB tijdens diens afwezigheid; het leggen en onderhouden van contacten met alle daarvoor in aanmerking komende personen en instanties, nationaal en internationaal; en het bewaken van het toegewezen operationele budget.²⁷

Volgens het concept-personeelsplaatsingsplan van 12 augustus 1991 zou een drietal afdelingen in de sfeer van de verwerving overblijven, te weten een Technisch-Wetenschappelijk Afdeling (TWA), een Operationeel Economische Afdeling

(OEA) en een Justitiële Afdeling (JA).²⁸ Deze laatste twee afdelingen – OEA en JA – zouden offensieve operaties in het buitenland uitvoeren. Daarbij zou de Justitiële Afdeling zich op drugsaangelegenheden richten, voornamelijk in Suriname en de Nederlandse Antillen. Zij zou daartoe operaties uitvoeren vanuit onder meer Cayenne en Caracas. Voor OEA bleven twee formatieplaatsen beschikbaar, voor de Justitiële Afdeling vijf. De taak van de Technisch-Wetenschappelijke Afdeling, in de wandeling nog steeds aangeduid als s & T, bleef onveranderd gericht op de vergaring van technisch-wetenschappelijke inlichtingen, waaronder de kennis van proliferatie van massavernietigingswapens een steeds prominentere rol ging innemen. Er was dus geen afdeling meer voor politieke inlichtingenvergaring. Daarnaast had de MICIV begin 1991 besloten per 1 september 1991 de operationele werkzaamheden van de IDB in de maritieme sector ten behoeve van de Marine en Defensie stop te zetten.

In de nieuwe functieomschrijving van alle verwerfers stond vermeld dat hun kon worden opgedragen een station in het buitenland op te zetten en te leiden. Dit was een aanmerkelijk actievere taakomschrijving dan de oude.²⁹

Op 1 september 1991 trad de kernorganisatie van twintig personeelsleden, bijgestaan door een aantal boventallige medewerkers, in werking. Haar was geen rustig bestaan beschoren.

Conflicten tussen Meulmeester en medewerkers

Kennelijk gestimuleerd door de onrust die de reorganisatie bij het personeel had teweeggebracht, begonnen berichten daarover hun weg te vinden naar de pers. *De Volkskrant* meldde op 6 september 1991 dat Lubbers de IDB opdracht had gegeven een onderzoek in te stellen naar de handel in cocaïne vanuit Suriname. Het onderzoek zou worden uitgevoerd door medewerkers van de dienst, die op ambassades in de regio zouden worden gestationeerd.³⁰ Een maand later wist het *Limburgs Dagblad* te melden dat dertig van de vijfenveertig tot vijftig IDB-medewerkers zouden moeten afvloeien. Uit de meerjarenramingen voor de personeelslasten bleek dat die zouden dalen van 3,7 miljoen gulden in 1992 naar 2,3 miljoen in 1994 en latere jaren.³¹ Algemene Zaken zelf schatte intussen de financiële opbrengst van de reorganisatie van de dienst nog gunstiger in: zij zou in 1994 maar liefst 1,8 miljoen gulden bedragen, een halvering dus van het bestaande budget.³²

Ook de geruchten over fraude bij de dienst staken in deze periode weer de kop op. De medewerkers van de IDB in het buitenland werden betaald uit de geheime begroting. Hoe deze betalingen verliepen, was niet duidelijk, maar het vermoeden bestond dat de Stichting Vrienden van de Biathlon (VRIBIA) op de Meppelweg 387 te Den Haag daar alles mee te maken had. Deze stichting was op 18 januari 1983 opgericht door Romijn en IDB-medewerker N.J. de Vries. Zij had formeel ten doel het in stand houden van de faciliteiten met betrekking tot de beoefening

van de biathlonsport en al hetgeen daarmee samenhangt of daartoe bevorderlijk kon zijn. Na het vertrek van Romijn bij de dienst was Meulmeester hem als voorzitter van de stichting opgevolgd. Vanaf 1 juli 1991 was IDB-administrateur L. Koelemij het enige andere bestuurslid, en wel als secretaris/penningmeester en bewaarder van de boeken en bescheiden.³³ IDB-personeel verdacht Meulmeester ervan uit deze cover-stichting onrechtmatig geld te hebben betrokken.

Tevens zouden hij en andere IDB'ers 'snoepreises' per vliegtuig hebben gemaakt en buitensporig dure tickets hebben gekocht. Daarnaast zou er sprake zijn van een tweetal met elkaar verweven fraudegevallen in verband met het feit dat Meulmeester na zijn aanstelling was blijven wonen in Sint Philipsland in Zeeland.³⁴ Meulmeester zou 'bedrijfskosten' van IDB-medewerkers hebben gedeclareerd waar het in feite onkosten betrof die hij voor de verbouwing van zijn eigen boerderijwoning 'de Punthoeve' in Sint Philipsland had gemaakt. Rekeningen die Meulmeester indiende zouden altijd vol gaten zitten. Met een schaar werden herkomst, datum, bestemming en andere relevante gegevens eruit geknipt zodat niet langer te achterhalen viel voor welk doel of welke missie de onkosten waren gemaakt. Het werk van de IDB was immers streng geheim.

Het tweede fraudegeval zou een zogenaamd *safehouse* betreffen. In werkelijkheid zou dit *safehouse* de flat van Meulmeester in Den Haag zijn geweest, waar hij door de week verbleef. Indien juist, was dit des te opmerkelijker omdat de IDB er na 1980 geen *safehouses* meer op nahield. Als er behoefte was aan een veilige plaats van samenkomst, werd in de nabijheid een hotelkamer gehuurd. Ondanks zijn flat in Den Haag zou Meulmeester jarenlang elke dag de reiskosten tussen Den Haag en Zeeland hebben gedeclareerd.³⁵ Deze vermeende fraude was, zoals we zagen, al in een eerder stadium door Jongasma aangekaart bij de toenmalige secretaris-generaal van Algemene Zaken, Ringnalda, maar deze had na een gesprek met de voorzitter van de Algemene Rekenkamer H. Peschar geen aanleiding gezien tot ingrijpen.

Nadat op 1 november 1991 een IDB-medewerker op een tweetal geluidsbanden, die hem ter beschikking waren gesteld voor hergebruik, opgenomen telefoongesprekken van collega's had aangetroffen, werd er onder het personeel gefluisterd dat de dienstleiding stelselmatig telefoongesprekken van medewerkers afliuisterde uit wantrouwen over de politieke betrouwbaarheid en de loyaliteit van het personeel aan de dienst.³⁶ Sommige medewerkers zagen in de banden zelfs het *bewijs* van een reeds lang onder hen levend vermoeden van afliuisterpraktijken door de dienstleiding onder het personeel.³⁷

In deze sfeer van verdachtmakingen streek Meulmeester een flink deel van de medewerkers verder tegen de haren in met een toespraak op 12 september 1991 voor het personeel, dat nog steeds boventallig was. Niet alle aanwezigen zullen goed hebben geslapen na de openbaring door Meulmeester van 'zijn droom' om medewerkers die niet goed functioneerden eruit te kunnen 'gooien'.³⁸

Als er sprake was van stekeligheden bij de IDB, dan had daarvan echter niet alleen het personeel last. Begin november uitte Meulmeester in een vergadering

met de nummers twee, drie en vier in de hiërarchie van de dienst, Van Asch (hoofd directie Verwerving), Van Boetzelaer (hoofd directie Verwerking) en L.A.A. Romeyn (hoofd afdeling s & τ, ressorterend onder Van Asch), tal van grieven tegen het personeel.

Dat leidde bij het drietal niet tot begrip voor het diensthoofd. Integendeel. Ten minste een van hen meende dat een buitensporige dienstreis van Meulmeester, ‘alarmerende berichten over de financiële administratie’ en het afluisterschandaal, dat de bekende laatste druppel was, aanleiding moesten zijn voor stappen tegen het diensthoofd.³⁹ Kort daarna bezocht een ander, Van Asch, secretaris-generaal Hoekstra, om de klachten over Meulmeester over te brengen. Op 18 november gingen de drie er gezamenlijk toe over het vertrouwen in hun diensthoofd op te zeggen. Een gesprek de volgende dag in het zogeheten managementberaad van Meulmeester met het trio leidde niet tot een oplossing. Er werd slechts gesproken over de onlustgevoelens die leefden onder het personeel. De ernstige vertrouwensbreuk werd niet weggenomen.⁴⁰ Dezelfde dag nog lieten de drie secretaris-generaal Hoekstra in een brief weten niet langer vertrouwen te hebben in het ‘management by terror’, zoals dat volgens hen door Meulmeester werd gevoerd.⁴¹ In deze brief schreven de drie verder dat het hoofd zijn personeel zou laten afluisteren via het interne telefoonsysteem. De zorgen van de drie zouden worden gedeeld door F. Pippel, voorzitter van de dienstcommissie. Het drietal verzocht Hoekstra de nodige maatregelen te treffen om tot een oplossing van de crisis te komen.⁴²

De volgende dag al, op 20 november, maakte Hoekstra tijd vrij voor een gesprek met het trio. Aan het eind daarvan verzocht hij hen hun klachten over Meulmeester op papier te zetten. Als resultaat daarvan ontving Hoekstra op 25 november een ‘memorie van grieven’, bestaande uit tien pagina’s beschuldigingen. ‘Als rode draad door het geheel loopt een patroon van onbetrouwbaarheid, manipulatie, willekeur en incompetentie’, aldus het trio, dat hierbij natuurlijk Meulmeester op het oog had. Onder meer wezen zij op de vele reizen en het ondoorzichtige financiële beleid van het IDB-hoofd. De drie lieten weten bevreesd te zijn dat langer aanblijven van Meulmeester als diensthoofd zou leiden tot ‘de ondergang van de IDB en op weg daarnaar toe het functioneel uitschakelen van een aantal medewerkers’.⁴³

Hoekstra reageerde snel op deze litanie. Twee dagen later al liet hij in een brief aan alle – nog ongeveer dertig – IDB-medewerkers weten dat hij ‘na hoor en wederhoor’ het volste vertrouwen had in Meulmeester. Volgens de secretaris-generaal waren de grieven deels door het diensthoofd weerlegd en deels waren ze van dien aard dat zij de zware conclusies van het ontevreden trio niet konden dragen. Hoekstra zag dan ook geen aanleiding voor het (doen) instellen van een nader onderzoek. Hij droeg de drie ondertekenaars op zich verder als goed ambtenaar te gedragen en voort te gaan met het uitvoeren van de werkzaamheden en ‘hierbij nauwgezet de door HIBD gegeven en nog te geven aanwijzingen op te volgen’. Zij moesten het dienstbelang goed in het oog houden en niets ondernemen waardoor de dienst en zijn bronnen schade zouden ondervinden. Wel zou nader

worden bekeken wie in de toekomst de functie van het hoofd bij diens afwezigheid zou waarnemen, een tik in de richting van Van Asch, die deze functie vervulde. Conform het door de ministerraad goedgekeurde MICIV-besluit zou vóór 1 januari 1994 een beslissing over de toekomstige positie van de IDB genomen worden. De dienst zou dus voldoende tijd hebben om zich in gereorganiseerde vorm te bewijzen. Hoekstra besloot zijn brief met de woorden: 'Ik ga ervan uit dat u nauwlettend en zorgvuldig het bovenstaande zult in acht nemen, respectievelijk zult uitvoeren'.⁴⁴ Terwijl Hoekstra in het voorjaar van 1991 nog een open oor scheen te hebben voor gevoeligheden van het personeel ten opzichte van Meulmeester, ging nu de deur stevig op slot. Wat Hoekstra niet in zijn brief vertelde was dat hij intussen Meulmeester opdracht had gegeven zijn communicatie met het personeel te verbeteren en meer vertrouwen te kweken.⁴⁵

De brieven volgden elkaar nu in snel tempo op. Nog op 27 november, dezelfde dag waarop Hoekstra Meulmeester witwaste, stuurden achttien verontwaardigde IDB-medewerkers, onder wie de drie hoofden, wederom een brief aan Hoekstra. Voor hen was de maat vol. Meulmeester functioneerde volgens hen gebrekkig als diensthoofd en dat bleef niet zonder gevolgen voor de dienst zelf. In opdracht van Meulmeester zouden telefoongesprekken zijn afgeluisterd en op de band opgenomen, hetgeen de briefschrijvers als onrechtmatig kwalificeerden. Verder was de verdenking gerezen dat 'regelmatig onrechtmatig, althans oneigenlijk gebruik' was gemaakt van fondsen, vallende onder de geheime IDB-begroting, waarbij aanzienlijke bedragen in het geding waren. Het gezag van Meulmeester als hoofd van de IDB kon om deze redenen niet langer worden aanvaard. Daarom werd verzocht hem met onmiddellijke ingang op non-actief te stellen. Met klem drongen de achttien ondertekenaars aan op een grondig onderzoek naar de belastende feiten. Zij verzochten de ambtelijke leiding van Algemene Zaken intussen op korte termijn de nodige maatregelen te nemen om het verdere functioneren van de IDB te waarborgen. De medewerkers mocht geen onnodige schade worden berokkend en de IDB moest een eerlijke kans krijgen zijn bestaansrecht te bewijzen.⁴⁶

Op 2 december reageerde Hoekstra op de brief van de achttien IDB'ers. Daarbij schreef hij naar aanleiding van de lijst met grieven van 27 november een gedachtewisseling te hebben gehad met vier vertegenwoordigers van de 'dissidenten'. Die hadden hun bezwaren tegen Meulmeester nog eens mondeling uiteen mogen zetten. Hoekstra had hun verzekerd dat berichten als zou de IDB spoedig worden opgeheven, uit de lucht waren gegrepen. Hij was verrast dat de negatieve berichten over het diensthoofd hem niet in een eerder stadium ter ore waren gekomen. De verdenkingen over de frauduleuze besteding van fondsen vond hij zeer ernstig, maar er was geen begin van bewijs geleverd. Op louter verdenkingen wenste hij niet in te gaan. Inmiddels had het hoofd Financiële Zaken van de IDB, Koelemij, op 2 december aan Hoekstra laten weten dat er voor de verdenkingen van fraude geen gronden aanwezig waren. Kennelijk was Koelemij snel op andere gedachten gebracht,⁴⁷ want enkele dagen tevoren was hij nog een van de achttien onderte-

kenaars geweest van de brief waarin deze beschuldiging was geuit. Volgens een oud-IDB'er zat Koelemij in een 'onmogelijke positie' doordat hij op grond van het *need-to-know*-principe niet mocht weten aan welke operaties, of non-operaties, de geheime gelden van de dienst werden besteed. Koelemij zou inmiddels ook een aantal niet nader gespecificeerde stukken uit de kluis hebben gehaald en elders opgeborgen, omdat hij niet wilde dat deze in 'onbevoegde handen' zouden komen. Hoekstra liet verder weten dat hij de IDB'er J.M. Theuerzeit opdracht had gegeven een onderzoek in te stellen naar het eventuele afluisteren van telefoongesprekken. De secretaris-generaal verzocht de medewerkers dringend hun actie tegen Meulmeester te staken. Mochten zij daartoe niet bereid zijn, dan was hij genooddacht om maatregelen tegen de ondertekenaars van de brief te treffen.⁴⁸

Nog dezelfde dag vond er een buitengewone overlegvergadering plaats van de IDB-dienstcommissie met Meulmeester, met als enige agendapunt: de aanklachten tegen het hoofd van de dienst. De reactie van Hoekstra was toen al bekend. De dienstcommissie bracht een lijstje in met enkele gesprekspunten die door het personeel aangedragen waren. Het ging hier, volgens de notulen, om 'het vinden van een creatieve oplossing' voor de impasse tussen de leiding en het overige personeel; 'het constructief maken van het vertrouwen en de communicatie' tussen de leiding en het overige personeel; het 'open spreken' in beraad, alsmede een goede verslaglegging en het opstellen van een reglement van orde voor het managementberaad, waarin het hoofd met zijn nummers twee, drie en vier overlegde. Meulmeester zegde tijdens de bijeenkomst toe de volgende dag in het dienstencentrum het voltallige personeel te informeren over zijn standpunten.⁴⁹

De deur in het slot

Met krachtige rugwind vanaf het Binnenhof plaatste Meulmeester zich op 3 december voor het voltallige IDB-personeel in de het dienstencentrum van Villa Maarheeze en sprak:

'Dames en Heren,

Normaliter spreek ik voor de vuist weg. Aangezien gebleken is dat zulks tot misverstanden kan leiden en de bedoeling van deze bijeenkomst een positieve is, lees ik de volgende verklaring voor.

1. De afgelopen periode van \pm drie weken heeft zich gekenmerkt door onrust en verdachtmakingen.
2. Een ieder van u weet zelf het beste welke rol zij of hij gespeeld heeft en ik ga hier niet verder op in.
3. Gelukkig heeft het recht gezegevierd en kunnen we weer aan het werk.
4. In het belang van de Dienst en onze bronnen verzoek ik uw medewerking om weer vol goede moed aan de slag te gaan en uw werkzaamheden nauwgezet uit te voeren.

5. Mijnerzijds zal ik alles wat in mijn vermogen ligt doen, teneinde het voortbestaan van de Dienst te waarborgen. Alléén kan ik dat echter niet bewerkstelligen. We zullen dat samen moet doen.
6. In de nabije toekomst zullen onder meer enige wijzigingen in de overlegstructuur aangebracht worden, teneinde communicatiestoornissen te voorkomen.
7. Wat mij betreft is hiermede dit hoofdstuk afgesloten; *ik* heb ervan geleerd en als dat bij u ook het geval is, zijn we er allen rijper en mogelijk ook iets wijzer door geworden. Dus, zand erover.
We gaan nu weer aan de slag en ik wens de Dienst, u en mijzelf hierbij veel succes en zonodig sterkte.
Dank u.⁵⁰

Na afloop van deze toespraak vouwde Meulmeester het papier waarvan hij had voorgelezen op en begaf zich tussen het verspreid zittende personeel naar de uitgang van de zaal. Tot zijn verbazing stond een medewerker van de afdeling Verwerking op en vroeg of hij mocht reageren. De verbouwereerde Meulmeester keek vragend naar het plaatsvervangend hoofd Personeelszaken, dat namens het ministerie van Algemene Zaken aanwezig was. Toen Meulmeester zag dat deze functionaris instemmend knikte, liep hij terug naar zijn kathedraal. Hierop stelde de medewerker dat de hoofden van de afdelingen Operatiën, Analyse en s & t hun vertrouwen in Meulmeester hadden opgezegd en zelfs ernstige beschuldigingen aan zijn adres hadden geuit. Bovendien hadden bijna alle medewerkers, ieder op eigen gronden, hun handtekening gezet onder een verklaring waarin het diensthoofd niet alleen van slecht management, maar ook van malversaties werd beschuldigd. Volgens de medewerker bleef, ook al was van dit laatste geen bewijs geleverd, het feit bestaan dat het personeel het kennelijk mogelijk achtte dat Meulmeester zich met zulke praktijken had ingelaten. En als men zelfs daaraan voorbijging, dan was het personeel nog van mening dat Meulmeester 'in tal van opzichten gebrekkig functioneert'. De spreker kon niet inzien hoe Meulmeester onder deze omstandigheden nog langer leiding kon geven aan de IDB.

De suggestie zijn functie neer te leggen werd door het diensthoofd echter niet aanvaard. Terugblikkend in 1997 gaf Meulmeester toe dat hij 'misschien in die periode al te gedreven overkwam om de mensen op te pompen' maar hij meende niet anders te kunnen doen in een poging de IDB te redden.⁵¹ Op 3 december kreeg Hoekstra het door hem verlangde bericht van het personeel: de IDB'ers zouden hun actie tegen Meulmeester staken.

Blijmoedig schrijft de BVD-historicus Engelen over deze periode:

'Zo was, naar het leek, de veenbrand onder het IDB-personeel aan het eind van het jaar 1991 misschien niet geheel geblust maar wel beheersbaar geworden ... Het begin van het jaar 1992 leek gekenmerkt te worden door een positieve grondhouding en terugkeer van de interne rust.'⁵²

Dat was een te optimistische inschatting. De rede van Meulmeester was uiteraard onvoldoende om de sfeer binnen Maarheeze te doen omslaan. Daarvoor waren de beschuldigingen tegen Meulmeester te ernstig, was de vertrouwensbreuk te groot en was de spanning te hoog opgelopen. In plaats van beter werd de sfeer slechter. Meulmeester betrok Van Boetzelaer niet langer bij het topperleg binnen de dienstleiding.

In een nieuwe brief aan het IDB-personeel op 19 december deelde Hoekstra de resultaten mee van het onderzoek dat Theuerzeit had ingesteld naar de herkomst van 'een tweetal geluidsbanden' waarop op 1 november gesprekken waren aangehouden van personeelsleden. Uit dit interne onderzoek kwam naar voren dat er inderdaad gesprekken waren opgenomen en dat dit waarschijnlijk ook was gebeurd in de jaren 1988, 1989 'en eerder'. Verder bleek uit dit onderzoek dat de geluidsbanden, al dan niet abusievelijk, waren opgenomen door de IDB-medewerker die belast was met beveiliging. Dat was echter in geen geval gebeurd in opdracht van of met medeweten van Meulmeester. Hoekstra had Theuerzeit inmiddels opdracht gegeven de geluidsbanden te vernietigen en daarvan proces-verbaal op te maken. Verder beraadde hij zich nog op eventuele nadere stappen tegen de verantwoordelijke ambtenaar. Aan Meulmeester had Hoekstra gevraagd dit soort ongewenste handelingen in de toekomst te voorkomen.⁵³

Voor althans een deel van het IDB-personeel was de uitkomst van Theuerzeits onderzoek niet bevredigend. Volgens hen had de onderzoeksopdracht verleend moeten worden aan iemand van buiten de dienst, in plaats van aan de IDB'er Theuerzeit, die Meulmeester reeds kende uit zijn periode bij de Marine Luchtvaart Dienst.⁵⁴

Het gevoel geruggensteund te worden door de departementsleiding moet bij Meulmeester na het 'onderzoek' naar de afgeluisterde telefoongesprekken nog zijn gegroeid. Het bracht hem tot een handeling die moeilijk geïnterpreteerd kon worden als een uitvloei van zijn 'zand erover'-toespraak. In een brief van 21 januari 1992 aan de hoofden Verwerving en s & t, Van Asch en Romeyn, deelde Meulmeester mee dat zij uit hun functies werden ontheven ten behoeve van een speciale geheime missie, waartoe hij opdracht kon geven op basis van de nieuwe functieomschrijvingen. Door twee van zijn belangrijkste mensen op die manier het veld in te sturen ontmande het IDB-hoofd feitelijk zijn organisatie. Volgens berichten in de pers zou de een naar Teheran gaan en de ander naar Bagdad, niet bepaald de minst gevaarvolle plaatsen in de wereld. De opdracht aan Romeyn lag in het verlengde van de dagelijkse werkzaamheden van de afdeling s & t, die ondermeer de aanwezigheid van nucleaire, bacteriologische en chemische wapens in Irak betroffen. Beide IDB'ers, behorend tot de meest uitgesproken critici van Meulmeester, kregen het consigne om snel af te reizen, maar zij vochten de hun verstrekte opdracht dadelijk aan bij de ambtenarenrechter.

In een gesprek anno 1997 met het voormalige hoofd IDB bestreed Meulmeester deze versie van de gebeurtenissen. Op 14 januari 1992 zou deze opdracht, die in eerste instantie mondeling werd gegeven, zijn geaccepteerd door beide betrokke-

nen. Van Asch zou later ook nog eens een schriftelijke bevestiging van zijn instemming hebben afgegeven. Meulmeester benadrukte dat het niet ging om missies naar Bagdad en Teheran, maar naar veiliger oorden in het Midden-Oosten. Bij deze missies zouden, net als bij andere, de persoonlijke veiligheid van de IDB'ers en de bronbescherming de hoogste prioriteit hebben gehad. Een van de betrokkenen had volgens Meulmeester op de eerste besloten zitting van de ambtenarenrechter in Den Haag dan ook nadrukkelijk laten weten dat de missie uitvoerbaar was en niet gevaarlijk. Op onze vraag of het gebruikelijk was dat de beide hoofden werden ingezet voor operaties in het buitenland, antwoordde Meulmeester: 'Nee, dit was een bijzondere opdracht en niet gangbaar.' Dat hij werd gegeven kwam volgens hem doordat het personeel was teruggebracht tot een kerngroep en de IDB zich moest bewijzen.⁵⁵

Geconfronteerd met deze beschrijving van de gang van zaken door Meulmeester reageerden betrokkenen furieus. In de eerste plaats omdat Meulmeester wel in de gelegenheid was geweest een gesprek met ons te voeren, terwijl het ministerie van Algemene Zaken andere oud-IDB'ers ten strengste had verboden met ons te praten, 'waarbij intimidatie niet werd geschuwd'.⁵⁶ In de tweede plaats om de volgens hen inhoudelijk onjuiste beweringen van het voormalige diensthoofd. Zijn doel was volgens hen wel degelijk geweest de 'beide heren van het terrein te verwijderen' en van de kant van de medewerkers was beslist bezwaar gemaakt tegen de opdracht. Volgens Romeyn hadden hij en Van Asch van Meulmeester niet op 14, maar op 21 januari een als 'Zeer Geheim' gerubriceerd stuk ontvangen, zonder overleg vooraf en zonder begeleidend commentaar. Via deze schriftelijke kennisgeving werden zij met onmiddellijke ingang van hun functie ontheven en werd hun opgedragen voorbereidingen te treffen voor een speciale geheime opdracht. De bewering van Meulmeester tegenover ons gedaan op 29 januari 1997, later nog eens bevestigd in een brief van minister-president Kok, dat Van Asch en Romeyn de opdracht 'zowel mondeling als schriftelijk' zonder bezwaar hadden geaccepteerd, noemde Romeyn 'een grove leugen'.⁵⁷ Zij waren juist onmiddellijk in verweer gegaan. De categorische weigering van Hoekstra in te gaan op een verzoek van de juridisch adviseur van de CMHF, die beiden bijstond, tot een gesprek was de aanleiding voor het beroep op de ambtenarenrechter, aldus Romeyn. Hij en Van Asch hadden vervolgens ten overstaan van de ambtenarenrechter nog eens verklaard dat de opdracht in strijd was met het Ambtenarenreglement en de functieomschrijving, en bovendien was hij levensbedreigend.⁵⁸

Open en bloot

Enkele dagen na de schriftelijke opdracht aan Van Asch en Romeyn en hun besluit de zaak aan de ambtenarenrechter voor te leggen had de laatste grote eruptie van de in het verleden al herhaaldelijk in opspraak gekomen dienst plaats. Op vrijdag 24 januari 1992 verscheen op de voorpagina van *Het Financieele Dagblad* een artikel

waarin werd gerefereerd aan de brieven die in november en december 1991 tussen Hoekstra en het personeel waren gewisseld. Volgens het artikel vermoedde het personeel van de geheime dienst dat Meulmeester onregelmatig gelden betrok uit de Stichting VRIBIA. Bovendien onthulde de auteur van het artikel dat 'een aanzienlijk deel' van de IDB-activiteiten tegen de drugscriminaliteit sinds 1991 op het conto stond van twee IDB'ers die *under cover* waren ondergebracht op de consulaire afdelingen van de Nederlandse ambassades in Cayenne en Caracas. Ten slotte maakte de auteur er melding van dat het hoofd Operatiën enkele dagen eerder op non-actief was gesteld.⁵⁹ De informatie uit *Het Financieele Dagblad* werd door vrijwel de gehele Nederlandse pers overgenomen.⁶⁰ Ook het in de internationale inlichtingenwereld veel gelezen blad *Intelligence Newsletter*, dat in Parijs verschijnt, berichtte erover.⁶¹

De publicatie in *Het Financieele Dagblad* veroorzaakte grote consternatie binnen Maarheeze. Nog op de dag van verschijning van het artikel sprak de dienstcommissie van de IDB met Hoekstra. Zij betreurde de mogelijke schade voor mensen en zaken, terwijl enig bewijs voor de vele beschuldigingen ontbrak.⁶² Hoekstra vond het bekend worden van de interne problemen ook buitengewoon ernstig, evenals het feit dat door deze publicatie 'een aantal operationele gegevens bekend zijn geworden'. Vooral dat laatste noemde hij 'niet alleen schadelijk voor het functioneren van de dienst, maar ... vooral bedreigend voor de veiligheid van de betrokken medewerkers van de IDB en de daaraan gerelateerde bronnen'.⁶³

Deze zorg betrof de stationering van de IDB'ers in Cayenne en Caracas. De gevolgen lieten niet lang op zich wachten. Al de dag na verschijning van het artikel in *Het Financieele Dagblad* deed Frits Hirschland in een schrijven aan het ministerie van Algemene Zaken zijn beklag over het volgens hem amateuristische optreden van IDB'er Hans Hartog in Cayenne.⁶⁴ Nog twee dagen later zond Hirschland, die kennelijk een appeltje te schillen had met de IDB, een fax aan het 'Nederlands Consulaat [in Cayenne], Att.: Afd. I.D.B. UNDERCOVER AGENT 000 "Triple Zero" De Weledele Heer Hans Hartog', met de uitnodiging bij terugkomst in Nederland eens een persconferentie te beleggen over de situatie in Suriname.

Naar aanleiding van de publiciteit trad ook Meulmeester zelf uit het schemerduister van zijn geheime dienst. Tegenover verscheidene kranten ontkende hij in alle toonaarden de jegens hem geuite beschuldigingen en liet hij weten juridische stappen tegen *Het Financieele Dagblad* te overwegen. Volgens hem was er een hetze tegen hem gaande van 'niet meer dan twee personen' voortvloeiende uit de reorganisatie. Naar zijn oordeel was drie jaar geleden slechts door een verkeerde schakeling opnameapparatuur op de telefoon van een medewerker aangesloten. Verder was er van een opheffing van de IDB geen sprake: 'De IDB blijft bestaan.'⁶⁵

In een interview met Max de Bok in *De Limburger* deed hij er nog een schepje bovenop door te suggereren dat de achttien IDB'ers die een brief vol klachten aan Hoekstra hadden gezonden waren 'misleid' door enkele van hun collega's. Volgens Meulmeester wisten de meesten niet eens wat in de 'memorie van grieven' zou hebben gestaan. Het gros van de ondertekenaars zou hem intussen excuses hebben

aangeboden.⁶⁶ Zij waren blind gevaren op de mededelingen van het bekende trio dat onvoldoende gehoor had gevonden bij Hoekstra. De drie oproerkraaiers hadden de rest van het personeel voorgesteld dat ze over ernstige bewijzen tegen Meulmeester beschikten. Zij hadden het voorgesteld alsof iedereen die wilde dat de IDB bleef bestaan en dat hij zijn baan behield, moest zorgen dat Meulmeester van het toneel verdween. Zo had volgens Meulmeester de Bende van Drie de overige vijftien ondertekenaars achter zich gekregen.⁶⁷ Een van de 'bendeleden' bestreed deze versie tegenover ons. Volgens hem zouden slechts drie, niet academisch opgeleide, medewerkers 'onder druk' op hun mening zijn teruggekomen.⁶⁸

Op maandag 27 januari schreef premier Lubbers aan de Tweede Kamer dat er voor de beschuldigingen over onrechtmatig gebruik van geld geen bewijs bestond. De 'zogenaamde afluisterpraktijk' was slechts een 'incident' geweest, waarbij nog kwam dat niet gebleken was dat Meulmeester erbij betrokken was geweest. De verantwoordelijke medewerker zou in het kader van de reorganisatie de dienst verlaten. Verder had Meulmeester op 14 januari met de DC een nieuwe opzet van het managementberaad besproken; op 23 januari had hij deze ingevoerd om de interne communicatie te verbeteren. De minister-president liet de Kamer weten dat de rijksrecherche was verzocht een onderzoek in te stellen naar de lekken naar *Het Financieele Dagblad*.⁶⁹ Volgens ingewijden zou ook de Criminele Inlichtingendienst van Zuid-Holland-Midden zijn ingeschakeld om de mogelijke verdere contacten van IDB'ers met vertegenwoordigers van de pers na te gaan.

Op 28 januari zond Lubbers een door Hoekstra samengesteld dossier aan de vaste Kamercommissie met een beschrijving van de gebeurtenissen rond de IDB sinds september 1991.⁷⁰ Een kort debatje in de Tweede Kamer, de volgende dag, voegde geen nieuwe gezichtspunten toe. Ria Beckers-de Bruijn, fractievoorzitster van GroenLinks, poogde de premier tot meer duidelijkheid over de problemen bij de IDB te bewegen door te verwijzen naar een verzielt klimaat binnen die dienst, waar 'slecht management, inmiddels [was] ontaard in pesterijen, pressie, manipulatie en erger'. De premier gaf geen krimp. De resultaten van het onderzoek door de rijksrecherche zouden alleen aan de vaste Kamercommissie worden meegedeeld.⁷¹

De premier mocht het afluisteren van IDB'ers dan als een 'incident' hebben bestempeld, bij een betere voorlichting zou de Kamer daar wellicht anders over hebben gedacht. In 1985 had het IDB-personeel al eens het bureau van een collega opengebroken en daarin vele bandjes aangetroffen van interne telefoongesprekken, geordend op naam van alle medewerkers. Die collega was van een van Meulmeesters naaste assistenten, Nico de Vries, die toen samen met Meulmeester het bestuur vormde van de Stichting Vrienden van de Biathlon. Hoekstra had trouwens in zijn brief van 19 december 1991 aan alle IDB-medewerkers zelf aangegeven dat het afluisteren in 1988, 1989 'en eerder' had plaatsgevonden.⁷²

Overigens hadden diverse dagbladen een zekere krampachtigheid in het Kameroptreden van de minister-president gesignaleerd. Volgens het dagblad *De Gelderlander*⁷³ bijvoorbeeld viel over een belangrijke verstoring van de verhou-

dingen in een overheidsorganisatie toch heel goed in openheid te praten zonder het vertrouwelijke karakter van de werkzaamheden zelf aan te tasten. In de *Haagsche Courant* opperde Robert Schouten dat Lubbers bezig was de 'rotzooi' van de IDB onder het tapijt te vegen.⁷⁴ En in *De Telegraaf* gaf vvd-Kamerlid Hans Dijkstal te kennen dat de premier eindelijk eens moest ophouden met nodeloze geheimzinnigdoenerij. Dijkstal vond dit nergens voor nodig, omdat het sovjetgevaar inmiddels niet meer bestond. Wat de IDB betrof, bekende hij het spoor inmiddels volledig bijster te zijn. Daar had zijn bijdrage tijdens de interpellatie door Beckers kennelijk onder geleden, want in de Tweede Kamer had hij zich bepaald niet zo krachtig uitgelaten als achteraf in *De Telegraaf*.⁷⁵

Op 30 januari verdedigde Lubbers in het overleg met de vaste Kamercommissie opnieuw Meulmeester. Daarmee was de zaak voor de premier afgedaan. Hij wachtte alleen de uitkomst van het onderzoek van de rijksrecherche nog af. De commissie drong aan op een zo breed mogelijk onderzoek. Volgens commissievoorzitter Brinkman had Lubbers

'de commissie al toegezegd dat hij daartoe stappen had ondernomen, maar wij hebben in dat gesprek nog eens bevestigd dat wij dat graag in een zo breed mogelijk kader wilden zien, deels vanwege het karakter van de dienst en deels omdat wij het gevoel hadden dat de kranteberichten een nogal brede strekking hadden en dat wij wat dat betreft graag de onderste steen boven wilden krijgen.'⁷⁶

Terwijl Lubbers zich met de hogere regionen bezighield, nam Hoekstra de 'werkvloer' voor zijn rekening. Op 29 januari deelde hij de IDB'ers mee dat voor zover een plicht tot geheimhouding in het geding was, hij daarvan ontheffing verleende waar het ging om de beantwoording van vragen van de rijksrecherche. Wel moest het IDB-personeel goed controleren of degene die zich aankondigde als rijksrechercheur ook inderdaad die functie bekleedde. Dit deed men door het telefoonnummer en het adres van die ambtenaar op te vragen en hem daar terug te bellen en zorgvuldig te verifiëren of zijn legitimatiebewijs klopte. Verder mocht telefonisch geen informatie worden verstrekt en moest het persoonlijke gesprek bij voorkeur plaatsvinden in het gebouw van het Paleis van Justitie in Den Haag.⁷⁷

Op 4 februari 1992 zat Hoekstra een overlegvergadering met de Bijzondere Commissie voor over de crisis rond de IDB. Volgens het verslag daarvan was het reorganisatieproces bij de IDB 'in de perceptie van de Voorzitter' goed verlopen. Hoekstra verwees naar het onderzoek van de rijksrecherche, dat hij in de BC in eerste instantie als een oriënterend onderzoek beschreef. Op de vraag of het verzoek van Ria Beckers om een breder onderzoek was gehonoreerd, wilde hij niet ingaan. Hij wilde wel een waardeoordeel geven over deze gehele kwestie 'in die zin dat indien de spanning blijkbaar zo hoog is opgelopen als zij is, men naar hem had moeten komen en niet de publiciteit had moeten zoeken'.

Een deelnemer aan het BC-overleg deelde verder mee dat ook de vakcentrales

verrast waren door de explosie, zeker gelet op de voorgeschiedenis. Hij vond het echter vreemd dat de Tweede Kamer wel de brief van de dienstcommissie had gezien waarin de publiciteit werd betreurd, maar niet op de hoogte was gesteld van bijvoorbeeld de door achttien personeelsleden ondertekende memorie van grieven. Op die manier moest bij de volksvertegenwoordiging toch een scheef beeld ontstaan.⁷⁸ Hoekstra antwoordde hierop 'dat in het betrachten van openheid de handicap is dat het hier om een geheime dienst gaat'. Bovendien was hij niet bepaald van plan conclusies te verbinden aan 'mededelingen van personeelsleden die het vertrouwen opzeggen in boven hen gestelden'. Op grond van mededelingen van de voorzitter van de dienstcommissie nam hij aan dat inmiddels de rust was weergekeerd in Villa Maarheeze, maar hij kon slechts hopen dat er weer normaal werd gewerkt.⁷⁹

Toen de Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen, de CMHF, de verkeerde indruk uit de bijeenkomst naar buiten bracht dat het rijksrechercheonderzoek breed van opzet zou zijn,⁸⁰ corrigeerde de minister-president dat dadelijk in een brief aan de Tweede Kamer. Daaruit bleek dat de rijksrecherche slechts moest nagaan wie verantwoordelijk was voor het lekken.⁸¹ Het toegezegde brede onderzoek was dus na een week al weer van tafel.

Plotselinge opheffing

Intussen was bij het ministerie van Algemene Zaken de vaste overtuiging gegroeid dat individuele IDB'ers en agenten in binnen- en buitenland ernstig risico liepen. Ook het landsbelang was daardoor in gevaar. Op 11 februari berichtte Lubbers daarom aan alle leden van zijn kabinet dat de IDB ophield te bestaan. Op 14 februari gingen de betrokken ministers in een MICIV-vergadering hiermee akkoord. Nog geen half jaar nadat de premier in de Tweede Kamer tijdens het debat over de Golfoorlog de loftrumpet had gestoken over de nationaal en internationaal gewaardeerde bijdrage van de IDB, deelde hij de Tweede Kamer op 26 februari in een brief mee dat de inlichtingendienst werd opgeheven en dat de activiteiten met onmiddellijke ingang waren stopgezet.⁸² Diezelfde dag werd ook het IDB-personeel op de hoogte gebracht van het besluit van Lubbers. Alle activiteiten van de dienst, behalve die voor Justitie, werden onmiddellijk bevroren of teruggeschoefd.

Tegenover de vaste Kamercommissie verklaarde de premier, eveneens op 26 februari, mondeling dat hij het onderzoek van de rijksrecherche niet langer wilde afwachten, omdat de noodzakelijke vertrouwelijkheid was geschaad, waardoor de IDB niet langer verantwoord kon werken. In contacten met sommige buitenlandse zusterdiensten was gebleken dat voortzetting van een aantal werkzaamheden niet langer verantwoord was. De commissie bleek geen overwegende bezwaren te koesteren tegen de opheffing. Lubbers lichtte de leden tevens gedetailleerd in over de tussentijdse stand van zaken van het rechercheonderzoek. Die voorlopige

bevindingen waren volgens de commissie zo ernstig, dat zij bij de premier aandrang op 'voortzetting van het onderzoek en op nader onderzoek'.⁸³

Lubbers deelde verder mee dat een kleine kerngroep bestaande uit de zes functionarissen tellende Justitiële Afdeling, onder leiding van Meulmeester, op beperkte schaal en met geringe middelen zou blijven samenwerken met de CRI, maar ook deze voortzetting van activiteiten zou ten slotte per 1 januari 1994 worden beëindigd. De kerngroep moest tevens de resterende taken overdragen aan de BVD en MID, die de opdracht kregen om het hiaat te vullen dat ontstond door de vroegtijdige opheffing van hun onfortuinlijke zusterdienst. De beide overgebleven geheime diensten mochten daarbij echter niet hun wettelijk kader te buiten gaan. De BVD mocht bijvoorbeeld niet in het buitenland actief worden.

Het nieuws van de opheffing sloeg in als een bom, zowel bij de dienst zelf als in de pers, waar veel kritiek loskwam op de wijze van besluitvorming. Het *Algemeen Dagblad* sprak in een hoofdredactioneel commentaar over 'een aanvechtbare manoeuvre' die verdacht veel leek 'op onbehoorlijk bestuur'.⁸⁴ Ook de CMHF reageerde verontwaardigd en 'te meer verrast omdat er tevoren geen signalen waren voor mogelijke opheffing', de 'radicale weg'.⁸⁵ De centrale herinnerde eraan dat hiermee het eerdere plan voor een evaluatie in september 1993, gevolgd door een beslissing over het voortbestaan van de dienst was verlaten. Het kabinet bekende volgens de CMHF niet bij machte te zijn de problemen bij de dienst op te lossen.⁸⁶

Waarom de onverhoedse stap van Lubbers? Waarschijnlijk had dit alles te maken met een tussenvonnis van de ambtenarenrechter. Op 24 februari had rechter mr. D. Allewijn zich namelijk gebogen over de 'gedwongen' overplaatsing naar het Midden-Oosten van de kritische directiehoofden Van Asch en Romeyn. De rechter was duidelijk geërgerd geweest door de gang van zaken rond de IDB, die hij zelfs zou hebben gekwalificeerd als 'die tent', en door het ontbreken van stukken waarnaar vertegenwoordigers van Algemene Zaken verwezen. Dat gaf toch geen pas voor het ministerie van de minister-president, dat juist een voorbeeld zou moeten geven bij het personeelsbeleid van de overheid. Bovendien was mr. Allewijn teleurgesteld over het niveau van de vertegenwoordiging van het ministerie, namelijk het hoofd p & o.⁸⁷

Algemene Zaken verkeerde in de moeilijkheid dat het ministerie niet kon bewijzen dat Meulmeester het duo tijdig op de hoogte had gesteld van hun reis. De ambtenarenrechter kwam vooralsnog niet tot een oordeel en gaf het departement tot 2 maart de gelegenheid om aan te tonen dat de opdracht wél tijdig was verstrekt.⁸⁸ Een probleem voor AZ was voorts dat Meulmeester gedekt was door Lubbers en Hoekstra. Een uitspraak van de rechter over een *détournement de pouvoir* van Meulmeester zou politiek gezichtsverlies voor de premier betekenen.

De plotselinge opheffing zou de verlegenheid waarin rechter Allewijn het ministerie van Algemene Zaken had gebracht, wegnemen. Op woensdag 11 maart vond een nieuwe zitting plaats bij de ambtenarenrechter. Nauwelijks had mr. Allewijn plaatsgenomen of secretaris-generaal Hoekstra, die ditmaal samen met Meulmeester, het hoofd en een medewerker van de afdeling p & o namens het

ministerie aanwezig was, nam ongevraagd het woord. Hij verklaarde aan de rechter dat het voor hem een interessante belevenis was eens aan 'deze zijde' van de groene tafel te zitten, aangezien hij ook wel eens zitting nam 'op uw plaats, als hulprechter'. Volgens een van de aanwezigen, wiens getuigenis helaas onze enige bron voor de twee zittingen bij de ambtenarenrechter is, laat mr. Allewijns reactie hierop zich niet beschrijven.⁸⁹ Vervolgens bleek dat namens AZ niet Hoekstra, Meulmeester of het hoofd P & O het woord zou voeren, maar de medewerker van de personeelsafdeling van AZ. Mr. Allewijn had nu reden om op zijn strepen te gaan staan. Zodra de personeelsmedewerker een brief begon voor te lezen, kapte de rechter hem af met de woorden dat de inhoud hem reeds bekend was.

Nadat de CMHF-advocaat van Van Asch en Romeyn had gesproken, riep Meulmeester dat eerst maar eens het onderzoek van de rijksrecherche moest worden afgewacht, daar staatsgeheimen openbaar waren geworden die alleen bij de twee klagers bekend waren. Mr. Allewijn gaf daarop te kennen dat Meulmeester er beter aan deed te zwijgen. Hoekstra daarentegen wilde hij wel graag horen. De secretaris-generaal zei dat de missie van Van Asch en Romeyn inmiddels was 'bevroren', hetgeen in het jargon van de inlichtingenwereld een bekende term zou zijn. Nadat de tegenpartij dit op grond van haar ervaring had ontkend, kon Hoekstra niet anders doen dan verklaren dat de opdracht inmiddels was ingetrokken.

Nu dit was gebeurd, was er geen reden meer voor de rechter om een uitspraak te doen. Wat restte was het protest tegen de voorgenomen opheffing van de IDB. Maar de rechter kon niets anders doen dan de IDB-medewerkers in die kwestie niet-ontvankelijk verklaren. In een persreactie verklaarde de CMHF nog eens ervan overtuigd te zijn dat het opheffingsbesluit was genomen onder druk van de juridische procedure.⁹⁰

Het argument van Lubbers, als zou de IDB wegens 'lekken' naar de pers niet langer naar behoren hebben kunnen functioneren en het vertrouwen bij buitenlandse zusterdiensten hebben verloren, lijkt er dan ook met de haren te zijn bijgesleept.⁹¹ Op basis van dat argument hadden de CIA, de Mossad en de BND al jaren eerder moeten zijn opgedoekt. De BID/IDB trouwens ook. De premier wilde al lang van de dienst af, en toen het 'gedonder' niet ophield, stond het besluit van Lubbers vast.

Er zagen trouwens nog enige opmerkelijke persberichten het licht na de bekendmaking van het opheffingsbesluit. Zo verscheen er naast alle kritische beschouwingen een artikel waarin opvallend veel begrip werd opgebracht voor het standpunt van de premier. Robert van der Roer schreef in het *NRC Handelsblad* op 27 februari dat het 'doodvonnis' over de IDB niet te vermijden was geweest na het informatielek, gezien de deuk die zou zijn veroorzaakt in het vertrouwen van de buitenlandse zusterdiensten na het bekend worden van operationele gegevens.⁹² De IDB'ers die naar *Het Financieele Dagblad* hadden gelekt, waren dus in feite verantwoordelijk voor het doodvonnis over de dienst, aldus Van der Roer. Volgens 'ingewijden' hadden zij gehandeld uit onvrede over de reorganisatie en uit per-

soonlijke frustraties, zoals het mislopen van een verwachte bevordering. Voor fraude was immers tot nu toe geen spoor van bewijs gevonden. In regeringskringen werd 'overigens niet getwijfeld aan de onbesproken reputatie van Meulmeester'. Het artikel, dat volledig voorbijging aan de jarenlange personeelsproblemen bij de IDB, getuigde van een gouvernementele instelling die in de jaren negentig in de pers minder gebruikelijk was dan in de jaren vijftig en vroege jaren zestig, toen dit soort berichtgeving nog wel eens voorkwam in artikelen 'van bevoegde zijde'.

Een andere opmerkelijke perspublicatie volgde enkele dagen later, toen het *Algemeen Dagblad* fors opende met het nieuws dat de BVD in opspraak was geraakt. Er zou intern bij de dienst een explosieve situatie zijn ontstaan. Medewerkers vertrouwden elkaar niet langer; ministers werden met verkeerde informatie gevoed; telefoons werden afgeluisterd; de sfeer zou zeer slecht zijn; er was een hoog ziekteverzuim en de vaste Kamercommissie werd opzettelijk verkeerd voorgelicht.⁹³ Kortom, het leek de IDB wel. BVD-medewerkers waren perplex over dit verhaal. Zij beschouwden het als afkomstig uit de IDB-koker. Er was absoluut geen gevaarlijke machtsstrijd binnen de veiligheidsdienst. Minister van Binnenlandse Zaken, Dales, weerlegde in het overleg op 18 maart 1992 met de vaste Kamercommissie alle aantijgingen en liet zich ook in het plenaire Kamerdebat naar aanleiding van het verslag van de vaste Kamercommissie in haar geheel eigen stijl minzaam uit over het artikel.⁹⁴

Op 11 maart, dezelfde dag waarop Hoekstra in verband met de IDB-kwestie voor de ambtenarenrechter verscheen, debatteerde de Tweede Kamer over het besluit de IDB op te heffen.⁹⁵ Lubbers hield opnieuw een weinig overtuigend betoog dat de 'lekken' en de geschrokken reactie van de buitenlandse zusterdiensten doorslaggevend waren geweest. Hij moest toegeven dat de interne controversen en onvrede ook een rol hadden gespeeld en kwam daarmee gedeeltelijk terug op zijn brief van 26 februari. De premier bevestigde dat eind november '91 achttien medewerkers in een brief hun ongenoegen hadden geuit en dat aan vier IDB'ers die zich van ondertekening hadden onthouden later een gratificatie was toegekend.

Lubbers deed lacherig over de oppositionele rol van GroenLinks, die bij monde van haar fractievoorzitter Beckers de premier vroeg naar het precieze waarom van de opheffing: 'Ik zie mij vanavond al in mijn dagboek schrijven dat ik na lang aandringen van Groen Links de Inlichtingen-dienst Buitenland toch maar laat voortbestaan.' Op vragen van Kamerleden of Nederland wel zonder een IDB kon, verwees Lubbers naar zijn schriftelijke rondgang bij de gebruikers van de IDB op de departementen. Uit hun reacties was gebleken dat de dienst aanzienlijk verkleind kon worden, maar dat een beperkt aantal functies waardevol was en voortgezet moest worden.

De beschuldiging van fraude door Meulmeester kon Lubbers definitief naar de prullenmand verwijzen. De president van de Algemene Rekenkamer had inmiddels persoonlijk vastgesteld dat daar niets van klopte.⁹⁶ De premier bleef bij zijn eerder ingenomen standpunt dat het afluisteren van telefoons een ongelukje was geweest. Hij zegde de Kamer toe de resultaten van het onderzoek door de rijksrecherche

naar de gang van zaken bij de IDB te zullen openbaren voorzover het niet om staatsgeheimen ging. Hoewel de premier in het debat op 11 maart soms flink aan de tand werd gevoeld over zijn opheffingsbesluit, legde de Tweede Kamer zich daar ten slotte toch bij neer.⁹⁷

Daarna klonk in de pers nog slechts één duidelijke stem tegen de opheffing. Onder de titel 'Onterecht doodvonnis' verweet de inlichtingenman uit oorlogstijd en auteur van *Soldaat van Oranje*, Erik Hazelhoff Roelfzema, in *Elseviers Weekblad* Lubbers 'dat hij, op z'n zachtst uitgedrukt, onvoldoende begrijpt van de werkwijze van de internationale spionagegemeenschap'.⁹⁸ Ook de Tweede Kamer klaagde hij aan wegens 'universele onwetendheid met deze materie'. De hoofden van inlichtingendiensten hadden altijd blootgestaan aan beschuldigingen van alles wat lelijk was. De ophef rond Meulmeester zou bij buitenlandse diensten 'eerder begrip dan consternatie' wekken. En wat er over de werkwijze van de IDB was uitgelekt stond niet in verhouding tot hetgeen er in andere landen publiekelijk of aan 'de vijand' bekend was geworden. Lubbers moest zich ervan bewust zijn dat hij met de opheffing van de IDB, die samenwerkte met de CIA, zichzelf ook afsneed van een toegang tot de macht in de internationale gemeenschap. Hazelhoff Roelfzema bleef echter een roepende in de woestijn.

Naweeën

Het onderzoek van de rijksrecherche naar eventuele financiële malversaties bij de IDB nam intussen vreemde vormen aan. Mensen die wilden worden gehoord over zowel de fraude als over het afluisteren merkten dat het onderzoek was afgesloten voordat hun verhoor kon plaatsvinden.⁹⁹ Aan de andere kant lieten sommige IDB'ers niet het achterste van hun tong zien. Ze gingen ervan uit dat het onderzoek van de rijksrecherche tegen hen gericht was en door Lubbers en Hoekstra bedoeld was om Meulmeester te sauveren. Zo ontstond de gedachte dat alles tegen hen kon worden gebruikt. Het gevolg was dat de monden van sommigen bij de rijksrecherche aanmerkelijk minder wijd open gingen dan daarvoor, achter de rug van Meulmeester om, in de richting van Algemeen Zaken en tegenover de journalist van *Het Financieele Dagblad*.

De resultaten van het rechercheonderzoek werden daarom door velen die de IDB-zaak hadden gevolgd als een anticlimax ervaren. De rijksrecherche bleek het lek niet definitief te kunnen vaststellen. Weliswaar kon worden bewezen dat er kort voor de publicatie in *Het Financieele Dagblad* contact was geweest tussen enkele IDB'ers en de auteur van het artikel, maar de IDB'ers ontkenden de journalist informatie te hebben verstrekt. Ook had een IDB'er contact gehad met Ria Beckers. Hij gaf daarvoor als motief 'het falen van alle andere middelen'. Toekenning van een individuele verantwoordelijkheid voor het lekken was bovendien moeilijk doordat 'de kring waarbinnen geheime informatie bekend was groter was dan viel te verwachten of wenselijk was'.

Uit het rechercheonderzoek bleek dat Meulmeesters wijze van leidinggeven 'door sommigen als autoritair werd aan gevoeld, c.q. niet als tactvol werd gekenmerkt'. De recherche schreef echter geen 'kwaliteitsonderzoek' naar Meulmeesters managementstijl te hebben willen instellen. Wat betreft de af luisterpraktijk, constateerde de rijksrecherche uitsluitend het geval in 1982 dat per ongeluk de spionage van de 'Israëlische vriend' Smit aan het licht had gebracht. De geruchten over malversaties voerde de recherche terug op 'verkeerd geïnterpreteerde uitspraken van een financieel deskundige van de I.D.B.'. Koelemij – want die werd bedoeld – was langdurig verhoord, maar had geen enkele aanwijzing voor fraude kunnen geven. H. Koning had als voorzitter van de Algemene Rekenkamer bij een onderzoek naar zowel de IDB-boekhouding als de privé-financiën van Meulmeester geen aanleiding tot opmerkingen gevonden.¹⁰⁰

Intussen ging de IDB zijn roemloos einde tegemoet. Op 6 mei 1992 werd de band van de IDB met het TIVC afgesneden. Met de voormalige afnemers van het, door de IDB, bewerkte TIVC-materiaal was intussen overleg geweest, waaruit vervangende regelingen waren voortgevloeid.¹⁰¹ Een uit het CVIN ingestelde Stuurgroep Opheffing IDB begeleidde de verdere ontmanteling en overdracht van taken van de dienst. Daarnaast hield de inlichtingendienst zich in zijn laatste jaar nog slechts bezig met het uitvoeren van activiteiten die voortvloeiden uit de inlichtingenbehoeften van Justitie.¹⁰²

De voorbereidingen voor de begrafenis van de dienst vonden plaats op 14 september 1993 bij de behandeling van de wijziging van de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten (WIV) in de Tweede Kamer. In plastische bewoordingen deelde Lubbers nog eens mee dat besloten was het huis af te breken en het niet te renoveren. Een aantal IDB-taken zou niet langer worden voortgezet, ook niet bij andere diensten, zoals het beantwoorden van vragen op het gebied van techniek en wetenschap (het s & T-project). Omtrent de strikt offensieve taak was de regering van mening dat de gewijzigde internationale verhoudingen permanente uitoefening van die taak niet langer noodzakelijk maakten.¹⁰³ Met die gevolgtrekking week de Nederlandse minister-president af van de conclusies die elders in het westen werden verbonden aan de veranderende wereldorde. Daar werden de activiteiten van inlichtingendiensten juist sterk geïntensiveerd, als reactie op de toegenomen diversiteit aan bedreigingen en gevaren.¹⁰⁴ Waarom dit niet voor Nederland gold, werd in het parlementaire debat niet duidelijk. Het enige Kamerlid dat probeerde de premier nog enig tegenspel te bieden, was L. Sipkes van GroenLinks. Maar ook haar fractie consumeerde, in Lubbers' woorden, 'de wormstekige appel' zonder al te grote problemen.¹⁰⁵ De Tweede Kamer aanvaardde ten slotte zonder stemming de nieuwe wet, waarin geen plaats meer was voor een inlichtingendienst buitenland.¹⁰⁶ Nadat de Tweede Kamer haar was voorgegaan, bekrachtigde de Eerste Kamer op 30 november 1993 in een kort debat de beëindiging van de Inlichtingendienst Buitenland.¹⁰⁷

Als gevolg van de opheffing van de IDB kreeg de MID twee nieuwe afdelingen: Verwerving en Distributie, ook wel v&d genoemd, en Maritiem Strategische,

Politieke en Economische Inlichtingen.¹⁰⁸ De BVD werd belast met de liaison met de buitenlandse zusterdiensten, de bewerking van gegevens die van deze diensten werden verkregen en de uitvoering van operationele werkzaamheden in het buitenland, voorzover gerelateerd aan de veiligheid of andere gewichtige belangen van de staat.¹⁰⁹

Afscheid

De laatste maand van 1993 stond bij de dienst zelf in het teken van het afscheid. Op 2 december 1993 organiseerde Meulmeester een afscheidslunch voor het resterende personeel. Op 30 december overhandigde hij aan Hoekstra 'de archiefbescheiden van de IDB', althans wat daarvan over was na jarenlange illegale vernietiging.¹¹⁰ Op 1 januari 1994 bestond de IDB, met een weidse term wel eens aangeduid als 'de Nederlandse CIA', niet meer. De brief die M16 op 1 januari 1994 stuurde, kwam dus eigenlijk te laat. Hij bevatte het verzoek aan Meulmeester alle in de loop der jaren gewisselde correspondentie te vernietigen dan wel terug te sturen. In zijn beknopte institutionele overzicht over de geschiedenis van de IDB bewaart BVD-historicus Engelen, die het IDB-archief mocht raadplegen, over een eventuele reactie daarop wijselijk het stilzwijgen.¹¹¹ Overigens heeft van de buitenlandse zusterdiensten alleen de CIA aan de Nederlandse regering verzocht niet over te gaan tot opheffing van de IDB.

De Nederlandse regering zou echter al spoedig moeilijkheden ondervinden, doordat buitenlandse zusterdiensten weigerden de relaties die zij met de IDB hadden gehad over te dragen op de BVD, voorzover die taken van de opgeheven IDB had overgenomen.¹¹² Ook in het parlement rees kort na de opheffing twijfel over de vraag of een zichzelf respecterende staat het wel kan stellen zonder een offensieve inlichtingendienst.¹¹³

Het enige dat de CMHF voor het personeel nog had weten te bereiken was de toezegging begin maart 1992 door Hoekstra dat er geen gedwongen ontslagen onder het personeel zouden vallen.¹¹⁴ Dat werd nog een dure toezegging voor het rijk, want zoals de IDB'ers zelf al hadden aangekondigd, was hun herplaatsing een moeilijke zaak. De BVD, de MID, de NAVO, Europol en het Joegoslavië-tribunaal – geen van deze organisaties zat op hen te wachten. Bij de behandeling van de begroting van AZ voor 1995 bleek dat in het najaar van 1994 nog zo'n 26 ex-IDB'ers bij AZ waren ondergebracht in afwachting van herplaatsing. Kosten daarvan: 3,1 miljoen gulden. AZ verwachtte dat de personeels- en wachtgeldkosten 'nog geruime tijd een omvangrijk extra beslag zullen leggen op de begroting en zullen leiden tot een overschrijding'. In het ongunstigste geval zou het rijk nog tientallen jaren opdraaien voor de kosten van opheffing: drie miljoen gulden in 2004; 1,2 miljoen in 2014 en nog altijd vier ton in 2024.¹¹⁵ Voor het jaar 1996 begrootte het ministerie de uitgaven aan voormalige IDB'ers nog op bijna twee miljoen gulden.¹¹⁶ Daarnaast zou het departement dat jaar alleen al 350.000 gulden kwijt zijn aan de ordening

en het toegankelijk maken van het resterende IDB-archief.¹¹⁷ Het ministerie wilde overleg voeren met de bonden om de gemaakte afspraken met de oud-IDB'ers open te breken. Intussen had Algemene Zaken kennelijk de hoop opgegeven hen bij de overheid onderdak te brengen. Met behulp van het uitzendbureau START werd geprobeerd de voormalige inlichtingenmedewerkers in de marktsector aan de slag te laten gaan.¹¹⁸ Meulmeester bleef voor een à twee dagen per week werkzaam op Algemene Zaken ter ondersteuning van Merckelbach, die na het vertrek van Hoekstra in 1995 coördinator was geworden. Zo functioneerde hij ook als adviseerend lid van het CVIN. Daarnaast werkte hij op ad-hocbasis als veiligheidsadviseur bij het secretariaat van de in Den Haag gevestigde VN-organisatie tegen de proliferatie van chemische wapens OPCW (Organization for the Prohibition of Chemical Weapons), die indertijd vooral door de inspanningen van Hoekstra naar Nederland was gehaald.¹¹⁹

Bij de toelichting op de onaangename financiële cijfers liet het ministerie blijken nog niet *sine ira* op de materie te kunnen terugblikken. De moeilijke herplaatsbaarheid van de IDB'ers werd namelijk mede geweten aan het feit dat publicaties rond de IDB niet zonder gevolgen waren gebleven voor het imago van de oud-medewerkers:

'Veiligheids- en inlichtingendiensten zullen liever geen gebruik meer willen maken van ex-medewerkers van zusterdiensten die in het verleden de publiciteit hebben gezocht of in ieder geval niet hebben geschuwd. Desondanks is een zeer beperkt aantal ex-IDB-ers geplaatst bij BVD en MID. Deze plaatsingen worden vooralsnog bekostigd door Algemene Zaken en blijken slechts zeer ten dele succesvol te verlopen. Culturele verschillen en verschillen met betrekking tot de wijze van opereren blijken erg groot te zijn.'¹²⁰

Bij het begrotingsvoorstel van Algemene Zaken voor 1998 moest het ministerie melden dat de resultaten van de samenwerking met START 'niet bemoedigend' waren. Ex-medewerkers van een inlichtingendienst bleken wel erg moeilijk herplaatsbaar.¹²¹ Er waren op 30 juni 1997 nog 19 voormalige personeelsleden van de IDB in betaling bij AZ.¹²² De opheffing van de IDB was dus niet zo efficiënt als Lubbers, kort voor zijn vertrek als premier, in het personeelsblad van Algemene Zaken, *Vizier*, wilde doen geloven.¹²³ Het voordeel van de dure exit-regeling was wel dat het ministerie een middel in handen had om oud-IDB'ers de mond te snoeren. Algemene Zaken schroomde niet om van dat middel gebruik te maken. Hoe effectief dat is geweest, laten we graag over aan de beoordeling van de lezer.

Conclusie

Men kan rustig stellen dat Nederland in het verleden behalve het 'geheim van Huis ten Bosch' ook het 'geheim van de Villa Maarheeze' heeft gekend.¹ Over gesprekken die de Koningin voert met politici en ministers behoort niets naar buiten te komen. Hetzelfde gold voor het werk dat medewerkers van de BID en IDB verrichtten. Wij hebben getracht in dit boek een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de interne organisatie, de politieke en ambtelijke aansturing, de parlementaire controle, de werkwijze, de nationale en internationale afnemers en de uiteindelijke opheffing van de IDB. In deze conclusies willen wij nogmaals kort stilstaan bij die verschillende aspecten en proberen te verklaren waarom de dienst in zoveel opzichten gefaald heeft.

De Nederlandse inlichtingendienst voor het buitenland heeft tussen 1946 en 1994 een aantal telkens terugkerende problemen gekend waarvoor geen oplossingen werden gevonden. Het bleek moeilijk een balans te vinden in de verhouding tussen de verwerving en de verwerking van inlichtingen. Het zonder al te veel analyse doorgeven van ruwe *intelligence* bemoeilijktte aanvaarding van de inlichtingen op de beleidsdepartementen. De ministeries wisten zich niet goed raad met onbewerkte gegevens van agenten en informanten. Analyse van de gegevens vergrootte de arbeidsvreugde van een deel van de medewerkers van de dienst, alsmede de inhoudelijke acceptatie van de IDB-rapporten op de ministeries. Verwerking leidde echter tevens tot bureaucratische twisten en competentiegeschillen, vooral met het ministerie van Buitenlandse Zaken, dat er een bedreiging van de eigen diplomatieke rapportage in zag. Bovendien konden de operateurs of verwervers de aansturing en (kritische) evaluatie van de door hen verzamelde inlichtingen door analisten van de eigen dienst vaak maar moeilijk aanvaarden. Verschillen in herkomst en achtergrond tussen beide categorieën personeelsleden vergrootten dit probleem.

Een ernstige handicap voor de ontwikkeling van de IDB is voorts de sterk ontwikkelde ministeriële autonomie geweest. Mede daardoor duurde het tot 1990 voordat er eigenlijk echt op gezamenlijk ministerieel niveau over de dienst werd gesproken.

De IDB werd nauwelijks op de hoogte gesteld van de behoeften van de afnemers. Zelfs toen in 1982 eindelijk na jaren een Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan werd geformuleerd, was dit document zo uitvoerig en veeleisend, dat zelfs een

inlichtingendienst van een grote moegheid moeite zou hebben gehad met de vervulling van de daarin geuite wensen, laat staan de steeds klein gehouden IDB.

Een heldere besluitvorming over de geografische reikwijdte van de opdracht aan de dienst bleef uit. Operaties die waren gericht op Oost-Europa, de principiële tegenstander tijdens de Koude Oorlog, bleken over het algemeen moeilijk, zo niet te moeilijk. Aldus ontstond de merkwaardige situatie dat de spionage van Nederland ten tijde van de Koude Oorlog meer de bondgenoten dan de vijand betrof, een situatie die nog in de hand werd gewerkt doordat de BID eerder een vervolg was op het uit de Tweede Wereldoorlog voortgekomen Bureau Inlichtingen dan een anticipatie op de mondiale strijd tussen het 'imperialistisch/kapitalistische' en het communistische kamp. Toen Crul de consequentie daaruit trok en het zwaartepunt van de dienst verlegde naar West-Europa en de opkomende Derde Wereld, namen Buitenlandse Zaken en de toppen van de strijdkrachten hem die accentverschuiving hoogst kwalijk. Nadat vanaf 1970 deze situatie ongedaan was gemaakt, wenste Buitenlandse Zaken echter juist weer wél activiteiten van de dienst ten aanzien van West-Europa. En vervolgens werd de hele wereld het werkterrein van de dienst, waarbij opnieuw het gezegde van De Muralt opging dat wie alles wil dekken, niets dekt.

Het budget dat voor de BID beschikbaar was stond slechts een beperkte ambitie toe, een gegeven waarop zowel hoofden als medewerkers zijn stukgelopen. Ervaringen opgedaan tijdens trainingen bij buitenlandse zusterdiensten konden bij de IDB niet volledig in de praktijk worden gebracht. Er waren bijvoorbeeld onvoldoende middelen om pseudofirma's op te zetten of agenten over een reeks van jaren 'op te bouwen' zodat zij op steeds hogere niveaus konden opereren. Het was daarom een nadeel dat de IDB niet of nauwelijks over een op de eigen situatie toegesneden opleidingsmogelijkheid beschikte. Ook cursussen van de BVD waren, hoewel nuttig, onvoldoende gericht op de praktijk van de IDB'ers. Een groot deel van het agentenwerk beperkte zich tot de in de inlichtingenwereld relatief laag gewaardeerde veldwaarnemingen en bezoeken aan vreemde landen van beroepsmatige reizigers.

Herhaaldelijk is ervoor gekozen de IDB niet onder te brengen bij het ministerie van Buitenlandse Zaken, omdat de leiding van dit departement de vingers niet wilde branden aan eventuele incidenten als uitvloeisel van geheime operaties. Ook zonder dat de IDB rechtstreeks tot de competentie van Buitenlandse Zaken behoorde, was dit ministerie huiverig voor een doorkruising van zijn reguliere activiteiten door het spionnenwerk. Oplossingen voor de spanning tussen in het buitenland gestationeerde medewerkers van de IDB enerzijds en de diplomatieke en consulaire dienst anderzijds werden door het departement zelden aangedragen. In de periodes waarin medewerkers van de inlichtingendiensten op officiële posten van Nederland in het buitenland waren gestationeerd, was hun bijzondere positie vaak aanleiding tot aanstoot en wrevel bij hun collega's van de buitenlandse dienst. Alleen bij de operatie-Virgil toonde de top van Buitenlandse Zaken onverminderd enthousiasme voor geheime activiteiten van een Nederlander in het buitenland.

In dat geval stond de beleidsmatige relevantie van de vergaarde inlichtingen voor de Nieuw-Guinea-politiek dan ook buiten kijf, iets wat in de optiek van BZ zelden het geval was.

Het experiment tussen 1970 en 1972 om de BID een plaats te geven bij het ministerie van Defensie was geen succes. Aanvankelijk, in de jaren 1946-1949, was de dienst om principiële redenen 'opgehangen' aan het ministerie van Algemene Zaken. Toen werd centralisatie van de inlichtingenvergaring nagestreefd. Nu dit niet meer het geval was, bleef de dienst om praktische redenen bij dit kleinste aller departementen. Hoewel misschien van een elitedepartement als dat van de minister-president anders verwacht had mogen worden, liet de politieke en ambtelijke aansturing van de IDB veel te wensen over. Wat verwachtte de regering eigenlijk van de inlichtingendienst? Terecht heeft Engelen vastgesteld dat van een rechtstreekse gedachtewisseling tussen de minister-president, belast met de politieke verantwoordelijkheid voor de dienst, en het ambtelijke hoofd 'slechts sporadisch' sprake was.² Een oud-hoofd van de LAMID zei begin 1992:

'In de jaren dat ik de LAMID leidde, was er ook altijd gedonder met de IDB. De dienst gold in onze wereld als een buitenbeentje. Niemand wist precies waar ze zich op Maarheeze mee bezighielden. Zelfs de chefs van de IDB zeiden mij soms totaal niets te weten van de missies van hun agenten, hun *operators*. Laat staan dat de verantwoordelijke politicus, de premier, iets wist van de dienst.'³

Het heeft bewindslieden waarschijnlijk inderdaad vaak ontbroken aan inzicht in de mogelijkheden van een inlichtingendienst. Zelfs als zij in een 'vorig leven' als fractievoorzitter al deel hadden uitgemaakt van de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, waren zij nauwelijks beter voorbereid dan de gemiddelde Nederlander, omdat de IDB zelden voorkwam op de agenda van die commissie.⁴ En als dat al het geval was, was de vraag hoe intensief de leden deelnamen aan de bijeenkomsten van de vaste Kamercommissie. Het is zelfs voorgekomen dat slechts een van de fractievoorzitters ter vergadering verscheen om met de verantwoordelijke minister van gedachten te wisselen.⁵ Terecht is herhaaldelijk opgemerkt dat deze vorm van controle op de Nederlandse geheime diensten door de druk bezette fractievoorzitters een schijnvertoning is,⁶ waar de aanwezigen soms eerder lijken te slapen dan te waken.⁷ Het gebrek aan toezicht door Algemene Zaken op de IDB heeft dan ook ongetwijfeld samengehangen met het vrijwel ontbreken van parlementaire controle op de inlichtingendienst. De drukbezette premiers hadden zorg voor genoeg andere zaken die wél de aandacht van de volksvertegenwoordiging hadden.

Door gebrek aan leiding vanuit het ministerie van Algemene Zaken en een passieve opstelling van het parlement konden conflicten in Villa Maarheeze enorme proporties aannemen voordat het ministerie ingreep. Op zulke momenten was het meestal te laat en waren er geen andere 'oplossingen' mogelijk dan het ontslag

van het diensthoofd of het vertrek van een groot deel van het personeel. Meermalen waren de personele conflicten zo ernstig, dat opheffing werd overwogen en – ten slotte – ook uitgevoerd.

Bij de keuze van hoofden van de dienst heeft de Nederlandse overheid geen gelukkige hand gehad. Het duurde bijna drie jaar voordat de BID op gang kwam. Pas onder De Muralt kregen de organisatie en de werkwijze van de dienst een behoorlijke structuur. Intern bleek het echter moeilijk voor De Muralt, zijn opvolger Labouchere en het hoofd Operatiën Kielstra om het werk van de centrale operateur Larive in goede banen te leiden. Ongelukken met dekfirma's, de affaire-Skubisz en de mislukte operatie van Reydon en De Jager werden daarom in eerste instantie juist de leiding van de dienst aangerekend. Vooral de affaire-Skubisz heeft, mede door de publiciteit die de genaturaliseerde Pool steeds weer wist te krijgen voor zijn zaak in een tijd waarin het bestaan van de BID nauwelijks werd erkend, als een slijtzwam in de dienst gewerkt. Meer nog dan de affaire van Reydon en De Jager. Ten slotte, maar dat duurde lang, kostte de kwestie-Skubisz ook de verantwoordelijke operateur Larive de kop. Tevens was de hernieuwde belangstelling voor de zaak-Skubisz in het midden van de jaren zestig aanleiding voor onderwerping van de BID aan controle door het parlement, hoe zwak dan ook.

De diensthoofden na De Muralt schoten stuk voor stuk tekort. Hagen en Meulmeester kunnen operationele bekwaamheden niet worden ontzegd, maar alle hoofden van dienst na De Muralt ontbrak het aan de vereiste managementkwaliteiten. Voor sommigen geldt bovendien dat zij niet beschikten over de hoogstaande karaktereigenschappen die juist bij een hoofd van een geheime dienst die opereert in een democratische rechtsorde aanwezig horen te zijn.

Tot die kwaliteiten behoren het onbevooroordeeld zijn jegens het eigen personeel en begrip voor de bijzonder zware eisen die het inlichtingenwerk stelt aan medewerkers van een geheime dienst. Hoofden van de dienst met een militaire achtergrond hebben bij herhaling onderscheid gemaakt tussen 'militaire' medewerkers en 'burgermedewerkers', waarbij de laatsten zich tekort gedaan voelden. De invloed van de Landmacht en de Marine binnen de IDB hing samen met het feit dat een groot deel van de informatie die de dienst bereikte, militaire of maritieme gegevens bevatte. Doordat er in de Nederlandse politiek lange tijd een grote huiver heeft bestaan om offensief inlichtingenwerk op te dragen aan de militaire inlichtingendiensten, raakte het militaire inlichtingenwerk verstrikt met de vergaring van politieke, economische en technisch-wetenschappelijke inlichtingvergaring.

Diverse hoofden van de IDB hadden bovendien niet alleen te weinig statuur om de interne conflicten te beteugelen, maar ook om bureaucratistische aanslagen van buiten af op de organisatie adequaat af te wentelen. Met de medebewoner van Maarheeze, de Sectie Algemene Zaken, leefde de IDB gedurende een groot deel van zijn bestaan in onmin. Ondanks diverse pogingen tot coördinatie en afbakening van de werkterreinen is het nooit gelukt de taakgebieden van de IDB, de BVD en de militaire inlichtingendiensten scherp van elkaar af te bakenen. Van de militaire

diensten bevond vooral de MARID, met zijn Sectie VII, die net als de IDB gebruikmaakte van informanten bij de koopvaardij, zich in hetzelfde vaarwater als de Nederlandse inlichtingendienst. De IDB had ernstig te kampen met het feit dat de BVD voor een kleine staat als Nederland een relatief grote omvang en veel ambities had. Daardoor werd het de binnenlandse veiligheidsdienst toegestaan ter ondersteuning van zijn eigenlijke taak ook inlichtingen te vergaren over het buitenland. De BVD ontwikkelde zich in verscheidene opzichten voor buitenlandse inlichtingendiensten tot een aantrekkelijker gesprekspartner dan de IDB. Dat wil overigens niet zeggen dat die vreemde diensten tevreden zijn met een situatie waarin Nederland niet over een eigenlijke inlichtingendienst beschikt, zoals de Nederlandse regering na de opheffing van de IDB tot haar schande heeft moeten constateren.

Natuurlijk zouden we de IDB onrecht doen door alleen op zijn falen te wijzen. Vastgesteld moet echter worden dat voor zover de dienst succes had, dit in hoge mate werd bepaald door externe factoren, zoals de *intercepts* die werden aangeleverd door het TIVC. Bij de directie Verwerking van de IDB konden de analisten op basis van die onderschepte berichten rapporten opstellen die door de afnemers relatief hoog werden aangeslagen. Het optreden van de IDB werd verder gunstig beïnvloed door de rapporten van een beperkt aantal buitenlandse zusterdiensten. Hoewel er binnen de dienst verschillend werd gedacht over het aangeleverde materiaal en de rapporten van de CIA, MI6 en BND lang niet altijd gunstig werden beoordeeld, is onze indruk dat de op basis van ruil verkregen informatie zeker een positief effect heeft gehad op het functioneren van de dienst. Op het operationele vlak moeten we terughoudender zijn. Teveel daarvan is nog verborgen voor ons. Niettemin dringt zich uit wat ons wel bekend is een indruk op van amateurisme (zoals in de zaak van Reydon en De Jager) met een enkel groot succes in de politieke sfeer, zoals bij de operatie-Virgil, en kwalitatief beter werk in de technische en wetenschappelijke inlichtingenvergaring.

Bestudering van de geschiedenis van de IDB tussen 1946 en 1994 leert dus dat er vanaf het begin grote interne problemen bij de dienst zijn geweest. Er was sprake van een soort 'crisisconjunctuur', waarbij er binnen de dienst om de paar jaar commotie ontstond, die kon leiden tot een uitbarsting die vaak haar weg vond naar de pers en – in mindere mate – het parlement: het vertrek van Driebeek, die vond dat hij te weinig middelen kreeg; de ontslagname van De Muralt na commotie rond een dekfirma; het ontslag van Labouchere en Kielstra na de arrestatie van Reydon en De Jager; het vertrek van Larive; de opheffing van de BID als zelfstandige dienst wegens problemen rond Crul; personeelsproblemen die aanleiding waren tot het rapport-Kruimink in het midden van de jaren zeventig; het opstappen van de overspannen Hagen; de strijd rond Jongsma, die eindigde met het vertrek van de meeste analisten; de inschakeling van de vakbonden, die bij Algemene Zaken geen voet aan de grond kregen; en ten slotte de deining rond Meulmeester, die het eind van de dienst betekende.

In hoeverre kan deze crisisconjunctuur als normaal voor een kleine dienst van

de rijksoverheid gelden? Hoe kritisch men ook mag denken over het functioneren van de Nederlandse rijksoverheid, zo bar en boos als het werkklimaat en de personele verhoudingen gedurende meerdere periodes in het bestaan van de IDB zijn geweest, zullen zij bij weinig andere overheidsinstellingen zijn voorgekomen. Veeleer dan door interne twisten wordt de Nederlandse ambtelijke cultuur gekenmerkt door competentie- en concurrentiestrijd ten opzichte van aanpalende of gelijksoortige overheidsinstellingen. Bij oud-IDB'ers is de verhouding juist omgekeerd. Een gevoel van loyaliteit ten opzichte van de eigen dienst was wel aanwezig in bijvoorbeeld een gezamenlijke frontvorming jegens Buitenlandse Zaken of de BVD, maar allesoverheersend zijn, vaak tot op de dag van vandaag, de gevoelens ten opzichte van de slechte interne verhoudingen. Kenmerkend voor de verbittering waarmee wordt teruggekeken op de onderlinge twisten uit het verleden is een opmerking van een van de protagonisten uit de conflictueuze periode aan het begin van de jaren tachtig. Hij vertelde ons in 1994 dat hij er een 'hobby' van had gemaakt om degenen die hem toentertijd hadden dwars gezeten en nadien de dienst hadden verlaten, te blijven volgen in hun carrières, en het deed hem genoegen, zo zei hij, te hebben ontdekt dat een aantal van hen kennelijk ook in hun nieuwe werkring niet beviel. Een andere medewerker uit die periode kwam vele jaren later het toenmalige diensthoofd op straat tegen. Toen deze zei dat hij op weg was naar zijn moeder die in de buurt in een bejaardenflat woonde, checkte de ex-medewerker dadelijk of dit verhaal wel juist was.

Het ligt voor de hand de verklaring voor de telkens terugkerende conflicten bij de IDB te zoeken in het specifieke karakter van de IDB als (geheime) inlichtingendienst. Deze veronderstelling dringt zich ook op door opmerkingen van ex-IDB'ers en voormalige CIA-medewerkers dat een soortgelijke golfbeweging van afwisselend conflicten en perioden van wederopbouw zich eveneens voordeed bij de CIA en MI6. Toch kan de vraag worden gesteld of de problemen van de IDB misschien niet samenhangen met de specifiek Nederlandse context waarbinnen de dienst heeft gewerkt.

Een probleem dat algemeen is voor geheime diensten is het principe van compartimentering. In 'gewone' organisaties ontstaan al problemen doordat er verschillende afdelingen zijn met niet parallel lopende belangen. Daarvan streven de medewerkers soms eigen doelstellingen na die de organisatiedoelen niet ten goede komen. Hoeveel te meer moeten zich moeilijkheden dan niet voordoen bij geheime diensten, waar met de rechtvaardiging van het *need-to-know*-principe afdelingen, bureaus en zelfs afzonderlijke medewerkers muren om hun werkterrein bouwen en het zicht verliezen op de overkoepelende organisatiedoelen. De strijd tussen de verwervers en verwerkers van de dienst is gedeeltelijk vanuit deze achtergrond te verklaren.

Deze strijd kon nog worden verhevigd door de vele al dan niet vrijwillige ontslagen bij de IDB. Daardoor bestond telkens een groot deel van de personeelsleden uit nieuwkomers. Zij stortten zich, zoals vaak het geval is met beginnende organisatieleden, vol enthousiasme op hun werk en probeerden er het beste van

te maken. Daarbij stuitten zij echter spoedig op de begrensde van hun mogelijkheden.

Het over het algemeen korte arbeidsverleden van medewerkers leidde er ook toe dat er relatief weinig ervaring kon worden overgedragen. Mede daardoor moesten nieuwkomers opleidingen volgen bij buitenlandse zusterdiensten, wat altijd een risico van penetratie inhoudt. Als medewerkers al niet tijdens de training werden aangeworven, was de latere frustratie bij de IDB een risicofactor die ertoe kon bijdragen dat de IDB'ers hun loyaliteit verlegden naar een van de grote buitenlandse zusterdiensten, waarvan zij de ruimere armslag tijdens de opleiding hadden leren kennen.

Ook interne territoriumconflicten horen bij het *Sturm und Drang*-enthousiasme van jonge medewerkers. Verwerwers hadden moeite te accepteren dat niet alles wat zij van groot belang vonden, als zodanig werd beoordeeld door de analisten. Analisten die geestdriftig zelf bronnen gingen aanboren, merkten dat de afdeling Operatiën hen dat niet in dank afnam. Het ontbrak de IDB vrijwel aan senioren met gezag, die 'het allemaal al een keer hadden gezien of meegemaakt' en daardoor de ernst van de tegenstellingen konden relativeren of die het organisatieverleden als voorbeeld konden voorhouden aan de jongere medewerkers. Er was nauwelijks een organisatietraditie die de medewerkers het gevoel had kunnen geven dat de eigen dienst een groot goed was dat behouden moest worden. Ook hier wreekte zich het gebrek aan een eigen interne training, waar bij andere inlichtingendiensten vaak casus uit het verleden van de eigen organisatie worden gebruikt, primair als illustratiemateriaal, maar tegelijk om de nieuwe medewerkers een gevoel van trots voor de eigen dienst bij te brengen.

Medewerkers van de dienst moesten vaak voor hun eigen sociale omgeving hun beroepsactiviteit geheim houden. Was dit op zich al lastig genoeg, het ontbrak ook nog eens aan een geïnstitutionaliseerde mogelijkheid om aan de bel te trekken over misstanden bij de dienst. Na het onderzoek door de RPD in het midden van de jaren zeventig kwam er een eigen personeelsfunctionaris bij de dienst, en verder kon een medewerker met problemen contact opnemen met de personeelsreferent voor de dienst bij het ministerie van Algemene Zaken, met de secretaris-generaal of met de coördinator. Deze laatste mogelijkheden lagen echter te ver van de villa in Wassenaar. Er moest nogal wat worden overwonnen om de stap naar het centrum van Den Haag te maken, waar uitingen van onvrede a priori als negatief werden beschouwd, want een geheime dienst moest zich vooral koest houden. De eigen personeelsfunctionaris van de dienst maakte deel uit van de directie en kon daardoor getalsmatig gemakkelijk aan de kant geschoven worden. Het zou beter zijn geweest als deze functionaris onafhankelijk van de directie in de organisatie was geplaatst. Een dergelijke opzet is eigenlijk een noodzaak bij een geheime dienst, waar de psychische belasting van de medewerkers soms groot kan zijn en het gevaar van *whistleblowers* of klokkenluiders, die bij onvoldoende gehoor naar de pers kunnen stappen, altijd aanwezig is.

De opeenvolgende regeringen kan een gebrek aan politieke sturing van de

Nederlandse inlichtingendienst worden verweten, alsmede een onvoldoende afstemming van de dienst op de veranderende eisen van de tijd. Het Nederlandse parlement kan een verwijt worden gemaakt voor de volstrekt onvoldoende uitoefening van zijn controlerende taak in deze. Telkens opnieuw heeft de Tweede Kamer het weinige geslikt wat de regering bereid was mee te delen omtrent evidente problemen bij de IDB. Een IDB'er riep begin 1992 terecht wanhopig uit:

'Als in tien jaar tijd steeds weer andere mensen een geur van bedrog, machtsmisbruik en fraude opsnuiven, is het dan niet eens zaak om een beetje te gaan opletten?'⁸

Maar zelfs een beetje was teveel gevraagd. Alleen in 1969 en 1970, toen premier De Jong de BVD als zelfstandige dienst ophief, liet het parlement even zijn tanden zien. Ook voor de vaste Kamercommissie gold: 'Zolang er maar geen gedonder van komt, is alles in orde.'⁹

In dit opzicht zou er een interessante vergelijking te trekken zijn met de veel fundamentele debatten van de laatste jaren in de Tweede Kamer over het functioneren van de BVD. Bij die debatten trad de Tweede Kamer wél zeer actief op, in tegenstelling tot kwesties rond de IDB. Vermoedelijk viel met de BVD, die per slot van rekening binnenslands werkt, beter te 'scoren' dan met andere inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die niet zo bekend waren. Misschien maakten de Kamerleden zich meer zorgen om een dienst die op eigen bodem in het privéleven van de eigen burgers kon ingrijpen dan om een in het buitenland opererende dienst.

Onbekendheid met de dienst maakte het resultaat van zijn activiteiten ook moeilijk 'verkoopbaar' aan de beleidsmakers. De CIA was in ambtelijk Den Haag waarschijnlijk beter bekend dan de inlichtingendienst van nationale snit. De neiging van ministeries in Den Haag om rapporten en visies van buiten over te nemen is over het algemeen al gering, laat staan als die afkomstig zijn van een vaag apparaat dat niet mag verklaren hoe het tot zijn analyses is gekomen. Dat gold al voor de beleidsmaker die het rapport persoonlijk in ontvangst nam van een analist, laat staan voor degenen die enkel een rapport op hun bureau aantroffen met een aanduiding als 'uit ambtelijke bron'.

Verscheidene oud-IDB'ers meldden dat hun momenten bekend waren waarop IDB-informatie van invloed is geweest op het beraad van de ministerraad. Hoe heeft de regering die informatie echter gewogen? En is er ooit het besef geweest dat de regering zich door onvoldoende kennis van het reilen en zeilen van de inlichtingendienst in elk geval in theorie erg kwetsbaar maakte voor gemanipuleerde informatie? Tal van theorieboeken over inlichtingenvergaring benadrukken dat er een duidelijke scheiding behoort te zijn tussen het operationele werk en de analyse die neutraal, niet-waardegeladen en objectief moet zijn. Veel beschrijvingen van de praktijk laten echter zien dat geheime diensten vaak ook opereren met hun informatie. Wie daar niet op bedacht is, loopt het risico zich te laten leiden door

gekleurde informatie of desinformatie. Het heeft er de schijn van dat de Nederlandse politiek zich daarom niet erg veel zorgen heeft gemaakt, zoals ook blijkt uit de nonchalance ten aanzien van de verhouding tussen de IDB en het Nederlandse bedrijfsleven, die als 'incestueus' is gekenschetst. Voorzover ons bekend, had alleen Den Uyl, die onder de premiers een bovengemiddelde interesse voor de IDB toonde, als lid van de vaste Kamercommissie en als minister-president oog voor het gevaar van gekleurde informatie.

De extreme geheimhouding rond de IDB maakte het ook zo moeilijk het waarheidsgehalte te bepalen van beschuldigingen van medewerkers tegen elkaar of hun diensthoofd. De in het bestaan van de IDB herhaaldelijk terugkerende beweringen over fraude bij de dienst zijn er een duidelijke illustratie van. De controle op de geheime uitgaven was voorbehouden aan de president van de Algemene Rekenkamer, die daarover geen informatie mocht verstrekken. Te gemakkelijk kon bij het personeel de indruk blijven hangen dat het diensthoofd deze functionaris iets op de mouw had gespeld. Over de fraude noch over de juistheid van de beschuldiging bestond zekerheid. Zo konden dergelijke beschuldigingen, al dan niet terecht geuit, blijven rondgonzen tot schade van de dienst en de interne verhoudingen.

Het verlangen naar absolute geheimhouding rond het functioneren van de inlichtingendienst werkte aldus uiteindelijk fnuikend. Een debat over de wenselijkheid of onwenselijkheid van de dienst bleef uit en de controle op de dienst was minimaal. Algehele geheimhouding leidt vroeg of laat bij zowel direct betrokkenen als meer afstandelijk geïnteresseerden tot de gedachte dat deze niet alleen dient om staatsgeheimen, bronnen en privacy te beschermen, maar ook om het falen van de dienst of van de ambtelijke en politieke aansturing toe te dekken.

Wanneer de politiek erin zou zijn geslaagd tot op zekere hoogte door jaarverslagen, openbare parlementaire debatten, historisch onderzoek en dergelijke een deel van wat vroeger geheim was openbaar te maken, zouden waarschijnlijk de noodzakelijke bekendheid met de dienst en op den duur ook de politiek-maatschappelijke legitimering, die in een democratische samenleving nodig is, zijn verkregen. Een publieke voorlichting of een openbaar *intelligence*-debat zou tevens incidenten, die in het geval van de IDB naar buiten kwamen, enigszins van hun reliëf hebben ontdaan. Veel Amerikanen aanvaardden dat inlichtingenoperaties kunnen mislukken en soms pijnlijk in de openbaarheid treden. Van letterlijk duizenden CIA-medewerkers is alleen al de afgelopen tien jaar de identiteit bekend gemaakt. Slechts weinig Amerikanen zullen daarvan wakker liggen. In het geval van de IDB bepaalde de arrestatie van Reydon en De Jager tot aan de opheffing het publieke imago van de dienst. Wanneer er in de Nederlandse pers ook maar een fractie verscheen van bijvoorbeeld de duizenden pagina's tellende rapporten die het gevolg waren van hoorzittingen van de Amerikaanse senaat over de CIA in 1975, stond het ministerie van Algemene Zaken op stelten en werd er paniekerig geroepen dat de dienst aan opheffing toe was.

Bij een voortgaand openbaar debat over nut en noodzaak van clandestiene

inlichtingenvergaring, spionage zo men wil, kan telkens opnieuw, onder wisselende omstandigheden, de vraag worden beantwoord of Nederland behoefte heeft aan zulke inlichtingenvergaring, hoe die georganiseerd moet worden en hoe daarvoor optimale voorzieningen getroffen kunnen worden. Bij dat laatste hoort onder meer een goede beveiliging voor datgene wat werkelijk geheim dient te blijven.

De overheid zal er slechts profijt van hebben als het debat over nut en noodzaak van geheimhouding zo breed mogelijk wordt gevoerd. Geheimhouding en openbaarheid zijn elkaars complement. En over beide voert de Nederlandse overheid al tientallen jaren nauwelijks of hoogstens een zeer krapachtig debat.¹⁰ Kenmerkend voor de cultuur van geslotenheid is ook de opstelling van de vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, die anno 1997, zelfs na bemiddeling door het ministerie van Algemene Zaken, het 'ongewenst en onaantvaardbaar' vond dat de inhoud van de historische beraadslagingen van de commissie aan ons geopenbaard zou worden.¹¹

Het risico van de situatie van geheimhouding zoals die bijna een halve eeuw rond de IDB heeft bestaan is dat aan het debat en de dienst geen zuurstof werd gegund, zodat ten slotte de betrokkenen naar buiten vluchtten, of wanneer uiteindelijk het deksel van de dienst werd opgelicht, er de lucht van de *passé définitif* naar boven kwam. De stelling kan worden verdedigd dat zonder een zekere mate van openheid een geheime dienst slecht functioneert.¹²

Het heeft te vaak ontbroken aan het besef dat inlichtingenwerk een zaak van lange termijn is. Clandestien inlichtingenwerk vergt een gedegen opbouw van bronnen, of het nu gaat om *humint* of technische inlichtingenvergaring. Er zijn jaren voor nodig, vooral om een van de belangrijkste vormen van politiek inlichtingenwerk: de vergaring van kennis over de intenties van andere besluitvormers, met redelijke kans op succes tot stand te kunnen brengen.

Persoonlijk zijn wij van mening dat elke staat die zijn soevereiniteit en onafhankelijkheid koestert, behalve over een diplomatieke dienst en een krijgsmacht, ook over een eigen buitenlands-politiek inlichtingenapparaat hoort te beschikken. De stem van een staat die niet over zo'n faciliteit beschikt, telt in het koor der naties minder mee. Zoals Peter Hennessy heeft geschreven:

'Intelligence without question is an influence-multiplier in the sense that it enables a state to apply its other instruments of influence more effectively.'¹³

En een expert ten aanzien van de geschiedenis van inlichtingendiensten, Michael Herman, niet toevallig een Brit, heeft erop gewezen dat een inlichtingendienst een land in staat stelt 'to "punch above its weight"'.¹⁴

Naar ons oordeel heeft premier Lubbers begin 1992 de meest kortzichtige oplossing gekozen om van 'het gedonder' af te zijn door de IDB op te heffen. Het Kamerlid Dijkstal stelde in die tijd een aantal fundamentele vragen: 'Maar wat de IDB betreft ben ik het spoor volledig bijster. Zo vaag, zo onduidelijk. Wat is de waarde van die dienst? Hebben wij nou spionnen in het buitenland nodig?'¹⁵

CONCLUSIE

Hij deed dat jammer genoeg niet in het parlement, maar in een landelijk ochtendblad na afloop van het debat. Hij maakte niet de indruk echt te willen wachten op de antwoorden. Wij zouden het antwoord willen zoeken bij de Duitse bondskanselier Helmut Kohl, die, toen hem gevraagd werd wat hij vond van de Franse economische spionage, antwoordde dat het hem niet verbaasde dat landen zulke spionage bedreven. Wat hem veeleer verbaasde was dat er landen waren die het niet deden.¹⁶

Noten

Noten bij de Inleiding

¹ Gemakshalve zullen we in het vervolg wanneer we over beide diensten tegelijk schrijven regelmatig de verzamelterm IDB gebruiken.

² Brandsma, *Ssst...*, p. 111.

³ Een eerder uitvloeiSEL van de wat uit de hand gelopen voorbereiding van deze lezing was: De Graaff en Wiebes, *Gladio*.

⁴ R.J. Hoekstra, secretaris-generaal van het ministerie van Algemene Zaken, stelde in een brief aan de auteurs, 25/10/91: 'Dossiers van zaken die niet meer actueel zijn, worden vernietigd.'

⁵ B. de Graaff en C. Wiebes, 'Dossiers Inlichtingendienst mogen niet worden vernietigd', *NRC Handelsblad*, 07/11/92.

⁶ *HTK 1992-1993*, Aanhangsel 152.

⁷ 'Spionagerapport "zoek" bij inlichtingendienst', *Het Binnenhof*, 11/12/92; 'Vraagtekens rond rapport over spionnen', *NRC Handelsblad*, 11/12/92; M. Schmidt, 'Document in spionagezaak verdwenen. Rol IDB in affaire Reydon/De Jager niet meer te onderzoeken', *Het Parool*, 11/12/92; D. Dijkman, 'The spy who came in from the cold', *HP/De Tijd op Zondag*, 13/12/92.

⁸ *HTK 1992-1993*, Aanhangsel 324.

⁹ De voorzitter van de afdeling rechtspraak van de Raad van State aan Wiebes, 25/02/93, citeerde uit het proces-verbaal: 'De gemachtigde van verweerder heeft daarop geantwoord dat... "er altijd een damage-assessment wordt opgemaakt. Dat is in casu ook gebeurd, maar het rapport is verdwenen".' Zie ook: D. Dijkman, 'Verwar-

ring IDB-mysterie groeit', *HP/De Tijd op Zondag*, 21/02/93.

¹⁰ De Graaff en Wiebes aan minister d'Ancona, 17/03/93 en minister d'Ancona aan De Graaff en Wiebes, 14/04/93.

¹¹ R. Schouten, 'De ondergang van de IDB', *HP/De Tijd*, 06/03/92.

¹² AZ aan Nationale Ombudsman, 11/05/95, nr. 95Moo2868a. Vgl. *Beheren*, p. 161.

¹³ ARA-2 aan PIVOT, 23/08/94, vrijgegeven bij ARA aan auteurs, 16/03/95, DV 1428. Zie ook plv. projectleider PIVOT en medewerker Tweede Afdeling aan Algemene Rijksarchivaris, 19/09/94.

¹⁴ F. van Anrooij, waarnemend rijksarchivaris van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, aan De Graaff, 28/07/94.

¹⁵ 'Kok snoert mond van ex-spionnen', *De Telegraaf*, 23/11/94; 'Spreekverbod ex-spionnen', *Haagsche Courant*, 23/11/94.

¹⁶ Later zou de minister-president verklaren dat een onderzoek naar de historie van de IDB pas zou kunnen worden aangevat, nadat het archief van die dienst op orde zou zijn gebracht en 'in het licht van de dan beschikbare publicaties van derden', *HTK 1995-1996*, 24400, III, nrs. 12 en 15.

¹⁷ AZ aan Nationale Ombudsman, 11/05/95, nr. 95Moo2868a.

¹⁸ *Beheren*, p. 219.

¹⁹ Rapport Nationale Ombudsman, nr. 96/53*.

²⁰ AZ aan de auteurs, 29/03/95, 95Moo1889.

²¹ Later zou blijken dat van het bronarchief voor de jaren vóór 1967 slechts inci-

denteel dossiers bewaard waren gebleven, *HTK 1995-1996*, 24400, III, nr. 15.

²² Vrijgegeven bij BZ aan de auteurs, 23/08/95, WOB-1228/95.

²³ *Beheren*, pp. 39-40.

²⁴ Sector Bestuursrecht van de Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, 23/04/96, procedurenummer 96/2336 WET.

²⁵ Raviv and Melman, *Spy*.

²⁶ Zie bijvoorbeeld: A. Bloemendaal, 'Spionage voor Israel onthuld. Nederlandse majoor in geheim veroordeeld, maar weer snel vrijgelaten', *Rotterdams Dagblad*, 05/10/95.

²⁷ Hij vroeg trouwens aan Nederlandse collega's een bedrag van 600 dollar voor het verstrekken van additionele informatie.

²⁸ MID, MARID VI/Wiskundig Centrum 1947-1965, 31/10/65, S.Marid 6110/000780/65/zg, p. 92.

²⁹ J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze spionnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.

³⁰ B. de Graaff, 'De Inlichtingendienst Buitenland: een overheidsorganisatie als alle andere?', Koedijk, Linssen en Engelen (red.), *Verspieters*, pp. 85-103; C. Wiebes, 'Hooikers and sportcars? De theorie van het inlichtingenwerk', *ibidem*, pp. 11-35.

³¹ L.A.A. Romeyn aan AZ, 07/05/98, in kopie verstrekt aan de auteurs.

³² Wuisman aan de auteurs, 15/05/98, 98M004870.

³³ Daalder aan H.J.A. Knijff, 02/06/98, ED/RS/48-1224239.

³⁴ Schriftelijk bevestigd door AZ aan de auteurs, 20/07/98, 98M006245.

³⁵ Vgl. Alexander, 'Introduction', p. 9.

Noten bij hoofdstuk I

¹ Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 66 e.v. Zie ook: Visser, *Bezetter*, passim.

² CAD, ministerie van Oorlog, Londen, kabinet, kast 16, ordner 48, memorandum betreffende de organisatie van een inlichtingendienst na den oorlog, 08/04/45; excerpten van dit memorandum bevinden zich tevens in BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-a0.

³ CAD, ministerie van Oorlog Londen, kabinet, kast 16, ordner 48, nota De Quay voor de ministerraad, 11/04/45.

⁴ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 29.

⁵ *Ibidem*, pp. 28-29.

⁶ Zie ARA, 2.13.13.01, geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog, 318, V15-10-1945-C29; V9-11-1945-K39; V15-11-1945-X41; 319, V6-12-1945-L51; V12-12-1945-S53; 2.03.01, AOK, 1386, diverse rapporten.

⁷ ARA, 2.13.13.01, geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog, 316, V10-7-1945-S2, Somer (namens deze: Driebeek) aan de minister van Oorlog, 27/06/45.

⁸ ARA, 2.13.13.01, geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog, 316, V4-7-1945-N2, Somer aan de minister van Oorlog, 04/06/45.

⁹ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 30.

¹⁰ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Fock aan minister van oorlog, 21/05/45.

¹¹ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering, 20/07/45.

¹² Zie voor de loopbaan van ir. Blicck: Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 334.

¹³ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering, 25/07/45.

¹⁴ ARA, 2.13.13.01, geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog, 317, V7-9-1945-B13 Geheim, Meynen aan de minister-president, de ministers van Buitenlandse Zaken, Marine, Overzeese Gebiedsdelen, Furstner (BDZ), Dijkhoorn (CGS) en H.J.W. Verniers van der Loeff (hoofd afdeling Militaire Zaken van het minister van Overzeese Gebiedsdelen), 07/09/45;

Meynen aan J.F.W. Nuboer, 07/09/45, incl. de bijlage 'Inlichtingendienst'; 2.03.01, AOK, 1386, Somer aan Meynen, 13/09/45, bijlage: commentaar op het ontwerp schema inlichtingendienst.

¹⁵ ARA, 2.03.01, AOK, 1386, Somer aan Meynen, 13/09/45; AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Somer aan Schermerhorn, nr. BI. WU 2097,

17/09/45; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*. Supplement, pp. 31-32.

¹⁶ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*. Supplement, p. 32.

¹⁷ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering, 12/09/45.

¹⁸ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering plus organisatieschema, 10/10/45.

¹⁹ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering, 31/10/45.

²⁰ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Asser aan Schermerhorn, 30/10/45.

²¹ ARA, 2.02.05, ministerraad, Raad voor Oorlogvoering, 996, vergadering, 28/11/45.

²² Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 77.

²³ Aanwezig waren de minister-president, de ministers van Binnenlandse Zaken, Marine, Oorlog, Overzeese Gebiedsdelen, Justitie, Financiën, zonder Portefeuille (Van Roijen), alsmede Kruls, Eindhoven en Fock.

²⁴ AAZ, verslag van de vergadering, gehouden op 29/01/46 te 's-Gravenhage, inzake coördinatie centrale inlichtingen- en veiligheidsdiensten, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Mo09540.

²⁵ ARA, Kabinet der Koningin, 9403, KB 16/02/46, nr. 2.

²⁶ ABZ, BK dossier: oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Schermerhorn aan Buitenlandse Zaken, 21/02/46 en Michiels aan Buitenlandse Zaken, 13/03/46.

²⁷ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1946, ontwerp van wet, 1945.

²⁸ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Sanders aan Fock, 08/02/46.

²⁹ Ibidem, Fock aan Sanders, 09/02/46.

Noten bij hoofdstuk II

¹ Gegevens over de villa zijn ontleend aan het kadaster; Freijser, 'Brandes'; Jansen/Van Lit, *Wassenaar*, p. 96; Jansen, *Geschiedenis*, p. 133; Hazenberg e.a. (red.), *Wassenaar*, pp. 12, 768, 800-802.

² Zie bijvoorbeeld *HTK 1934-1935*, Bijl. 370; *HTK 1935-1936*, Bijl. A, hoofdstuk IX, nr. 7, p. 5.

³ Voor een overzicht van Gladio in Europa zie Brozzu-Gentile, *Affaire*. Het bestaan van de Nederlandse tak, I & O, werd voor het eerst publiek bekend door een groot artikel van Robert Schouten in de *Haagsche Courant*: R. Schouten, 'Afluisteren op grote schaal', *Haagsche Courant*, 30/03/85. Deze dienst zou verantwoordelijk geweest zijn voor het verbergen van een voorraad wapens die in 1980 in een bos achter een bejaardenhuis in het Limburgse Heijthuijsen werd gevonden. Hetzelfde jaar werd nog een wapenopslagplaats in Gelderland ontdekt. Zie ook A. de Lange en B. Middelburg, 'Goede Nederlanders in een geheime organisatie', *Het Parool*, 24/11/90. Hoewel Schouten dus al in 1985 de primeur van I & O had en ook de relatie legde met de wapendepots in Limburg, zou het tot eind 1990 duren voordat dit verhaal door de landelijke media na onthullingen in Italië en Frankrijk opgepikt werd. De toenmalige minister van Defensie, mr. W. Scholten, weigerde in het belang van de staatsveiligheid om vragen in de Tweede Kamer over deze spectaculaire wapenvondst te beantwoorden. De enige instantie die na aandrang werd ingelicht over de bijzondere taak van deze inwonende dienst in oorlogstijd, was de vaste Kamercommissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82. Zie ook Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 304-317; *Beheren*, pp. 29-30.

⁴ 'Enige notities inzake "Maarheeze"' van het hoofd Financiële, Administratieve en Personeelszaken van Algemene Zaken, 07/07/64; 'Huisvesting van de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Sectie Algemene Zaken HKKL in de villa "Maarheeze" te Wassenaar', z.d., vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Mo05620b.

⁵ Ministerie van Financiën, Regionale Directie Domeinen West, doss. 91/0821, 04-1106/0011, legger van het domein van Defensie, akte van aankoop, 02/08/55. Ander-

half jaar na de formele opheffing van de IDB op 1 januari 1994 zou het rijk de villa voor het tienvoudige verkopen. Daarnaast brachten de chauffeurs- en de tuinmanswoning respectievelijk nog 537.000 en 276.500 gulden op.

⁶ AAZ, notitie, 22/09/67, vrijgegeven bij ministeriële beschikking, 96Moo5620c; Van Borssum Buisman aan F.J. Kist, 13/04/64 3348 CONF; 'Huisvesting van de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Sectie Algemene Zaken HKKL in de villa "Maarheeze" te Wassenaar', z.d.; Crul aan Van Nispen tot Pannerden, 25/11/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620b.

⁷ AAZ, memorandum van Hagen betreffende SAZ, 26/03/73; Ringnalda aan Peijnenburg, 17/03/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c; Hoofd SAZ aan Labouchere, 07/08/59; Hoofd van de afdeling Financiële, Administratieve en Personeelszaken van AZ aan Crul, 08/12/65; concept van secretaris-generaal AZ aan secretaris-generaal Defensie, z.d. (reactie op brief van 23/02/76), vrijgegeven bij ministeriële beschikking 98Moo5160.

⁸ Van Borssum Buisman aan F.J. Kist, 13/04/64 3348 CONF; Crul aan Van Nispen tot Pannerden, 25/11/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620b.

⁹ Voor een dergelijk probleem van 'overbelasting', zie bijvoorbeeld ABZ, code 920.11, BK, blok I, Nederland-Peking, Van Aerssen Beijeren van Voshol aan De Boer, 29/12/67; Fokkema aan BZ, 13/11/67.

¹⁰ ABZ, BK-dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Fock aan Elink Schuurman, 04/12/46; Elink Schuurman aan Fock, 04/12/46; De Muralt aan Boon, 25/03/50; Stuyt aan De Muralt, 28/03/50.

¹¹ Smith, *Portrait*, p. 147. Een ander probleem van de BID-'diplomaten' dat voortdurend zou terugkeren was de verzending van post aan en van de BID'ers in het buitenland. Indien door Buitenlandse Zaken en de ambassadeur niet strak de hand werd gehouden aan de afspraken die daarover waren gemaakt, ontstonden eveneens veiligheidsrisico's. Over de post- en koerierspro-

blemen zie bijvoorbeeld ABZ, code 920.11, BK, blok I, Budapest, De Muralt aan Hoofd, 20/10/49; blok II, Singapore, BZ aan consul-generaal Singapore, 02/08/55, 19/01/56; Middelburg aan BZ, 10/04/56; Beyen/Luns aan Middelburg, 28/04/56; ABZ, BK-dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, BZ aan hoofd Nederlandse Militaire Missie Berlijn, 24/06/49; Stikker aan Drees, 29/09/50; interne nota van chef DBD, 17/10/50; Stikker aan chefs de poste te Bonn, Bern en Wenen, 23/10/50; De Booy aan BZ, 22/03/51; nota van Niermans aan Pierson, 04/04/51.

¹² ARA, 2.05.50.o.2, gezantschap Canberra, 122, SG aan de gezant, 11/12/46 plus circulaire 'Samenwerking tusschen de militaire en economische inlichtingendiensten', 21/12/46.

¹³ ABZ, BK-dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, notulen van de vergadering, 08/04/46.

¹⁴ Telkens was goedkeuring van dit ministerie nodig, bijvoorbeeld in de zomer van 1946, toen de BID toestemming moest vragen om een lid van de militaire missie in Berlijn die daar goede contacten onderhield met de Britse en Amerikaanse *intelligence* te mogen inschakelen als BID-medewerker, ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Fock aan Van Boetzelaer, 15/06/46.

¹⁵ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Fock aan BZ, 25/03/46; ARA, 2.03.01, AOK, 1386, minister-president, minister van Oorlog en minister van Justitie aan Koningin Wilhelmina, 03/04/46; Somer aan minister van Oorlog, 15/02/46.

¹⁶ Ibidem, nota Fock voor de premier, 10/08/46. Deze nota is ook aanwezig in AAZ, FA 17, 1.

¹⁷ Ibidem, Fock aan Van Roijen, 03/05/46; AAZ, FA 1, nota Fock voor Beel, 10/08/46.

¹⁸ Ibidem, Bentinck aan Van Boetzelaer, 15/01/47.

¹⁹ AAZ, KMP, 351.746, nota Fock voor Beel, 06/08/46, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

²⁰ Aantekening van 12/08/46 op AAZ,

KMP, 351.746, nota Fock voor Beel, 06/08/46, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

²¹ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 35. Een aantal rapporten dat voor deze bijeenkomsten werd opgesteld bevindt zich in AAZ, KMP, 8539.

²² Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 29, dateert het pleidooi van Fock verkeerd, namelijk in 1948 (hoewel uit zijn eigen noot 84 blijkt dat het om het jaar 1946 moet gaan). Daardoor meent hij ten onrechte dat Fock het pleidooi voor coördinatie deed in zijn functie van raadadviseur in plaats van als hoofd BID.

²³ Informatie over Driebeeks levensloop in *Wie is dat? 1956*; ARA, 2.09.06, AMJ Londen, doos 185, doss. P51; idem, doos 200, doss. P74, nr. 5440; idem, doos 201, doss. P74, nr. 5439; *PEC IIIC*, p. 341; *PEC IVC*, p. 20; *PEC VIC*, pp. 44-45; L.A. Rodriguez Lopez, 'De behandeling van de groote collaboratiegevallen', *De Ochtendpost*, 23/11/46; *Who's Who in the Netherlands 1962/1963; Nederland's Patriciaat*, jg. 5 (1914), p. 104.

²⁴ Medio oktober 1945, toen duidelijk werd dat Van Kleffens zich daartegen niet langer zou verzetten, lichtte de rooms-katholieke Driebeek bijvoorbeeld aartsbischop J. de Jong in over dat voornemen, RANB, 092.01, coll. De Quay, 30, dagboek-aantekening van 19/10/45.

²⁵ Ibidem, 319, De Quay aan E. Jaspar, 11/02/49.

²⁶ FA 17, 1, nota van Fock voor Beel, 23/02/48, U9235.

²⁷ Van Lieshout, *Aal*, p. 473; AAZ, KMP, 8640, Driebeek aan De Quay, 16/07/48; RANB, 092.01, coll. De Quay, 30, dagboek-aantekening van 19/10/45.

²⁸ RANB, 092.01, coll. De Quay, 30, dagboek-aantekening, 04/01/46.

²⁹ Ibidem, 31, dagboek-aantekening, 12/03/47. Zie ook AAZ, KMP, 8640, Driebeek aan De Quay, 16/07/48.

³⁰ Dat gold bijvoorbeeld voor de minister van Buitenlandse Zaken, mr. C.G.W.H. baron van Boetzelaer van Oosterhout, die volgens Driebeek 'uitgesproken anti-R.K.' was, ibidem, 31, dagboek-aantekening, 12/03/47.

³¹ Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 141-142.

³² AAZ, KMP, 8362, Driebeek aan Fock, 15/09/48.

³³ AAZ, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, nota Driebeek voor Beel, 08/07/48. In een brief aan zijn vriend De Quay schreef hij dat hij zich nog nooit in zijn 'eigengemaakt' leven zo beet genomen had gevoeld als door de instelling van een commissie bestaande uit onder meer 'een Secretaris-Generaal van Binnenlandse Zaken [Prinsen], een beroepssoldaat [chef Generale Staf H.J. Kruls], een braaf Marine officier [chef Marinestaf vice-admiraal jhr. E.J. van Holthe] en een jurist-ambtenaar [secretaris-generaal van Justitie mr. J.C. Tenkink]', die zich wel even zouden bemoeien met het inlichtingenwerk 'waarmede de hard-boiled professional zich – en dan nog alleen maar met durf, schade en schande – heeft vertrouwd gemaakt.', AAZ, KMP, 8640, Driebeek aan De Quay, 16/07/48. Voorts maakte Fock nog deel uit van de commissie.

³⁴ AAZ, P&O, pl.nr. 62, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 34.

³⁵ AAZ, FA 17, 1, nota Driebeek voor Beel, 27/11/47.

³⁶ RANB, 092.01, coll. De Quay, 319, De Quay aan E. Jaspar, 11/02/49.

³⁷ AAZ, FA 17, 1, nota Driebeek voor Beel, z.d., U10882a.

³⁸ *Wie is dat? 1956*, p. 154. Zie ook RANB, 092.01, coll. De Quay, 32, dagboek-aantekening, 03/07/48: 'Om 5 uur Paul Driebeek, hij gaat weg bij B.I.D. Jammer; maar hij is zoetjesaan wel zelfingenomen geworden – wat gevaarlijk bij succesvolle arbeid.'

³⁹ AAZ, KMP, 8362, Driebeek aan Drees, 30/09/48.

⁴⁰ RANB, 092.01, coll. De Quay, 319, De Quay aan E. Jaspar, 11/02/49; Jaspar aan De Quay, 14/02/49; J.H. van Roijen aan De Quay, 20/09/50; M.P.L. Steenberghe aan De Quay, 10/10/52; P. van Gestel aan De Quay, 28/10/52; De Quay aan J. Diening, 29/11/52; 332, Diening aan De Quay, 05/11/52; De Quay aan Diening, 08/11/52;

De Quay aan Van Gestel, 08/11/52 en 01/12/52; Van Gestel aan De Quay, 17/11/52; 32, dagboek aantekening, 10/02/49; 34, dagboek aantekeningen, 08/06/50, 17/07/50, 22/08/50, 19/10/50; 35, dagboek aantekening 26/02/51; 36, dagboek aantekening, 15/11/52.

⁴¹ In 1961 richtte hij, na twee jaar van voorbereidingen, samen met drs. J.F. Posthuma het International Office for Financial and Economic Consultations (IOFEC) te Den Haag op, J.F. Posthuma, 'Distributie: maatschappelijke impuls', *Het Financieele Dagblad*, 05 en 06/04/61.

⁴² *HTK 1957-1958*, pp. 433-434.

⁴³ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 1, notulen 11/04/49, agendapunt 12.

⁴⁴ AAZ, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Drees aan Lief tinck, 09/09/50.

⁴⁵ Ibidem, Fock aan Drees, 13/01/51.

⁴⁶ AAZ, KMP, 8579, nota De Muralt voor Drees, 17/04/51.

⁴⁷ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 2, notulen, 05/02/51.

⁴⁸ AAZ, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Beel aan De Muralt, 21/05/48 en De Muralt aan Drees, 06/10/48.

⁴⁹ Biografische informatie over hem in *Nederland's Adelsboek*, jg. 32 (1934), p. 201; idem, jg. 42 (1949), p. 202; idem, jg. 75 (1984), p. 422; *Staatsalmanak 1948*, p. 70.

⁵⁰ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49; nota De Muralt voor Drees, 17/04/51; FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d. Begin 1951 telde het IDB-personeel, met uitzondering van de militaire afdeling, die voor rekening van het ministerie van Oorlog kwam, 34 leden in Nederland en zes in het buitenland, AAZ, FA 25, Fock aan W. Boers, afd. Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 34.

⁵¹ Vgl. de toelichting bij het latere Rechts-

positiebesluit BID, ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11430, KB 29/01/63, nr. 19.

⁵² ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9439, KB 17/03/50, nr. 6, bijlage Drees aan Koningin Juliana, 09/03/50.

⁵³ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49; nota De Muralt voor Drees, 17/04/51; FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

⁵⁴ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49; Labouchere aan hoofd Financiële, Administratieve en Personeelszaken, 01/03/61; notitie 06/03/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁵⁵ AAZ, KMP, 8579, Aantekening van De Muralt voor Drees, 05/10/49.

⁵⁶ Engelen, *Geschiedenis*, p. 279; BVD, inzagedossier nr. 2.302.667-70, noot 2.

⁵⁷ AAZ, KMP, 8614, De Muralt aan Fock, 01/12/49.

⁵⁸ AAZ, FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9794, exhibitum 24/05/49, nr. 65, toelichting bij Drees aan Koningin Juliana, 16/05/49.

⁶¹ Engelen, *Geschiedenis*, pp. 173, 339; idem, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 35; BVD, Inzagedossier nr. 2.302.667-70, noot 87; inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, notitie HKA aan HBVD betreffende activiteit van Nederlandse schippers in Duisburg-Ruhrort, 21/12/1954; verslag van een onderhoud met de heren van de BID op 26 Maart 1959; ochtendbespreking op 03/04/59; Sinninghe Damsté aan Koninklijke Marechaussee, 09/10/1963; Binnenlandse Nevendiensten, Panorama, april/ september 1964, p. 35.

⁶² BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, uittreksel van Aurora, 10/10/61.

⁶³ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, onder meer Labouchere

aan secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, 9/2/1960; uittreksels ochtendbesprekingen, 03/02, 09/03 en 28/03/60.

⁶⁴ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, 'Taak, Bevoegdheden en Werkwijze van de Buitenlandse Inlichtingendienst', bijlage bij Crul aan De Jong, 30/01/68.

⁶⁵ AAZ, KMP, 8362, Drees aan Koningin Juliana, 16/05/49, nr. 20431.

⁶⁶ De Afdeling GIII Inlichtingen van de Generale Staf kende de secties 'GIIIA Inlichtingen', belast met inwinning van inlichtingen in het buitenland, en 'GIIIB Veiligheid', belast met contra-inlichtingen taken. Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 242 v.v.; idem, *Supplement*, pp. 155, 160-161.

⁶⁷ Voor informatie over de coördinatiecommissie zie Ministerie van Algemene Zaken, *Inventaris van de archieven van de commissie van coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de subcommissie Buitenland 1949-1955*, Den Haag 1995. Zie voorts De Graaff en Wiebes, *Gladio*, p. 55; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 168.

⁶⁸ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9831, KB 19/09/49, nr. 5.

⁶⁹ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9980, KB 24/11/50, nr. 27, Drees aan Koningin Juliana, 21/11/50.

⁷⁰ Over Lak zie bijvoorbeeld Cammaert, *Front*, p. 1050; schrijven van N.N. aan de auteurs, 09/08/98.

⁷¹ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 10338, KB 05/05/54, nr. 12.

⁷² BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.257.961-39, inzagemap Coördinatie- en Intelcommissie, Teulings aan Drees, 15/06/51.

⁷³ AAZ, archief van de Commissie voor de Coördinatie, map 4, Fock aan Drees, 09/05/53; ABZ, blok 1955-1964, code 9 GS, BK, 920.11, memo Kist, 19/01/56.

⁷⁴ AAZ, KMP, 8362, Drees aan Koningin Juliana, 30/07/49.

⁷⁵ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, tevens BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.254.140-31, verslag van de eerste vergadering van de Commissie van Coördinatie, 11/10/49. Vgl. AAZ, KMP, 8362, aantekening van Fock voor Prinsen naar aanleiding van het advies van de Raad van State, 24/06/49; Engelen, *Geschiedenis*, p. 102.

⁷⁶ *HEK 1948-1949*, pp. 785-789.

⁷⁷ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 2, notulen, 23/01/50 en 06/02/50; BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.254.140-31, verslag van de tweede vergadering van de Commissie van Coördinatie, 22/11/49; *HTK 1949-1950*, Bijl. A, 1400, IIA, nr. 7.

⁷⁸ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49.

⁷⁹ AAZ, KMP, 351.746, notitie 'Taak Buitenlandse Inlichtingendienst', vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo3223A.

⁸⁰ Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 307 e.v.; Paul Koedijk, 'Gladio in Nederland', *Vrij Nederland*, 25/01/92.

Zie ook AAZ, notitie van het hoofd Compabiliteit en Algemene Dienst voor Ringnalda, 13/10/72; memorandum van Hagen betreffende SAZ, 26/03/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c. Het eerste hoofd van SAZ was dr. J.M. Somer. In 1948 vertrok Somer naar de inlichtingendienst van het Nederlandse leger in Indië, de NEFIS (zie voor het werk van de NEFIS bijvoorbeeld: Stevens, 'Manipulatie', pp. 149-168). Zijn opvolgers waren achtereenvolgens majoor/luitenant-kolonel der cavalerie J.J.L. baron van Lynden (tot maart 1962), luitenant-kolonel/kolonel der cavalerie G.A. van Borssum Buisman, R.M.W.O. (tot november 1971), reserve-majoor/reserve luitenant-kolonel voor speciale diensten der infanterie J.W.A. Bruins, generaal-majoor-titulair der artillerie buiten dienst J.B.P. Hoebé (vanaf 1 december 1981) en H.J. Bekker (van mei 1987 tot medio 1992). Na de ineenstorting van de Sovjet-Unie besloot de regering SAZ op te heffen. Eind 1991 hield de sectie op te bestaan en verliet zij Villa Maarheeze. Voor de afwikkeling werd het Communicatiedetachement BLS opgericht, dat gehuisvest werd in de Kromhoutkazerne in Utrecht. Op 31 december 1993 was de afwikkeling voltooid.

In internationaal verband nam een gecombineerde delegatie van I & O deel aan het geallieerde coördinatiecomité van *stay-be-*

hind-organisaties in West-Europa. Eerst samen met België, Luxemburg, Engeland en Frankrijk in het Western Union Clandestine Committee (WUCC) en vanaf 1958 in NAVO-verband in het in Parijs gevestigde Allied Clandestine Committee. Dit geallieerde coördinatie-orgaan van *stay-behind*-organisaties in West-Europa werd in 1976 omgedoopt tot Allied Coordination Committee (ACC). Daarnaast had SAZ formele afspraken tot samenwerking met MI6 (sinds 1948) en de CIA (vanaf 1949), die uitmondten in de oprichting van het Tripartite Committee Holland (TCH). Zie ook NA, RG 59, subject files INR, box 3, Lot 58 D 776, second draft 'Atlantic Pact Clandestine Committee', 03/01/50.

⁸¹ AAZ, FA 42, Instructie voor het Hoofd van de Sectie 7 van de Generale Staf, 22/03/47 [dit moet zijn: 22/03/48, aangezien G 7 pas op 15 maart 1948 werd opgericht], vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo3223A.

⁸² AAZ, FA 42, aide-mémoire aan chef Generale Staf, 14/04/48, toegewezen bij ministeriële beschikking 96Moo3223A.

⁸³ AAZ, gespreksnotitie, 03/07/56; aantekening bij brief van De Muralt van 15/06/56, 09/07/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁸⁴ Jensen en Platje, *MARID*, p. 86.

⁸⁵ Het ministerie van Oorlog bleef wel de salariskosten van het onder Larive ressorterende SAZ-personeel betalen, AAZ, coördinator-archief, 59, aantekening van F.J. Kist ten behoeve van Drees bij de brief van De Muralt van 15/06/56, 09/07/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikkingen 96Moo3223A en 96Moo5620c; F.J. Kist aan de CGS, 24/11/56; F.J. Kist aan de hoofden van de militaire inlichtingendiensten en HBID, 28/11/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁸⁶ De Jong, *Koninkrijk VII*, pp. 939-940.

⁸⁷ Hij volgde daar J.H. Ludolph op, die naar de CVD vertrok, Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 363.

⁸⁸ Daartoe gedwongen door een indiscretie van de in Parijs gestationeerde ambtenaar van Justitie T. Spijker, AAZ, KMP, 8556,

Fock aan A.W.L. Tjarda van Starckenborgh Stachouwer, 16/12/47.

⁸⁹ AAZ, F.J. Kist aan de CGS, 24/11/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁹⁰ AAZ, F.J. Kist aan de CGS, 24/11/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁹¹ Ibidem.

⁹² Cornelissen de Beer werd als 'burgerambtenaar' bij Defensie aangesteld, maar hij behield zijn functie van reserveofficier. Net als voor Larive bleef zijn mobilisatiebestemming: SAZ. Bij het uitbreken van een nieuwe oorlog zou hij deelnemen aan het Coördinatie en Planning Comité (CPC) in Parijs, dat in NAVO-verband het inlichtingenwerk coördineerde.

⁹³ CAD, 279.110/A geheim, aantekening voor de secretaris-generaal van Defensie, 28/01/63; brief Cornelissen de Beer aan de auteurs, 24/05/93.

⁹⁴ Bij de NAVO werden samenvattende analyses gemaakt op basis van de rapporten van de diverse inlichtingendiensten van de NAVO-lidstaten. De eindrapporten van de NAVO kwamen in Nederland bij de MARID, de LUID en de MID terecht. De LUID was op 25/08/51 opgericht. Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 225-228.

⁹⁵ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49; nota van De Muralt voor Drees, 17/04/51; FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

⁹⁶ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, uittreksels uit Aurora, 24/ en 25/11/60.

⁹⁷ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, Aurora, 21/09/61.

⁹⁸ Crul, *Huwelijk*.

⁹⁹ De Quay noemde toen ook de naam van V. Beermann, RANB, 092.01, coll. De Quay, 30, dagboekantekening, 08/03/46.

¹⁰⁰ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9439, KB 08/06/46, nr. 5 (tevens in AAZ, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969).

- ¹⁰¹ Van de buitenlandse BID-medewerkers was er ook niet één katholiek.
- ¹⁰² Commentaar Crul op het manuscript, tape I.
- ¹⁰³ Zie bijvoorbeeld ABZ, code 920.11, BK, blok I, Stockholm, memorandum voor waarnemend chef PZ, 21/09/46; aantekening voor Held, 30/09/46.
- ¹⁰⁴ Deze bureaus worden genoemd in AAZ, FA 984/64, verslag van de derde vergadering van Commissie van Coördinatie van Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten, 27/01/50.
- ¹⁰⁵ Vgl. Speyer, *Nederlanders*.
- ¹⁰⁶ ARA, 2.03.01, AOK, 1388, minister-president aan BID, 28/05/46; Fock aan minister-president, 25/06/46.
- ¹⁰⁷ ARA, 2.03.01, AOK, 1388, Fock aan minister van Oorlog, 14/03/46.
- ¹⁰⁸ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 395.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, p. 374.
- ¹¹⁰ Een voorlopig verslag van zijn missie, gedateerd 20/09/42, bevindt zich in ARA, 2.09.06, AMJ Londen, doos 165, P4, doss. C.H. van Brink.
- ¹¹¹ NA, RG 226, Entry 127, box 10, memorandum OSS, Madrid, 16/04/46; *Gids*, 1953, p. 98.
- ¹¹² AAZ, KMP, 8640, nota Driebeek voor Beel, 13/07/48.
- ¹¹³ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 16, verslag eerste vergadering Intel, 11/11/49.
- ¹¹⁴ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 365-366; *PEC IIIC*, p. 733; *PEC VIB*, p. 177; *PEC VIC*, p. 136.
- ¹¹⁵ Van Egmond, *Wie; Nederland's Patriciaat*, jg. 48 (1962), pp. 92-93.
- ¹¹⁶ FA 17, 1, nota van Fock voor Beel, 17/09/46, U1456b.
- ¹¹⁷ ABZ, code 920.11, BK, Stockholm, BZ aan Fock, 12/10/46, 12/11/46; Beel aan Van Boetzelaer, 25/11/47; Teixeira aan Van Boetzelaer, 20/12/47; Boissevain aan voormalig IDB-vertegenwoordiger te Stockholm, 25/03/48; Stuyt aan Fock, 31/03/48.
- ¹¹⁸ ABZ, 920.11, BK, blok I, map BID-contacten Ankara, Daniëls aan Stikker, 25/11/48.
- ¹¹⁹ *Ibidem*, De Muralt aan Lovink, 30/12/48.
- ¹²⁰ *Ibidem*, Daniëls aan Stikker, 09/07/47, 01/12/48.
- ¹²¹ *Ibidem*, Daniëls aan De Hocephied, 11/11/48; Daniëls aan Stikker, 01/12/48.
- ¹²² *Ibidem*, De Muralt aan Lovink, 30/12/48; Lovink aan De Muralt, 07/01/49.
- ¹²³ *Ibidem*, W.J.D. Philipse aan chef DBD, 28/12/49; DBD aan De Muralt, 24/01/50.
- ¹²⁴ *Ibidem*, De Muralt aan G.C. Stuyt, 22/02/50 en 13/03/50; verzamelstaat van uitgaven post Ankara, januari 1950.
- ¹²⁵ *Ibidem*, Van Rechteren Limpurg aan Stikker, 27/03/50.
- ¹²⁶ *Ibidem*, Stikker aan Van Rechteren Limpurg, eind maart 1950.
- ¹²⁷ *Ibidem*, Boon aan Stuyt, 19/04/50.
- ¹²⁸ De Council for Mutual Economic Assistance was het antwoord van de Sovjet-Unie en haar bondgenoten op de oprichting van de OEEC in het Westen. Vgl. Jansen en De Vree, *Ordeal*, pp. 69-71.
- ¹²⁹ *Gids*, 1954, p. 153; idem, 1961, p. 153; *Staatsalmanak*, 1961, p. 50.
- ¹³⁰ AAZ, KMP, 8640, bericht van Driebeek, 18/03/48, U9647a.
- ¹³¹ Zie bijvoorbeeld ABZ, code 920.11 BK, blok 1, Nederland-Parijs, BID-contact, RAD aan BZ, 04/01/56; Van Boetzelaer aan BZ, 16/01/56; Labouchere aan BZ, 12/05/58; Beyen aan Luns, 23/05/58; notitie van Fledderus, 24/06/58; Van Tuyll aan Beyen, 15/12/58.
- ¹³² ABZ, privé archief Van Tuyll van Seerooskerken, persoonlijke brieven, doos 2, H.F. Eschauzier aan Van Tuyll, 30/11/58.
- ¹³³ *Ibidem*, Fock aan Van Tuyll, 07/04/59.
- ¹³⁴ Particulier bezit, Helb aan Stuyt, 19/02/53.
- ¹³⁵ *Ibidem*.
- ¹³⁶ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, map 19, Fock aan De Muralt, 19/08/53.
- ¹³⁷ ABZ, BK-dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, secretaris-generaal BZ aan chef DBD, 08/09/53.
- ¹³⁸ ABZ, code 920.11, BK, blok I, Nederland-Peking, Labouchere aan J. Varekamp, 19/09/58; B.J. Slingenberg aan Varekamp, 20/10/58, 16/05/59; Varekamp aan kanselier Peking, 14/07/61; kanselier Peking aan Varekamp, 27/07/61; G.J. de Gaag aan kanselier

Peking, 29/04/63; H.E. van Ravenstein aan kanselier Peking, 29/01/67.

¹³⁹ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Bern, BID-contact, Fock aan BZ, 18/03/47, 03/05/47, 24/06/47, 21/01/48, 06/01/49.

¹⁴⁰ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Parijs, BID-contact, BZ aan AZ, 01/09/50.

¹⁴¹ ABZ, code 920.11, blok I, Nederland-Lissabon, BID-contact, diverse nota's.

¹⁴² ABZ, code 920.2, BK, blok I, Budapest, Hoofd aan H.D. Pierson, 31/10/49.

¹⁴³ Ibidem, Hoofd aan Pierson, 21/02/50; over Sanders en Vogeler, zie bijvoorbeeld 'Opnieuw geruchtmakend proces in Boedapest', *Het Parool*, 18/02/50; 'Edgar Sanders bekend in Boedapest: "Vogeler en ik leidden spionagecomplot in Hongarije!"', *De Waarheid*, 18/02/50; 'Doodstraf voor Rado en Geiger, Vogeler 15, Sanders 13 jaar', *ibidem*, 22/02/50; 'Britse regering zegt: Sanders' werk was legaal', *Het Parool*, 22/02/50.

¹⁴⁴ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 45.

¹⁴⁵ AAZ, verslagen van de operationele werkzaamheden over de periode 01/07 – 01/08/60 en 01/08 – 01/09/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.

¹⁴⁶ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/10 – 01/11/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

¹⁴⁷ AAZ, FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

¹⁴⁸ AAZ, aantekening voor X en Personeelszaken betreffende Personeelsuitgaven B.I.D.; begroting 1961; Samenstelling begroting 1962; financieel overzicht BID per 31/03/60; samenstelling begroting 1963 B.I.D., vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

¹⁴⁹ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/08 – 30/09/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

¹⁵⁰ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/08 –

01/09/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

¹⁵¹ AAZ, KMP, aantekening Bos voor De Jong, 01/02/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.

¹⁵² Commentaar van Crul op het manuscript, tape I.

¹⁵³ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9892, KB 17/03/50, nr. 6; 11243, KB 27/06/61, nr. 8; AAZ, maandverslag BID, juli 1962, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a. Bij het bevolkingsregister van Wormerveer stond hij ingeschreven als kantoorbediende; in *Nederland's Patriciaat*, jg. 22 (1935/1936), p. 59 werd zijn beroep omschreven als fabrikant. Blijkens de voordracht van De Quay voor zijn benoeming tot officier in de orde van Oranje-Nassau was Van Dusseldorp van januari 1921 tot april 1946 'bij verschillende particuliere bedrijven werkzaam ... geweest', De Quay aan Koningin Juliana, 13/09/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 98Moo6113. Voor de continuering van de werkzaamheden bij en voor de BID na het behalen van de pensioengerechtigde leeftijd door Van Dusseldorp zie ook de bij die beschikking vrijgegeven stukken: De Quay aan Crul, 06/03/63; notities betreffende Van Dusseldorp, 19/02, 01/03, 10/06, 12/06, 17/06, 28/06/63.

¹⁵⁴ Na een aantal adviesfuncties, onder meer bij het Raadgevend Bureau Twijnstra en Gudde, N.V. werd hij midden jaren zeventig adjunct-directeur van de Stichting BouwResearch. Hij publiceerde (met J. Benes) *Beleid en ondernemingsplanning in het bouwbedrijf*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1974; (met J. Benes en A. Twijnstra) *Marketing in de bouwonderneming*, Alphen aan den Rijn/Brussel 1975; (met J. Benes red.) *Organisatieontwikkeling in het bouwbedrijf. Management in de bouw*, Deventer/Antwerpen/Den Haag 1976; (met J. Benes) *Productmanagement in het bouwbedrijf*, Deventer/Antwerpen/Den Haag 1978; (met J. Benes) *Kosten en resultaten in de bouwonderneming*, Deventer/Antwerpen/Den Haag 1979; (met J. Benes en Th.O.M. Buysrogge) *De administratieve functie in de bouwonder-*

derneming, Deventer/Antwerpen/Den Haag 1982; *Dertig jaar SBR. Ervaringen en verwachtingen*, Rotterdam 1989.

¹⁵⁵ Een voorbeeld was een reis van een bloembollenweker naar Cuba, ABZ, code 920.11, BK, blok I, Nederland-Havanna, speciale assistent van de secretaris-generaal van BZ aan G.W. Boissevain, 12/06/62.

¹⁵⁶ MID, MARID VI/Wiskundig Centrum 1947-1965, 31/10/65, S.Marid 6110/000780/65/zg, pp. 18, 92.

¹⁵⁷ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-a0, memo DOB/EH aan PHD, 19/10/62.

¹⁵⁸ RANB, 092.01, coll. De Quay, 37, dagboekantekening, 04/12/53.

¹⁵⁹ BVD, inzagedossier nr. 2.279.266-a.0, BID/IDB (deel 1).

¹⁶⁰ De firma nam op 15 oktober 1958 nog het Centraal Bureau voor Assurantiën over. Het bedrijf werd op 1 april 1964 ontbonden door het uittreden van C.M Larive-Van Aken.

¹⁶¹ Over Navis zie onder meer Dogger, *Maan*, pp. 74, 81, 88, 90-91, 101, 279-280; De Jong, *Koninkrijk VII*, pp. 1058, 1110, 1119-1121, *Xa*, pp. 308-309; Maalderink, *Willem's-Orde*, p. 163; Van Ojen, *Strijdkrachten II*, p. 727-728, *PEC VIIC*, pp. 48, 218; Schulten, *Six*, pp. 31, 33, 34, 38, 41, 44, 45, 53, 54, 115.

¹⁶² De bewuste stukken zelf berusten niet meer bij het Justitie. Een set van beide documenten werd doorgezonden aan AZ, de andere set werd geretourneerd aan de procureur-generaal, ministerie van Justitie aan de auteurs, 26/08/98, 714398/98/DAZB. De beide documenten werden door AZ vrijgegeven bij fax van 24/09/98.

¹⁶³ AAZ, KMP, 8579, De Muralt aan Fock, 03/03/56.

¹⁶⁴ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 10637, KB 11/06/56, nr. 1; ABZ, privé archief van Van Tuyll van Serooskerken, doss. 1, map persoonlijke brieven, 01/01/1955 - 01/07/56, De Muralt aan Van Tuyll, 14/06/56.

¹⁶⁵ De opvolging van De Muralt door Labouchere werd reeds begin april 1956 door Drees in de ministerraad aangekondigd,

ARA, 2.02.05.01, 3, ministerraad, notulen, 04/04/56.

¹⁶⁶ Biografische informatie over hem in *Gids* 1954, p. 122; *Nederland's Patriciaat*, jg. 49 (1963), p. 226.

¹⁶⁷ De Jong, *Koninkrijk I*, pp. 246n, 247n; De Jonge, *Crisis*, p. 127; Joosten, *Katholieken*, pp. 252-234, 333-334; Mulder, *Kunst*, pp. 71, 171; Van der Pauw, *Actualisten*, pp. 20, 112; Schippers, *Front*, pp. 52, 431n; Zondergeld, *Troep*, pp. 46, 49, 134, 176.

¹⁶⁸ Het relaas van Baars is gebaseerd op RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 407, ongedateerd en onvolledig stuk van de hand van Baars.

¹⁶⁹ Ook Einthoven, hoofd van het BNV en de CVD, maakte gebruik van de diensten van Baars, zie Cornelissen, 'Groeninx', pp. 230-231.

¹⁷⁰ SMG, Bureau Documentatie en Informatie, nr. 559/3, bijlage van het oorlogsverslag van E. van der Noordaa, 19/05/86.

¹⁷¹ Inlichtingen over het bedrijf Van Perlstein, Roepor Bosch, dat in 1982 faillieerde, verstrekt door P.H. van Perlstein, 10/09/98.

¹⁷² Voor een overzicht van de door Baars gemaakte reizen zie zijn paspoorten, visa en andere verblijfsbewijzen in RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 387 t/m 390.

¹⁷³ De kredietovereenkomst van 16/05/56 bevindt zich in RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 397. Bewijzen van geldstortingen bevinden zich in de inv.nrs. 398 t/m 401.

¹⁷⁴ Al kort na de oorlog had de BID belangstelling aan de dag gelegd voor de situatie in Polen. Ten behoeve van Fock onderhield Buitenlandse Zaken toen een koeriersverbinding met Polen, waarbij de Poolse koerier informatie aanleverde, die ook ten goede kwam aan de Belgische overheid, aan de Poolse autoriteiten in Londen en aan MI6. In Londen was de toenmalige eerste ambassadesecretaris en de latere minister van Buitenlandse Zaken Luns het contactpunt. Omgekeerd gebruikte de Pool zijn status van diplomatiek koerier om contacten te onderhouden met niet-communistische groepen in Polen, ABZ, blok 1945-

1954, code 920.2, BK dossier Polen-Nederland, BID-contact.

¹⁷⁵ Informatie over Skubisz kan onder meer worden aangetroffen in BVD, inzagemap CO 2157584; 'Diefstal stroom werpt licht op B.V.D.-Conflict', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 08/05/64; 'Diefstal van elektriciteit om kinderen kerstfeest te geven', *Algemeen Dagblad*, 08/05/64; P.B. Claessens/M.W. van Eijk, 'Spionnen vergaat het slecht in Nederland', *Algemeen Dagblad*, 30/05/64, 02/, 03/ en 04/06/64; P.B. Claessens/M.W. van Eijk, 'Geheime dienst maakte kapitale blunders. Expert velt vernietigend oordeel over zaak-S.', *Algemeen Dagblad*, 27/06/64; 'Slechte spionnen in Nederland', *ibidem*, 27/, 29/ en 30/06/64; P.B. Claessens en M.W. van Eijk, 'Kabinet zet mes in de affaire-S', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 16/01/65; P.B. Claessens/M.W. van Eijk, 'Spionage-auto van S. hielp Carnet-plicht voor Polen opruimen', *ibidem*, 21/01/65; 'Ex-spion onwel in Bredase rechtszaal', *ibidem*, 18/06/65; 'Officier gaat bij ex-spion thuis kijken', *Algemeen Dagblad*, 05/01/66; "Ex-spion aan lager wal zoekt vergeefs recht", *Het Vrije Volk*, 06/01/66; 'Oud-geheim agent: "Ik geef het niet op"', *De Stem*, 06/01/66; 'Onrecht', *Algemeen Dagblad*, 06/01/66; 'Ex-spion S. gaat tot het uiterste', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 06/01/66; 'Zaak-S naar eind-stadium', *ibidem*, 09/02/66.

¹⁷⁶ Over Van der Most van Spijks bemoeienissen met de zaak-Skubisz zie 'Zelfportret van een spion', *Haagse Post*, 22/01/66.

¹⁷⁷ Zie RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 396, 'Handel met Polen'; 409, Baars aan Skubisz, 10/06/57; en (voor de volmacht) 410.

¹⁷⁸ RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 396, 'Handel met Polen'.

¹⁷⁹ RANB, coll. 49.02, coll. Baars-Kleijn, 412, Imexport aan Skubisz, 21/10/57.

¹⁸⁰ Minister-president aan E. Skubisz, 30/11/94, 94Moo7803.

¹⁸¹ RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 402, Baars aan Rijnink, 10/04/58; 406, Bril aan Rijnink, 10/04/58.

¹⁸² RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 406, Bril aan Rijnink, 10/04/58.

¹⁸³ In de correspondentie tussen betrokkenen werd de naam van deze kantoorboekhandel gecamoufleerd als 'de fa. Brusse & Sippel in Amsterdam', RANB, 049.02, coll. Baars-Kleijn, 405, niet ondertekend schrijven uit Amsterdam aan 'De Vries', 28/02/58, bijlage IV. Een verzoek van ons aan de directie om inzage van mogelijk relevante bescheiden werd door haar geweigerd, aangezien het om 'te vertrouwelijke stukken' ging, R. den Hertog, algemeen directeur Blikman & Sartorius, aan De Graaff, 28/04/98. Uit ARA, 2.09.46, ministerie van Justitie, Centraal Archief Vennootschappen, blijkt het dossier over Blikman & Sartorius met inv.nr. 7906 spoorloos te zijn verdwenen, mededeling magazijnbedienden ARA, 11/06/98.

¹⁸⁴ RANB, coll. 049.02, coll. Baars-Kleijn, 405, schrijven van N.N. (uit Amsterdam) aan 'De Vries', 28/02/58, bijlage IV.

¹⁸⁵ 'Lastertaal in Duits weekblad. Over "Prins Bernhard-Fonds"', *De Telegraaf*, 28/12/61; 'Die Mais-Heiligen von Münster', *Der Stern*, 31/12/61; 'Kooplieden wilden Duitse regering oplichten', *De Telegraaf*, 06/01/62.

¹⁸⁶ AAZ, coördinator-archief, 1, Samenvatting van de overeenkomst betreffende de instelling van een coördinator voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 13/02/56, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d; ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 10605, exhibitum 01/03/56, nr. 9, minister-president, minister van Binnelandse Zaken en minister van Oorlog en van Marine aan Koningin Juliana, 13 en 14/02/56.

¹⁸⁷ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 10614, KB 29/03/56, nr. 26; 2.02.05.01, ministerraad, 3, notulen, 20/02/56.

¹⁸⁸ ABZ, code 9 GS, BK, 920.11, memo Kist aan S, 19/01/56, J.F. van Dulm aan Van Tuyll, 25/01/56; memo Fock aan Drees, 15/02/56.

¹⁸⁹ AAZ, 16, archief Commissie van Coördinatie, 16, verslag elfde vergadering Intel,

17/03/54; Fock aan diverse ministers, 21/04/54.

¹⁹⁰ Ibidem, verslag zesde vergadering Intel, 03/10/50; 19, Fock aan Boon, 09/04/52.

¹⁹¹ Ibidem, verslag elfde vergadering Intel, 17/03/54.

¹⁹² Ibidem, 19, Hasselman aan Fock, 11/06/54.

¹⁹³ Door de ministers van Algemene Zaken, Binnenlandse Zaken, Marine en Buitenlandse Zaken, AAZ, coördinator-archief, 11, beschikking van de minister-president, 08/05/57 nr. KA 460/06/80, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540; ABZ, code 9 GS, BK, 920.11, memo Kist aan Drees, 28/02/57; memo SG Buitenlandse Zaken aan Kist, 03/04/57.

¹⁹⁴ Van vergaderingen van het CVIN bestaan geen verslagen, AZ aan de auteurs, 01/06/95, 95Moo3905a; vgl. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 31 n. 88.

¹⁹⁵ ABZ, code 9 GS, BK, 920.11, memo Kist aan Van Tuyll, 12/03/57, memo Kist, 29/03/57; Van Tuyll aan coördinator, 03/04/57; Drees aan Luns, 11/04/57; Luns aan Drees, 15/04/57; coll. Beyen, doos 2, privé-archief Van Tuyll, persoonlijke brieven, november 1950 t/m januari 1965, Van Tuyll aan de directies, 18/05/57; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 170-172.

¹⁹⁶ ARA, 2.21.281.06, coll. E. Schokker, 21, memo van AP aan de staatssecretaris en ASAZ, 03/04/57.

Noten bij hoofdstuk III

¹ Bijvoorbeeld in AAZ, KMP, 3997, IDB aan Kruijnk, BZ, EZ en BVD, 05/07/73, 7825/RC (Roemenië); 8756, BID aan Cals en BZ, 15/11/65, 14555/P (EEG); 8826, BID aan Cals en BZ, 22/07/66, 1268b/AP (de politieke leiding in Indonesië); minister van Financiën aan auteurs, 03/05/96, nr. WJB 96/552 M, plus bijlagen: IDB aan Financiën, 16/11/81, 8678/RC (Roemenië); 14/01/83, 1407/RC (financieringsvoorwaarden tender Irak/Brazilië); 15/04/83, 3515/RC (Poolse banken); 07/03/84, 2967/RC (gebrek aan deviezen in Joegoslavië); 09/11/84,

8248/RC (vestiging nieuwe bank, Sovjet-Unie, Luxemburg, België, Groot-Brittannië); 04/07/85 (aflossing schulden Poolse staatsbank); 14/07/88, 4605/RC (ontwikkelingen in de Sovjet-bankwereld).

² Zie bijvoorbeeld AAZ, KMP, 8640, Crul aan Fock, 08/03/48.

³ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49.

⁴ FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096.

⁵ De Graaff, *Schakels*, pp. 72, 76-77.

⁶ AAZ, KMP, 8579, aantekening De Muralt voor Drees, 05/10/49; nota De Muralt voor Drees, 17/04/51; FA 25, Fock aan W. Boers, Inspectie der Rijksfinanciën, ministerie van Financiën, 13/02/51, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

⁷ AAZ, KMP, archief Van Nispen 3, Crul aan Cals, 25/01/66; Crul aan premier De Jong, 30/01/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

⁸ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 5, De Muralt aan Fock, 20/10/49.

⁹ Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096.

¹⁰ Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096. Vgl. M. Thomassen, "Kamerleden betrokken bij spionage-werk", *Algemeen Dagblad*, 24/04/82; M. Thomassen, 'Helpen geheime dienst verdeigd. Interview met Tweede Kamerlid Ploeg', *Algemeen Dagblad*, 26/04/82.

¹¹ Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096.

¹² AAZ, KMP, 8642, De Muralt aan Fock, 23/01/50.

¹³ FA 17, 1, nota van De Muralt voor Drees, 10/11/48, U13619c; BID aan Drees (en BZ), 13/01/49, U14255q en 19/01/49, U14534c; [maart/april 1949], U16010; 31/08/49, U18807; 27/09/49, U19257a; FA 17, 2, BID aan Drees (en BZ), 24/04/50, U22955d; 23/06/50, U25163c; FA 17, 3, BID aan Drees (en BZ), 05/02/51, U31005b; FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 06/05/54, U66389e; FA 17, 7, BID aan Drees (en BZ), 24/08/54, U70578b; FA 17, 15, BID aan De Quay en BZ, 09/06/59, U5660/59; FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ,

04/12/59, U13968/59; 08/12/59, U13975/59; 10/08/60, U9030/60; Alvarez, 'Vatican'.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld ABZ, code 9 GS, blok 1, code 90, De Muralt aan Boon, 15/11/49; FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 22/10/49, U19741; 15/11/49, U20261 (zie ook: ABZ, code 9 GS, blok I, code 90, De Muralt aan Boon, 20261a); 14/12/49, U20791b; 05/01/50, U20872b; FA 17, 2, BID aan Drees, 04/03/50, U21458a; 09/03/50, U20896c; FA 17, 3, BID aan Drees, 30/05/51, U33942b; FA 17, 4, 08/11/52, U48483e.

¹⁵ Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees, 12/03/49, U15553a; 09/06-49, U17007a; 27/06/49, U17456a; 18/07/49, U18004a; 18/07/49, U18014b; 01/08/49, U18250b; 01/08/49, Y18250e; 10/09/49, U18900a; 13/10/49, U19731a; 31/10/49, U19878a; 31/10/49, U19967; 04/11/49, U20029a; 05/11/49, U20023a; 05/11/49, U20025a; 16/01/50, U21520a; 16/01/50, U21250; 22/02/50, U22018a; 22/02/50, U21518b.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 30/01/50, U21772a; FA 17, 2, BID aan Drees en Boon, 20/03/50, U23001.

¹⁷ Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees, 13/09/49, U19052; BID aan Drees, 06/02/50, U21599b; FA 17, 2, BID aan Drees, 07/07/50, U25416b; 07/07/50, U25433b/ 07/07/50, U25433d.

¹⁸ FA 17, 4, BID aan Drees, 04/02/52, U41023c; 31/07/52, U44888f; FA 17, 6, BID aan Drees, 23/01/54, U63985b.

¹⁹ Voor Mozer zie onder meer Metzemaekers, *Mozer*; Mozer-Ebbing en Cohen (red.), *Mozer*; Wielenga, 'Europeaan'; idem, 'Mozer'; idem, 'Beziehungen'.

²⁰ ARA, 2.21.285, coll. Goedhart, 8, Mozer aan Goedhart, 21/04/50; *HTK 1949-1950*, Bijl. 1577 nr. 4; 'Vele Kamerleden vragen kosteloze naturalisatie van Alfred Mozer', *Het Vrije Volk*, 13/04/50; Metzemaekers, *Mozer*, p. 19; Wielenga, 'Europeaan', p. 147; idem, 'Mozer', p. 344; idem, 'Beziehungen', p. 218.

²¹ Metzemaekers, *Mozer*, p. 35.

²² Zie hiervoor Merz, *Krieg*, passim.

²³ ARA, 2.21.286, coll. Drees, 225, Mozer aan Drees, 13/12/57; IISG, archief PvdA, map P/10, correspondentie Mozer 1954-1955; map 43 P 10, correspondentie Mozer, 11/57 - 01/58; Merz, *Krieg*, pp. 205, 215; Mulder/Koedijk, *Krant*, p. 562 n.

²⁴ Metzemaekers, *Mozer*, p. 31; Mozer-Ebbing en Cohen, *Mozer*, p. 42.

²⁵ Mozer-Ebbing/Cohen, *Mozer*, p. 28.

²⁶ Wielenga, 'Europeaan', p. 154.

²⁷ AAZ, FA 17, 1, Kielstra aan Drees, 03/12/48, U14181c. Arnold kwam, naast Adenauer, ook ter sprake in Mozer, 'Niemandslan-land'.

²⁸ FA 17, 1, BID aan Drees, 05/01/49, U14392a.

²⁹ FA 17, 1, BID aan Drees, 21/04/49, U15887a.

³⁰ FA 17, 1, BID aan Drees, 30/07/49, U18242a.

³¹ FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 26/09/49, U19309a.

³² FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 04/10/49, U19350a.

³³ FA 17, 1, Kielstra aan Drees, 01/12/49, U20330d. Dit rapport werd door BZ doorgezonden aan de ambassade in Washington, BZ, code 921.0 GS, map 1620, BZ aan ambassadeur Washington, 10/12/49. Hetzelfde geschiedde met een notitie getiteld 'Die aussenpolitischen Ziele von Bundeskanzler Adenauer', dat gebaseerd heette te zijn op gegevens afkomstig van 'een der naaste medewerkers van Dr. Adenauer', ibidem, BZ aan ambassadeur Washington, 21/12/49.

³⁴ FA 17, 2, BID aan Drees, 11/05/50, U24015.

³⁵ FA 17, 3, BID aan Drees, 07/04/51, U32804a. Over Mozers inspanningen rond het plan Schuman zie ook IISG, archief PvdA, coll. Mozer, Plan Schuman 1949-1951; doss. Mozer, rapporten buitenland 1951-1953, omslag 1951. In dit laatste dossier bevindt zich een rapport van 05/04/51 getiteld 'Duitsland en het Plan Schuman' dat grote gelijkenis vertoont met het genoemde BID-rapport.

³⁶ FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 05/06/54, U68445a.

- ³⁷ FA 17, 7, BID aan Drees en BZ, 13/09/54, U71609b.
- ³⁸ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 06/04/55, U103415c.
- ³⁹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en Luns, 08/10/55, U111545b; 28/03/56, U3735c-56.
- ⁴⁰ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 19/03/56, U3299c-56; FA 17, 11, BID aan Drees en BZ, 08/08/56, U8796c-56.
- ⁴¹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 09/03/56, U2827b-56
- ⁴² Voor een globaal overzicht van de besprekingen zie *Jaarboek van het Ministerie van Buitenlandse Zaken 1955/1956*, 's-Gravenhage 1956, pp. 83-85.
- ⁴³ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 06/03/56, U2827b-56.
- ⁴⁴ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 28/03/56, U3735c-56.
- ⁴⁵ AAZ, FA, 17, 11, BID aan Drees en BZ, 08/08/56, U8796c-56. Vergelijk de correspondentie van de SPD met Mozer over dit congres in IISG, archief PvdA, coll. Mozer, map 52, P 10, correspondentie Mozer, 06/09/56.
- ⁴⁶ FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 10/12/57, U13483.
- ⁴⁷ FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 11/04/59, U4020/59. Zie bijvoorbeeld ook 17/04/59, U4236/59.
- ⁴⁸ Over deze bron, zie FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 22/04/60, U3880/60; over Mozers nauwe contacten met Guy Mollet zie bijvoorbeeld IISG, archief PvdA, coll. Mozer, map Plan Schuman 1949-1951; doss. Mozer, rapporten buitenland, vnl. Duitsland 1951-1953, notitie 03/11/52 van gesprek Mozer met Th.A. Donovan; map 53, P 10, correspondentie Mozer 1956/1957, rapport Mozer van gesprek met Mollet, 03/10/56; en hieronder.
- ⁴⁹ Zie bijvoorbeeld IISG, archief PvdA, coll. Mozer, doss. Mozer, rapporten buitenland, vnl. Duitsland 1951-1953, notitie 03/11/52 van gesprek Mozer met Th.A. Donovan; NA, RG 59, Bureau of European Affairs, Swiss-Benelux desk 1951-1963, box 9, W.H. Sullivan aan Mozer, 23/04/58; Sullivan aan T.C. Cameron, 24/04/58; RG 84, The Hague 1956-1958, box 9, Lancaster aan Sullivan, 09/04/57; box 14, Sullivan aan E.L. Freers, 16/11/56; Sullivan aan B.M. Lancaster, 03/01/57; box 15, Sullivan aan State Department, 18/01/57; Sullivan aan Lancaster, 02/04/57; A.G. Ronhovde aan State Department, 03/10/56; box 16, Sullivan aan State Department, 12/07/57.
- ⁵⁰ Metzemaekers, *Mozer*, p. 33; ARA, 2.21.286, coll. Drees, 209, Mozer aan Drees, 27/01/58; BZ, 912.10, Indonesië, 'Z'-dossier, informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, ongedateerd bericht 'Vandaag werd een telegram uitgezonden door Maramis aan Menlu'.
- ⁵¹ NA, RG 84, The Hague, box 24, file 320, Herter aan Amerikaanse ambassades in Jakarta, Den Haag en Brussel, 11/05/60; ARA, 2.21.286, coll. Drees, 209, Mozer aan Drees, 18/12/59.
- ⁵² Peeters, *Vrienden*, pp. 93, 101.
- ⁵³ IISG, archief PvdA, coll. Mozer, map P/10, correspondentie Mozer 1954/1955.
- ⁵⁴ Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096.
- ⁵⁵ AAZ, KMP, 8629, nota Fock aan Beel, 04/08/47, U6015.
- ⁵⁶ FA 17, 1, nota van Driebeek voor Beel, [voorjaar 1948], U9244a.
- ⁵⁷ FA 17, 1, nota van De Muralt voor Drees, 10/11/48, U13619c.
- ⁵⁸ Dit verklaart waarom hij na de oorlog voormalige nationaal-socialisten en fascistten, waaronder Kroatische Ustachi's, hielp en rekruteerde voor zijn netwerk in Oost-Europa.
- ⁵⁹ Over Tisserant zie bijvoorbeeld Aarons & Loftus, *Ratlines*, pp. 21, 53-54 en 182-183; Cooney, *Pope*, pp. 159-160, 258; Eugène Tisserant, le cardinal-spahi' in Faligot, *Éminences*; Simpson, *Blowback*, p. 91.
- ⁶⁰ *FRUS 1948*, vol. III, p. 886.
- ⁶¹ *FRUS 1948*, vol. III, pp. 887-888.
- ⁶² FA 17, 1, BID aan Drees, 04/04/49, U16057.
- ⁶³ AAZ, KMP, 8625, De Muralt aan Drees, 29/04/50, U23401c. Ook in februari 1950 meldde de BID al dat een onverwacht-

se aanval van Russische troepen 'niet aanne-
melijk' was, AAZ, KMP, De Muralt aan
Drees, 21/02/50, U21984a.

⁶⁴ FA 17, 2, Fock aan De Muralt, 14/08/50
FA 1677/17 plus memorandum van
26/07/50.

⁶⁵ FA 17, 2, De Muralt aan Fock, 15/08/50,
U26446b.

⁶⁶ AAZ, KMP, 8625, BID aan Drees,
08/09/50, U27047a, met aantekening
van Fock; 21/09/50, 27047g; 21/09/50,
U27047h.

⁶⁷ FA 17, 3, BID aan Drees en BZ,
10/02/51, U30053d.

⁶⁸ Westers, *Stikker*, p. 205.

⁶⁹ FA 17, 3, BID aan Drees, 16/04/51,
U30573m.

⁷⁰ FA 17, 3, BID aan Drees, 14/06/51,
U34307b.

⁷¹ AAZ, KMP, 8625, BID aan Drees en
BZ, 30/07/51, U35595c; 11/08/51, U36267c,
25/09/51, U37343d; 13/11/51, U38733c.

⁷² FA 17, 3, BID aan Drees, 24/07/51,
U31993e.

⁷³ FA 17, 3, BID aan Drees, 20/08/51,
U35701e.

⁷⁴ AAZ, KMP, 8625, BID aan Drees en
BZ, 18/02/52, U41192c; 15/04/52, U42537d;
07/08/52, U46768b.

⁷⁵ FA 17, 7, BID aan Drees (en BZ),
30/09/54, U71934c.

⁷⁶ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan
Drees en BZ, 06/04/55, U102120c;
07/04/55, U102937c.

⁷⁷ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ,
14/02/55, U101809a.

⁷⁸ Over Russische wapenzendingen naar
Frankrijk zie FA 17, 1, nota Fock voor Beel,
05/07/46, U1098d.

⁷⁹ FA 17, 1, nota van De Muralt voor
Drees, 09/10/48, U13035c.

⁸⁰ FA 17, 2, De Muralt aan Drees,
17/04/50, U23411a. Vgl. Tas, *Vrede*, p. 13.

⁸¹ FA 17, 3, BID aan Drees, 27/04/51,
U32895a.

⁸² AAZ, KMP, 8539, De Muralt aan Fock,
20/01/49, U14539e.

⁸³ AAZ, KMP, 8615, De Muralt aan Fock,
15/02/50, U22305.

⁸⁴ Zie bijvoorbeeld FA 17, 4, BID aan

Drees, 27/12/51, U39876b; 18/02/52,
U40638n; 28/02/52, U41517b.

⁸⁵ Zie bijvoorbeeld FA 17, 2, BID aan
Drees en BZ, 14/08/50, U26376a; FA 17, 3,
BID aan Drees en BZ, 02/11/50, U28327b;
BID aan Drees en BZ, 30/01/51, U30847a.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld FA 17, 3, BID aan
Drees en BZ, 03/03/51, U31404b; 24/04/51,
U33067a; 30/05/51, U33987c.

⁸⁷ *HTK 1948-1949*, p. 1184.

⁸⁸ FA 17, 1, BID aan Drees, 31/03/49,
U15432s (tevens als bijlage bij AAZ, KMP,
8539, De Muralt aan Fock, 02/03/49).

⁸⁹ FA 17, 4, BID aan Drees, 25/02/52,
U40638p.

⁹⁰ FA 17, 6, BID aan Drees en BZ,
10/06/54, U68062a; FA 17, 11, BID aan
Drees en BVD, 06/05/57, U5358b-57.

⁹¹ AAZ, FA 17, 2, De Muralt aan Drees,
11/04/50, U23547 (tevens aanwezig in AAZ,
Intel commissie, 16); Intel-commissie, 16,
Fock aan de leden van de Intel-commissie,
13/04/50 plus bijlagen; verslag van de verga-
dering van 17/04/50.

⁹² AAZ, Intel-commissie, 16, verslag van
de vergadering op 27/04/50.

⁹³ FA 17, 10, BID aan Drees, BZ en Sectie
2 van het HKGS, 22/04/55, U103663d.

⁹⁴ AAZ, KMP, 8581, BID aan Drees, BZ
en HBVD, 13/06/50, U24714b; BID aan
Drees, 02/11/50, U21091ad; FA 17, 6, BID
aan Drees en BZ, 25/01/54, U63425c (ook
aanwezig in ABZ, ambassade Bonn, GS,
1945-1954, code 920, Oost-West, Duitse in-
lichtingendiensten en aanverwante organisa-
ties, bijlage bij Beyen aan ambassadeur te
Bonn, 29/01/54); 28/01/54, U63721a.

⁹⁵ FA 17, 2, De Muralt aan Drees en BZ,
29/04/50, U22839b.

⁹⁶ ABZ, ambassade Bonn, GS, 1945-1954,
code 920, Oost-West, Duitse inlichtingen-
diensten en aanverwante organisaties, Drees
aan Stikker, 30/01/52, bijlage: BID-rapport
28/01/52, U40789a. Dit laatste rapport be-
vindt zich ook in AAZ, KMP, 8581.

⁹⁷ Diverse rapporten in AAZ, KMP, 8625.

⁹⁸ FA 17, 1, Kielstra aan Drees, 03/12/48,
U13985c.

⁹⁹ FA 17, 1, BID aan Drees, 18/01/50,
U21437b.

- ¹⁰⁰ FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 06/02/50, U21985a.
- ¹⁰¹ FA 17, 2, BID aan Drees, 07/03/50, U21981d.
- ¹⁰² ABZ, code 920.2 BK, blok I, Kielstra aan Boon, 03/04/50.
- ¹⁰³ FA 17, 2, De Muralt aan Drees, 04/04/50, U23169c.
- ¹⁰⁴ FA 17, 4, BID aan Drees en BZ, 11/12/52, U49957b en 49970b.
- ¹⁰⁵ FA 17, 2, BID aan Drees en Stuyt, 13/07/50, U25586i; 13/07/50, U25586j.
- ¹⁰⁶ FA 17, 3, BID aan Drees, 15/06/51, U34227b; 23/06/51, U34707b; 26/06/51, U34706c.
- ¹⁰⁷ AAZ, Intel-commissie, 16, De Muralt aan Fock, 09/11/50.
- ¹⁰⁸ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 16, zevende vergadering Intel, 15/11/50.
- ¹⁰⁹ FA 17, 10, BID aan Drees, (BZ en sectie G2 van HKGS), 18/04/55, U102672b; 09/06/55, U106449b; 20/06/55, U106914c; 22/06/55, U106997c.
- ¹¹⁰ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 04/03/55, U101558b.
- ¹¹¹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 31/08/61, U11007/61; 08/09/61, U11545/61; 11/09/61, U11612/61.
- ¹¹² FA 17, 1, BID aan Drees, 16/02/49, U15217b; 17/03/49, U15685b.
- ¹¹³ AAZ, KMP, 8539, De Muralt aan Drees, 07/04/49, U15968.
- ¹¹⁴ FA 17, 1, BID aan Drees en Boon, 08/09/49, U18926.
- ¹¹⁵ FA 17, 2, BID aan Drees, BZ en SAZ, 14/07/50, U25730b.
- ¹¹⁶ FA 17, 2, BID aan Drees, BZ en SAZ, 24/07/50, U25871c.
- ¹¹⁷ FA 17, 2, BID aan Drees, BZ en SAZ, 27/07/50, U25586m; 14/08/50, U26230b; 26/09/50, U27420a.
- ¹¹⁸ FA 17, 2, BID aan Drees en BZ, 22/07/50, U25872a.
- ¹¹⁹ FA 17, 2, BID aan Drees en BZ, 14/08/50, U26337a.
- ¹²⁰ Zie bijvoorbeeld FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 21/04/58, U3683-58; 21/05/58, U3971-58.
- ¹²¹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 23/03/59, U2980/59; 03/04/59, U3165/59.
- ¹²² Voordien had de BID daarvoor weinig belangstelling. Een uitzondering is FA 17, 1, BID aan Drees, 24/03/49, U15818b.
- ¹²³ FA 17, 2, BID aan Drees, 02/06/50, U24578a; 08/06/50, U24685a; 10/06/50, U24706a; 12/06/50, U24859a; 21/06/50, U25167c; 21/06/50, U25167d; 22/06/50, U25096b; 23/06/50, U25163c; 01/07/50, U25322a; 07/07/50, U25416b; 07/07/50, U25497; 07/07/50, U25433b; 07/07/50, U25433d; FA 17, 3, BID aan Drees en BZ, 05/03/51, U31747b.
- ¹²⁴ Zie bijvoorbeeld FA 17, 4, BID aan Drees (en BZ), 12/02/52, U41169b; 12/02/52, U41174b; 14/02/52, U41389b; 07/08/52, U46765b; FA 17, 6, BID aan Drees (en BZ), 21/01/54, U63977c; 21/01/54, U63982b; 25/01/54, U63979c; 17/02/54, U64870b; 23/02/54, U65191b; 17/03/54, U64608d; 05/04/54, U66375b; 15/04/54, U66599b; 05/05/54, U67005c; 15/05/54, U67540c; 20/05/54, U67542b; 25/06/54, U69048c; 29/06/54, U69047c; FA 17, 7, BID aan Drees (en BZ), 16/07/54, U69699b; 16/07/54, U69697c.
- ¹²⁵ FA, 17, 4, BID aan Drees, 04/07/52, U45326b.
- ¹²⁶ FA 17, 5, BID aan Drees, 14/04/53, U54383a.
- ¹²⁷ FA 17, 7, BID aan Drees en BZ, 12/11/54, U73586c.
- ¹²⁸ Zie bijvoorbeeld FA, 17, 7, BID aan Drees (en BZ), 23/11/54, U73940d; 24/11/54, U74065b; 24/11/54, U74068b; 30/11/54, U74256c; 22/01/55, U100590a; 26/01/55, U100515b; FA, 17, 8, BID aan Drees en BZ, 02/02/55, U101261b; 03/02/55, U100815b; FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 15/03/55, U102173b.
- ¹²⁹ FA 17, 7, BID aan Drees en BZ, 28/01/55, U100931a; FA 17, 8, BID aan Drees en BZ, 03/03/55, U101347b; FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 15/03/55, U102939d.
- ¹³⁰ FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 23/03/61, U3740/61.
- ¹³¹ Aantekening op FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 31/07/61, U9187/61.

- ¹³² Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees (en BZ), 09/06/49, U17007a; 27/06/49, U-17456a; [oktober 1949], U19459b; 24/10/49, U18733a; 30/01/50, U21772a; FA 17, 2, BID aan Drees (en BZ), 26/09/50, U27338b; FA 17, 3, BID aan Drees en BZ, 08/12/50, U29457a; BID aan Drees, 01/02/51, U30471a; 08/05/51, U33592a; 17/05/51, U33794a; FA 17, 4, BID aan Drees (en BZ), 16/10/51, U38070b; 23/10/51, U38351b; 24/10/51, U38424a; 21/12/51, U39830b; 26/03/52, U42445b; 18/04/52, U43133b; 02/05/52, U43420a; 30/09/52, U48233b; FA 17, 5, 26/01/53, U51558a; 26/01/53, U51740b; 23/03/53, U52824b; 05/06/53, U55264b; FA 17, 6, BID aan Drees (en BZ), 03/03/54, U65123b; 18/03/54, U66279b; 10/05/54, U66946a; 24/05/54, U68006b; FA 17, 7, BID aan Drees (en BZ), 05/08/54, U70171b; 30/11/54, U74321b; 07/01/55, U100098a; 19/01/55, U100141b; FA 17, 8, BID aan Drees (en BZ), 15/03/55, U102990b; 21/03/55, U103281b; 29/03/55, U103634b; 15/04/55, U104039b.
- ¹³³ FA 17, 3, BID aan Drees, 12/05/51, U33582b.
- ¹³⁴ FA 17, 3, BID aan Drees, 22/05/51, U33936.
- ¹³⁵ FA 17, 3, BID aan Drees, 22/05/51, U33944; FA, 17, 5, BID aan Drees en BZ, 12/01/53, U50917b.
- ¹³⁶ FA 17, 3, BID aan Drees, 25/07/51, U35884b.
- ¹³⁷ Zie bijvoorbeeld FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 03/05/62, U4887/62; 13/03/62, U3126/62; 19/12/62, U14872/62.
- ¹³⁸ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 14/04/56, U4215b-56.
- ¹³⁹ FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 12/11/59, U12949.
- ¹⁴⁰ FA 17, 16, BID aan De Quay een BZ, 22/04/60, U2690/60.
- ¹⁴¹ FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 11/04/59, U4020/59; FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 13/10/59, U11222/59.
- ¹⁴² FA 17, 1, BID aan Drees, 19/07/49, U17676b.
- ¹⁴³ Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees, 19/08/49, U17676a; 01/09/49, U18735a.
- ¹⁴⁴ FA 17, 3, BID aan Drees (en BZ), 13/08/51, U36285c; FA 17, 4, BID aan Drees, 28/09/51, U33485n; 01/10/51, U33888m; 22/10/51, U38015b; 22/10/51, U38018d; 10/03/52, U39555e; FA 17, 5, 08/01/53, U50513b; 09/02/53, U51941b; 21/03/53, U53311b; 02/06/53, U54982b; FA 17, 6, BID aan Drees, 29/01/54, U64775b; 04/02/54, U64038b; 06/05/54, U66389e; FA 17, 7, BID aan Drees (en BZ), 17/07/54, U69720b; 20/08/54, U69910c; 24/08/54, U70577b; FA 17, 8, BID aan Drees en BZ, 25/05/55, U105653; 27/05/55, U10789c; FA 17, 9, BID aan Drees en BZ, 10/11/55, U112708b; 10/11/55, U113003a; FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 30/10/59, U12444/59; FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 02/01/62, U15954.
- ¹⁴⁵ Zie bijvoorbeeld FA 17, 1, BID aan Drees, [augustus 1949], 13755e.
- ¹⁴⁶ FA 17, 1, De Muralt aan Beel, 03/08/49, U18054a.
- ¹⁴⁷ Zie bijvoorbeeld FA 17, 3, BID aan Drees, Stuyt en ir. A.C. van den Byllaardt, 17/08/50, U24638e; BID aan Drees, W.A. Frowein en Van den Byllaardt, 09/12/50, U29365a en 28/12/50, U29365e; BID aan Drees, J. v.d. Waerden en Van den Byllaardt, 10/01/51, U30092a.
- ¹⁴⁸ Uitzondering zijn bijvoorbeeld FA 17, 8, BID aan Drees en BZ, 19/04/55 en FA 17, 9, BID aan Drees en BZ, 07/02/56, U1414a-56 over het standpunt van enkele vooraanstaande leden van de Christelijke Volkspartij (CVP) over de schoolstrijd.
- ¹⁴⁹ FA 17, 1, BID aan Drees, 18/07/49, U18004a.
- ¹⁵⁰ FA 17, 1, BID aan Drees, 26/11/49, U29461a; De Muralt aan Drees en Boon, 04/01/50, U21268a.
- ¹⁵¹ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 5, nota van Fockema Andreae voor Drees, 22/11/49.
- ¹⁵² FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 05/03/59, U2608/59.
- ¹⁵³ Puntila, *History*, pp. 224-227.
- ¹⁵⁴ FA 17, 4, BID aan Drees, 14/03/52,

U40711d; 14/03/52, U42177b en 42177f; 16/06/52, U44887b; 30/07/52, U44887g.

¹⁵⁵ FA 17, 4, BID aan Drees, 08/11/52, U49169c.

¹⁵⁶ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-20, uittreksel ochtendbespreking, 22/10/59; verder: uittreksels ochtendbesprekingen, 5/3 en 21/3/1959.

¹⁵⁷ FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 05/03/59, U2079/59.

¹⁵⁸ FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ; 07/11/59, U12631/59; 18/03/60, U3280/60.

¹⁵⁹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 07/03/61, U2792/60; 06/10/61, U12364/61.

¹⁶⁰ FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 16/05/61, U5919/61. Voor deze coup poging zie Planchais, 'Opstand'.

¹⁶¹ Zie ook FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 15/12/60, U15708/60.

¹⁶² FA 17, 12, BID aan De Quay en BZ, 12/07/61, U8472/61; 06/10/61, U12248d.

¹⁶³ Tas, *Wat*, vooral pp. 194, 201; Mulder/Koedijk, *Krant*, pp. 396-397; Schöffer, 'Tas', p. 581. Vgl. bijvoorbeeld ook FA 17, 2, De Muralt aan Drees, 17/04/50, U23411a en Tas, *Vrede*, p. 13.

¹⁶⁴ Vgl. bijvoorbeeld Letterkundig Museum, coll. Sal Tas, T. 143, B 1, Tas aan Farrell, 25/03/60: 'De Gaulle is taking everything in his hands, and by showing his despise for everybody else, more and more clearly, has now created a complete void around himself. Everybody is exasperated. First of all Guy Mollet, who I met yesterday.' met AAZ, FA 17, 16, BID aan De Quay, 2/04/60, U2690/60: 'Het buitenlands beleid van Frankrijk wordt geheel en al bepaald door President De Gaulle zelf ... Aan de Quay d'Orsay geeft men volmondig toe dat men buiten alle belangrijke beslissingen gehouden wordt'. En ibidem, BID aan De Quay, 22/04/60, U3880/60 (datum van waarneming: eind maart 1960): 'Guy Mollet is uitermate ongerust over de huidige situatie in Frankrijk, en vooral over Algerije. Hij ziet op het ogenblik geen uitkomst.'

¹⁶⁵ Over Tas zie bijvoorbeeld J. Jansen van Galen, 'Sal Tas: "ik sta rechts van de mis-

daad"', *Haagse Post*, 15 tot 21/07/70, pp. 6-8; De Kadt, 'Tas'.

¹⁶⁶ Hun correspondentie is aanwezig in het Letterkundig Museum in Den Haag en in de coll. Farrell in de Van Pelt Library van de University of Pennsylvania in Philadelphia.

¹⁶⁷ De Kadt, 'Tas', p. 423.

¹⁶⁸ Ibidem.

¹⁶⁹ FA 17, 1, BID aan Drees, [maart/april 1949], U16010.

¹⁷⁰ AAZ, KMP, 8539, De Muralt aan Fock, 28/04/49, U16559b.

¹⁷¹ FA 17, 2, BID aan Drees, 25/05/50, U24412.

¹⁷² FA 17, 2, BID aan Drees, 26/05/50, U24260.

¹⁷³ FA 17, 4, BID aan Drees, 01/09/51, U36911b.

¹⁷⁴ FA 17, 5, BID aan Drees, 12/05/53, U54591b.

¹⁷⁵ FA 17, 7, De Muralt aan Drees, 06/09/54, U71451a.

¹⁷⁶ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 04/07/56, U7070b-56; FA 17, 13, BID aan Drees en BZ, 25/09/58, U9540-58; 25/09/58, U9539-58; FA 17, 14, BID aan Beel en BZ, 17/02/59, U1182/12-59; 17/02/59, U13382/7-59; FA 17, 16, BID aan De Quay en Luns, 18/11/59, U11670/59; 09/05/60, U4922/60; 09/05/60, U4935/60.

¹⁷⁷ FA 17, 5, BID aan Drees en BZ, 15/01/53, U51435d.

¹⁷⁸ FA 17, 7, BID aan Drees en BZ, 17/12/54, U67399e.

¹⁷⁹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 13/03/56.

¹⁸⁰ Zie bijvoorbeeld FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 09/04/56, U4901a-56; 19/04/56, U4901a-56; 16/07/56, U8692b-56; FA 17, 11, BID aan Drees en BZ, eind augustus 1956, U810955b-56; 07/09/56, U10907b-56; eind september 1956, U11995b-56; eind oktober 1956, U13370b-56; 11/01/57, U354-57; 14/02/57, U1776b-57.

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld FA 17, 13, BID aan Drees en BZ, 23/07/58, U7649-58; 19/08/58, U8342-58; 20/08/58, U8398-58.

¹⁸² FA 17, 6, BID aan Drees, 24/05/54, U68010e.

¹⁸³ FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 18/05/54, U67802c. Over de oprichting van SEATO, zie ook BID aan Drees en BZ, 18/05/54, U67801b.

¹⁸⁴ FA 17, 10, BID aan Drees en BZ, 13/04/55, U103750b.

¹⁸⁵ FA 17, 3, BID aan Fock, 22/05/51, U33731a; 31/05/51, U34083b.

¹⁸⁶ Bijvoorbeeld FA 17, 15, BID aan Beel en BZ, 31/03/59, U2942/59; 01/04/59, U2942/59; FA 17, 16, BID aan De Quay en Luns, 16/02/60, U645/60; 25/05/59, U5127/15898/59; FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 28/02/62, U2056/62; 19/06/62, U5759b/62.

¹⁸⁷ FA 17, 1, notitie Beel voor Fock, 19/05/48.

¹⁸⁸ FA 17, 1, Fock aan Van Boetzelaer, 25/11/47.

¹⁸⁹ FA 17, 1, BID aan Drees, 13/12/49, U20528a.

¹⁹⁰ FA 17, 2, BID aan Drees e.a., 29/04/50, U23871a.

¹⁹¹ FA, 17, 1, Driebeek aan Beel, 17/10/46, U2081a.

¹⁹² Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 16/01/47, U3096.

¹⁹³ FA 17, 1, nota van Fock voor Beel, 06/06/47, U5124a; Fock aan Beel, 02/09/47.

¹⁹⁴ FA 17, 1, BID aan Drees, 13/01/49, U14255q.

¹⁹⁵ BVD, nr. 2.240.125-33, inzagedossier Fock-archief (deel IIa), Drees aan Kernkamp, 16/11/53.

¹⁹⁶ FA 17, 1, De Muralt aan Drees, 22/02/50, U-21972a.

¹⁹⁷ FA 17, 3, BID aan Drees en BZ, 08/01/51, U29686b.

¹⁹⁸ FA 17, 5, BID aan Drees en BZ, 15/05/53, U55183c.

¹⁹⁹ FA 17, 5, BID aan Drees en BZ, 15/05/53, U55183c.

²⁰⁰ FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 10/05/54, U67304d.

²⁰¹ AAZ, BVC, 687, BID aan H.W. Spoor, 18/05/55, nr. 105241a; zie voorts bericht van 28/10/55, nr. 112314 over Poolse propaganda in België; 13/01/56, nr. 306-56 over SED-publicatie *Die Wahrheit*; 717, 24/10/55, nr. 112153a met een lijst van communistische

bedrijfskranten die in West-Duitse ondernemingen werden verspreid.

²⁰² AAZ, KMP, 8717, BID aan Drees en BZ, 28/10/57, U11930.

²⁰³ FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 06/11/59, U9125/59.

²⁰⁴ FA 17, 5, BID aan Drees en BZ, 21/01/53, U51650b.

²⁰⁵ FA 17, 5, BID aan Drees en BZ, 12/05/53, U54591b.

²⁰⁶ FA, 17, 7, BID aan Drees en BZ, 22/12/54, U73956d.

²⁰⁷ FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 03/01/61, U16217/61.

²⁰⁸ FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 20/06/62, U5709/62.

²⁰⁹ FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 07/05/54, U67237c.

²¹⁰ FA 17, 15, BID aan De Quay en BZ, 09/06/59, U5660/59.

²¹¹ FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 02/01/63, U15257/62.

²¹² Commentaar van Crul op het manuscript, tape I.

²¹³ Zie bijvoorbeeld ARA, 2.21.286, coll.

Drees, 209 en 225, voor rechtstreekse correspondentie van Mozer met Drees.

Noten bij hoofdstuk IV

¹ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, 'Taak, Bevoegdheden en Werkwijze van de Buitenlandse Inlichtingendienst', bijlage bij Crul aan De Jong, 30/01/68.

² Ibidem.

³ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 6. Zie ook Engelen, *Geschiedenis*, p. 305; inzagedossier BVD, nr. 2.302.667-70, noten 44 en 45.

⁴ AAZ, archief van de Commissie van Coördinatie, 6.

⁵ Ibidem, 1, verslag van de zevende vergadering van de CC, 20/04/51; brief van de Chef van de Generale Staf, 19/07/51; 14, Fock aan Chef van de Generale Staf, FA 3573/63; BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.257.961-39, inzagemap Coördinatie- en In-telcommissie (deel 2), Fockema Andreae aan Th. van der Laan, 04/12/50; Eindhoven

aan Fock, 08/12/50; Van Heeckeren van Brandsenburg aan W.J.Th. Serraris, 09/04/51; Fockema Andreae aan Einthoven, 03/04/51; memorandum Fock voor Drees, 06/06/51; aantekening betreffende het gesprek tussen Drees, Teulings, Felderhof en Fock op 15/06/51 inzake de moeilijkheden tussen de BVD en de Marechaussee; Hasselman aan Fockema Andreae, 19/07/51; Felderhof aan Drees, 12/07/51; Fock aan Hasselman, 29/09/51; Van Maanen aan Fock, 08/10/51; Hasselman aan Fockema Andreae, 07/11/51; ABZ, code 9 GS, BK, 920.11, memo Adriaanse aan Boon, 20/04/51.

⁶ Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 38.

⁷ CAD, 280.352/Geh., De Muralt aan Staf, 26/03/53.

⁸ Ibidem, aantekening De Booy, 12/01/53.

⁹ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst (BID) 1946-1969, besluit nr. 131620, 30/11/59; nota Fock, 30/11/59; CAD, 280.352/2E, besluit nr. 131620, 30/11/59.

¹⁰ CAD, 280.352/2E, H.J. Amelink aan Den Toom, 05/10/70.

¹¹ In uitzendingen van het VPRO-radio-programma O.V.T. op 02/ en 09/11/97 verklaarden de journalisten Dick Verkijk, Friso Endt en Jerome Heldring benaderd te zijn door of vanwege de BID om een opdracht in Oost-Europa of de Sovjet-Unie uit te voeren. Alleen de laatste voldeed aan het verzoek. Zie ook Verkijk, *Pantservuist*, pp. 257-258; F. Endt, 'De nee-zegger had gelijk', *NRC Handelsblad*, 28/11/97; J.L. Heldring, 'Dezer dagen. Geen moreel verschil', *NRC Handelsblad*, 25/11/97. Eerder schreef reisredacteur W.L. Brugsma benaderd te zijn voor de BID, maar eveneens te hebben geweigerd, W.L. Brugsma, 'Het rode tempo doeloe', *HP/De Tijd*, 23/08/96, p. 35. Van een IDB-rapport van 5 juli 1973 over de politieke en economische situatie in Roemenië was de bron 'een Nederlands journalist, die uit eigen ervaring gedegen kennis van het internationaal communisme heeft', AAZ, KMP, 3997, IDB-rapport 05/07/73, 7825/RC/73.

¹² Zie bijvoorbeeld FA 17, 2, BID aan Drees, 17/06/50, U24930a, 'Enkele algeme-

ne indrukken van een reis door Polen'; 07/07/50, U2324a, 'Algemene indrukken van een reis door Polen'.

¹³ AAZ, KMP, 8641, De Muralt aan Fock, 15/10/49.

¹⁴ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, 'Taak, Bevoegdheden en Werkwijze van de Buitenlandse Inlichtingendienst', bijlage bij Crul aan De Jong, 30/01/68.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, uittreksels ochtendbesprekingen, 16/3, 21/3 en 22/10/1959.

¹⁷ CAD, staf Koninklijke Marechaussee, doos 23, 1952, Sectie 2, R.A. van Heeckeren van Brantsenburg, 'Werkzaamheden bureau 2-2. Rapport over het eerste kwartaal 1952', 31/03/52; W.J. de Bruin, 'Centrale recherche koninklijke marechaussee: Staatsbelang gaat vóór publiciteit', *Reformatorisch Dagblad*, 22/05/82; *Jaarverslag Koninklijke Marechaussee 1980*, p. 32.

¹⁸ Commentaar van Crul op het manuscript, tape 1.

¹⁹ Over MARID VII, zie Jensen en Platje, *MARID*, pp. 90-92, 98, 159-160, 178, 181, 244-250.

²⁰ Zie bijvoorbeeld Jensen en Platje, *MARID*, pp. 91, 246.

²¹ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, ongedateerd stuk 'H.B. heeft naar aanleiding van ...'.

²² Zie bijvoorbeeld H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 29.

²³ Zie bijvoorbeeld BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, ongedateerd schrijven van Sinninghe Damsté, beginnend met 'Ik heb overwegend bezwaar ...'; 'Verhouding tot de BID', 15/10/68.

²⁴ Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*; voor informatie over Gunnewegh zie ook IISG, archief Den Uyl, doos 388, De Koster aan vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten, 21/09/71.

²⁵ Over Mourits zie 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, pp. 26-32. Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, passim.

²⁶ Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, p. 25.

²⁷ CAD, staf Koninklijke Marechaussee, doos 37, 1960 Geclassificeerd, notulen van de vergadering van korpscommandanten, 17/12/59.

²⁸ Vgl. 'Ex-spion Gunnewegh legt laatste hand aan boek. "Nachtmerrie nu voorbij"', *Algemeen Dagblad*, 18/01/72; Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, pp. 137-138.

²⁹ H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 30.

³⁰ Bron: informatie van het ministerie van Algemene Zaken. Dit ministerie beantwoordde op basis van het IDB-archief schriftelijk een serie vragen inzake de reis van Reydon & de Jager die door de auteurs waren gesteld. In het vervolg worden hierdoor verkregen gegevens aangeduid met: Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

³¹ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlage 2b.

³² ABZ, doss. 920.12, 1959, geheim bezoek aan Sovjet-Rusland, 1979, Calkoen aan BZ, 03/03/59; Luns aan Labouchere, 20/03/59.

³³ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlage 2b.

³⁴ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

³⁵ Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, pp. 100-104; Van Meurs, *BVD*, pp. 199-201. Een ander ezelsbruggetje was 'Why do I cash'. De betekenis daarvan is ons niet bekend.

³⁶ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in ver-

band met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, 2b.

³⁷ Zoals bleek toen Hans Smulders in 1971 achter de persoon van 'Van Mourik' aan ging: 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, pp. 26-32.

³⁸ 'Ex-spion Gunnewegh legt laatste hand aan boek. "Nachtmerrie nu voorbij"', *Algemeen Dagblad*, 18/01/72.

³⁹ IISG, archief Den Uyl, doos 388 (2), 1969-1972, vaste Kamercommissie voor de inlichtingen- en veiligheidsdiensten aan de minister van Defensie, 02/11/72; *HTK 1972-1973*, 12385, nr. 1, pp. 9-10; 'Ex-spion wint van geheime diensten' en "'Nachtmerrie nu voorbij"', *Algemeen Dagblad*, 18/01/1973; Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, pp. 264-269.

⁴⁰ *Staatsblad 1980*, nr. 763.

⁴¹ Een uitzondering was bijvoorbeeld drs. P.H. van Dusseldorp, die per 1 oktober 1961 de dienst verliet wegens het behalen van de pensioengerechtigde leeftijd, ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11243, KB 27/06/61, nr. 8.

⁴² BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-20, Onderhoud op 15 november 1968 met de Gemeentepolitie Eindhoven; uittreksel verslag bespreking met HBVD, 21/5/1968, punt 17; nota's aan HBVD en HC betreffende activiteiten van de BID te Eindhoven, 26/4 en 17/5/1968.

In het archief van het gemeentebestuur van Eindhoven heeft het besluit van Witte geen sporen nagelaten, Dienst Bestuursondersteuning, afdeling Procesbeheersing aan de auteurs, 05/06/98, PB 98J009155.

⁴³ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-20, uittreksel ochtendbespreking, 04/12/59.

⁴⁴ Payne, *MOSSAD*, pp. 11. 113-115 en 215. Vgl. ook Ostrovsky en Hoy, *Way*, p. 59; *The Tower Commission Report*, pp. 24-51.

Noten bij hoofdstuk V

¹ 'Kostbaarste lachertje van Den Haag', *De Telegraaf*, 25/03/72.

- ² Kikkert, *Wereld*, p. 82. Vgl. Steenhorst en Huis, *Luns*, pp. 67-68.
- ³ Van der Plas, *Luns*, p. 92. Luns beschreef de Indonesische delegatie als 'zeer groot'.
- ⁴ Meijer, *Den Haag*, pp. 493-494.
- ⁵ Vgl. H. Meijer, 'De spion van Luns', *Vrij Nederland*, 05/11/94.
- ⁶ Over de detentie van Jungschläger, Schmidt en 34 andere Nederlanders, zie ook *Administratiem*; Beynon, *Nederland*.
- ⁷ ABZ, NEFIS, 501, lt.-kol. KNIL H.L. Hoorweg aan diverse instanties, 18/06/46. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 260 en 362 vergist zich wanneer hij meldt dat de benoeming van Jungschläger inging per 17/04/47.
- ⁸ ARA, 2.21.036.02, coll. Buurman van Vreeden, 58, S.W. Tromp aan Legercdt, 27/05/46 Strikt vertrouwelijk.
- ⁹ Jensen en Platje, *MARID*, p. 247.
- ¹⁰ Schmidt, *Greep*, p. 202.
- ¹¹ Schmidt, *Greep*, p. 225. Kapitein Masselink was van 23 november 1953 tot 10 juni 1956 commandant van de Subsistentencompagnie E van het Garnizoensdetachment 's-Gravenhage. Een dergelijke compagnie bestaat uit dienstplichtigen die niet een organieke taak hebben bij een krijgsmachtonderdeel. Tussen 13 maart 1946 en 24 april 1948 had Masselink voor het Wapen der Infanterie gediend in Nederlands-Indië, BRI-OP-dossier J.A. Masselink.
- ¹² Meijer, *Den Haag*, p. 436.
- ¹³ *Ibidem*, 461-462, 468.
- ¹⁴ *Ibidem*, p. 460.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 665.
- ¹⁶ *Ibidem*, pp. 465, 479.
- ¹⁷ *Ibidem*, p. 467.
- ¹⁸ *Ibidem*, p. 462.
- ¹⁹ *Ibidem*, p. 463.
- ²⁰ *Ibidem*, p. 463.
- ²¹ Bijvoorbeeld FA 17, 1, Driebeek aan Beel, 23/10/46, U2146; BID aan Drees, 13/01/49, U14255q; 23/01/49, U14255af; 27/01/49, U14255v/w; 12/03/49, U15553a.
- ²² AAZ, archief Commissie van Coördinatie, map 17, verslag tweede vergadering Intel, 12/12/49; voorzitter van de subcommissie Buitenland aan Drees, 16/12/49; ARA, 2.02.05.01, ministerraad, bijlage bij de vergadering van 12/04/50, punt 17, nota Fockema Andreae voor ministerraad, 04/04/50; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 49.
- ²³ Zie bijlage.
- ²⁴ CAD, Kabinet van de Legercommandant Indonesië 1945-1950, codetelegram Van Maarseveen aan Lovink, 09/12/49.
- ²⁵ ARA, 2.10.14.02, AS, 3817, verslag van J.M. Somer, directeur CMI, 30/03/49 van reis naar Singapore, 21 t/m 26-3-49; 2.10.36.052, geheim verbaalarchief van het ministerie van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen, V29-8-49-P50; V6-10-49-C60. Over de opheffing van de CMI, zie ook: V31-8-49-51, V16-9-49-R54.
- ²⁶ ARA, 2.10.36.052, geheim verbaalarchief van het ministerie van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen, V6-10-49-C60, codetelegram Lovink aan Van Maarseveen, 21/09/49.
- ²⁷ ARA, 2.10.14.02, AS, 3817, aantekening van Dirvo voor de HVK, 28/01/49.
- ²⁸ ARA, 2.10.36.052, geheim verbaalarchief van het ministerie van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen, V9-11-49-Q68, Lovink aan Van Maarseveen, 25/10/49.
- ²⁹ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, map 17, Fockema Andreae aan Drees, 28/03/50; ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 457, bijlage bij de vergadering van 12/04/50, punt 17, nota Fockema Andreae voor ministerraad, 04/04/50.
- ³⁰ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 2, notulen, 12/04/50; idem, 636, notulen van de vergadering van de Raad voor Aangelegenheden van Indonesië, 12/05/50; ABZ, BK dossier: oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Stikker aan Stuyt, 19/04/50.
- ³¹ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 16, verslag zesde vergadering Intel, 03/10/50.
- ³² ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11790, chef kabinet aan Krijger, 26/03/56.
- ³³ ARA, 2.10.36.052, geheim verbaalarchief van het ministerie van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen, V2-12-49-H74.
- ³⁴ AAZ, archief van de Commissie van

Coördinatie, verslag van de tweede vergadering van de CC, 22/11/49.

³⁵ Zie Chauvel, *Nationalists*, pp. 370, 378-380.

³⁶ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 81; Stevens, 'Manipulatie', p. 153; Jensen en Platje, *MARID*, pp. 75-78, 117, 307-308; Op hun beurt wisten Amerikaanse codekrakers weer dat de Nederlandse autoriteiten deze capaciteit hadden, NA, RG 38, box 2746, Top Secret Glint, Indonesian, IAYM-3/M, DN-82908, 17/12/48.

³⁷ AAZ, KMP, BID aan Drees en BZ, 06/11/50, U28548B; FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 31/05/54, U68221B.

³⁸ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 16, verslag zesde Intel-vergadering, 27/09/50.

³⁹ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, 16, verslag Intel-vergaderingen, 15/11/50 en 17/7/52.

⁴⁰ ABZ, code 920.11, BK, blok II, Singapore, De Muralt aan J.G. Kist, 20/09/53; Van Woerden aan BZ, 28/04/54; BZ aan consul-generaal Singapore, 02/08/55, 19/01/56; Middelburg aan BZ, 10/04/56; Beyen/Luns aan Middelburg, 28/04/56.

⁴¹ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 10045, V27-8-53-E38, Kernkamp aan Beyen, 27/08/53.

⁴² Ibidem, notitie kabinet voor de secretaris-generaal van Overzeese Rijksdelen, 06/10/53; Beyen aan Kernkamp, 17/12/53.

⁴³ Ibidem, 10282, notitie chef kabinet J.J. Rombach voor Kernkamp, 15/01/55.

⁴⁴ Ibidem, 11788, notities kabinet voor Kernkamp, 22/06/54, 09/07/54.

⁴⁵ Ibidem, 9415, Van Baal aan Kernkamp, 29/04/54.

⁴⁶ Ibidem, Rombach aan Kernkamp, 01/07/54.

⁴⁷ Kahin, *Conference*, p. 11.

⁴⁸ Van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: "De Nederlanders"'.

⁴⁹ Voor biografische gegevens over Abdulgani, zie onder meer Abdulgani, 'Childhood', pp. 112-135; *The Asia Who's Who 1957*; Roeder/Mahmed (comp.), *Who's*

Who; The International Who's Who 1996-1997; Frederick, *Visions*, passim; Schuurring, *Abdulgani*; ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9423, Personalalia der leden van het kabinet Ali Sastroamidjojo, bijlage bij Beyen aan Kernkamp, 07/04/56.

⁵⁰ Abdulgani, 'Childhood', p. 132.

⁵¹ Van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: "De Nederlanders"' ; Schuurring, *Man*, p. 14; 'Lezing door H. Roeslan Abdulgani', Giebels en Molenaar (red.), *Integratie*, pp. 21, 25.

⁵² Van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: "De Nederlanders"'.

⁵³ Dit was een instelling die werd gefinancierd uit het welvaartsfonds van 25 miljoen gulden, dat Nederland aan het eind van de jaren dertig aan het noodlijdende Nederlands-Indië ter beschikking had gesteld.

⁵⁴ Volgens een legende uit de stichtingstijd van Surabaya rond 1270 zouden de haai (soera) en de krokodil (baja) ter hoogte van de vloedlijn van Surabaya een grensconflict hebben uitgevochten. Op basis daarvan werden in de negentiende eeuw in officieuze wapens en in 1920 in het officiële gemeentewapen van Surabaya een haai en een krokodil afgebeeld, waaraan de stad zijn bijnaam van 'krokodillenstad' zou ontleenen, Buitengeweg, *Krokodillenstad*, pp. 7, 14; Von Faber, *Oud-Soerabaia*, pp. 1-5; idem, *Stad*, pp. 135-146, 181-184.

⁵⁵ Voor Abdulgani's visie op de gebeurtenissen in Surabaya en zijn eigen rol daarbij, zie Abdulgani, *Heroes Day*.

⁵⁶ De Jong, *Diplomatie*, p. 490; Schuurring, *Man*, p. 45.

⁵⁷ Vgl. AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 07/01/58, U90-58.

⁵⁸ *KHA*, 1958, p. 14123.

⁵⁹ Schuurring, *Man*, p. 50.

⁶⁰ SMG, Bureau Documentatie en Informatie, nr. 030/1, telegram directeur C.M.I. aan maj. Kiès en mr. Fock, 05/01/49, nr. 435; 'Roelian Abdulgani', *Nieuwsgier*, 08/01/49; *NIB XVI*, p. 636.

⁶¹ Ook zijn kamer op het departement van Voorlichting werd bezocht, *NIB XVI*, p. 322.

⁶² Biografische informatie over Bakker in

bijvoorbeeld ARA, 2.09.06, AMJ Londen, doos 199, doss. 5472; uitspraak van het ambtenarengerecht te 's-Gravenhage, AW 1985/203.

⁶³ ARA, 2.09.06, AMJ Londen, doos 199, dossier 5472.

⁶⁴ Daarbij stond hij eerst onder leiding van het hoofd Inlichtingen- en Veiligheids-groep kapitein E.C. Filet en, nadat deze op 5 november 1947 te Salatiga op een mijn was gelopen, onder kapitein A.V. Vosveld.

⁶⁵ *NIB XVI*, p. 277; CAD, HK GS NOI 1945-1950, ZG.ZG. 4, nr. 5 l, Dagelijkse overzichten van de belangrijkste inlichtingen van Hoofdkantoor NEFIS, DOBI nr. 818, 23/12/48.

⁶⁶ ARA, 2.10.14.02, AS, 3896, politiek telegram van de directeur CMI, nr. 415, 29/12/48. Vgl. politiek telegram van de directeur CMI, nr. 398, 25/12/48.

⁶⁷ ARA, 2.21.175, coll. Welter, 52, Bakker aan 'Moes', 08/09/49.

⁶⁸ *Ibidem*.

⁶⁹ Schuurig, *Man*, p. 51.

⁷⁰ ARA, 2.21.175, coll. Welter, 52, Bakker aan 'Moes', 08/09/49.

⁷¹ *Ibidem*, Hoofd inlichtingendienst van de T-Brigade aan 'Moes', 08/09/49.

⁷² *Ibidem*, 51, J.A. Bakker, res. 1e lt. Inf. KNIL, wnd. C T Brigade, hoofd kantoor Inlichtingen, t.a.v. hoofd S.I. M-Java, Salatiga 19 en /09/49 en 05 en 22/11/49.

⁷³ Met ingang van 15 augustus 1949, CAD, T-Brigade, GG 6, nr. 16, Korpsgeschiedenis van Stafkwartier "T" Brigade over de jaren 1946 t/m 1949, 'Korpsgeschiedenis Stafkwartier "T" Brigade over de jaren 1948 en 1949'.

⁷⁴ CAD, Kabinet van de Legercommandant Indonesië 1945-1950, II.211.6, nr. 201, Repatriëring Inlichtingenpersoneel, D.R.A. van Langen, gen.-maj., aan Directeur Coördinatie Mil. Vervoer, 08/12/49; II.161.1, nr. 188, Oprichting, taak, werkwijze en opheffing van de C.I.D., verslag van de vergadering ten kantore van de C.G.S. inzake C.M.I.-aangelegenheden op 25/11/49; code-telegram Van Maarseveen aan Lovink, 09/12/49.

⁷⁵ ARA, 2.21.175, coll. Welter, 52, Bakker aan 'Moes', 08/09/49.

⁷⁶ *NIB XX*, p. 291.

⁷⁷ Feith, *Cabinet*, p. 53.

⁷⁸ Schuurig, *Man*, pp. 52-34.

⁷⁹ Abdulgani, *Nationalism*, pp. 33-34;

Feith, *Decline*, p. 326; Schuurig, *Man*, p. 55.

⁸⁰ Abdulgani, 'Council', p. 99.

⁸¹ Agung, *Years*, p. 174; Dake, *Spirit*, pp. 89, 93, 189, 266, 417; Hughes, *Upheaval*, p. 258; Van der Kroef, *Indonesia*, p. 30;

Mossman, *Rebels*, pp. 38, 52; Oltmans, *Memoires 1957-1959*, p. 45; idem, *Vriend*, p. 34; Schuurig, *Man*, p. 7.

⁸² ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9415, Rombach aan Kernkamp, 01/07/54, bijlage: BVD-bericht, januari 1952.

⁸³ *Ibidem*, 9423, Personalialia der leden van het kabinet Ali Sastroamidjojo, bijlage bij Beyen aan Kernkamp, 07/04/56.

⁸⁴ *Ibidem*.

⁸⁵ 'Dutch Military Mission's Service Terminated', *Indonesian Affairs*, vol. III nr. 4/5 (April/May 1953), p. 39.

⁸⁶ Abdulgani, *Connection*, pp. 17-18.

⁸⁷ W.L. Brugsma, 'Pindakaas aan de eveenaar', *HP/De Tijd*, 16/08/96, p. 32.

⁸⁸ AAZ, FA 17, 6, memorandum Luns voor Van Tuyll, 22/04/54, nr. 294; ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9973, telegram Luns aan Jakarta en Washington 24/04/54.

⁸⁹ NA, RG 59, 656.56D/4-2254, State Department aan Matthews, 22/04/54; 656.56D/4-2754, Matthews aan State Department, 27/04/54.

⁹⁰ ARA, 2.02.05.01, 3, notulen minister-raad, 21/06/54.

⁹¹ Zie bijvoorbeeld AAZ, FA 17, 6, BID aan Drees en BZ, 31/05/54, U68221b; 24/06/54, U67624c; FA, 17, 7, BID aan Drees en BZ, 23/09/54, U71978c; 23/09/54, U70842d; 23/09/54, U71700; 23/09.54, U71697c; 23/09.54, U71698c; 23/09/54, U71699c; 04/10/54, U72203b; 04/10/54, U71932b; 04/10/54, U72205b; 04/10/54, U72203b; 04/10/54, U72208b; 11/10/54, U72509b; 11/10/54, U72511b;

- 12/10/54, U72512b; 25/10/54, U73053b;
 25/10/54, U73054b; 25/10/54, U73055b;
 25/10/54, U73056b; 11/11/54, U73702b;
 13/11/54, U73714b; 19/11/54, 74005b; FA 17,
 8, 19/11/54, U73998b; 13/01/55, U100294a;
 13/01/55, U100295a; 21/01/55, U100578a;
 31/01/55, U100819b; 31/01/55, U100753b;
 04/02/55, U100676b; 04/02/55, U100631b;
 09/02/55, U100675b; 09/02/55, U100932b;
 11/02/55, U101328b; 14/02/55, U101327b;
 21/04/55, U104386b; 17/05/55, U105547b;
 07/06/55, U106362c; 24/06/55, U107011b;
 FA 17, 9, BID aan Drees en BZ, 22/11/55,
 U113293c; 12/12/55, U114206b; 12/12/55,
 U114205b; 13/12/55, U113305b; 14/12/55,
 U114211b; 16/12/55, U114200b; FA 17, 10,
 BID aan Drees en BZ, 13/05/55, U105182b;
 17/05/55, U105547c; 23/06/55,
 U107012b; 16/07/55, U108038c; 31/08/55,
 U109674b; 10/10/55, U111485b; FA 17, 11,
 BID aan Drees en BZ, 25/11/55, U113308b;
 19/12/55, U114235b; 19/12/55, U114236b; FA
 17, 11, BID aan Drees en BZ, 01/02/56,
 U1045b-56; 03/06/57, U6461-57; FA 17, 14,
 BID aan Drees en BZ, 13/11/58, U11599-58.
- ⁹² Zie bijvoorbeeld ook FA 17, 11, BID aan
 Drees en BZ, 17/01/57, U535a-57.
- ⁹³ FA 17, 7, BID aan Drees en BZ,
 07/10/54, U72310b; 07/10/54, U72311b;
 20/01/55, U100258c.
- ⁹⁴ AAZ, FA 17, 10, BID aan Drees en BZ,
 03/03/55, U100280.
- ⁹⁵ AAZ, FA 17, 7, BID aan Drees en BZ,
 19/01/55, U100469a.
- ⁹⁶ AAZ, FA 17, 7, BID aan Drees en BZ,
 19/01/55, U100469a.
- ⁹⁷ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie
 van Overzeese Gebiedsdelen, 9423, Persona-
 lia der leden van het kabinet Ali Sastroa-
 midjojo, bijlage bij Beyen aan Kernkamp,
 07/04/56.
- ⁹⁸ Zie ook Penders (ed.), *Milestones*, pp.
 283, 287, 288, 297, 299.
- ⁹⁹ Abdulgani, *Spirit*.
- ¹⁰⁰ Van Tijn, 'Abdulgani: Indonesië'.
- ¹⁰¹ Abdulgani, *Connection*, p. 187.
- ¹⁰² Beschikking nr. P-22.08.12. 023/102 van
 de minister van oorlog.
- ¹⁰³ Meijer, *Den Haag*, pp. 512-513.
- ¹⁰⁴ Van der Plas, *Luns*, p. 92.
- ¹⁰⁵ Meijer, *Den Haag*, p. 494.
- ¹⁰⁶ Een hoge oud-diplomaat bevestigde dit
 tegenover ons. In 1972 herinnerde in *De Te-
 legraaf* een kennelijk goed ingevoerd com-
 mentator er ook aan dat Luns 'zo verschrik-
 kelijk veel profijt' had getrokken van de BID
 tijdens de onderhandelingen in Genève, 'Kost-
 baarste lachertje van Den Haag', *De Tele-
 graaf*, 25/03/72. Vgl. Kluiters, *Inlichtingen-
 en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 82 n.
- ¹⁰⁷ Drees, *Jaar*, p. 273.
- ¹⁰⁸ Meijer, *Den Haag*, p. 494.
- ¹⁰⁹ *Ibidem*, pp. 494-495.
- ¹¹⁰ *Ibidem*, p. 496.
- ¹¹¹ Gase, *Misleiding*, pp. 207-208; Meijer,
Den Haag, pp. 505, 512-516; Van der Plas,
Luns, pp. 92-93.
- ¹¹² Zijlstra betwijfelt in zijn memoires de le-
 zing dat Luns de Indonesische delegatie vol-
 ledig tegemoet zou zijn gekomen, Zijlstra,
Slot, p. 154.
- ¹¹³ Meijer, *Den Haag*, p. 541.
- ¹¹⁴ 'De eis tegen Jungschläger', *Vrij Neder-
 land*, 03/03/56.
- ¹¹⁵ 'Oud-illegalen stellen zich beschikbaar',
De Telegraaf, 01/03/56.
- ¹¹⁶ Mulder/Koedijk, *Krant*, pp. 309, 567.
- ¹¹⁷ Oltmans, *Vaderland*, pp. 36, 38.
- ¹¹⁸ Meijer, *Den Haag*, pp. 544-545.
- ¹¹⁹ *Ibidem*, p. 550.
- ¹²⁰ Tijdens het bezoek aan Washington
 vroeg Abdulgani tevergeefs aan de Ameri-
 kaanse regering '[to] be more than neutral'
 in de kwestie van Nieuw-Guinea, NA, RG
 59, 611.56D/5-1756.
- ¹²¹ Liu, 'Constructing', p. 33.
- ¹²² Zie bijvoorbeeld Hellema, 1956, pp. 106,
 112, 115.
- ¹²³ Fifield, *Diplomacy*, p. 117.
- ¹²⁴ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie
 van Overzeese Gebiedsdelen, 9423, codetele-
 gram Hagenaar aan BZ, 18/06/56.
- ¹²⁵ Droogh, *Koelie*, p. 43; Feith, *Decline*, p.
 503; Penders, (ed.), *Milestones*, pp. 339-340;
 Penders/Sundhausen, *Nasution*, 1985, pp.
 112-113; Rocamora, *Nationalism*, p. 167; 'Ab-
 doelgani moet toch getuigen', *De Telegraaf*,
 22/08/56.
- ¹²⁶ Over Lie Hok Thay, zie ook Schmidt,
Greep, pp. 155-158.

Adam S. Skubisz, die na vier mislukte missies naar Polen de BID herhaaldelijk in het nieuws bracht.

[Uit: *Het Vrije Volk*, 6 jan. 1966.
Foto Koninklijke Bibliotheek]

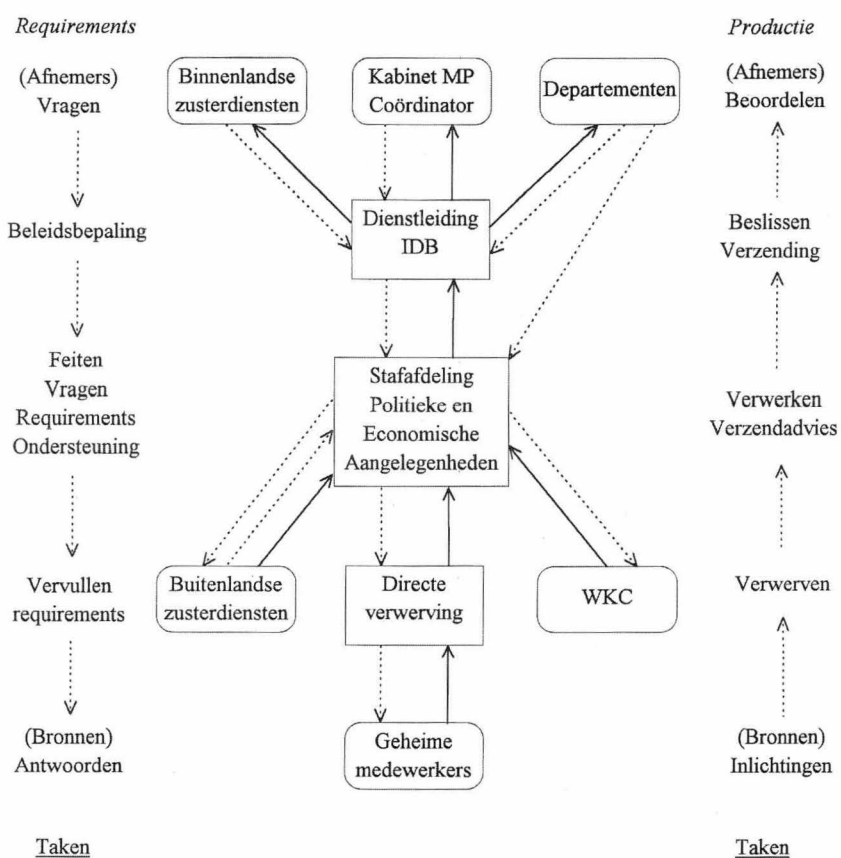
Premier De Jong had in de Tweede Kamer een zware dobber aan de overbrenging van BID naar Defensie. Van links naar rechts: staatssecretaris Van Es (Marine), minister Den Toom (Defensie), premier De Jong, minister Polak (Justitie) en minister Beernink (Binnenlandse Zaken). [ANP Foto]

Links: Vice-admiraal F.E. Kruijnk, coördinator van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Rechts: H.W. Rutgers, tweede man van de IDB, 1976-1984.
[Uit: M.W. Jensen en G. Platje, *De Marid*, Den Haag, 1997]

Romijn, derde van links, werd na zijn vertrek bij de IDB voorzitter van F.C. Dordrecht.

Schematische weergave van de inlichtingencyclus op politiek en economisch gebied

Een uitwerking van de *intelligence-cycle*, zoals de afdeling Verwerking die voorstond.

CIA-station-*chief* Carleton B. Swift, hier gefotografeerd door de BVD, samen met KGB-resident M.V.N. Koznetsov.

Onder meer de bezetting van de Franse ambassade door het Japanse Rode Leger in 1974 bezorgde CIA-station-*chief* Howard Bane toch nog een spannende tijd in Den Haag.
[ANP Foto]

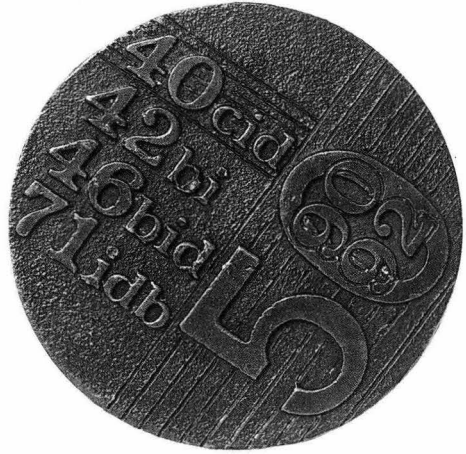

Roy Horb, informant van de CIA, naast de Surinaamse legerleider Bouterse.
[ANP Foto]

G.L.O. Baron van Boetelaer, hoofd van de afdeling Verwerking en een van de opposanten tegen IDB-chef drs. K.M. Meulenmeester.

[Foto Bas Czerwinski]

Gedenkpenning voor een halve eeuw inlichtingenvergaring in het buitenland, 1992. [Foto Bart Versteeg]

De IDB-stropdas. [Foto Bart Versteeg]

OPENBARE VERKOOP OP 23 MAART 1995

KAVEL 2

EEN VRIJSTAANDE MONUMENTALE VILLA
"MAARHEEZE", MET KANTOORBUNGALOW,
KANTINE, TUIN EN PARKACHTIG BOS
TERREINOPPERVLAKTE CA. 2,76 HA
RIJKSSTRAATWEG 675 TE WASSENAAR.

LIGGING:

ZEER GUNSTIG GELEGEN DIRECT LANGS DE PROVINCIALE
WEG A44 (VERBINDING DEN HAAG MET AMSTERDAM)

BOUWAARD:

HET IN RODE BAKSTEEN OPGETROKKEN LANDHUIS
"MAARHEEZE" (ARCHITECT: JAC.-CO-BRANDES) IS EEN
GAAF VOORBEELD VAN EEN VROEG TWINTIGSTE
EEUWS LANDHUIS LANGS DE RIJKSSTRAATWEG

INDELING:

DE VILLA BESTAAT UIT: PARTERRE EN EERSTE ETAGE,
ZOLDERRUIMTE EN IS VOLLEDIG ONDERKELDERD
(TOTAAL CA. 1200 M²) HET KANTOORGEBOUW
BESTAAT UIT: BEGANE GROND MET KAPVERDIEPING EN
KELDER/GARAGE (TOTAAL CA. 725 M²)
DE KANTINE/DIENSTENCENTRUM BESTAAT UIT:
ENTREE, VERGADERZAAL, KEUKEN, TOILETGROEPEN
EN BERGING (TOTAAL CA. 230 M²)

BIJZONDERHEDEN:

HET UITGEVOERDE BODEMONDERZOEK GEEFT AAN
DAT DE BODEM NIET OF NAUWELIJKS IS VERONT-
REINIGD. OP HET TERREIN ZIJN VOLDOENDE
PARKEERVOORZIENINGEN
DE VILLA EN GEDEELTE PARK ZIJN OP DE
GEMEENTELIJKE MONUMENTENLIJST GEPLAATST

BESTEMMING EN GEBRUIK:

VAN TOEPASSING IS HET BESTEMMINGSPLAN
"VILLAWIJKEN": TWEE BOUWPERCELEN MET EEN
KANTOORBESTEMMING HET OMRINGENDE TERREIN
HEEFT DE BESTEMMING 'BOS EN TUIN'
(ZIE PLANKAART).

IN DE HUIDIGE VORM TE GEBRUIKEN ZOWEL ALS
KANTOOR ALS WOONHUIS (TOT DUSVER POSITIEVE
INSTELLING VAN DE GEMEENTE WASSENAAR)
HET GEBOUW IS LEEG TE AANVAARDEN
EEN STROOK AAN DE VOORZIJDE VAN
HET HUIDIGE PERCEEL ZAL WORDEN VERKOCHT
AAN DE GEMEENTE T.B.V. DE AANLEG VAN
EEN PARALLELWEG LANGS DE A44

KLIJKDAG:

ER IS UITSLUITEND DONDERDAG 16 FEBRUARI 1995 VAN
10.00 TOT 16.00 UUR GELEGENHEID TOT BEZICHTIGING

COMBINATIE BIEDINGEN MET KAVELS 3 EN 4 ZIJN MOGELIJK

BIJZONDERE VOORWAARDEN EN OVERIGE INFORMATIE ZIJN TE VINDEN IN DE BIJGAANDE KAVELLIJST.

In 1995 dankte de overheid Villa Maarheeze af.

¹²⁷ *FRUS 1955-1957*, vol. XVI, p. 215.

¹²⁸ Hellema, 1956, p. 112.

¹²⁹ Van der Plas, *Luns*, p. 97.

¹³⁰ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent de Suezkanaal-kwestie', 19/09/56.

¹³¹ "Rijke" symboliek', *De Telegraaf*, 22/08/56.

¹³² ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent de Suezkanaal-kwestie', 19/09/56.

¹³³ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent de corruptie-affaire van Roeslan Abdulgani', 25/09/56.

¹³⁴ Ibidem, 'Inlichtingen aangaande Pres. Sukarno's reis achter het IJzeren Gordijn', 13/10/56, met als bijlage: 'De reis van president Sukarno naar de USSR, Joegoslavië, Oostenrijk, Tsjechoslowakije en de Chinese Volksrepubliek gezien vanuit West-Europa in het algemeen', 's-Gravenhage 10/10/56; 'Inlichtingen omtrent President Soekarno's bezoek aan Joegoslavië', 20/09/56; 'Inlichtingen aangaande President Soekarno's bezoek aan Oostenrijk', 25/09/56; 'Inlichtingen aangaande President Soekarno's bezoek aan Tsjechoslowakije', 05/10/56.

¹³⁵ Ibidem, 'Inlichtingen aangaande President Soekarno's bezoek aan Tsjechoslowakije', 05/10/56; vgl. idem, 'Inlichtingen inzake conferentie te Genève van Indonesische Minister van Buitenlandse Zaken met Indonesische diplomatieke vertegenwoordigers in Europa', 11/12/56.

¹³⁶ Ibidem, 'Inlichtingen inzake conferentie te Genève van Indonesische Minister van Buitenlandse Zaken met Indonesische diplomatieke vertegenwoordigers in Europa', 11/12/56.

¹³⁷ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 10870, communiqué Gromyko-Abdulgani van 11/09/56, bijlage bij vertrouwelijk resumé nr. 96, 'De reis van President Soekarno door de Oost-Europese landen en de Chinese Volksrepubliek', 07/11/56.

¹³⁸ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent President Soekarno's bezoek aan Joegoslavië', 20/09/56.

¹³⁹ Anak Agung, *Years*, p. 190; Feith, *Decline*, pp. 514-515; *KHA*, 1956, p. 12748.

¹⁴⁰ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent President Soekarno's bezoek aan Joegoslavië', 20/09/56.

¹⁴¹ Deshpande, *Indonesia*, pp. 49-50.

¹⁴² Liu, 'Constructing', p. 35.

¹⁴³ Gardner, *Hopes*, p. 130; Liu, 'Constructing', pp. 28, 38.

¹⁴⁴ Sundhausen, *Road*, p. 98. Zie ook Ghoshal, *Politics*, pp. 54-55, die de Abdulgani-affaire 'a watershed in the role of the army in Indonesian politics' noemt.

¹⁴⁵ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en politieke toestand in Indonesië', 02/01/56 [moet zijn: 02/01/57].

¹⁴⁶ NA, RG 59, 756D.5 MSP/12-1356, Cumming aan State Department, 13/12/56.

¹⁴⁷ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9424, telegram Hagenaar aan BZ, 28/03/57.

¹⁴⁸ Vgl. ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent uitlatingen Indonesische Ambassadeur te Bonn', 12/02/57.

¹⁴⁹ Vgl. Oltmans, *Memoires 1953-1957*, p. 319; AAZ, FA 17, 11, BID aan Drees en BZ, 17/01/57, U535a-57.

¹⁵⁰ Van der Plas, *Luns*, p. 82.

¹⁵¹ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Luns aan Drees, 05/03/57.

¹⁵² Vgl. NA, RG 59, Swiss-Benelux desk, box 7, W.H. Sullivan aan B.M. Lancaster, 29/04/57: 'I am aware that Kweedjehoo

represents a rather special case. In the first place, he is Chinese, and in the second place, he is a Catholic. It is, of course, a remarkable circumstance that he should have any official capacity with the Indonesian Government at all and it is more than anomalous that he should be chief of their most important diplomatic mission.'

¹⁵³ Meijer, *Den Haag*, p. 488.

¹⁵⁴ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen aangaande President Sukarno's reis achter het IJzeren Gordijn', 13/10/56.

¹⁵⁵ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 18/10/56, 17/12/56 en 08/10/57.

¹⁵⁶ Hisschemöller, *Belang*, p. 59 n. 6.

¹⁵⁷ Wiebes/Zeeman (ed.), *Dagboeknotities*, p. 214 n. 167.

¹⁵⁸ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁵⁹ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesisch code-telegram', 27-11-56; de desbetreffende passage werd in de kantlijn voorzien van een uitroepteken.

¹⁶⁰ Zie bijvoorbeeld ibidem, 'Inlichtingen omtrent anti-Nederlandse activiteiten van ex-NEFIS officier, 24/01/57; 'Inlichtingen omtrent landverraderlijke activiteiten van ex-NEFIS militair Klering', 05/02/57; 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesisch code-telegram en Indonesische intelligence-organisaties', 07/06/57.

¹⁶¹ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 31/01/57.

¹⁶² Voor de samenstelling van de zogeheten groep-Rijkens, zie Rijkens, *Handel*, p. 167.

¹⁶³ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 31/01/57.

¹⁶⁴ AA, series A1838/283, file nr. TS3036/6/1 part 4, Netherlands New Guinea – future

status. Developments relating to the future status of Netherlands New Guinea, memo van L.D. Thompson, tweede secretaris van de Australische ambassade in Jakarta, aan External Affairs, 12/02/57, nr. 332.

¹⁶⁵ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegram en uitlatingen Indonesische Ambassadeur in Bonn', 07/02/57.

¹⁶⁶ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesisch code-telegram en verklaringen van Indiase, Russische en Chinese diplomaten en van Nederlandse journalist OLTMANS', 23/09/57; 'Inlichtingen omtrent subversieve activiteiten van Nederlandse journalist WILLEM L. OLTMANS', 24/10/57.

¹⁶⁷ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent subversieve activiteiten van Nederlandse journalist WILLEM L. OLTMANS', 24/10/57.

¹⁶⁸ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent subversieve activiteiten van Nederlandse journalist WILLEM L. OLTMANS', 24/10/57.

¹⁶⁹ Deze episode wordt ook vermeld in Oltmans, *Memoires 1957-1959*, 1987, pp. 48-49.

¹⁷⁰ Ibidem, p. 52.

¹⁷¹ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent subversieve activiteiten van Nederlandse journalist WILLEM L. OLTMANS', 24/10/57.

¹⁷² Ibidem, 'Inlichtingen omtrent WILLEM OLTMANS, Den Haag 08/11/57.

¹⁷³ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent subversieve activiteiten van Nederlandse journalist WILLEM L. OLTMANS', 24/10/57.

¹⁷⁴ Oltmans, *Memoires 1957-1959*, p. 49; vgl. *ibidem*, pp. 70-71, 74.

¹⁷⁵ Ekker bemiddelde overigens ook bij een verzoek van de BID aan freelance journalist Dick Verkijk begin jaren zestig om een opdracht in Oost-Europa uit te voeren, VPRO-radioprogramma O.V.T., 02/ en 09/11/97.

¹⁷⁶ Mulder/Koedijk, *Krant*, p. 413.

¹⁷⁷ 'Journalist W.L. Oltmans licht zijn actie toe', *Het Parool*, 02/12/57; Oltmans, *Memoires 1957-1959*, p. 73.

¹⁷⁸ Zie bijvoorbeeld Oltmans, *Memoires 1957-1959*, p. 298; idem, *Vriend*, p. 74.

¹⁷⁹ Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, pp. 133-134; Oltmans, *Liegen*, p. 8. Het optreden van Oltmans kwam opnieuw in de ministerraad aan de orde, toen Luns na zijn bezoek aan president Kennedy constateerde dat de stemming in Nederland ten aanzien van het Nieuw-Guinea-vraagstuk in zijn optiek ongunstiger was geworden. Hij weet dit aan 'de activiteit van de journalist Oltmans, wiens optreden als adviseur van de Indonesische regering reeds enige jaren eerder is gesignaleerd', ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 17, notulen, 28/04/61.

¹⁸⁰ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 04/09/57.

¹⁸¹ Zie bijvoorbeeld ibidem, Bericht van bespreking in Brussel, 08/01/58.

¹⁸² Ibidem, 'Inlichtingen inzake conferentie te Genève van Indonesische Minister van Buitenlandse Zaken met Indonesische diplomatieke vertegenwoordigers in Europa', 11/12/56.

¹⁸³ De drie andere werkcomités hielden zich bezig met de Hongaarse en de Suez-crisis en het voorlichtingsbeleid. Een ander voorbeeld van een doorgebriefde bespreking met de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken op doorreis in Europa in ibidem, 'Inlichtingen omtrent door Minister SUBANDRIO te Parijs gevoerde besprekingen', 17/10/57.

¹⁸⁴ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesisch code-telegram en gegevens verstrekt door Lt.-Kol. Isman omtrent de huidige politieke situatie in Indonesië en de rol van het Leger', 19/03/57; 'Inlichtingen omtrent de meningen der Indonesische Ambassadeurs en militaire attachés te Bonn, Belgrado en Stockholm naar aanleiding van de uiteenzettingen van Lt.-Kolonel Isman over de militaire en politieke situatie in Indonesië', 29/03/57; 'Inlichtingen omtrent

Indonesische Ambassades te Parijs en Londen', 19/04/57; 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁸⁵ Zie bijvoorbeeld ibidem, 'Inlichtingen omtrent Indonesische code-telegrammen', 15/11/56 en 'Inlichtingen omtrent Indonesische code-telegrammen en uitlatingen Egyptische ambassadeur', 09/11/56.

¹⁸⁶ Ibidem, [bericht van ongeveer 14/01/58].

¹⁸⁷ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen', 15/01/57. Zie ook idem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 16/01/56.

¹⁸⁸ Ibidem, 'Inlichtingen omtrent Indonesische code-telegrammen en de interne moeilijkheden van het Indonesische Ministerie van Buitenlandse Zaken', 21/02/57.

¹⁸⁹ Vgl. ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁹⁰ Vgl. ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57; 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57; AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 07/01/58, U90-58.

¹⁹¹ Vgl. ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁹² Vgl. ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁹³ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57.

¹⁹⁴ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57.

¹⁹⁵ Vgl. ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

¹⁹⁶ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit

Indonesië', 20/06/57; Abdulgani aan Den Haag, 10/01/58.

¹⁹⁷ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57; Abdulgani aan Dem Haag, 10/01/58.

¹⁹⁸ Zie bijvoorbeeld *FRUS 1961-1963*, vol. XXIII, p. 661; Oltmans, *Memoires 1953-1957*, p. 299; idem, *Memoires 1957-1959*, p. 180; Oltmans, *Vaderland*, pp. 208, 262; Penders (ed.), *Milestones*, p. 358.

¹⁹⁹ Zie bijvoorbeeld *KHA*, 1962, p. 175; Ghoshal, *Politics*, p. 124; Oltmans, *Memoires 1961-1963*, p. 295; Ricklefs, *History*, p. 247; ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9424, telegram Hagenaar aan BZ, 15/05/57.

²⁰⁰ Zie bijvoorbeeld Oltmans, *Memoires 1957-1959*, pp. 45, 59.

²⁰¹ Zie bijvoorbeeld ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen', 21/12/56. Voor de waardering van de Britse ambassadeur in Jakarta voor Abdulgani zie ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9422, code-telegram Van Bylandt aan BZ, 22/03/56.

²⁰² ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57, bijlage, 13/05/57.

²⁰³ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen', 11/02/57; 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen', 27/05/57.

²⁰⁴ Ibidem, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57.

²⁰⁵ Zie bijvoorbeeld ibidem, bericht van 16/03/59.

²⁰⁶ Vgl. ibidem, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesische code-telegrammen en de politieke situatie in Indonesië', 17/05/57.

²⁰⁷ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9424, telegram Hagenaar aan BZ, 15/05/57.

²⁰⁸ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen inzake inhoud Indonesische code-telegrammen en verklaring van Kwee Djie Hoo na zijn terugkeer uit Indonesië', 20/06/57.

²⁰⁹ AAZ, FA 17, 11, BID aan Drees en BZ, 25/11/55, U113308b; 12/04/57, U3943b-57; 03/06/57, U6461-57; FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 18/01/56, U527a-56; 01/02/56, U1045b-56; 19/11/57, U12598-57; 26/11/57, U12598-57; 24/06/58, U6212-58.

²¹⁰ AAZ, FA 17, 11, BID aan Drees en BZ, 19/12/55, U114236b; 10, BID aan Drees en BZ, 10/04/56, U3962b-56.

²¹¹ Rocamora, *Nationalism*, pp. 181, 211-212, 295.

²¹² Marhaen was de naam van een rijstboer die Soekarno vanaf het begin van de jaren dertig als prototype van de kleine man naar voren schoof, voor wie hij zich wilde inspannen. Het was Soekarno's antwoord op de proletariër, die toen in meer linkse nationalistische kringen centraal stond.

²¹³ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9424, telegram Hagenaar aan BZ, 15/05/57; ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent de resultaten van het Nationaal Beraad en taak van de Nationale Raad', 27/09/57.

²¹⁴ Zie bijvoorbeeld Abdulgani, "*Manipol*"; voor een opsomming van de schriftelijke neerslagen van zijn bijdragen op dit gebied, zie Dahm, *History*, p. 290.

²¹⁵ Geciteerd in Dahm, *History*, p. 192.

²¹⁶ Over het aandeel van de PKI in deze campagne, zie AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 09/12/57, U13050-57.

²¹⁷ Zie bijvoorbeeld ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent inhoud Indon. code-telegrammen en

veiligstelling van Indonesisch kapitaal in Nederland', 25/11/57; 'Inlichtingen omtrent inhoud Indonesisch code-telegram en de te voeren Indonesische politiek ten opzichte van Nederland', 28/11/57.

²¹⁸ AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 03/12/57, U13357-57. Voor een eerder bericht waaruit blijkt dat de gebeurtenissen in het Indonesische consulaat-generaal in Singapore geen gesloten boek vormden voor de Nederlandse regering, zie FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 19/11/57, U12710-57.

²¹⁹ Een BID-rapport hierover: AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 06/12/57, U13479-57.

²²⁰ Meijer, *Den Haag*, pp. 598-599.

²²¹ ABZ, privé archief Van Tuyll van Serooskerken, doos 2, persoonlijke brieven, rekest aan de minister van Oorlog, 18/05/60; uitspraak ambtenarengerecht 's-Gravenhage, AW 1985/203.

²²² ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Saigon, memorandum, 08/12/57.

²²³ ABZ, privé archief Van Tuyll van Serooskerken, doos 2, persoonlijke brieven, rekest aan de minister van Oorlog, 18/05/60.

²²⁴ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Saigon, Van Tuyll aan Rietveld, 22/03/58.

²²⁵ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Saigon, Van Tuyll aan Staf, 03/07/58.

²²⁶ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Saigon, Staf aan Van der Beugel, 21/07/58.

²²⁷ Zie vooral Prados, *Wars*, pp. 132-144.

²²⁸ Vgl. Mulder/Koedijk, *Krant*, pp. 413, 582 n. 55.

²²⁹ Smith, *Portrait*, pp. 212-213. De informatie van Abdulgani kon op waarde geschat worden door de State Department-ambtenaar Hugh S. Cumming Jr., die in de jaren 1957-1958 de relaties met de CIA over Indonesië onderhield. Cumming was vanaf 1953 drieënehalf jaar ambassadeur in Jakarta geweest en had daar behalve officiële ook goede persoonlijke betrekkingen onderhouden met Abdulgani, Abdulgani, *Connection*, p. 46.

²³⁰ Meijer, *Den Haag*, p. 600; Van der Plas, *Luns*, p. 84.

²³¹ Meijer, *Den Haag*, p. 604.

²³² Dat er voor de Amerikaanse regering wel degelijk sprake was van een koppeling tussen de rebellie op Noord-Sulawesi en de kwestie Nieuw-Guinea blijkt bijvoorbeeld bij Duynstee, *Nieuw-Guinea*, p. 271. Commentaar van de Amerikaanse tweede ambassade-secretaris en CIA-medewerker William H. Sullivan op de Nederlandse houding: 'Although there is a certain Cassandra quality in their comments these days, they do not at all relish at the picture of the desintegration which appears to be taking place, not only in the institutions which they helped to create, but also in the general outlook of the Indonesians themselves. I think that the Dutch are currently viewing prospects in Indonesia less in anger than in sorrow.', NA, RG 59, Swiss-Benelux desk, box 7, W.H. Sullivan aan B.M. Lancaster, 29/04/57.

²³³ Zie bijvoorbeeld ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, 'Inlichtingen omtrent de politieke toestand in Indonesië, 03/01/57.

²³⁴ AAZ, FA 17, 12, BID aan Drees en BZ, 31/12/57, U14178-57; 31/03/58, U3134-58; FA 17, 13, BID aan Drees en BZ, 09/07/58, U6712-58; 09/07/58, U6722-58; 09/07/58, U6728-58; FA 17, 14, BID aan Drees en BZ, 28/11/58, U11853-58; FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 21/03/60, U3451-60; FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 04/04/62, U3583-62.

²³⁵ Vgl. NA, RG59, Bureau of European Affairs, Office of Western European Affairs, box 11, Swiss Benelux Desk, file 22.3, Foreign Minister Luns' Visits, memorandum of conversation Herter met Luns e.a., 30/09/58; Collins/Tovar, 'Apologists', p. 351; Mulder/Koedijk, *Krant*, p. 415.

²³⁶ D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoonmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 166.

²³⁷ Robbins, *Air America*, pp. 77-82;

Wise/Ross, *Government*, pp. 152-156.

²³⁸ De Geus, *Kwestie*, pp. 95-96.

²³⁹ Blum, *CIA*, p. 220.

- ²⁴⁰ Prados, *Wars*, p. 133; vgl. Scott, 'Indonesias', pp. 2-3; Smith, *Portrait*, pp. 213-214; Tovar, 'Crisis', p. 322.
- ²⁴¹ Jensen en Platje, *MARID*, pp. 121-122, 136; AAZ, FA 17, 14, BID aan Beel en BZ, 19/01/59, U657-59.
- ²⁴² ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 19/06/58.
- ²⁴³ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 19/06/58 en 1782, notulen AVR, 24/03/60.
- ²⁴⁴ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 19/06/58.
- ²⁴⁵ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁴⁶ De Beus, *Morgen*, pp. 268-270.
- ²⁴⁷ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁴⁸ Zie ook D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 159.
- ²⁴⁹ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 19/06/58.
- ²⁵⁰ AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 24/05/58, nr. 54.
- ²⁵¹ AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 28/05/58, nr. 55. Een dag eerder al was ambassadeur Van Roijen in Washington in dezelfde zin ingelicht door de Amerikaanse regering, AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 06/08/58, nr. 74; De Beus, *Morgen*, pp. 234, 274. Zie ook ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 19/06/58.
- ²⁵² AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 06/08/58, nr. 74.
- ²⁵³ AAZ, FA 17, 13, verslag van de besprekingen tussen Luns en de Australische minister van Buitenlandse Zaken R.G. Casey, 29/08/58 te 's-Gravenhage.
- ²⁵⁴ AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 07/08/58, nr. 76.
- ²⁵⁵ AAZ, FA 17, 13, verslag van de besprekingen tussen Luns en de Australische minister van Buitenlandse Zaken R.G. Casey, 29/08/58 te 's-Gravenhage. Vgl. D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 166/167.
- ²⁵⁶ AAZ, FA 17, 12, memorandum Luns voor Van Tuyll, 07/08/58, nr. 76.
- ²⁵⁷ AAZ, FA 17, 13, verslag van de besprekingen tussen Luns en de Australische minister van Buitenlandse Zaken R.G. Casey, 29/08/58 te 's-Gravenhage.
- ²⁵⁸ CAD, ministerie van Marine, doss. 559254, Staf aan de president-directeur van de KLM, 10/07/58; Staf aan Luns, 28/07/58; telegram Luns aan ambassade Washington, 02/08/58; telegrammen Van Voorst aan Luns, 06/ en 07/08/58; omwille van de gewenste geheimhouding werd besloten dat zoveel mogelijk gebruik zou worden gemaakt van militaire vliegvelden: McGuire in Trenton, N.J., Trevis bij San Francisco en van San Antonio in plaats van Houston, telegram militaire attaché Washington aan Staf, 08/08/58; telegram Staf aan militaire attaché Washington, 13/08/58. Pogingen in 1959 om een route over de Noordpool te vliegen liepen stuk op te verwachten bezwaren van de Deense regering (in verband met Groenland) en de Japanse regering, Staf aan Luns, 21/02/59; telegram Luns aan Washington, 02/03/59; telegrammen Van Voorst aan Luns, 04/ en 05/ en 10/03/59; memo Chef Marinestaf voor BDZ, 11/03/59; S. van den Bergh aan Luns, 27/06/59; telegram Luns aan Schiff, 04/07/59; telegrammen Schiff aan Luns, 10/07 en 17/08/59, waarna weer werd teruggevallen op de route via Trenton, San Francisco, Honolulu en Guam, Visser aan Luns, 11/01/60; ABZ, code 921.141.17, Nederlandse troepen naar Nederlands Nieuw-Guinea. Algemeen 1954-1962 (inclusief Eclecticus), map 2065, zeer geheim memorandum van DOA/OP aan DOA, 15/09/59; In september 1960 had de Marinestaf de voorbereidingen voor deze operatie voltooid, notitie DOA/OP voor DOA, 13/09/60; ARA, 2.21.183. 87, coll. Visser, 1, 'Hoe het groeide', p. 198.
- ²⁵⁹ ABZ, 912.10 Indon. 'Z'-dossier, Informatie afkomstig van zeer vertrouwelijke bronnen en Indonesische telegrammen 1956-1963, 1529, [zeer geheim bericht zonder datum naar aanleiding van codetelegram uit Jakarta van 27/08/58].

- ²⁶⁰ AAZ, FA 17, 13, verslag van de besprekingen tussen Luns en de Australische minister van Buitenlandse Zaken R.G. Casey, 29/08/58 te 's-Gravenhage.
- ²⁶¹ ABZ, code 912.13, GS, blok II, map 1626, telegram Luns aan Canberra, Jakarta en NAVO-posten, 29/08/58; Koedijk/Mulder, *Krant*, pp. 415-416.
- ²⁶² AAZ, FA 17, 14, memorandum Luns voor Van Houten, 19/01/59, nr. 8; Duynstee, *Nieuw-Guinea*, pp. 274-277; R. Gase, *Misleiding*, pp. 55-61, 198-200; De Geus, *Kwestie*, pp. 98-100, 248-250; A.E. Kersten, 'Nieuw Guinea was geen privé-domein van Luns', *NRC Handelsblad*, 08/02/96; Meijer, *Den Haag*, pp. 605, 609.
- ²⁶³ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁶⁴ Ibidem.
- ²⁶⁵ AAZ, FA 17, 14, memorandum Luns voor Van Houten, 19/01/59, nr. 8. Vgl. FA 17, 15, Luns aan De Quay, 23/06/59.
- ²⁶⁶ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁶⁷ ARA, 2.21.281.02, coll. Lovink, 16, Lovink aan Luns, 18/01/59, 02/03/59; De Beus, *Morgen*, pp. 284-286. Vgl. D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 160.
- ²⁶⁸ AAZ, FA 17, 14, memorandum Luns voor Van Houten, 24/01/59, nr. 12.
- ²⁶⁹ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁷⁰ ARA, 2.21.81.02, coll. Lovink, 16, Luns aan Lovink, 10/02/59 Strikt persoonlijk en geheim.
- ²⁷¹ AAZ, FA 17, 14, BID aan Beel en BZ, 19/01/59, U667-59.
- ²⁷² AAZ, FA 17, 14, memorandum Luns voor Van Houten, 12/01/59, nr. 6. Vgl. D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 167.
- ²⁷³ ARA, 2.02.05.02, 1781, notulen AVR, 17/01/59.
- ²⁷⁴ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11176, Rombach aan Okma, 20/03/59.
- ²⁷⁵ Ibidem, notitie Rombach voor de secretaris-generaal, 13/03/59.
- ²⁷⁶ Zie bijvoorbeeld ibidem, 11175, aantekening van chef Kabinet Rombach van 18/06/58 op notitie Buram voor chef Kabinet, 16/06/58.
- ²⁷⁷ Jensen en Platje, *MARID*, p. 112.
- ²⁷⁸ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 10332, hoofd bureau Koeriersdienst van Buza, G.J.A. Chabot, aan J.J. Rombach, 11/03/55.
- ²⁷⁹ Ibidem, 11791, uittreksel uit een nota inzake 'Base G' van PG te Hollandia G.W. von Meyenfeldt; Jensen en Platje, *MARID*, pp. 116, 121, 133.
- ²⁸⁰ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11790, kabinet aan Helders, 18/06/57.
- ²⁸¹ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11790, kabinet aan Korthals, 26/05/59.
- ²⁸² Ibidem, 11176, Rombach aan Okma, 20/03/59.
- ²⁸³ ARA, 2.02.05.02, 1782, notulen AVR, 24/03/60.
- ²⁸⁴ ARA, 2.21.81.02, coll. Lovink, 16, Luns aan Lovink, 28/03/59.
- ²⁸⁵ ARA, 2.21.81.02, coll. Lovink, 16, codetelegram Luns aan Lovink, 24/01/59 ZG; Luns aan Lovink, 10/02/59, Strikt persoonlijk en geheim, en 28/03/59.
- ²⁸⁶ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 9847, BID-rapport 20/03/59, U2859/59; 11176, Rombach aan Okma, 20/03/59.
- ²⁸⁷ ABZ, code 912.13, blok II, map 1629, Nieuw-Guinea: eventuele Indonesische aanval, 05/60 t/m 08/61, memorandum chef DOA aan Z, 11/06/60; De Beus, *Morgen*, pp. 278-279; D.C.L. Schoonoord, 'Nieuw-Guinea, de Koude Oorlog en de krijgsmacht', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, p. 164.
- ²⁸⁸ AA, series A1838/283, file nr. TS3036/6/1, part 6, South East Asia top secret series - West New Guinea, L.J. Lawrey aan Secretary External Affairs, zonder datum nr. 1566 (ontvangen 21/10/58).
- ²⁸⁹ AAZ, FA 17, 15, Luns aan De Quay, 23/06/59, bijlage 3.

²⁹⁰ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11791, kabinet aan Toxopeus, 21/10/59. Dit was een correcte interpretatie van het Amerikaanse standpunt: vgl. NA, RG 59, Lot 62D68, box 21, memorandum W.S. Robertson voor Merchant, 08/05/59. ARA, 2.21.286, coll. Drees, 495, Luns aan Drees, 30/03/59.

²⁹¹ ARA, 2.02.05.02, 1782, notulen AVR, 24/03/60; zie ook 1781, notulen AVR, 17/01/59.

²⁹² NA, RG 59, box 2150, State Department Numeric File 1960, memorandum of conversation van Herter e.a. met Luns en Van Houten, 03/05/60. In tegenstelling tot wat Meijer, *Den Haag*, p. 609 schrijft, achtte Herter zich dus wel degelijk gebonden aan het beleid van Dulles op dit punt.

²⁹³ Abdulgani, 'Council', p. 104.

²⁹⁴ Feith/Castles (ed.), *Thinking*, pp. 170-174, 478; G.McT. Kahin, 'Indonesia', idem (ed.), *Governments*, 1963² (1958), p. 661; Mortimer, *Communism*, p. 245; Oltmans, *Vaderland*, p. 115; Abdulgani, *Nationalism*, p. vii; Penders, *Life*, p. 158; Schlereth/Bintang, *Indonesien*, pp. 73-74. Zie bijvoorbeeld ook Abdulgani, 'Council'; idem, *Pantjasila*.

²⁹⁵ Oltmans, *Vaderland*, p. 52.

²⁹⁶ Zie bijvoorbeeld Abdulgani, 'Clarification'.

²⁹⁷ Oltmans, *Vriend*, p. 113.

²⁹⁸ ABZ, 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil 1960-1962, bericht I, z.d.

²⁹⁹ Ibidem, bericht V z.d.; 'Indonesië - Militaire missie naar Moskou', II, z.d.; 'Indonesië - personeelsbeleid Ministerie van Buitenlandse Zaken', 27/09/61, VIII; 'Indonesië. Minister Soebandrio', 19/10/61, II; 'Soebandrio's bezoek aan Londen, Parijs en Wenen', 21/11/61, I; 'Indonesië. Soekarno's reis en Nasution's commentaar hierop', 21/11/61, III.

³⁰⁰ Ibidem, berichten III en V, z.d.; 'Indonesië - Nieuw-Guinea', 14/08/61, II.

³⁰¹ Ibidem, bericht, 12/01/61; 'Indonesië', 14/08/61; 'Indonesië. Nieuw-Guinea', 06/10/61; 'Indonesië', 21/11/61; 'Indonesië.

Soekarno's reis en Nasution's commentaar hierop', 21/11/61, III.

³⁰² Ibidem, bericht, 03/03/61; 'Indonesië', 21/11/61.

³⁰³ Ibidem, 'Indonesië', 21/11/61.

³⁰⁴ Zie bijvoorbeeld ibidem, bericht van 11/11/60; bericht 04/01/61; 'Consequenties in Indon. bij een evt. aanval op NG' 29/07/61, IV; 'Trian-Barat-actie budget' VII, z.d.

³⁰⁵ Zie bijvoorbeeld ibidem, zeer geheim bericht, verzonden: 26/11/60, ontvangen: 01/12/60; bericht 04/01/61, IV; 'Indonesië - Militaire missie naar Moskou', II, z.d.; 'TU 16', 14/08/61, V; 'Indonesië. Militaire activiteiten', 22/08/61.

³⁰⁶ Zie bijvoorbeeld ibidem, rapport, 23/11/61, datum van waarderung: 05/11/61.

³⁰⁷ ABZ, privé archief Van Tuyll van Serooskerken, doos 2, persoonlijke brieven, Van Tuyll aan S.H. Visser, c.c. De Muralt, 18/05/60.

³⁰⁸ De Beus, *Morgen*, p. 282; De Geus, *Kwestie*, pp. 115-116.

³⁰⁹ ARA, 2.10.54, dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen, 11791, chef kabinet aan Krijger, 17/02/60.

³¹⁰ Voor de details zie De Geus, *Kwestie*, pp. 118 v.v.

³¹¹ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 5, notulen, 27/05/60.

³¹² AAZ, KMP, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, memorandum van de beveiligingsambtenaar, 07/07/60; AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/07 - 01/08/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.

³¹³ ABZ, code 912.13, blok II, 1628, Nieuw-Guinea: eventuele Indonesische aanval, 05/60 t/m 08/61, memorandum, 05/07/60.

³¹⁴ ABZ, code 912.13, blok II, 1628, Nieuw-Guinea: eventuele Indonesische aanval, 05/60 t/m 08/61, Van Roijen aan Luns, 19/09/60; Luns aan Van Roijen, 06/02/61; NA, RG 59, box 2150, memorandum of conversation van gesprek Herter e.a. met Luns en Van Houten, 03/05/60.

³¹⁵ AAZ, FA 17, 16, BID aan De Quay en BZ, 28/12/60, U16365-60; 28/12/60, U16366-60.

- ³¹⁶ ABZ, privé archief Van Tuyll van Se-rooskerken, doos 2, persoonlijke brieven, Van Tuyll aan S.H. Visser, c.c. De Muralt, 18/05/60.
- ³¹⁷ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11223, KB 27/04/61, nr. 25, op voordracht van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- ³¹⁸ Zie bijvoorbeeld ABZ, 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil, 1960-1962, zeer geheim bericht, verzonden: 26/11/60, ontvangen: 01/12/60; bericht 01/12/60; bericht 04/01/61, II; 12/01/61.
- ³¹⁹ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 03/06 – 01/07/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³²⁰ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/07 – 01/08/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³²¹ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/09 – 01/10/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³²² Citaten uit de brieven van Van Tuyll zijn te vinden in IISG, archief Den Uyl, doos 388, Virgil aan Van der Horst, 19/03/71.
- ³²³ De Geus, *Kwestie*, pp. 122-123; ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 5, notulen, 25/03 en 16/09/1960.
- ³²⁴ AAZ, FA 17, 13, verslag van de besprekingen tussen Luns en de Australische minister van Buitenlandse Zaken R.G. Casey, 29/08/58 te 's-Gravenhage.
- ³²⁵ Meijer, *Den Haag*, pp. 606-607.
- ³²⁶ Gase, *Misleiding*, p. 68; De Beus, *Morgen*, p. 283.
- ³²⁷ Meijer, *Den Haag*, p. 607.
- ³²⁸ AAZ, FA 17, 16, Van Houten aan Luns en De Quay, 13/09/60.
- ³²⁹ De Beus, *Morgen*, pp. 279-280.
- ³³⁰ NA, RG 59, Lot 69 D 121, box 216, memorandum L.D. Battle for Dr. Rostow, 07/04/61; Van Wijnen, *Prins-gemaal*, p. 196; Wagenaar, *Rijksvoorlichtingsdienst*, p. 168; W.L. Oltmans, 'De informele contacten met Soekarno', *Vrij Nederland*, 01/07/61; idem, *Persona*, pp. 34-35.
- ³³¹ NA, RG 59, Lot 67D548, box 141, memorandum for Dr. Walt W. Rostow 07/04/61; Oltmans, *Memoires 1961*, pp. 198-199; idem, *Verraders*, p. 163; idem, *Vriend*, pp. 88, 96.
- ³³² Krock, *Memoirs*, p. 374.
- ³³³ Van der Plas, *Luns*, p. 107.
- ³³⁴ J.L.R. Huydecoper, 'Amerikaanse "steun" was een schadelijk misverstand', *NRC Handelsblad*, 22/02/96.
- ³³⁵ Bunnell, *Initiative*, pp. 94-95.
- ³³⁶ De Beus, *Morgen*, p. 294.
- ³³⁷ AAZ, FA 17, 17, memorandum Luns voor Van Houten, 10/05/61; ABZ, 912.13, Nederlands Nieuw-Guinea, telegrammen van Luns aan BZ, 10/ en 11/04/61; NA, RG 59, Swiss-Benelux desk, box 7, memorandum Blue voor Kohler, 20/04/61.
- ³³⁸ AAZ, FA 17, 17, memorandum Luns voor Van Houten, 10/05/61.
- ³³⁹ ABZ, 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil, 1960-1962, bericht 01/02/61; 'Indonesië. Nieuw-Guinea. De standpunten van andere landen, volgens de mening van de Indonesische regering', 22/08/61, IX.
- ³⁴⁰ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/06 – 31/07/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³⁴¹ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/06 – 31/07/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³⁴² AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/08 – 30/09/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2243a.
- ³⁴³ ABZ, 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil, 1960-1962, 'Indonesië – Nieuw-Guinea', 14/08/61, II; 'Indonesië. Militaire activiteiten', 22/08/61, IX; 'Indonesië. Generaal Nasoetion', 22/08/61, X.
- ³⁴⁴ Ibidem, bericht 14/01/61 *Zeer Geheim*; 'Gebruik van Suez-kanaal door Nederlandse oorlogsschepen' VI, z.d. (met de potloodaantekening: 'Reeds aan Marid doorgegeven'); 'Indonesië – Nieuw-Guinea', 14/08/61 II.

³⁴⁵ Ibidem, 'De Conferentie te Belgrado', 22/09/61, IV; 'Conferentie te Belgrado. Verhoudingen', 25/09/61, VI; 'Conferentie in Belgrado', 27/09/61; AAZ, FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 25/09/61, U12230-61.

³⁴⁶ AAZ, FA 17, 17, BID aan De Quay en Luns, 10/11/61, U13147-61; 10/11/61, U14429-61; De Beus, *Morgen*, p. 308.

³⁴⁷ De Beus, *Morgen*, p. 308.

³⁴⁸ NA, RG 59, Lot 69 D121, box 216, memorandum Office of Southwest Pacific Affairs aan R. Johnson inzake Contingency Plan – West New Guinea, 26/04/62.

³⁴⁹ Vgl. ABZ, code 921.141 .17, Nederlandse troepen naar Nederland Nieuw-Guinea. Algemeen 1945-1962 (inclusief Eclecticus), map 2065, Luns (Athene) aan BZ, 05/05/62.

³⁵⁰ Jensen en Platje, *MARID*, pp. 94, 141.

³⁵¹ ARA, 2.21.283.87, coll. Visser, 1, 'Hoe het groeide', pp. 198-199; 2, 'Eens', p. 27.

³⁵² Het chagrijn aan Nederlandse zijde daarover blijkt bijvoorbeeld nog uit ARA, 2.21.183.87, coll. Visser, 1, 'Hoe het groeide', p. 200; Ammerlaan, *Verschuifsel*, p. 115; Hansen, *Luns*, pp. 44-45, 76, 97; Hoffenaar, *Calmeyer*, p. 699; Van der Plas, *Luns*, pp. 69, 105; Zijlstra, *Slot*, p. 158.

³⁵³ Brief van Abdulgani van 23/08/88, geciteerd in Oltmans, *Memoires 1961-1963*, p. 76.

³⁵⁴ Brief van Abdulgani van 23/08/88, geciteerd in Oltmans, *Memoires 1961-1963*, p. 76.

³⁵⁵ ARA, 2.21.100, coll. Koets, 5, Abdulgani aan Koets, 26/02/74.

³⁵⁶ Zie bijvoorbeeld ABZ, 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil 1960-1962, 'De Indonesische politiek', X, z.d.

³⁵⁷ Zie bijvoorbeeld ibidem, rapport, 09/03/62, datum van waarneming: 03/03/62; Indonesië. Nieuw-Guinea, 09/03/62, II en 12/03/62; 'Indonesië. Nieuw-Guinea', 19/03/62, I.

³⁵⁸ Ibidem, 'Indonesië – De Indonesische onderhandelaar', 12/03/62.

³⁵⁹ Ibidem, 'Indonesië. Nieuw-Guinea', 02/04/62, I; 'Indonesië. Inhoud van telegram van Soebandrio aan alle ambassades', 28/05/62, I; 'Indonesië. Nieuw-Guinea', 28/05/62, II.

³⁶⁰ AAZ, FA 17, 17, BID aan De Quay en BZ, 25/06/62, U7231-62.

³⁶¹ AAZ, KMP, 8396, BID aan De Quay en BZ, 27/07/62, U8735-62; De Beus, *Morgen*, p. 373; NA, RG 59, 1960-1963, box 1835, memorandum Roger Hilsman voor Harriman, 26/07/62.

³⁶² De Beus, *Morgen*, p. 373.

³⁶³ De Beus, *Morgen*, p. 373.

³⁶⁴ ARA, 2.21.100, coll. Koets, 1, J.G. de Beus aan Koets, 08 en 29/02/76, 04/03/77.

³⁶⁵ ARA, 2.02.05.02, coll. Visser, 1, 'Hoe het groeide', p. 199.

³⁶⁶ De Beus, *Morgen*, p. 399.

³⁶⁷ Eisenhower Library, Trip-1962 Europe, Netherlands folder, Van Tricht aan Eisenhower, 01/08/62; Eisenhower aan Van Tricht, 25/08/62; IISG, archief Den Uyl, doos 388, Van Tuyll aan Luns, 23/07/70. Luns refereert aan deze brief in Van der Plas, *Luns*, p. 105: 'Ex-president Eisenhower heeft na de Nieuw-Guinea-zaak schriftelijk vastgelegd dat hij deze reuzenzwaai nooit zou hebben toegelaten, en dat hij betreurd dat zijn opvolger dat wel had gedaan.' Zie ook Gase, *Misleiding*, p. 75.

Noten bij hoofdstuk VI

¹ Bijvoorbeeld 'Mysteries rond zakenman' en 'Zeer geheimzinnige heer De Vries bleef weg en het geld met hem...', *Algemeen Dagblad*, 02/02/60; 'Buitenlandse Zaken verklaart: Geheimzinnige S. heeft niets te vorderen', *ibidem*, 05/02/60; 'Mysterieuze S. wil weer Pool worden', *ibidem*, 06/02/60

² Van de belangrijkste uitkomsten van dit onderzoek wordt melding gemaakt in AAZ, coördinator-archief, 42, 'Rapport inzake moeilijkheden gerezen tussen de dienstleiding van de B.I.D. en Mr. L.E. Larive' [rapport van de commissie-Modderman], 18/05/62.

³ BVD, inzagemap CO 2157584, 'Overzicht van de affaire A.S. Skubisz'; RANB, 092.01, coll. De Quay, 45, dagboekanteekening, 05/04/60.

⁴ AAZ, coördinator-archief, 42, 'Rapport inzake moeilijkheden gerezen tussen de

dienstleiding van de B.I.D. en Mr. L.E. Larive' [rapport van de commissie-Modderman], 18/05/62.

⁵ Ibidem.

⁶ Ten onrechte meent Brandsma dat die missie werd uitgevoerd in opdracht van de militaire inlichtingendienst, Brandsma, *Sst...*, pp. 107-108.

⁷ Voor deze korte reconstructie is o.m. gebruik gemaakt van diverse gesprekken met Evert Reydon; D. Dijkman, 'Le Carré in de polder', *Haagse Post*, 28/03/87, pp. 20-27; H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, pp. 26-32, en H. Goudriaan, 'Spion op presenteerblaadje', *Trouw*, 23/08/86.

⁸ Vgl. Beschloss, *MayDay*, passim.

⁹ ABZ, code 9, 1955-1964, 06992, 921.0, Sovjet Rusland (Sovjet-Unie)/ spionage in Sovjet Rusland 1955-1963, A.F. Calkoen aan Buitenlandse Zaken, 11/07/60.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld W. Klinkert, 'Het paradedepaard van de vrije wereld. Nederland en de Berlijnse crisis, 1958-1963', Schoenmaker/Janssen (red.), *Schaduw*, pp. 9-33.

¹¹ Zie hierover bijvoorbeeld Brandsma, *Sst...*, pp. 127-128.

¹² ABZ, code 921.0 GS, 2009, memorandum Van Tuyll, 08/03/57.

¹³ ABZ, archief ambassade Moskou G.A., doos 7, code 921.0, map Spionage 1957-1958, memo van DEU/OE aan ambassadeur Moskou, 24/04/57.

¹⁴ ABZ, archief ambassade Moskou G.A., doos 7, code 921.0, map Spionage 1957-1958, memorandum van Van Tuyll aan Luns, 23/01/58.

¹⁵ ABZ, code 921.0, 2009, memorandum E.O. van Boetzelaer, 09/06/60.

¹⁶ Zie over Smirnov bijvoorbeeld Gemeentearchief Den Haag, archief gemeentepolitie, inv.nr. 432/1163; 'Dit is de student Smirnof' en 'Disputen bron van inlichtingen', *Algemeen Dagblad*, 23/06/60; 'Rus liet spion omgaan met meisje van BVD. Opzet mislukt door arrestatie van Duitser' en P. 't Hoën, 'De zaak-Smirnow en de B.V.D.', *Het Parool*, 06/07/60; Engelen, *Geschiedenis*, pp. 314-315; De Graaff, 'Dissertatie', p. 17.

¹⁷ Munter, Naarden en Witte, *Voorzichtig*, p. 34.

¹⁸ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 5, notulen, 13/10/61. Zie ook inzagedossier BVD, nr. 2.302.667-70, noot 103.

¹⁹ Vgl. Munter, Naarden en Witte, *Voorzichtig*, pp. 34-36.

²⁰ *KHA*, 1962, p. 283; Engelen, *Geschiedenis*, pp. 316-317.

²¹ Redfearn (met Aldrich), 'Cover', pp. 168-171.

²² IISG, archief Den Uyl, doos 388 (2), 1969-1972, minister van Defensie aan W. Koops, 26/04/72.

²³ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken. In een bespreking in het huisblad van de CIA, *Studies in Intelligence* van Reydon's geromantiseerde boek *Spion voor de NAVO*, werd in 1968 gesteld dat de BID-operaties van Reydon in samenwerking met de Britse inlichtingendienst MI6 waren uitgevoerd, CIA Freedom of Information Act Request, FOIA Number C90-0015, *Studies in Intelligence*, vol. 12, nr. 1 (Winter 1968), p. 75. Ten dele was dit waar. Zo had Reydon op teruggezien van een vaart achter het IJzeren Gordijn zijn fotomateriaal in Liverpool en Londen moeten afgeven aan een Engelsman nadat deze een wachtwoord had gegeven, *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlagen 2b en 5. Het eigen aandeel verzweeg de CIA liever. Volgens het ministerie van Algemene Zaken waren de relaties met de bevriende diensten door het mislukken van de operatie van Reydon en De Jager overigens niet nadelig beïnvloed, informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

²⁴ H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 30; vgl. Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, p. 88.

²⁵ H. Goudriaan, 'Spion op presenteerblaadje', *Trouw*, 23/08/86.

²⁶ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17,

brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlage 2b.

²⁷ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

²⁸ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

²⁹ Dit arrangement was tot stand gekomen nadat reporter Friso Endt had geweigerd als fotograaf met Heldring mee te reizen, VPRO-radioprogramma O.V.T., 09/11/97; F. Endt, 'De nee-zegger had gelijk', *NRC Handelsblad*, 28/11/97; J.L. Heldring, 'Dezer dagen. Geen moreel verschil', *NRC Handelsblad*, 25/11/97.

³⁰ AAZ, coördinator-archief, 42, 'Rapport inzake moeilijkheden gerezen tussen de dienstleiding van de B.I.D. en Mr. L.E. Larive' [rapport van de commissie-Modderman], 18/05/62.

³¹ Interview met E. Reydon, 17/06/92; H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 32.

³² 'De Jager en Reydon', *De Waarheid*, 06/10/61.

³³ Het bericht over hun arrestatie bereikte de BID overigens via de Russische pers. Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

³⁴ Zie hiervoor de correspondentie in ABZ, code 322.103, map 230.

³⁵ Ook wel genoemd Marvin William MacKinnon. Zijn route liep ten dele gelijk aan die van Reydon en De Jager, wat niet zo merkwaardig is, omdat Intourist de routes voor toeristen vaststelde: Oezjgorod-Kiev-Odessa-Charkov-Moskou-Minsk-Warschau-West-Berlijn; ook hij moest dus doorgaan voor een toerist. Reydon en De Jager ontmoetten Makinen tussen Kiev en Charkov. Makinen werd op 5 september 1961 door het militaire tribunaal in Kiev tot acht jaar gevangenisstraf veroordeeld. PRO, FO371/159596, Trials of Foreign Nationals, NS 1691/3 Chancery Moscow aan Foreign Office, 06/09/61. Uit dit dossier zijn de documenten NS 1691/4 en NS 1691/5 nog niet

vrijgegeven; Ranelagh, *Agency*, pp. 252, 783; Wise/Ross, *Government*, p. 257.

³⁶ Zij werden gearresteerd op 27 september en op 23 november veroordeeld tot twaalf jaar gevangenisstraf.

³⁷ Op 26 november 1961 veroordeelde de rechtbank in Kiev de heer Werner tot vijftien jaar, en zijn echtgenote tot zes jaar gevangenisstraf.

³⁸ Wise/Ross, *Government*, pp. 256-257.

³⁹ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.

⁴⁰ Informatie van het ministerie van Algemene Zaken en interview met Reydon.

⁴¹ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, pp. 84-85, 97.

⁴⁴ Vertalingen in *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlagen 2a en 2b.

⁴⁵ NA, RG 84, The Hague, box 18A, 1959-1961, folder 400.1, Intelligence - General, Rice aan State Department, 22/09/61.

⁴⁶ ABZ, GNV Parijs, code 332, doos 64, map Reydon & De Jager 1961-63, Celer aan Ambassade Parijs, nr. 45, 03/10/61.

⁴⁷ Nadort schijnt inderdaad aan het eind van de jaren vijftig gestorven te zijn, H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 31.

⁴⁸ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager, bijlage 3.

⁴⁹ 'Spionage', *De Waarheid*, 05/10/61.

- ⁵⁰ H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 29.
- ⁵¹ PRO, FO 371/160708, Chancery Moscow to Northern Department, Foreign Office, 11/10/61.
- ⁵² Informatie van het ministerie van Algemene Zaken.
- ⁵³ ABZ, code 322.103, 230, Van Tuyll aan Crul, 06/01/64.
- ⁵⁴ Ibidem, Schurman aan BZ, 28/09/63, nr. 402, en memorandum van Luns, 29/11/63, nr. 64/63.
- ⁵⁵ H. Goudriaan, 'Spion op presenteerblaadje', *Trouw*, 23/08/86.
- ⁵⁶ H. Smulders, 'Dit is een Hollandse spion', *Panorama*, 13/11/71, p. 32.
- ⁵⁷ AAZ, maandverslag B.I.D., juli 1962, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.
- ⁵⁸ De auteurs hebben zonder succes getracht via een procedure bij de Raad van State inzage te krijgen in dit rapport. Aanvankelijk werd door het ministerie van Algemene Zaken verklaard dat het rapport was verdwenen. Later werd beweerd dat het nooit had bestaan en slechts elementen van een dergelijk rapport zich verspreid in documenten zouden bevinden.
- ⁵⁹ De BID-medewerker 'Geerlings' weigerde hem toen een garantie voor bijstand te geven, Van der Gouw, *Teixeira*, p. 165.
- ⁶⁰ VPRO radioprogramma O.V.T., 02/11/97.
- ⁶¹ Zie bijvoorbeeld AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/11 – 01/12/60, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.
- ⁶² AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/04 – 01/05/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.
- ⁶³ Het ministerie van Algemene Zaken weigerde de verslagen van de operationele werkzaamheden over de periode 01/10 – 13/11/61 en 01/11 – 30/11/61, die betrekking hebben op de zaak Reydon/De Jager vrij te geven, omdat dit zou leiden 'tot het bekend worden van een bron', ministeriële beschikking 97Moo2343a.
- ⁶⁴ AAZ, coördinator-archief, 42, 'Rapport inzake moeilijkheden gerezen tussen de dienstleiding van de B.I.D. en Mr. L.E. Larive' [rapport van de commissie-Modderman], 18/05/62.
- ⁶⁵ Ibidem.
- ⁶⁶ Vgl. BVD, inzagemap CO 2157584, 'Overzicht van de affaire A.S. Skubisz': Op 5 april 1960 kwamen een Kamerlid en een journalist Fock melden 'dat eigenlijk niet Larive knoeide, maar dat de knoeierij "wel eens andersom" kon zijn.' P.B. Claessens en M.W. van Eijk, 'Kabinet zet mes in de affaire-S', *Nieuwsblad van het Zuiden*, 16/01/65: 'Een van de eerste maatregelen om orde op zaken te stellen is ... geweest het afsnijden van de door ons gesignaleerde lijn waarlangs op ongecontroleerde wijze geld uit de schatkist naar het buitenland is weggevoerd. In het buitenland konden sommige Nederlandse "agenten" op even oncontroleerbare wijze over dit geld beschikken. Die mogelijkheid bestaat nu niet meer, aldus is ons van meerdere zijden verzekerd. Ook is een einde gemaakt aan een relatie met een verzekeringsmaatschappij, waardoor het inlichtingenwerk verwikkeld was geraakt in financiële manipulaties.'
- ⁶⁷ AAZ, coördinator-archief, 42, 'Rapport inzake moeilijkheden gerezen tussen de dienstleiding van de B.I.D. en Mr. L.E. Larive' [rapport van de commissie-Modderman], 18/05/62.
- ⁶⁸ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, aantekening Kist voor De Quay naar aanleiding van de aantekening van O.W.S. Josephus Jitta dd. 22/05/62, 24/05/62, toegewezen bij ministeriële beschikking 96Moo3223A.
- ⁶⁹ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, notitie voor De Quay, 27/06/62; ARA, 2.02.05.01, minister-raad, 5, notulen, 29/06/62.
- ⁷⁰ Zie bijvoorbeeld aantekening van 28/08/62, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ⁷¹ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, Josephus Jitta aan De Quay, 18/06/62, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo3223A; 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, De Quay aan Crul en Venekamp, 28/06/62.

- ⁷² AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, notitie van Venekamp voor Josephus Jitta, ± 09/62.
- ⁷³ AAZ, 351.746.12, Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, notitie van Kist voor de minister-president, 24/09/62.
- ⁷⁴ Ibidem, notitie van De Quay, 17/10/62 en KB 17/10/62, nr. 12.
- ⁷⁵ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11401, KB 17/10/62, nr. 12. Wegens zijn verantwoordelijke en zelfstandige positie zou Venekamp later met terugwerkende kracht tot 1 oktober 1962 worden bevorderd tot directeur-afdelingschef, 11449, KB 01/04/63, nr. 19.
- ⁷⁶ RANB, 092.01, coll. De Quay, 48, dagboekantekening, 17/11/62.
- ⁷⁷ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, 'Korte samenvatting van de werkzaamheden van de Buitenlandse Inlichtingendienst', bijlage bij Crul aan Cals, 25/01/66; P&O, pl.nr. 27, taakomschrijving hoofd Economische Afdeling, 23/05/63.
- ⁷⁸ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, notitie Kist voor De Quay, 10/01/63 KA 2483/04, toegewezen bij ministeriële beschikking 96Moo3223A; tevens aanwezig in CAD, 279.110/A geheim.
- ⁷⁹ AAZ, coördinator-archief, 35, De Quay aan Visser, 22/02/63, KA 2521/04, toegewezen bij ministeriële beschikking 96Moo3223A; AAZ, BID, bronarchief, ministeriële beschikking van De Quay en Visser, 04/04/63, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ⁸⁰ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, 'Taak, Bevoegdheden en Werkwijze van de Buitenlandse Inlichtingendienst', bijlage bij Crul aan De Jong, 30/01/68.
- ⁸¹ AAZ, P&O, pl.nr. 83, Crul aan hoofd Financiën, Administratie en Personeel, 31/01/63; nr. 27, taakomschrijving hoofd bureau *Requirements*, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ⁸² RANB, 092.01, coll. De Quay, 48, dagboekantekeningen, 02 en 10/04/63.
- ⁸³ AAZ, P&O, pl.nr. 27, Marijnen aan Toxopeus, 28/09/64, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ⁸⁴ AAZ, P&O, pl.nr. 83, Crul aan hoofd Financiën, Administratie en Personeel, 31/01/63, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ⁸⁵ Vrijgegeven in BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao.
- ⁸⁶ Voor informatie over Zwart zie bijvoorbeeld ARA, 2.21.285, coll. F.J. Goedhart, 3, Goedhart aan H.W. Felderhof, 15/12/51; ABZ, code 9 G.S., blok 2, 1955-1964, 413.02, 343, J. Zwart, deel I, 1950-1953, en 344, J. Zwart, deel II, 1955; FBI, FOIA-request 351.652; INSCOM, FOIA-request 1644F-91; B. Haveman, 'De verbijsterende finale van J. Zwart, intrigant', *de Volkskrant*, 30/11/85; idem, 'Een ex-marxist die tekeer ging tegen de "rooie profiteurs"', *ibidem*, 16/09/91; Telders e.a., *Levensbeschrijving*, pp. 48-53; Toornstra, *Onderwijzer*, pp. 104 v.v.
- ⁸⁷ ABZ, code 9 G.S., blok 2, 1955-1964, 413.02, 343, J. Zwart, deel I, 1950-1953, J. Goedhart aan BZ, 30/06/50.
- ⁸⁸ Zie bijvoorbeeld INSCOM, FOIA-request 1644F-91, Zwart aan Vorrink, 09/08/49; NA, RG 59, 861.2362/7-2348, Baruch aan State Department, 23/07/48; 'Frans Goedhart en Joop Zwart', *De Waarheid*, 29/10/51. Zwart berichtte in die tijd ook rechtstreeks vanuit Berlijn aan Drees, ARA, 2.21.286, collectie W. Drees, 807, Zwart aan Drees, 28/08/48.
- ⁸⁹ ARA, 2.21.286, coll.-Drees, 1085, Notities voor Tante Annie (A.C. Adama van Scheltema-Kleefstra), 'Inzake moeilijkheden van de zijde van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', z.d.
- ⁹⁰ ABZ, code 9 GS, blok 2, 1955-1964, 413.02, 343, K.W. Reinink aan de tijdelijk zaakgelastigde van de Nederlandse ambassade in Bonn, 05/06/51.
- ⁹¹ ARA, 2.21.285, coll. F.J. Goedhart, 3, Goedhart aan H.W. Felderhof, 15/12/51.
- ⁹² BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, gesprek HBVD met HBID, 23/08/63.
- ⁹³ Zie bijvoorbeeld B. Haveman, 'Ex-marxist'; 'Justitie zoekt oud-verzetsman. In actie tegen valsemunters', *Algemeen Dagblad*, 17/06/60; 'Zes maanden geëist tegen Joop Z.', *Algemeen Handelsblad*, 15/11/60; 'Parijse

- advocaten in zaak-Joop Z. gemengd', *ibidem*, 18/11/60; Santen, *Compañeros*, pp. 149-150, 174-177; idem, *Dapper*, pp. 16-20.
- ⁹⁴ ABZ, code 9 GS, blok 2, 1955-1964, 413.02, 343, W.J.Th. Serraris aan P.J. de Kanter, 14/08/50.
- ⁹⁵ ABZ, code 9 GS, blok 2, 1955-1964, 413.02, 343, J. Goedhart aan BZ, 30/06/50.
- ⁹⁶ ARA, 2.21.286, coll. Drees, 1085, Notities voor Tante Annie (A.C. Adama van Scheltema-Kleefstra), 'Inzake moeilijkheden van de zijde van de Binnenlandse Veiligheidsdienst', z.d.
- ⁹⁷ ARA, 2.21.285, coll. F.J. Goedhart, 3, H.W. Felderhof aan Goedhart, 03/01/52.
- ⁹⁸ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, bespreking HBD en HBID, 29/11/63; memo's HBVD, 22/ en 31/10/63; gesprek HBVD met HBID, 23/08/63.
- ⁹⁹ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, memorandum Sinninghe Damsté, 22/10/63.
- ¹⁰⁰ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, Aurora, 02/12/63.
- ¹⁰¹ BVD, inzagemap CO 2157584, 'Overzicht van de affaire A.S. Skubisz'.
- ¹⁰² *Ibidem*.
- ¹⁰³ AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, notitie gesprek Marijnen, Kist, Van Nispen, 10/09/64, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo04386g.
- ¹⁰⁴ *HTK 1965-1966*, 8528, nr. 1.
- ¹⁰⁵ 'Chef veiligheidsdienst "De Vries" ontslagen. Val over zaak-S', *Algemeen Dagblad*, 18/10/66; 'Ex-spion in Oosterhout: Ontslag mr. L. betekent voor mij eerherstel...', *Bredasche Courant*, 19/10/66; 'B.I.D.-ambtenaar - betrokken bij affaire Skubisz - nam zelf ontslag', *De Stem*, 19/10/66.
- ¹⁰⁶ AAZ, P&O, personeelsdosier Larive, KB 17/10/66, nr. 48.
- ¹⁰⁷ Vgl. Brackman, *Collapse*, p. 106.
- ¹⁰⁸ Enkele maanden tevoren had Abdulgani tegenover een internationaal forum nog de indruk gewekt dat na veel moeilijkheden inmiddels het antagonisme tussen pers en regering in Indonesië was verdwenen, en alle persorganen zich onderwierpen aan de gedachten neergelegd in de *pantja sila* en Manipol, Abdulgani, *Spirit*, pp. 97, 99.
- ¹⁰⁹ Dahm, *History*, p. 204.
- ¹¹⁰ *KHA*, 1963, p. 379.
- ¹¹¹ Lee, *Government*, pp. 140, 265-266.
- ¹¹² *Ibidem*, p. 142.
- ¹¹³ Dahm, *History*, p. 204.
- ¹¹⁴ Lee, *Government*, p. 255.
- ¹¹⁵ Schlereth/Bintang, *Indonesien*, p. 138.
- ¹¹⁶ Reinhardt, *Policy*, p. 139.
- ¹¹⁷ Zie bijvoorbeeld *KHA*, 1962, p. 63.
- ¹¹⁸ *KHA*, 1963, p. 304.
- ¹¹⁹ Dake, *Spirit*, p. 189.
- ¹²⁰ Mackie, *Konfrontasi*, p. 122.
- ¹²¹ *KHA*, 1963, p. 351.
- ¹²² *KHA*, 1964, p. 674.
- ¹²³ Dake, *Spirit*, pp. 266, 277-278.
- ¹²⁴ *KHA*, 1965, p. 589.
- ¹²⁵ Barkman, *Bestemming*, pp. 32, 86-87; Jones, *Indonesia*, pp. 347, 353, 356. Vgl. *FRUS, 1955-1957*, vol. XXI, p. 269.
- ¹²⁶ Bunnell, *Initiative*, pp. 94/95.
- ¹²⁷ Vgl. Engelen, *Geschiedenis*, p. 318.
- ¹²⁸ ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Saigon, BZ aan tijdelijk zaakgelastigde Saigon, 30/11/62; Beelaerts aan BZ, 12/12/62 en BZ aan Beelaerts, 12/12/62.
- ¹²⁹ ABZ, code 920.2 BK, blok II, BVD-contacts, Van Tuyll aan Van Nispen, 15/05/64.
- ¹³⁰ *Ibidem*, Van Tuyll aan Van Nispen, 06/10/64.
- ¹³¹ ABZ, code 912.10 Indonesië, 'Z'-dossier. Informatie afkomstig van de zeer vertrouwelijke bron Virgil 1960-1962, zeer geheim bericht, verzonden 26/11/60, ontvangen 01/12/60, met de aantekening met groen potlood: 'alles is doorgegeven aan UK intel'.
- ¹³² ARA, 2.21.231, coll. Eindhoven, 45, zeer geheim verslag van mededeling op 22/02/61 in Londen van Dick White e.a.
- ¹³³ ABZ, code 920.2 BK, blok II, BVD-contacts, Van Tuyll aan Van Nispen, 08/12/64.
- ¹³⁴ Zie bijvoorbeeld Dake, *Spirit*, pp. 261, 388; Notosusanto/Saleh, *Coup*, pp. 7-10.
- ¹³⁵ Zie bijvoorbeeld J.M. van der Kroef, 'Origins', pp. 278, 280-281; Notosusanto/Saleh, *Coup*, pp. 35-36, 141-145.

- ¹³⁶ Tovar, 'Crisis', pp. 316, 336; Scott, 'United States'.
- ¹³⁷ Vgl. Collins/Tovar, 'Apologists', p. 353; FOIA request, CIA, Directorate of Intelligence, Intelligence report: Indonesia – 1965. The Coup That Backfired, december 1968, 316 pagina's. Zie ook FOIA request, CIA, Directorate of Intelligence, Office of Current Intelligence, Intelligence Memorandum: The Changed Political Scene in Indonesia, 03/01/66.
- ¹³⁸ Bunnell, *Initiative*, pp. 94-95.
- ¹³⁹ Vgl. F.P. Bunnell, 'Central Intelligence Agency', pp. 152-153; Smith, *Portrait*, pp. 216-241; Kahin & Kahin, *Subversion*, pp. 225-226.
- ¹⁴⁰ Blum, *CIA*, p. 221; Scott, 'United States', p. 252.
- ¹⁴¹ IISG, archief Den Uyl, doos 388, Virgil aan Crul, 04/11/65.
- ¹⁴² Schuurig, *Man*, p. 9. Onder linkse coupplagers ging het gerucht dat Abdulgani deel zou uitmaken van een kabinet-Nasution dat na een rechtse coup gevormd zou worden, May, *Tragedy*, pp. 127-128.
- ¹⁴³ *KHA*, 1966, p. 194.
- ¹⁴⁴ Hughes, *Upheaval*, p. 259.
- ¹⁴⁵ AAZ, BID, bronarchief, bespreking op 08/12/65, toegewezen bij ministeriële beschikking 96Moo4386.
- ¹⁴⁶ IISG, archief Den Uyl, doos 388, Virgil aan Van der Horst, 15/12/70.
- ¹⁴⁷ Ibidem.
- ¹⁴⁸ Ibidem, voorstel voor een contract tussen Crul en Virgil, 27/12/66.
- ¹⁴⁹ Ibidem.
- ¹⁵⁰ Stukken vrijgegeven bij beschikking van de minister van Defensie, 03/06/98, CBD98/001/a, 98000182, nota opgesteld door K.H. Schilp, 28/01/57.
- ¹⁵¹ AMD, archief SG, doss. 97 ZG – deel B – IV, V, Opslag schaduwarchieven in het buitenland, minister van Oorlog aan de ministers van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, Binnenlandse Zaken, Justitie, Sociale Zaken, Verkeer en Waterstaat, Wederopbouw en Volkshuisvesting en Economische Zaken, 07/04/48.
- ¹⁵² Voor overige werkzaamheden van G2C zie Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 248.
- ¹⁵³ AMD, archief SG, doss. 97 ZG – deel B – IV, V, Opslag schaduwarchieven in het buitenland, nota minister van Justitie voor de ministerraad, 17/02/75.
- ¹⁵⁴ Ibidem, Comité II van de CVCS aan de VCS en de hoofden van de drie militaire inlichtingendiensten, 17/02/58.
- ¹⁵⁵ Ibidem, Schaper aan minister van Defensie, 23/04/59, 9-147G; stukken vrijgegeven bij beschikking van de minister van Defensie, 03/06/98, CBD98/001/a, 98000182, nota opgesteld door K.H. Schilp, 28/01/57; hoofd Centrale Documentatie Informatievoorziening KM aan Commandant Zee-macht Nederlandse Antillen en marine-attachés Londen en Washington, 03/09/92.
- ¹⁵⁶ Informatie over de schaduwarchieven van de BID/IDB in het buitenland werd verstrekt in AZ aan de auteurs, 25/05/98, 98Moo2735, en 05/06/98, 98Moo2735.
- ¹⁵⁷ AMD, archief SG, doss. 97 ZG – deel B – IV, V, Opslag schaduwarchieven in het buitenland, voorzitter CVCS, vice-admiraal H.H.L. Pröpper, aan minister van Defensie, 04/02/60.
- ¹⁵⁸ Ibidem, nota minister van Justitie voor de ministerraad, 17/02/75; aantekening van de secretaris-generaal voor de minister van Defensie, 17/01/75.
- ¹⁵⁹ Ibidem, aantekening van de secretaris-generaal voor de minister van Defensie, 17/01/75.
- ¹⁶⁰ Ibidem, Den Uyl aan alle ministers, 10/06/75.
- ¹⁶¹ Ibidem, inspectierapport van de Rijksarchiefdienst naar aanleiding van de toestand van de in Nederland teruggekeerde dubbel van de registers van de Burgerlijke Stand 1893-1952, december 1975.
- ¹⁶² Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 50; AAZ, KMP, archief Van Nispen 3, notitie Kist voor Marijnen, 07/08/64; gespreksnotitie Marijnen/Kist/Van Nispen, 10/09/64, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.
- ¹⁶³ Vgl. Gunnewegh & Uilenbroek, *Spion*, pp. 97, 135-137; BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, uittrek-

sels ochtendbesprekingen, 05/03, 21/03/ en 22/10/59; ABZ, code 920.11 BK, blok I, Nederland-Havanna; commentaar van Crul op het manuscript, tape I.

¹⁶⁴ J.M. Bik, 'BID – een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72.

¹⁶⁵ AAZ, P&O, pl.nr. 83, Crul aan hoofd Financiën, Administratie en Personeel, 31/01/63, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.

¹⁶⁶ Wanneer de herinvoering precies plaatsvond, is niet bekend. Bij het ministerie van Algemene Zaken bleken de weekoverzichten voor de periode mei tot december 1969 aanwezig. Deze rapporten werden grotendeels vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

¹⁶⁷ Crul aan de auteurs, 19/06/98.

¹⁶⁸ J.M. Bik, 'BID – een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72; 'Inlichtingendienst terug bij premier', *de Volkskrant*, 12/05/72.

¹⁶⁹ H.J.A. Hansen, 'Inlichtingendienst nog altijd zonder toezicht', *de Volkskrant*, 27/01/72; 'Inlichtingendienst terug bij premier', *de Volkskrant*, 12/05/72.

¹⁷⁰ Crul aan de auteurs, 19/06/98.

¹⁷¹ Commentaar van Crul op het manuscript, tape I.

¹⁷² AAZ, memorandum van Hagen betreffende SAZ, 26/03/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

¹⁷³ Crul aan de auteurs, 19/06/98.

¹⁷⁴ AAZ, notitie hoofd Comptabiliteit voor Van Nispen, 15/11/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

¹⁷⁵ AAZ, notities van 08/, 09/, 15/, 16/ en 25/10/63, 26/11/64, 06, 25, 26/, 28 en 29/01/65, 19/ en 22/03/65, 07/04/65, 15/07/65, 16/02/67, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c; notitie, 16/02/65; 'Huisvesting van de Buitenlandse Inlichtingendienst en de Sectie Algemene Zaken HKKL in de villa "Maarheeze" te Wassenaar', 26/05/64; 'Enige notities inzake "Maarheeze" van het hoofd Financiële, Administratieve en Personeelszaken van Algemene Zaken, 07/07/64; Van Borssum Buisman aan F.J. Kist, 13/04/64 3348 CONF; notitie 'Laboratoriumruimte',

26/09/67; Crul aan Van Nispen tot Pannenden, 25/11/68, nr. 2736/H/68; Van Borssum Buisman aan Van Nispen, 09/10/68, 4.302 DG; notitie hoofd Comptabiliteit voor Van Nispen, 15/11/68; Van Nispen aan Crul en Van Borssum Buisman, 15/11/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c; notitie van C1 aan Dienstleiding, 02/10/62; Crul aan hoofd van de afdeling Financiële, Administratieve en Personeelszaken van AZ, 14/02/64; Marijnen aan directeur-generaal van de Rijksgebouwendienst, 24/02/64; Onderhoud op 20/01/65 betreffende huisvesting; memo C1 voor H5, 23/02/65; Van Nispen aan directeur van de directie 's-Gravenhage van de Rijksgebouwendienst, 03/12/65; Crul aan Cals, 20/02/66; Crul aan hoofd van de afdeling Financiële, Administratieve en Personeelszaken van AZ, 19/10/67; 'Huisvesting', 28/06/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 98Moo5160.

¹⁷⁶ AAZ, notitie, 06/01/65, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

¹⁷⁷ 'Huisvesting', 28/06/F1004M68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 98Moo5160.

¹⁷⁸ AAZ, KMP, aantekening Bos voor De Jong, 01/02/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.

¹⁷⁹ Geciteerd in Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 10.

¹⁸⁰ Geciteerd in Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 10.

¹⁸¹ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, Aurora, 29/11/68, agenda-punt 5.

¹⁸² Zie bijlage.

¹⁸³ J.M. Bik, 'BID – een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72.

Noten bij hoofdstuk VII

¹ AAZ, KMP, archief Van Nispen 3, Witteveen aan De Jong, 22/12/67, GS 1295, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386; dit document maakt ook deel uit van BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao.

² Zie bijvoorbeeld BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, secretaris-generaal Binnenlandse Zaken aan minister-president, 28/02/68; bespreking met de secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken op 07/02/68, stuk van 8/03/68, 'punt 2. Begroting 1969'; Bespreking met minister Beernink, secretaris-generaal A.H. Günther en HBVD en HK op 18/01/68; HBVD aan Günther, 15/01/68.

³ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, verslag van de besprekingen van de werkgroep Inlichtingendiensten, 08/04/67. Zie ook ibidem, Korte samenvatting van de bespreking op 11/03/68; AAZ, KMP, archief Van Nispen 3, notitie Bos, 17/07/68 bij Witteveen aan De Jong, 22/12/67, GS 1295, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386; ABZ, code 920.2 BK, blok II, BVD-contacten, Gevers aan Luns, 16/06/67.

⁴ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11643, KB's 17/11/64, nrs. 29 en 30.

⁵ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 168-170; 336 en 363-364; Bosscher, *Marine II*, p. 487, n. 273; 'Geheime dienst op de helling', *Algemeen Dagblad*, 31/12/69.

⁶ ARA, 2.21.183.87, coll. Visser, 2, 'Eens', p. 54.

⁷ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II.

⁸ Zie bijvoorbeeld AAZ, notitie, 07/04/65, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.

⁹ AAZ, KMP, aantekening Bos voor De Jong, 01/02/68, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386; archief Van Nispen, 3, Crul aan De Jong, 30/01/68.

¹⁰ In weerwil van andere berichten, vgl. J.M. Bik, 'BID - een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72; D. Dijkman, 'Le Carré in de polder', *Haagse Post*, 28/03/87.

¹¹ Commentaar van Crul op het manuscript, tapes I en II.

¹² J.M. Bik, 'BID - een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72.

¹³ Dit laatste rapport-Bos is niet getraceerd bij het ministerie van Algemene Zaken.

¹⁴ Over Ververs en zijn commerciële ge-

vechten als uitgever met de directeur van het uitgeversconcern Sdu en eveneens oud-IDB'er Bert Jongasma, zie J. Ramaer, 'Ververs' laatste bel', *de Volkskrant*, 01/04/95.

¹⁵ Vgl. RANB, 092.01, coll. De Quay, 2045, notitie 31/05/69: 'het is overdreven zijn overlijden als motief voor de liquidatie te gebruiken'.

¹⁶ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II.

¹⁷ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 11.

¹⁸ AAZ, BID, correspondentie reorganisatie IDB 1970-1973, aantekening Bos bij nota van Crul, 16/06/69, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ KDC, coll. P.J.S. de Jong, 15, agenda-aantekening, 05/05/69, 14.30 uur.

²¹ ABZ, code 920.2 BK, blok II, BVD-contacten, Schiff aan Luns, 09/05/69. Vgl. AAZ, BID, correspondentie reorganisatie IDB 1970-1973, aantekening Bos, 22/04/69, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 11.

²² De bewering van Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, pp. 50-51, dat de analyse-activiteiten van de politieke afdeling van de BID als gevolg van de reorganisatie werden ondergebracht bij de BVD is onjuist. Zie de recensie van D. Engelen van het boek van Kluiters in de *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, jg. 109 (1994), nr. 3, pp. 504-506.

²³ BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.254.140-31, 'SBP'; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 35.

²⁴ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II.

²⁵ BVD, inzagemap BID/IDB, nr. 2.254.140-31, 'SBP'.

²⁶ Zie bijvoorbeeld AAZ, BID, correspondentie reorganisatie IDB 1970-1973, aantekening Bos bij nota van Crul, 16/06/69, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.

²⁷ ABZ, code 920.2 BK, blok II, BVD-contacten, Schiff aan Luns, 09/05/69; AAZ,

BID, correspondentie reorganisatie IDB 1970-1973, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.

²⁸ W. Breedveld, 'P.J.S. de Jong, minister-president 1967-1971. Klein maar dapper', Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (red.), *Eenheid*, p. 224.

²⁹ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Schiff voor DGPZ, 28/10/69.

³⁰ H.M. van Randwijk, 'De Nederlandse inlichtingendienst. Gefaald en zal zij falen?', *Vrij Nederland*, 03/11/45.

³¹ *HTK 1968-1969*, p. 580.

³² *HTK 1949-1950*, Bijl. A, hoofdstuk IIA, nr. 5, p. 1.

³³ Zie bijvoorbeeld *HTK 1950-1951*, p. 738.

³⁴ *HTK 1950-1951*, p. 739.

³⁵ *HTK 1951-1952*, pp. 599 en 1997.

³⁶ AAZ, archief Commissie van Coördinatie, map 1, verslag zevende vergadering van de CC, 20/04/51.

³⁷ ABZ, code 9 GS, BK, 920.11, memo Boon aan Chef DAZ, 19/04/51.

³⁸ Over de vaste Kamercommissie zie ook: Hagelstein, *Commissies*, pp. 259-269.

³⁹ *HTK 1961-1962*, 6500, hoofdstuk V (begroting van Buitenlandse Zaken), nr. 17, brief van de minister van Buitenlandse Zaken, 18/12/61. Samenvatting van de bemoeiingen der Nederlandse regering in verband met de arrestatie in de Sovjet-Unie van de Nederlanders Reydon en De Jager.

⁴⁰ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 52.

⁴¹ AAZ, coördinator-archief, 5, aantekening Bos voor Cals, 16/03/66, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

⁴² *HTK 1967-1968*, 9394, verslag van de Commissie, 09/11/67.

⁴³ *HTK 1967-1968*, p. D 109.

⁴⁴ AAZ, 351.746.12, map Buitenlandse Inlichtingendienst 1946-1969, Koops aan De Jong, 20/12/67 en AZ aan Koops, 03/01/68.

⁴⁵ *HTK 1969-1970*, 10558, nr. 1.

⁴⁶ 'Na bezwaren Raad van State Inlichtingendienst weer onder premier', *NRC Handelsblad*, 10/05/72; 'Inlichtingendienst nog niet geregeled', *de Volkskrant*, 23/03/71.

⁴⁷ Ammerlaan, *Verschijsel*, pp. 271, 285, 316-318.

⁴⁸ Vgl. Ammerlaan, *Verschijsel*, pp. 334-335; Maas, *Kabinetformaties*, p. 256. Nog in 1987, bleef De Jong het 'een blunder' vinden dat hem het lijsttrekkerschap niet was aangeboden, W. Breedveld, 'P.J.S. de Jong, minister-president 1967-1971. Klein maar dapper', Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid (red.), *Eenheid*, p. 228.

⁴⁹ Het ging hier om een afluistercentrale van de Forsvarets Centralradio (FCR) die in de kelder van het Oost-Aziatisch instituut van de universiteit van Kopenhagen aan de Kejsergade was geïnstalleerd. Deze Kejsergadecentrale was vanaf 1965 in gebruik en gericht op het onderscheppen van het berichtenverkeer van Oost-Europese ambassades, dat verliep via het nabij gelegen postkantoor op de Købmagergade. In de herfst van 1969 ontdekten studenten deze afluistercentrale, waarna er een enorme rel ontstond. Daarbij werden tijdschriften en andere publicaties in beslag genomen en werden diverse journalisten tot gevangenisstraffen veroordeeld wegens openbaarmaking van staatsgeheimen. Vgl. Krogh, *Anslag*, pp. 11-51 en Kaarstad, *Ministerier*, pp. 434-436.

⁵⁰ *HTK 1969-1970*, Aanhangsel, nr. 241, p. 489.

⁵¹ *Ibidem*, nr. 420, p. 847.

⁵² *Ibidem*, p. 3082.

⁵³ Vgl. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 12.

⁵⁴ *HTK 1969-1970*, pp. 3079, 3100. Zie ook I. Cornelissen, 'Waarom worden de geheime diensten gereorganiseerd?', *Vrij Nederland*, 03/01/70.

⁵⁵ *Ibidem*, p. 3069.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 3100.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 3101.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 3090.

⁵⁹ *Ibidem*, p. 3094.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 3098.

⁶¹ *Ibidem*, p. 3091.

⁶² *Ibidem*, p. 3091.

⁶³ *Ibidem*, 10558, 1, nr. 3.

⁶⁴ *Ibidem*, 10558, verslag van de Commissie, 25/02/70 en *HTK 1969-1970*, pp. 3090 v.v.

- 65 AAZ, KMP, archief Van Nispen 3, De Jong aan De Quay e.a., 29/12/69, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo3223b; ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12353, KB 27/05/70, nr. 8 en minister-president aan Koningin Juliana, 26/05/70; RANB, 092.01, coll. De Quay, 2046, J.H. Kist aan De Quay, 11/05/70; De Quay aan Kist, 14/05/70; 54, dagboekaantekeningen, 17/10/69, 05 en 26/03/70.
- 66 J.M. Bik, 'BID – een toch nog mislukte operatie', *NRC Handelsblad*, 10/05/72; ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12364, KB 24/06/70, nr. 14.
- 67 Brief van M. aan Algemene Zaken, 25/04/98, ingeschreven op 28/04/98 onder nr. 98moo4313.
- 68 *Staatsblad 1970*, nr. 552. ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Luns aan Schiff, 20/11/70.
- 69 ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12410, KB 18/11/70, nr. 1 en minister-president en minister van Defensie aan Koningin Juliana, 17/11/70; *Staatsblad 1970*, nr. 558.
- 70 AAZ, BID, correspondentie reorganisatie IDB 1970-1973, aantekening Bos bij nota van Crul, 16/06/69, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386.
- 71 IISG, archief Den Uyl, doos 388, wnd. HBID H. Bos aan Virgil, 10/06/70, nr. 19052/H/70.
- 72 Uitspraak ambtenarengerecht 's-Gravenhage, AW 1985/203.
- 73 IISG, archief Den Uyl, doos 388, Van Tuyll aan Luns, 23/07/70.
- 74 Ibidem, J.G. Smit aan Den Toom, 09/09/70 en 12/10/70, plus brief Den Toom aan Smit, 21/10/70. De actie van Smit was kennelijk gecoördineerd met die van Van Tuyll, want Smit stuurde een kopie mee van de brief van Van Tuyll. Op 22/09/70 had de commissie hierover met De Jong overlegd, KDC, coll. P.J.S. de Jong, 16, agenda-aantekening, 22/09/70, 16.00-17.30 uur.
- 75 Ibidem, Van der Horst aan De Jong, 22/10/70.
- 76 Ibidem.
- 77 Ibidem, Virgil aan Van der Horst, 15/12/70.
- 78 Ibidem.
- 79 Ibidem.
- 80 Ibidem, Van der Horst aan De Jong, 24/12/70.
- 81 Ibidem.
- 82 Ibidem, Van der Horst aan De Jong, 26/01/71.
- 83 Ibidem, Van der Horst aan De Jong, 28/01/71.
- 84 Ibidem, De Jong aan Van der Horst, 22/02/71, nr. 194890.
- 85 Ibidem, De Jong aan Van der Horst, 22/02/71, nr. 194891.
- 86 Ibidem, Virgil aan Van der Horst, 19/03/71.
- 87 Ibidem, Van der Horst aan de vaste Kamercommissie, 01/03/71.
- 88 ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12466, KB 23/04/71, nr. 63. De motivering van Buitenlandse Zaken luidde ditmaal: 'De Heer Bakker heeft gedurende een lange periode zeer waardevolle inlichtingen verstrekt, welke voor de Nederlandse regering en in het bijzonder voor het Ministerie van Buitenlandse Zaken van bijzonder belang zijn geweest.'
- 89 Uitspraak ambtenarengerecht 's-Gravenhage, AW 1985/203.
- 90 Lubbers aan Ploeg, 18/04/84, nr. 343489.
- 91 Van Tuyll aan Lubbers, 27/06/84.
- 92 Uitspraken ambtenarengerecht 's-Gravenhage, AW 1985/203 en Centrale Raad van Beroep te Utrecht, AW 1987/368.
- 93 Ondermeer bij het Monash Centre for Southeast Asian Studies. Zie bijvoorbeeld Abdulgani, *Nationalism*; idem, *Problems*.
- 94 "Koningin van bezoek aan Jakarta afgehouden", *NRC Handelsblad*, 13/06/98; 'Lezing door H. Roeslan Abdulgani', Giebels en Molenaar (red.), *Integratie*, p. 30.
- 95 Oltmans, *Vaderland*, p. 362.
- 96 Schuurin, *Man*, p. 82.
- 97 Schuurin, *Man*, p. 83. Voor een tamelijk 'genuanceerd' standpunt ten aanzien van de rol van het leger in de Indonesische politiek na 1965, zie ook Abdulgani, *Army*.
- 98 Van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: Indonesië'.

- ⁹⁹ Schuurin, *Man*, p. 127.
- ¹⁰⁰ W. Brummelman en D. Vlasblom, 'Oud-minister Roeslan Abdulgani over de Indonesische kentering: "Ik had niet gedacht dat het zo vlug zou gaan"', *NRC Handelsblad*, 13/06/98.
- ¹⁰¹ ARA, 2.21.100, coll. Koets, 5, J.H. Ritman aan Koets, 03/02/72.
- ¹⁰² Ibidem, Ritman aan Koets, 23/02/72; vgl. 3, Th.M.P. Klaus, sous-chef Dirvo, aan Koets, 08/03/72.
- ¹⁰³ Ibidem, 2, Genootschap Nederland-Indonesië aan Koets, 24/03/72.
- ¹⁰⁴ Ibidem, 4, J. Punt, directeur PB Fonds, 24/05/72.
- ¹⁰⁵ Van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: Indonesië'.
- ¹⁰⁶ Ibidem.
- ¹⁰⁷ Afgedrukt in *Propria Cures*, 13/11/71. Zie ook Ligtenberg/Polak, *Geschiedenis*, pp. 273-274.
- ¹⁰⁸ W.L. Oltmans, 'Luns als bedrieger', *Propria Cures*, 02/10/71. Eerder al was Luns in het nauw geraakt in een televisie-uitzending van het NOS-programma Panoramiek op 24 mei 1970, toen hij werd geconfronteerd met uitspraken van bewindslieden uit de regeerperiode van president Kennedy. Zie 'Verward betoog', *Algemeen Handelsblad*, 25/05/70.
- ¹⁰⁹ In het *Algemeen Handelsblad* werd daar al op 25 mei 1970 op aangedrongen. *De Nieuwe Linie* sloot zich op 19 januari 1972 ('Luns en Biesheuvel') aan bij de roep om een parlementaire enquête of een wetenschappelijk onderzoek.
- ¹¹⁰ ARA, 2.21.291, coll. De Koster, 75, C. van Veen aan de voorzitter van de Tweede-Kamercommissie voor Buitenlandse Zaken, 17/10/72. Vgl. Oltmans, *Persona*, p. 57.
- ¹¹¹ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 1224, P. Dankert aan Van der Stoel, 02/10/73; ARA, 2.01.05.01, ministerraad, 57, notulen, 26/10/73.
- ¹¹² ARA, 2.21.183.87, coll. Visser, 2, 'Eens', p. 27.
- ¹¹³ AAZ, KMP, ministerraad, 1224, nota Merckelbach voor Den Uyl, 25/10/73.
- ¹¹⁴ Vgl. Oltmans, *Persona*, pp. 59, 61-62.
- ¹¹⁵ Over de problematiek van exit-regelin-

gen bij geheime diensten zie bijvoorbeeld Eichner/Dobbert, *Headquarters*, p. 133.

¹¹⁶ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 2), nr. 2.279.266-ao, bespreking HBVD en HBID, 29/11/63.

¹¹⁷ N.N. aan de auteurs, 09/08/98.

Noten bij hoofdstuk VIII

- ¹ AAZ, BID, map productie overzichten IDB, memorandum van RO aan H, 26/03/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M004386a.
- ² AAZ, notitie van het hoofd Comptabiliteit en Algemene Dienst voor Ringnalda, 13/10/72, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M005620c.
- ³ AAZ, memorandum van Hagen voor Ringnalda persoonlijk, 22/01/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M005620c.
- ⁴ AAZ, memorandum van Hagen betreffende SAZ, 26/03/73; Hagen aan Ringnalda, 11/03/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M005620c.
- ⁵ AAZ, Biesheuvel aan commissaris der Koningin in Zuid-Holland, 30/01/73; Hagen aan Ringnalda, 11/03/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M005620c; concept van secretaris-generaal AZ aan secretaris-generaal Defensie, z.d. (reactie op brief van 23/02/76).
- ⁶ Zie ook ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 9892, KB 17/03/50, nr. 6.
- ⁷ Stukken daaromtrent bevinden zich in ministerie van Financiën, Regionale Directie Domeinen West, doss. 91/0821, verkoop pand Maarheeze te Wassenaar.
- ⁸ Incidenteel hadden agenten van de Nederlands buitenlandse inlichtingendienst al eerder cursussen bij de BVD gevolgd, BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, twee stukken van 19/06/64; uittreksel besprekingsverslag met HBVD, 09/07/68, punt 3.
- ⁹ *HTK 1969-1970*, p. 3091.
- ¹⁰ Leden van de commissie waren, behalve Bos: B.B. de Boer, J.G. Bruggeman, P.G.H. van Doeveren, C.J. Hagen, J.Ch.

Reinking, M. Scheltema, R.H. Scholte Ubien en J.T. van Stegeren.

¹¹ ARA, 2.02.05.01, ministerraad, 978, bijlage bij vergadering van 27/11/70, punt 2b, De Jong aan alle ministers, 25/11/70, nr.

193255; het ontwerp-KB bevindt zich ook in CAD, 280.352/U; CAD, 280.352/t, Polak aan Den Toom, 18/11/70; 280/352U, Beerink aan De Jong, 19/11/70.

¹² 'Na bezwaren Raad van State Inlichtingendienst weer onder premier', *NRC Handelsblad*, 10/05/72.

¹³ CAD, 280/352D, advies van de Raad van State, 23/12/70. Dit advies bevindt zich ook in ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12639, KB 08/07/72, nr. 83/84.

¹⁴ *HTK 1969-1970*, p. 3104.

¹⁵ CAD, 280/352D, advies van de Raad van State, 23/12/70. Zie ook 389.834/Q geheim, nota van J.Ch. Reinking, hoofd van de afdeling Wetgeving en Publiekrecht van Defensie aan Den Toom, 22/03/71.

¹⁶ CAD, 280.352/w, KB 30/12/70 nr. 5.

¹⁷ CAD, 280.352/Y, Den Toom aan Hagen, 30/12/70.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12424, 30/12/70, nr. 5.

²⁰ CAD, 280.352/Y, nota van de afdeling Wetgeving en Publiekrecht voor G.H.J.M. Peijnenburg, 23/12/70; 389.834/Q geheim, Kort verslag van de bijeenkomst van de commissie-Bos gehouden op 12/01/72.

²¹ Ibidem; J.Ch. Reinking, hoofd van de afdeling Wetgeving en Publiekrecht van Defensie aan Den Toom, 22/03/71.

²² CAD, 389.834/Q geheim, Hagen aan Bos, 13/04/71. Een kwart eeuw later zou de afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State de Nederlandse overheid op dit punt op de vingers tikken. De toen inmiddels tot stand gekomen wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten werd juist doordat een aantal aspecten niet in de wet waren vastgelegd strijdig verklaard met het in 1954 door Nederland geratificeerde Europese mensenrechtenverdrag, De Graaff, 'BVD-Dossiers'.

²³ AAZ, coördinator-archief, 6, memorandum van Kruimink, 24/07/83, vrijgegeven

bij ministeriële beschikking 96Moo4386b; CAD, 389.834/Q geheim, Hagen aan Bos, 13/04/71; verslag van een bijeenkomst van de commissie-Bos, gehouden op 15/04/71; kort verslag van de bijeenkomst van de commissie-Bos op 05/05/71.

²⁴ CAD, 389.834/Q geheim, kort verslag van de bijeenkomst van de commissie-Bos op 05/05/71.

²⁵ AAZ, coördinator-archief, 8, nota Bos, 01/05/70.

²⁶ CAD, 280.352Mconf, De Koster aan Biesheuvel, 29/07/71 (bevestiging van hun gesprek op 03/07); 389.834/Q geheim, notitie eind juni 1971.

²⁷ KDC, coll. P.J.S. de Jong, 51, verslag Ringnald nr. 402 bevattende conclusies van een gesprek met Bos en Kuipers over de plaatsing van de BID, z.d.

²⁸ AAZ, coördinator-archief, 6, memorandum van Kruimink, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 14.

²⁹ CAD, 389.834/Q geheim, kort verslag van de bijeenkomst van de commissie-Bos op 22/03/72.

³⁰ 'Kostbaarste lachertje van Den Haag', *De Telegraaf*, 25/03/72.

³¹ Zie ook IISG, archief Den Uyl, doos 388, aantekeningen van Den Uyl naar aanleiding van vergadering van de commissie, 28/03/72.

³² ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum Schmelzer aan de secretaris-generaal, 30/03/72.

³³ CAD, 389.834/Q geheim, secretaris van de commissie-Bos aan de commissie, 15/06/72.

³⁴ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12639, KB 08/07/72, nr. 83/84, nader rapport ontwerp algemene maatregel van bestuur betreffende inlichtingen- en veiligheidsdiensten, van de minister-president e.a. aan Koningin Juliana, 05/07/72; CAD, 280.352/2X, directeur van het Kabinet der Koningin aan diverse ministers, 08/07/72.

³⁵ CAD, 389.834/Q geheim, advies Raad van State, 12/07/72, nr. 3.

³⁶ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin,

- 12649, KB 05/08/72, nr. 3; *Staatsblad* 1972, nr. 165.
- ³⁷ CAD, 389.834/Q geheim, J.H. Kist aan M.J.P.D. van Harinxma thoe Slooten, directeur Juridische Zaken van Defensie, 24/07/72 persoonlijk.
- ³⁸ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 51.
- ³⁹ *Staatsblad* 1972, nr. 437 en nr. 438.
- ⁴⁰ AAZ, coördinator-archief, 8, nota van roelichting op het KB, toelichting op artikel V, 1, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.
- ⁴¹ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12649, KB 05/08/72, nr. 3, nader rapport algemene maatregel van bestuur betreffende inlichtingen- en veiligheidsdiensten, van de minister-president e.a. aan Koningin Juliana, 31/07/72.
- ⁴² Zie bijlage.
- ⁴³ Zie bijlage.
- ⁴⁴ AAZ, memorandum van Hagen voor Ringnalda, 26/03/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.
- ⁴⁵ AAZ, memorandum van Hagen voor Ringnalda, 06/04/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c. Dezelfde woorden werden gebezigd in concept van secretaris-generaal AZ aan secretaris-generaal Defensie, z.d. (reactie op brief van 23/02/76).
- ⁴⁶ AAZ, Hagen aan Ringnalda, 11/03/76, vrijgeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.
- ⁴⁷ AAZ, memorandum van Hagen betreffende SAZ, 26/03/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo5620c.
- ⁴⁸ Ibidem.
- ⁴⁹ AAZ, memorandum HBID voor de coördinator, z.d. (bijlagen overhandigd 05/01/77).
- ⁵⁰ 'De Rijksoverheid vraagt', *NRC Handelsblad*, 18/01/75.
- ⁵¹ Zie bijlage.
- ⁵² Het volgende is gebaseerd op AAZ, nota Kruimink, 08/12/75, nr. K1996/25, Bijlage B: Overzicht Productie 1974 en 1975, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386a.
- ⁵³ Vgl. AAZ, KMP, 3853, Ringnalda aan Hagen, 13/06/72.
- ⁵⁴ BVD, inzagedossier BID/IDB (deel 1), nr. 2.279.266-ao, uittreksel notulen d.d. 31/01/59, 22/06/64.
- ⁵⁵ BVD, inzagedossier BID/IDB Deel 1), nr. 2.279.266-ao, uittreksel verslag bespreking, 17/09/69.
- ⁵⁶ ABZ, code 9 GS, blok III, 920, 1789, memorandum, 04/12/72.
- ⁵⁷ ABZ, code 9 GS, blok III, 920, 1789, memorandum DBD aan ASAZ, 29/06/73 en ASAZ aan Chef DBD, 02/07/73.
- ⁵⁸ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum aan DGPZ, 30/01/73 en De Ranitz aan de DGPZ, 23/02/73.
- ⁵⁹ IISG, archief Den Uyl, 1111, stukken over de oliecrisis, rapport 'Olieboycot (geheim)'; AAZ, W.G. Stenius Muller aan Kruimink, 21/10/73, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8647b.
- ⁶⁰ IISG, archief Van Thijn, 13, dagboek-aantekeningen, 15 en 16/11/73.
- ⁶¹ ABZ, code 6, blok III, 613.211.45, doos 38, map 440, Kruimink aan van der Stoel, 22/11/73, nr. 20, Zeer Geheim.
- ⁶² ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12425, KB 05/01/71, nr. 3.
- ⁶³ CAD, 280.352/2K, Hagen aan secretaris-generaal van Defensie, 10/05/71; 280.352/2Q, Hagen aan secretaris-generaal van Defensie, 13/12/71; secretaris-generaal van Defensie aan Hagen, 13/12/71.
- ⁶⁴ RANB, 092.01, coll. De Quay, 45, dagboek-aantekening, 12/01/60.
- ⁶⁵ Over het geval Guillaume zie bijvoorbeeld Ehmke, *Mittendrin*, pp. 232-244.
- ⁶⁶ Zie bijvoorbeeld Knightley, *Profession*, pp. 350-353.
- ⁶⁷ Vgl. Leigh, *Plot*, passim.
- ⁶⁸ Zie in verband met dit laatste ook Mulder/Koedijk, *Krant*, p. 578 n. 44.
- ⁶⁹ ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 12690, KB 27/11/72, nr. 22.
- ⁷⁰ Kruimink was coördinator van 01/01/1973 tot 01/11/83.
- ⁷¹ Zie bijvoorbeeld voor zijn optreden bij de 'KPM-crisis' in 1957 Van Horst Pellekaan, De Regt, Bastiaans, *Patrouilleren I*, pp. 179 en 188.
- ⁷² Jensen en Platje, *MARID*, p. 139.

- 73 Biografische informatie over hem in Jensen/Platje, *MARID*, pp. 320-324; Kluiters, *Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten*, p. 370; Van 't Haaff/Klaassen, *Gedenkboek*, p. 347; Bosscher, *Marine I*, p. 536; Douw van der Krap, *Swastika*, passim; Hartog, *Officieren*, pp. 216-219.
- 74 IISG, archief Den Uyl, 694, memorandum opgesteld door Den Uyl na gesprek met Kruimink, mei/juni 1973.
- 75 AAZ, Kruimink aan Ringnalda, 23/09/75, nr. K1750/25, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 76 AAZ, concept-brief Den Uyl aan Hagen, z.d., vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 77 IISG, archief Den Uyl, doos 388, Biesheuvel aan W. Koops, 22/08/72; aantekeningen van Den Uyl van de bijeenkomst van de vaste Kamercommissie, 04/07/72.
- 78 AAZ, KMP, 3853, Ringnalda aan Hagen, 13/06/72.
- 79 IISG, archief Den Uyl, doos 388, Ringnalda aan Koops, 29/06/72, plus bijlage, alsmede Biesheuvel aan Koops, 22/08/72. Vgl. ook: AAZ, nota bestemd voor de premier voor de vergadering van de vaste Kamercommissie op 04/07/72, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 80 ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Kruimink aan de secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, 26/09/75. Voor een nagenoeg identieke brief aan Defensie: AAZ, Kruimink aan SG, 30/09/75, nr. K1778/25, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540. Zie ook ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Kruimink, 29/09/75.
- 81 Ibidem, memorandum van Rutten aan S, 01/10/75.
- 82 Ibidem, memorandum van Schiff aan DGPZ, 03/10/75.
- 83 Ibidem, memorandum van Kruimink, 03/10/75, nr. K 1794/25, plus bijlage I. Tevens: AAZ, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 84 AAZ, map Productie Overzichten SBP, RO aan Hagen, 26/03/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking van 28/06/96, 96Moo4386a.
- 85 ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van DNW/PH aan DGPZ, 22/10/75. BZ bleef ook later op dit standpunt staan: AAZ, Directie Navo- en WEU-zaken aan Kruimink, 23/01/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 86 ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, brief van Kruimink plus verslag, 28/11/75, nr. K 1974/25; tevens AAZ, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 87 ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Rutten voor Schiff via PLVS, 08/12/75.
- 88 Ibidem, Schiff aan Kruimink, 11/12/75 en mej. A.W. de Graaf (namens Kruimink) aan Schiff plus herziene versie van verslag van Kruimink, 22/12/75.
- 89 Ibidem, memorandum van Kruimink voor de SG, 26/09/75, nr. K1771/25 en AAZ, Kruimink aan Defensie, 30/09/75, nr. K1778/25 en Kruimink aan EZ (naam weggelakt) 22/10/75, nr. K1853/25, beide vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 90 AAZ, Chef van de Generale Staf aan Kruimink, 11/12/75; LAMID aan Hagen, 09/09/75; notitie LAMID over nota K1778/25 van Kruimink, geen datum; nota van Kruimink over LAMID-reactie, 29/10/75; notitie over de opvattingen van de LUID, 29/10/75 en Luchtmachtstaf aan Kruimink, 18/12/75, alle vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 91 AAZ, Marinestaf aan Kruimink, 08/01/76; memorandum over de visie van de MARID, geen datum, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.
- 92 AAZ, Kruimink aan hoofd BVD, 25/09/75; hoofd BVD aan Kruimink, 14/01/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540. Hoofd BVD had ook al op 15/12/76 een brief aan Kruimink geschreven, maar deze is blijkbaar niet aangekomen.
- 93 AAZ, Comité Verenigde Chefs van Sta-

ven aan Kruijnk, 19/02/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

Noten bij hoofdstuk IX

¹ Zie ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 2558, rapport plus bijlagen, en AAZ, coördinator-archief, 52, 'Onderzoek naar het functioneren van de IDB in het geheel van de werkzaamheden van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten in Nederland en in relatie tot de afnemers', 08/12/75, K 1996/25, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540c.

² Vgl. AAZ, memorandum van Kruijnk voor Lubbers, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

³ In 1974 werd bijvoorbeeld 70 procent van de 101 IDB-rapporten op maritiem gebied, 25 procent van de 157 IDB-rapporten op het terrein van land- en luchtmacht, bijna negentig procent van de politiek-economische IDB-rapporten en ruim 96 procent van de technisch-wetenschappelijke rapporten aan verschillende buitenlandse afnemers verstrekt, rapport-Kruijnk, bijlage B, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386a.

⁴ AAZ, nota Kruijnk, 08/12/75, nr. K1996/25, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386a. Volgens Kruijnk ontstond er onduidelijkheid over de mogelijke verwerkende taak van het zogeheten 'Bureau Wijting', het analysebureau van het Comité Verenigde Chefs van Staven (CVCS).

⁵ AAZ, De bevindingen van de RPD zoals mondeling meegedeeld door Hogewind en Prick aan Ringnalda en Kruijnk, 06/02/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

⁶ Ibidem.

⁷ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 16.

⁸ AAZ, Kanttekeningen Kruijnk bij De bevindingen van de RPD zoals mondeling meegedeeld door Hogewind en Prick aan Ringnalda en Kruijnk, 06/02/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

⁹ Vgl. Jensen en Platje, *MARID*, p. 323.

¹⁰ ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 2558, rapport Kruijnk, bijlage 3, 08/12/73; ook in AAZ, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

¹¹ AAZ, Ringnalda aan Hogewind, 11/05/76; Ringnalda aan Hagen, 11/05/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

¹² AAZ, Den Uyl aan Hagen, 16/07/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g. Vgl. AAZ, Den Uyl aan Hagen, 09/09/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

¹³ AAZ, Den Uyl aan Hagen, 09/09/76; Den Uyl aan Kruijnk, 09/09/76, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9540.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Engelen, *Geschiedenis*, p. 107.

¹⁵ Over de ruïneuze effecten van Golytsins optreden in het westen zie Mangold, *Warrior*, passim.

¹⁶ Over hem zie ook Eichner/Dobbert, *Headquarters*, pp. 98, 218; Murphy e.a., *Battleground*, 152-153, 170, 206-214, 220, 229-231, 269, 309, 311, 354, 366, 423.

¹⁷ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Den Uyl aan de ministers, 16/07/76.

¹⁸ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van Chef DEU aan E. Bos van DNW/PH, 20/11/75 plus de bijlagen: SBP-rapport en rapport LAMID, 04/11/75; memorandum van DNW/PH aan regionale directies BZ, 15/03/76; memorandum van Rutten aan DNW/PH, 08/04/76.

¹⁹ Ibidem; memorandum van Rutten aan DNW/PH, 08/04/76; memorandum van S aan M, 20/07/76; memorandum van DAV/PH aan Chef DAV, 21/07/76; memorandum van Rutten aan S, 26/07/76.

²⁰ *Staatscourant* 1976, nr. 252.

²¹ *Staatsblad* 1976, nr. 252.

²² ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 2558, MICIV-agenda, bijlage 1, 19/10/76. Vergaderingen van de MICIV zouden behalve door de bewindslieden waarover de ministerraad overeenstemming had bereikt, wor-

den bijgewoond door de coördinator, de hoofden van de drie militaire diensten, de BVD en de IDB, een ambtenaar van BZ en Justitie en desgewenst een ambtenaar van Defensie. Als ambtelijk secretaris wees premier Den Uyl de raadadviseur van zijn departement voor buitenlandse- en defensiebeleid, alsmede crisisbeheersing mr. Merckelbach aan, Bijlage 2, 19/10/76. Tijdens de eerste vergadering van de MICIV stelde Den Uyl de vraag aan de orde of het verstandig was om minister van Justitie Van Agt, die bij deze gelegenheid afwezig was, te betrekken bij het werk van de MICIV, aangezien in dit orgaan gesproken zou worden over de hantering van middelen en methoden die weliswaar niet in strijd waren met de wet, maar waarvan de legitimiteit niet steeds bij voorbaat vaststond. Volgens de journalist Robert Schouten, die het verslag van deze bijeenkomst in handen kreeg, bedoelde de premier niet anders te zeggen dan dat men Van Agt niet in verzoeking moest brengen om bij voorbaat 'nee' te zeggen tegen werkwijzen die andere ministers eventueel wel door de vingers wilden zien, R. Schouten, 'Afluisteren op grote schaal', *Haagsche Courant*, 30/03/85. Het ministerie van Algemene Zaken wilde aan de auteurs niet meer vrijgeven dan een lijst van besluiten van de eerste MICIV-vergadering, AZ aan de auteurs, 16/09/96, 96Moo4386d. De vergadering besloot uiteindelijk de minister van Justitie deel te laten uitmaken van de MICIV indien Van Agt hierin zelf geen bezwaar zag.

²³ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 258; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 23.

²⁴ ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 2558, MICIV agenda, Bijlage 3, 19/10/76; AAZ, IDB, overzicht met betrekking tot besluit MICIV, 23/09/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

²⁵ Het volgende is voornamelijk gebaseerd op IISG, archief Den Uyl, 711, map 4.

²⁶ Schouten, die kennis nam van de notulen van de eerste officiële MICIV-vergadering, raamde de totale kosten van het TIVC in 1985 op tussen de vijftig en honderd mil-

joen gulden per jaar, Robert Schouten, "Koude Oorlog is ook oorlog", *Haagsche Courant*, 30/03/85. In 1992 werden de kosten al geraamd op honderdvijftig miljoen, J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze spinonnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.

²⁷ HTK 1972-1973, 12385, verslag van de vaste Kamercommissie, 10/05/73.

²⁸ HTK 1974-1975, 13405, verslag van de vaste Kamercommissie, 15/05/75.

²⁹ HTK 1976-1977, 14515, verslag van de vaste Kamercommissie, 07/06/77.

³⁰ ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 2558, MICIV agenda, Bijlage 4, minister van Binnenlandse Zaken aan de premier, 06/10/76. Voor de verslagen van de vergaderingen van de ambtelijke commissie zie AAZ, verslagen van de vergaderingen van het ICWIV, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo2729a.

³¹ Voor biografische informatie over hem zie Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 389; Van 't Haaff/Klaassen, *Gedenkbok*, p. 401.

³² ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, memorandum van AMAD aan DGPZ, 03/03/77. Zie ook memorandum van S aan DGPZ – AMAD, 11/01/76.

³³ AAZ, KMP, 351.746, Hagen aan Ringnalda, 24/11/77, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

³⁴ Over W. de Vries zie ook Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 202.

³⁵ AAZ, memorandum van Romijn, 03/09/81, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.

³⁶ AAZ, BID, bronarchief, interne mededeling, 02/03/79, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e; Jensen en Platje, *MARID*, pp. 244, 324.

³⁷ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 19. Zie ook: AAZ, memorandum van Kruijnk aan Lubbers, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

³⁸ AAZ, coördinator-archief, 30, nota Kruijnk voor het CVIN, 30/11/78, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

³⁹ Ibidem, rapport van de werkgroep

CVIN, 17/08/79, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b en 96Moo4386g.

⁴⁰ Ibidem, besluit 12/03/80, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b en 96Moo4386g.

⁴¹ 'Profilering chefs', bijlage bij AAZ, nota Kruijnk, 08/12/75, nr. K1996/25, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386a.

⁴² AAZ, KMP, 351.746.1, ontwerp 'Nota tot aanbidding van het formatieschema van de IDB aan het ministerie van Binnenlandse Zaken (Directie Formatiezaken)', oktober 1981, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

⁴³ Engelen is nogal aan de zuinige kant als hij opmerkt dat hij op basis van de documenten niet heeft kunnen vaststellen of het vertrek van Hagen samenhangt met de aanstelling van Rutgers, Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 19.

⁴⁴ AAZ, interne mededeling van Hagen, 27/10/78, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁴⁵ IISG, archief Den Uyl, doos 388 (2), 1969-1972, Van Agt aan Den Uyl, 01/11/78. Bij de brief was als bijlage gevoegd een afschrift van een KB van 30/10/78 waarin gezien het schrijven van Van Agt van 26/10/78, Hagen op de meest eervolle wijze werd ontheven van zijn functie.

⁴⁶ *HTK 1979-1980*, 15936, verslag van de vaste Kamercommissie, 30/11/79.

⁴⁷ *HTK 1980-1981*, 17025, verslag van de vaste Kamercommissie, 25/08/81.

⁴⁸ ABZ, BK, dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, Van Agt aan Van der Klaauw, 01/11/78.

⁴⁹ ABZ, code 9 GS, blok IV, 920.12, 25528, Rutten aan chef DBD, 18/01/79.

Noten bij hoofdstuk X

¹ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 19.

² Zie ook R. Schouten, 'Afluisteren op grote schaal', *Haagsche Courant*, 30/03/85

en idem, 'De ondergang van de IDB', *HP/De Tijd*, 06/03/92.

³ M. Thomassen, 'Philips in diskrediet', *Algemeen Dagblad*, 24/04/82.

⁴ W. Madsen, 'On-line Signals Intelligence', Madsen, *Matters*, pp. 6-7.

⁵ Vgl. Colijn en Rusman, *Wapenexportbeleid*, pp. 426 v.v.

⁶ Vgl. ook M. Koolhoven, 'Geheim agenten', *De Telegraaf*, 19/04/97, waar oud-IDB'ers melding maakten van conflicterende belangen tussen de IDB en de BVD: 'Als IDB zouden wij zeggen: doen! Om vervolgens via die lijn informatie te verzamelen over de defensie-industrie in dat land. De BVD daarentegen zou zo'n export meteen verbieden...'

⁷ AAZ, BID, overzicht met betrekking tot de uitvoering van het MICIV-besluit van 22 oktober 1976, 23/09/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁸ Prick was in de jaren zestig ook al te hulp geroepen bij personele conflicten binnen de BVD, Van Meurs, *BVD*, p. 90.

⁹ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.

¹⁰ Biografische informatie over Jongsma in ANP-Biografie; 'Interview Bert Jongsma. SDU wil koploper zijn in het kwalitatieve segment', *Boekblad*, jg. 158 nr. 7 (15/02/91), pp. 10-11; 'Muren van bastion scheiden marine van parlement', *NRC Handelsblad*, 21/12/88.

¹¹ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.

¹² Van 't Haaff/Klaassen, *Gedenkboek*, pp. 401, 403.

¹³ Biografische informatie over hem in Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 387; Van 't Haaff/Klaassen, *Gedenkboek*, p. 403.

¹⁴ Over Romijns aandeel daarbij zie Van Horst Pellekaan e.a., *Patrouilleren II*, pp. 137-140.

¹⁵ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.

- ¹⁶ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'IDB zou knoeien met vergoedingen', *Algemeen Dagblad*, 13/04/82; D. Dijkman, 'Le Carré in de polder', *Haagse Post*, 28/03/87, p. 22.
- ¹⁷ Vgl. P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst treedt hard op', *Algemeen Dagblad*, 13/03/82; idem, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.
- ¹⁸ C. Wiebes, 'Hookers and sportcars? De theorie van het inlichtingenwerk' en B.G.J. de Graaff, 'De Inlichtingendienst Buitenland: een overheidsorganisatie als alle andere?', Koedijk, Linssen en Engelen (red.), *Verspieters*, pp. 11-35 en 85-103.
- ¹⁹ Voor de denigrerende houding die Rutgers kon aannemen jegens academici, zie bijvoorbeeld AAZ, KMP, 351.746, verslag van de bespreking op 18/05/77 over enige personeelsproblemen van de IDB, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96M004386e: 'Hij [Rutgers] heeft een overigens weinig duidelijk stuk van een zestal academisch gevormde operateurs ontvangen ...'.
- ²⁰ M. Thomassen, 'Al jaren heibel bij geheime dienst', *Algemeen Dagblad*, 30/07/1982; D. Dijkman, 'Le Carré in de polder', *Haagse Post*, 28/03/87, p. 22.
- ²¹ Herman, *Intelligence*, p. 12.
- ²² R. Schouten, 'Afluisteren op grote schaal', *Haagsche Courant*, 30/03/85; H. Goudriaan, 'De BVD snuffelt in een open samenleving', *Trouw*, 24/08/88.
- ²³ R. Schouten, "'Koude Oorlog is ook oorlog'", *Haagsche Courant*, 30/03/85.
- ²⁴ Zie hierover ook Peeters, *Vrienden*, pp. 245-246.
- ²⁵ Hersh, *Option*, pp. 8-17.
- ²⁶ Peeters, *Vrienden*, p. 245.
- ²⁷ Algemene Rekenkamer aan de auteurs, 19/09/94, 902 R.
- ²⁸ *Beheren*, pp. 24, 209.
- ²⁹ R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92. In een interview met het *Rotterdam Dagblad* noemde een oud-medewerker van de 'Nederlandse Gladio' onder de misdragingen van leden van de dienst in het verleden 'enkele executies', J. Hoek, "Gladio leverde explosieven." Oud-topman rept van verkoop Semtex aan IRA en ETA', *Rotterdam Dagblad*, 10/09/94.
- ³⁰ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.
- ³¹ Zie bijvoorbeeld P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Onrust bij inlichtingendienst na benoeming', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.
- ³² Zie bijvoorbeeld *HTK 1984-1985*, 18895, nr. 1.
- ³³ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Geheime dienst wil loslippige medewerkers aanpakken', *Algemeen Dagblad*, 26/03/82.
- ³⁴ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'IDB-top: Geheime dienst opheffen', *Algemeen Dagblad*, 13/04/82.
- ³⁵ M. Thomassen, 'Al jaren heibel bij geheime dienst', *Algemeen Dagblad*, 30/07/82.
- ³⁶ M. Thomassen, 'Al jaren heibel bij geheime dienst', *Algemeen Dagblad*, 30/07/82.
- ³⁷ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Gesprek geeïst over inlichtingendienst', *Algemeen Dagblad*, 15/04/82.
- ³⁸ M. Thomassen, 'Bonden: zorg voor controle op Inlichtingendienst', *Algemeen Dagblad*, 05/08/82.
- ³⁹ 'Misstanden bij IDB', *Algemeen Dagblad*, 15/04/82 en M. Thomassen, 'Helpen geheime dienst verdedigd. Interview met TweedeKamerlid A. Ploeg', *ibidem*, 26/04/82.
- ⁴⁰ M. Thomassen, 'Bonden: zorg voor controle op Inlichtingendienst' en "'Er deugt geen jota van'", *Algemeen Dagblad*, 05/08/82.
- ⁴¹ M. Thomassen, 'Bond: Schors top spionagedienst', *Algemeen Dagblad*, 10/11/82.
- ⁴² M. Thomassen, 'Oud-medewerker inlichtingendienst zou spion zijn', *Algemeen Dagblad*, 06/08/82.
- ⁴³ Zie ook M. Thomassen, 'Bond: Schors top spionagedienst', *Algemeen Dagblad*, 10/11/82.
- ⁴⁴ M. Thomassen, 'Bonden manen Lubbers', *Algemeen Dagblad*, 01/12/82.
- ⁴⁵ *HTK 1984-1985*, 18895, verslag van de vaste Kamercommissie, 06/03/85.
- ⁴⁶ AAZ, coördinator-archief, 6, memoran-

dum van Kruijnk aan Lubbers, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ Ibidem.

⁵² AAZ, BID, overzicht met betrekking tot de uitvoering van het MICIV-besluit van 22 oktober 1976, 23/09/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁵³ *HTK 1984-1985*, 18895, verslag van de vaste Kamercommissie, 06/03/85.

⁵⁴ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 20.

⁵⁵ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Wachtgeld voor zeker 10 IDB-medewerkers', *Algemeen Dagblad*, 23/04/82.

⁵⁶ De overweging achter dit Rechtspositiebesluit BID, dat naar analogie van een eerdere soortgelijke regeling voor de BVD tot stand was gekomen, was dat medewerkers van een geheime dienst door hun specifieke taak en op jongere leeftijd dan andere rijksambtenaren het risico liepen op ontslag wegens reorganisatie of opheffing van de betrekking, waarna het moeilijker zou zijn elders een gelijkwaardige functie te verwerven. Zonder een dergelijke regeling, zo had men in 1963 geredeneerd, zou het naar verwachting moeilijk zijn nieuw personeel voor de inlichtingendienst aan te trekken, ARA, 2.02.20, Kabinet der Koningin, 11430, KB 29/01/63, nr. 19, toelichting; *Staatsblad 1963*, nr. 92; *Staatsblad 1971*, nr. 846. De regeling voor de BVD is gepubliceerd in *Staatsblad 1960*, nr. 41.

⁵⁷ Vgl. P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'Rel bij spionagedienst', *Algemeen Dagblad*, 13/03/82.

Noten bij hoofdstuk XI

¹ Westerfield, 'America'; Alexander, 'Introduction', p. 9.

² A.K. Nelson, 'The John F. Kennedy Assassination Records Review Board', Theoharis (ed.), *Culture*, p. 224.

³ AZ aan de auteurs, 18/04/96, 96Moo2912a.

⁴ AZ aan de auteurs, 18/04/96, 96Moo2912a.

⁵ *HTK 1974-1975*, pp. 5424-5426; *HTK 1991-1992*, p. 1009.

⁶ Richelson and Ball, *Ties*, passim.

⁷ De Deense *Politiets Efterretnings Tjeneste* (PET), waarmee ook de BVD in het verleden steeds goede betrekkingen onderhield, ontbreekt in de door BVD-historicus Engelen vervaardigde lijst van buitenlandse contacten van de IDB, Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 63.

⁸ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 36.

⁹ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, minister van Buitenlandse Zaken aan de premier plus aantekening, 11/09/46.

¹⁰ Dat gold trouwens niet alleen voor de BID/IDB maar ook voor de BVD en SAZ.

¹¹ Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 27.

¹² ARA, 2.21.036.01, coll. Spoor, 7, uittreksel van brief G.P. Kiès aan Somer, 29/03/49.

¹³ Engelen, *Geschiedenis*, p. 297; BVD, inzagedossier nr. 2.302.667-70, noot 5.

¹⁴ NA, RG 59, 611.00/8-1050, minutes of staff meeting, 10/08/50.

¹⁵ NA, RG 165, entry 420, AOC card index, box 35 Intelligence, top secret memorandum, nr. 091.711 Netherlands, 20/03/47.

¹⁶ Powers, *Man*, pp. 182, 185, 193.

¹⁷ ABZ, code, 920.11 BK, blok I, Nederland-Cairo, BID-contact, Th.W. van den Bosch aan secretaris-generaal van Buitenlandse Zaken, 05/04/61, plus bijgevoegd memorandum.

¹⁸ Ditzelfde was het geval ten aanzien van de BVD, BVD, inzagedossier nr. 2.302.667-70, noot 5.

¹⁹ Zie onder meer NA, RG 59, State Department Records 1955 - 1959, 756.521/5-1057, Box 3434, Dulles aan American Embassy, The Hague, 10/05/57.

²⁰ AAZ, verslagen van de operationele werkzaamheden over de perioden 01/12/60 - 01/01/61 en 01/01/61 - 01/02/61, vrijgege-

ven bij ministeriële beschikking

97Moo2343a.

²¹ NA, RG 59, Lot 58 D 776, box 2, memoranda of conversation with Hubert Graves of the British Embassy, 28/12/49.

²² WNRC, RG 84, The Hague Post Files, Top Secret Files, box 39, 1962-1963, Folder 400.1 Intelligence, Alexander Peaslee aan Ambassador Rice, 08/03/62; Richard Service aan Alexander Peaslee, 06/06/62.

²³ Commentaar van Crul op het manuscript, tape I.

²⁴ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/02 – 01/03/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

²⁵ AAZ, verslag van de operationele werkzaamheden over de periode 01/05 – 31/05/61, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 97Moo2343a.

²⁶ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II. Voor de 'lassers'-affaire zie Engelen, *Geschiedenis*, pp. 333-335; Van Bruggen/Van Someren/De Blauw, *Affaire*.

²⁷ Engelen, *Geschiedenis*, p. 318.

²⁸ Inzagedossier BVD, nr. 2.302.667-70, noot 114.

²⁹ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II.

³⁰ Agee en Wolf, *Work*, pp. 412-413; Leigh, *Plot*, pp. 16, 84-85 en 103; Wright & Greengrass, *Spycatcher*, pp. 135 en 274-275.

³¹ Voor de nauwe contacten en de grote aantallen uitgewisselde rapporten in deze periode zie ook AAZ, KMP, archief Van Nispen, 3, Crul aan Cals, 25/01/66 en Crul aan De Jong, 30/01/68, beide vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.

³² Engelen, *Geschiedenis*, pp. 326-333.

³³ NA, RG 59, Subject Numerical File, 1967-1969, Central Foreign Policy File, box 2022, memorandum of conversation Richard Nixon met Luns en C.W.A. Schurmann, 01/04/69; Deacon, *History*, pp. 421-423; Engelen, *Geschiedenis*, p. 336; Faligot/Kauffer, *Service*, pp. 362, 402, 469; Minnick, *Spies*, p. 129.

³⁴ Engelen, *Geschiedenis*, pp. 240-242.

³⁵ Over De Jonge zie Engelen, *Geschiedenis*, pp. 218, 222, 223, 379.

³⁶ Voor informatie over Bane en zijn medewerkers, zie ook R. van Meurs, 'De namen van de agenten en de politici', *Vrij Nederland*, 24/01/76, en 'Nogmaals: de CIA in Nederland', *ibidem*, 31/01/76.

³⁷ P. d'Hamecourt en M. Thomassen, 'IDB zou knoeien met vergoedingen', *Algemeen Dagblad*, 13/04/82.

³⁸ Vgl. Menashe, *Profits*, pp. 65, 70, 75.

³⁹ Over Maloy zie ook Eichner/Dobbert, *Headquarters*, pp. 306, 330.

⁴⁰ M. Thomassen, 'Philips in diskrediet', *Algemeen Dagblad*, 24/04/82.

⁴¹ Brief E. Schmidt-Eenboom aan de auteurs, 21/06/96. Meer in het algemeen over de BND zie Schmidt-Eenboom, *Schnüffler*; idem, *Schattenkrieger*.

⁴² W. Beusekamp, 'Topspionne DDR gepakt vlak voor Duitse eenwording', *de Volkskrant*, 10/10/90.

⁴³ Zie bijvoorbeeld de Franse informatie in ABZ, code 9 GS, blok I, code 90, De Muralt aan Boon, 30/12/49.

⁴⁴ B. Bommels, 'Acties zoals in de Stille Zuidzee zitten bij ons niet in het werkpakket', *Elsevier*, 24/08/85.

⁴⁵ ABZ, BK dossier Oprichting, taak en uitbreiding BID, 1945-1978, de Australische ambassadeur Blakeney aan admiraal Kruijnk plus bijlagen, 25/09/75.

⁴⁶ Black & Morris, *Wars*, p. 73.

⁴⁷ Commentaar van Crul op het manuscript, tape II.

⁴⁸ M. Thomassen, 'Geheime dienst helpt Israël', *Algemeen Dagblad*, 30/07/82.

⁴⁹ *HTK 1981-1982*, Aanhangsel 1407.

Noten bij hoofdstuk XII

¹ Gemeentearchief Den Haag, archief gemeentepolitie, 432/1163; 'Dit is de student Smirnof' en 'Disputen bron van inlichtingen', *Algemeen Dagblad*, 23/06/60; 'Rus liet spion omgaan met meisje van BVD. Opzet mislukt door arrestatie van Duitser' en P. 't Hoen, 'De zaak-Smirnow en de B.V.D.', *Het Parool*, 06/07/60; Engelen, *Geschiedenis*, pp. 314-315; De Graaff, 'Dissertatie', p. 17.

- ² Vgl. Johnson/Freyberg, 'Bedfellows', p. 170.
- ³ Voor de Pollard-affaire zie bijvoorbeeld Black & Morris, *Wars*, pp. 416-427; Hersh, *Option*, pp. 285-305; Cockburn & Cockburn, *Liaison*, pp. 306-309. Hoe gevoelig de Pollard-affaire nog steeds ligt in de VS, bleek in 1997, toen de National Security Agency een bericht onderschepte tussen een in de VS werkende Israëlische inlichtingenofficier en Tel Aviv, waarin deze opdracht kreeg de hand te leggen op een brief van de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken Warren Christopher van 16 januari 1997 aan de Palestijnse leider Yasser Arafat. De inlichtingenofficier in Washington suggereerde de opdracht te verstrekken aan de niet nader geïdentificeerde agent 'Mega', 'Hunt for a Mole', *Time*, vol. 149 nr. 20 (19/05/97); 'Israel abuzz about whether U.S. taps embassy phones', *San Francisco Examiner*, 08/05/97.
- ⁴ Australian Security Intelligence Organization, *Report*, pp. 58-59.
- ⁵ Zie ook CAD, BRIOP-dossier 31.07.31.330, IJ.W. Smit, voordracht van de minister van Marine, 24/05/51. Loopbaangegevens over Smit zijn ondermeer ontleend aan dit BRIOP-dossier.
- ⁶ Vgl. Peeters, *Vrienden*, pp. 256-257.
- ⁷ AZ aan de auteurs, 07/06/96, 96Moo4387.
- ⁸ North Atlantic Treaty Organisation, *NATO HANDBOOK*, pp. 102-103.
- ⁹ Gerichte vragen over mogelijke signalen van SHAPE aan de Nederlandse diensten weigerde het ministerie van Algemene Zaken te beantwoorden, AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ¹⁰ Algemene Zaken weigerde met een beroep op de Wet op de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten te verklaren welke personen en/of instanties verantwoordelijk waren voor de detachering en – later – de aanstelling van Smit bij de IDB, AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ¹¹ *HTK 1995-1996*, Aanhangsel 260.
- ¹² Vgl. Ter Beek, *Manoeuvreren*, p. 55.
- ¹³ ABZ, code 912.1, Nederland-Israël, deel VIII, map 2794, Verkade aan Van der Stoel, 06/01/82; Van Agt aan ambassade Tel Aviv, 15/, 20/ en 25/10/82.
- ¹⁴ H. Bradford Westerfield geciteerd in Johnson/Freyberg, 'Bedfellows', p. 174.
- ¹⁵ AAZ, BID, blauwe map 'IDB: taken/werkzaamheden/requirements', 'Detachering Klu-officier bij IDB', 31/12/80; zie ook 'Concept taakaanduiding voor de bij de IDB te detacheren medewerker LUID' van Romijn, 03/09/81, beide vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386e.
- ¹⁶ Hij sprak en verstond bijvoorbeeld het argot Frans.
- ¹⁷ M. Thomassen, 'Al jaren heibel bij geheime dienst', *Algemeen Dagblad*, 30/07/82.
- ¹⁸ AZ aan de auteurs, 07/06/96, 96Moo4387.
- ¹⁹ Een gerichte vraag onzerzijds inzake dit aspect weigerde AZ te beantwoorden, AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A. Zie ook M. Thomassen, 'Al jaren heibel bij geheime dienst', *Algemeen Dagblad*, 30/07/82.
- ²⁰ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²¹ 'Samenvatting Rijksrechercheonderzoek bij de voormalige Inlichtingendienst Buitenland', Brief van het ministerie van Justitie aan de auteurs, 14/12/94, nr. 472522/294.
- ²² AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²³ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²⁴ Volgens een Israëlische zegsman was een gebruikelijke beloning voor een 'friend' met de rang van majoor of kolonel in de sfeer van een buitenlandse inlichtingendienst de toezegging dat hij in staat gesteld zou worden na zijn pensionering een fortuin te maken als wapenmakelaar.
- ²⁵ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²⁶ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²⁷ AZ ontkent dat zo'n inval door de rijksrecherche heeft plaatsgevonden. Wel zouden huiszoeken bij anderen dan Smit hebben plaatsgevonden. AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.
- ²⁸ AZ aan de auteurs, 07/06/96, 96Moo4387.

²⁹ AZ liet weten dat over een mogelijke interventie van Shamir geen in documenten neergelegde informatie was aangetroffen, AZ aan de auteurs, 07/06/96, 96Moo4387.

³⁰ AZ aan de auteurs, 06/02/96, 95Moo9472a, plus verslag van de hoorzitting, 25/01/96. De bewering van Peeters, *Vrienden*, p. 257, dat Smit door de krijgsraad tot een langdurige gevangenisstraf zou zijn veroordeeld, is onjuist.

³¹ Sector Bestuursrecht, Arrondissementsrechtbank te Amsterdam, Uitspraak AWB 96/2336 WET en AWB 96/2147 WET, 23/04/96. Van de 54 vragen die wij indienen, werden er uiteindelijk 33 beantwoord.

³² AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

³³ 'Onderzoek: "Spionage door Pakistaan fout BVD"', *Het Parool*, 16/10/79; *HTK 1980-1981*, 16082.

³⁴ Peeters, *Vrienden*, pp. 246-249.

³⁵ Vgl. Jensen en Platje, *MARID*, pp. 220-221.

³⁶ Een vraag daaromtrent weigerde Algemene Zaken te beantwoorden met een beroep op de staatsveiligheid, AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

³⁷ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

³⁸ Volgens AAZ, BID, overzicht met betrekking tot uitvoering besluit MICIV, 23/08/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b, 'vertrok' Smit per april 1983 bij de dienst; in de herfst van 1983 werd hij eervol ontslagen bij de Luchtmacht Inlichtingendienst, CAD, BRIOP-dossier 31.07.31. 330, Smit, personeelsdossier Smit, 01/11/83.

³⁹ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

⁴⁰ AZ aan de auteurs, 11/04/96, 96Moo2810.

⁴¹ AZ weigerde hieromtrent nadere informatie te geven.

⁴² 'Spionage voor Israël onthuld', *Rotterdams Dagblad*, 05/10/95; 'Majoor uit Nederland spioneerde voor Israël', *Het Parool*, 05/10/95; 'Spion kon hechte band Nederland-Israël niet verbreken', *Haarlems Dagblad*, 06/10/95; 'Israël's Mossad Recruited

Dutch Army Officer', persbericht van Associated Press, 05/10/95; 'Netherlands - Foreign Intelligence Service (IDB)', *IWR Daily Update*, vol. 2, nr. 246, 06/10/95. Eerder verschenen al 'Mossad-spion infiltrerde in onze IDB', *De Telegraaf*, 28/02/92; 'De ondergang van de IDB', *HP/De Tijd*, 06/03/92.

⁴³ J. van der Graaf, 'Samenwerking niet geschaad door Majoor X', *Rotterdams Dagblad*, 06/10/96.

⁴⁴ *HTK 1995-1996*, Bijlage 216. Zie ook AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

⁴⁵ Vgl. B. de Graaff en C. Wiebes, 'In Harer Majesteits Dienst', *NRC-Handelsblad, Zaterdag Bijvoegsel*, 05/02/94.

⁴⁶ AZ aan de auteurs, 07/06/96, 96Moo4387.

⁴⁷ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

⁴⁸ AZ aan de auteurs, 24/05/96, 96Moo3356A.

Noten bij hoofdstuk XIII

¹ AAZ, BID, Kruijnk aan Lubbers, 24/07/83; overzicht met betrekking tot uitvoering besluit MICIV, 23/08/83, beide vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

² AAZ, coördinator-archief, 6, memorandum van Kruijnk voor Lubbers, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

³ Ibidem.

⁴ AAZ, BID, overzicht met betrekking tot uitvoering besluit MICIV, 23/08/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁵ AAZ, coördinator-archief, 6, memorandum van Kruijnk voor Lubbers, 24/07/83, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

⁶ Biografische informatie over Speekenbrink in *Gids*, jg. 35, p. 313.

⁷ Speekenbrink zou van 1991 tot 1993, niet bepaald tot zijn genoegen, ambassadeur in Zaire zijn, Huys, *Opdracht*, pp. 163-176. Ook uit deze beschrijving komt hij

naar voren als een weinig tot het avontuur geneigd type.

⁸ P. Brusse, 'Steile katholiek als ster van de loterij', *de Volkskrant*, 27/03/98. Over Van Boetzelaer zie ook R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92; P. de Bruijn, 'Katholieke brokstukken', *De Groene Amsterdammer*, 07/06/95, pp. 8-9.

⁹ Informatie over Van Boetzelaers adellijke achtergrond in *Nederland's Adelsboek*, jg. 59 (1966), p. 234; jg. 65 (1973), p. 238; jg. 72 (1981), p. 302; jg. 80 (1989), pp. 73-74.

¹⁰ Jongedijk, *Orden*, p. 33.

¹¹ Zo waren het hoofd van het OSS, William Donovan, de CIA-directeuren John McCone, William Casey en admiraal Stansfield Turner, alsmede de invloedrijke CIA-medewerker Angleton er lid van, en werd het hoofd van de in oprichting zijnde Bundesnachrichtendienst Reinhardt Gehlen in 1948 onderscheiden met het Grootkruis van Verdienste van de orde, Higham, *Swastika*, p. 262; J. Marshall, 'Brief Notes on the Political Importance of Secret Societies', *Parapolitics*, vol. 2 nr. 1, 03/01/83, pp. 44-45. Ondanks het officiële standpunt van de Orde tegen de vrijmetselarij maakten in Italië verscheidene vooraanstaande ordeleden deel uit van de beruchte vrijmetselaarsloge P2.

¹² J. Hoedeman, 'Naïeve dromen rond een meeslepende katholieke splinter', *de Volkskrant*, 28/02/95.

¹³ Nadat de IDB was opgeheven, had hij meer hoop op een zetel in het Europese parlement. Zijn 21ste plaats op de CDA-lijst in 1994 bood hem weliswaar weinig vooruitzicht, maar Van Boetzelaer kreeg ditmaal steun van de behoudende Haarlemse bisschop H. Bomers, die eerder uit onvrede met de partij zijn lidmaatschap van het CDA had opgezegd. De bisschop maakte twee weken vóór de verkiezingsdatum bekend dat hij een voorkeurstem zou uitbrengen op Van Boetzelaer, die had laten weten in Brussel vooral te zullen strijden tegen abortus en euthanasie, en voor een versterking van de positie van het gezin. Van Boetzelaer werd verder ondersteund door

de fundamentalistische lobby Christelijke Koers CDA. Het leverde de voormalige IDB'er elfduizend voorkeurstemmen op, niet genoeg voor een zetel. Daarna richtte Van Boetzelaer op 14 februari 1995, de dag van Sint Valentijn, patroon van de geliefden, de extreem conservatieve Katholieke Politieke Partij op, waarvan hij zelf voorzitter werd, 'Oud-CDA-lid bisschop Bomers stemt 9 juni op geestverwant', *de Volkskrant*, 25/05/94; J. Hoedeman, 'Naïeve dromen rond een meeslepende katholieke splinter', *de Volkskrant*, 28/02/95. "Het CDA negeerde onze koers totaal", *NRC Handelsblad*, 28/02/95; J. Spruit, 'De borrel', *Folia*, jg. 48 nr. 33, 28/04/95; P. de Bruijn, 'Katholieke brokstukken', *De Groene Amsterdammer*, 07/06/95. In 1996 verscheen van Van Boetzelaers hand *De drie cirkels*, een publicatie die hij zelf aanduidt als zijn 'politieke bijbel': een verzameling van statistisch materiaal over voornamelijk criminaliteit en allochtonen, scherpe kritiek op de "softe terreur" van de linkse 'waakhondenbrigade' ten aanzien van de opinie- vorming over het vreemdelingenbeleid (p. 23) en een pleidooi 'aan de hand van het morele kompas' (p. 52) van het onfeilbare Vaticaan voor een meer centrale rol van het gezin, met uitlatingen als 'De inzet van moeder thuis, in gezinsverband, moet van overheidswege erkenning vinden' (p. 21). Bij de Tweede-Kamerverkiezingen van mei 1998 was Van Boetzelaer lijsttrekker van de KPP. Zijn partij wist geen zetel te veroveren.

¹⁴ Van Boetzelaer, *Cirkels*, p. 61.

¹⁵ Over Van Asch zie ondermeer J. van der Graaf, 'Geheime escapades van De Snor', *Rotterdams Dagblad*, 30/06/95; R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92.

¹⁶ Romeyn aan de auteurs, 07/05/98.

¹⁷ AAZ, BID, Van Agt aan Romijn, 02/03/82, bijlage bij HIDB aan Hoekstra, 11/09/86; overzicht met betrekking tot uitvoering besluit MICIV, 23/09/83, beide vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

¹⁸ AAZ, KMP, 351.746.1, 'Gegevens met

betrekking tot de personeelssterkte van de IDB in verband met het opstellen van meerjaren-ramingen in de periode van 1983 tot en met 1988', vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

¹⁹ Verweerschrift van AZ inzake het hoger beroep tegen de uitspraak van de president van de rechtbank Rotterdam van 30/11/95, AWB 95/3567 en AWB 95/3568, bijlage bij AZ aan de voorzitter van de afd. Bestuursrechtspraak van de Raad van State, 18/04/96, 96Moo3017; AZ aan de auteurs, 29/03/96.

²⁰ Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan (voor de periode medio 1982 – medio 1983), vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo2433.

²¹ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 20.

²² P. Goossen, *Parlement en Kiezer. Jaarboek 1976-1977*, Den Haag 1978, p. 69.

²³ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 20.

²⁴ *Ibidem*, pp. 20-21.

²⁵ Ringnalda aan de hoofden van dienst, 24/08/83, bijlage bij AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', nota HBID aan Hoekstra, 11/09/86, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b; *HTK 1984-1985*, 18895, verslag van de vaste Kamercommissie, 06/03/85; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 21.

²⁶ Vgl. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 21.

²⁷ L. Ornstein, 'Mr. Rein Jan Hoekstra, topambtenaar. De rechterhand van Den Uyl, Van Agt en Lubbers', *Vrij Nederland*, 16/07/94.

²⁸ AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', nota Romijn aan Hoekstra, 11/09/86, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

²⁹ *Ibidem*, nota Meulmeester aan Hoekstra, 27/11/86, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.

³⁰ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 21.

³¹ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, pp. 184-185, 191.

³² Zie hierover ook J. Slats, 'Van Mierlo

behoedde Bouterse voor een invasie', *Vrij Nederland*, 18/04/98, pp. 10-11.

³³ Zie bijvoorbeeld 'Van Mierlo: "Ik beschermde Bouterse niet"', *de Volkskrant*, 23/04/96; 'Van Mierlo steunde regime Bouterse onder druk van VS', *ibidem*, 24/04/96; 'Van Mierlo's steun aan Bouterse was geen eenmansactie', *ibidem*, 25/04/96.

³⁴ Haakmat, *Revolutie*, p. 206; pp. 202-205.

³⁵ G. Leistra, 'Surigate', *Elsevier*, 21/03/98; idem, 'De Zaak-Bouterse', *ibidem*,

11/04/98. Vgl. W. Woltz, 'Mooi verhaal maar is het waar', *NRC Handelsblad*,

19/03/98. Bouterse advocaat, mr. A.

Moszkowicz, suggereerde in juli 1998 eveneens dat zijn cliënt beschikte over belastende dossiers over minister Van Mierlo, M. Haenen, 'Ministers verboden arrestatie drie keer. Pakken Bouterse verhinderd', *ibidem*, 18/07/98; zie eveneens G. Leistra, 'Suriname, mon amour', *Elsevier*, 25/07/98.

³⁶ Zie ook Sariman, *Decembermoorden*, p. 40.

³⁷ Over deze geschiedenis zie ook Verhey en Van Westerloo, *Suriname*, pp. 63-72.

³⁸ Vgl. Sariman, *Decembermoorden*, p. 57.

³⁹ De CIA heeft trouwens na de decembermoorden zijn station in Paramaribo niet dadelijk uitgebreid met nieuwe medewerkers, onder meer omdat dat teveel zou zijn opgevallen.

⁴⁰ Vgl. D. Dijkman, 'Le Carré in de polder', *Haagse Post*, 28/03/87, p. 21.

⁴¹ Menges, *Council*, pp. 54-59.

⁴² Vgl. Boerboom en Oranje, *8-decembermoorden*, p. 98.

⁴³ Vgl. "Bouterse vast in het zadel", *NRC Handelsblad*, 13/01/83, gebaseerd op informatie van 'welingelichte kringen in Den Haag'.

⁴⁴ 'CIA Targeted Suriname, ABC Reports', *The Washington Post*, 01/06/83;

'C.I.A. Reported Blocked in Plot On Surinamese', *New York Times*, 01/06/83; 'An Invasion of Suriname Is Reportedly Foiled', *ibidem*, 19/07/83; 'Dutch and French Deny Role in Suriname Plot', *ibidem*, 02/12/83;

R. Kagie, 'De avonturen van topspion Duane Clarridge', *Vrij Nederland*, 14/06/97;

Cardenas, *Revolutie*, pp. 63, 65; Shultz, *Tur-*

moil, pp. 292-297; Woodward, *Veil*, pp. 240-241.

⁴⁵ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 203.

⁴⁶ 'Plan Nederlandse inlichtingendienst: Oprotpremie van miljoenen voor Bouterse', *Weekkrant Suriname*, 24/09/93; F. Hirschland, 'Connectie tussen drugs en Suriname is oude koek', *ibidem*, 03/02/94; J. van der Graaf, 'Raadselachtige dood adviseur Brunswijk', *Rotterdams Dagblad*, 19/10/94; idem, 'Het dubbellevens van De Snor', *ibidem*, 24/06/95. Zie ook Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 205.

⁴⁷ 'Slordig boek over Inlichtingendienst', *Weekkrant Suriname*, 03/08/95.

⁴⁸ A. Brouwer en R. Zwaap, 'De Bouterse Connectie', *De Groene Amsterdammer*, 10/08/94, waarin de auteurs overigens I en O aanduiden als O en I, hetgeen volgens hen 'sectie Organisatie en Informatie' zou betekenen; J. van der Graaf, 'Het dubbellevens van De Snor', *Rotterdams Dagblad*, 24/06/95. Zie ook R. Kagie, 'Ronnie Brunswijk in de jungle van de CIA', *Vrij Nederland*, 25/01/92; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 203.

⁴⁹ 'Plan Nederlandse inlichtingendienst: Oprotpremie van miljoenen voor Bouterse', *Weekkrant Suriname*, 24/09/93; recensie van F.A.C. Kluiters van *Dossier Moengo '290 uur'* van F. Hirschland, *NRC Handelsblad*, 22/01/94; F.R.H. Hirschland, 'Moengo 2', *ibidem*, 29/01/94; Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 203; F. Hirschland, 'Gevaarlijke werkwijze Nederlandse IDB en MID bevestigd', *Weekblad Suriname*, 25/05/95; J. van der Graaf, 'IDB bood Bouterse acht miljoen voor vertrek' en 'Geheime escapades in Suriname', *Rotterdams Dagblad*, 10/06/95.

⁵⁰ H. Buddingh' en M. Haenen, 'Justitie al in 1985 ingelicht door CRI' en 'Nederland liet Boerenveen in '85 om politieke redenen lopen', *NRC Handelsblad*, 31/08/91; idem, *Danser*, pp. 132, 139; K. Bagijn, 'Bouterse zou zijn getipt', *Algemeen Dagblad*, 03/09/91; 'CRI moest in 1985 onderzoek

naar Boerenveen stoppen', *de Volkskrant*, 13/09/91.

⁵¹ J. Slats, 'Bouterse door CIA hand boven hoofd gehouden', *de Volkskrant*, 29/02/92; H. Buddingh' en M. Haenen, 'Miljoenen dollars aan Surinaams drugsgeld getraceerd', *NRC Handelsblad*, 15/04/92.

⁵² Dew, *Trouble*, pp. 182-183; *KHA*, 1991, p. 472.

⁵³ J. Slats, 'Lubbers zet spionagedienst in tegen drugslijn', *de Volkskrant*, 06/09/91. In 1990 en 1991 nam de Nederlandse justitie kennis van zeker vier grote drugstransporten die in verband werden gebracht met de groep-Bouterse, G. Leistra, 'Het Bouta-onderzoek', *Elsevier*, 06/07/97, pp. 14-16.

⁵⁴ H. Buddingh' en M. Haenen, 'VS eisen dat Nederland de Surinaamse drugsmafia aanpakt', *NRC Handelsblad*, 29/07/91.

⁵⁵ Ter Beek, *Manoeuvreren*, p. 119.

⁵⁶ Ter Beek, *Manoeuvreren*, p. 119.

⁵⁷ Zie ook F.R.H. Hirschland, 'Moengo 2', *NRC Handelsblad*, 29/01/94. Van de stationering van een IDB-medewerker in Caracas wordt ook melding gemaakt in ABZ, inspectiedossier Caracas, rapport Caracas, Bijzonderheden met betrekking tot het functioneren van de post, DWH/SL, 22/10/92. In de betrokken periode vond geen inspectie plaats in Cayenne.

⁵⁸ F. Hirschland, 'Gevaarlijke werkwijze Nederlandse IDB en MID bevestigd', *Weekblad Suriname*, 25/05/95; J. van der Graaf, 'Het dubbellevens van De Snor', *Rotterdams Dagblad*, 24/06/95.

⁵⁹ Geciteerd in Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, p. 203.

Noten bij hoofdstuk XIV

¹ *HTK 1984-1985*, 18895, nr. 1.

² R. Schouten, 'Afluisteren op grote schaal' en "'Koude Oorlog is ook oorlog'", *Haagsche Courant*, 30/03/85.

³ 'Kamer wil meer weten over af luisterpraktijken', *Haagsche Courant*, 03/04/85; 'Lubbers over de geheime dienst', *ibidem*, 29/04/85.

⁴ *HTK 1984-1985*, p. 4808.

- ⁵ *Ibidem*, p. 4807.
- ⁶ *HTK 1981-1982*, 17363, nr. 3.
- ⁷ *HTK 1982-1983*, 17363, nr. 5; 'Aanslag op macht inlichtingendiensten', *Algemeen Dagblad*, 01/02/83.
- ⁸ *HTK 1982-1983*, 17363, nr. 5.
- ⁹ *HTK 1983-1984*, 17363, nrs. 6-7.
- ¹⁰ *HTK 1981-1982*, 17363, nr. 3.
- ¹¹ R. Schouten, 'Kamer wil meer greep op "geheime diensten"', *Haagsche Courant*, 29/10/85.
- ¹² Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 32.
- ¹³ *HTK 1984-1985*, 17363, nr. 14.
- ¹⁴ *HTK 1985-1986*, p. 1147.
- ¹⁵ *Ibidem*, p. 1130.
- ¹⁶ *Ibidem*, pp. 1147, 1149, 1192. Zie verder: 'Samenvoeging der "geheime diensten" bepleit', *NRC Handelsblad*, 31/10/85.
- ¹⁷ *HTK 1985-1986*, pp. 1147, 1149 en 1192.
- ¹⁸ *HTK 1987-1988*, 20385, nr. 1, verslag van de vaste Kamercommissie, 03/12/87.
- ¹⁹ Vgl. *HTK 1984-1985*, 18895, nr. 1.
- ²⁰ *HTK 1987-1988*, 20385, verslag van de vaste Kamercommissie, 03/12/87.
- ²¹ *HTK 1987-1988*, p. 3714.
- ²² Zie bijlage.
- ²³ De Haagse spionagehistoricus Kluiters tekent hierbij aan het merkwaardig te vinden dat 'de belangen van nationale afnemers ondergeschikt werden gemaakt aan de belangen van de dienst', Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 204.
- ²⁴ *HTK 1989-1990*, 21819, nr. 2, verslag van de vaste Kamercommissie, 19/09/90.
- ²⁵ *HTK 1990-1991*, p. 3464
- ²⁶ AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', nota van Hoekstra voor Meulmeester, 27/01/87, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.
- ²⁷ *Ibidem*, nota van Meulmeester voor Hoekstra, 12/03/87, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.
- ²⁸ *Ibidem*, nota van Hoekstra voor Meulmeester, 16/03/87, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386b.
- ²⁹ AAZ, geobjectiveerde versie van het CVIN-advies, 09/01/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo1571a.
- ³⁰ AZ aan de auteurs, 29/08/96, 96Moo4386c; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 23.
- ³¹ AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', J.R.H. Maij-Weggen aan Lubbers, 22/03/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.
- ³² *Ibidem*, Dales aan Lubbers, 26/04/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.
- ³³ *Ibidem*, Andriessen aan Lubbers, 18/09/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.
- ³⁴ *Ibidem*, Hoekstra aan Lubbers, 14/09/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 24.
- ³⁵ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 24. AZ weigerde het document waarop Engelen zich baseert vrij te geven, wegens de daarin vervatte persoonlijke beleidsopvattingen, AZ aan de auteurs, 22/08/96, 96Moo4386c. Voor het negatieve oordeel van BZ over de productie en de kwaliteit van de IDB-berichtgeving, zie ook D.T. Dalmolen, 'BVD zorgenkindje van de democratie', *Gooi & Eemlander*, 04/10/85.
- ³⁶ Gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met K.M. Meulmeester, 29/01/97. Zie tevens AZ aan de auteurs, 31/01/97, 97Moo0795, met de bijlage: 'Opmerkingen van Drs. K.M. Meulmeester'.
- ³⁷ ABZ, DWH-archief, doss. IDB-Suriname 1992-1993, map 301, memorandum van chef DHW aan H.J. de Vries (DAV/PC), 12/05/92.
- ³⁸ AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', Meulmeester aan Hoekstra, 06/11/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386g.
- ³⁹ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 24.
- ⁴⁰ Van deze mini-ministerraad wordt melding gemaakt in AAZ, verslag van het overleg met de BC, 29/01/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.
- ⁴¹ AZ aan de auteurs, 23/11/95, 95Moo8371a.
- ⁴² Vgl. B. de Graaff en C. Wiebes, 'In Harer Majesteits Geheime Dienst', *NRC Handelsblad*, 05/02/94.

Noten bij hoofdstuk XV

¹ AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', secretaris DC aan de medewerkers IDB, 26/11/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.

² Ibidem, Lubbers aan Brinkman, 90Goo8552, 28/11/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.

³ J.J. Lindner, 'Voervegen van de leiders', *de Volkskrant*, 17/06/95.

⁴ *HTK 1991-1992*, 22463, nr. 1, verslag van de vaste Kamercommissie, 11/12/91. AAZ, BID, oranje map 'Afslanking/Reorganisatie', Lubbers aan diverse ministers, 20/12/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c, noemde dezelfde redenen voor de opheffing op termijn van de IDB.

⁵ AAZ, BC-secretaris K. Bais aan de BC-leden en de leiding van AZ, 18/12/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

⁶ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 14/03/90, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

⁷ Deze gedragslijn was vastgelegd in een schrijven van de minister van Binnenlandse Zaken van 13/02/78, AB78/U166, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

⁸ AAZ, verslag van het informeel overleg met de BC, 21/01/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

⁹ Het verslag van het overleg met de BC, 29/01/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a, is geanonimiseerd.

¹⁰ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 29/01/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

¹¹ AAZ, de BC aan Brinkman, 13/02/91, nr. 14122/AL/AV, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.

¹² Brief van het voltallige IDB-personeel aan Lubbers, 11/04/1991.

¹³ Een zelfde constatering deed commodore P.J. Duijn bij zijn vertrek als hoofd MID. Vgl. B. de Graaff en C. Wiebes, 'In Harer Majesteits Geheime Dienst', *NRC Handelsblad*, 04/02/94.

¹⁴ AAZ, Hirsch Ballin aan Lubbers, 14/01/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386c.

¹⁵ AAZ, AZ aan de leden van de MICIV, 16/04/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo9452b; punt 3 van de besluitenlijst van de MICIV-vergadering van 17/04/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8550a; Engelen; *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 25.

¹⁶ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 01/05/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

¹⁷ 'Nederland stopt met spioneren in het buitenland', *Het Parool*, 25/04/91. Het verslag van de vaste Kamercommissie is op dit punt zeer summier: 'De aanwezigheid van de minister-president [in verband met een bespreking over I en O] werd benut om nader van gedachten te wisselen over de herinrichting van de taken van de IDB', *HTK 1991-1992*, 22463, nr. 1, verslag van de vaste Kamercommissie, 11/12/91. *Het Parool* signaleerde wel een probleem, nu taken zouden overgaan naar de BVD en de MID: AZ zou niet langer als coördinerend ministerie kunnen optreden. Het dagblad verwachtte dat deze taak door Binnenlandse Zaken werd overgenomen, wat zou leiden tot veel verzet vanuit vooral de hoek van de Marine. Die conclusie van *Het Parool* was voorbarig. Nadat Hoekstra in de zomer van 1994 zijn baan als secretaris-generaal bij AZ had ingeruild voor een positie bij de Raad van State, werd de functie van secretaris-generaal (drs. T. van de Graaf) weliswaar weer losgekoppeld van die van coördinator, maar de coördinator bleef een ambtenaar van Algemene Zaken, de waarnemend secretaris-generaal mr. J.M.P.H. Merckelbach, tevens secretaris van de MICIV, die als raadadviseur voor buitenlandse aangelegenheden jarenlange ervaring had met de politieke rapportage van de IDB.

¹⁸ De als 'totalitair' ervaren leiding van Meulmeester kwam ook ter sprake in R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92.

¹⁹ Vgl. Jensen en Platje, *MARID*, p. 367.

²⁰ L. Ornstein, 'Mr. Rein Jan Hoekstra,

topambtenaar. De rechterhand van Den Uyl, Van Agt en Lubbers', *Vrij Nederland*, 16/07/94.

²¹ Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, p. 170.

²² *Beheren*, p. 210.

²³ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 01/05/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

²⁴ AZ aan de auteurs, 12/01/96, 96Moo0020a.

²⁵ AAZ, verslag van het informeel overleg met de BC, 11/06/91, ministeriële beschikking 95Moo8371a.

²⁶ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 02/07/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.

²⁷ Memorandum van HIDB over het personeelsplaatsingsplan kerngroep IDB, 29/08/91.

²⁸ Memorandum betreffende het concept-personeelsplaatsingsplan van HIDB, 13/08/91.

²⁹ Memorandum betreffende de functieomschrijving bij de nieuwe kerngroep IDB, 02/09/91.

³⁰ J. Slats, 'Lubbers zet spionagedienst in tegen drugslijf', *de Volkskrant*, 06/09/91. De auteur gaf er overigens blijk van maar weinig van de IDB begrepen te hebben. Hij schreef onder meer: 'De relatief kleine afdeling-buitenland van de Nederlandse geheime dienst, die zich in de afgelopen jaren hoofdzakelijk concentreerde op landen van het voormalige Oostblok, is voor een belangrijk deel aangewezen op informatie die door diplomatiek personeel wordt vergaard.'

³¹ 'Geheime dienst Lubbers wordt gereorganiseerd', *Limburgs Dagblad*, 12/10/91.

³² *HTK 1991-1992*, 22300, III, nr. 5, 11/10/91.

³³ Kamer van Koophandel Den Haag, dossiernummer S 152833. De stichting zou op 22/07/92 worden geliquideerd. Over Koelemij zie ook 'Meulmeester: Pure laster', *Algemeen Dagblad*, 25/01/92.

³⁴ Zie ook R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92.

³⁵ P. d'Hamecourt en M. Thomassen,

'IDB zou knoeien met vergoedingen', *Algemeen Dagblad*, 13/04/82.

³⁶ R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92; Hoekstra aan de IDB-medewerkers, 19/12/91.

³⁷ Romeyn aan de auteurs, 07/05/98.

³⁸ M. de Bok, 'IDB-hoofd droomde over ontslaan van medewerkers', *De Limburger*, 25/01/92.

³⁹ Romeyn aan de auteurs, 22/08/98.

⁴⁰ AZ achtte het niet mogelijk een geanonimiseerd verslag van deze bijeenkomst vrij te geven, AZ aan de auteurs, 23/11/95, 95Moo8371a.

⁴¹ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 25. In een gesprek met ons begin 1997 zei Meulmeester dat dit begrip, dat ook voorkomt in het in 1992 gehouden onderzoek van de rijksrecherche naar de situatie bij de IDB (in een geobjectiveerde samenvatting vrijgegeven door de minister van Justitie, 14/12/94, 472522/294), volstrekt nieuw was voor hem. Hij gaf toe dat hij als hoofd van de IDB strak was opgetreden, maar niet vergeten mocht worden dat hij, geconfronteerd met bezuinigingen, het hoofd boven water trachtte te houden en de dienst poogde te redden van de ondergang. Betrokkenen zouden kort tevoren bij hun aanstelling als afdelingshoofd nog te kennen hebben gegeven met Meulmeester te willen samenwerken, gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met drs. K.M. Meulmeester, 29/01/97. Zie tevens brief van de secretaris-generaal van Algemene Zaken, drs. T. van de Graaf, aan de auteurs, 31/01/97, 97Moo0795, met de bijlage: 'Opmerkingen van Drs. K.M. Meulmeester'.

⁴² Van Asch, Van Boetzelaer en Romeyn aan Hoekstra, 19/11/91. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 25 spreekt in dit verband van 'het beweerde feit' dat Meulmeester telefoons van het personeel liet af luisteren.

⁴³ M. de Bok, 'IDB-hoofd droomde over ontslaan van medewerkers', *De Limburger*, 25/01/92.

⁴⁴ Hoekstra (strikt persoonlijk) aan alle medewerkers van de IDB, 27/11/91, 91Go10809.

- 45 AAZ, secretaris DC aan het personeel van de IDB, 03/12/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.
- 46 Brief van achttien IDB-medewerkers plus lijst met namen en handtekeningen, 27/11/91.
- 47 Volgens Romeyn door Hoekstra, Romeyn aan de auteurs, 22/08/98.
- 48 Hoekstra aan de achttien ondertekenaars, 02/12/91.
- 49 AAZ, secretaris DC aan het personeel van de IDB, 03/12/91, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a.
- 50 Tekst van handgeschreven speech van Meulmeester, 03/12/91.
- 51 Gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met drs. K.M. Meulmeester, 29/01/97.
- 52 Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 26.
- 53 Hoekstra aan de IDB-medewerkers, 19/12/91. Zie ook 'Nederlandse CIA beticht chef van fraude', *Het Financieele Dagblad*, 24/01/92; R. Schouten, 'Topambtenaar van fraude beticht', *Haagsche Courant*, 24/01/92. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 26 spreekt in dit verband ten onrechte van een 'nalatigheid' van de beveiligingsbeambte van de IDB. Er was namelijk geen sprake van een 'tekort', maar van een 'teveel'.
- 54 Romeyn aan auteurs, 22/08/98.
- 55 Gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met drs. K.M. Meulmeester, 29/01/97. Zie tevens secretaris-generaal van Algemene Zaken, drs. T. van de Graaf, aan de auteurs, 31/01/97, 97Moo0795, met de bijlage: 'Opmerkingen van Drs. K.M. Meulmeester'.
- 56 Romeyn aan AZ, 07/05/98, in kopie verstrekt aan de auteurs.
- 57 Romeyn aan AZ, 07/05/98, in kopie verstrekt aan de auteurs.
- 58 Romeyn aan de auteurs, 07/05/98.
- 59 "'Nederlandse CIA' beticht chef van fraude', *Het Financieele Dagblad*, 24/01/92.
- 60 ANP-bericht 117, 24/01/97, 13:17; 'Topambtenaar van fraude beticht', *Haagsche Courant*, 24/01/92; 'Interne ruzie bij inlichtingendienst', *NRC Handelsblad*, 24/01/92; 'Hoofd IDB van fraude beschuldigd', *Het Parool*, 24/01/92; 'Conflict bij Inlichtingendienst Buitenland' en 'Meulmeester: Pure laster', *Algemeen Dagblad*, 25/01/92; 'Schandaal schrikt spionagedienst op. IDB-chef beschuldigd van fraude en af luisterpraktijken', *De Telegraaf*, 25/01/92; 'Inlichtingendienst beticht eigen chef van af luisteren telefoon', *de Volkskrant*, 25/01/92.
- 61 'Pot Boils Over At IDB', *Intelligence Newsletter*, 29/01/92.
- 62 AAZ, KMP, 351.746.1, Overzicht van de gebeurtenissen binnen de IDB vanaf september '91, opgemaakt door Hoekstra, 27/01/92, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d; Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 26.
- 63 Zoals geciteerd in Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 26.
- 64 ABZ, DWH-archief, dossier IDB-Suriname 1992-1993, map 301, Hirschland aan J. Wijnhoud, 25/01/92.
- 65 'Chef inlichtingendienst ontkent beschuldiging', *NRC Handelsblad*, 25/01/92; Meulmeester, 'Pure laster', *Algemeen Dagblad*, 25/01/92. Zie ook J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze spionnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.
- 66 M. de Bok, 'Chef IDB voelt zich in eer en goede naam aangetast', *De Limburger*, 27/01/92.
- 67 Gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met drs. K.M. Meulmeester, 29/01/97. Zie tevens brief van de secretaris-generaal van Algemene Zaken, drs. T. van de Graaf, aan de auteurs, 31/01/97, 97Moo0795, met de bijlage: 'Opmerkingen van Drs. K.M. Meulmeester'.
- 68 Romeyn aan auteurs, 22/08/98.
- 69 AAZ, Lubbers aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 27/01/92, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d; 'Brief van de Minister-President', *HTK 1991-1992*, 22.300 III, nr. 7, 27/01/92.
- 70 AAZ, Lubbers aan de voorzitter van de vaste Kamercommissie, 28/01/92, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 95Moo8371a. Het dossier zelf werd door AZ aan de auteurs niet vrijgegeven, omdat het ging 'om een samenhangend pakket van documenten

die vanwege de onderlinge samenhang niet afzonderlijk kunnen worden geopenbaard zonder geweld te doen aan het daarin gescenste beeld. In de documenten worden namen van medewerkers genoemd, is sprake van persoonlijke beleidsopvattingen en worden mededelingen gedaan over de werkwijze van de dienst, de activiteiten van de IDB in andere landen en de samenwerking met zusterdiensten.', AZ aan de auteurs, 12/02/96, 95Moo9452b.

⁷¹ *HTK 1991-1992*, pp. 2911-2913; 29/01/92; 'Mogelijk onderzoek naar crisis in IDB', *De Gelderlander*, 30/01/92.

⁷² Brief van Hoekstra aan de IDB-medewerkers, 19/12/91.

⁷³ 'Dienstgeheim', *De Gelderlander*, 28/01/92.

⁷⁴ R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/92.

⁷⁵ J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze spionnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.

⁷⁶ *HTK 1991-1992*, p. 3789.

⁷⁷ Intern memorandum voor alle IDB-medewerkers betreffende onderzoek rijksrecherche, 29/01/92.

⁷⁸ Dat zou ook het oordeel van een groot deel van het personeel zijn geweest, die de auteur van de brief zijn daad ernstig kwalijk nam. De schrijver zou later hebben toegegeven een beoordelingsfout te hebben gemaakt door op verzoek van Hoekstra deze brief te schrijven, Romeyn aan auteurs, 22/08/98.

⁷⁹ AAZ, verslag van het overleg met de BC, 04/02/92, vrijgegeven bij ministeriële beschikkingen 95Moo8050 en 95Moo8371a.

⁸⁰ 'Rijksrecherche start onderzoek naar IDB', *Commentaar*, 06/02/92.

⁸¹ 'Onderzoek bij Inlichtingendienst', *NRC Handelsblad*, 05/02/92; 'Politie bekijkt problemen bij inlichtingendienst IDB', *de Volkskrant*, 06/02/92.

⁸² Lubbers aan de voorzitter van de Tweede Kamer, 26/02/92, 92Moo1433.

⁸³ *HTK 1991-1992*, p. 3789.

⁸⁴ 'IDB te snel opgeheven', *Algemeen Dagblad*, 28/02/92.

⁸⁵ 'Verontwaardiging over "opheffing" IDB', *Commentaar*, 05/03/92.

⁸⁶ Zie bijvoorbeeld ook 'Lubbers doekt spionagedienst IDB versneld op', *Het Financieele Dagblad*, 27/02/92; 'Lubbers heft spionagedienst plots op', *de Volkskrant*, 27/02/92.

⁸⁷ Informatie verstrekt door Romeyn aan de auteurs, 22/08/98.

⁸⁸ 'Lubbers heft een spionagedienst op', *Algemeen Dagblad*, 27/02/92; 'Personeel IDB moet zwijgen', *Haagsche Courant*, 27/02/92.

⁸⁹ Romeyn aan de auteurs, 22/08/98.

⁹⁰ ANP-bericht 155, 11/03/92.

⁹¹ Romeyn aan de auteurs, 22/08/98: 'Uit de contacten die het hoofd van de afdeling S & T had met buitenlandse zusterdiensten is nooit gebleken dat voortzetting van de werkzaamheden, voorzover die de werkzaamheden van de afd. S & T betroffen, onverantwoord zou zijn. Integendeel, men was er, op zijn zachtst gezegd, over geïrriteerd dat een zeer langdurige samenwerking, zonder overleg vooraf werd stopgezet en dat men de onmiddellijke stopzetting van de werkzaamheden uit de pers moest vernemen.'

⁹² R. van der Roer, 'Doodvonnis IDB onvermijdelijk na informatiek', *NRC Handelsblad*, 27/02/92.

⁹³ M. Thomassen, 'BVD in opspraak. Explosieve situatie bij veiligheidsdienst', *Algemeen Dagblad*, 02/03/92.

⁹⁴ *HTK 1991-1992*, pp. 4023-4025 en 22463, nr. 5, brief van de vaste Kamercommissie, 23/03/92.

⁹⁵ *HTK 1991-1992*, pp. 3794-3798.

⁹⁶ Volgens meerdere ingewijden hadden in elk geval de jaarlijkse controles door de president van de Algemene Rekenkamer weinig om het lijf. Hij zou slechts een globale controle hebben uitgeoefend op de inkomsten en uitgaven, maar niet hebben gecontroleerd of uitgaven voor een bepaalde operatie ook daadwerkelijk waren gemaakt.

⁹⁷ Zie ook 'Lekken nekslag voor inlichtingendienst', *NRC Handelsblad*, 12/03/92; 'Tweede Kamer heeft geen moeite met opheffen inlichtingendienst', *de Volkskrant*, 12/03/92.

⁹⁸ E. Hazelhoff Roelfzema, 'Onterecht doodvonnis. Lubbers mag zich wel twee-

maal bedenken voor hij de IDB de nek om- draait', *Elseviers Weekblad*, 25/04/92.

⁹⁹ Vgl. R. Schouten, 'Lubbers veegt rot- zooi IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*, 03/02/93.

¹⁰⁰ Geobjectiveerde samenvatting van het onderzoek van de rijksrecherche, vrijgege- ven door de minister van Justitie, 14/12/94, 472522/294; gesprek op het ministerie van Algemene Zaken met drs. K.M. Meulmees- ter, 29/01/97. Zie tevens secretaris-generaal van Algemene Zaken, drs. T. van de Graaf, aan de auteurs, 31/01/97, 97Moo0795, met de bijlage: 'Opmerkingen van Drs. K.M. Meulmeester'; 'Onderzoek naar fraude bij geheime dienst', *Het Parool*, 31/09/92.

¹⁰¹ AAZ, BID, oranje map 'Afsluiting/Re- organisatie', Hoofd afdeling Inlichtingen en Veiligheid van de Marinestaf aan Hoek- stra, 07/05/92, vrijgegeven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

¹⁰² Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 27.

¹⁰³ *HTK 1992-1993*, 23045, nr. 5, 08/07/93.

¹⁰⁴ Vgl. B. van der Velden, 'Nieuwe zake- lijkheid. De spion zoekt een ander doelwit', *NRC Handelsblad*, 18/04/92.

¹⁰⁵ *HTK 1992-1993*, p. 6890.

¹⁰⁶ *HTK 1993-1994*, p. 6891. Zie hiervoor ook *ibidem*, 23045, nr. 3, memorie van toe- lichting.

¹⁰⁷ *HEK 1993-1994*, pp. 432-434.

¹⁰⁸ Jensen en Platje, *MARID*, p. 383.

¹⁰⁹ *BVD Jaarverslag 1992*, p. 5; *BVD Jaarver- slag 1993*, p. 5.

¹¹⁰ AAZ, BID, verklaring van Overbren- ging van Archiefbescheiden, getekend door Meulmeester en Hoekstra, 30/11/93, vrijge- geven bij ministeriële beschikking 96Moo4386d.

¹¹¹ Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 28. Ook andere diensten dan de Britse zouden hebben verzoekt om vernietiging van het door hen geleverde materiaal, *Behe- ren*, p. 154 (gesprek met Meulmeester).

¹¹² *HTK 1997-1998*, 25877, nr. 3, p. 9.

¹¹³ *HTK 1993-1994*, p. 3957, 3963; *HTK 1995- 1996*, p. 476.

¹¹⁴ 'Geen gedwongen ontslagen bij IDB', *Commentaar*, 19/03/92.

¹¹⁵ *HTK 1994-1995*, 23900, III, nr. 4, verslag houdende een lijst van vragen en antwoor- den behorend bij de vaststelling van de be- groting van het ministerie van Algemene Zaken, 05/10/94. Zie ook 'Ex-spionnen kunnen niet aan de slag', *Brabants Nieuws- blad*, 07/10/94; 'Niemand zit te wachten op de afgedankte ex-IDB-spionnen', *Het Pa- rool*, 21/09/94.

¹¹⁶ *HTK 1995-1996*, 24741, nr. 4, p. 2.

¹¹⁷ *HTK 1995-1996*, 24741, nr. 2, p. 2.

¹¹⁸ 'Algemene Zaken', *de Volkskrant*, 20/09/95; 'Uitzendwerk voor spionnen. START zoekt baan voor IDB-agenten', *De Telegraaf*, 07/02/98; 'Gewezen spionnen ko- men moeilijk weer aan de slag', *de Volks- krant*, 23/05/98.

¹¹⁹ *HTK 1995-1996*, Aanhangsel 231; 'Oog in oog met ... mr. R.J. Hoekstra: "Cultuur ver- bindt Den Haag en Binnenhof"', *Haagsche Courant*, 10/06/95.

¹²⁰ *HTK 1994-1995*, 23900, III, nr. 4, verslag houdende een lijst van vragen en antwoor- den behorend bij de vaststelling van de be- groting van het ministerie van Algemene Zaken, 05/10/94.

¹²¹ *HTK 1997-1998*, 25600 III, nr. 1, p. 5.

¹²² *Ibidem*, nr. 3, p. 2; nr. 4, p. 3.

¹²³ 'Een passant op AZ', *Vizier*, nr. 180, juni 1994.

Noten bij hoofdstuk XVI

¹ 'Dienstgeheim', *De Gelderlander*, 28/01/92.

² Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland*, p. 51.

³ J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze spionnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.

⁴ Dat de aandacht van een parlement voor de binnenlandse veiligheidsdienst niet noodzakelijk groter hoeft te zijn dan voor de buitenlandse inlichtingendienst, bewijst de situatie in Duitsland, waar de Parlemen- tarische Kontrollkommission ruwweg 60 procent van haar tijd besteedt aan de Bun- desnachrichtendienst en 40 procent aan het Bundesamt für Verfassungsschutz, Shpiro, *Guards*, pp. 31-32.

- ⁵ Van Thijn, *Dagboek*, p. 174.
- ⁶ W. Aantjes, 'Schijnvertoning', *Her-
vormd Nederland*, 17/06/95.
- ⁷ A. Koper, 'Zaten Bolkestein en Van
Mierlo te slapen?', *de Volkskrant*, 03/02/96;
Hagelstein, *Commissies*, p. 267.
- ⁸ R. Schouten, 'Lubbers veegt rotzooi
IDB onder het tapijt', *Haagsche Courant*,
03/02/92.
- ⁹ Deze suggestie werd ook meermalen in
de Kamer gedaan. Zie bijvoorbeeld *HTK
1990-1991*, pp. 3452, 3460 en vooral 3464.
- ¹⁰ Zie bijvoorbeeld De Graaff, 'Openbaar-
heid'.
- ¹¹ Algemene Zaken aan de auteurs,
01/06/97, 96M004396g.
- ¹² Vgl. Kluiters, *Inlichtingen- en veiligheids-
diensten. Supplement*, p. 8, die het echech
van de IDB mede wijt aan 'een hang naar
totale geheimhouding'.
- ¹³ P. Hennessy, 'The secret service, open
to question', *Independent*, 15/10/96. Vgl. 'In-
telligence and policy: What is constant?
What is changing?', *Commentary*, nr. 45
(June 1994), p. 4.
- ¹⁴ Herman, *Diplomacy*, p. 10.
- ¹⁵ J. de Haas en Ch. Sanders, 'Zien onze
spionnen spoken?', *De Telegraaf*, 01/02/92.
- ¹⁶ Bonthous, 'Intelligence', p. 276.

Bijlage

Begrotingscijfers van de BID/IDB (nominale bedragen in guldens)

Jaar	Personeel	Geheime uitg.	Materiële uitg. ¹	Totaal
1946				626.000
1947				885.814
1948				701.000
1949	328.000	252.000	121.000	701.000
1950	303.000	298.000	135.400	736.400
1951	322.700	463.500	122.000	908.700
1952	322.750	501.000	109.500	933.250
1953	330.000	578.000	88.000	996.000
1954	328.500	578.000	85.900	992.400
1955	317.000	590.500	83.000	990.500
1956	345.000	590.500	85.000	1.020.500
1957	358.000	590.500	76.400	1.024.900
1958	396.200	590.500	76.000	1.062.700
1959	396.200	590.500	74.000	1.060.700
1960	380.700	620.000	80.000	1.080.700
1961	430.500	620.000	80.000	1.130.500
1962	460.000	620.000	80.000	1.160.000
1963	460.000	620.000	73.000	1.153.000
1964	603.000	750.000	73.000	1.426.000
1965	768.000	810.000	90.500	1.668.500
1966	900.000	810.000	111.000	1.821.000
1967	898.700	710.000	113.500	1.722.200
1968	1.063.100	600.000	119.000	1.782.100
1969	1.157.600	690.000	121.300	1.968.900
1970	1.282.700	730.000	121.300	2.134.000
1971	1.149.700	580.000	121.300	1.851.000
1972	1.248.700	580.000	121.300	1.950.000 ²
1973	1.248.700	580.000	121.300	1.950.000 ²

BIJLAGE

Jaar	Personeel	Geheime uitg.	Materiële uitg. ¹	Totaal
1974	2.891.800	650.000	180.000	3.721.800
1975	3.452.800	680.000	193.200	4.326.000
1976	3.881.500	680.000	220.400	4.781.900
1977	4.036.400	750.000	233.600	5.020.000
1978	4.364.100	780.000		5.144.100
1979	4.479.500	780.000		5.259.500
1980	4.770.600	808.200		5.578.800
1981	4.806.600	805.000		5.611.600
1982	4.649.700	797.800		5.447.500
1983	4.870.000	800.000		5.670.000
1984	4.650.000	575.000		5.225.000
1985	3.900.000	700.000		4.600.000
1986	3.900.000	700.000		4.600.000
1987	3.675.000	875.000		4.550.000
1988	3.461.000	815.000		4.275.000
1989	4.100.000	800.000		4.900.000
1990	4.000.000	800.000		4.800.000
1991		810.000		
1992		810.000		
1993		510.000		

Bron: de begrotingen van het ministerie van Algemene Zaken.

¹ Voor de jaren 1949 t/m 1957 zijn in deze post opgenomen de bedragen die op de begroting van het ministerie van Algemene Zaken vermeld stonden als 'algemene uitgaven', 'aanschaffingen voor inrichting, uitbreiding en vernieuwing' en 'representatiekosten'. Dit laatste bedrag was nooit hoger dan 1.000 gulden.

² De dienst stond in deze jaren niet op de begroting van Algemene Zaken, maar op die van Defensie.

Lijst van begrippen

agent	persoon belast met illegale vergaring van inlichtingen, die geen deel uitmaakt van het personeel van een inlichtingen- of veiligheidsdienst
analist	medewerker van een inlichtingen- of veiligheidsdienst belast met de kritische beoordeling en evaluatie van informatie verkregen uit bronnen; ook wel verwerker genoemd
benadering	poging een potentiële bron te rekruteren
briefing	1. instructie voor een missie; deze instructie kan betrekking hebben op de targets, de planning, de werkwijze en de <i>security</i> van de missie; 2. meer algemeen: beknopte uiteenzetting
bron	individu, instelling, middel of systeem waaraan informatie wordt ontleend
<i>case-officer</i>	medewerker van een inlichtingen- of veiligheidsdienst die verantwoordelijk is voor een bepaalde agent of netwerk (die een agent of netwerk 'runt')
<i>comint</i>	afkorting van <i>communications intelligence</i> : informatie ontleend aan berichtenverkeer dat wordt onderschept door anderen dan de beoogde ontvangers
compartimentalisering	het scheiden van personeel, informatie, operaties en locaties binnen een geheime dienst op basis van het <i>need-to-know</i> -principe

LIJST VAN BEGRIPPEN

contraspionage	<p>Het Engels gebruikt hiervoor twee termen:</p> <ol style="list-style-type: none">1. <i>counterespionage</i>: operaties die tot doel hebben de clandestiene inlichtingenactiviteiten en agenten van buitenlandse instellingen te observeren, controleren, tegengaan, in de war te sturen, misleiden of om te keren;2. <i>counterintelligence</i>: beveiliging van personeel, informatie en materieel tegen spionage, sabotage en andere clandestiene activiteiten van buitenlandse instellingen
cover	dekmantel voor een persoon of organisatie die moet voorkomen dat deze geïdentificeerd wordt met clandestiene activiteiten
<i>coverfirma</i>	een bedrijf of instelling die dient om ontdekking van een clandestiene activiteit tegen te gaan
<i>cover story</i>	dekmantel voor de identiteit van een persoon; ook wel 'valse levensbeschrijving' genoemd
<i>covert actions</i>	clandestiene activiteiten gericht op de beïnvloeding van regeringen, instellingen en of personen, hetzij ter stabilisering, hetzij ter destabilisering van een buitenlands regime, vaak ter ondersteuning van het eigen buitenlandse beleid, zonder dat de oorsprong van deze activiteiten bekend wordt
<i>damage assessment</i>	een rapport opgemaakt nadat medewerkers, bronnen, informatie, operaties of instellingen van een geheime dienst gecompromitteerd zijn geraakt, om vast te stellen welke daarvan niet langer als geheim kunnen worden beschouwd en om aanbevelingen te doen ter beperking van de aangerichte schade en ter voorkoming van herhaling
<i>dead-letter box</i>	een ruimte die wordt gebruikt als bergplaats voor het in handen spelen van informatie door een agent aan een medewerker van een inlichtingen- of veiligheidsdienst of aan een andere agent zonder dat betrokkenen elkaar zien

<i>debriefing</i>	de niet-gewelddadige ondervraging van een agent na beëindiging van zijn opdracht
dekfirma	zie: <i>cover firma</i>
dubbelagent	een agent of medewerker van een geheime dienst die gelijktijdig werkt voor twee diensten, waarvan slechts één of alleen de agent zelf ermee bekend is dat dit het geval is
<i>humint</i>	afkorting van <i>human intelligence</i> : informatie ontleend aan menselijke bronnen
indoctrineren	zie: <i>briefing</i>
inlichtingendienst	een dienst die inlichtingen verzamelt over de intenties, capaciteiten, activiteiten en opinies van andere landen, hun instellingen en hun inwoners
inlichtingenbehoefteplan	een coherent overzicht van onderwerpen ten aanzien waarvan behoefte bestaat aan inlichtingen
<i>intelligence</i>	<p>Het Engelse woord <i>intelligence</i> is enerzijds specifiekier dan het Nederlandse woord 'inlichtingen', en anderzijds breder dan het Nederlandse woord 'spionage':</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. het product dat het resultaat is van verwerving, evaluatie en analyse van informatie; 2. alle clandestiene activiteiten van zowel buitenlandse als binnenlandse instellingen en groeperingen gericht tegen de staat, alsmede alle activiteiten die daartegen gericht zijn; in deze definitie omvat <i>intelligence</i> dus inlichtingenvergaring en -analyse, maar ook sabotage, contraspionage en <i>security</i>
<i>intercept</i>	onderschept bericht; dit kan betrekking hebben op briefverkeer, maar wordt meestal gebruikt voor berichtenverkeer dat gebruik maakt van elektromagnetische signalen
missie	operatie

LIJST VAN BEGRIPPEN

mol	agent binnen een vreemde, meestal vijandelijke, dienst
<i>need-to-know</i>	criterium waarbij de beheerder van de geheime informatie vaststelt wie op basis van zijn werkzaamheden toegang nodig heeft tot geheime informatie
<i>one time pad code</i>	code voor berichtenverkeer die slechts eenmaal wordt gebruikt
opbouwagent	agent die in de gelegenheid wordt gesteld en eventueel geactiveerd om zichzelf zodanig te ontplooien dat hij voor zijn target-groep interessanter of waardevoller lijkt te worden
operateur	1. <i>case-officer</i> ; 2. medewerker van een geheime dienst die betrokken is bij een clandestiene inlichtingenoperatie
pseudo-firma	zie: <i>cover firma</i>
<i>requirement</i>	onderwerp waarover behoefte aan inlichtingen bestaat
<i>resident agent</i>	een agent die woonachtig is in zijn target-land, al dan niet onder diplomatieke dekmantel (<i>legal</i> of <i>illegal</i>)
runner	zie: <i>case-officer</i>
<i>safehouse</i>	een locatie in handen van een geheime dienst waar personen of materieel die betrokken zijn bij een operatie tijdelijk veilig zijn
<i>security</i>	het nemen en handhaven van maatregelen ter bescherming tegen compromittering van geheime gegevens; de Nederlandse woorden 'veiligheid' of 'beveiliging' geven de inhoud van dit begrip onvoldoende weer
spionage	inlichtingenactiviteit die in het desbetreffende land verboden is

LIJST VAN BEGRIPPEN

<i>station</i>	vestiging van een geheime dienst in een ander land verbonden aan de plaatselijke diplomatieke vertegenwoordiging
<i>stay-behind-organisatie</i>	een organisatie (voor spionage, sabotage of psychologische oorlogvoering) die pas actief wordt in eigen land nadat de vijand dit geheel of gedeeltelijk heeft bezet (in het geval van 1 en 0 zou een dergelijke organisatie de instructies opvolgen van de regering-in-ballingschap; andere constructies zijn echter ook mogelijk)
target	persoon, land, gebied, instelling of materieel waartegen een inlichtingen-, contraspionage- of sabotageactiviteit zich richt
<i>tradecraft</i>	vaardigheden verbonden met inlichtingenactiviteiten
<i>under cover</i>	onder dekmantel; zie ook: cover
veiligheidsdienst	een dienst die spionage, sabotage en andere subversieve activiteiten op of vanaf het eigen grondgebied door andere dan de daartoe door de regering in het leven geroepen instellingen tracht te verijdelen; die de betrouwbaarheid van personeel in dienst van de overheid en daaraan gerelateerde instellingen controleert; en die verantwoordelijk is voor de beveiliging van informatie, instellingen en materieel van de overheid en van vitale instellingen voor het staatkundig en maatschappelijk leven
verwerker	zie: analist
verwerver	zie: operateur
<i>whistleblower</i>	in het Nederlands ook wel 'klokkenluider' genoemd; iemand die buiten de kring van ingewijden aan de bel trekt uit gewetensnood om zijn betrokkenheid bij of kennis van een bepaalde gang van zaken

Lijst van gebruikte afkortingen

AA	Australian Archives
AAZ	archief van het ministerie van Algemene Zaken
ABVA	Algemene Bond van Ambtenaren
ABZ	archief van het ministerie van Buitenlandse Zaken
ACC	Allied Clandestine Committee; Allied Coordination Committee
ACOP	Algemeen Comité voor het Georganiseerd Overleg van het Overheidspersoneel
AFL	American Federation of Labor
AHK-O.D.	Algemeen Hoofdkwartier van de o.d.
AMAD	Ambassadeur in Algemene Dienst
AMD	archief van het ministerie van Defensie
AMJ	archief van het ministerie van Justitie
ANC	African National Congress
ANWB	Algemene Nederlandse Wielrijders Bond
AOK	(archief van het) ministerie voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk
AP	Assistent Directeur-Generaal Politieke Zaken
ARA	Algemeen Rijksarchief
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
AS	Algemene Secretarie
ASAZ	Assistent Secretaris-Generaal Administratieve Zaken
ASIO	Australian Security Intelligence Organization
ASIS	Australian Secret Intelligence Service
ATF	Arms, Tobacco and Firearms
AVR	Algemene Verdedigingsraad
AZ	ministerie van Algemene Zaken
BC	Bijzondere Commissie
BDZ	Bevelhebber der Zeestrijdkrachten
BEB	directoraat-generaal Buitenlandse Economische Betrekkingen
BI	Bureau Inlichtingen
BID	Buitenlandse Inlichtingendienst

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

BK	Brandkast
BND	Bundesnachrichtendienst
BNV	Bureau Nationale Veiligheid
BOSS	Bureau of State Security
BRD	Bondsrepubliek Duitsland
BRIOP	Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel
BVC	Bijzondere Voorlichtingscommissie
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
Bijl.	Bijlage
BZ	(ministerie van) Buitenlandse Zaken
CAD	Centraal Archieven Depôt van het ministerie van Defensie
CC	Commissie van Coördinatie
CCOOP	Christelijke Centrale van Overheids- en Onderwijzend Personeel
CCS	Combined Chiefs of Staff
CDA	Christen Democratisch Appèl
cdt	commandant
CDU	Christlich-Demokratische Union
CFO	Christelijke Federatie van Overheidspersoneel
CGS	Chef Generale Staf
CHU	Christelijk Historische Unie
CI	Counterintelligence
CIA	Central Intelligence Agency
CIO	Congress of Industrial Organization
CMHA	Centrale van Middelbare en Hogere Ambtenaren
CMHF	Centrale van Middelbare en Hogere Functionarissen bij Overheid, Onderwijs, Bedrijfsleven en Instellingen
CMI	Centrale Militaire Inlichtingendienst
Comecon	Council for Mutual Economic Assistance
Cominform	Communistisch Informatiebureau
Conf.	Confidentieel
COS	Chief of Station
CPC	Clandestine Planning Committee; Coördinatie en Planning Comité
CPN	Communistische Partij Nederland
CRI	Centrale Recherche Informatiedienst
CSIS	Canadian Security Intelligence Service
CSU	Christlich-Soziale Union
CVD	Centrale Veiligheidsdienst
CVP	Christelijke Volkspartij
CVCS	Comité Verenigde Chefs van Staven
CVIN	Comité Verenigde Inlichtingendiensten Nederland

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

D66	Democraten '66
DAV	Directie Atlantische Samenwerking en Veiligheid
DAZ	Directie Algemene Zaken
DBD	Directie Buitenlandse Dienst
DC	Dienstcommissie
DDR	Duitse Democratische Republiek
DEA	Drugs Enforcement Administration
DEU	Directie Europa
DGPZ	Directeur/Directoraat-Generaal Politieke Zaken
DGSE	Direction Générale de la Sécurité Extérieure
DIA	Defense Intelligence Agency
Dirvo	Directie Verre Oosten
DNW	Directie NAVO en WEU-Zaken
DOA	Directie Azië en Oceanië
DOBI	Dagelijks overzicht van de belangrijkste inlichtingen
doss.	dossier
DWH	Directie Westelijk Halfrond
EDG	Europese Defensie Gemeenschap
EEG	Europese Economische Gemeenschap
EGKS	Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal
EVD	Economische Voorlichtingsdienst
EZ	(ministerie van) Economische Zaken
FA	(ministerie van Algemene Zaken:) Fock archief
FAD	firmadossier
FBI	Federal Bureau of Investigation
FBIS	Foreign Broadcast Information Service
FCR	Forsvarets Centralradio
FDP	Freie Demokratische Partei
FET	Forsvarets Efterretningstjeneste
Firato	(Vereniging van) Fabrikanten van Radiotoestellen en Technische Onderdelen
FLN	Front de la Libération Nationale
FO	Foreign Office
FOIA	Freedom of Information Act
FOM	Fundamenteel Onderzoek der Materie
FRUS	<i>(Papers on the) Foreign Relations of the United States</i>
G.A.	Geheim archief
GCHQ	Government Communications Headquarters
gen.-maj.	generaal-majoor
Gestapo	Geheime Staatspolizei

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

Gestapu	Gerakan September Tigahpuluh (Beweging van 30 september)
GNV	Gecombineerde Nederlandse Verteegenwoordiging
GRU	Glavnoye Razvedyvatel'noye Upravleniye
GS	Geheime Stukken; Generale Staf
HBID	Hoofd Buitenlandse Inlichtingendienst
HBS	Hogere Burger School
HBVD	Hoofd Binnenlandse Veiligheidsdienst
HEK	<i>Handelingen Eerste Kamer</i>
HF	Hoge Frequentie
HIDB	Hoofd Inlichtingendienst Buitenland
HK	Hoofdkwartier
HKA	Hoofd kabinetsafdeling A van de BVD
HKGS	Hoofdkwartier van de Generale Staf
HKKL	Hoofdkwartier Koninklijke Landmacht
HLAMID	Hoofd Landmacht Inlichtingendienst
HLUID	Hoofd Luchtmacht Inlichtingendienst
HMARID	Hoofd Marine Inlichtingendienst
HMID	Hoofd Militaire Inlichtingendienst
HOA	Hoofd Operationele Afdeling
HP	<i>Haagse Post</i>
HTK	<i>Handelingen Tweede Kamer</i>
HVK	Hoge Verteegenwoordiger van de Kroon
ICWIV	Interdepartementale Commissie Wetsontwerp Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
IDB	Inlichtingendienst Buitenland
IKOT	Interne Krijgsmacht Overleg Terreurbestrijding
Indon.	Indonesië
Inf.	Infanterie
INSCOM	(us Army) Intelligence and Security Command
inv.nr.	inventarisnummer
I en O	Inlichtingen en Operatiën
IISG	Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis
IS-9	Intelligence School No. 9
IVG	Inlichtingen- en Veiligheidsgroepen
JA	Justitiële Afdeling
KABO	(Nederlandse) Katholieke Bond van Overheidspersoneel
KB	Koninklijk Besluit
KCT	Korps Commando Troepen
KDC	Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

KGB	Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti
KHA	<i>Keesing's Historisch Archief</i>
KIQ's	Key Intelligence Questions
KL	Koninklijke landmacht
KLU	Koninklijke luchtmacht
KM	Koninklijke marine
KMA	Koninklijke Militaire Academie
KMP	(archieff van het) kabinet van de minister-president, 1942-1969
KNIL	Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger
KPM	Koninklijke Paketvaart Maatschappij
KPP	Katholieke Politieke Partij
KVP	Katholieke Volkspartij
LAMID	Landmacht Inlichtingendienst
LO	Liaison Officer
lt.	luitenant
lt.-kol.	luitenant-kolonel
LUID	Luchtmacht Inlichtingendienst
M	minister van Buitenlandse Zaken
MAK	(Raad voor) Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk
Manipol	Politiek Manifest
MARID	Marine Inlichtingendienst
MAVO	Middelbaar Algemeen Voortgezet Onderwijs
MI5	Military Intelligence 5
MI6	Military Intelligence 6
MI9	Military Intelligence 9
MICIV	Ministeriële Commissie voor de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten
MID	Militaire Inlichtingendienst
mil.	militair
MLD	Marine Luchtvaartdienst
MRP	Mouvement Républicain Populaire
Mulo	Meer uitgebreid lager onderwijs
NA	National Archives
NATO	North Atlantic Treaty Organization
NAVO	Noordatlantische Verdragsorganisatie
NEFIS	Netherlands Forces Intelligence Service
NERA	Nederhorst den Berg Radiostation
NG	Nieuw-Guinea
NIB	S.L. van der Wal (later: P.J. Drooglever/M.J.B. Schouten) (ed.),

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen

NIBP	Nationaal Inlichtingen Behoeften Plan
NIGO	Nederlandsch-Indische Guerilla Organisatie
NIO	National Intelligence Officer
NOI	Nederlands Oost-Indië
NSA	National Security Agency
NTR	Nationale Telecommunicatie Raad
NVB	Nederlandse Volksbeweging
OAS	Organisatie van Amerikaanse Staten; Organisation Armée Secrète
OD	onderwerpsdossier
O.D.	Orde Dienst
OE	Bureau Oost-Europa
OEA	Operationeel Economische Afdeling
OEEC	Organization for European Economic Co-operation
Ö.v.P.	Österreichische Volkspartei
ONI	Office of Naval Intelligence
OPC	Office of Policy Coordination
OP	Bureau Oost-Azië en Pacific van DOA
OPCW	Organization for the Prohibition of Chemical Weapons
OPEC	Organisatie van Olie Producerende en Exporterende Landen
OSS	Office of Strategic Services
O.V.T.	Onvoltooid Verleden Tijd (VPRO-radioprogramma)
P & O	Personeel en Organisatie
PB	Prins Bernhard
PD	persoonsdossier
PEC	Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, <i>Verslag houdende uitkomsten van het onderzoek</i>
PET	Politie's Efterretningstjeneste
PG	procureur-generaal
PH	Afdeling Politieke Aangelegenheden en Militaire Hulpverlening DNW
PID	Politie Inlichtingendienst
PKI	Partai Kommunist Indonesia
pl.nr.	plaatsingsnummer
plv	plaatsvervangend
PLVS	plaatsvervangend secretaris-generaal
PMC	Provinciaal Militair Commando
PNI	Partai Nasional Indonesia
PPR	Politieke Partij Radikalen

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

PRA	Politieke Recherche Afdeling
PRC	People's Republic of China
PRO	Public Record Office
PSI	Partai Sosialis Indonesia
PSP	Pacifistische Socialistische Partij
PTT	Post, Telegrafie, Telefonie
Putera	Pusat Tenaga Rakjat (Volkskrachtcentrale)
PVDA	Partij van de Arbeid
RANB	Rijksarchief Noord-Brabant
RD	rapportdossier
res.	reserve
RFE	Radio Free Europe
RG	record group
RIC	Radio Intelligence Commissie
RMS	Republik Maluku Selatan (Republiek der Zuid-Molukken)
R.M.W.O.	Ridder Militaire Willems Orde
RPD	Rijks Psychologische Dienst
R.T.C.	Ronde Tafel Conferentie
RVD	Rijksvoorlichtingsdienst
S	secretaris-generaal (van het ministerie van Buitenlandse Zaken)
S & T	Science and Technology
SACLANT	Supreme Allied Commander Atlantic
SAM	surface-to-air missile
SAZ	Sectie Algemene Zaken
SBP	Stafafdeling Buitenlandse Politiek
SBR	Stichting BouwResearch
SDECE	Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage
SEATO	Southeast Asia Treaty Organization
SG	secretaris-generaal
SHAPE	Supreme Headquarters Allied Powers Europe
SIM	afkorting voor de Italiaanse inlichtingendienst
SIS	Secret Intelligence Service
SMG	Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmacht-staf
SOE	Special Operations Executive
SPARE	<i>Soviet Policy Analyzed en Researched</i>
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SPOT	Système Probatoire d'Observation de la Terre
Stasi	Ministerium für Staatssicherheit
SWAPO	South-West African People's Organization

LIJST VAN GEBRUIKTE AFKORTINGEN

TEE	Trans Europa Express
TIVC	Technisch InformatieVerwerkingsCentrum
TNI	Tentara Nasional Indonesia
TNO	Centrale Organisatie voor Toegepast Natuurwetenschappelijk Onderzoek
TROS	Televisie Radio Omroep Stichting
TU	Tupolev
TWA	Technisch-Wetenschappelijke Afdeling
UK	United Kingdom
UCN	Ultracentrifuge Nederland
UN	United Nations
UNTSO	UN Truce Supervision Organization
US	United States
USA	United States of America
USDEK	Undang-undang dasar 1945, Sosialisme ala Indonesia, Demokrasi terpimpin, Ekonomi terpimpin, Kepribadian Indonesia (geloof in de grondwet, een Indonesische vorm van socialisme, geleide democratie, geleide economie en een Indonesische identiteit en cultuur)
USIA	United States Information Agency
vadm	vice-admiraal
vcs	Verenigde Chefs van Staven
VN	Verenigde Naties
Vopo	Volkspolizei
VPRO	Vrijzinnig-Protestantse Radio Omroep
VRIBIA	(Stichting) Vrienden van de Biathlon
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WEU	West Europese Unie
WKC	Wiskundig Centrum
wnd.	waarnemend
WOB	Wet Openbaarheid van Bestuur
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WUCC	Western Union Clandestine Committee
WVC	(ministerie van) Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur
z	Regeringscommissaris voor Indonesische aangelegenheden
z.d.	zonder datum
z.j.	zonder jaar
z.pl.	zonder plaats
ZG	Zeer Geheim

Overzicht van bronnen en gebruikte literatuur

Ongepubliceerde bronnen

Australië

Australian Archives, Dickson
Australian Department of External Affairs, Canberra

Canada

National Archives of Canada, Ottawa

Groot-Brittannië

Public Record Office, Kew, Richmond
FO 371

Nederland

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage
2.02.05.01 ministerraad
2.02.05.02 Raad voor Oorlogvoering
2.02.05.02 Raad Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk
2.02.05.02 Algemene Verdedigingsraad
2.02.20 Kabinet der Koningin 1945-1975
2.03.01 ministerie voor Algemene Oorlogvoering van het Koninkrijk
2.05.50.02 gezantschap Canberra
2.09.06 ministerie van Justitie Londen
2.10.14.02/03 Algemene Secretarie van Nederlands-Indië
2.10.36.052 geheim verbaalarchief ministerie van Koloniën/Overzeese Gebiedsdelen
2.10.54 dossierarchief ministerie van Overzeese Gebiedsdelen
2.13.13.01 geheim verbaalarchief van het ministerie van Oorlog
2.21.036.01 collectie S.H. Spoor
2.21.036.02 collectie D.C. Buurman van Vreeden
2.21.100 collectie P.J. Koets
2.21.175 collectie Ch.J.I.M. Welter
2.21.183.87 collectie S.H. Visser

OVERZICHT VAN BRONNEN EN GEBRUIKTE LITERATUUR

- 2.21.231 collectie L. Einthoven
2.21.281.02 collectie A.H.J. Lovink
2.21.281.06 collectie E. Schokker
2.21.285 collectie F.J. Goedhart
2.21.286 collectie W. Drees
2.21.291 collectie H.J. de Koster
Ambtenarengerechtigd te 's-Gravenhage
uitspraak AW 1985/203
Binnenlandse Veiligheidsdienst, Leidschendam
inzagemap CO 2157584
inzagedossier Fock-archief, nr. 2.240.125-33,
inzagemap BID/IDB, nr. 2.254.140-31
inzagemap BID/IDB, nr. 2.257.961-39
inzagedossier BID/IDB, nr. 2.279.266-ao
inzagedossier nr. 2.302.667-70
Centraal Archieven Depôt van het ministerie van Defensie, Rijswijk
279.110/A
280.352
389.834/Q
BRIOP-dossier J.A. Masselink
BRIOP-dossier IJ.W. Smit
Departement van Oorlog, Londen
Kabinet van de Legercommandant Indonesië, 1945-1950
ministerie van Marine
staf Koninklijke Marechaussee
T-Brigade
Centrale Raad van Beroep, Utrecht
uitspraak AW 1987/368
Gemeentearchief, Amsterdam
kranten- en weekbladenarchief
Gemeentearchief, Den Haag
archief gemeentepolitie
Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam
archief PVDA
archief E. van Thijn
archief J.M. den Uyl
Kamer van Koophandel, Amsterdam
Kamer van Koophandel Haaglanden, 's-Gravenhage
Katholiek Documentatiecentrum, Nijmegen
collectie P.J.S. de Jong
Letterkundig Museum, 's-Gravenhage
collectie S. Tas

Ministerie van Algemene Zaken

BID/IDB-archief
archief van de Bijzondere Voorlichtingscommissie
commissie van coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten
coördinator-archief
Fock-archief
honorering van WOB-verzoeken
kabinet van de minister-president
P&O-dossiers
verslagen van de Bijzondere Commissie
verslagen van de Dienst Commissie van de IDB

Ministerie van Buitenlandse Zaken

brandkastdossiers
codearchief
inspectiedossiers Buitenlandse Dienst
NEFIS-archief
postenarchieven
privéarchief S.J. baron van Tuyll van Serooskerken

Ministerie van Defensie

MID-archief
archief secretaris-generaal

Ministerie van Financiën

IDB-rapporten

Ministerie van Financiën, Regionale Directie Domeinen West, Leiden
dossier 91/0821, verkoop van het pand Maarheeze te Wassenaar

Ministerie van Justitie

'Samenvatting Rijksrechercheonderzoek bij de voormalige Inlichtingendienst
Buitenland'

Rijksarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch

049.02 collectie Baars-Kleijn

092.01 collectie J.E. de Quay

Sectie Militaire Geschiedenis van de Koninklijke Landmachtstaf, 's-Gravenhage
Bureau Documentatie en Informatie

nr. 030/1

nr. 559/3

Verenigde Staten

Central Intelligence Agency, Washington D.C.

FOIA requests

Dwight D. Eisenhower Library, Abilene, Kansas

TR-1962 Europe

Federal Bureau of Investigation, Washington D.C.

Georgetown University, Lauinger Library, Washington D.C.
 oss Veterans Oral History Project
Hoover Institution on War, Revolution and Peace, Stanford, California
 collectie Howard P. Jones
 collectie Guy Pauker
Lyndon B. Johnson Library, Austin, Texas
 Country Files, The Netherlands
John F. Kennedy Library, Boston, Massachusetts
 National Security Files, The Netherlands
Library of Congress, Manuscript Division, Washington D.C.
MacArthur Memorial Museum, Archives and Library, Norfolk, Virginia
National Archives, College Park, Maryland
 RG 38 Office of us Naval Intelligence
 RG 59 State Department diplomatic records
 RG 84 Diplomatic Posts – The Hague
 RG 165 Modern Military Field Branch
 RG 226 Office of Strategic Services
 RG 263 CIA: Murphy papers
 RG 273 National Security Council
 RG 319 US Army Intelligence, G-2
 RG 341 US Air Force Intelligence
 RG 457 National Security Agency
National Security Archives, Washington D.C.
Harry S. Truman Library, Independence, Missouri
 National Security Files, The Netherlands
US Army Intelligence and Security Command, Fort George Meade
 FOIA requests
US Department of State, Washington D.C.
University of Pennsylvania, Van Pelt Library, Philadelphia
 collectie J.T. Farrell
Washington National Records Center, Suitland, Maryland

Geraadpleegde periodieken

Algemeen Dagblad
Algemeen Handelsblad
AMOK
Het Binnenhof
Boekblad
Brabants Nieuwsblad
Bredasche Courant
Commentaar

Commentary
Covert Action
Elsevier
Elseviers Weekblad
Het Financieele Dagblad
Folia
De Gelderlander
Gooi & Eemlander
De Groene Amsterdammer
Haagsche Courant
Haagse Post
HP/De Tijd
Herald Tribune
Hervormd Nederland
HUMO
Independent
Indonesian Affairs
Intelligence Newsletter (Parijs)
International Journal of Intelligence and Counterintelligence
Keesing's Historisch Archief
Het Limburgs Dagblad
De Limburger
New York Times
De Nieuwe Linie
Nieuwe Revue
Nieuwsblad van het Zuiden
Nieuwsgier
De Ochtendpost
Panorama
Parapolitics
Het Parool
Propria Cures
Reformatorisch Dagblad
Rotterdams Dagblad
De Stem
Der Stern
Studies in Intelligence
De Telegraaf
Time
Trouw
U.S. News and World Report
Vizier
de Volkskrant

Vrij Nederland
Het Vrije Volk
De Waarheid
The Washington Post
Weekkrant Suriname

Jaarboeken en -verslagen

Jaarboek van het ministerie van Buitenlandse Zaken
Jaarboek Parlement en Kiezer
Jaarverslag 1991 Binnenlandse Veiligheidsdienst, Den Haag 1992
Jaarverslag 1992 Binnenlandse Veiligheidsdienst, Den Haag 1993
Jaarverslag Koninklijke Marechaussee 1980
Staatsalmanak voor het Koninkrijk der Nederlanden

Geraadpleegde literatuur

- M. Aarons & J. Loftus, *Ratlines. How the Vatican's Nazi Networks Betrayed Western Intelligence to the Soviets*, London 1991
- H.R. Abdulgani, *The Army and Social Change, paper read before 30 International Congress of Human Sciences in Asia and North Africa (International Congress of Orientalists)*, Mexico 1976
- R. Abdulgani, *The Bandung Connection. The Asia-Africa Conference in Bandung in 1955*, Singapore 1981
- H.R. Abdulgani, *The Bandung Spirit. Moving on the Tide of History*, z.pl. 1964
- R. Abdulgani, 'My Childhood World', *Indonesia*, nr. 17 (April 1974), pp. 112-135
- H.R. Abdulgani, 'Clarification concerning Manipol-Usdek', *The Resounding Voice of the Indonesian Revolution*, Djakarta 1965, pp. 69-131
- H.R. Abdulgani, *Heroes Day and the Indonesian Revolution*, z.pl. 1964
- R. Abdulgani, 'Indonesia's National Council: The First Year', *Far Eastern Survey*, vol. 27 nr. 7 (July 1958), pp. 97-104
- R. Abdulgani, "Manipol" and "USDEK". *The Political Manifesto of the Republic of Indonesia and its Basic Elements. A Series of Radio Talks*, [Jakarta 1960]
- H.R. Abdulgani, *Nationalism, Revolution and Guided Democracy in Indonesia. Four Lectures*, Clayton 1973
- R. Abdulgani, *Pantjasila. The Prime Mover of the Indonesian Revolution*, Djakarta z.j.
- R. Abdulgani, *Problems of Neutralization and Regional Cooperation in South East Asia*, z.pl. 1972
- Administration of justice in Indonesia. An account of the treatment of Netherlands prisoners and Defense Counsel in Indonesia 1953-1955 published by the Netherlands Ministry of Foreign Affairs*, [The Hague] 1955

- Ph. Agee en L. Wolf, *Dirty Work. The CIA in Western Europe*, Secaucus 1978
- Ide Anak Agung Gde Agung, *Twenty years Indonesian foreign policy 1945-1965*, The Hague/Paris 1973
- M.S. Alexander, 'Introduction: Knowing Your Friends, Assessing Your Allies – Perspectives on Intra-Alliance Intelligence', *Intelligence and National Security*, vol. 13 nr. 1 (Spring 1998), pp. 1-17
- D. Alvarez, 'Vatican Intelligence Capabilities in the Second World War', *Intelligence and National Security*, vol. 6 nr. 3 (July 1991), pp. 593-607
- R. Ammerlaan, *Het verschijnsel Schmelzer. Uit het dagboek van een politieke teckel*, Leiden 1973²
- The Asia Who's Who 1957*, Hongkong 1957
- Australian Security Intelligence Organization, *Report to Parliament 1994-95. Authorized Copy December 1995*, Canberra 1995
- J. Bamford, *The Puzzle Palace. A Report on America's Most Secret Agency*, Harmondsworth 1985
- C.D. Barkman, *Bestemming Djakarta. Het herstel der Nederlands-Indonesische betrekkingen*, Amsterdam 1994
- R. ter Beek, *Manoeuvreren. Herinneringen aan Plein 4*, [Amsterdam] 1996
- Beheren en bewerken. Rapport van de werkgroep Onderzoek archieven van de Inlichtingen- en Veiligheidsdiensten*, Kamerstuk 25809, nrs. 4,5 en 6, 's-Gravenhage 1998
- M. Beschloss, *MayDay. Eisenhower, Khrushchev and the U-2 Affair*, New York 1986
- J.G. de Beus, *Morgen bij het aanbreken van de dag. Nederland driemaal aan de vooravond van oorlog*, Rotterdam 1977
- H.C. Beynon, *Nederland staat terecht in Indonesië. Achtergronden bij de processen tegen de Nederlanders Jungschläger, Schmidt en anderen in Djakarta*, Utrecht z.j. [1956]
- I. Black & B. Morris, *Israel's Secret Wars. A History of Israel's Intelligence Services*, New York 1992 (1991)
- W. Blum, *The CIA: A Forgotten History. US Global Interventions Since World War 2*, London/New Jersey 1987²
- H. Boerboom en J. Oranje, *De 8-december-moorden. Slagschaduw over Suriname*, 's-Gravenhage 1992
- O. van Boetzelaer, *De drie cirkels*, Oegstgeest 1996
- J.-M. Bonthous, 'Understanding Intelligence Across Cultures', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 7 nr. 3 (Fall 1994), pp. 275-311
- Ph. Bosscher, *De Koninklijke Marine in de Tweede Wereldoorlog I, II*, Franeker 1984-1986
- A.C. Brackman, *The Communist Collapse in Indonesia*, New York 1969
- H.W. Brand, 'How the United States Didn't Topple Sukarno', *Journal of American History*, vol. 76 nr. 3 (December 1989), pp. 785-808
- G. Brandsma, *Ssst... Vertel het de Russen*, Bussum 1975

- J.-F. Brozzu-Gentile, *L’Affaire Gladio. Les reseaux secrets Americains au coeur du terrorisme en Europe*, Paris 1994
- L. van Bruggen/H. van Seumeren/F. de Blauw, *De Chinese affaire*, Apeldoorn [1966]
- H. Buitenweg, *Krokodillenstad*, Katwijk 1980
- F.P. Bunnell, ‘The Central Intelligence Agency-Deputy Directorate for Plans 1961 Secret Memorandum on Indonesia: a Study in the Politics of Policy Formulation in the Kennedy Administration’, *Indonesia*, nr. 22 (October 1976), pp. 131-169
- F.P. Bunnell, *The Kennedy initiative in Indonesia, 1962-1963* (Ph.D. thesis Cornell University, September 1969)
- A.P.M. Cammaert, *Het verborgen front. Een geschiedenis van de georganiseerde illegaliteit in de provincie Limburg tijdens de Tweede Wereldoorlog* (twee delen) (diss.), Leeuwarden/Mechelen 1994
- O. Cardenas, *De revolutie van sergeanten*, Nijmegen 1988
- R. Chauvel, *Nationalists, soldiers and separatists. The Ambonese Islands from colonialism to revolt 1880-1950*, Leiden 1990
- A. & L. Cockburn, *Dangerous Liaison. The Inside Story of the U.S.-Israeli Covert Relationship*, New York 1991
- P. Coleman, *The liberal conspiracy: the Congress for Cultural Freedom and the struggle for the mind of postwar Europe*, New York 1989
- J.F. Collins/B.H. Tovar, ‘Sukarno’s Apologists Write Again’, *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 9 nr. 3 (Fall 1996), pp. 337-357
- K. Colijn en P. Rusman, *Het Nederlandse wapenexportbeleid 1963-1988* (diss.), ’s-Gravenhage 1989
- [Commissie-Van Rijckevorsel,] *De Toekomst van de Nederlandse Defensie. Bevingingen en aanbevelingen van de Commissie van Civiele en Militaire Deskundigen*, ’s-Gravenhage 1972
- J. Cooney, *The American Pope. The Life and Times of Francis Cardinal Spellman*, New York 1984
- I. Cornelissen, ‘Jhr. R.F. Groeninx van Zoelen (1889-1979). Een zonderling Hagenaar. Pamfletist ter rechterzijde’, H. Foppe (red.), *In Den Haag geschied. 750 jaar in verhalen en beschouwingen*, Den Haag 1998, pp. 213-236
- H. Crouch, *The army and politics in Indonesia*, Ithaca, N.Y., 1988 (1978)
- H. Crouch, ‘Another look at the Indonesian “coup”’, *Indonesia*, nr. 15 (April 1973), pp. 1-20
- Th.W. Crul, *Het huwelijk bij de ethnologische oervolken* (diss.), Leiden 1942
- Th.W. Crul, *Hoe de vrede te winnen. Politiek-geografische beschouwingen over Duitsland en Europa*, Enschede 1945
- B. Dahm, *History of Indonesia in the Twentieth Century*, London etc. 1971
- A.C.A. Dake, *In the spirit of the Red Banteng. Indonesian communists between Moscow and Peking 1959-1965*, The Hague/Paris 1973

- R. Deacon, *A History of the Chinese Secret Service*, London 1974
- J. Deshpande, *Indonesia. The Impossible Dream. United States and 1958 Rebellion*, New Delhi 1981
- E.M. Dew, *The Trouble in Suriname, 1975-1993*, New York 1994
- G. Dogger, *De vierkante maan*, Amsterdam 1985
- Ch.L.J.F. Douw van der Krap, *Contra de swastika. De strijd van een onverzettelijke Nederlandse marineofficier in bezet Europa, 1940-1945*, Bussum 1981
- W. Drees, *Zestig jaar levenservaring*, Amsterdam 1963²
- Th.C. Droogh, *De koelie wordt toean*, Voorhout 1959
- P.J. Drooglever/M.J.B. Schouten (ed.), *Officiële bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen XVI, XX*, 's-Gravenhage 1991-1996
- F.J.F.M. Duynstee, *Nieuw-Guinea als schakel tussen Nederland en Indonesië*, Amsterdam 1961
- F. van Egmond, *Wie is wie in Nederland 1984-1988*, Den Haag 1984
- H. Ehmke, *Mittendrin. Von der Großen Koalition zur Deutschen Einheit*, Hamburg 1996
- K. Eichner/A. Dobbert, *Headquarters Germany. Die USA-Geheimdienste in Deutschland*, Berlin 1997
- D. Engelen, *Geschiedenis van de Binnenlandse Veiligheidsdienst* (diss.), 's-Gravenhage 1995
- D. Engelen, *Inlichtingendienst Buitenland. Een institutioneel onderzoek naar de Buitenlandse Inlichtingendienst/Inlichtingendienst Buitenland (1946-1996)*, 's-Gravenhage 1996
- Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945, *Verslag houdende uitkomsten van het onderzoek III, IV, VI, VII*, 's-Gravenhage 1950-1950-1952-1955
- G.H. von Faber, *Oud Soerabaia. De geschiedenis van Indië's eerste koopstad van de oudste tijden tot de instelling van den gemeenteraad*, Soerabaia 1931
- G.H. von Faber, *Er werd een stad geboren... De wordingsgeschiedenis van het oudste Soerabaja*, Soerabaja 1953
- R. Faligot, *Les éminences grises*, Paris 1992
- R. Faligot & R. Kauffer, *The Chinese Secret Service*, London 1989
- H. Feith, *The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia*, Ithaca, N.Y., 1962
- H. Feith, *The Wilopo Cabinet, 1952-1953; a Turning Point in Post-Revolutionary Indonesia*, Ithaca, N.Y., 1958
- H. Feith/L. Castles (ed.), *Indonesian Political Thinking 1945-1965*, Ithaca/London 1970
- R.H. Fifield, *The Diplomacy of Southeast Asia: 1945-1958*, New York 1958
(*Papers on the Foreign Relations of the United States 1948*, vol. III, Washington D.C. 1974
(*Papers on the Foreign Relations of the United States 1955-1957*, volumes XVI en XXI, Washington D.C. 1990

- (*Papers on the Foreign Relations of the United States 1961-1963*, volume XXIII, Washington D.C. 1994)
- W.H. Frederick, *Visions and Heat: The Making of the Indonesian Revolution*, Athens, Ohio, 1989
- V. Freijser, 'Co Brandes en de "Nieuwe Haagsche School"', *Jaarboek Die Haghe 1985*, pp. 142-191
- P. F. Gardner, *Shared Hopes – Separate Fears. U.S.-Indonesian Relations*, Boulder, Colorado, 1997
- R. Gase, *Misleiding of Zelfbedrog. Het Nederlandse beleid ten aanzien van Nieuw Guinea*, Baarn 1984
- P.B.R. de Geus, *De Nieuw-Guinea kwestie. Aspecten van buitenlands beleid en militaire macht* (diss.), Leiden 1984
- B. Ghoshal, *Indonesian Politics 1955-59. The Emergence of Guided Democracy*, Calcutta/New Delhi 1981
- Gids van het Departement van Buitenlandse Zaken en de Buitenlandse Dienst*, 's-Gravenhage, diverse jaargangen
- L.J. Giebels en W. Molenaar (red.), *Integratie in een multiculturele samenleving*, Breda 1998
- A. van der Gouw, *Alias Teixeira*, Utrecht 1968
- B. de Graaff, 'BVD-Dossiers. NS-Dagtochtje naar het nieuwe BVD-gebouw?', *NHG-Nieuws*, jg. 1 nr. 2 (juli 1994), pp. 2-3
- B. de Graaff, 'Dissertatie over BVD een gewoon proefschrift?', *NISA-Nieuwsbrief*, jg. 4 nr. 3 (herfst 1995), pp. 14-20
- B. de Graaff, 'Openbaarheid krijg je niet cadeau', J.R. Creutzberg/J.A. Louwerse (red.), *Proceedings 7e Dag van het Document, 19 mei 1998*, Groningen 1998, pp. 63-70
- B. de Graaff, *Schakels naar de vrijheid. Pilotenhulp in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog*, 's-Gravenhage 1995
- B. de Graaff en C. Wiebes, *Gladio der Vrije Jongens. Een particuliere geheime dienst in Koude Oorlogstijd*, Den Haag 1992
- S. De Gramont, *The Secret War. The story of international espionage since World War II*, New York 1963
- W. Gunnewegh & H. Uilenbroek, *Spion van het Koninkrijk*, Amsterdam 1974
- P.S. van 't Haaff/M.J.C. Klaassen, *Gedenkboek Adelborsten-opleiding te Willemsoord 1854-1954*, Bussum 1954
- A. Haakmat, *De revolutie uitgeleden. Politieke herinneringen*, Amsterdam 1987
- M. Haenen en H. Buddingh', *De Danser. Hoe de drugshandel Nederland veroverde*, Amsterdam/Antwerpen 1994
- G. Hagelstein, *De parlementaire commissies* (diss.), Groningen 1991
- Handelingen der Staten-Generaal*
- H.J.A. Hansen, *Luns, Drees, De Quay, Marijnen, Cals over Luns*, Hilversum 1967

- L. Hartog, *Officieren achter prikkeldraad 1940-1945. Nederlandse militairen in Duitse krijgsgevangenschap*, Baarn 1983
- K.R. Hazenberg e.a. (red.), *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*, Wassenaar 1995
- D. Hellema, 1956. *De Nederlandse houding ten aanzien van de Hongaarse revolutie en de Suezcrisis*, Amsterdam 1990
- M. Herman, *Diplomacy and Intelligence*, Diplomatic Studies Programme Discussion Paper nr. 39, z.pl. 1998
- S.M. Hersh, *The Samson Option. Israël, America and the Bomb*, London 1991
- Ch. Higham, *American Swastika*, Garden City, N.Y., 1985
- F. Hirschland, *Dossier Moengo '290 uur', 's-Gravenhage* 1993
- M. Hisschemöller, *Het Nederlands belang. Denken en handelen op de Ministeries van Economische Zaken en Financiën met betrekking tot de dekolonisatie van Indonesië tegen de achtergrond van de industrialisatie van Nederland 1945-1950* (doctoraalscriptie politicologie, Universiteit van Amsterdam), Haarlem 1981
- H.J. Hoffenaar, *M.R.H. Calmeyer. Herinneringen. Memoires van een christen, militair en politicus* (diss.), Leiden 1997
- R.E. van Holst Pellekaan, I.C. de Regt, J.F. Bastiaans, *Patrouillieren voor de Papoea's: de Koninklijke Marine in Nederlands Nieuw-Guinea* (2 delen), Amsterdam 1989-1990
- J. Hughes, *Indonesian Upheaval*, New York 1967
- T. Huys, *In opdracht van Hare Majesteit. Diplomaat in crisistijd*, Weert 1994
- The International Who's Who 1996-1997*, London 1996
- E.M.Ch.M. Jansen, *Uit de geschiedenis van Wassenaar*, Den Haag 1972
- E.M.Ch.M. Jansen/R. van Lit, *Wassenaar in woord en beeld*, Wassenaar 1992
- M. Jansen en J.K. de Vree, *The Ordeal of Unity. The politics of European integration 1945-1985*, Bilthoven 1985
- M.W. Jensen en G. Platje, *De MARID. De Marine Inlichtingendienst van binnenuit belicht*, Den Haag 1997
- L.K. Johnson en A. Freyberg, 'Ambivalent Bedfellows: German-American Intelligence Relations, 1969-1991', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 10 nr. 2 (Summer 1997), pp. 165-179
- H.P. Jones, *Indonesia: The Possible Dream*, New York 1971
- J.J.P. de Jong, *Diplomatie of strijd. Het Nederlandse beleid tegenover de Indonesische revolutie 1945-1947* (diss.), Amsterdam 1988
- L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog I, VII, Xa*, Den Haag 1969-1976-1980
- A.A. de Jonge, *Crisis en critiek der democratie. Anti-democratische stromingen en de daarin levende denkbeelden over de staat in Nederland tussen de wereldoorlogen* (diss.), Utrecht 1982
- J.W. Jongedijk, *De ridderlijke orden in Nederland*, Zaltbommel 1965

- L.M.H. Joosten, *Katholieken & Fascisme in Nederland 1920-1940* (diss.), Utrecht 1982
- T. Kaarstad, *De Danske Ministerier 1953-1972*, København 1992
- J. de Kadt, 'Sal Tas', *Tirade*, jg. 20 (1976), pp. 412-428
- A.R. & G.McT. Kahin, *Subversion as Foreign Policy. The Secret Eisenhower and Dulles Debauch in Indonesia*, New York 1995
- G.McT. Kahin, *The Asian-African Conference, Bandung, Indonesia, April 1955*, Ithaca, N.Y., 1956
- G.McT. Kahin (ed.), *Major Governments of Asia*, Ithaca, N.Y., 1963²
- G.McT. Kahin a.o., *Basic information on Indonesia*, Djakarta 1953
- K. Kalkman, 'Het einde van de IDB', Buro Jansen & Janssen, *Opening van zaken. Een ander BVD jaarverslag*, Amsterdam 1993, pp. 93-107
- J.G. Kikkert, *De wereld volgens Luns*, Utrecht 1991
- F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten*, Den Haag 1993
- F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement*, Den Haag 1995
- Ph. Knightley, *The Second Oldest Profession. The Spy as Bureaucrat, Patriot, Fantasist and Whore*, London/Sydney 1986
- P. Koedijk, J. Linsen en D. Engelen (red.), *Verspieters voor het vaderland. Nederlandse spionage voor, tijdens en na de Koude Oorlog*, Den Haag 1996
- M. Kranenburg en K. van der Malen, *Het tijdperk Lubbers 1982-1994*, Rotterdam 1994
- A. Krock, *Memoirs. Intimate recollections of twelve American Presidents from Theodore Roosevelt to Richard Nixon*, London 1968
- J.M. van der Kroef, *Indonesia since Sukarno*, Singapore 1971
- J.M. van der Kroef, 'Origins of the 1965 Coup in Indonesia: Probabilities and Alternatives', *Journal of Southeast Asian Studies*, vol. 3 nr. 2 (September 1972), pp. 277-298
- T. Krogh, *Anslag mod Statens Sikkerhed. Efterretningssagerne 1969-71*, København 1971
- Oey Hong Lee, *Indonesian Government and Press during Guided Democracy* (diss.), Zug 1971
- David Leigh, *The Wilson Plot. How the Spycatchers and their American Allies tried to overthrow the British Government*, New York 1988
- J. van Lieshout, *De aal van Oranje. Een biografie van Pater 'Lodewijk' Bleijs (1906-1945)*, Venlo 1988
- L. Ligtenberg/B. Polak, *Een geschiedenis van Propria Cures 1890-1990*, Amsterdam 1990
- Hong Liu, 'Constructing a China Metaphor: Sukarno's Perception of the PRC and Indonesia's Political Transformation', *Journal of Southeast Asian Studies*, vol. 28, nr. 1 (March 1997), pp. 27-46

- P.G.H. Maalderink, *De Militaire Willems-Orde sedert 1940*, z.pl. 1982
- P.F. Maas, *Kabinetformaties 1959-1973*, Den Haag 1982
- J.A.C. Mackie, *Konfrontasi. The Indonesia-Malaysia Dispute 1963-1966*, London etc. 1974
- W. Madsen, *Data Privacy Matters. A Collection of Papers and Articles by Wayne Madsen*, Arlington 1996
- T. Mangold, *Cold Warrior. James Jesus Angleton: The CIA's Master Spy Hunter*, New York 1991
- B. May, *The Indonesian Tragedy*, London etc. 1978
- A.-B. Menashe, *Profits of War. Inside the Secret U.S.-Israeli Arms Network*, New York 1992
- C.C. Menges, *Inside the National Security Council. The True Story of the Making and Unmaking of Reagan's Foreign Policy*, New York 1988
- K.-U. Merz, *Kalter Krieg als antikommunistischer Widerstand. Die Kampfgruppe gegen Unmenschlichkeit 1948-1959*, München 1987
- L.A.V. Metzmaekers, *Alfred Mozer. Hongaar, Duitser, Nederlander, Europeaan*, [s-Gravenhage 1970]
- R. van Meurs, *De BVD. Samenzweringen tegen ambtenaren, studenten, journalisten, dominees en andere democraten*, Amsterdam 1978
- H. Meijer, *Den Haag-Djakarta. De Nederlands-Indonesische betrekkingen 1950-1962*, (diss.) Utrecht 1994
- Ministerie van Algemene Zaken, *Inventaris van de archieven van de commissie van coördinatie van de inlichtingen- en veiligheidsdiensten en de subcommissie Buitenland 1949-1955*, Den Haag 1995
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Ontwikkelingen op het gebied van de binnenlandse veiligheid. Taakstelling en werkwijze van de BVD*, Den Haag 1992
- Ministerie van Binnenlandse Zaken, *Een boekje open over de BVD*, Den Haag 1993
- Ministry of Foreign Affairs, Republic of Indonesia, *Subversive Activities in Indonesia: The Jungslager and Schmidt Affair*, Djakarta 1957
- W.L. Minnick, *Spies and Provocateurs. A Worldwide Encyclopedia of Persons Conducting Espionage and Covert Action, 1946-1991*, Jefferson, N.C./London 1992
- R. Mortimer, *Indonesian Communism under Sukarno. Ideology and Politics, 1959-1965*, Ithaca/London 1974
- J. Mossman, *Rebels in Paradise. Indonesia's Civil War*, London 1961
- A. Mozer, 'Niemandland 1949. Politiek in Duitsland – Duitse politiek', *Socialisme en Democratie*, jg. 6 nr. 3 (1949), pp. 145-155
- A. Mozer-Ebbinge en R. Cohen (red.), *Alfred Mozer. 'Gastarbeider' in Europa*, Zutphen 1980
- G. Mulder en P. Koedijk, *Léés die krant. Geschiedenis van het naoorlogse Parool*, Amsterdam 1996²
- H. Mulder, *Kunst in crisis en bezetting. Een onderzoek naar de houding van de Nederlandse kunstenaars in de periode 1930-1945*, Utrecht/Antwerpen 1978

- E. Munter, B. Naarden en T. Witte, *Voorzichtig en met mate. De betrekkingen van Nederland met de Sovjetunie (1942-1991)*, Amsterdam 1992
- D.E. Murphy, S.A. Kondrashev and G. Bailey, *Battleground Berlin. CIA vs. KGB in the Cold War*, New Haven/London 1997
- Nederland's Adelsboek*, diverse jaargangen
- Nederland's Patriciaat*, diverse jaargangen
- M. Nishihara, *The Japanese and Sukarno's Indonesia. Tokyo-Jakarta Relations 1951-1966*, Honolulu 1970
- North Atlantic Treaty Organisation, *NATO HANDBOOK*, Brussels 1992
- N. Notosusanto/I. Saleh, *The coup attempt of the 'September 30 Movement' in Indonesia*, Djakarta 1968
- G.J. van Ojen, *De Binnenlandse Strijdkrachten* (twee delen), 's-Gravenhage 1972
- W. Oltmans, *Liegen tegen Beatrix*, Breda 1996
- W. Oltmans, *Memoires 1953-1957*, Baarn 1986
- W. Oltmans, *Memoires 1957-1959*, Baarn 1987
- W. Oltmans, *Memoires 1959-1961*, Baarn 1988
- W. Oltmans, *Memoires 1961*, Baarn 1989
- W. Oltmans, *Memoires 1961-1963*, Baarn 1997
- W. Oltmans, *Persona Non Grata*, Breda 1996² (1994)
- W. Oltmans, *Den vaderland getrouwe. Uit het dagboek van een journalist*, Utrecht 1973
- W.L. Oltmans, *De verraders*, Utrecht 1968
- W. Oltmans, *Mijn vriend Soekarno*, Utrecht 1995
- V. Ostrovsky en C. Hoy, *By Way of Deception. The Making and Unmaking of a MOSSAD Officer*, New York 1990
- L. Palmier, *Indonesia and the Dutch*, London 1962
- H.L. van der Pauw, *De Actualisten. De kinderjaren van het georganiseerde fascisme in Nederland 1923-1924*, Amsterdam 1987
- R. Payne, *MOSSAD. Israël's most Secret Service*, London 1990
- F. Peeters, *Gezwoven vrienden. Het geheime bondgenootschap tussen Nederland en Israël*, Amsterdam/Antwerpen 1997
- C.L.M. Penders, *The Life and Times of Sukarno*, London 1974
- C.L.M. Penders (ed.), *Milestones on my Journey. The Memoirs of Ali Sastroamidjoyo, Indonesian Patriot and Political Leader*, St. Lucia 1979
- C.L.M. Penders/U. Sundhausen, *Abdul Haris Nasution. A Political Biography*, St. Lucia 1985
- J. Planchais, 'De opstand van de weifelaars', A.F. Manning e.a. (red.), *Onze jaren. De wereld na 1945. Deel III*, Amsterdam 1975, pp. 1571-1577
- M. van der Plas, *Luns: ik herinner mij*, Leiden 1974
- Th. Powers, *The Man Who Kept the Secrets*, New York 1979

- J. Prados, *Presidents' Secret Wars. CIA and Pentagon covert operations from World War II through Iranscam*, New York 1986
- PSP, *De BVD en de Inlichtingendiensten. Over spionnen en de democratie*, Amsterdam 1983
- L.A. Puntila, *The Political History of Finland 1809-1966*, Helsinki 1975
- J. Ranelagh, *The Agency. The Rise and Decline of the CIA*, New York 1987
- D. Raviv and Y. Melman, *Every Spy a Prince: The Complete History of Israel's Intelligence Community*, Boston 1990
- M. Redfearn (met R.J. Aldrich), 'The Perfect Cover: British Intelligence, the Soviet Fleet and Distant Water Trawler Operations, 1963-1974', *Intelligence and National Security*, vol. 12 nr. 3 (July 1997), pp. 166-177
- J.M. Reinhardt, *Foreign Policy and National Integration: The Case of Indonesia*, New Haven, CT, 1971
- E. Reydon, *Spion voor de NAVO*, Amsterdam 1967
- J.T. Richelson and D. Ball, *The Ties That Bind*, Boston 1990
- M.C. Ricklefs, *A History of Modern Indonesia, c. 1300 to the present*, London/Basingstoke 1981
- Chr. Robbins, *Air America*, New York 1985
- J.E. Rocamora, *Nationalism in Search of Ideology: The Indonesian Nationalist Party, 1946-1965*, Quezon City 1975
- O.G. Roeder/M. Mahmed (comp.), *Who's Who in Indonesia*, Singapore 1980
- P. Rijkens, *Handel en Wandel. Nagelaten gedenkschriften 1888-1965*, Rotterdam 1965
- S. Santen, *iAdiós Compañeros! Politieke herinneringen*, Amsterdam 1974
- S. Santen, *Dapper zijn omdat het goed is. Brieven uit de cel*, Amsterdam 1993
- J. Sariman, *De Decembermoorden in Suriname: verslag van een ooggetuige*, Bussum 1983
- J.L. Schippers, *Zwart en Nationaal Front. Latijns georiënteerd rechts-radicalisme in Nederland (1922-1946)* (diss.), Amsterdam 1986
- E. Schlereth/B.D. Bintang, *Indonesien: Analyse eines Massakers*, Frankfurt 1979
- H.J.C.G. Schmidt, *In de greep van Soekarno. Achtergronden van een proces tegen een Nederlander*, Leiden 1961
- E. Schmidt-Eenboom, *Der Schattenkrieger. Klaus Kinkel under der BND*, Düsseldorf 1995
- E. Schmidt-Eenboom, *Schnüffler ohne Nase. Der BND: die unheimliche Macht im Staate*, Düsseldorf 1993
- B. Schoemaker/J.A.M.M. Janssen (red.), *In de schaduw van de Muur. Maatschappij en krijgsmacht rond 1960*, Den Haag 1997
- I. Schöffers, 'Sal Tas', J. Charité (red.), *Biografisch Woordenboek van Nederland III*, 's-Gravenhage 1989, pp. 580-582
- C.M. Schulten, *Jhr. P.J. Six RMWO (1895-1986). Amsterdammer en Verzetsstrijder*, Nijmegen 1987

- C. Schuurings, *Roeslan Abdulgani. De man die bleef*, Breda 1995
- P.D. Scott, 'The two Indonesias and the two Americas', *Lobster*, nr. 35 (Summer 1998), pp. 2-7
- P.D. Scott, 'The United States and the Overthrow of Sukarno, 1965-1967', *Pacific Affairs*, vol. 58 nr. 2 (Summer 1985), pp. 239-264
- P.D. Scott en J. Marshall, *Cocaine Politics. Drugs, Armies, and the CIA in Central America*, Berkeley 1991
- S. Shpiro, *Guarding the Guards – Parliamentary Control of the Intelligence Services in Germany and Britain*, Sankt Augustin 1997
- G.P. Shultz, *Turmoil and Triumph. My Years as Secretary of State*, New York 1993
- Chr. Simpson, *Blowback. America's Recruitment of Nazis and Its Effects on the Cold War*, London 1988
- J.B. Smith, *Portrait of a Cold Warrior*, New York 1976
- H. Speyer, *Nederlanders in bezet gebied en in Londen 1940 – 1945*, Amstelveen, 1992
- R. Steenhorst en F. Huis, *Joseph Luns*, Amsterdam 1986
- R.J.J. Stevens, 'Manipulatie van informatie? De rol van de Nederlandse militaire inlichtingendienst in Indonesië ten tijde van het Nederlands-Indonesische conflict 1945-1949', *Politieke Opstellen*, nr. 11-12, Nijmegen 1992, pp. 149-168
- P. Stuart, 'De wereld in 1956 en het Nieuwsblad van het Noorden', *Een gegeven jaar; verzameling opstellen aangeboden aan Han Baudet ter gelegenheid van zijn 25-jarig ambtsjubileum*, Groningen 1981, pp. 183-196
- Suharto, *Mijn gedachten, woorden en daden. Autobiografie*, Franeker 1991
- U. Sundhausen, *The Road to Power. Indonesian Military Politics 1945-1967*, Kuala Lumpur etc. 1982
- S. Tas, *De Koude Vrede*, Amsterdam 1954
- S. Tas, *Wat mij betreft*, Baarn 1970
- A. Teeuw, *Het conflict met Indonesië als spiegel voor Nederland*, Den Haag/Bandung 1956
- G. Teitler en C. Homan (red.), *Het Korps Mariniers, 1942 – heden*, Amsterdam/Dieren 1985
- C.S. Telders e.a., *Levensbeschrijving van prof. mr. B.M. Telders*, 's-Gravenhage 1972
- A.G. Theoharis (ed.), *A Culture of Secrecy. The government versus the people's right to know*, Lawrence, Kansas, 1998
- E. van Thijn, *Dagboek van een onderhandelaar, 25 mei – 11 november 1977*, Amsterdam 1978
- K. Toornstra, *Van onderwijzer tot burgemeester*, Apeldoorn 1972
- B.H. Tovar, 'The Indonesian Crisis of 1965-1966: A Retrospective', *International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, vol. 7 nr. 3 (Fall 1994), pp. 313-338
- The Tower Commission Report*, New York 1987
- J. van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: "De Nederlanders hebben ons altijd verkeerd getaxeerd"', *Vrij Nederland*, 10/03/73

- J. van Tijn, 'Ruslan Abdulgani: Indonesië is nu misschien te nuchter', *Vrij Nederland*, 24/03/73
- E. Verhey en G. van Westerloo, *Het legergroene Suriname*, Amsterdam 1983
- D. Verkijk, *Van pantservuist tot pantservest. Zestig jaar (on)journalistieke ervaringen*, Nieuwegein 1997
- F. Visser, *De bezetter bespied 1940-1945. De Nederlandse Geheime Inlichtingendienst in de Tweede Wereldoorlog*, Zutphen 1983
- M. Wagenaar, *De Rijksvoorlichtingsdienst. Geheimhouden, toedekken en openbaren* (diss), Den Haag 1997
- W.F. Wertheim, *Indonesian Society in Transition*, The Hague 1956
- N. West, *G.C.H.Q. The Secret Wireless War 1900-86*, London 1987
- H.B. Westerfield, 'America and the World of Intelligence Liaison', *Intelligence and National Security*, vol. 11 nr. 3 (July 1996), pp. 523-560
- M.F. Westers, *Mr. D.U. Stikker en de na-oorlogse reconstructie van het liberalisme in Nederland*, Amsterdam 1988
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (red.), *Voor de eenheid van beleid. Beschouwingen ter gelegenheid van vijftig jaar Ministerie van Algemene Zaken*, 's-Gravenhage 1987
- Who's Who in the Netherlands 1962/1963*
- Wie is dat?*, diverse uitgaven
- C. Wiebes & B. Zeeman (ed.), *Indonesische dagboeknotities van dr. H.N. Boon 1946-1949*, Houten 1986
- F. Wielenga, 'Alfred Mozer: Europeaan en democraat', M. Krop e.a. (red.), *Het twaalfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1991, pp. 135-164
- F. Wielenga, 'Alfred Mozer', J. Charité en A.J.C.M. Gabriëls, *Biografisch Woordenboek van Nederland IV*, 's-Gravenhage 1994, pp. 343-345
- F. Wielenga, 'Alfred Mozer und die deutsch-niederländischen Beziehungen', W. Mühlhausen u.a. (Hrsg.), *Grenzgänger. Persönlichkeiten des deutsch-niederländischen Verhältnisses. Horst Lademacher zum 65. Geburtstag*, München 1998, pp. 215-229
- F. Wielenga, 'Buitenlandse politiek als splijtzwam. PVDa en SPD in de vroege jaren vijftig', *Socialisme en Democratie*, jg. 44 nr. 6 (juni 1987), pp. 193-199
- D. Wise/Th.B. Ross, *The Invisible Government*, New York 1965
- B. Woodward, *Veil. The Secret Wars of the CIA 1981-1987*, New York etc. 1987
- P. Wright & P. Greengrass, *Spycatcher. The Candid Autobiography of a Senior Intelligence Officer*, New York 1988
- H. van Wijnen, *De prins-gemaal. Vogelvrij en gekooid*, z.pl. 1992
- G.R. Zondergeld, *Een kleine troep vervuld van haat. Arnold Meijer & het Nationaal Front*, Houten 1986
- J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam/Antwerpen 1992

Persoonsindex

- Aarden, J.M. 230
Abdulgani, H.R. 129-138, 140, 141, 143-150, 154-158, 168, 169, 170, 175, 177-179, 201-203, 206-210, 238-240, 242, 446, 448, 452, 453, 463, 464
Adenauer, K. 76, 77, 80-83, 87, 90, 94, 102, 104-106, 220, 436
Agt, A.A.M. van 238, 242, 289, 305, 307, 310, 312, 313, 342, 360, 474
Agung, Ide Anak Agung Gde 140, 142, 145, 155
Alkemade, F.H. 353, 354, 362, 389
Allewijn, D. 403, 404
d'Ancona, H. 11
Andersen, R.E. 326, 327
Andriessen, J.E. 380
Angleton, J.J. 274, 275, 278, 481
Arafat, Y. 479
Arnold, K. 80, 436
Asch, G. van 357, 369, 393, 394, 397, 398, 403, 404, 481
Assad, Hafez-al 256
Asser, J.R. 35

Baal, J. van 128
Baars, J.A. 66-69, 117, 433
Bakker, J.A. 23, 121, 132-134, 137, 139, 140, 142, 143, 145, 147, 149-152, 155, 159-161, 170-173, 175, 177, 179, 182, 201, 203, 205-207, 209, 210, 211, 214, 220, 232-238, 240, 242, 291, 412, 415, 446, 468
Bane, H.T. 333-336, 478
Barkman, C.D. 326
Beatrix, Prinses, later: Koningin 153, 239, 351
Beckers-de Bruijn, M.B. 400, 401, 405, 406
Bedell Smith, W. 138
Beek, R. ter 381-383
Beel, L.J.M. 43-46, 69, 96, 100, 102, 103, 166

Beelaerts van Blokland, jhr. E.S.B.Th. 203
Beermann, V. 430
Beernink, H.K.J. 222
Bekker, H.J. 429
Ben Barka, M. 98
Bennett, H.C. 190
Berg, W. van den 369
Bergh, H. van den 308
Bernhard, Prins 35, 100, 174, 210, 211, 240, 275
Beugel, E.H. van der 154, 160
Beyen, J.W. 128
Bieger, K.S. 135
Biesheuvel, B.W. 228, 245, 249, 250, 252, 264, 281
Bishop, M. 364, 366
Blaauw, J.D. 339
Blake, G. 278, 320, 343
Blicck, P.A. de 32, 424
Blom, N.S. 154
Boelganin, N.A. 146
Boer, B.B. de 469
Boer, W.P.L.G. de 265, 266
Boetzelaer, E.O. baron van 209
Boetzelaer, G.L.O. baron van 356, 357, 393, 397, 481
Boetzelaer van Oosterhout, C.G.W.H. baron van 427
Bok, M. de 399
Bolkestein, F. 386
Bomers, H. 481
'Bond, J.' 120, 215, 356
Boon, H.N. 59, 89, 91, 96, 127, 226
Booy, A. de 108
'Boris' 119
Borssum Buisman, G.A. van, R.M.W.O. 215, 429
Bos, D. 187
Bos, E. 266

PERSOONSINDEX

- Bos, H. 119, 200, 219-221, 223-225, 227, 231, 232, 234, 247-250, 255, 331, 469
 Bosch van Drakenstein, jhr. H.P.J. 102
 Bortse, R. 369
 Bouman, H.A. 124
 Bouman-Van den Berg, M.S. 124
 Boumendjel, A. 97, 98
 Bourguiba, H. 97, 98
 Bouterse, D.D. 302, 362-371, 482, 483
 Bowe, M.D. 337
 Boyd, W.E. 337
 Brandes, C. 39
 Brandt, W. 259, 260
 Brantjes, K.W.M. 113
 Brentano, H. von 82, 104, 146
 Bril, J.I. 68, 69
 Brink, C.H. van 57, 58, 60
 Brinkman, L.C. 374, 385, 401
 Broek, H. van den 357, 362, 370, 380, 382
 Bruggeman, J.G. 469
 Brugsma, W.L. 137, 148, 443
 Bruins, J.W.A. 429
 Brunswijk, R. 369
 Burgess, G. 343
 Bylandt, W.F.L. graaf van 125
- Calkoen, A.F. 114, 184
 Calmeyer, M.R.H. 172
 Cals, J.M.L.Th. 209, 242
 Carrell, R. 74
 Casey, W. 357, 481
 Castro, E.F. 369
 Castro, F. 213, 364, 366
 Cerra, R.L. 338
 Chin A Sen, H. 363, 369
 Christopher, W. 479
 Chroestsjov, N.S. 96, 146, 157, 184, 211
 Church, F. 333
 Clark, W. 367
 Cornelissen de Beer, G.D. 54, 55, 197, 215, 430
 Coté, K. 258
 Cram, C.W. 275, 328, 330, 332
 Crul, Th.W. 40, 41, 55, 56, 62, 73, 76, 89-91, 105, 191, 192, 195-197, 199, 200, 205-207, 209-211, 213-217, 219-224, 227, 231-233, 235, 242, 246, 248, 251, 255, 266, 276, 326-328, 330, 331, 341, 412, 415
 Cumming Jr., H.S. 453
- Daalder, E.J. 22
 Dahlem, F. 91
 Dales, I. 378, 380-382, 405
 Daniëls, W.A.A.M. 58
 Deinum, H. 39
 Delseny, R. 274
 Dertinger, G. 91
 Diepeveen, W.J. 63, 432, 433
 Djuanda 155, 178
 Docters van Leeuwen, A. 378-380
 Doeveren, P.G.H. van 469
 Dolman, D. 313, 314
 Donker, L.A. 141
 Donovan, W. 481
 Drankov, V.D. 185
 Drees, W. 45, 46, 49, 51, 55, 62, 69, 73, 77, 81-83, 87, 90, 91, 96, 102-104, 106, 122, 138, 141, 148, 226, 259, 462
 Driebeek, P.J.M. 43-48, 56, 76, 102, 103, 415, 427, 428
 Drost, P.N. 150, 151
 Dulles, A.W. 171
 Dulles, J.F. 138, 139, 161, 163, 165, 166, 168, 169, 174, 361, 456
 Dulm, J.F. van 261
 Dusseldorp, P.H. van 63, 64, 432, 444
 Dutman, J.W. 312
 Duijn, P.J. 382, 485
 Dijckmeester, F.Th. 58
 Dijkstal, H. 401, 420
- Eden, Sir Anthony 156
 Eindhoven, L. 51, 107, 108, 321, 322, 324, 330, 425, 433
 Eisenhower, D.D. 143, 166, 182, 184, 232, 458
 Ekker, D. 152, 153, 450
 Ekris, J.A.H. van 64
 Enders, Th. 366
 Endt, F. 443, 460
 Engelen, D. 271, 317, 327, 328, 375, 396, 408, 413, 427, 475, 477, 484
 Engwirda, M. 373
 Erhard, L. 82
 Es, A. van 374
 Eschauzier, H.F. 60
 Eijkern, W.J. van 283
- Faisal II, Koning 332
 Farrell, J.T. 98

PERSOONSINDEX

- Fendig, Ph.F. 336
 Filet, E.C. 447
 Fock, C.L.W. 12, 32, 34, 35, 37, 40, 42-44, 46-51, 53, 57, 62, 65, 73, 84, 86-88, 91, 91, 102, 103, 109, 183, 209, 425, 427, 461
 Fockema Andreae, W.H. 49, 51, 126, 127
 Franco y Bahamonde, F. 95
 Freeman Matthews, H. 138
 Frinking, A.B.M. 307, 310
 Fruin, J.A. 43
- Gaay Fortman sr., W.F. de 283
 Galor, N. 369
 Garnier, J.P. 323
 Gasperi, A. de 85
 Gast, G. 339
 Gaulle, Ch. de 95, 97, 441
 'Geerlings' 461
 Geertsema, W.J. 228-230, 237, 238
 Gehlen, R. 90, 338, 481
 Gerbrands, P.R. 61, 274-278, 324, 331
 Goedhart, F. 199, 226
 Goes, jkvr. H. van der 60, 61
 Goes van Naters, jhr. M. van der 198
 Golob, A. 186, 187
 Golytsin, A. 274-277, 473
 Gomulka, W. 93
 Gortzak, H. 46
 Goudsmit, A. 230
 Gouw, A.F.V. van der 192
 Graaf, T. van de 14, 21, 485
 'Groeneweg' (zie Gunnewegh, W.C.J.)
 Gromyko, A. 191, 192
 Guillaume, G. 259, 471
 Gunnewegh, W.C.J. ('Groeneweg') 112, 113, 115, 187, 190, 282, 443
- Hagen, C.J. 120, 184, 192, 197, 215, 221, 223, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 254-259, 262, 263, 267, 271, 273, 276, 279, 283, 284, 289, 291, 293, 297, 298, 308, 331, 332, 335, 336, 341, 344, 389, 414, 415, 469, 475
 Hamel, L.A.R.J. van 57
 Hamengku Buwono IX, Sultan 161, 208
 Harahap, B. 140-142, 144, 161
 Hartog, H. 371, 399
 Harvey, W.K. 278
 Hatta, M. 130-132, 239
 Hawker, W. 364
 Hazelhoff Roelfzema, E., R.M.W.O. 406
- Heinrich, H.J.G.P. 314
 Helb, H.A. 186, 191
 Heldring, J.L. 188, 443, 460
 Hennessy, P. 420
 Herman, M. 420
 Herter, Chr. 169, 456
 Heijermans, H. 132
 Heyneker, L. 64
 Heijst, E. van 331
 Hiltermann, G.B.J. 270, 288
 Hirsch Ballin, E. 381, 382, 388
 Hirschfeld, H.M. 127
 Hirschland, F.R.H. 369, 370, 399
 Hitler, A. 76
 Hoebé, J.B.P. 429
 Hoekstra, R.-J. 361, 377, 378, 380, 382, 386-390, 393-406, 409, 423, 485, 487, 488
 Hof, M.W. van 't 244
 Hofstra, H.J. 150
 Hogewind, F.J.E. 263
 Holthe, jhr. E.J. van 427
 Hoof, H.A. 61
 Hoogendoorn, C. 39
 Hoop Scheffer, J.G.N. de 284
 Hope, Judge 340
 Horb, R. 364-366
 Horst, Th.A.M. van der 234-237
 Horton, J.R. 367
 Hulst, S. van 244
 Hulst, S.J. van 244
 Hussein, S. 382, 383
- Isman 155, 170
 Italianer, F. 291
 Ittersum, G.E. baron van 125, 136
- Jager, L. de ('Jagers') 10, 12, 18, 23, 55, 114, 115, 184, 187-193, 196, 197, 199, 227, 242, 262, 286, 326, 327, 414, 415, 419, 459, 461
 'Jagers' (zie Jager, L. de)
 'James, J.' 68
 Johannes XXIII, Paus 80, 105
 Jones, H.P. 163
 Jong, J. de 427
 Jong, P.J.S. de 178, 213, 219-221, 223, 224, 228-231, 233-237, 242, 247, 249, 250, 269, 272, 374, 418, 467, 468
 Jonge, W.A.H. de 330, 331
 Jongsma, L. 291, 293, 298-300, 302, 303,

PERSOONSINDEX

- 305-311, 314-317, 336, 345, 349, 375, 392,
415, 466, 475
Jonkman, J.A. 174
Josephus Jitta, O.W.S. 102
Juan, Don 58
Juan Carlos, Koning 58
Juliana, Koningin 49, 142, 178, 203, 224,
240, 247, 250
Jungschläger, L.N.H. 123, 124, 141, 142, 445
- Kadt, J. de 98
Kaminsky, M.I. 190
Kasantaroeno, J. 369
Kaub, O.A. 113
Kekkonen, U. 96
Kennedy, J.F. 174, 175, 178, 184, 203, 207,
451, 469
Kennedy, R.F. 178
Kent, S. 331
Kernkamp, W.J.A. 128
Khadaffi, M. al 366
Khan, A.Q. 352
Kieft, J. van de 141
Kielstra, J.M. 54, 55, 57, 61, 81, 112, 193-195,
197, 325, 414, 415, 430
Kimche, D. 120, 347
Kinkel, K. 339
Kist, F.J. 70, 96, 102, 172, 183, 184, 193-
196, 200, 219, 220
Kist, J.H. 231
Klaauw, C.A. van der 291
Kleffens, E.N. van 33-35, 427
Kloos, C. 256
Kloppenburger, R.E. 311, 317, 337
Kluiters, F. 484
Knaap, Th.J. van der 191
Knulst, C. 58
Koedijk, P. 153
Koelermij, F. 392, 394, 395, 406
Koets, P.J. 179, 239, 240
Koeznetsov, P.T. 185
Kohl, H. 339, 420
Kohnstamm, M. 89, 90
Kok, W. 13, 16, 398, 423
Koning, H. 407
Koning, J. de 378
Konijnenburg, E. van 151
Kooij, J.M.J. 118
Koromilas, P.S. 317, 336
Koster, H.J. de 237, 249, 250
- Kraemer, H. 174
Krajenbrink, J. 375, 376
Krediet, K.J.F. 108
Krock, A. 174
Kruimink, F.E. ('Beer') 252, 255, 257, 260-
273, 278-281, 283, 287, 289, 291, 297-299,
302, 307, 308, 310, 312, 314, 316, 317, 334,
340, 353, 355, 360, 361, 373, 379, 415, 471
Kruls, H.J. 425, 427
Kuipers, A. 216, 219, 249, 268, 269, 275,
276, 331
Kwee Dijé Hoo 149-151, 157, 449
- Labouchere, C.B. 54, 55, 60, 61, 66, 69,
172, 173, 175, 193-195, 197, 242, 325-327,
414, 415, 433
Labouchere, G.Ch. 66
Ladd, W.C. 323, 324
Lak, W. 50
Lamping, A.Th. 60
Lankhorst, H.J. 227, 342
Lankhorst, P. 374, 376
Larive, J.G. 137
Larive, L.E. ('De Vries') 52-54, 64-69, 107,
110, 137, 183, 184, 192-195, 197, 200, 238,
414, 430, 461
Larive-Van Aken, C.M. 65, 433
Leenman, Ph. 281
Leerling, M. 298
Leeuwen, A.G. van 370
Legge, B.R. 133
Leimena, J. 202, 208
Lennep, jhr. E. van 60
Levine, M. 370
Liao Ho-shu 329
Lie Hok Thay 144, 147, 148, 448
Liefstinck, P.A. 46, 126
Linschoten, van 191
Lohman, A.M.G. 387
Louw, A. van der 306
Lovink, A.H.J. 59, 126, 127, 165-168
Lubbers, R. 360
Lubbers, R.F.M. 11, 12, 16, 238, 242, 310,
313, 315-317, 360-362, 371, 373, 376, 377,
379-383, 385-389, 391, 400-407, 409, 420
Lubbers, R.M. 360
Lubis, M. 147
Ludolph, J.L. 57, 430
Lumumba, P. 324, 333
Luns, J.M.A.H. 80, 82, 83, 121, 122, 138,

PERSOONSINDEX

- 141-144, 148-150, 153-155, 161-169, 171, 173,
174, 177, 179, 182, 189, 191, 192, 201, 205,
227, 232, 233, 237, 240, 242, 250, 291, 433,
445, 451, 458, 469
Luteyn, A.T.P. 74
Luijendijk, J. 67
Lynden, D.W. baron van 60, 256
Lynden, J.J.L. baron van 54, 60, 429
- Maarseveen, G.J. ('Hilterveen') 288, 289,
291, 298, 316
MacKinnon, M.W. (zie Makinen, M.W.)
Maclean, D. 343
MacMillan, H. 94, 95
Maeda, T. 130, 131
Makinen, M.W. 190, 460
Makmur, S.S. 144
Malik, A. 208, 209
Maloy, K.A. 337, 478
Mansholt, S.L. 83, 138
Manteuffel, H. von 90, 102
Mao Tse-toeng 98, 147
Maramis, M. 149, 151, 152, 154, 157, 159
Marcos, J. 369
Marselis, J.H. 298, 303, 308
Marshall, G.C. 85, 86
Martinot, H. 169, 239
Marijnen, V.S.M. 196, 200
Mason, G.B. 327, 328
Masselink, J.A. 124, 445
'Mata Hari' 356
McCone, J. 481
Mellema, J.T. 228
Melman, Y. 19, 424
Mendès-France, P. 94
Menges, C.C. ('constant menace') 367
Menzies, R.G. 166, 169
Merckelbach, J.P.M.H. 241, 409, 474, 485
'Mesman' 188
Meulmeester, K.M. 21, 22, 298, 300-302,
308-312, 316, 317, 349, 354, 357, 362, 369,
377, 379-381, 383, 385-387, 389, 391-401,
403-409, 414, 415, 485, 486, 533-535
Meijer, H. 121
Meijer, J. 153
Meynen, J. 32-34
Mielke, E. 339
Mierlo, H.A.F.M.O. van 228, 229, 248,
249, 365, 386, 482
Modderman, A.E.J. 193-195
- Mollet, G. 83, 98, 437, 441
Molotov, V.M. 91
Montgomery, B.L. 44
Montini, Monseigneur (= Paus Paulus VI)
104
Mook, H.J. van 149
Mossadeq, M. 99
Most van Spijk, jhr. A. van der 68, 434
Moszkowicz, A. 482
'Mourik, van' (zie Mourits, B.)
Mourits, B. ('van Mourik') 112, 115, 189,
193, 444
Mozer, A. 76, 77, 80-83, 103, 105, 106, 220,
325, 436, 437
Mukarto 138
Mulder, G. 153
Muralt, jhr. A.Th. de 47, 48, 50, 51, 53, 55,
58-61, 64-66, 68, 70, 73, 75, 76, 86-88, 99,
102, 103, 108, 109, 152, 160, 172, 173, 214,
234, 236-238, 242, 412, 414, 415, 428, 433
Muskens, Monseigneur M. 239
Mussert, A.A. 356
- Nadort, P. van de 112, 187, 191, 460
Nasser, G.A. 144, 145, 170, 288
Nasution 83, 144, 145, 147, 157, 158, 161,
162, 164, 170, 177, 179, 206, 208, 464
Natsios, N.A. 332
Natsir, M. 161
Navis, C. 64, 65, 433
Neave, A. 73, 74
Nehru, J. 170, 177
Neuman, W. 190
'Nieboer, H.' 188
Nispen tot Panterden, jhr. A.J.M. van
195, 200, 205, 220-223, 234
Nkomo, K. 305
Noordaa, E. van der 67
Noothoorn, P.A. van 65
North, O.L. 367
Nuboer, J.F.W. 91
- Obote, M. 328
O'Donnell, J.E. 324
Oeldrich, A. 199
Oemrawsingh, B.I. 364
Oldfield, M. 171
Oltmans, W.L. 150-153, 174, 239, 240, 451
Oorschot, J.W. van 33, 34
Orlopp, J. 91

PERSOONSINDEX

- O'Ryan, J. 324, 325
 Oven, G.J.W. van 16
- Paulus VI, Paus 104
 Perlstein, S. van 67
 Peschar, H. 392
 Petersen Jr., J.S. 325
 'Petrov' (zie Smirnov, P.)
 Peijnenburg, G.H.J.M. 211
 Philby, H.A.R. ('Kim') 343
 Pippel, F. 285, 393
 Pius XII, Paus 80, 85, 87, 104, 105
 Ploeg, A. 238, 313
 Pollard, J.J. 343, 353, 354, 479
 Ponomarenko, P.K. 185, 186
 Popov, A.D. 186
 Post, L. 313
 Posthuma, J.F. 428
 Powers, G.F. 184
 Prajogo, M.J. 147
 Prawiranegara, S. 161
 Prick, J.I.C.G. 297, 314, 475
 Pringgodigdo, A.K. 156
 Prins, O. 112
 Prinsen, M.J. 44, 45, 48, 427
 Profumo, J.D. 168
 Projodigoro, W. 148
 Pronk, J. 306, 341
 Putten, G.A. van 39
- 'Q' 149-151, 154-156, 159, 170
 Quay, J.E. de 30, 45, 46, 56, 64, 83, 94,
 102, 104, 173, 182, 183, 193, 195-197, 231,
 241, 259, 427
 Quelju, P. de 144
- Raab, J. 104
 Raes, A. 340
 Rambocus, S. 364, 365
 Ramkhelawan, R. 368
 Randwijk, H.M. van 225
 Ranitz, jhr. J.A. de 220, 233, 256
 Raptis, M. 199
 Reagan, R. 364, 367
 Rechteren Limpurg, W.C. graaf van 59
 Reinink, K.W. 291
 Reinking, J.Ch. 469, 470
 Reuvers, J.C. 50, 63, 64
 Reydon, E.B. ('Reinders') 10, 12, 18, 23, 55,
 114, 115, 184, 187-193, 196, 197, 199, 227,
 242, 262, 286, 326, 327, 414, 415, 419, 459,
 461
 Rietveld, L.C. 160
 Ringnalda, D.M. 238, 249, 251, 262, 264,
 271, 273, 284, 298, 299, 302, 306, 309,
 310, 312, 361, 362, 392
 Roem, M. 134, 135, 145, 147
 Römer, R. 91
 Roer, R. van der 404
 Roethof, H. 283, 374
 Rombach, J.J. 128
 Romeyn, L.A.A. 357, 393, 397, 398, 403, 404
 Romme, C.P.M. 242
 Romijn, A.J. 299-302, 305-308, 310-312,
 316, 337, 341, 342, 344, 349, 357-359, 362,
 389, 391, 392, 475
 Romijn, D.E.D. 299
 Rookmaker, J. 128
 Rostow, W.W. 174
 Roijen, J.H. van 32, 134, 135, 138, 171, 174,
 178, 240, 425, 454
 Rusk, D. 174, 175
 Rutgers, H.W. 119, 263, 283, 284, 289, 295,
 297, 298, 300-302, 305-310, 312, 314, 316,
 340, 349, 355, 357, 475, 476
 Rutten, M.H.J.C. 266, 267, 291
 Rijckevorsel, K. van 249, 250
 Rije, K.I. van 49, 245
 Rijkens, P.C. 150, 151, 174
 Rijnink, H.J. 68, 69
- Sadat, A. 256
 Saleh, Ch. 202, 207, 208
 Samkalden, I. 150
 Sandberg, jhr. B. 235
 Sandberg, jhr. E. 55, 61
 Sanders, E. 61, 432
 Sanders, P. 37
 Santen, S. 199
 Sartono 179
 Sassen, E.M.J.A. 149
 Sastroamidjojo, A. 125, 140, 143-147, 155,
 157
 Scheltema, H. 240
 Scheltema, M. 470
 Scheltema-de Nic, O. 377
 Schermerhorn, W. 32, 35, 37, 62, 77
 Scheur, J. van der 387
 Schiff, E.L.C. 201, 222-225, 265, 266, 267,
 340

PERSOONSINDEX

- Schip, W.F.H. van het 227
 Schmelzer, W.K.N. 228, 229, 234, 250, 372
 Schmidt, H.C.J.G. 123, 124, 141-143, 445
 Scholte Ubing, R.H. 470
 Scholten, W. 425
 Scholten, Y. 231
 Scholtens, K. 151
 Schouten, R. 12, 311, 373, 401, 425, 474
 Schröder, G. 104
 Schulte, A.W. 302, 363, 364, 367
 Schuman, M. 81, 97
 Selwyn-Lloyd, Baron J.S.B. 166
 Seymour, Ch. 320
 Sforza, C. 85
 Shamir, A. (zie Smit, IJ.)
 Shamir, Y. 343, 351, 353, 480
 Shultz, G. 368
 Siedenburg, H. 69
 Simons, D. 231
 Sinninghe Damsté, J.S. 199, 200, 216, 275, 328
 Sinclair de Rochemont, H.A. 66
 Sipkes, L. 407
 Six, jhr. P.J., R.M.W.O. 52
 Sjahrir, S. 130, 131, 139, 156
 Sjepilov, D.T. 146
 Sjubajev, S.V. 186
 Skubisz, A.S. 68, 69, 183, 184, 193, 200, 227, 414, 434
 Slagveer, J. 365
 Sleswijk Visser, Tj. 307
 Smirnov, P. ('Petrov') 185, 459
 Smit, D. 346, 350, 353
 Smit, J.G. 233, 238, 468
 Smit, IJ. ('majoor X') 345-355, 357, 360, 407, 479, 480
 Smulders, H. 444
 Sneevliet, H. 199
 Soekandro 83
 Soekarno 27, 122, 123, 125, 130-132, 135-137, 140, 143, 144, 146, 147, 149-151, 155-158, 161, 162, 164, 165, 169, 170, 171, 173, 175, 177, 178, 182, 201-203, 206-209, 239, 452
 Somer, J.M. 29, 31, 34, 39, 40, 53, 429
 Somohardjo, P. 369
 Sonneveld, Th. 312-315
 Sonntag, P. 190
 Spanjer, E. 199
 Speekenbrink, A.H.J.M. 355, 356, 480
 Spek, F. van der 228
 Speyer, H. 31, 37, 57
 Spoor, S.H. 123, 133
 Spijker, T. 430
 Staf, C. 69, 160
 Stalin, J.W. 84, 88, 91
 Stegeren, J.T. van 470
 Stemerding, A. 270
 Strikker, D.U. 51, 59, 87, 89, 90
 Stoel, M. van der 241, 273, 279, 280
 Stoffelen, P. 11, 377
 Strauss, F.-J. 77, 82
 Struycken, A.A.M. 150
 Subandrio 152, 153, 155-157, 170, 177-179, 201-203, 205, 207, 208
 Subardjo, A. 155
 Subidjo 158
 Sucharsjev, G.N. 185
 Sudarso, J. 178
 Suharto 27, 177, 206-209, 239
 Sullivan, W.H. 325, 453
 Sunario 125
 Supomo 136
 Suprpto 147
 Swift, C.B. 278, 332, 33
 Sytsma, F. 188
 Talleyrand-Périgord, Ch.M. 129, 239
 Tas, S. 83, 97, 441
 Teixeira de Mattos, jhr. E. 58
 Tenkink, J.C. 427
 Teulings, F.G.C.J.M. 226
 Thant, U. 140
 Theuerzeit, J.M. 395, 397
 Thomas, E. 307
 Thomassen, M. 342
 Tisserant, kardinaal E. 84, 85, 437
 Tito 92, 93, 98, 274, 277, 284, 336
 Toom, W. den 222, 230, 233, 247-249
 Toorop, H.R. 302
 Tricht, A.J. van 132, 133, 182
 Tsjang Kai-sjek 98
 Tsjernov, L.I. 185
 Turner, S. 481
 Tussenbroek, B. van 363, 369, 371
 Tuyll van Serooskerken, S.J. baron van 121, 154, 160, 168, 169, 172, 173, 185, 191, 205, 211, 232, 233, 238, 242, 468
 Tijn, J. van 240

PERSOONSINDEX

- Uilenbroek, H. 112
 Ulbricht, W. 91
 Ursone, P.A. 149, 150
 Uyl, J.M. den 228-230, 241, 242, 248, 257,
 259-264, 273, 279-281, 289, 305, 306, 308,
 314, 333, 341, 344, 362, 374, 419, 474

 Valk, G. 11, 16
 Venekamp, R.H. 59, 60, 62, 96, 195-197,
 221, 330, 462
 Venetiaan, R. 371
 'Verhoeven' 188
 Verkijk, D. 192, 443, 450
 Ververs, M. 221, 466
 Visser, S.H. 172, 178, 182
 Vogeler, R.A. 61, 432
 Vondel, J. van den 132
 Voorst tot Voorst, S.G.M. baron van 164
 Vorosjilov, K.E. 146
 Vorrink, I. 198
 Vorrink, K. 80, 198
 Vos van Steenwijk, J.A.G. baron de 326
 Vosveld, A.V. 447
 Vredeling, H. 259
 'Vries, de' (zie Larive, L.E.)
 Vries, N.J. de 391, 400
 Vries, R. de 387
 Vries, W. de 284, 285, 311, 357, 474

 Wal, S.L. van der 240
 Wehner, H. 104
 Welch, R. 334
 Welter, Ch.J.I.M.
 Werner 190, 460
 Wessel-Tuinstra, E. 373, 376
 Westerling, R. 123
 Westra, H. 356
 White, Sir Dick 330
 Wiegel, H. 229, 230
 Wielenga, F. 80
 Wilson, H. 259, 260
 Winkelman, V.R.IJ. 128
 Witte, H.B.J. 116, 444
 Witteveen, H.J. 219, 220
 Wöltgens, Th. 386
 Wolf, D. 39
 Wolff, A.B. 205, 238
 Wright, P. 12, 242

 'X' 149, 157, 170, 177, 179
 'X., majoor' (zie Smit, IJ.)

 Yamin, M. 145, 201
 Young, Ph. 163-165

 Zain, Z. 156
 Zenin, W.S. 185
 Zwart, J.H. 197-199, 462
 Zijlstra, J. 141, 448

Reactie van drs. K.M. Meulmeester, voormalig hoofd van de IDB

Vrijheid van drukpers en meningsuiting acht ik van groot belang. Ik vind wel dat, als publicisten van dit recht gebruik maken, zij dat op zorgvuldige wijze moeten doen, zeker als het predikaat “wetenschappelijk” aan het werk gegeven wordt. Vooral als zij in negatieve zin willen oordelen over organisaties en personen kan dat mijns inziens pas na een zorgvuldig onderzoek, waarna hun bevindingen onderbouwd dienen te worden. Lezing van het manuscript van “Villa Maarheeze” leert mij dat de schrijvers in een aantal opzichten daarin niet goed geslaagd zijn.

De auteurs hebben o.a. inzage gehad in een aantal documenten en door verschillende ministeries zijn gegevens ter beschikking gesteld. Daarnaast hebben zij een selecte groep al dan niet anonieme personen geïnterviewd en hebben zij openbare bronnen – veelal (eenzijdige) krantenartikelen – voor hun onderzoek gebruikt. Uit al het materiaal dat hen ter beschikking stond hebben zij een selectie gemaakt, hetgeen heeft geresulteerd in “Villa Maarheeze”. Men kan van mening verschillen over de werkwijze van de auteurs en het resultaat daarvan. In ieder geval stel ik vast dat in verschillende passages feitelijke onjuistheden worden vermeld, gebeurtenissen (gedeeltelijk) verkeerd worden geïnterpreteerd of weergegeven en beschuldigingen van derden klakkeloos als waar worden opgeschreven. Daardoor is het gestelde in sommige passages, ook ten aanzien van enkele van mijn voorgangers, kwetsend. Ik wil dan ook benadrukken dat de beschrijving van de BID/IDB, voor zover ik deze uit eigen waarneming en dossierkennis kan beoordelen, op een aantal punten niet correct is. Hoe graag ik ook deze onjuistheden zou willen weerleggen, dit is niet mogelijk, alleen al omdat mijn geheimhoudingsplicht mij belet op bepaalde feitelikheden en conclusies in te gaan. Ik betreur het dat zo een onvolledig, onevenwichtig en op sommige punten feitelijk onjuist beeld van de IDB wordt gegeven. Ik voeg daaraan toe dat in de gekozen opzet onevenredig veel aandacht aan interne discussies bij de IDB wordt geschonken, waardoor het vele goede werk dat de voormalige bronnen, medewerkers en medewerksters van de Dienst ten behoeve van de Staat der Nederlanden hebben uitgevoerd, bepaald onderbelicht blijft.

In delen van “Villa Maarheeze” wordt ingegaan op mijn persoon en op handelingen die ik achtereenvolgens als hoofd van de Directie Operaties, plaatsvervangend

hoofd van de Dienst en, vanaf september 1986 tot 1 januari 1994, als hoofd IDB, heb verricht. Het beeld dat van mij wordt geschetst is voornamelijk opgebouwd door middel van krantenpublicaties en uitlatingen van – mij kennelijk niet altijd welgezinde – personen. Daarbij komt nog dat de positie van (ex-) hoofd van een Inlichtingendienst zich bij uitstek leent tot speculaties. Het resultaat is daardoor tendentiekus en roept twijfels op over mijn integriteit. Het gaat niet om mijn ambtelijke maar uitsluitend om mijn persoonlijke handelen. Beschuldigingen aan mijn adres worden breed uitgemeten; de feitelijke weerlegging daarvan wordt onderbelicht. Om dit beeld enigszins te corrigeren c.q. te nuanceren stel ik het op prijs het volgende te vermelden:

– In 1989 ben ik benoemd tot Ridder in de Orde van de Nederlandse Leeuw, waarmee, zo is mijn opvatting, waardering voor de werkzaamheden van de Dienst en mijn persoon tot uitdrukking is gebracht.

– In de hoofdstukken “De Staat wint altijd’: Jongasma [momenteel werkzaam bij de Sdu] versus de marine” en “Een wissel op een onzekere toekomst’: De opheffing” wordt aandacht besteed aan – niet gefundeerde – beschuldigingen ter zake van vermeende fraude met woon-werk declaraties in de beginjaren ’80. De minister van Algemene Zaken heeft daarover in een brief aan de auteurs van 18 februari 1998 opgemerkt:

“De door u genoemde wijze van declareren had de instemming van de dienst- en departementsleiding en is destijds, na toelichting, geaccepteerd door de toenmalige President van de Algemene Rekenkamer, drs. H. Peschar.”

– Voorts wordt ingegaan op latere beschuldigingen van fraude die door mij zou zijn gepleegd. Ik acht het uitvoerig uitdiepen van de beschuldigingen weinig zorgvuldig, gelet op het feit dat deze voorwerp zijn geweest van onderzoek door de Rijksrecherche en de President van de Algemene Rekenkamer. Ik citeer uit een brief van de President van de Algemene Rekenkamer van 26 maart 1992 aan de Minister-President:

“Op grond van mijn onderzoek moet ik tot de gevolgtrekking komen dat de aantijging aan het adres van de heer Meulmeester, dat hij rijks gelden ten onrechte voor privé heeft gebruikt, op niets zijn gebaseerd.”

Naar aanleiding van het rapport van de Rijksrecherche schreef de Minister-President op 28 september 1992 aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal:

“In deze bevindingen vind ik gereede aanleiding de integriteit van de heer drs. K.M. Meulmeester te bevestigen.”

De conclusies van de Rijksrecherche en de President van de Algemene Rekenkamer waren aan de auteurs bekend. Ik betreur het sterk dat zij daarin geen aanleiding hebben gezien hun weergave van meningen en feiten objectiever c.q. neutraler te houden. De kwaliteit van goed wetenschappelijk onderzoek kenmerkt zich immers door de objectieve grondhouding van de onderzoeker(s)?

– Tenslotte maak ik nog melding van een brief van de minister van Algemene Zaken aan de auteurs d.d. 11 juni 1998 waarin onder meer staat:

“Ik hecht eraan u erop te wijzen dat de Minister-President naar aanleiding van krantenpublicaties medio 1995 aan de Executive Secretary van de OPCW bevestigde dat de heer Meulmeester van de zijde van het ministerie van Algemene Zaken alle vertrouwen geniet. Dit standpunt is sedertdien niet gewijzigd.”

Ik dank de auteurs dat ze mij in de gelegenheid stelden op deze wijze commentaar te geven.

September 1998

drs. K.M. Meulmeester
(ex-hoofd Inlichtingen Dienst Buitenland)

Bob de Graaff & Cees Wiebes

VILLA MAARHEEZE

*D*at er naast een Binnenlandse Veiligheidsdienst (BVD) tot 1994 ook een Inlichtingendienst Buitenland (IDB) bestond, wist bijna niemand. Dat verandert nu. Aan de hand van nog niet eerder geraadpleegd archiefmateriaal en meer dan honderd gesprekken is het turbulente bestaan gereconstrueerd van deze dienst, die in een Wassenaarse villa zijn hoofdkwartier had.

Het resultaat is een spionagegeschiedenis van spectaculaire successen en pijnlijke mislukkingen, een portret van een roerige organisatie vol strubbelingen en intriges. Deze conflicten leidden uiteindelijk tot het besluit van de toenmalige premier Lubbers de IDB op te heffen.

Het schrijven van dit boek verliep niet minder stormachtig dan de geschiedenis zelf. Archieven bleken plotseling illegaal vernietigd. Getuigen kregen een spreekverbod opgelegd. De auteurs werden met strafvervolging bedreigd.

Desondanks - of juist daardoor - leest het resultaat van hun speurwerk als een spannende thriller.

